

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશીરાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દિષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું ત્રીમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

નાનાંભોટાં તમામ દેશી રાજ્યો ઓછામાં ઓછું આપણું આપણી રાકે :

૧. પૂર્વ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય.—જ્યામુખી તેનો સીધી કે આડકતરી રીતે હિંમતે ઉત્તેજવામાં ઉપયોગ કરવામાં ન આવે. આમાં છાપા સ્થાપવાની અને હિંમતે ન ઉત્તેજવામાં છાપા મેળાવવાની છટકાની નબળાઈ.

૨. દેશી રાજ્યના પ્રજાજનોને મંડળ સ્થાપવાની અને તે તે રાજ્યોમાં જવામુદાર રાજતંત્ર સ્થાપવાની તાર્કિકતા પ્રજામત કેળવવાની સ્વતંત્રતા.

૩. રાજ્ય બહારના દિશાઓને, જ્યામુખી તેમની પ્રવૃત્તિઓ મજબૂત રાજ્યનો નાશ કરવાને સાકે યોગ્યતરી ન હોય ત્યામુખી પ્રતી રોકાણ વગર રાજ્યોમાં શાખવ થવાની સ્વતંત્રતા.

૪. રા. ૧૦ થી ૧૫ લાખની વાર્ષિક આવકવાળા રાજ્યોમાં અવકાશ દરમિયાન મુખી અને કેન્ડિપલ શાખવામાં વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપિયાથી વધુ નહિ એવી મર્યાદા રાજના અંગત ખર્ચ (દા.ત. મહેલના ખર્ચ, મોટર કારો, વગેરેઓ, રાજના મહેમાનો ઇ) ઉપર મુકરી, સિવાય કે એવા ખર્ચોની બાબતમાં કે જે સ્પષ્ટપણે નિર્દેશ કરેલી નહોતે ફરતે ખાતવવાને અંગે થયા હોય.

૫. ન્ય વખાણ સ્વતંત્ર, સ્વાધી અને તમામ પ્રકારની દબાવણીથી મુક્ત રહે આ બાબતમાં એકશરમા અમત અને કડક નિયંત્રણના નજવાય એવા સાકે જે પ્રતિ રાજ્ય આવેલું હોય તે તે પ્રાંતની હાઇકોર્ટમાં અંગીકરણ કરવાની જોગવાઈ તહે. હાઇકોર્ટોનું નિયમન કરનારા કાયદામાં ફેરફાર કર્યા વગર આ કાયદા સાકે ન હોય, ૫૧ હુ માનુ હુ કે જે રાજ્યોની સમતિ હોય તો તેવો ફેરફાર રાજ્યોમાં થઈ શકે.”

—મંપીષ

૨૬
૨૧

તરી

જયંતીલાલ મોસારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	કાઠિયાવાડની જમાને લગતા કરાવોની હકીકત	દેશી રાજ્ય ઓશીસ	૧*
૨	કચ્છના મહારાવશ્રી અને તેમના બાપાતો ...	લે. રા. રા. લક્ષ્મીચંદ દેવચંદ...	૬
૩	કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો... અને ભાગદારોને ચેતવણી અને વિત્તસિ...	રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજી, દેવળીયા તાલુકદાર	૧૧
૪	શ્રીમાન વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા ...	શ્રીયુત મુલાયમરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ ...	૨૬
૫	શ્રીમંત મહારાજ્ય પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડ...	(મળેલું)	૩૪
૬	દેશી રાજ્ય અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ...	શ્રીયુત કે. જી. દવે, એમ. એ. (લંડન)...	૪૨
૭	રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર ...	તટસ્થ	૪૭
૮	ભાવનગર રાજ્યમાં ખેતી સુધારાની પ્રવૃત્તિ ...	લે. રા. રા. નટવરલાલ માલોક્લાલ સુરતી, ખી. એ., એલએલ. ખી. ...	૫૨
૯	ચિયાળ ખેટ	(ઉક્લૂત)	૬૪
૧૦	દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો (સર મેરીસ બાપરનો નિર્ણય, સરદાર વલ્લભભાઈનું ભાવનગર પરિષદનું બાપણ)	... ..	૬૮
૧૧	તોંધ અને ચર્ચા (ભાવનગર રાજ્યની જાહેરાત, કચ્છ અને ફેડરેશન, મોરબી નરેશનું બહુ માન, રાજકોટ જસદણ રેલ્વે, દીવાનની પત્રદગી, પાલણપુર રાજ્ય ધારાસભા, રાજકોટ રાજ્યનું અગ્ર પત્ર, ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એકસેશન, ભાવનગર કોન્ફ- રન્સ, મહુમ માળીઆ કોકોર સાહેબ) ...	... ..	૮૧

મેન્ડર ધ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશાહૂર છે.

મેન્ડર ધ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારણીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર ધ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોમાં આખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર ધ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે ખીલની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેમ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, શાવખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, ખી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મોરતલજી મહેતા, નામગરાડા : નરિયાદ.

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૨ સું]

એપ્રિલ-જુન : ૧૯૩૯

[અંક ૧

કાઠિયાવાડની જમાને લગતા ઠરાવોની હકીકત

ઈ. સ. ૧૭૫૨-૫૩ માં સૌરાષ્ટ્ર, હાલાર, ગોહેલ-વાડ અને કાઠિયાવાડ પ્રાંતની વહેંચણુ બાબત શ્રીમંત પંતપ્રધાન સાથે પહેલી વખત ગોડવણુ કરવામાં આવી હતી. અને તેને લગતા જે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં સરકાર તરફથી મિ. સી. જે. અરસ્કીને, સરકારના ડેપુટી સેક્રેટરી તરીકે સડી કરી હતી. આ અસલી ઠરાવ પેશા અને કપની સરકાર વચ્ચે થયેલો હતો પરંતુ તેનો અમલ પૂરેપૂરો થયો હોય એમ જણાવું નથી. પણ ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડાની વહેંચણી મંજૂરી પેશા સરકાર અને ગાયકવાડ વચ્ચે ફરી ઠરાવ થયેલો જણાય છે. આ અરસામાં પેશા પાસેથી ગાયકવાડ સરકાર, મુલકોનો ઇન્જરો રાખતા હતા. અને એવી રીતે જ્યારે અમદાવાદનો પહેલો ઇન્જરો પૂરો થયો ત્યારે ૧૮૦૨-૩ માં વહેંચણીનો ઠરાવ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ૧૮૧૪ માં અમદાવાદનો બીજો વખતનો ઇન્જરો પૂરો થયો અને બાહ્યરાવ પેશાએ કાઠિયાવાડ અને અમદાવાદના પ્રદેશનો કારભાર પોતાના હસ્તક લીધો ત્યાં સુધી ૧૮૦૨-૩ વાળો ઠરાવ મજબૂર રહ્યો હોય એમ જણાવું નથી. તેમ તે ઠરાવ પેશા સરકારને ગોડવણામાં પણ આવેલો નહોતો. આ ઠરાવનું જે લખાણ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં

ગાયકવાડ અને પેશાની વચ્ચે કાઠિયાવાડ તથા મહીકાંડાની વહેંચણીની એકદર રકમ લગભગ તેર લાખ ઉપરાંતની થતી હતી. જેમાં રેવાકાંડાના સંસ્થાનોનો સમાવેશ થતો ન હતો. આ ઠરાવ નીચે પણ સરકારના ડેપુટી સેક્રેટરી મિ. અરસ્કીની સડી છે. પરંતુ આ ઠરાવની પાછળ મિ. ચેપલેન જેઓ તે વખતે દક્ષિણ વિભાગમાં કમિશનર હતા તેણે લખ્યું છે કે:—

“ઈ. સ. ૧૭૬૦-૬૧ થી આરંભી સન ૧૨૦૩ માં (ઈ. સ. ૧૮૦૩) જ્યારે ગાયકવાડે પણ ચાર વરસ પહેલાં પેશાની સત્તા કાઢી નાંખી અને આ બે સંસ્થાના ભાગની અંદર લખ્યા પ્રમાણે વહેંચણુ કરી ત્યાં સુધીના કાઠિયાવાડને લગતા દફતરમાં કાગળો નથી.”

“આ કાગળો, સન ૧૨૧૫ હીજરી ઈ. સ. ૧૮૧૪-૧૫ સુધી જ્યારે રેસીડેન્ટે અમદાવાદનો ઇન્જરો ફરી વખત રજુ કર્યો ત્યાં સુધી અને કાઠિયાવાડમાંના પોતાના બધા હક સાડાચાર લાખ રૂપિયાની અસલ રકમ માટે સનદમાં લખી આપ્યા ત્યાં સુધી, આવી દીધા કે તે ઉપર સહી કરેલી જણાતી નથી.”

પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૦૭-૮ માં કાઠિયાવાડના તાલુકદારો સાથે ફેલ જમીનના દસ્તાવેજો કરવામાં

આપ્યા તે પહેલા આ વહેચણીની ખાખત નક્કી કરી નાખવામા આવી હોય એમ જણાય છે. ફેલ જમીનનો દસ્તાવેજ, ચાલુને માટે જમાબંધીનું લખત અને તે ખાખતના જમાનતો દસ વરસની મુદતનો દસ્તાવેજ એ સગખી રીતે અને એક જ વખતે તાલુકદારો પાસેથી કગવી લેવામા આવ્યા છે આ તાલુકાઓ નીચે પ્રમાણે છે

ઝાલાવાડના	૫૩
કાઠિયાવાડના	૫૫
મન્ડુકાકાના	૨
હાવારના	૨૬
સોગંના	૩
બરકાનો	૧
ગોહિયવાડના	૨૭
ઉંડ સગંયા	૨૩
ખાખરીઆવાડ	૩૩
ઓખામડળ	૧

ઉપરના તાલુકાઓના તાલુકદારોની પાસેથી જે દસ્તાવેજો (ફેલ જમીન, જમાબંધી અને જમાનતની મુદત સમય) કગવી લેવામા આવ્યા તેઓને ગાયકવાડ મરકારે અને બ્રિટિશ સરકારના એગ્રે પોતાની સહી કરીને એક યાદી આપી હતી જેને સામાન્ય રીતે જુદી ચુકવતીની યાદી તરીકે ઓળખી શકાય આવી યાદી લીખીના ગળ્યને આપવામા આવી હતી પણ એ સિવાયના બધાને લગભગ એક સગખી યાદી આપવામા આવી હતી એમ જણાય છે એ યાદીનો મુસદ્દો અગે આ નીચે એટલા માટે આપ્યો છે, કે જેને તાલુકદારો પોતાના મેટ્રીક્યુલેટ કે કનગનથી તરીકે ગણે છે આ મુસદ્દા ઉપર બ્રિટિશ સરકારના એગ્રેટની સહી થયેલી છે

તાલુકા ની ચુકવતીના બદલાવગતની

કલમબંધીની યાદ

કલમ ૬લી ચલુને માટે જારીકરીતો એ પગનાં આપવો જોઈએ કે માગ મરમાનમા જતા આવતા લગકરથી હમત ન થાય

કલમ ૨ છ કીસ્તબંધીના પૈસા અગાઉની પેટે આપવા છે

કલમ ૩ છ માગ તાલુકામાંથી જનાર બચકન, માગ ગામમા એક ગાહેધર અગર ચોટીઆત ખેસારે, તેને જોગક ચદી દરતુર પ્રમાણે મળશે

કલમ ૪ થી વસુલાતનો બદોબરત થયા પછી હુટાગેલા માલનું વળતર આપવું છે

કલમ ૫ મી સરકારે મારા લાખાતની ચુકવતીનો પહેલાની પેટે જુદો બદોબરત કરવો અને તે ખાખત મને જવાબદાર ગણવો નહીં

કલમ ૬ થી મારા લાખાત કે લાગીદારોએ કરેલી ફરીઆદથી દસ્તાવેજમા લખેલી મારી કાઈપણ મિલકત જે મારા કબજામા હોય તેને સરકાર ગેરવાજબી હરકત કરશે નહીં અને તે મને જોગવવા દેશે હું જે કાઈ હવે પછી કમીશ તે પ્રથમ સરકારની મજુરી લઈ કરીશ

કલમ ૭ મી સરકારને મારી કાઈ ગેરઆઈ માલુમ પડે તો તે વિષે ચેતવવા મને કાસલ મોકલવો અને તેનો જવાબ દેવા હું ના પાકુ તો મારી ઉપર મોસન કરવો

કલમ ૮ મી માગ તાલુકામા આસમાની સુલતાની થાય તો તે માટે સરકાર છૂટ મૂકશે

કલમ ૯ મી ઉપરની કલમો મુજબ સરકારે ચનાવવું અને હવે પછી ચલુને માટે ચુકવતી ખાખત ગવત ૧૮૬૫ મા કરેલી કબુલાત મુજબ હું વડોદરા બર્લ પસારમા કબુલ કરું છું. ૨ એ અગર દસ્તાવેજના, તથા આગળગાત આવ્યા છે તે પ્રમાણે આવીશ આ દસ્તાવેજ હું પાણુ તેના કર્નલ વોડગ સાહેબે બાહેધર થવું એજ અગર

ગાયકવાડ સરકારની સહી સરકાર ઉપરની કવગ પ્રમાણે પાળશે

જે આર નરનાથ રેસીડેન્ટ

જે તાલુકદારોએ ઉપર મુજબ દસ્તાવેજો મી આપ્યા તેને આ વખતે વડોદરાના રેસીડેન્ટ લેફ્ટેનન્ટ

કર્નલ વોડરની સામી સહીથી નીચે મુજબ એક બીજે કાગળ આપવામાં આવ્યો હતો.

રાવશ્રી આનંદરાવ ગાયકવાડ સેનાપાસખેલ બહાદુર વા..... તાલુકદાર.....જત.....વરસથી વડોદરા મુન્નમે હરસાલ તમારા તાલુકાની સુવતીનો બદોબસ્ત કરવા મંબધી તમારે કરાવ મજુર થયો છે માટે તમારે તમારા તાબાના પ્રગણાતું ખાતરી રાખી રક્ષણ કરવું સાથે જોડેલી થાદીમાં લખેલી કીસ્ત મુજબ તમારે જમાબંધી અને ખરાબતની રકમ દર વરસ લગવી અને તમાગ તાલુકામાં ટાઇ વરસ આસમાની સુલતાની થશે તો સરકાર તેનો વિચાર કરશે. આ કલમો પળાવવા મેજર વોડરને બાહેધર આપ્યા છે. તમે દસ વરસ સુધી વડોદરા મુન્નમે સુવતીનો બદોબસ્ત કરવાના તમાગ લખત મુજબ ચાલશે અને ત્યારબાદ ચલુને માટે તમારા ફેલજમાન અને આડજમાનના દસ્તાવેજ મિવાલ એમનું એમ નિગતર મલાવશે તો તમને આ પરવાનાથી સરકાર કોલ આપે છે. તારીખ .....

ખરો તરજુમો.

જે. આર. કરનાડ

રેસીડેન્ટ

ઇ. સ. ૧૮૧૫ ના માર્ચની તા. ૧૫ મીએ મિ. એલફ્રીન્ડરને પેશ્વાની સરકારમાં કરેલી દરખાસ્તનો સુસદો.

પ્રથમ એવો ટિવાજ હતો કે પેશ્વા અને ગાયકવાડ, કાઠિયાવાડ અને મહીકાંકાની જમા એ પ્રાંતમાં લશ્કર મોકલી ઉપગ્રાવતા. આ રીત માફક ન આવી. કારણ કે લશ્કરનો ખર્ચ જમાની રકમમાંથી બાદ થતો હતો. અને કાઠી લોકો આથી હમેશાં સામા થઇ મરાઠા તાબાના સુજરાતના લાગમાં હુમલા કરી હમેશાં વેર લેતા ગાયકવાડ કે જેઓ એ વખતે અમદાવાદના સરસુઆ હતા તેમણે આવી ખરાબી બધ પાડવાની મતવળથી પોતાની અને પેશ્વાની તરફથી ચલુને માટે બદોબસ્ત કરવા કરાવ કરવો

કે જેથી લશ્કર મોકલવાની જરૂર ન પડે અંગ્રેજ સરકારે પણ પોતાના મિત્ર પેશ્વા અને ગાયકવાડને મદદ આપવાના હેતુથી અને કાઠિયાવાડમાં ભુતી રીત પ્રમાણે જે ગેરબદોબસ્ત ચાલતો હતો તેથી પોતાનાં શુનશતના મંરથાનતે થતી હરકત મટે, માટે આવો બદોબસ્ત કરવા એક મત થઇ કરાવ કરવો. એ મુજબ ઈ. સ. ૧૮૦૭ મંવત ૧૮૧૩ માં ઓનરેબલ કંપનીનું લશ્કર અને ગાયકવાડના ધોડેચારને કાઠીઆવાડમાં મોકલ્યા, અને એ દેશના સરદારો સાથે ગાયકવાડના કાગ્લારીઓએ ઓનરેબલ કંપનીની બાહેધરીથી કોલકગર કર્યા, ત્યારથી આ બદોબસ્તની અસર સારી થઇ જણાય છે. પછવાડેથી એવો જ બદોબસ્ત મહીકાંકામાં થયો મહારાજ પેશ્વાએ બ્યારથી ગાયકવાડ પાસેથી અમદાવાદનો ધુન્ગરો છોડાવ્યો ત્યારથી આવેદને માટે શી રીતે વર્તવું તે મળધી એક થાદી કગવા જરૂર જણાય છે.

કલમ ૧૬ી

ઓનરેબલ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, જમાબંધી વસૂલ કરવા બાબત પ્રથમ દસ વરસ સુધીના જમાન લઇ, કરાર કરે છે કે જે રાજઓ જમા ન આપે તો મહારાજ પેશ્વાની જમા દસ વરસની આખર સુધીમાં તેઓના જમાન પાસેથી અમાર અપાવ્યા પેશ્વાએ તાલુકદારોના કામમાં કદી વચ્ચે પડવું નહીં, એવો કરાર કરી વચન આપે છે, કે ઓનરેબલ કંપનીની જમીનગીરીમાંથી થયેલા દસ્તાવેજો બીન તકગર પાળવા છે.

કલમ ૨૭

તાલુકદારો પેશ્વાની જમાનો ભાગ આપવા પોતાના વડોલોને અમદાવાદ મોકલશે, પણ તાલુકદારો કે તેની રૈયત ઉપર સર સુબેદારે કોઈ પણ જતનો દાવો ન કરતાં તેઓ ઉપર કાંઈ પણ હકુમત ચલાવવી નહીં.

કલમ ૩૭

જે એમ માવમ પડશે કે કાઠિયાવાડ અને મહીકાંકામાં મહારાજ પેશ્વાના તાબાની કાંઈ જગ્યા કે કીલ્લા છે તો તે જગ્યા અગર કીલ્લા મહારાજને

સ્વાધીન થશે, પણ મહારાજાએ ખાસ જરૂર વખત ચાલુ રક્ષણ સારૂ તેમાં કિલ્લેદાર ન રાખવા અને અડખે પડખેના પ્રાંતના લોકોની દરમિયાન આવવા કિલ્લેદારને રજા ન આપવી.

કલમ ૪ થી

પેશ્વાની જમા દસ વરસના કરાવ મુજબ અમદાવાદમાં ભરાશે. અને તેમાં કાંઈ અડચણ આવશે તો બ્રિટિશ સરકાર પૂરેપૂરી અપાવશે. મહારાજાએ એ દસ વરસમાં તાલુકદારો સાથેની કાંઈ પણ બાબતમાં દરમિયાન આવવું નહિ. દસ વરસ પછી કાંઈ તાલુકદાર પોતાની જમા નહીં આપે તો પછી અંગ્રેજ સરકાર તેના જવાબદાર નથી. તો પણ પહેલાની જેમ જમાને માટે જમીન અપાવવાના પ્રયત્નમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડની સાથે સામીલ રહેશે, કે જેથી કરી વગર ખર્ચે જમા વસુલ થઈ શકે. જે જમીન ન અપાવી શકાય તો ગાયકવાડને પેશ્વાએ જાણે પોતાની જમા વસુલ કરવા બેગા થઈ કામ કરવું અને તેમાં ખર્ચ થાય તે વહેંચી લેવો. પણ બ્રિટિશ સરકાર અને ગાયકવાડને કાઠિયાવાડમાં કાંઈ શીતર ઉત્પાદી પેશ્વા કરતાં કાંઈ ઓછું નુકસાન નહીં થાય માટે મહારાજા પેશ્વાએ હાલના કરાવ પ્રમાણે જમા ઉપરાવવી અને વધારેની માગણી ન કરવી ત્યાં સુધી ઈમાનદારીથી જમા આપવામાં આવે ત્યાં સુધી દેશમાં લશ્કર ન મોકલનાં જુદા દસ્તાવેજોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે બોમ્બેઆઓના જુના હકનું માન રાખવું.

કલમ ૫ મી

વડોદરાનો બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ કાઠિયાવાડનું સમાધાન રાખવાના હેતુથી અને તાલુકદારોએ કરેલા દરારો પાળવા સખી કાંઈ જાહેર કરે તો તે ઉપર સર મુબેદારે ધ્યાન આપવું.

(સહી) એમ એલ્ફીન્સ્ટન
યુનાનો રેસીડેન્ટ

મી. એલ્ફીન્સ્ટનને રજુ કરેલા મુસદ્દાની અવેશ્ત તા. ૫ મી એપ્રિલે પેશ્વા સરકાર તરફથી કરેલ જરૂરિયાતનો મુસદ્દો.

સરકાર અને ગાયકવાડની વાંધક જમા, બોમ્બેઆ અને જમીનદારો પાસે લેણી થયાઓ એ બન્નેનું લશ્કર કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડામાં જતું. તેથી ન્યારે ભગવતરાવ ગાયકવાડ અમદાવાદના સર મુબેદાર હતા ત્યારે તેણે ગાયકવાડના લશ્કરની સાથે કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડામાં સરકારનું લશ્કર મોકલ્યું. તે વખતે એટલે હીજરી સન ૧૨૦૭ માં બોમ્બેઆઓએ જોનરેબલ ઇરિટ ઈડીયા કંપની મારફત જાને સરકારને અરજ કરી કે જમાબંધી ઉપરાવવા સારૂ કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડામાં સરકાર અને ગાયકવાડનું દર વરસ લશ્કર આવે છે તેથી અમને તે વખતે ઘણું જ દુ:ખ વેડું પડે છે, માટે અમે નિયમસર દર વરસ જમા આપવા દસ વરસ સુધીનો દસ્તાવેજ કરી આપીએ છીએ તે મુદત પૂરી થયા બાદ અમે લશ્કરી હુમલાની મુશ્કેલીમાં આવ્યા વગર નવેસરથી જોડાયસ્ત કરી આપશું. આ અરજ ઉપરથી અમદાવાદના સરકારી અધિકારી અને ગાયકવાડે વિચાર કર્યો કે કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડાની જમા વસુલ કરવા દર વરસે જાનેના લશ્કરને જવું પડે છે તેથી લશ્કરના પગારનો ખર્ચ વેઠવા પડે છે. વળી મુજરાતના જાને પ્રગણાઓમાં બોમ્બેઆઓ હુટકાટ કરે છે તેથી દેશની આબાદીને પણ અડચણ પહોંચે છે. અને બોમ્બેઆઓ સાથે દસ્તાવેજ કર્યાથી લશ્કર મોકલ્યા વિના જમાની રકમ વસુલ થઈ શકશે. તથા ગાયકવાડને, સરકારનાં પ્રગણાને તેમજ જોનરેબલ કંપનીની બટાલોઅનના પગાર માટે મુકરર કરેલી જમીનને બોમ્બેઆઓ હરકત કરતા બંધ થશે. આ વાતનો વિચાર કરી દસ વરસની મુદતની જમા બંધી આપવા જોનરેબલ ઇંગ્લીશ કંપનીને જમાન લઈ બોમ્બેઆઓને દસ વરસ સુધીના દસ્તાવેજો કરી આપ્યા અને બોમ્બેઆઓએ કરી આપેલા દસ્તાવેજો કબૂલ કર્યા

ગયા હીજરી સન ૧૨૧૪ ની આખરે દસ્તાવેજમાં કરેલી મુદતનાં સાત વરસ પૂરો થયાં. આ સાત વરસમાં જમાબંધી નિયમસર-અમદાવાદના સર

કાઠિયાવાડની જમાને લગતા ઠરાવોની હકીકત

મુબદ્દાર અને ગાયકવાડને ઠરાવ પ્રમાણે લશ્કર મોકલવાની જરૂર પડતાં, અંગ્રેજ સરકાર મારફત આપે ગયા છે. આ વરસમાં સરકારે અમદાવાદની મુબદ્દારી ઉપરથી ભગવંતરાવ ગાયકવાડને ખેસવી અંબાકજી ડેંગલેને એ હોદ્દો આપ્યો. પણ સરકારના અધિકારી અને ગાયકવાડે કરી આપેલા દસ્તાવેજથી ફરેલી રકમ હજી ત્રણ વરસ બાકી છે. તે બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ મી. એલ્ફીન્સ્ટન જાહેર કરે છે કે સરકારે દસ્તાવેજ પાળવાં જોઈએ. એ દસ્તાવેજની મુદતનાં બાકી ત્રણ વરસના ઠરાવ માટે આ યાદો કરી આપવામાં આવી છે.

કલમ ૧ લી

અમદાવાદ તાલુકાના માણ ઈન્ટરદાર ભગવંતરાવ ગાયકવાડે બોમીઆઓને જ્યારે પરવાના કરી આપ્યા અને તે વખતે બોમીઆઓ પાસેથી બ્રિટિશ સરકાર માર્ફત જે દસ્તાવેજો કરાવ્યા તે અસલ કાગળો તેણે સરકારને સોંપ્યા અને તેણે છાતી બક્ષિસ તરીકે પૈસા એકઠા કર્યા હોય અગર દરબાર ખર્ચ અને ઝોંખી ખીજ રકમો, દસ્તાવેજમાં ફરેલી રકમ ઉપરાંત ઉધરાતો હોય તેનો હિસાબ આપવો. બોમીઆ, જમીનદારોએ અમદાવાદ જઈ સરકારના અધિકારી પાસે રહ્યું રહેલું અને ત્રણ વરસ આ દસ્તાવેજનો અમલ ચાલુ રહેશે તેમાં તેઓએ અંગ્રેજ સરકારની જમીનગીરીથી કબુલ કરેલા પૈસા આપવા. સિવાય અંગ્રેજ સરકારની જમીનગીરીથી દસ્તાવેજમાં ફરેલી રકમ ઉપરાંત બક્ષિસ અને દરબાર ખર્ચની બાબત આપવાની જે તેઓને ટેવ છે તે તેઓએ આપવી.

કલમ ૨ છ

બોમીઆ તરફના વકીલો એ અમદાવાદમાં સરકારના અધિકારીઓ પાસે ચાલુ રહેલું અને દર વરસે કરાર પ્રમાણેના પૈસા તથા બક્ષિસ અને દરબાર ખર્ચ વગેરે અમદાવાદની તીત્તેરીમાં ભરી તેની પહોંચ લેવી. એ સિવાય તેઓને હરકત થશે નહીં. તેઓએ સરકાર મરજી પ્રમાણે ચાલવું.

કલમ ૩ છ

કાઠિયાવાડ અને મહોકાંઠામાં જે કોઈ સરકારના કીલ્લા હોય તે તેના સામાન સહિત સરકારને હવાલે કરવા. તેમાં તેના રક્ષણ સારૂ સરકાર તરફથી કીલ્લાદારો રહેશે. પણ કીલ્લાદારે રૈયત ઉપર જીલ્લમ કરવો નહીં. અને બોમીઆએ પણ કીલ્લાદાર તરફ ગેરરીતે વર્તવું નહીં.

કલમ ૪ થી

જુદા દસ્તાવેજોમાં લખ્યા મુજબ બોમીઆઓનો અસલ વહીવટ પાળવો એવી મરજી બતાવ્યાથી તે પ્રમાણે અસલ વહીવટ શુ છે તેનો તપાસ કરી નક્કી થયે તે મુજબ હુકમ આપવામાં આવશે.

કલમ ૫ મી

જમા આપવામાં અંગ્રેજ સરકારના જમાનીપણા પર વિચાર કરતાં કાઠિયાવાડ અને મહોકાંઠાના બોમીઆ જમીનદારમાં કોઈ તકરાર ઉઠે તો વડોદરાના બ્રિટિશ રેસીડેન્ટે, બોમીઆઓને અમદાવાદ સરકારના અધિકારીઓ પાસે લઈ જઈ તેઓનો મતભેદ જાહેર કરવો અને સરકારને ધાવું કરી ફાયદો થાય તેવી રીતે બંનેએ ચાલવું.

કલમ ૬ ટું

સરકારના પ્રગણામાંથી ધાસદાણાની બાબતના પૈસાનો ગાયકવાડ જે દાવો કરે છે તે પૈસા ગાયકવાડને ન આપવા. બોમીઆએ પોતાની નિયમિત જમા ઉપરાંત સરકારને ધાસદાણાના પૈસા આપવા.

કલમ ૭ મી

દર વરસનો ઠરાવ પૂરો થયા બાદ હાલના દસ્તાવેજથી ફરેલી રકમ કરતાં ઓછી જમા ન લેવી, પણ તપાસ કરી જોતાં જેટલી વધુ વસુલ કરો સકાય તેટલી કરવી.

(ખરો તરજુમો) (સહી) એમ. એલ્ફીન્સ્ટન પૂનાના રેસીડેન્ટ.

કચ્છના મહારાજાશ્રી અને તેમના ભાયાતો

(લેખક રા. રા. શ્રી લક્ષ્મીચંદ દવચંદ)

હિન્દુસ્તાનનાં બધા દેશી રાજ્યો માહેના ભાયાતો કરતાં કચ્છ રાજ્યના ભાયાતોનો તે રાજ્ય સાથે અનોગો અને અનેરા સંબંધ છે અને તે સબધે કેટલુક નવીન હોવાથી વાંચકને રસપ્રદ થાશે તેવા હેતુથી નિચેની હકીકત લખવામાં આવી છે. *

કચ્છ રાજ્ય સાથે અંગ્રેજ સરકાર મંધીથી જોડાયા તે કેવી ખાસ કીસમનો છે તે સમજવા સારૂ અંગ્રેજ સરકાર આ દેશના સમાગમમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશની કેવી રીતિ હતી તે સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

કચ્છમાં જનડેમોક્રાસી આગમન.

જનડેમ રાજપૂતો ઇસ્વીસનની પદ્ધતી સદીમાં સિંધમાંથી કચ્છ દેશમાં આવી વસેલા છે તેઓ આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર ચાવડાઓનું રાજામીત્વ હતુ પરંતુ તેમને જનડેમ રાજપૂતોએ દુક સમાગમ જ કાણમાં લઈ લઈ કાઢ્યા તેમજ કચ્છના મધ્ય ભાગમાં વસ્તા કાઠીઓને તાબે કરી આ દેશ છોડવાની ફરજ પાડી

કચ્છનો પૂર્વ ભાગ જે વાગડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં વાધેલા રાજપૂતો હતા તેના ઉપર પણ જનડેમ રાજપૂતોએ પોતાની સત્તા જમાવી પરંતુ ચાવડાઓ તથા કાઠીઓની માફક વાધેલાઓને આ દેશમાંથી સદંતર નાણુક કરો શક્યા નહિ. જનડેમ સરકારે પ્રથમ જામના ઉપનામથી ઝાળખાતા. પરંતુ કચ્છમાં પહેલા રાવ ખેંગાર કે જેણે ૧૫૮૦ માં રાજ્ય કબ્જુ

ત્યારથી તેઓ રાવશીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભાયાત શબ્દનો અર્થ ભાઈઓનો સમુદાય એવો સાધારણ અર્થ નિકળી શકે. એ શબ્દ ઉપરથી જે ધોરણ જોવામાં આવે છે તે થોડા કે ઘણા અંશે સવળા રાજપૂત રાજ્યમાં આવે છે અને તેનું વર્ણન ટોડગાહેએ તેમના રાજરચાન ભા. ૧ ના પાને ૧૭૩-૭૪ મે નીચે જણાવ્યા મુજબ સરસ રીતે કર્યું છે.

“સવળી મોટી જગીરમાં દીસારે પોતાના દીકરાઓ, ભાઈઓ અને નજીકના જેટલા સગાઓ હોય તેમના અર્ચના માટે જોડાવસ્ત કરવો પડે છે. તે જગીરની વાર્ષિક પેદાશ સાઠ કે એંશી હજારની હોય તે જગીરના ખીજ ભાઈ અથવા કટાપાને ત્રણથી ચાર હજારની પેદાશ વાણું ગામ મળે છે. તે આણકુ અથવા બાપ પાસેથી મળેલું કહેવાય છે. તે સિવાય જે પોતાના રાજાધિરાજના દરબારમાં અથવા પરદેશમાં જઈ પૈસો મેળવવા પ્રયાત્ન કરે છે. નાના ભાઈઓને પણ તેજ પ્રમાણમાં ભાગે પડતી પાંતી મળે છે. કટાપામાં પણ ગીગરાની વહેંચણુ થાય છે અને તેમની પણ નાની ભાયાત થાય છે. કેટલાક રાજપૂત રાજ્યોમાં ઉપર કલા મુજબ કટાપામાં એટલી હદ સુધી વહેંચણુ થાય છે કે દેશનું સંરક્ષણ કરવું અશક્ય થઈ પડે છે અને સાધારણ આબાદીમાં ખલેલ પડે છે. કેટલાક કટાપામાં એટલી સુધી વહેંચણુ થાય છે કે ગીરાશની પાંતી પણ થઈ શકે નહિ, તેમ

* પ્રસ્તુત લેખમાં મિ. જોન વાઇલી જેઓ હિન્દી સરકારના અંડર સેક્રેટરી તરીકે ઈ. સ. ૧૮૬૭ ની સાલમાં હતા તેઓના લેખનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તેઓ એક ગાદોશ અને ઉંડી દટ્ટિ વાળા અને પ્રખર અબ્બાસી હતા તે લખવું અરથાને નહીં ગણાય.

તેમાંથી એક ચાલુસનું ગુજરાન પણ ચાલી શકે નહિ. ખરતું આ વહેંચણીનો રીવાજ મોટા રાજ્યમાંથી જુદી પડી ગયેલી ખંડણી ભરનારી જગીરો કે જે દેશમાં રચેલે રચેલે આવેલી છે તેમાં, કચ્છના જાડેજાઓમાં, કાઠિયાવાડની કામેશમાં અને પશ્ચિમના રાજપૂત રાજ્યોની સરહદ ઉપર આવેલાં ગુજરાતનાં રાજસ્થાનમાં જેવા ચાલે છે તેવો મોટા રાજ્યમાં ચાલતો નથી. જગીરોના ભાગલા કરી જે નાના નાના ભાગોમાં આ દેશમાં વહેંચણુ થાય છે તેઓ ભાયાતોના નામથી ઓળખાય છે અને ફાર્સમાં ફોરજના ધોરણને લીધે જે સમુદાય અને છે તેને મળતું આવે છે. ત્યારે કાઠ રાજપૂત ઉમરે પહેલે છે ત્યારે તે કહે છે કે મારો ભાગ આપો. ગીરાસનો ભાગ આ પ્રમાણે તેમના કટકે કટકે એટલી હદ સુધી વહેંચાઈ જાય છે કે તેઓ બધા કંગાલ થઈ જાય છે. કચ્છ અને કાઠિયાવાડના ભાયાતોમાં હવે ઉપરાંતની અતિશય વહેંચણુ થવાને લીધે તેમનામાં દીવાની તકરારો અગર ગુન્હાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને એવા લોકો કંગાલ હાલતને આધીન થાય છે. રાજપૂતોમાં બાળહત્યા થવાના મુખ્ય કારણોમાં આ પ્રમાણેની ખારીક વહેંચણુ અને પોતાની કુવરીઓ દાવજો મેળવવાની મુશ્કેલી નડે છે”

કચ્છના મહારાજાઓની તાબાના જાગીરદારો

ઉપર લખેલ હકીકત ઉપરથી જે વાતો ઉત્પન્ન થાય છે તે પંકીના એકે એક જોમાંથી તેઓનો મુળ પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો હોય તેજ વશમાંથી તેના ભાયાતો નીકળ્યા હોય છે. કચ્છના મહારાજાઓની જાડેજા છે. એટલે તેમના ભાયાતો પણ જાડેજા હોય એ સ્વાભાવિક છે અને તાબાના જાગીરદારોનો મોટો ભાગ જાડેજા ભાયાતોનો છે. તો પણ તે ઉપરાંત બીજા તાબાના જમીનદારો પણ છે, જેવા કે વાઘેલા રજપૂતો. એ વાઘેલા રજપૂતો કચ્છમાં જાડેજાઓ આવ્યા તે પહેલાંના વખતથી કચ્છમાં આવી વસેલા કુટુંબોના વંશનો છે.

રાજાઓ દેશજી પહેલા તથા તેમના ભાયાતો સાથેના સંબંધ

રાજાઓ જાગીરજી પછી રાજાઓ દેશજી આક્રમી પેઢીએ થયા. કેપ્ટન વોલ્ટરના કચ્છના ઇતિહાસમાં તેમનું રાજ્ય સુધી અને આખાદ હતું તેવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ફૂરતા અને જુલમટ ભરેલું ચર્તન રાજાઓ દેશજીના સમગ્રમાં સદંતર નાશદ થયું હતું. રાજાઓ અને તેમના ભાગાત વચ્ચેના મંળધ માટે કેપ્ટન વોલ્ટર સાહેબ લખે છે કે,

“રાજાઓ પોતાના હોદ્દા અને મહેસુલ વધારે હોવાને લીધે જે સર્વોપરી સત્તા મેળવી છે તે કરતાં વધારે આધિપત્યનો દાવો તેઓ પોતાના ભાયાતો ઉપર કરતા લાગતા નથી. રાજાઓના હજુરીઆની દરમ્યાનગીરી સિવાય તેમની હજુરમાં આપવા જવાની છૂટ હતી તેમનો ખાનગી મંસાર વહેવાર સાદો હતો તેટલો જ સાદો અને જામકા રહિત તેમનો પોશાક હતો. તેમના ભાયાત અને વંશ પરંપરાના નોકરો જેઓ સઘળા લગ્નવા હતા તેમની નિમકદલાલી અને પ્રીતિમાં વિશ્વાસ હોવાથી કાંઈ નિયમિત લશ્કર કે પરદેશી સીનથી હજુ કચ્છમાં દાખલ થવા પામ્યા નહોતા. બધા જાડેજા સરદારોને થોડા સમગ્ર પહેલાં તેમનાં ગામ મળી ગયાં હતાં અને આ વખત સુધી (ઇ. સ. ૧૭૧૬) સગપણના બંધનો હજી લાગ્યે જ છૂટા થયા હતા. જેથી તેઓ પોતાના સામાન્ય સરદારોને તાબે રહેવાને ટેવથી ગયેલા હતા તથા તેઓ તેનો લુકમ ઉઠાવવાની ફરજ સમજતા હતા.”

રાજાઓ અને તેના તાબાના વાસ્તવિક જાગીરદારો વચ્ચે મિત્રાચારીના વહેવાર રાખવાનું અને પરસ્પર સહાયતા આપવાનું ધોરણ હજુ ચાલુ હતું અને તેથી તેમનું સૈનું દિલ સાથે સમાયેલું હતું અને સામ્રાટ કાળમાં દરેક જાગીરદાર પોતાના પાડોશી જમીનદારને દુશ્મન તરીકે ગણે છે તેથી તે વખતે ઉલટું જ હતું અને તેઓ એક બીજાને એટલા બધા આદરભાવ આપતા કે તેવું નેઈને હાથ આપણને નવાજ લાગે.

પહેલા ગચ્છાશ્રીથી તે દશમા રાચ્છાશ્રી કે જેઓ સને ૧૮૭૮ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા ત્યાં સુધી કચ્છના સાધારણ કારોબાર વિષે એટલું કહી શકાય કે જુદા જુદા રાજ્યોએ આખા દેશ ઉપર પોતાનો કાયમી ખેસાડેલો જાણ્ય છે તેમાના કેટલાક વિષય લેણુપતાની આકૃતને લીધે યોગે રૂઆબ રાખી શકતા હતા અને કેટલાએક જેઓ રાજ્યમા સત્તા મેળવવાના આગ્રહ હતા તેનો મજબુત રોક બેઠો હતો.

રાચ્છાશ્રી રાયધણુજી તથા દેશની સ્થિતિ

રાચ્છાશ્રી રાયધણુજી ધ સ ૧૭૭૮ ની સાલમા કચ્છની ગાદીએ આ ચા આગલા રાજ્યમા સિંધ સાથે લગાઈ ચાલેલી હતી તેથી દેશ ધણે દુર્બળ થઈ ગયો હતો અને આ નવા રાજ્ય પોતાના પૂર્વાધિકારીઓ જે સૌથી ખરાબ નિવડતા હતા તેમના કરતા પણ મુખાઈ અને દુર્બળમા વધી જાય તેવા હતા રાજ્ય-કારભાર એટલી શિથિલતાથી ચાલ્યો કે કેટલાક ટીલાટ અને જંગીદારો દગબારથીની સત્તાને નાબતો જ તામે રચ્યા અને જનમાલના રક્ષણને તો આ રાજ્યમા અંત આવી ગયો.

હંસરાજ અને કૃતેહમહમદ

ગચ્છાશ્રી રાયધણુજી હોલેલીય થઈ ગયા તેથી સને ૧૭૮૬ માં તેમને જાપતામા ગણવામા આવ્યા એટલે બે આરામીઓએ દેશની રાજ્યમત્તા છીનવી લઈ પોત પોતાનામા વહેલી લીધી તેમાનો એક મુમલમાન જમાદાર કૃતેહમહમદ દેવગોળે લડવૈયો થઈ પડ્યો હતો અને બીજો રાજ્યનીતિમા કુશળ એક હસરાજ નામનો એક હિન્દુ હતો જમાદાર કૃતેહમહમદનું મુખ્ય પાણ રાજ્યધાની રાહો જૂજમા હતુ અને હસરાજ માંડવીમા ગહેતો હતો આ બે માણસોના કજીઆથી તટરય રહીને પોતાનો લાગ જોતા કચ્છના જંગીદારોએ પોતાની જંગીશોમા પોતાની સ્વત્ર સત્તા મક્કમ કરી અને તેમને ફાગ્યુ તેમ તેઓ નીતિવટ ધરને વર્તવા લાગ્યા અંગ્રેજ સરકારે કચ્છ દેશ સાથે રાજકીય સમ્બંધ જોડેલા રાફ કર્યો ત્યારે દેશમા આ પ્રમાણેનું અધેર પ્રવર્તતું હતુ.

કૃતેહમહમદ અને હંસરાજ શેઠ સાથે કરાર

લગાઈ કરનારા પક્ષો તરફથી કુખી સરકારની મદદને માટે કેટલીક અરજીઓ આગાઉ મળેલી પણ મદદ કરવામા મના કરી હતી પરંતુ આ વખતે માંડવી બહરમા ચાવીઆઓની દરિયાઈ હુડો અને નવેસર વસેલા કાઠિયાવાડના પાશ્વિમાત્મ પ્રગણ્યોમા વાગડના હુડારાઓના હુમલાઓ એટલા તો અસહ્ય થઈ પડ્યા કે કોઈ પણ પ્રકારે દરમ્યાનગીરી કરવામા વિનય કરવો અશક્ય હતો જેથી ઈ સ ૧૮૦૯ ના અક્ટોબર માસમા જમાદાર કૃતેહમહમદ તથા હસરાજ પાસેથી જુદા જુદા કરારો લખાઈ લેવામા આવ્યા તે કરારની રૂએ પોતાના રમકડા જેવા રાજ્યો તરફથી ચાવીઆપણ નાણુદ કરવા તથા રણ એળગીને કાઠિયાવાડમા જે ચડાઈઓ થતી તે બંધ કરવા દરેક સેનાપતિ બધાયો.

કરારોની નિષ્ફળતા

આ કરારોના હેતુ નિષ્ફળ ગયો કારણ કે ચાવી-યાપણ તથા વાગડના હુડારા તરફથી આગળના માફ હુડો ચાલી રહી અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વારવાર સમજૂતી આપવામા આવી પણ તેના ઉપર જૂજ કે માંડવીમા કયાય ધ્યાન આપવામાઆ મુનહિ.

ગચ્છાશ્રી ભારમહમદનું તખ્તનશીન થાયું

હુસેનમીઆ તથા ઇબ્રાહીમની પ્રબળતા

સને ૧૮૧૩ ના અક્ટોબર માસમા જમાદાર કૃતેહમહમદ, હુસેનમીઆ તથા ઇબ્રાહીમમીઆ નામના બે દીપ્ત મુખી મગી ગયો તે પછીના માસમા ગચ્છારાયધણુજી સ્વર્ગવાસી થયા બે વારસોની વચ્ચે ગાદીની તમગ પડી તેમાનો એક મગ્દુમ ગચ્છાશ્રીનો અનોગસ પુત્ર હતો અને બીજો ઔગસ ભત્રીજો હતો મુસનમાન પક્ષને લીધે અનોગસ પુત્રને ગાદીને માટે પગદ કરવામા આવ્યો સને ૧૮૧૪ની જાન્યુઆરીમા ગચ્છાશ્રી ભાગમવના નામથી તેને યથાવિધિ તખ્તનશીન કરવામા આવ્યા વાસ્તવિક સત્તા ઇબ્રાહીમ તથા હુસેનમીઆ આ

ભોગવતા હતા અને રાઓશ્રી તથા તેનો પિત્રાઈ લઘુભાઈ મદીરાન જેના તેમના હાથમા હતા

કપ્તાન મેકમરડુનું પ્રથમ આગમન

જાડેજાઓની રાજ્ય તરફ વર્તણૂક

સને ૧૮૧૪ના એપ્રિલ માસમા વાગડાના હુદાદરાના ઉપર દામ રાખવાને સમજીત આપવાના હેતુથી જમાદાર હુસેનમીઆની મુલાકાત લેવા માટે કાઠિયાવાડથી કપ્તાન મેક મરડુ સાહેબને મોઘલવામા આવ્યા, કપ્તાન મેક મરડુએ આ મુલાકાતના પરિણામે ખાત્રીપૂર્વક જણાવ્યું કે વાગડ ઉપર અકુશ નાખવાનું કામ ૩૨૭ દરબારની શક્તિ ઉપગતનું છે આ પ્રસંગે જાડેજા જાગીરદારો વિશે જે તોષ આપી છે તે અગત્યની છે તેણે લખ્યું છે કે કાકરાડાઓને નંદમ પાડવામા જેટલો વખત લાગે તે દરમ્યાન મોટા કાકારોને સમજાવી તેમની સામેલગીરી મેળવી શકાય નહિ કારણ કે પોતાના સગા જમીનદારોની સત્તા ખુબી લેવામા કે ઓછી કરવામા ૬૨૭ દરબારને મદદ આપવી એ જાગીરદારોના ધોરણ વિરૂદ્ધ તેમજ વળી તેમના હકમા હાનીકર્તા નીવડે

સરકારનું છેવટનું દંણિયું અને જાડેજા જાગીરદારોના પ્રાણો

સને ૧૮૧૪ ના એક્ટોબર માસમા ઈસાહીમ મીઆનુ ખૂન થયું અને તે પછીના જાન્યુઆરી માસમા તેના નાના ભાઈ હુસેનમીઆના હાથમાથી સત્તા છુટાઈ ગઈ ત્યારબાદ રાઓ સાહેબના દરબારમા જે માણસોના હાથમા અમન આવ્યા તેઓ અગ્રેજ સરકારના દુશ્મન નિહાડ્યા તેમને સત્તા મળતા શરૂઆતમા તેમણે જે કામો કર્યા તેમાનું એક કામ એ હતું કે ગજધાનીના શહેરમાથી અગ્રેજ સરકારના દેશી પ્રતિનિધીને કાઠી મુકવામા આ ચો ત્યારબાદ થોડા સમયમા વાગડાના હુદાદરાઓ અગાઉ કરતા પછ પધારે ઉદ્ધત બની જતા કાઠિયાવાડમા કપ્તાન મેક મરડુની છાવણી ઉપર હાલેલી ફરી લુટી અને અગ્રેજ સરકારથી જ્યારે સદન થઈ શક્યું નહિ ત્યારે ખીજવાણને સને ૧૮૧૫ ના નવેમ્બર માસમા રાઓશ્રી

ભાગમલજીને છેવટનું કહેણ મોકલ્યું અને પોતાની મામણીઓનો રંધીકાર મંત્રીપકારક રીતે ધરવા માટે ચોવીસ કલાકની મુદત આપી વળી રાજ્યના જાડેજા જાગીરદારોને મનાવી લેવા માટે એક જાહેરનામું ફેરવવામા આ ચુ તેમા તેને ખાત્રી આપવામા આવી કે રાઓસાહેબ વિરૂદ્ધ જે પગલા ભરવાના છે તેમા તેઓ હાથ નહિ નાખે ત્યાંમુધી અગ્રેજ સરકાર તેમના હક માન્ય રાખશે વળી ૬૨૭ રાજ્યમા જાડેજા જાગીરદારોના મોભાને જે રાજ્ય મધારણુનું શબ્દ લગાડવામા આવેલ છે તે શબ્દ વડોદરાના રેસીડેન્ટ તરફથી જે કાગળ સાથે સદરહુ જાહેરનામું મુખ્ય સરકારની મંજૂરી માટે મોકલવામા આવ્યું હતું તે કાગળમાનો હતો તે રેસીડેન્ટે લખ્યું છે કે તેના માનકારી જાગીરદારો છે અને રાજ્ય જરૂની એક સાખા છે

ભાયાતોની અનુમતીથી રાઓશ્રી ભારમલજી

ગાદી ઉપર ઇ. સ ૧૮૧૬ ના ફેબ્રુઆરી

તા ૧૪ મી ડીસેમ્બરે અગ્રેજ સરકારનું લશ્કર ૬૨૭મા પેહુ અને તુરત જ અગર લીધું પછી તેણે જૂન તરફ ફર્યું કરી જૂનમા તેમને કોઈ સામે થયું નહિ લશ્કરની સાથે આવેલ પોલિટિકલ અમલદાર કેપ્ટન મેક મરડુ પ્રથમ તો કોઈક સદેહમા પડ્યા કે ૬૨૭ના કાયદેસર રાઓ તરીકે ભારમલજીને કે તેમના પિત્રાઈ લઘુભાને ગણવા આથી તેમણે પોતાના તથુમા મુખ્ય જાડેજાઓ પૈકી પદર જણાને ભેગા કરી તેમને પૂછ્યું કે ગાદી ઉપર ભારમલજીને ખેસાડવામા આવે તો તમારા લોકોને પસંદ છે એ સરકાર જાણવા માંગે છે તેઓ સર્વાનુમતે ભારમલજીના લાભમા મોટા, તેથી કપ્તાન મેક મરડુસાહેબ રાઓશ્રી ભાગમલજી સાથે ફેલકગર કરવા લાગ્યા તા ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૮૧૬ ના ફેબ્રુઆરી મહારાઓએ પોતાની ચેયતે કાઠિયાવાડમા કરેલી હુટફાટથી ચએલી નુકશાની પૂર્તી રીતે વરતી આપી, અને આવેદ તેવા હદનાઓ અને ચાચીઆપણુ અટકાવવા બધાયા અને અગ્રેજ સરકારને જાણ

શહેર તથા તેના તાબાના ગામો સુપ્રત કર્યા પડેન્તુ તે કોલ કરારોમાં આ લખાણને ઉદ્દેશીને કામ લાગે એવી અને ધ્યાનમાં રાખવા લેજ દષ્ટીકત ૮ મી અને ૧૩ મી કલમમાં લખેલ છે. કલમ ૮ મી અન્વય રાઓશ્રી ભારમલજીના રાજ્યની અન્વયરિયત રિયતિ ધ્યાનમાં લઈને તથા ઉપલી શરતો મદદ વગર રાઓશ્રી ભારમલજીથી પળી શકે એમ નહોતું મોટે જે ગામો રાઓશ્રીના નોકરોએ દગાથી પચાવી પાડ્યા હતા તેમની પાસેથી તે લઈ મહારાઓશ્રીની સત્તા હેઠળ પાછા મુકવાને અંગ્રેજ સરકાર બંધાઇ. કલમ ૧૩ મી જે ૮ મી કરતાં પર વધારે અગત્યની છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે.

નામદાર કંપની સરકારના પ્રતિનિધિએ રાઓશ્રીની રાજ્યધાનીમાં રહેતું કારણ કે કરાર કરનાર રાઓશ્રી વચ્ચે જે તકરારો ઉઠે તે સંપત્તિ નિવંડો મુલેદ સંપત્તિ લાવી શકાય. એ પ્રતિનિધિએ જ રાઓશ્રીના હાયાત અને પ્રધાન વચ્ચે ઉડતી કૃપિતા સાંભળવી નહિ પણ રાવ સા. ના હુકમ અન્વય સરકાર એ ખાખતમાં યથાશક્તિ ઉત્તમ સલાહ આપશે. તદનામું થઈ રહ્યા બાદ તરત જ ૮મી કલમમાં કહેલી ચરત પાળવા મોટે અંગ્રેજ સરકારે વાગડમા લરકર મોકલી આપ્યું અને દેણુઆરી માસ પૂરો થાતાં આ તોફાની પમણું રાઓશ્રીને સંપૂર્ણ રીતે તાગે કરી આપવામાં આવ્યું.

મહારાજપિરાજ મહારાઓશ્રી ભારમલજીને (અંગર સિવાય) ના રાજ્યનો ખીન તકરારી કાળને હમણું

પ્રથમ જ મળ્યો અને સુમારે વીસ વરસ સુધી અંધેર આડ્યા પછી રાઓશ્રીના વંશજોનેતો કરી અમલ થક થયો.

કંપાન મેક મરુ પહેલાં બ્રિટિશ કેસીડન્ટ

રાઓશ્રી ભારમલજીનો વહીવટ થોડા વખત સુધી અને ઘણો ખરાબ રીતે ચાલ્યો. તેમણે પોતાના રાજ્યના અમલદારો અને ખાનગી સલાહકારો હલકી ફકિતના તથા ખરાબ માલના માણસોમાંથી પસંદ કર્યા હતા તેઓ અતિશય મદિરાપાન કરતા તથા દરેક પ્રકારનું દુર્ગતન આચરવા લાગ્યા. પોતાના પિતાજી હાઈ લકુલાને મારો નાખ્યો અને અંગ્રેજ સરકારનું અપમાન કર્યું છેવટે તેમનામાં ઉન્મત અવસ્થાના ખરેખર ચીન્હ જણાવા, દેશના અગીરદારો વિશે કહીએ તો તેમની સત્તા સર્વ પ્રકારે હુટવી, એવો દંભે પોતાનો ઉભું બાંધ્યો. મુખ્યત્વે કરી લાવાતોના કુટુંબમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરી તથા જે પક્ષથી રાઓશ્રીનો મદદ માગી પોતાની સ્વતંત્રતા ખોવા ધ્રુષ્ટે તેની તરફેણ કરીને તેમના અખત્યારો ઊનવી લેવાનો તેમનો આશય હતો. અંગ્રેજ સરકાર સાથે સંધી થાતાં તેને જે દિમત આવી હતી તેથી તેમને આ કામમાં ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું. વળી એથી ઉલટું બાયાતો તાબામાંથી નીકળી જવા લાક્ષ્ય રાખતા હતા એવું માનવાને સારો આધાર છે. ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના જુન માસમાં વાગડ પ્રગણાની રિયતિ વિશે મુંબઈ સરકારને લખતાં કંપન મેક મરુ લખે છે કે:-

(અપૂર્ણ)

કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો અને ભાગદારોને ચેતવણી અને વિજ્ઞપ્તિ

(લેખક: રાણાશ્રી જોશવરસિંહજી, દેવળીઆ તાલુકદાર, પ્રમુખ ખી. અ. તા. ભા. એસો.)

હિંદના ભાવી બધાજણનું ઘડતર લાખા વખતથી એરણ ઉપર મુકવામાં આવેલ છે. પક્ષકારો પોતપોતાના હિત વાગતે જુદી જુદી જાતના ઘાટ ધડવાના રવાના સેવે છે તે વારતે જુદી જુદી જાતની રૂપરેખાઓ દોરી તેનું પ્રચાર કાર્ય કરી રહ્યા છે. બ્રિટિશ મરકાર તરફથી Federation (સમુદત્તન) ની યોજના બહાર પાડવામાં આવી છે. તે દિતક છે કે કેમ તેના અંગે ઉદાપોલ ઘણે ચાલ છે, સમુદત્તનમાં ગળઓ પણ સામેલ થવાના હોવાથી પોતાના અધાપિત હક્કો સાગવવાની વેતરણમાં પડ્યા છે. તે જ પ્રમાણે કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો પણ પોતાનું અસ્તિત્વ અને સ્વતંત્રતા ટકાવી ગળવા મહેનત કરે છે.

બ્રિટિશ મરકારનું કાઠિયાવાડમાં આવાગમન થયું તે પછી કર્નલ ક્રીડીજના વખતમાં રાજ્યોમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું જે તાલુકાઓ અમુક ભાગદારોની અંદર લાઈએ ભાગના રિવાજ મુજબ પ્લેસાર્ડ ગયા હતા, તેમનાં વારસે તે તાલુકદારો ભાગદારોની ગંભીરથી તેમની વતી અખત્યાર મલાવવાનું એજન્સીએ (બ્રિટિશ સરકારે) માથે લીધું અને તે તંત્ર સંજ્ઞાતાર્થી સલાવવા વારસે ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ જુદા જુદા જાર ચાણુઓ બાંધ્યા. હિંદના વારસે Federation (સમુદત્તન) રચાય છે તે વખતે આવી એજન્સીઓ નીકળી જશે અને તેથી ખીન અખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારો વારસે હિંદના નવા બધારણને અનુસંધીને ત્રણ રસ્તાઓમાંથી એક રસ્તો ગ્રહણ કરવાનો નહેશે તે રસ્તાઓ નીચે પ્રમાણે—

૧ પોતાના વારસે કોન્સીડરેશન (સમુક્તતન) રચવું.

૨ કોઈ ગળ્ય સાથે બેકાર્ડ જવું.

૩ જીરલાની સાથે એટલે બ્રિટિશ હિંદ સાથે બેકાર્ડ જવું.

દરેક ચાણુના શિક્ષિત અને સમજી તાલુકદારો ભાગદારોએ લાખી વિચારણા અને મનણા પછી નિર્ણય કર્યો કે પોતાના વારસે પોતાનું એક જુદું સ્વતંત્ર તંત્ર રચવું તે જ હિતાવહ છે અને તેથી કોન્સીડરેશન (સમુક્તતન) ની યોજના ધડવામાં આવી, તે બધારણ લગભગ ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સરકારમાં રજુ કરી આપવામાં આવેલ છે જે હાલ ખોજી રકોમો સાથે હિંદી સરકાર પાસે વિચારણામાં પડેલ છે તેમ એજન્સી અમલદારો જણાવે છે.

ગોટી માછલી નાની માછલીને ગળી નાખ તે કુદરતી નિયમ છે. તે પ્રમાણે હિંદનું તંત્ર ફરવાનું છે, તેવે વખતે નાના તાલુકદારોને પોતાનાં રાજ્યો સાથે બેજલો દેવાને સાગે મોકો મળ્યો છે તેમ ચાની જુદા જુદા રાજ્યોએ જુદી જુદી જાતના તહતામાં બહાર પાડી જુદી જુદી જાતનાં પ્રચારકાર્ય પોતાના માણસોથી અને hireings (ભાડુતો)થી શરૂ કર્યા છે. કોન્સીડરેશનની યોજના નુકસાનકારક છે, તેનું જ્યાં સુધી જતાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તાલુકદારો ભાગદારો ખીન રસ્તો ગ્રહણ કરવા વિચાર પણ કરે નહિ તે દીસ જોયી વાત છે. તે કારણે ગંધુકતનની યોજના નુકસાનકારક છે તેમ ઈસાવવાનું કાર્ય રતિમાં મુકવાની રમન મંડાઇ. તે ભાગ લગવવામાં

પ્રમાણે હાલનું ચાલુ ખર્ચ વધતું હોવાથી આપણને વિમાસણ ચલાવું કારણ રહેશે નહિ.

(૪) આ લાખ રૂપિયા એજન્સી નલાવવા મધ્યસ્થ સરકાર આપે છે તે ખર્ચ તાલુકદારો ભાગ દારને ભોગવેલા પડે તે બાબત—આ ગ્રુમ એકલા ખીન અખત્યારી તાલુકાઓના ચાલુ અલાવવાના વાસ્તે ખર્ચની પડતી નથી, ચાલુનું ખર્ચ તે તાલુકદારો ભાગદારો ભોગવે છે પરંતુ આખી કાઠિયાવાડ એજન્સી ચલાવતા તેના નીલાવાય આ ગ્રુમ સરકારને આપવી પડે છે, અને તેમા તે મોટા યુરોપીઅન અમલદારોના પગાર વગેરેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ડેરેશન આવતા એજન્સી નીકળી જશે તો પછી તે મગજે એજન્સીના તનુ ખર્ચ સ કાગને ભોગ વવાનું રહેશે નહિ એજન્સીના નીલાવ વાસ્તે થતુ ખર્ચ અટકી જશે તો પછી તેનુ લેવાણુ કરવાનું પણ કાઠી કારણુ સરકારને રહેશે નહિ.

ઉપજના ૪૫ થી ૫૦ ટકા કોનફીડરેશન ખનાવતા ખર્ચાઈ જશે તેવો જે પ્રચાર થાય છે તે ખોટો ભય ઉત્પત્ત કરવાની ચાલખાઈ છે કોનફીડરેશન ને અમનમા આવશે તો તે તનુ જેમ બને તેમ મોઢુ ખર્ચ તાલુકદારો ભાગદારોને ભોગવવું પડે તેની ચોખ્ખી કાલુ તેમજ આર્થિક રિચતને અસર ન થાય તે જોવાનું મર્યાદકરો ચોક્કસ વિચારશે વાસ્તે તે મંગધે લાડનાનું મર્ધ કાગણુ નથી.

ખીનો દાડ એ ઉગો કરવામા આવે કે કે સ ૧૮૩૫ ના કાલમા Instrument of accession (પ્રવેશ નામા)મા કોનફીડરેશનનો પહેલો જે પ્રમુખ સુટવામા આવશે તે પ્રમુખ કાયમનો બનશે અને તે કોનફીડરેશનનો ગાન અને સત્તાધિસ બની જશે માગ સમજવા પ્રમાણે તે બિંતિ પણ અચાને છે—

અને ૧૮૩૫ ના ૧૫મા પાટ ૨ ની છઠી કનમનો જે ઉદ્દેશ કરામા આવે છે તેમા કોણ કોણ સત્તાઓ હરી ગમ્મે તે બાત ૧૧૪ તેમા એમ જણાવે છે કે—

“A declaration shall not be valid unless it is the declaration of the ruler himself, but, subject as aforesaid references in the act to the ruler of a State includes references to any persons for the time being exercising the powers of the ruler of the State whether by reason of the ruler's minority or for any other reason”

આ પેરેગ્રાફનો એ અર્થ થઈ શકે કે ગમ્મેઓ જેસ પ્રવેશનામામા સહી કરી શકશે તે જ પ્રમાણે ગમ્મેની સમીગવરથાને લઈ થોડા વખતના વાસ્તે જેની પાસે રહેનો અધિકાર હશે તે સહી કરી શકશે તેમજ ખીન કોઈ કાગણુથી પણ તે સહી કરી શકશે.

અનમત આ લખાણનો માયનો રપષ્ટ નથી—પરંતુ ‘ખીન કોઈ કાગણુથી તે સહી કરી શકશે’ નો અર્થ વિશાળ થઈ શકે તેમ છે કોઈ અનુક્તતર રચવામા આવે અને તેનો પ્રમુખ જે થોડા વખતના વાસ્તે નિલુક્ત થયેન હોય તે પણ આ પ્રવેશનામામા સહી કરી શકે તેમ અર્થ ધરાવેલો હોય તો પણ તેમ તે રી તેમ છે.

વળી સો ૧૮૩૫ નો કાયદો ધડવામા આ થો તે વખતે હિંદુસ્તાનમા મળ્યાં સત્તાના ગાન્યો તાલુકાઓ અને ખીન અખત્યારી તાલુકાઓ છે તે ૧૫મા ધડવામા ખ્યાલ બહાર હોય તે વાત માની કેમ સ ૧૧૧ ‘For any other reason’ (બીજા કોઈ કાગણુથી) એ શબ્દો તે કનમમા ઉમેરેલ છે તે તે કાગલે જ ઉમેરેલ હોવા જોઈએ તેમ અનુમાન બેચી સમય તેમ છે આ કાયદો બરાબ ધડવામા આ થો તે પહેલા દેશી ગાન્યોના કાનમગરો અને તદનામાઓની તપાસગી કરવા તેમજ દેશી ગાન્યોની વસ્તુચિતિ નીલાવવા ઇચ્છાથી રેવીડમન મિત્રીને હિંદુસ્તાન મેનનામા આવી હતી તે કમિટીની રૂમર ગજકાટ મુખમે કાઠિયાવાડના ખીન

અખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારોનું ડેપુટેશન ગયું હતું તે ડેપુટેશનની વતી તે કમીટી સાથે વાતચીત કરનાર પણ હુ હતો. લગભગ અર્ધ કલાક ઉપરાંત વાતચીત થઈ હતી આપણે કદીપણ કોઈ રાત્રના તાબામાં નહોતા બીજા ગાંધી અને તાલુકાઓની માફક સ્વતંત્ર હતા કર્નલ કીટીંગના વખતમાં થાણા-ઓની ગોડવણ કરવામાં આવી એટલે તે વખતથીજ એકજ જાતનું તન રચવામાં આયું અને તે તમનો અખત્યાર અમારો વતી એજન્સીએ ચલાવવાની ગોડવણ કરવામાં આવી છે વગેરે વગેરે સુદાઓ સમજવામાં આયા હતા તેમજ એ પણ જાણાયું હતું કે ફેરરેશન આવે તો એજન્સી નીચી જશે જેથી હાલ જે અખત્યાર એજન્સી ચલાવે છે તે અમારા પોતાથી ચલાવવા અમે માગીએ છીએ અને તે વાસ્તે કોનસીડરેશન રચવાનું મમ ગતિમાં છે આ સર્વ બાબતો તે કમીટી મમજ રજૂ કરવામાં આવી હતી અને તેવી તે કમીટી પાસે પાસ નોંધ પણ કરાવી હતી ફેરરેશ ધારાસભાની બંને એગ્રેમમાં તોપ-સલામીવાળા ગાંધીના વાસ્તે અમુક સંખ્યાની સીટો (જઆઓ) મુદર કરવામાં આવેલ છે તેજ પ્રમાણે બીન તોપ-સલામી ગાંધી અને અખત્યારી તેમજ બીન અખત્યારી તાલુકાઓને વાસ્તે લેખ્ય એમરમાં પાસ અને આપ એમરમાં બે તેમ સીટો (જઆઓ) નિયુક્ત થયેન છે તે એજ મુચ્ચે છે કે આવા રાત્રો અને તાલુકાઓના ફેરરેશનને અવનબીને કોનસીડરેશન જેવા તનો ઉભા થાય તો તેના પ્રમુખને પ્રવેશનામાં વખતે સહી કરવામાં વાધો આવે નહિ અને તે કારણે 'for any other reason' (બીજા ગમે તે કારણથી) તેવા સબ્જેક્ટે તે કવમમાં ઉમેરાયા હોવા જોઈએ

વળી આ પ્રશ્ન એલા બીન અખત્યારી તાલુકા-ઓને લાગુ પડે છે તેમ નથી આ પ્રશ્ન તો નીચ કલાસના ગાંધીઓથી શાડી બીન અખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારોને લાગુ પડે છે જેમ આપણા તરફથી કોનસીડરેશન રચવામાં આવેન છે તે પ્રમાણે તે

ગાંધીને પણ કોનસીડરેશન જેવું તન ચલુ પડશે પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની ન જાય તે જેમ આપણે જાણી ધજ્જતા નથી તેમ અખત્યારી તાલુકાઓ જે તનો ચચી તેનો પ્રમુખ પણ કાયમનો સત્તાધિશ બની ન જાય તેની સલાહ તેઓ રાખશે અને તેથી તેની જાતનો પ્રવેશનામાં પ્રમુખ પ્રવેશનામાં સહી કરે તે પડેલા તેઓ કમવરો તે ગાંધીવીક છે આપણા સદર પ્રશ્નનો પણ તેજ રીતે નીવેડો લાવી શકે વાગતે પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની જાય તેથી કિતી ગાંધીવાન કાઈ જારણ નથી

ન ઉપરાંત જે પ્રવેશનામાં મર્યાદીત સત્તાવાળા ગાંધી અને તલુકાઓના માલિક પોતાના ગાંધી અને તાલુકાઓ તન્કથી સહીઓ કરી શકશે તો આપણા તાલુકાઓના જેટલા તાલુકદારો છે તેઓ પણ તેજ મીઆલે સહીઓ કરી શકશે

ઉપરની સર્વ બાબતોનું મનન કરવાથી ચોખ્ખું સમજી શકાય તેવું છે કે પ્રવેશનામાં રહી કરવાથી પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની શકશે નહિ વળી તે સમયે એ પણ જોડાજોડ જોવાનું છે કે આપણા તરફથી કે નરીડરશનનું જે બધારણ સરકારમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે તેમાં એવો પ્રબંધ કરનામાં આવેન છે કે એક પ્રમુખ નજ વપથી વધારે રહી શકે નહિ પણ વર્ષે પ્રમુખ ફર તેવું બધારણ બાધવામાં આવેલ છે, ત્યારે પ્રવેશનામાં મહી કરવાથી પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની જાય તેથી કિતી ગાંધી અરથાને છે

આપણા કોનસીડરેશન મિટીંગ જે પ્રચાર કાર્ય થઈ રહેલ છે તેમાં એવો પણ જોડો રચવામાં આવ્યો છે કે કોનસીડરેશનના પ્રમુખને બે હજાર રૂપિયા માસીક પગાર તરીકે મળશે આ વાતમાં કાંઈ સત્ય કે તથ્ય નથી સચુકત તત્ત્વ કાર્ય જે કાર્યકરો ધખારી ગયા છે તે નિ સ્વાર્થ વૃત્તિથી નહિ પણ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી કરે છે તેવું જે જાતાવવામાં આવે તો હાન જે શ્રદ્ધથી કાર્યકરો તરફ તાલુકદારો ભાગદારો જોઈ ગયા છે તેમાં ઓછુ આવે અને તેને લઇ ગાંધીમાં મેળવવા વાસ્તે જે કાર્યકરોને તે ગાંધી તરફથી છોડવામાં આવેન છે, તેમને, તેમના કામમાં સગળતા

પ્રાપ્ત થાય, તેવા આરાયથી આવુ પ્રયાગકાર્ય હાથ ધરાયે ન હોય તેમ સમજી શકાય છે જેને પોતાની યાત્રિ અને વર્ગનું હિત સાધવાનું ધ્યેય હોય તે કદાપી લક્ષ્મીની લાલચમા જકડાતો નથી આપણા દેશનું હિત સાધવાના વાસ્તે જે મુખ્ય વ્યક્તિઓ બહાર આવેલ છે તેમણે કેટલો જોગ આપેલ છે ? તેજ પ્રમાણે પોતાના વર્ગનું હિત જેને હૈડે હોય તેવી વ્યક્તિઓ આવા ક્ષુલ્લક સ્વાથમા દોરવાશે નહિ તે નિગદેહ વાત છે હિંદુસ્થાનમા જે પગાર આપવામા આવે છે તેનો મોટા પગાર ફાર્મિયુ દેશમા આપવામા આવતો નથી પુન્ય મહાત્માજી તો ખુશ વારંસરોએને પણ માસીક પાચસો રૂપીયાથી વધારે પગાર આપવાના મતના નથી નવા તત્તમા પગારનો ભાગ વધારે પડતો ન બને તે કારણે મહાસલાના સભ્યોનું જે પ્રધાનમંડળ જ જે પ્રતોમા બને ન છે તેમનો પગાર માસીક રૂપીયા પાચસોથી વધારે રાખવામા આવેલ નથી જ્યારે એવુ ધોરણ બીટીશ પ્રતોમા સ્વીકારનામા આવેલ છે ત્યારે કાઠિયાવાડના ચાણુના કોન ફીડરેશનના પ્રમુખને માસીક એ હજાર રૂપીયા પગારના મળશે તેવુ કહેવું તે તાલુકદારો ભાગદારોને ભ્રમમા નાખવાની ચાલખાજી નથી તો બીજી શુ કહેવાય ? કોનફીડરેશનનું જે બધાગણ ગાધવામા આવેલ છે તેમા ધાગસભા રાખવામા આવેલ છે કોનફીડરેશનનું બજેટ તેની સમક્ષ મુખવાનો અને તેની પાસેથી ત મંજુર કરાવવાનો પ્રબધ તેમા કરવામા આવેલ છે એ ઉપરથી ચોખુ સમજી શકાય તેવુ છે કે પ્રમુખને પોતાના મોટા પ્રમાણેનો અર્થ નભાવવા વાસ્તે બેઘટી છુજ રૂગ પગાર તરીકે આપવામા આવજ જેમ બને તેમ કોનફીડરેશનનો ખર્ચ એહો આવે તેની ગતનો કાપકતનો નેમ છે તેની આવી આપવા તુ ત્યાગ છુ

લોમડાના ભાગદાર જોરે નથી ગજજીતસિદ્ધજીએ " મનીવાવાડના અમાગ તાલુકદાર બાદએને " તેના નામથી વડોદરાની તરફારી રતી પાંખ બહાર પાડી છે કોનફીડરેશન લાભને બંધે દાનીમગ

નીવડશે અને વડોદરાની સાથે બળતા લાભ થશે તેવો તેમા મુખ્ય સૂર છે તેમા જણાવેલ આવતો વલુદ વગરની અને અવલે રૂમે દોરનારી છે તે ઉપરની દોગવેલ હકીકતથી બેધ શકાય તેવુ છે

શ્રી રણજીતસિદ્ધજીએ જ્યારે પત્રિમા બહાર પાડી છે ત્યારે તેમનો પરિચય આપવાની પણ આવશ્યકતા ખરી શ્રી રણજીતસિદ્ધ માગ અગત મિત્ર સદ્ગત ગોહેલશ્રી ભાવસિદ્ધજીના પુ. છે દસ હજાર રૂપીઆ ઉપાની બગીર છે છુદિશાળી અને શક્તિવાન યુવાન છે માગ તરફ તેમનો ભાન છે વડીલ તરીકે તેઓ મને લેો છે માણસ મયોગોનો દાસ છે તે પ્રમાણે તેમનો કરણ કિરસો છે કોનફીડરેશન જ્યારે રચવાની શરૂઆત કરવામા આવી ત્યારે તેની તરફેણમા તેમનો સક્રિય ભાગ હતો મરણવશાત્ તેમને કોનફીડરેશનના મતથી છુડું પડવુ પડ્યુ તેથી તેમનું હૃદય તો કુભાંતું હોવુ બેધએ તેમ ૫ તેમને ગાળપણથી ઝોળખતો હોઈ માનુ છુ કોનફીડરેશન રચવાથી જ આપણી સલામતી અને ઉદ્ધાર છે તેમ ઘણી વખત તેમણે મને કહેલ હતુ પહેલાની મીટિંગમા તેઓએ તે પ્રમાણે પોતાનું માનસ પણ દેખાડ્યુ હતુ પરંતુ મયોગોને લઈ કોનફીડરેશન વિરુદ્ધ તેમને ઉચ્ચાર મરેવા પડતો હોય તો તેમના તરફ રૂપ બતાવવાના બદલે તેમને પ્રજુ સન્મતિ આપે અને તેમનું પ્રમાણ મરે તેમ વડીન તરીકે ૫ તો તેમને આશીર્વાદ જ આપુ

શ્રી ગણજીતસિદ્ધજીએ આપણા કોનફીડરેશન તરફની લાગણી એહો કરવા અને બમમા નાખતા પોતાની પત્રિમા જે હકીકતો દોગવી છે તેમાં એની પણ હમીકત જણાવે ન છે કે કુધરેબના રાણાશ્રી કણસિદ્ધજીએ એ છુડું બધાગણ રૂમે ન છે એ ત સમગ્રમા ગજુ કરતી રખતે આપણા નધાગણ સામે આરોપ મેલ છે ત જે આરોપો કરેલ છે તે તેમની પત્રિકામા દોગવા છે શ્રી કણસિદ્ધજીનું બધાગણ કચગની ટોપલીમા રૂપી દેગ જેતુ છે તે બતાવતા પદના મારે એ હમી ન બહાર લાવવી બેધએ કે

શ્રી. કર્ણસિંહજીનું બધારણુ જે ધારાશાસ્ત્રીએ લખેલ છે તેજ ધારાશાસ્ત્રી પાસે આપણા કૌનશીડરેશનની રૂપરેખા દોરવી હતી હાલની રિયલિતે ને રાંચમેને લઈ થોડા ધણા ફેરફારો તે રૂપરેખામાં કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ તો તે જ રહેલ છે, છતાં પત્રિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે લખાયું હોય તો તે કેટલું હાસ્યજનક છે તે સહેજ જોઈ શકાય તેવું છે. શ્રી. કર્ણસિંહજીના બધારણુમાં ધણી ખામીઓ છે પરંતુ તેમાં એક તો એવી અનિચ્છિતનિય બાબત છે કે કબી- નેટનો પ્રમુખ, જેનો સૌથી મોટો ગીરાસ હોય તે બને અને તેને વાઈસરોયની મજુરી સિવાય દુર કરી શકાય નહિ. કાયમનો પ્રમુખ ન બની બન્ય તે વાસ્તે આપણા તરફથી આટલી ફાળજ ગણવામાં આવે છે, ત્યારે શ્રી. કર્ણસિંહજીના બધારણુમાં તો કાયમનો પ્રમુખ થાય છે અને તે પણ જે મોટો ગીરાસદાર હોય તે. પછી બાકે તે છુદ્ધિવાળો હોય કે અર્ધદંધ- સામર્થ્યવાળો હોય કે નિર્મોક્ષ. પોતાના હિતને વાસ્તે બધારણુમાં આવી જતનેા પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે તેમ પણ કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે શ્રી. કર્ણસિંહજીનો એવો મોટો ગીરાસ નથી. સાધારણુ ગીરાસ છે. છતાં આ પ્રમાણેની ગોઠવણુ થઈ છે તો તેમાં કાંઈકે જોદ હોવો જોઈએ. જે પોતાની સ્વયં- સ્ફુર્ણાથી તેવું બધારણુ બનેલ હોય તો તેમાં છુદ્ધિ અને દીર્ઘ દષ્ટિ વપરાયાનું જોવામાં આવતુ નથી તેમ કહેવામાં જોમપ ખાવાની જરૂર નથી. શ્રી. કર્ણસિંહજીના બધારણુને કેવો આવકાર મળ્યો છે તે હવે તપાસીએ. અમુક પાંચ છ તાલુકાઓમાંથી અમુક તાલુકદારો, ભાગદારોએ સહી કરી છે. બીનઅખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારોની હાજરોની ગંખ્યામાંથી ફક્ત પચીસથી ત્રીસ સહીઓથી વધારે સહીઓ બની શકી નથી. તેમાં પણ કેટલીક તો એવી સહીઓ થઈ છે કે પોતાનો વિચાર હોય કે નહિ પરંતુ અંદર અંદરના સળપણને લઈને શરમ ન છોડી શકાવાથી સહીઓ કરવામાં આવેલ છે આ બધારણુ ઇચ્છનિય નથી અને આજળ ઉપર મુશ્કેલીવાળું નીવડે તેવું છે, તેમ

સમજવાથી કેટલાક સહીઓ કરનાર તાલુકદારો ભાગદારોએ તે સહીઓ પાછી ખોંચી લેવા સુધી પણ તત્પરતા બતાવી હતી. આપણને આપણી જમીન જાગીર એટલે રાંદલો અબાધિત રાખેલા છે અને તેથી આપણી એસોસીએશન તરફથી જે કૌનશીડ- રેશનનું બધારણુ બાંધવામાં આવેલ છે તેનાથી ખીનું કાંઈ બધારણુ હિતકર દેખાતું હોય તો તે સ્વીકાર- વામાં દુરાગ્રહ દોષ થકે નહિ. તેથી શ્રી. કર્ણસિંહજીને તેમના બધારણુને અંગે વાટાઘાટે કરવા એકચિત્ત થવા ધણી વખત કહેવરાવવામાં આવ્યું છતાં તે તરફ હજી સુધી તેમણે દુર્લક્ષતા જ બતાવી છે. લોખંડાની તાજેતરની પહેઠી મીટીંગ વખતે પણ તેમને તેમનું બધારણુ સમજાવવા ખાસ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. આમત્રણુ શ્રી. રણુજીતસિંહજી તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. છતાં તે મીટીંગમાં તેમણે હોજરી આપી નહિ. મીટીંગમાં તેમના બધારણુની એક પછી એક ક્લેસો ત્રાંચી, તે બધારણુ સ્વીકારતા કેટલો ગેરલાલ છે તે મારા તરફથી બતાવી દેવામાં આવ્યું હતું. તે બધારણુ ઉપયોગી નથી પરંતુ આપણી નોન જ્યુરીડીકશનલ તાલુકદારો ભાગદારોની એસો- સીએશન તરફથી જે કૌનશીડરેશનની રચના કરવામાં આવી તે જ હિતકર છે તેમ સર્વના ગંગે ઉતરી ગયું હતું અને તેવો જ ધ્વનિ તે સભામાં પડી રહ્યો હતો. શ્રી. રણુજીતસિંહજીએ પણ તેવું પલંચુ બતાવ્યું પરંતુ તે પછી થોડા જ વખતે શ્રી. રણુજીતસિંહજી વડોદરાના નાવમાં એડેસા જોવામાં આવ્યા. શ્રી. રણુજીતસિંહજી વડોદરા તરફથી પ્રચાર કાર્ય કરતા હોવાથી અને વડોદરા તરફથી તદનામાની ઘટના બહાર પડેલ હોઈ તાલુકદારો ભાગદારો, તે વખતમાં ચડી ન બન્ય તે વાસ્તે વસ્તુ રિયલિતે સમજાવવા સોનગંઢ ધાણામાં મીટીંગ રાખવા થી. રણુજીતસિંહજીના પિત્રાઈ ભાઈ ગોહલ શ્રી. જલમસિંહજી અને બીજા બાઈઓ તરફથી મને આમંત્રણુ મતાં લોખંડા મુકામે જ મીટીંગ રાખ- વામાં આવી હતી. તે મીટીંગમાં લાડીનો મુખ્ય કારભારી સાહેબ અને વડોદરાના કાર્યકરો હાજરે

હતા શ્રી રણજીતસિંહજી વડોદરાની તરફથી ફરતું બાપજી વાચ્યુ હતું શ્રી કણ્ણસિંહજીના બધારણ સામે પણ તેમની પત્રિકામાં જે હકીકત દર્શાવી છે તે તે વખતે દર્શાવી હતી માગ તરફથી તેના સચોટ ગદીયા આપવામાં આવ્યા હતા વડોદરાની ઘટના જે બહાર પાડવામાં આવેલ છે તે જે સ્વિકારવામાં આવે તો તાલુકદારો ભાગદારોના નાશ-નજર વેગમાં છે તે તે ઘટનાની ક્યમોનો અર્થ બતાવી જેમ સમ જવામાં આવ્યું હતું તે જ પ્રમાણે શ્રી કણ્ણસિંહજીના બધારણની પેકળતા પણ બતાવવામાં આવી હતી શ્રી રણજીતસિંહજી પાછી તે જ બાબત પોતાની પત્રિકામાં દર્શાવે છે તે જે આ હકીકત જણતા નથી તેવા આપણા વર્ગના બાધ્યોને અવળે રસ્તે દોરવાવાની તેમની તરફીમ હોય તેમ હું માનું છું

(૨) કોમ રાજ્ય સાથે જોડાણ કે કેમ ?

આ બાબતમાં મારા તરફથી લેખીત અને જાહેર બાપજોથી થયું જ કહેવામાં આવેલ છે હાલના તબક્કે ગાંધીની તરફથી કરનારો મારો વિચાર થતો નથી તેમાં આપણને લાભ નથી આપણી ગિયતિ તેથી ટકી ગહેવાની નથી તેમ હું માનું છું જુદા જુદા રાજ્યો જુદા જુદા પ્રલોભનો બતાવી પોતાનામાં આપણા તાલુકાને ભેળવી દેવા પ્રયત્ન કરી ગયા છે તેમાં ભોળવાઈ જવાથી આપણે અને આપણી બંધિયની પ્રજાઓ આપણે નાશ નોતરીએ છીએ તેવા પ્રલોભનોમાં ભોળાવાતા પહેલાં જે ગીગસદારો હાલ ગાંધીના તાબામાં છે તેમની સાથેનો તે ગાંધીનો વર્તીવ તપાસવો ધટે છે તે ગીગસદારો સાથેના આપણા સગપણ મજબૂત અને સદવામયી આપણે એટલું તો જોઈ રાક્યા છીએ કે જે ગીગસ અને હકો તેમને હતા તે કેટલેક અંશે તેમના હાથમાંથી સગી ગયા છે કાચિયાવાડામાં સતિ સ્થપાય અને અધ્યા ઉભા ન થાય તે વાસ્તે ગાંધી અને ગીગસદારોની વચ્ચેના હકોનો નિર્ણય કરના સ્થિતિ સગદારે (એજન્સીએ) ગાંધીની કોર્ટ સ્થાપી હતી એક બીજાના હકોના હમ્પત્તક તે કોર્ટથી

આપવામાં આવ્યા હતા થોડો વખત સુધી શાંતિ ગઈ પણ પછી મળના વહેવા સાથે તે હકપત્રના પાનન કેવી ગતિ થયા છે અને ગીગસદારોને કેવા અને કેટલા નુસાન ખમવા પડ્યા છે તે હવે તો જગજાહેર વાત છે તમામ ગાંધી સ્વાર્થને લઈ પોતાના લાભના વાસ્તે અન્યાય કરવા સુધી અચકાતા નથી તેમ હું કહી શકતો નથી પરંતુ રાજ્ય અને ગીગસદાર પક્ષકાર હોય ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય કેવી ગતિ સભાવે ? માની લઈએ કે રાજ્યની નીતિ ન્યાયી છે પરંતુ કોઈ પ્રજામાં રાજ્યની એક માન્યતા બંધાઈ ગઈ હોય અને તે ગાંધીની જ કોર્ટમાં ગીગસદારોને તે પ્રજાનો ફેસલો મેળવવો પડતો હોય ત્યાં રાજ્યની માન્યતા જીત ભરેલ છે તેમ ગીગસદાર ક્યાંથી સાબીત કરી શકે ? એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ પ્રજાની અદર ગીગસદાર ગાંધીના ફેસલાથી નાખુશ થશે હોય તો સરકારમાં અપીલ કરવાની તેને છૂટ છે કહેવા ક્યવામાં અને કામળ ઉપર મુકવામાં આ શબ્દો મુદર લાગે છે પણ રાજ્યમાંથી ફેસલો મેળવ્યા પછી અપીલ કરવાની તે ગીગસદારની રિયલિટી અને તાકાત રહે છે કે કેમ તે જેને જેને આવા પ્રશ્નો પ્રાપ્ત થા છે તેના દાખલાઓથી જોઈ શકાય છે ગાંધીની કોર્ટમાં એટલા લાના વખત સુધી કેસો ચલાવે છે કે ગીગસદાર તેટલા વખતમાં એટલો નીચોવાઈ જાય છે કે તે ઉભો ગહેવાને પણ શક્તિવાન રહેતો નથી તો પછી રાજ્યના વિપુલ સાધનો સામે અપીલમાં ઉતરવું તે વધારે પામમાન થવા જેવું છે આની આ ૧૧ રીતે ગીગસદાર વર્ષ દિવસે દિવસે બસાતો જાય છે અને તેનો ગીગસ અને હક તેના હાથમાંથી એમ યા તો બીજા મારણે સરી જતા જોવાય છે

ગાંધીઓ એક દૃષ્ટિ સાસન હોવાથી મન ગમતા કાયદાઓ ધડવામાં આવે છે યા તો હમ્પત્રના શબ્દોનો અર્થ ગીગસદારોની ગંજીની લાભ લઈ પોતાને રૂચે તેવા કરવાવાને ગાંધી શક્તિવાન થાય છે હમણા થોડા વખતથી વાગસાનો સવાય

કાઠિયાવાડના બીન અખત્યારી તાલુકદારો અને ભાગદારોને ચેતવણી અને વિરસિ

એવી રીતે ઘટાવવામાં આવેલ છે કે આપણને તો તે અન્યાયની પરાક્રષ્ટા જ દેખાય. કોઈ ગીરાસદાર અપુત્ર ગુજરી ગયો તો તેનો વારસો સગોત્રીને બદલે પોતાને મળે તેગ રાજ્યો પ્રચલન કરે છે અને ધણા કિસ્સામાં તો તેઓ ફાવ્યા પણ છે. કોઈ રાજા અપુત્ર મરી ગયો ત્યારે સરકાર તેના નજીકના સગોત્રીને વારસામાંથી ખાતલ કરતી નથી. જ્યારે રાજ્યો આવા કિસ્સામાં ગીરાસો ખાલસા કરે છે. આવા દાખલા તાજેતરમાં ધણા બન્યા છે અને હજી બન્યે જાય છે. વારસદારને વારસો મળે નહિ અને રાજ્ય તે ગીરાસ તફારી ગયો તે શું ન્યાય છે? આવા આવા કકળાટ તો ધણા છે અને તે એક હથુ શાસનને આભારી છે. જ્યાં સુધી એક હથુ અને આપણુદ સત્તા રહેશે ત્યાં સુધી આવી સ્થિતિ રહેવાની તે ચોક્કસ વાત છે.

મનરથીપણે કેવા કાયદા ઘડવામાં આવે છે તે જો જોવું હોય તો એક મોટા રાજ્યમાં એવો કાયદો અમલમાં છે કે કોઈ ગીરાસદાર ફોજદારી શુન્હામાં આવે અને તેના અંગે તેને સજા થાય તો તેનો ગીરાસ ખાલસા કરવામાં આવે છે. આથી વિરુદ્ધ જુસ્મ બીજો શો હોઈ શકે? ગીરાસદાર સિવાય બીજા વર્ગના માણસો ફોજદારી શુન્હામાં આવે તો કાયદામાં જાણુ-વેશ સજા તેમને કરવામાં આવે પરંતુ તેમની માલ ગિલ્લત ખાલસા કરવામાં આવતી નથી. જ્યારે ગીરાસદારને તો સજા આપવા ઉપરાંત તેનો ગીરાસ એટલે માથા મુદી પડાવી લેવામાં આવે છે. આ તે જ ન્યાય છે કે રાજ્યને ગીરાસની ભુષ છે અને તે જુખને ચેનકેન પ્રકારે ભાંગી છે. તેમાં ન્યાય અને નીતિને એક બાણુ છગ ઉપર ચડાવી દેવા સુધી પણ તેમને હરકત નથી. રાજદ્રોહ જેવા શુન્હામાં પણ ગિલ્લત ખાલસા કરવા જેવી નીતિ સિટિસ સરકાર અખત્યાર કરતી નથી. બોમ્બકા ચાણુના કંચારીવાના રાણાશ્રી સરદારસિંહજી રવાભાઈ કે જેઓ ખેરીસ્ટર છે અને હાલ ખેરીસમાં રહે છે. તેમના પર રાજદ્રોહનો આરોપ આપ્યો હતો તે ઉપરથી તેમના પિતાની દૈયાતિ બાદ શ્રી સરદારસિંહજીને અને તેમના પુત્ર પરિવારને

ગીરાસના વારસામાંથી ખાતલ કરવાનો હુકમ થયો હતો. શ્રી સરદારસિંહજી શુન્હેગર હોય તો તેમને સજા થવી જોઈએ પણ તેમના પુત્રને ગીરાસના વારસામાંથી ખાતલ કરવા ન જોઈએ, તેવી અરજ કરતાં તેવો હુકમ થઈ આવ્યો છે. આ પ્રમાણે રાજદ્રોહ જેવા શુન્હામાં પણ આપની ભુલથી દીકરાને કે વારસદારને સહન કરવું પડતું નથી ત્યારે અહિંયા તો ગીરાસદારે સાધારણ શુન્હો કર્યો હોય તો ગીરાસ ખાલસા કરવામાં આવે છે. શુન્હાઓના વાસ્તે સમજા કરવામાં આવી છે. બીજા તમામ વર્ગના માણસો ઉપર કાયદા પ્રમાણે અમલ થાય છે ત્યારે તેજ શુન્હા વારતે ગીરાસદાર વર્ગને સજા મળવા ઉપરાંત તેમને ગીરાસ ખાલસા કરવામાં આવે છે તેનાથી બીજો લાયકર અન્યાય કયો કહેવાય? આવી જાતના ધારા ધોરણુ ઘડાવે તે ગીરાસ ગડપ કરી જવાની નીતિ નહિ તો બીજું શું?

આવી જાતનો કાયદો અને ધોરણુ વડોદરા રાજ્યમાં પ્રચલિત છે. હું ભાવનગરમાં પોલીસ કમીશનર હતો ત્યારે વડોદરા પ્રાંતઅમરેલી, એને ભાવનગર રાજ્યના કુંડલા, લીલીયા વગેરે મહાલોની સરહદો લાગેલી હોઈ આ કાયદા અને ધોરણુને અમલ ગીરાસદારોના ઉપર કેવી રીતે થતો હતો તેની જુદી જુદી વાતો મારા સાંભળવામાં આવતી. લાખાપાદર ચાણુને પોતાનામાં જોળી દેવા વારતે ત્યાંના તાલુકદારો ભાગીદારોને સમજાવવા વડોદરા મથી રહ્યું હતું, તેથી તે ચાણુના સમજુ તાલુકદારો ભાગદારોએ લાખાપાદર ચાણુમાં મીટીંગ બરી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા મને જોલાવવા એ તાલુકદાર ભાઈ જોને મારી પાસે મોકલેલ અને તેથી હું ત્યાં ગયેલ હતો. લાખાપાદર ચાણુની પાસે આવેલ વડોદરા તાખાના ગામોના ગીરાસીઆઓની શું સ્થિતિ અને ફોજદારી શુન્હાઓમાં આવી જતાં તેમનો ગીરાસ કેવી રીતે ખાલસા કરવામાં આવે છે તેનો કાળો કકળાટ જે મારા સાંભળવામાં આવ્યો તેનો ત્રાસ હજી મારા મગજમાંથી ખસતો નથી આવા કાયદાથી ગીરાસદારોની શું દયાળનક સ્થિતિ થઈ ગઈ છે તે, વખતે શ્રીમંત નામદાર ગાયક

પૈક સરકારના ખ્યાલમાં પણ નહિ હોય પરંતુ જે આ કાળા કાયદાથી ગીરાસદાર વર્ગને ત્રાસ છે તે અવર્ણનિય છે અને તેમાંથી રાહત આપવા તેઓ નામદારે ધ્યાન આપવું ઘટે છે. વડોદરાના મહેરબાન દીવાન સાહેબ રાજદારી કુનેહવાળા અને દયાળુ કહેવાય છે, તેઓ સાહેબે આ કાયદા બાબતમાં અને વારસાના ધોરણ બાબતમાં તપાસ કરવો ઘટે છે. આવા કાયદાના યોગ્ય નીચે ગીરાસદારોના ગીરાસ તેમના હાથમાંથી સરી ગય છે તે અટકાવવું જોઈએ છીએ. તેમજ આવા કાયદાથી જે જમીન જગીરો રાત્ર્યમાં બળી યઈ હોય તે તેમના માલિકાને પાછી સોંપવી જોઈએ. આમ થાય તો જ ન્યાય આપ્યો કહેવાશે.

(૩) જીલ્લાની સાથે એટલે બ્રિટિશ હિંદ સાથે જોડાવું કે કેમ ?

આપણા કોન્ટ્રીડરેશનનું તંત્ર રચવાનો નિર્ણય તા. ૧૯-૧૨-૧૯૩૫ની મીટીંગમાં કરવામાં આવ્યો. તે મીટીંગમાં મારા બાપણની અંદર જીલ્લાની સાથેના અંગના મારા વિચારો બતાવ્યા છે. જીલ્લાની સાથે જોડવામાં આપણને હાલ નથી, તેમ તેમાં ગનાવવામાં આવ્યું હતું. તાલુકદારો, જગીરદારો, ઇનામદારો, વગેરે ગીરાસદારોના વારસે જીલ્લામાં કડક કાયદાઓ થતા નેવામાં આવે છે. અને તેથી હાલના તબક્કે, જીલ્લાની સાથે જોડાવું તે સલામતીવાળું છે તેમ હું કહી શકું નહિ. પરંતુ જીલ્લાની સાથે જોડતા જીવનની સ્વતંત્રતા રહેશે તે વાત, ચોક્કસ છે તો ભ્યારે એક હથુ શાસનથી ચાલતા ગમે તે રાત્ર્યની સાથે જોડાતા જીલ્લા જેટલી સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ અનુભવી શકાય નહિ તે પણ તેટલે દરજ્જે સ્પષ્ટ વાત છે.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિપદે જીલ્લાની સાથે જોડાવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને તે ઠરાવની અંદર પ્રજા વર્ગની સહીઓ કરાવી તે સરકારમાં રજુ પણ કરી દેવામાં આવેલ છે તેમ સમજવામાં આવે છે. તાલુકદારો ભાગદારોના અને પ્રજાના એકબીજાની માની લીધેલા સ્વાધીનને લઈ દૃષ્ટિકાણ સૌ સાંના લુદા હોય તે સ્વા-

ભાવિક છે, શુદ્ધ હેતુ ત્યાં હોય ત્યાં તેની અવગણના કાઢી કરી શકાય નહિ પણ, એક બીજાના હક અને આજીવિકા ઉપર તરાપ મારવાની વૃત્તિ ને કાઢના તરફથી દાખવવામાં આવે તો તેનું પરિણામ વર્ગ વિગ્રહમાં જ સંભવે. આવો વર્ગવિગ્રહ અટકાવવા અને સુલેહશાંતિ ભાગવવામાં તાલુકદારો ભાગદારો તેમજ પ્રજાવર્ગે બહુ જ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરવાની જરૂર છે. પ્રજાવર્ગ એમ કહેવા બહાર પડતો હોય કે હિંદના નવા બંધારણમાં આત્મનિર્ણય કરવાનો પ્રજાને પણ હક છે તો આપણને સતોપ થાય તેવો નિયોઝ લાવવાની વૃત્તિ તેમના તરફથી દાખવવામાં આવે તો તેનો અવરોધ કરવાનું કારણ નથી. પ્રજા વર્ગે પણ એક જાતનો નિર્ણય કરતા પહેલાં આપણા અસ્તિત્વનો વિચાર કરવો ઘટે છે. આપણે કાંચા કાળથી અખત્યાર ભોગવેલ નથી, તે ભોગવવાનો મોહ આપણને છે નહિ. આપણે સત્તા મેળવવાની આપણી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. આપણે તો આપણો રાટલો અબાધિત રાખવો છે, એટલે આપણી જમીન, જગીર અને તેના અંગના આપણા હકોની સલામતી જોઈએ છીએ આપણી પ્રજાને આપણે આપણા બાંડરે તરફ જ લેખીએ છીએ. પ્રજા તાજ તો આપણે પણ તાજ એમ આપણે માનીએ છીએ, તેમના હિતમાં આપણું ફિત છે, તેમ આપણે લેખીએ છીએ. આપણી આવી જાતની સદસાવાના પ્રજા તરફ છે તો તેવી જ રીતે પ્રજાએ પણ તેવો જ વર્તાવ આપણા તાલુકદારો તરફ રાખવો જોઈએ અને તો જ શાન્તિ એકબીજાની વચમાં રહી શકે. હિંદના નવા બંધારણની રચના યઈ રહેલ છે, તેમાં ને આપણી સાથે હાથમાં હાથ મેળવી આપણી જમીન જગીરની માલીકીની એટલે આજીવિકાની અને તેના અંગના આપણા હકની સલામતી સાચવવાનો પ્રબંધ રચવા પ્રજાવર્ગ તતપરતા બતાવે તો, આપણને કોન્ટ્રીડરેશન (ગંબીરતા)થી બીજો નંચરે જીલ્લાની સાથે જોડાવાનો વિચાર કરવામાં હરકત હોય તેમ મને દેખાતું નથી.

ઉપરના ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યો પછી હાલ

ને જાતનું વાતાવરણ જીવરાધિ ગયું છે તેના અંગના ખુલાસા કરવા તે યોગ્ય છે કે જેથી ખરી વસ્તુ-રિચિતિનો ખ્યાલ આવે. વડોદરા જ પોતાનામાં તાલુકાઓ મેળવવા માગે છે તેમ નથી, પરંતુ વડોદરા સિવાય લાડી, ભાવનગર, નવાનગર, જસદણ વગેરે રાજ્યો પણ તેવી તબીબીજમાં બહાર પડ્યા દેખાય છે. તે દરેક રાજ્ય આપણને સાથે ભેળવવાનાં બધારણ્ય બાંધી પોતાની તરફથીની હિમાયત કરે છે. નવાનગર તરફથી તાજેતર union (સંગઠન) જેવી મોટી યોજના બહાર પાડવામાં આવેલ છે. તેના અંગનું પ્રચારકાર્ય પણ તે રેડેટ તરફથી શરૂ કરી દેવામાં આવેલ છે. જેને સંબંધ નથી એવા ગીરાસદાર ભાઈઓ તરફથી સદર યોજનાની તરફદારી કરવી પત્રિકાઓ પણ બહાર પડી છે અને પડે છે. હું પણ એટલું તો કહી શકું કે વડોદરાની ધતના કરતાં આ બંધારણમાં છુટછાટ નેવાય છે. નામદાર મહારાજા જામસાહેબ બહાદુર ઉમદા સ્વભાવ, જ્ઞાતિપ્રેમી અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા નરેશ લેખાય છે. કોઈ ગીરાસદાર અપુત્ર શુજરી જાય તો તેનો ગીરાસ રાજ્યમાં ખાલસા કરવાનો કુકમ થોડા વખત પહેલાં ત્યાં અમલમાં હતો તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવેલ છે અને તેનો ગીરાસ રાજ્યમાં નહિ મેળવતા તેના સંજોગોને સોંપેલા તેમ તાજેતરમાં જ તેઓ નામાદારે ફરમાન કરેલ છે. આ દાખલાથી તેઓ નામદારની શુદ્ધ ન્યાય આપવાની વૃત્તિ છે તેમ જોઈ શકાય છે અને તેથી ખરેખર તે રાજ્યને અતંતરના અભિનંદન ધટે. પરંતુ નેવાનું એ રહે છે કે ગમે તેટલો આદર રાજ્ય હોય અને શુભ કરવાની ગમે તેટલો ધન્ય અને તમજા તે નરેશને હોય છતાં એકદમ અને આપણુદ સત્તાથી ચાલતા તંત્રમાં બળવાનો વિચાર કરવો તે લાક્ષણિક છે કે કેમ તે નેવાનું ખાસ રહે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે કે એક ભાવના અને વિચાર આજ હોય તે આવતી કાલ રહેશે કે કેમ તે સવાલ છે. આજ ને ભાવના હોય તેને અનુસરીને તેવા કાયદાકાનુન ધડવામાં આવે પરંતુ ખીજ જાતનું

વાતાવરણ અને સંયોગો ઉભા થાય ત્યારે તેના તે જ વિચારો રહે કે કેમ તે શંકા છે. જે કાયદા અને કાનુન આગળ ધરેલ હોય તે ધડીતા છઠ્ઠા ભાગમાં ભૂંસી નાખતા અચકાતું પડે નહિ તેવા એકદમ અને આપણુદ સત્તાથી ચાલતા રાજ્યની સાથે ગમે તેવી બાંહેધરીઓ આપવામાં આવે છતાં પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ મુકવો તે ભોળમ છે. નાના અને મોટાના નેડાણમાં બાંહેધરીની બાંધેલી કિલેબંધી મોટાના વાસ્તે રજી (દોરડા) જેવી છે. તે કલમોના અર્થ પોતાના લાભમાં કરાવવા મોટાઓ ફાવે છે અને ને મંચોગ સાનુકૂળ દેખાય તો તે કાગળોને scrap of papers મીથરા જેવા ગણવામાં પણ બાંધ આવતો નથી.

જસદણ રેડે જ્ઞાતિ ભાવના પ્રદિષ્ટ કરતું બંધારણ ધડ્યુ છે, તે બંધારણમાં ખીજ ગમે તે બાબતો જતાવેલ હોય તેના શુદ્ધોપમાં ઉતર્યા સિવાય એક બાબત નજર આગળ એ તરી આવે છે કે જસદણ રાજ્ય કાયમના માટે બંધારણના અધિષ્ટાતા અને તે બંધારણમાં નેડાનાર તાલુકદારો ભાગદારોના અને તેમની ભવિષ્યની પ્રજાના વંશપરંપરાના ભાગ્યવિષાતા બને છે. એકજિત તત્ત્વ ધન્યવાની ધનિજા હોય ત્યાં નાના મોટાની ભાવના શા વાસ્તે હોવી નેઈએ ? હાલના જસદણ રાજ્ય હુંશીયાર અને ભાવનાશાળી કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે કોઈ નબળા મનના રાજકર્તા થાય તે વખતે નેડાનાર તાલુકદારો ભાગદારોની રિચિતિ વિપમ બને તે કુદરતી છે. વળી રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિભાવના શા વાસ્તે પોષવી નેઈએ ? જે કાયદાઓના લાભ અને હાની સરખી રીતે તમામને ભોગવવાના હોય છે ત્યાં જ્ઞાતિતત્ત્વ ખુસાડતું તે પોતાને જ નબળા પાડવા જેવું છે, તે સર્વ તાલુકદારો ભાગદારોએ ખાસ વિચાર કરવા જેવું છે. વળી જેટલું સુખ અને શાન્તિ સરખે સરખાના નેડાણમાં હોય તેટલું સુખ અને શાન્તિ મોટાની સાથેના નેડાણમાં ન હોય પછી ભલે તે એક જ્ઞાતિના હોય છતાં મળી શકે નહિ. સામાજિક સગપણ જેવી બાબતમાં પણ સરખી

રિયતિના નોંડણીમાં જેટલું સુખ મળે છે તેટલું મોટાના નોંડણીમાં સુખ દેખાતું નથી, તો પછી ગૃહસ્થીય ક્ષેત્રમાં મોટાની સાથેના નોંડણીમાં શું લાભ મેળવી શકાય ? જે ગીગસદાગ્રાહીઓ રાજ્યોના તાબામાં છે અને જેના ગમ્મઓ પોતાની જાતિના અને કુટુંબના છે તેમના દાખલાથી નોંધ શકાય છે કે તેમને જેટલું સુખ છે ? વારંતે જાતિભાવના તરફ દાખલાથી અને જે ચેતનામાં સમગ્રજાતિયપણું ગમ્મનું રહેતું હોય તેવી ચેતના સ્વીકારવી તે ઝંખાપાત ખાવા જેવું છે હિન્દુસ્થાનનું ભાવિ કોમી ભાવનાને લઈ સુધરી શકતું નથી ત્યાં તો હિંદુ અને મુસલમાનનો સ્વાય છે બ્યારે અહિંયા તો આવા બધારણથી એક જાતિ બીજી જાતિથી ભુદી પડે છે ગીગસ ધગવનાગ તમામ જેને એક જ વાતાવરણમાં રહેવાનું છે, ત્યાં તમામ કોમના તાલુકદારો ભાગદારોને સાથે ગદી કાયદાકાનુન ધરાવના છે, અને સર્વને સમખી રીતે અસર કરશે અને ત્યાં પોતાનું ધર પોતાને અવાવવાની રિયતિ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં એક જાતિને લાભ અને બીજાને નુકશાન થશે તેવો વિચાર વટિક કરવો તે પોતાની જાનને અવલે મામે દોગવા જેવું છે. આપણો ગીગસદાર વર્ગ એક છે, તેમાં જાતિ કે કોમી ભાવનાના તત્વ શા વારંતે ધુમાડી દેવા નોંધ એ ? તેવી ભાવના ધુસાડવાના પ્રયત્ન થતા હોય તો તે કાર્ય કરનાગની ગમે તે રાજદ્વારી બાજુ છે તેમ સમજવામાં આવકો ખાવા જેવું નથી

વળી પિતૃગણ્યો પણ પોતાનામાં આપણને નોંડવા વારંતે તજવીજ કરતા નેવામાં આવે છે તે પ્રયત્નમાં અમુક ભુજ આપણા લાઈએમાંથી સાથ આપતા દેખાય છે ભુદાભુદા પત્રો અને જાતિના માનિકોમાં પણ તેવા લેખ આવે છે દમણ તાજે-તરમાં જ ગદેશ અને 'ક્ષત્રિય મિત્ર' માં એ-જ-ની યાજ્ઞ તાના ભાગદારના નામથી લેખ આવેય છે આપણી કોન્ફીડેન્સનની સ્ત્રીમ ધડાઈ તે વખતથી 'ક્ષત્રિય મિત્ર' માં ગતપૂતના તખ્તપુમથી પિતૃગણ્યોની

તરફદારી કરતા લેખો આવવા લાગ્યા હતા. તે લેખો સમવાના રાણાશ્રી જીવણસિંહજી જેઓ લીમડીના રેવન્યુ કાગજારીના હોદ્દા ઉપર છે તેઓ મોકલતા હતા, તેમ ભોધક યાજ્ઞના ગામ જાખણની મીટીંગની અદર તેઓથીએ પોતે જાણવ્યું હતું તેમ જ વળી વહવાણ કાપમાં નજી ચાર માસ પહેલા આપણી એસોસીએશનની મીટીંગ હતી તે પહેલા ત્રણ ચાર દિવસે 'સદેશ' પત્રમાં પિતૃગણ્ય સાથે ભગી જનુ તે આવકગદાયક અને લાભવાળું છે તે મતવળનો લેખ આવ્યો હતો તે જેટલું અવળે ગરંતે દોગનાગ પ્રચારકાર્ય છે તે માગ તરફથી તે લેખના શબ્દ-નબંદનું પદરહેદ કરતા અને પિતૃગણ્યોની ન્યાયનીતિ અને ધોરણો વગેરે બતાવવાનું શરૂ કરતા, શ્રી જીવણ સિંહજીએ એકાએક ઉભા થી એકગા કર્યો કે તે લેખ તેમને પોતાના છે તે ઉપરથી પશુ નોંધ શકાણ કે શ્રી જીવણસિંહજી પિતૃગણ્યની તરફેણમાં પ્રચારકાર્ય કરી ગયા છે. શરૂઆતથી અઘાપિપર્યંત તેઓ લીમડીના અધિકારગર છે તેજ વાતાવરણમાં રહેવ હોવાથી પિતૃગણ્યની સાથે નોંડવાનું માનસ તેમનું ધડાયું હોય તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી શ્રી જીવણસિંહજી શુદ્ધ હૃદયી છે એટલે તેમના કાર્યમાં છેતરપોંડી જેવી વસ્તુનો અભાવો છે, તે મારો જે તેમની સાથનો પરિચય છે તેનાથી અને જે કાર્ય હું તેમના વારંતે સાભળુ છું તેનાથી કહી શકુ છું. એક હૃદય અને આપણું સત્તાનાગ ગમે તે ગણ્યની માથે ભગતું તે નુકશાનકારક છે તેમાં પોતાની અને પોતાના બવિધ્યની પ્રગ્નની ખુવારી છે તે તેઓથી દાખલા દલીલથી બતાવી આપ્યા છતાં પિતૃગણ્યની તરફદારી કરતું પ્રચારકાર્ય તેમના તરફથી છોડી દેવામાં આવતું નથી તે શોચનિય છે. આવું જે પ્રચારકાર્ય થાય તેના તરફ દુર્લક્ષ બનાવતું નોંધ એ અને તેવી તાલુકદાર ભાગદાર ભાઈઓને મારી ખાસ સલાહ છે

પિતૃગણ્ય પિતૃગણ્ય એવા બળગા ભલે પુકવામાં આવના હોય, પરંતુ સિદ્ધિસ સગકારું

(ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું) આવાગમન કાઠિયાવાડમાં થયું ત્યારે પિતૃરાજ્યની સાથેના આપણા સંબંધ કેવો અને કેટલો હતો તે આપણે કાનૂનીયરેશન બાંધવામાં આવ્યું ત્યારે તા. ૧૯-૧૨-૧૯૮૫ના રોજ મારા બાપચુમાં બતાવ્યું હતું. બાપચુમાંને તે ફરેા દોરવવાથી આપણી અને પિતૃરાજ્યની સ્થિતી સમજી શકારી. તે ફરેા નીચે પ્રમાણે છે:—

“ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે કાઠિયાવાડ પ્રાંત રાજકીય સ્થિતિમાં જોડાયો ને વખને કાઠિયાવાડના નાના મોટા તમામ રાજ્યો અને તાલુકાઓ ને સ્વતંત્ર હતા તેમજ પોતાના વ્યક્તિગત તહનામા અને કોલકરારો તે કંપની સરકાર સાથે કર્યા. આ તહનામા તે સુપ્રસિદ્ધ Walker settlement (વોકર સેટ-મેન્ટ). આ ઉપરથી સર્વ કાંઈ સમજી શકારી કે નાના રાજ્યો યા તો તાલુકાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથેના જોડાણને લઈને મેળવી શક્યા છે તેમ નથી. પરંતુ તેઓ તો પહેલેથી જ સ્વતંત્ર છે. આપણા તાલુકાઓમાંથી કેટલાક તાલુકાઓ કાંઈપણ રાજ્યથી ઉતરી આવેલ નથી. બ્યારે કેટલાક તાલુકાઓ રાજ્યમાંથી ઉતરી આવેલ છે. આથી રીતે જેમ તાલુકાઓ રાજ્યમાંથી ઉતરેલ છે તેમ ધણી રાજ્યો પણ અમુક રાજ્યોમાંથી ઉતરી આવેલ છે, તે રાજ્યો જેમ મુજ રાજ્યમાંથી જુદા પડી સ્વતંત્ર થયેલ છે તેવી રીતે આપણા તાલુકાઓ પણ જુદા થઈને સ્વતંત્ર રહેલ છે એટલે કે મુજ રાજ્યની સાથે જેમ બીજા રાજ્યોને જેવો અને જેટલો સંબંધ છે તેવો અને તેટલો સંબંધ આપણા તાલુકાઓને ને રાજ્યમાંથી તે ઉતરી આવેલ છે તેની સાથે છે. આથી વિશેષ કાંઈ પણ જાતનો તાલુકો તે રાજ્ય માથે તે તાલુકાઓને નથી, જેવી રીતે તે રાજ્યો જેટલા સ્વતંત્ર છે તેવી જ રીતે આપણા તાલુકાઓ હલે નાના છે પરંતુ પહેલેથી જ સ્વતંત્ર છે અને સ્વતંત્ર હોવાથી જ આપણા વડવાઓ કંપની સરકાર સાથે સીધા કોલકરાર કરવાને શક્તિમાન થયા છે.”

ઉપર પ્રમાણેની આપણી સ્થિતિ છે, તે ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે કે પિતૃરાજ્ય તરીકે જે

પ્રાંતમાં કે ને કાઠિયાઓનું મુખ્ય રાજ્ય છે તે લીંબડી વઢવાણ વગેરે રાજ્યોને પોતાની નીચે લાવવા હકદાર હોય તો જ બીજા ગણાતા પિતૃરાજ્યો આપણને તેમની સાથે જોડવા હકદાર બની શકે. આપણને અને પિતૃરાજ્યોને રાજકીય બાબતોમાં કાંઈ તાલુકો નથી જેવી રીતે તેઓ પોતાનું બાવિ ધરવાને મુખ્યત્વાર છે, તેવી જ રીતે આપણે પણ તેટલે જ દરજ્જે આપણું બાવિ ધરવાને મુખ્યત્વાર છીએ.

લાકીએ પણ પોતાની સાથે પોતાના લાકીઓને જોડાવા કરારો બહાર પાડ્યા છે. બીજા રાજ્યો આપણા તાલુકાઓને મેળવવા ઇચ્છા ધરાવતા હોય ત્યારે લાકી પણ તેવી લાવના ધરવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. સર્વને સ્વાર્થ છે તેમ લાકીને પણ હોય તે કુદરતી છે—પરંતુ લાકીની સ્થિતિ ફરેશનમાં આપણા જ જેવી છે. વળી એટલું નાનું છે કે ને આક દશ તાલુકાઓને પોતાની સાથે મેળવવા તે ઈચ્છે છે, તે ધારે કે તેની સાથે જોડાય તો પણ તેની સ્થિતિમાં ફરફાર થાય તેમ નથી અને તેથી લાકીને બદલે લાકીને તો નુકશાન મેળવવાનું જ અને. પરંતુ બીજા કાંઈ સ્વાર્થ લાકીને તે તાલુકાઓ પાસેથી મેળવવો હોય તો તે જુદી વાત છે.

પોતાનામાં મેળવવા ને રાજ્યો પ્રથમ કરી રહ્યા છે તે દરેક રાજ્યને આપણને લાલચમાં નાખવાની એક ડાંકરી બાબત સાંપડી ગઈ છે. અને તે એ કે હમણાં તાજેતરમાં ગીરાસ વેચાણનો ને ધારે એજન્સી તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે તે કાઠી નાખવામાં આવશે તેમ તેઓ કહેવાને બહાર પડ્યા છે. પરંતુ તેવા લાલચના વખતમાં પડવા જેવું નથી. હાલ ને ગીરાસદારો રાજ્ય નીચે હોય તેમના વાસ્તે જુદો કાયદો તેમ કેટલા વખત મુદ્દી નહે? વખતના વહેવા સાથે આવા કાયદામાં ફરફાર કરવામાં આવે જ. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો તેનું પાલન બરાબર થાય જ નહિ. હજી નો રાજ્યોની સત્તા સ્વિકારવામાં આવી નથી તે પહેલાં તો આવા વેચાણ વખતે પોતાને પણ વેચાણ રાખવાનો હક

મળ્યો એઈએ તેવી ગત્યો તરફથી માગણી થાય છે તો પછે તેની સત્તા સ્વીકાર્યા પછી તે બાહેધરીનું ફેવી ગીતે પાલન થાય તે સહેજે વિચારી શકાય તેમ છે. ધારે કે અઘાટ વેચાણ ગીગસ ન લેવામાં આવે પરંતુ વટાવત લેવામાં તો બાદ આવે નહિ અને એવી રીતે જે જમીન કબજામાં આવે ન હોય તે પાછી મુજબ માનિકતે મળી શકે કે કેમ તે કોપડો અણુ ઉકેળો જ રાખવો હીક છે મારી આપ સર્વ તલુદારો ભાગદાર બાઈઓને એજ વિનતિ છે કે ગીગસ વેચાણ ૨૬ કરવાની જોળાધગી રાજ્યો આપવાને તૈયાર છે, તેની જ ગીતે આપણુ કૌનશીડરેશન ગચારી ત્યારે આપણે પણ આપણા કાયદા ઘડવાના હકદાર બનશું, અને આપણી ધાગસલાની અદર પહેલો પ્રશ્ન જે અચારી તે ગીગસ વેચાણ ૨૬ કરવાનો પ્રશ્ન ચર્ચાશે તે આપણે એક જ કલમના ઝાટકે ૨૬ કરી શકશું આપણે આપણા હાથથી જે વસ્તુ બનાવી શકીએ તેમ છીએ, તેની બે બાધરી કે જેના ઉપર કાયમનો વિશ્વાસ મુકતા વિચાર કરવો પડે તેમ છે, તેવા બીજાની પાસેથી, એટલે ગત્યની પાસેથી મેળવવી અને તે દાગણે તે ગત્યની સાથે નેડાવાનો વિચાર કરવો તેનાથી વધારે મુર્ખતાનું બીજું પ્રદર્શન કયું?

દિંદના નવા અધારૂથી જોવો પ્રશ્ન આપણને આવી પડે છે તેવો જ મર્યાદિત અખત્યાર જોવતા રાજ્યો અને તાલુકાઓને પણ વિચારવાનો બને છે તેમને પણ કેટલાક રાજ્યો પોતાનામાં બેજનનાના સ્વપ્ના મેવે છે જેમ આપણા ત્રણ શાણાઓને પોતાનામાં બેજનવા વડોદરાએ માગણી કરી હતી તેવીજ માગણી વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેમના વાસ્તે પૂ. કરવામાં આવી હતી તે બાબે એજન્સી તરફથી આપણો વિચાર બાજુવા પુણજી ચયુ હતું તેજ પ્રમાણે તેમને પણ પૂછવામાં આવ્યું હતું તેમના તરફથી વડોદરાને શેકડો જનાબ મળી ગયો છે તેમ સમજવામાં આવેલ છે વડોદરાને જેમ જવાબ મળી ગયો તેજ બીજા કોઈ રાજ્ય તરફથી તેમના વાસ્તે પ્રવાસ

કરવામાં આવે તો પણ હું નથી ધારતો કે તેઓ તેવી સાગણી બતાવે કોઈ પણ રાજ્યની સાથે નેડાવામાં પોતાનું દિત નથી તેમ તેઓ ચાને છે તેજ પ્રમાણે આપણને પણ કોઈ રાજ્ય સાથે નેડાવામાં લાભ નથી તે ધ્યાન બદાર કાઢવા જેવું નથી

અમે તે પ્રલોભનો અમે તે રાજ્ય તરફથી બતાવવામાં આવે છતાં તેમાં આપણો ઉદ્ધાર નથી આપણો ઉદ્ધાર આપણા હાથમાં છે અને તે આપણા કૌનશીડરેશનથી આપણને મળશે આપણા કૌનશીડરેશનથીજ આપણું સંગઠન નવું થાય છે, તેવા ભૂલાવામાં પડવાનું નથી કર્નલ ક્રાઈલિન્ગના વખતમાં ચાણા બધારણ અને આપણુ એક તત્ત રચવામાં આવ્યું ત્યારથી જ આપણુ સંગઠન થયેલ છે તે સંગઠનને પોણોમે વર્ષના વાયરા વાઈ ગયા અને હવે આપણને સરકાર વખતે લુદા કરવા માગે તો તો આપણે સબ્જેક્ટ વાધો ઉઠાવી શકીએ તેવી આપણી સ્થિતિ છે આપણા ધાણાનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૦૦ રકેવર માર્કેસ લગભગ છે વસ્તીના લગભગ અઠી લાખની છે એટલે જે આપણે આપણુ કૌનશીડરેશન રચવા સક્તિવાન થઈએ તો જુનાગઢ, જામનગર અને ભાવનગર સિવાય બીજા અમે તે મોટા રાજ્ય કરતા પણ આપણુ તત્ત મોટું બને તે મોટા રાજ્યો પોતાના રાજ્યના વાસ્તે જેટલા દિતના સાધનો મેળવી શકે તે પ્રમાણે આપણને અને આપણી પ્રવ્વને પણ તેવા સાધનો મળી રહે આપણી આર્થિકતા બેતી ઉપર છે અને જે આપણે આપણુ તત્ત ચનાવના થઈએ તો તેની સુધા-ણાઈ તમામ સાધનો આપણે મેળવી શકીએ. તેવા સાધનો મેળવવામાં પૈસાની તમામ આપણે બેન્ક સ્થાપીને ટાળી શકીએ આપણા ગીગસ ચાની તકગમના ન્યાય આપણને એટલે મોટો પડ્યો છે કે આપણી પાવમાની થવાનું તે પણ એ મુખ્ય કારણ છે, તે Arbitration Board નવા મળથી મટાડી શકીએ આ પ્રમાણે આપણા દિતના ધણા સાધનો આપણે મેળવી શકીએ અને તેથી આપણી સ્થિતિમાં સુધારો થાય તે મિન

કાઠિયાવાડના બીન અખત્યારી તાલુકદારો અને ભાગદારોને એતવણી અને વિશ્વસ્તિ

શકતી વાત છે. વળી આપણા હાથથી આપણું તંત્ર ચાલતું હોય તો ઘણાજ કડકસરથી આપણે તે તંત્ર ચલાવી શકીએ તે કુદરતી છે હાલ જે જે આવકા આપણને મળતી નથી તે પણ મળવા લાગે. આપણી પ્રજા અને આપણા વારસે જુદા જુદા ઉદ્યોગો પણ હાથ ધરાય અને તેને લાભને આપણા તત્રને તે માગત પણ આવક આવવા લાગે અને આપણા તંત્રમાં કોઈ પણ માણસ નિઃશ્ચયી ન રહે તે વારસે તંત્ર-વાહકોનું તે તરફ લક્ષ કાયમ રહ્યા જ કરશે જેમ હાલ ધિરેથી હિંદમાં ગદાસભાવાદીયો જે જે પ્રાંતના તે તંત્રવાહકો બન્યા છે તે તે પ્રાંતના હિતને વારસે જખતા નથી તે જ પ્રમાણે આપણા તંત્રવાહકો પણ તેવી જ રીતે કામ કરશે અને એક પણ જણ આપણા તંત્રમાં કુળી ગહેવા નોંધ્યો નહિ તેવી એ સર્વ સલાહ રાખશે.

ઉપરનાથી નોંધ શકાય તેવું છે કે આપણી આશાઓ ને આપણે તમામ યાજ્ઞોઓનું એક કોન-શીડરેશન બાધવા સક્તિવાન થઈએ તો જ કુળીભૂત થઈ શકે જુદા જુદા યાજ્ઞોઓના ભાગલા પાડીને તેવા તંત્ર રચવા તે આપણને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ નુકશાનકારક છે, આપણે સર્વ બેગા હોઈએ અને જે મોટા પ્રમાણમાં આપણી રિયલ્ટી સુધારવા વારસે આપણે પગલા બરી શકવાને સક્તિવાન થઈ શકીએ તેટલા પ્રમાણમાં પણ ઓછું બનતાં તેવા પગલા બરી શકીએ નહિ તેમજ બધાના સમૂહનથી આપણે અને આપણી પ્રજા ઉચ્ચ પ્રકારના ન્યાય મેળવવા પણ ભાગ્યશાળી બનીએ જેટલી પ્રગતિ અને ઉન્નતિ, કેળવણી, ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડી વગેરેમાં સાથે ગહેવાથી આપણે મેળવી શકીશું, તેટલી પ્રગતિ અને ઉન્નતિ જુદા જુદા યસથી સાધી શકીએ નહિ. ચોટીલા યાજ્ઞોના ભાષ્યો કે જેઓ ભુકું બધારણ બાધવાની તરફેણમાં છે તેમને માગીએજ વિનંતિ છે કે તમામના સમૂહનથી જે હિત અને સુખ આપણે સાધી શકીશું અને આપણી વ્યવસ્થા બળથી શક્ય તે જુદા પડવાથી હરગીજ આપણે મેળવી શકીશું નહિ એકજ રિયલ્ટીના અને એકજ વર્ગના આપણે તાલુક-

દારો ભાગીદારો છીએ ત્યાં શાંતિ ભાવનાને અવકાશ આપવાથી આપણું હિત આપણે સાધી શકવાના નથી આવી ભાવનાને લાભને જસદણ જેવા બધારણો બહાર આવ્યા છે અને તે આપણને નુકશાનકારક છે તેમ હું તો સચોટ રીતે માનનારો છું.

હેવટમાં મારી સલાહ આપ સર્વ ભાષ્યોને છે કે આપણા કોનશીડરેશનથી જ આપણો ઉદ્ધાર છે. કોઈ પણ રાજ્યની સાથે વ્યક્તિગત બળતાં આપણો નાશ જ છે રાજ્યોના પ્રચારકાર્ય તરફથી એવું અમ-બંધવામાં આવે છે કે રાજ્યોની સાથે બળવામાં વિચાર-રણા અને મત્રણાની જેમ વહેલી શરૂઆત કરવામાં આવે તેમ લાભ છે. વહેલી વાટાઘાટ થશે તેમ લાભ-વાળા હોય. આપણને મળશે તેવું સમજાવવામાં આવે છે. વસ્તુરિયતિ અમળમાં નહિ હોઈ, તેવી ડાવડાસાહી વાતો થતી સભળાય છે. મારે આપ સર્વ ભાષ્યોને બાર દર્શને વિનંતિ કરવાની કે આવી આવી રાજદ્વારી રમતો ઉપર ધ્યાન આપશો નહિ આપણે આપણા કોનશીડરેશનની સ્કોમ સરકારમાં રજુ કરી છે તેના હજી સુધી આપણને જવાબ મળ્યો નથી. ન્યા સુધી હિંદના ફેડરેશનનું બધારણ અમલમાં મૂકવાનું નક્કી ન થાય ત્યા સુધી તેવો જવાબ આપણને મળી શકે નહિ એ ઉઘાડી વાત છે આપણા કોનશીડરેશનને નામજુર કર્યાની હકીકત બહાર પાડવામાં આવતી હોય તો તે તદ્દન ગલત વાત છે, આપણા અને અખત્યારી તાલુકોઓના એજન્ડા પ્રશ્ન છે. તેમનું જે યાશે, તે આપણું યાશે, વારસે કોઈપણ નવતની હમણા ઉતાવળ નથી હજી તેવો વખત આવી પહોંચ્યો નથી વારસે Wait & See (ચેલો, અને જુઓ) એ સુત્ર ગ્રહણ કરવામાંજ હડાપણ છે. વળી સાથેસાથ એ પણ મારી વિનંતી છે કે ગમે તે રિયલ્ટી ઉભી થાય પરંતુ સાથે રહેવામાં જ આપણી અને આપણી બંધિખની પ્રજાની સલામતી છે આપણે પોણોમો વર્ષથી બેગા છીએ તે હવે જુદા પડવું નથી સાથે જ રહીશું અને સાથે જ જીવશું તેવો જ આપણે નિર્ણય કોનશીડરેશન રચીને કર્યો છે કે તેના બરોબર અમલ થાય તે વારસે તેના પ્રય-ત્નમાં સફળ ભાગ લઈ આગળ ધપા તેવી માગી અઘર્યના છે તા. ૨૫-૬-૩૮.

શ્રીમાન્ વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા

(લેખક:-શ્રીયુત ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેશાઈ)

વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝાનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના ગોધા ગામમાં ૪ સ ૧૮૭૭ સંવત ૧૮૯૪ ના માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ નવમીને દિવસે થયો હતો. એમના જન્મ વખતે એમના પગમ પૂજ્ય દેશ પ્રસિદ્ધ પિતા મરહુમ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ગોધામાં રહેતા હતા અને એમની સાસાગિક રિયતિ પણ સામાન્ય હતી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે શ્રી વિજય-શંકરભાઈ ગોધાની ગામઠી નિગાળે બેઠા અને તેમાં જોડાયા. અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો તેટલો તેમણે પોતાની સ્મરણશક્તિ બહુ તીવ્ર હોવાથી બે વર્ષમાં પૂરો કર્યો અને ત્યારબાદ ત્યાંની સગરી ગુજરાતી નિયામક દાખલ થયા તે વખતે અભ્યાસના ધોરણો મુકરર થયા નહોતા, એટલે શિક્ષકો પોતાની મુનમરી વાપરી યથેચ્છ વિષયો શિખરી શકતા હતા, અને તેથી ગુજરાતી નિયામકમાં ખીમ વિષયોની સાથે ઉચ્ચ ગણિત ભૂમિતિ ખગોળવિદ્યા વિગેરે વિષયો શિખવવામાં આવતા હતા. છતાં વિજયશંકરની બુદ્ધિ અને ધાગણશક્તિ અસાધારણ હોઈ તેઓ એ વિષયોમાં પણ બહુ સારી રીતે આગળ વધી શક્યા અને પરીક્ષા વખતે ઇનામો મેળવવામાં પણ ફતેહમદ નીવડ્યા હતા તેમજ પરીક્ષકોને પોતાના અભ્યાસ માટે બહુ સારો અભિપ્રાય સંપાદન કરી શક્યા હતા. એમના સદાપ્રયાયીઓ તરીકે પણ પોતાના કામઠી ભાઈ રા. જયંતિરાય વેણીલાલ જેવા બાહોશ વિદ્યાર્થીઓ હતા, એટલે એમના સહવાસનો લાભ પણ એમને મળ્યો હતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી અગ્રેજી અભ્યાસ તે વખતે ગોધામાં કે આસપાસમાં અગ્રેજી શાળાનો અભાવ હોવાથી ગોધાના તે વખતના પાદરી આદેશે

રેવરન્ડ વોલેસ મેક્રી વગેરે પાસે થોડો વખત કર્યો હતો, પરંતુ એમાં તેઓ સમય અને રિયતિની પ્રતિકૂળતાને લઈને બહુ આગળ આવી શક્યા નહોતા. ૨ રા રા વિજયશંકરભાઈ સોળ વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે એટલે સ ૧૯૦૯ માં પોતાના પુજ્ય પિતા કાર્મિયાવાડના મે પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની કોર્ટમાં દગ્ગારી વગીલતુ કામ કરતા હતા, તેમના તાત્કાલિક પ્રથમ કારકુન તરીકે નીમાણા, ત્યાર પછી થોડો વખત મુદ્દતી દ્વંત્ર ખાતામાં કામ કર્યું, અને પછી સ ૧૯૧૦ માં કુડલા મહાલના સંયુક્ત વહીવટદાર નીમાણા, પરંતુ તેઓએ વસુલાત ખાતાનું કામ બહુ સતોષપ્રદ રીતે બજાવ્યું એટલે થોડી મુદત પછી તે વખતના મહારાજ સાહેબ સગ જશ-વતસિંહજીએ તેમને તેજ મહાલના સ્વતંત્ર વહીવટદાર બનાવ્યા, અને ત્યારબાદ મ ૧૯૧૩ માં કુડલામાં જ પગાર મળતો હતો તેથી બમણો કરી મહુવા જેવા પહેના નગરના મહાલમાં વહીવટદાર બનાવ્યા. એ વખતે એ ગવર્નમાં વસુલાતી અધિકારીની નિગાળક નહોતી, તેથી વહીવટદારોનો દરનાગ હલુગ સાથે સીધોજ ચંગધ રહેતો હતો. વળી રા વિજયશંકરભાઈ પોતે વહીવટ ખાતાનું કામ મહેસુસ વસુન કરવા પૂરતુ જ છે, પરંતુ ખેડુતોની અને ખેતીની આગાહી વધારવાનું નથી અગર ગૌણ રીતે છે, એવા સાક્ષ્ય અભિપ્રાયના નહોતા, તેથી ખેડત અને ખેતીની રિયતિ તરફ તેઓ જતા જતા, ત્યાં ધણીજ ખત અને ધીરજથી સતત પ્રયત્ન કરતા હતા. મહુવા મહાલની ધણી જમીન પડતગ હતી, તે નવા ખેડતોને બોનાવીને આપી, તેમજ જમીન ખેડુનોને પણ હરેક ગેતે તેઓ ખેતીના કામમાં પાવગધ અને એવી મીસનના

સાધનો થોડા આપતા હતા. મહુવા મહાલમાં વાડીઓ કરવા માટે જમીનો ઈન્નર આપવાની ગોઠવણ કરી બહારથી ખેડુતોને બોલાવીને પડતર જમીન ખેડાવી અને નવાં ગામો પણ વસાવ્યાં, બંદર સુધી તેમજ બીજાં સ્થળે સડકો બાંધી તેમજ નાણાંની સગવડ કરી આપી લોકોને વેપારની પણ સરળતા કરી આપી. તેથી વેપારીઓ તળ મહુવામાં રહેવા લાગ્યા, અને વેપારમાં મહુવા બહુ જગી ગયું અને ગામકું મટી શહેર બની ગયું. રાણુલા અને પીપાવાવનાં બંદરો પણ તેમણે ચાલતાં કર્યા. અને એ રીતે પોતાના તાબાના મહાલમાં હરેક સ્થળે આબાદી વધારી લોકો અને વેપારીઓ સુખશાંતિમાં રહી શકે, એવો પ્રયત્ન બાંધ્યો. તેથી નામદાર મહારાજ સર જશવંતસિંહજી બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને એમને રૂ. ૨૦૦૦) ધનામ તરીકે આપ્યા.

૭. કેળવણીનો પ્રસાર વધારવા તરફ એમને પુરી ધીવટ હતી; એટલે મહુવામાં પોતે સાત વર્ષ વહીવટદાર તરીકે રહ્યા તે દરમિયાન ગુજરાતી નિશાળો ગામડાંઓમાં પણ બની શક્યા મુજબ રચાવી અને ખુદ મહુવામાં તો છોકરાઓ માટે તેમજ કન્યાઓ માટે પણ શાળાઓ રચાવી હતી. એ શાળાઓનો અભ્યાસ કેવો ચાલે છે, તેનો તપાસ કરવા માટે વખતો વખત પોતે એ શાળાઓની મુલાકાત લેતા હતા અને પરીક્ષાઓ લઈ છોકરાઓને તેમજ છોકરીઓને ધનામો આપી કેળવણીમાં આગળ વધવા માટે ખામ ઉત્તેજન આપતા હતા.

૮. મહુવેથી એમની બદલી પાછી કુંડલે વહીવટદાર તરીકે કરવામાં આવી હતી, કારણ કે ત્યાં તેઓ પ્રથમ કુંડ વખત રહ્યા હતા, તે દરમિયાન એમણે આગાદીનાં જે બીજાં વાવ્યાં હતાં, તે એમની ગેરહાજરીમાં પ્રોત્સાહક તેમજ ઉદ્ભાવક સામગ્રીના અભાવે કર્મીજી જવા લાગ્યાં હતાં, અને તેથી એમની હાજરીની ત્યાં ખાસ જરૂર જણાઈ હતી. કુંડલામાં પણ પોતે એટલીજ ખંત અને ઉત્સાહથી પોતાનું કાર્ય બજાવ્યું, જેથી ખેડુત અને ખેતીની સ્થિતિ

સુધરી ગઈ; એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં પોતે જળાશયો બનાવ્યાં ઉપરાંત મંસ્કૃત પાકશાળા રચાવી તેમજ સદાવતો ચાલુ કર્યા; જે પૈકી તળ કુંડલામાં શ્રી કાશીવિશ્વનાથની પાકશાળા હજી ચાલુ છે; અને ત્યાંનું તેમજ વિલેશ્વરના ધામનું સદાવત પણ પોતાના ધરના ખર્ચથી હજી સુધી ચલાવી રાખેલ છે. ધન્ય છે એવા નોકરોને કે જેઓ રાજધર્મ અને પ્રજાધર્મ ઉભયનું સમત્વ કરી રાજ્ય અને રૈયતની વચ્ચેનો એખલાસ વધારે છે અને પરિણામે પોતાને માટે ઉભય પક્ષમાં વિશ્વાસ અને આદર ઉપરિચિત કરે છે. રબરેશી નોકરો અને અમલદારો રાખવાનો આ એક મોટો ફાયદો છે. મહારાજ સર જસવંતસિંહજી દેવ-લોકમાં સીધાંબા બાદ પાટવી કુંવર મહારાજ તખ્ત-સિંહજી નાની ઉંમરના હતા; સખ્ય અહીં રાજ્યતન ચલાવવા માટે મંયુક્ત કારભારીઓ (Joint Administrators) નીમાણુ; તે વખતે રા. રા. વિજય-શંકરભાઈની વસુલાત ખાતાની વહીવટારી અને કુશળતાને લઈને મે. પરસીવલ સાહેબ, વડા એડ-મીનીસ્ટ્રીટરે એમને રાજ્યના વસુલાત ખાતાના અધિકારી તરીકે માસિક રૂ. ૫૦૦) ના પગારથી નીમ્યા. અને વહીવટદારોનો દરવાજો હજુર સાથે સીધો મળંધ હતો, તે મટાડી દઈ એમને વસુલાતી અધિકારીના તાબામાં સોંપ્યા. હિસાબ ખાતું, આગાદી ખાતું, તરી ખુશી જકાતખાતું-એ બધાં ખાતાં પણ એમને જ સોંપવામાં આવ્યાં, અને તે તમામ ખાતાંઓનું કામ ધણી ખજરદારી અને હુશીઆરીથી બજાવી પોતાના ઉપરીઓને સંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો. પોતે જતે મહા-લોમાં પોતાના આસિસ્ટન્ટ સાથે ફરવાનું રાખ્યું અને ચાણુદારો, પોલો, મુખીઓ વગેરેની નીમણૂકોનો પ્રગંધ બાંધી દીધો. હિસાબની પધ્ધતિમાં પણ નોંધતા સુધારો કરી એ ખાતાને ધણા સારા પાયા ઉપર મુકી દીધું. પોતે જતે જ્યાં જ્યાં જાય તે સ્થળોનાં કામો ત્યાં ને ત્યાં આટોપી લેવા લાગ્યા. તેથી લુભારો પડતર ન રહેતાં કામ પણ જલદી ફેસલ થવા લાગ્યાં; ખેડુતોની આગાદી અને ખેતીની સુધારણા તરફ

અત્યંત નજર પહોંચાડી પ્રચલનશીલ થવા લાગ્યા. પડતર જમીન બહુ જ થોડી રહી, ખેડુતોને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો એટલે નિશ્ચિતપણે ખેતી કરવા લાગ્યા. કુવાઓ નવા બંધાવવા માટે તેમજ જુના હોય તે સુધારવા માટે તેમને મદદ આપવાનું શરૂ કર્યું. કેટલેક ઠેકાણે લાલમાં અને અન્ય સ્થળોએ તળાવો બંધાવી લોકોને તથા ઢોરાને પાણીની મુશ્કેલીમાંથી દૂર કર્યા.

૬. એમના કામથી નેપ્રન્ટ એડમીનીસ્ટ્રેટર સાહેબો બહુ પુશી થયા અને તેને લઈને ભાગ્યદાઈની પદ્ધતિ મહેસુલની વસુલાતને અંગે પ્રચલિત હતી, તે ગદલી ખાતાબંધીનું ધોરણ દાખલ કરવાનું કામ પણ રા. રા. વિજયશંકરભાઈને જ સોંપવામાં આવ્યું. એ કામ પણ એમણે બહુજ સીવટથી અને મંતોપધારક રીતે બન્યું; જેથી રાજ્યને તેમજ ખેડુતોને બંનેને લાભ થયો અને ઉભય પક્ષનું આજ્ઞાથી હિત જળવાયું. તાજિએરી વગેરેનાં વાવેતરે કરાવી મહુવા, ગોપનાથ વગેરે સ્થળોએ પ્લાન્ટેશનો સ્થાપ્યાં. તેમજ ફળાઉ ઝાડો અને ખેતરમાં તેમજ સડક ઉપર ઝાડો વવરાવવાનો પ્રચાર પણ લોકોને સમજાવીને શરૂ કરાવ્યો. મંવત ૧૯૪૪માં રાજ્યમાં વરસાદને અભાવે મોટો દુકાળ પડ્યો, તે વખતે લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ કરી લોકોની પાસે ખેતરે ખેતરે નવા કુવાઓ ગળાવ્યા તેમજ જુના હતા તે સમરાખ્યા. એના પરિણામે પ્રથમ તો તેઓએ પોતાના ઉપરીઓની પણ થોડો વખત નારાજ વહોરી, પણ અંતે તે રૂપિયા ઉગી નીકળ્યા અને રૂંધતને તેમજ રાજ્યને ઘણો લાભ થયો અને પીતનો દર ચઢાવી એ રૂપમાં, ધીરેધીરે રૂપિયા વસુલ કર્યા; એટલે ઉપરીઓની ખાતરી થઈ કે એમણે જે કર્યું હતું, તે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને શુભ હેતુથી જ કર્યું હતું.

૭. ઉપરની હકીકતથી દરેક સુઝ વિવેચક સમજી શકશે કે એઓ પ્રણાલિઓમાં ફરતા હતા, તેથી રાજ્યને તેમજ રૂંધતને ઘણો સગીન લાભ થતો હતો. એઓની દૃષ્ટિ કેટલાક અમલદારોની માફક મહેસુલની

બાબતમાં રાજ્યનું તાત્કાલિક હિત સાધવામાં ઉપલબ્ધિ ધરાવે. યશ પ્રાપ્ત કરવા તરફ નહોતા; પરંતુ ખેડુતોનું હિત સાથે સાથે જળવી રાખીને જ રાજ્યની તીવ્રેરી માટે ઘટતાં નાણાં વસુલ કરવા તરફ હતી. એઓ અંગ્રેજી બણ્યા નહોતા. છતાં પોતાની પાસે પોતાના વિશ્વાસ અને કાર્યદક્ષ આસિસ્ટન્ટ દેશાઈ મગનલાલ ગોવિંદરામ હતા તેમની દ્વારાએ અંગ્રેજીમાં લખાયેલ રેવન્યુખાતાને લગતા પુસ્તકોથી તેમજ બ્રિટીશ રાજ્યના તે સંબંધી ધારાધોરણો અને પદ્ધતિથી વાકેફ થઈ સારામારનો વિચાર કરી અહીંની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અને બંધબેસતાં આવે તેવાં ધોરણો દાખલ કરતા હતા. એમના સરકયુલરો હજી સુધી જે અમલદારો વાંચે છે, તેઓ એમની નૈસર્ગિક ક્ષુદ્ધિ અને કાર્યદક્ષતાને માટે મંતોપ બહુરે કર્યા વિના રહેતા નથી.

૮. ગામડાઓમાં વળતરની ચોક્કાનો પ્રબંધ પણ પોતે જ શરૂ કર્યો અને તેથી ચોરીઓ થતી ઘણે ભાગે અટકી ગઈ અને લોકોના જનમાલનું રક્ષણ સુચ્યવસ્થિત રીતે થવા લાગ્યું. વહીવટદાર હતા, ત્યારથી જ નિશાળો સ્થાપવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. તે કામ વસુલાતી અધિકારી તરીકે પણ ચાલુ રાખ્યો અને પોતે પરીક્ષા લઈ ધનાઢ આપતા હતા. ધર્મે તરફ પણ પોતાને અડગ શ્રદ્ધા હતી. એટલે દેવાલયો વગેરે પ્રાચીન હોય તેને સમારવાનું તથા નવા બાંધવાનું કામ પ્રણ સીવટથી કરવા લાગ્યા, મુસાફરોને માટે ધર્મશાળાઓ પણ જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં બંધાવવાની ગોઠવણ કરી. મહાલોમાં અને થાણાઓમાં ઉતારાઓ બાંધવાની પણ યોજનાઓ કરીને તેના અમલ કર્યો.

આ ઉપરથી તેઓનો અધિકાર અને કાર્યો કેવાં ઉત્ત્વજ અને યશસ્વી હતાં, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહુવામાં અને કુંડલામાં તો વજનભાર સાહેબનું નામ ધરગથું જેવું થઈ પડ્યું છે. મહુવાના ભવ્ય વિપુલ વાવેતરનો વિચાર એમને સૂઝ્યો, અને એ વાવેતર જોઈ તાલુજા ચનાર પ્રેક્ષક આજે મહુવાને શકિયાવાડના કારિમરની ઉપમા આપે છે. મંયુક્ત કારભારીઓ પોતાના રિપોર્ટમાં એ સંબંધમાં લખે છે—“Much

is owing to the cordial assistance of Mr. Vajeshanker, the head of the Revenue Department, who first suggested the Mahuva plantation and who has taken a strong personal interest in the work." (વસુલાત ખાતાના ઉપરી મિ. વજેશંકર જેમણે પ્રથમ મહુવાના વાવેતરનો વિચાર સૂઝાડ્યો અને જેઓ પોતે ત્રીજ અંગત રસિક વૃત્તિથી એ કાર્ય કરે છે, તેમની અંતઃકરણની મદદને લીધે મુખ્યત્વે કરોને આવું સાફ પરિણામ આવી શક્યું છે.) સંખ્યા-બંધ કુવા ગળાવી તથા તળાવ ખોદાવી સરથાનની આખાદીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. નવાં પાણીનું નામ ન હતું, ત્યાં આજે પીતમોલ કરવામાં આવે છે, અને મહુવા મહાલના કેટલા ગામમાં તો ૩૨ ફાસ એક્રી સાથે ચાલે એવો માતબાર કુવો છે! આથી મિ. પર્સિવલ સાહેબે વિજયશંકરજીની ફરજત કરેલી ઉત્તમ પ્રયત્નોનું હાર્દ આપણે સમગ્ર રાષ્ટ્રએ જાણે. શ્રીમાન ગૌરીશંકરને એક પત્રમાં એ સાહેબે લખ્યું હતું કે—"I read Vajalbhair's Report for 1876-77 with much interest. I hope he will leave a memorial himself in thousand of wells and facs of fruit trees planted by the people. (૧૮૭૬-૭૭ સાલનો વજલભાઈનો રિપોર્ટ વાંચતાં મને ઘણા રસ પડ્યો. લોકોએ આપેલા હજારો કુવાઓ અને વાવેલાં લાખો ફળનાં ઝાડો-એ પોતાનું સ્મારક એવો પોતાને જ હાથે મુઠી જશે એવી મને આશા છે). ભાગ્યદારીની પદ્ધતિને બદલે ખાતાંબંદીની પદ્ધતિ લાવનગર સંસ્થાનમાં દાખલ કરવામાં આવી, તેને અંગે પણ રા. વિજયશંકરજીએ અધ્યાગ શ્રમ લીધો હતો, અને એ પદ્ધતિની ફેલેહો મુખ્ય યશ એમને જ આપવામાં આવતો. સંયુક્ત કારભારીઓ એ વિષે પોતાના રિપોર્ટમાં લખે છે કે—"The success of the the settlement is mainly due to the unwearied exertion of Mr. Vajeshanker

Gowrishanker (આ નવી પદ્ધતિની ફેલેહ મુખ્યત્વે કરીને મિ. વજેશંકર ગૌરીશંકરના અધ્યાગ પરિશ્રમને લીધે છે). એ રીતે વસુલાતી અધિકારી તરીકે પોતે લગભગ દશ વર્ષ રહ્યા, તે દરમ્યાન રાજ્ય, પ્રજા, ખેડૂત, વેપારી સર્વની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને સમર્થ બન્યા હતા.

૯. સં. ૧૮૭૫માં મહારાજા તખ્તસિંહજી ગાદી-નશીન થયા, તે વખતે પોતાના પરમ પ્રેમ્ય પિતાશ્રી ગૌરીશંકર એમના દિવાન નીમાણા. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે એઓ થોડી મુદત પછી પોતાના ભાણેજ શ્રીયુત ગ. રા. શામળદાસ પરમાનદદાસને દિવાનપદ સોંપી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા, તે વખતે ગ. રા. વિજય-શંકરભાઈ નામળ દિવાનના પદ ઉપર નીમાણા અને એમના તાખામાં દિસાખીખાતું, તીબેરી, લરકરીખાતું, જીનું ફરતર ખાતું એટલાં ખાતાં મોંપાણાં અને અન્ય ખાતાંઓ ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું પણ તેમને સુપ્રત થયેલું હતું. પોતે જે જે કામ હાથ ધરતા હતા તે બહુજ ચીવટથી કરતા. પોતાની શારીરિક સ્થિતિ મૂળથીજ બહુ સારી ન હતી, છતાં પણ ઉપચારથી શરીરને જળવી મનોબળના ટેકાથી પોતાના કામમાં બિલકુલ વાધો આવવા દેતા નહિ. અને નામળ દિવાન તરીકે પણ મહાલોમાં ફરી સંતોષ-કારક કામ બજાવવા લાગ્યા. પોતે જ્યાં જ્યાં ફરતા હતા તે મહાલોમાં અને ગામોમાં જે જે લોકોપયોગી ચેજનાઓ પોતાને જરૂરની લાગતી હતી, તે તે રચાવવા અને અમલમાં સુકવા માટે દરબાર હજુરમાં રિપોર્ટ કરી મોકલતા હતા. રાજ્યની ઉપજમાં વધારો થવાની કેટલીક વક્રી હતી, તે સંબંધમાં પણ વખતે વખતે લખાણો કરી દરબાર હજુરનું લક્ષ અંચત રહેતા હતા; એટલે એમને પોતાને સોંપાયેલ ખાસ ખાતાંનાં કામ બાબતમાં તેમજ અન્ય ખાતાંઓને લગતી એમના તરફની ચતી સચ્ચતાઓ બાબતમાં પણ નામદાર મહારાજા સાહેબ સર તખ્તસિંહજી વખતે વખત મંપૂરું સંતોષ જાહેર કરતા હતા. આવી રીતે બખ્ખે રાજ્યાધિશેને પોતાની વફાદારી ભરેલી તેમજ નેક નિષ્ઠાથી કરેલ નોકરીથી પ્રસન્ન રાખવાનો પ્રયત્ન

પ્રાપ્ત થયો, એ રા વિજયશકરભાઈની શુદ્ધિ અને કામ જવાની શક્તિનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે

૧૦ પોતે નાયબ દિવાન હતા, ત્યારે મે. કરનલ વાટસન સાહેબ ગૃહમંત્રીના કાર્યાલયમાં અધ્યક્ષ સ્થાને હતા તેઓએ કાર્યાલયમાં ધૃતિહાસ લખવાનું કામ ફાય ધરેલ હતું, તેને અંગે લાવનગરનો પણ ઇતિહાસ લખવાનો હતો એટલે એ કામને માટે એઓ સાહેબે ગ. વિજયશકરભાઈની ગૃહ પામે માગણી કરી પોતાની સાથે રાખ્યા હતા એ ગૃહમાં કેટલાંક નેતા શિલાલેખો, સિક્કાઓ, તામ્રપત્રો, વગેરેની શોધો કરવાનો અવકાશ મળતા પ્રાચીન શોધો કરવા તરફ ગ. વિજયશકરભાઈની વૃત્તિ વળી, અને રફતે રફતે એ બાબતમાં એમનો ગોખ એટલો બધો વધી પડ્યો અને તેઓની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર થઈ ગઈ હતી કે તેના અનુકૂળ કહેવાય છે કે- ‘એકવાર તજાણ પાસે પીપગાળી ગામે તેઓ વસુભાતી અધિકારી તરીકે ગયા હતા તે વખતે તેઓના નજીવામાં આ યુ કે નદીને સામે કાંઈ પાળીયા ઉપર અમુક લેખ છે, તે જોવાને ગામ પાસેની નદીમાં પુર આવ્યા છતાં તાગની મદદ લઈને પણ તેઓ ગામે પાગ જળમાં ભોળાઈને પણ ગયા અને તે લેખની નકલ કરી લીધી ’’ લાવનગર ગૃહમાં એ જૂનું ગોળખાતું પોતે સ્થાપ્યું અને પ્રાચીન લિપિના વાકેફગાર પડિતેને ગામી પોતે શિલાલેખો વગેરે ઉપરના લખાણો ઉકેલવા લાગ્યા અને એ લેખોની ખાસ લિપિ કેમ વાચવી તેને માટે પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું, તેમજ કાર્યાલય, શુભગત રજપુતાના વગેરે અંગેએ તે વિચારના નિષ્ણાન પુરોષોને મોકલી પ્રાચીન મસ્દૂત તથા ફારસી લેખોની નકલોનો સમૂહ કરાવે તથા તે સંગ્રહ લેખો એકઠા કરાવી સુપ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર મશિલાય નયુભાઈ દિવેદી જેવા વિદ્વાન પાસે તેના લખાણનું કાગળી આખા મસદૂતના ‘લાવનગર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ’ એ નામથી બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે જે પુસ્તકો પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને બહુ અમુલ્ય થઈ પડ્યાં છે ઉપગત પોતાની વાર્તાએ એક મંચકર્યાન

જૂના લેખો સિક્કાઓ વગેરેનું સ્થાપ્યું તે સમૂહસ્થાન જોવા માટે મોટા મોટા ગ્રામજન તેમજ સુરોપીયન અમલદારો અને સુપ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થો તથા એ ખાતાના કુશળ દેશી વિદ્વાનો પણ આવતા હતા તથા હજી પણ આવે છે એ સમૂહસ્થાનના સબધમાં વીઝીટર્સ શુક્રામાં બહુ પ્રશસ્તાત્મક ટીકાઓ લખાઈએ છે એમની એ ખાતાની કુશળતા અને માહિતિને લીધે નામદાર સરકારે તેમને મુબઈની મુનીવરસીદીના જીવન પર્યંત ફેલો નીમ્યા હતા એક સાધારણ કેળવણીય ગૃહસ્થને આવા માન મળે, એ એમની નૈસર્ગિક શક્તિના માપનું ખાસ સૂચન કરે છે

૧૧ મહારાજ સર તખ્તસિંહજીએ દિવાન અને નાયબ દિવાનથી રાજ્યતત્ત્વ ચાલતું હતું તેને બદલે કાઉન્સિલની ગોઠવણ કરી, તે વખતે ગ. રા વિજયશકરભાઈને નાણા પ્રવરણી ખાતાના સભાસદ રૂ. ૮૦૦) ના પગારથી નીમ્યા અને એ અધિકાર ઉપર રહી એમણે હિસાબી ખાતાની ચાલતી પદ્ધતિમાં કેટલાંક અગત્યના સુધારા વધારા કર્યા તેમજ રાજ્યની બચત રકમમાં કામગીરી વધારે થઈ બધું સાર રીઝવ ફડ એકઠું થાય એવી ગોઠવણ કરી આ ગોઠવણો બીજા કાઉન્સિલરોને બહુ અનુકૂળ ન આવ્યા અને તેથી તેઓએ વાંધો પણ ઉઠાવ્યો, છતાં પ્રથમ તો ગ. વિજયશકરભાઈનો અભિપ્રાય અને યોજના નામદાર મહારાજ સાહેબને ઉચિત અને ફાયદાકારક જણાતા તેમણે તેજ અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો બચત નાણામાથી સરકારી લોનો લેવાનો પ્રયાસ પાડ્યો અને એવી રીતે દર વર્ષે અમુક અમુક લોનો ચકત વ્યાજ-માથી અને પ્રતિવર્ષ ઉપજમાથી ખર્ચ જતા જે રકમ વધે તેમાથી લેવાનો રવંજો રાજ ગણ્યો પરંતુ આખર એ રીતે બહુ લાભો વખત ચાલુ રહી ન શકી તેથી ગૃહમંત્રી તીબેરીમાં જોઈતા નાણાની જમાવટ મોળા વર્ગોની સામે પહોંચી વળવા પુરતી થઈ શકી નહિ

૧૨ ગ. ૧૯૫૧ ના મહાન દુષ્કાળને વખતે નાણાની તંગી બહુ જણાવા લાગી, ત્યારે અન્ય

રાજ્યોને તો બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી અગર અંગ્રેજ કંપનીઓ પાસેથી વ્યાજને ભારે દર આપીને પણ નાણા લેવાની ગોઠવણ કરવી પડી હતી પરંતુ એવા આરિક સમયમા ભાવનગર રાજ્ય તરફ ગા વિજય-શંકરભાઈ અને એમના નાનાભાઈ રવ પ્રભાગકર-ભાઈએ પૂર્ણ વફાદારી ખતાવી અને દરરોજ દેશી કુપની દ્વારાએ રૂ ૩૦) લાખ જેટલી મોટી રકમ રાજ્યને અપાવતાં સાદસ તેઓએ પોતાને શિર ઉપાવી લીધું, અને એ જોખમ આપાદ રીતે પાગ ઉતાર્યું વ્યાજને દર પણ ખીજીઓના પ્રમાણમા બહુજ ઝોઝો હતો, અને એકદર રીતે એ ઉલ્લેખ ભાઈઓએ પોતે દરમ્યાન રહી ખીજીઓ પાસેથી પોતે નાણા લઈને રોટને પુગ પાડ્યા આ કામથી શ્રીયુત સર પ્રભાગકર પટ્ટણી જેઓ તે વખતે રાજ્યમા મુખ્ય સેક્રેટરી તરીકે હતા, તેઓને તેમજ ખુદ નામદાર મહારાજ સાહેબને પોતાના જુના અમીરોએ રાજ્યને સફટ વખતે કરેલ સાહાય્યથી એટલી બધી પ્રસન્નતા થઈ કે એઓએ અમુક વખત પછી મુ શ્રી વજેશકરભાઈને મુખ્ય દિવાનનું પદ આપ્યું અને જે નાણા એમણે ધીર્યા હતા એ પાછા ભરી દેવા બાબતમા જે ગોઠવણ અને સરત હતી તેનો અક્ષરશ અમલ કરી મુકરર કરેલ મુદતમા એમના નાણા વ્યાજ સહિત પાછા આપી દીધા આવી મદદ રાજ્યના વતની જુના મોકરો અને અમીરો કરી શકે એટલે આ ઉપગ્રી સ્વદેશી તત્વને રાજ્યતંત્રમા દાખલ કરવાથી અને એની સનાહ લઈ ચાલવાથી પણ કેટલા લાભો યાપ છે, તે સહજ સમજાય તેમ છે

૧૩ રા વિજયશંકરભાઈ મુખ્ય દિવાન થયા, ત્યારે એમની અવસ્થા પાકટ યઈ યઈ હતી, એટલે લાખો વખત એ પદ ઉપર રહી શક્યા નહિ છતાં એ અવસ્થાએ પણ થોડો વખત પોતે રહ્યા તે દરમ્યાન રાજ્યનું હિત બાળવા તરફ એમનો ઉત્સાહ સુવાવસ્થાના જેવો અને જેટલો જ હતો રેલવે વેચી નાખવાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો, તે વખતે એમણે

તેમજ નાયબ દિવાન શ્રીયુત રવ હરિલાલભાઈએ સખત વાધો ઉઠાવ્યો હતો અને તેથી એ પ્રશ્ન બધ યઈ ગયો હતો પોતે મહાલોમા પણ ફરવા નીકળ્યા હતા અને ન્યા ન્યા ગયા ત્યાંના જુના ખેડૂતો, વેપારીઓ વગેરે એમને જોઈ બહુજ રાજ થયા હતા વર્ષ દોઢ વર્ષ એ પદ ઉપર રહી અવસ્થાના કારણને લઈને પોતાનાથી ઝાગ મની શક્ય નહિ એટલે ફરક થઈ ગયા

૧૪ દિવાનપદ છોડ્યા પછીથી પોતે ભાવનગરમા બહુ થોડું રહેતા હતા પેતાના ઈનામી ગામતુખા-માજ ઘણે ભાગે રહેતા હતા અને થોડો થોડો વખત મુગઈ અગર અન્ય સ્થળોએ રહેતા હતા તુરખા એમના પૂજ્ય પિતાને ઇનામમા મળ્યું તે વખતે સારી સ્થિતિમા નહોતું, ઉપજ પણ બહુ એકાદી આવતી હતી, પરંતુ પોતે રફતે રફતે ખાસ ધ્યાન આપી તેને કેળવીને એવું આપાદ કર્યું કે અત્યારે એ એક નમુનેદાર ગામ યઈ પડ્યું છે, ખેતરે ખેતરે ફુવાઓ કગવ્યા, પાળાઓ બધાવ્યા, ગામની હદમા આરે દિશાએ ઝાડો રોપાયા, ઉતારો પણ ભવ્ય બાધો અને હોજ તેમજ મંદિરો પણ બધાવ્યા છે ભાગ બટાઈને વહીવટ પોતે ત્યાં રાખેલ છે અને કેળવણી માટે નિશાળ પણ સ્થાપેન છે મતલબ કે ગામને એકદર રીતે એટલું બહુ સુધારી દીધું છે કે કાળ દુકાળે પણ ખેડૂતોને પીતથી મહોલ લેવાને તેમજ દોરોને અને પોતાના કુટુંબોને નિભાન કરવામા વાધો આવતો નથી આ પરિણામ રા વિજયશંકરભાઈની સ્વીવટ અને બાહોશીને આભારી છે

૧૫ એમની શારીરિક સ્થિતિ યાયમ મદ રહેતી હતી, છતાં હમેશ ફરવા હરવાને નિયમ રાખ્યો હતો તેથી તેમજ નિયમિત રીતે દવાના સેવનથી શરીરને જળજી શક્યા હતા, અને લગભગ એકાદો વર્ષ પોતાનું શરીર પડ્યું, ત્યાં સુધી મુસાફરી કરવામા વાધો આવતો નહિ તેમજ પોતાની સ્મરણ શક્તિ તથા શુદ્ધિ શક્તિમા પણ ગિલકુવ હાસ થયેલો જોવામા આવતો નહોતો એમની સ્મરણશક્તિ તો

લગભગ એમના પૂજ્ય પિતાશ્રીના જોડણી તીવ્ર અને અકુદિત હતી

૧૬ તેઓશ્રીની સખાવત પણુ પુષ્કળ હતી પોતે પાશ્વશાળો, સદાવ્રતો, જળાશયો, ખાણીના પરબો, તેમજ વેદશાળાની સ્થાપના કરી, તે તે મંથાઓના કાયમી નિર્વાહ માટે પોતાના બીજા (ધર્મીયત્રા) પાકો મહેબરત બની શરૂઆત મુજબ કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓશ્રી ગ્રંથદાન પણુ ધણું કરતા હતા તેમજો હરદારમાં એક દવાખાનું બધાંયુ છે ત્રિપુકુળમાં પણુ સારી ગ્રંથ એનાયત કરેલી છે ભાવનગરના મહાલમાં વિકટર નામના ગામમાં પણુ એક દવાખાનું બધાંયુ છે કારીમાં મેન્ટ્રલ હિંદુ પ્રાણીમાં મોટી રકમ આપી વેદાત્મા અધ્યાપકની જગ્યા સ્થાપી છે અને તેથી તેઓ હિંદુ યુનીવર્સીની સેનેટના એક સભ્ય હતા મતન્ય એમની સાર્વજનિક ઉદારતાનું માપ ઉપરાંત હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે સ્વચ્છાતિ બધુઓને માટે પોતાના પિતાના સ્મારક ફન્ડમાંથી રોકાવરીથી સ્થાપી છે વિદ્યાર્થીઓને તેમજ વિધવાઓને પણુ ખાનગી મદદ સારી આપતા હતા અને એ સિવાય યાત્રિકન્ડમાં રૂ. ૫૦૦૦ની રકમ આપેલ છે તથા નાગર જીમખાનામાં પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીના સમગ્રજીવે ગાંગીસકર સેન્ટ્રલ ટોન બાધવા માટે મોટી રકમ બક્ષીમ આપી હતી, અને મકાન પુષ્કળ મુત્રાતી ક્રિયા પોતાના અગ્રજે નામદાર મદાગળ સાહેબને હાથે કરાવી હતી નદકુદરમાં ઓર્ડરનેજમાં પણુ બહુ સારી રકમ આપી હતી અને મગદુમ નામદાર મહારાણી સાહેબે નાગપૂત કન્યાઓ માટે શાળા સ્થાપી છે તેમાં રૂ. ૮૦૦૦ની રકમ આપી હતી પોતાની દયાલિ બાદ પણુ સ્વચ્છાતિ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિધવાઓ માટે કેટલીક વ્યવસ્થા કરી ગયા છે. મતન્ય કે યાત્રિક સાધના તરફ પોતાનું લક્ષ્ય કેટલું દુર અને યાનિને સંકાપ કર્યા એ કન્યા કેટલું આવશ્યક છે, એની સદગ પ્રતિતી આપણને મળી શકે છે તેની સાથે અન્ય યાત્રિકોનું અને જન-

સમાજનું શ્રેય સાધવા તરફ પણુ પોતાની જિતિ વિચુખ નહોતી એમ પણુ દેખાઈ આવે છે

૧૭ પોતાના પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાળી પિતાને વેદ તનું રહસ્ય જાણવા સાર અને પ્રત્યક્ષ રીતે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા તરફ મળથી જ અભિરૂચિ હતી, એટલે પોતે પણુ એમના સદવાસથી એ વ્યાસગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, અને પોતાના નિત્યકર્મના એક ભાગ તરીકે વેદાત્મા ત્ર યોનુ શ્રવણ મનન કરતા ગહેતા હતા, ઉપર મોક્ષપ્રાપ્તિ ચતુર્થાશ્રમનો સ્વીકાર એ આજણુ ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે આવશ્યક છે, એવી પણુ એમની દૃઢ આરથા હતી, તેથી આગુર સન્યસત ધાણુ કરી એ દશામાં પોતાના દેહનો વિલય થાય, એ પરિણામ માટે પોતે મપૂર્ણ રીતે ઉત્સુક હતા સખ્ય પોતે ન્યા ન્યા કરતા હતા ત્યા પણુ મન્યસતવિધિના પાળા પોતાની સાથેજ રાખતા હતા પોતાનું મનોબળ જાગરુદત હવુ, એટલે મુખ્યમાં પોતાને કન્ડુએન્ડાના બ્યાધિની હરકત વરતાણી કે ઘુગત ગૃહ તરફ પ્રયાણુ કરવાનો સકલ્પ સિદ્ધ પણુ કર્યો ભાવનગરમાં આવી કુટુંબીઓને સર્વને મળી પોતાના પુત્ર ચિ હરિભાષ વગેરેની સમ્મતિ લઈ પોતે આગુર સન્યસત ધાણુ કરી સવત્ ૧૯૭૫ ના આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦ ને રોજ સવારના દસ વાગ્યા પછી પોતાની એન્ડાથી આસન ઉપર સ્થિત થઈ સમાધિ કરી દેહનો વિલય કર્યો અને પોતાની વાડોમાં, પોતાના પિતાની સમાધિની સાનિધ્યમાં જ પોતે જૂમિષ્ઠ થયા નામદાર મદાગળ સાહેબને એ બાગલની જાણ થતા પોતે વધારાનું ગ્રેટ બહાર પાડી દીનગરી પ્રવૃત્તિ કરી અને એમના માનમાં કાર્ડ અને ઓર્ડરોસાએક દિવસ બધ રાખી એમનામાં ગળતલમિત અને ભાવના એટલી અચળ અને ઉત્કૃષ્ટ હતી કે નામદાર મદારાળ સાહેબના વચનને માન આપી વર્તવું અને એમનું અદર્નિશ શ્રેય ધ્યજનુ એજ તેઓ પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું પગમ કર્તવ્ય માનતા હતા નામદાર મદાગળ સાહેબ પણુ એમના તરફ એવોજ સદ્ભાવ રાખતા હતા અને એમને ન્યારે ન્યારે મળતા ત્યારે બહુજ સન્માન આપતા હતા.

૧૮. પૌત્રનાવસ્થામાં જ સંપ્રહણી-આદિ પાપ્યા
વ્યાધિથી તેઓનું શરીર સતત અસ્વસ્થ રહેતું હતું,
અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તો તેજ કારણથી તબિયત બહુ
નાબુક થઈ ગઈ હતી. છતાં ધર્મ ઉપર તેઓની
ઝેટલી બધી શ્રદ્ધા હતી, નિયમિતપણે જળવળા તરફ
તેઓની ઝેટલી બધી કાળજી હતી અને શસ્ત્રચપલનો
ઝેટલો બધો વ્યાસંગ હતો, કે ઝેટલી ઉમ્મરે એવી
શરીર સ્થિતિમાં તેઓ પોતાનું જે આદિક-જીવન
ગાળતા, તે જોઈને આશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ નિમ્ન
નિયમિત સમયે જ બ્રાહ્મગૃહસ્થમાં જળવળ થતા હતા,
નિયમિત સમયેજ રનાન મંથા અને પાકપૂત કરતા
હતા, વિદ્વાન અને કર્મકુશળ બ્રાહ્મણ પાસે સંધ્યા
અને અનુષ્ઠાન કરાવતા હતા, નિયમિત સમયેજ સવારે
અને સાંજે દેવદર્શને તેમજ દરવાજા જતા હતા. વ્યવ-
હારિક કાર્ય મધ્યાહ્ન પછી એકાદ બે કલાકમાં આટોપી
દેતા હતા, અને ત્યારપછીનો કાળ શસ્ત્રનું શ્રવણ
અને મનન કરવામાં ગાળતા હતા. તે કાર્યક્રમમાં કાઈ
દિવસ માત્રનો તકાવત આવવા દેતા ન હતા તેમના
પ્રતાપી પિતાશ્રી મગાભાઈ સાહેબની જેમ તેઓને
વેદાંત ઉપર બહુ અભિરુચિ હતી, છતાં પોતે કૌટુંબિક
કારણોથી સંન્યાસાવસ્થા ધારણ કરી શક્યા નહતા.
તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવાના કર્મકાંડ ઉપરથી બિલકુલ
શ્રદ્ધા ઓછી કરી ન હતી. વિદ્યા તરફ અને વિદ્વાનો
તરફ તેઓની મમતા અપૂર્ણ હતી. ખરા વિરાગવાળા
અભ્યાસીઓ પાસેથી તેઓ વેદાંતનું શ્રવણ કરતા હતા,
અને તેનો યથાર્થ મર્મ સમજી લીધો હતો. વિદ્વાનોને
વખતો વખત મદદ આપતા હતા, તેઓનાં પુસ્તકો
પણ છપાવી આપતા હતા, સ્વામી ચિદ્વાનાંદજીકૃત
ભગવદ્ગીતા, લાવક્રકાશ નામની મ્લેકખંડ ટીકાવાળી
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, બ્રહ્મનિષ્ઠસ્વામી શ્રી રાન્ત્યાનંદજીના
મંથો વગેરે અનેક ગ્રંથો તેઓએ છપાવ્યા છે. યે. મૂ.
જ્યાનંદ શુક્લ પાસે ચારે વેદોનાં મંપૂર્ણ આદિકો
શુદ્ધરૂપી ભાષાંતરો સાથે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં
છે. વિદ્વાનોને આશ્રય આપવો, તેમની કદર કરવી
અને પ્રસંગવશાત્ વિદ્યાવિનોદ કરવો એ એમનું

સ્વિકર કર્તવ્ય હતું. તેઓથીને જ્યારે મુખ્યે દિવાનનું
પદ મળ્યું ત્યારે તળામવાળા વિદ્વાન મહાદેવ પંડ્યાએ
કહ્યું હતું કે-

શ્રીમૌતીશંકરમયોદધિરુહલાસે ।
લોલચરકરપલહિતદીર્ઘવેશઃ ॥
દૃષ્ટ્વ ત્વાં વિજયશંકરશીતરદિમ્ ॥
શ્રીમાર્વાનિહનુપમંત્રિપદે નિષ્ણમ્ ॥

ભાવાર્થ-શ્રીમન્મહારાજ ભાવસિંહજીના મુખ્ય
દિવાનના પદ ઉપર નિમાયેશા વિજયશંકરેષ ચંદ્રને
જોઈને શ્રીમાન્ ગૌરીશંકરનો રાજનીતિક્ષ્પ સમુદ્ધ ઉદાસ
પામ્યો અને પોતાનાં મોઝુથી વેગે કરીને મોટા
પ્રદેશને ઉઠાવન કરી ગયો. મતલબ મોટા દિવાન
મગાભાઈ સાહેબનો હર્ષસાગર હલકાઈ ગયો અથવા
તેઓએ રાજસેવા કરવામાં, રાજ્યનો વિસ્તાર અને
પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં જે રાજનીતિ વાપરી હતી,
તે કરતાં પણ વધારે સરસ રાજનીતિ વપરાવવાનો
પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો.

૧૯ રા. ૨. વિજયશંકરભાઈનું શરીર લગભગ
૮૧ વર્ષની ઉમ્મરે શાંત થયું, એટલે એમણે આયુષ્ય
પણ સંપૂર્ણ બોગવ્યું; અને તદુપગાંત તેઓએ પોતે
તો વ્યવહાર તેમજ પરાર્થ અને પરમાર્થ બંની શક્યા
અમાણે સંપૂર્ણ રીતે સાધી પોતાના જીવનનું સામક્રમ
પણ કર્યું. સખ્ય તેઓશ્રીને માટે તો બિલકુલ ખેદ
કરવાનું પ્રયોજન નથી; પરંતુ એમના જેવા અને
સફળ શ્રી વિઠ્ઠલદાસ જેવા ઉપયોગી અને ઉદાર
જદો જ્ઞાતિને જે સમયમાં એમની સહાય અને ટકાની
જરૂર પડતી એ વખતે રહ્યા નહિ, એ ખાતે ક્ષોભ
શાય એ સ્વભાવિક છે. એમના જવાબો જ્ઞાતિએ એક
ધુરંધર અગ્રણી બોધા છે, રાજ્યે જુના અનુભવી
કાર્યદક્ષ નોકર અને સલાહકાર ગુમાવેલ છે. રા. રા.
શ્રી દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટે તેઓના યુલોની પ્રસશા
કરતાં લખ્યું છે કે-

૬ (મનહર)

વિદ્યમાં વિશેષ જ્ઞાને વિવેચથી વખણાય,
જનમાં મુજબતાનો નમુનો ગણાય છે
યત્નથી મુસારે કામ, ન્યાયનુ નિવાસહામ
જાણુ કેરી મહેરુ જેના ઉપરે જણાય છે,
કરનો કરાવ કરનામા કર શોભિતા છે
રક્ષણ પ્રભુનું થતાં હરતો હણાય છે
ગાનીશજી પુત્રના મુશીબ મુજબતાથી,
વારે વારે ચિત્ત ગુપ્ત ગાનને તણાય છે

(

એવા મહાન પુરુષની ખામી કાઈ ગીતે પણ ન
પુગય તેમ હોવાથી ગમે તેટલું ધન ગખતા પણ
હૃદયને આશ્વાસન મળી શકતું નથી, પરંતુ દેહ તો
નાશવત છે અને તેથી નાશ પામે તેમા બીજું શું
ચર્ચ શકે? બાળ્ય એમનો દાખલો લઈ એમના જીવા
થવાનું અને એમના ઉત્તમ ગુણો ધારણ કરવાનું
આપણા મુવકા ખાન ઉત્સાહ અને ખતથી પ્રયત્ન
કરે તો આ જીવનચરિત્ર લખવાનો હેતુ કંઈક અંશે
સફળ થયો ગણાય

શ્રીમંત મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ

(મળેલું)

વૃહદ્વૈર ગામના સુવિદ ગણતી શ્રીમંત પ્રતા
પસિંહ મહારાજ એમનો જન્મ આશરે સુદી પ્રતિપદા
શકે ૧૮૩૦ તા ૨૬ જૂન ૧૮૦૮ સવારે ૪-૫૫
વાગે મોતીમાત્ર ગજમહેનમા થયો હતો

આ વખતે વડોદરાના તે વખતના મહારાજ શ્રી
સગ સયાજીરાવ પૂનામા મુખધના ગવર્નર સાહેબના
મહેમાન નગરિકે રહેતા હતા જિવાન કેશારપજ રતમજી
એમણે ગજપોતના જન્મની શુભ અને આનંદદાયક
ખબર તારથી શ્રી સયાજીરાવને આપી હતી તેમજ
આતાપતિમનો ખાસ વધારો પ્રસિદ્ધ કરી આ શુભ
મમાચાર તેમજે પ્રગતે ત્રહેરૂ થઈ હતા આ આનંદદાયક
ખબર જાણતા જ ગવર્નર સાહેબે શ્રી સયાજીરાવને
અભિનંદન આપ્યું હતું, તેમજ અનેક ગાનજો,
સગદારો, દગદારો, શેડ શાહુમરો નાગરીકો વગેરેએ
૬ મહારાજ સાહેબ ઉપર અભિનંદન તારો અને
પ્રતોતો વગસાદ વગસાઓ હતો

શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ મહારાજના પિતા શ્રી મુવગજ
કૃત્તસિંહરાવને પુત્ર જન્મથી ધણો આનંદ થયો હતો

પોતાની જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ મોતીખાનના રાજ-
મહેલના પગથીયા ઉપર સુવાસિની સ્ત્રીઓ પાસે
દૂધ રેડાવવામા આવ્યું હતું પાચમા દીવસથી દાથી
ઉપરથી ખાડ વહવાની શરૂઆત થઈ હતી આ
કામ માટે વડોદરા શહેરના બે ભાગ પાડી તે દરેક
ભાગમા રતત્ર રોતે દાથી ઉપરથી ખાડ વહે આઈ
હતી તા ૧૦ જુલાઈ ૧૮૦૮ના રોજ ના રેસિડન્ટને
ખાડ આપવાનો સમાગ લ થયો હતો, અને આ કામ
માટે જિવાન કેશારપજ તથા હિમત બહાદુર આન
દગવ મોટું સાજન લઈ રેસિડન્ટસીમા ગયા અને ત્યા
પ્રથમ રેસિડન્ટ અને બીજા અમનજરને ખાડ અને
પાનમેપાગે આપી હતી

ગજપોતના જન્મોત્સવના શુભ પ્રસંગને લીધે
વડોદરાના તોપખાનાએ એકવીસ તોપોની સમાગી
આપી હતી

પૂનાનો મુખમ ન લખાવતા શ્રી સયાજીરાવ
મહારાજ પો મુખ જોવા માટે તરતજ વડોદરા આન્યા
જિવાજ પ્રમાણે મગત સ્નાન કરી તેમજે દેવપૂજા

પૂરી કરી અને પૌત્રસુખાવલોકન માટે મોતિયાગ ગળ મહેલમા ગયા પૌત્રસુખ જોઈ શ્રીમત સયાજીરાવને ધણો આનંદ થયો તે વખતના લેખકે આ દાદા અને પૌત્રના દર્શનનો પ્રમશ અવસુનીય હતો એવી નોંધ કરી છે. વશવૃદ્ધિથી દરેકને ધણો આનંદ થાય છે, તો પછી શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને કેમ ન થાય ?

મહારાષ્ટ્રીય સમાજમા તેરમા દિવસે છોકરાનું નામકરણ કરવાનો રિવાજ છે, તેને અનુસરીને પૌત્રનું નામકર્મ અને નામકરણ કે, શ્રીમંત મહારાજ સહેજે ઘણી ધામધુમથી કર્યું. શ્રી યુવરાજ કૃતેસિંહરાવનો વિચાર છોકરાનું નામ 'વિહટર' ગણવાનો હતો કે શ્રીમંતે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રની ઇચ્છાને માન આપી પૌત્રનું નામ 'પ્રતાપસિંહ' ગણ્યું 'વિહટર' એ અંગ્રેજી શબ્દનો ધાની આ નામમા હોઈ તેમા પિતાના નામનું 'સિંહ' એ અભિધાન પણ આવી ગયું છે નામકરણ સમારભ વખતે કે શ્રીમત મહારાજ સાહેબે ધણા ગરીબોને અન્નદાન અને વસ્ત્રદાન કર્યું, તેમજ એજ દિવસે લક્ષ્મીવિલાસ ગળમહેલમા એક ભવ્ય દરબાર ભર્યો હતો તેમા ના રેસિડન્ટ સાહેબ આવ્યા હતા.

(૨)

ગળપૌત્રના જન્મ મહોત્સવના સમાગ્નના મગવ વાઘોના સ્વર બધ યતા પહેલા જ શ્રીમત યુવરાજ કૃતેસિંહરાવને યમરાજ્યએ વેરી લીધા તેમને આ યમપાગમાથી ઝોડાવવા સાડે મોટા મોટા ધનતરીઓએ માનવી પ્રવતોની પગાડા કરી, પણ છેવટે પ્રજુની ઇચ્છાનુસાર યુવરાજ સાહેબ સ્વર્ગનાસી થયા આથી આખું વડોદરા ગળ જ નહીં પણ હિંદુસ્થાન ગોડસાગરમા કુષી ગયું હતું આ વખતે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજનો કીર્તિસ્થંભ મધ્યાહ્નમા હોઈ પોતાના મપૂર્ણ તેજે તપતો હતો શ્રી સયાજીરાવનું નામ તે વખતે એક સ્વરેશાહિમાની અને ઉદારચરિત ગળવી તરીકે અખિલ ભારતવર્ષમા પ્રસિદ્ધિ પામેલું હતું એટલે આવા ગળનીના કુખમા

આજો દેશ સમાગી થાય એમાં કાઈ પ્રાર્થન ન હતું વિદ્યા, ધન, વૈભવ, અધિગ, પત્નીપ્રેમ, ગતતિ અને અનુપમ પિતૃવાત્સલ્યનું હૃત એ બધાનો ત્યાગ કરી શ્રી યુવરાજ કૃતેસિંહરાવ દેવલોક પામ્યા આથી રાજપૌત્ર અને પોત્રીની સલાળ લેવાની મંપૂર્ણ જવાબદારી શ્રી યુવરાજી પદ્માવતીદેવીને માથે પડી. શ્રી યુવરાજી સાહેબની તખ્તીયત પ્રથમથી જ નળળી હતી. તેમા અકસ્માત આવી પડેલું વૈધવ્ય બાલમગોપન અને સર્વધનની પડેલી જવામનાઈ વિગેરેની તેમની શરીરપ્રકૃતિ ઉપર ઘણી ખગલ અગર યદ્યે છોકરાએને હોઈવામા તેમને સારી ચિકિત્સાવગતનું શિક્ષણ આપવા તથા શિશુ શીખવવા તેઓએ પ્રયાસ કર્યો અને તેમાથી મળતો વખત મગી, અંગ્રેજી વિગેરે ભાષાનું અધ્યયન હવામા ગાળ્યો.

જાળકોની ઉછેરની જવાબદારીને લીધે તેમનાથી પોતાની શરીર પ્રકૃતિ તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપી શકાયું નહીં, અને અતે માદગી વધી તેમનું ૧૯૧૯ મા અવસાન થયું શ્રીમત પ્રતાપસિંહ મહારાજને પિતૃસુખ તો મિલકુલ મળ્યું જ નથી, પણ જે પ્રેમાળ માતાના વાત્સલ્યભર્યા સહવાસમા દસ રમ સુધી જીવન ગાળ્યું એ માતાને પણ નિધુર યમરાજ લઇ ગયો અને ગળપૌત્ર પ્રતાપસિંહ માતૃ વિહીન થયા

(૩)

આથી પૌત્રની કેળવણીની અને સગોપનની જવાબદારી શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ ઉપર આવી પડી, તે તેમણે સારી રીતે પાગ પારી એમા લેશમાત્ર પણ રાકા નથી શ્રી સયાજીરાવના જીવનદૃષ્ટાંતમા તેમના આ સમયે પ્રગટ થયેલા ખાનગી પત્રો જોવાથી આ બાવયુવગળના શિક્ષણ વિષે બધા પ્રકારની સમજા કરવામા તેઓ ગતદીન કેટલા પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા તે જણાઈ આવે છે

શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજ કહેતા હતા કે તેમના આળપણમા તેઓના શિક્ષણ તરફ યોગ્ય લક્ષ

અંગાયુ ન હિં. તેર વરસની ઉમરે દત્તવિધાન થયું અને ત્યાર પછી તેમના શિક્ષણનો આરંભ થયો. ત્યાર પછી ૭ વર્ષમાં તેમણે મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી રાજ્ય-વ્યવસ્થાના કામની પણ સારી માહિતી મેળવી હતી.

ત્યાર પછી તરત જ વડોદરા જેવા મહત્વના સંસ્થાનના રાજ્યકારભાર દે. શ્રીમંતને જ સોંપવામાં આવ્યો. તેને લીધે તેમને શાળાનું શિક્ષણ મળ્યું નહિ તેમજ કોલેજ શિક્ષણ લેવાનો માર્ગ કાયમને માટે બંધ થયો. પાછળથી તેમણે પોતાનો અભ્યાસ અને વાચન તથા વિદ્વાન લોકોનો સહવાસ વિગેરે સાધેનો વડે જ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાન સારી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું એ વાત જુદી છે.

પૌત્રના શિક્ષણની બાબતમાં તેમને પોતાને આવેલી શિક્ષણ વિષયક અડચણોની પુનરાવૃત્તિ યાદ નહીં એવી તેમણે ખાસ કાળજી ગણી હતી. શ્રી. પ્રતાપસિંહના મનમાં પોતાના મહત્ત્વદાયક વિષે જોટી ઘાવનાઓ પેદા થાય નહીં તે માટે તેમને સાદાઈમાં ઉછેરવામાં આવ્યા તેમને માટે અપવાદ તોડેર ગણ્યા નહતા, તેમજ ગમે તેટલો પૈસો પણ તેમના હસ્તક રાખવામાં આવ્યો નહતો. ઉચ્ચ દરજ્જાના લોકોના છોકરાઓમાંથી શ્રી. સુવરાજની ઉમરના નાના વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરી બાલ સુવરાજ માટે કારેલી મોતીયાગ નિશાળમાં તેમને દાખલ કરવામાં આવ્યા. આ નિશાળમાં લાયક અને નિષ્ણાત શિક્ષક નીમી તેમની માગફતે બાલ સુવરાજના પ્રાથમિક શિક્ષણની રૂઝઆત કરવામાં આવી.

આ શિક્ષણ ચાલુ હતું ત્યારે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ આ નિશાળને ઐશિતી મુશ્કાત આપતા હતા, તેમજ કેટલીક વખતે પૌત્રને ત્યાં જઈને રહેતા, તેમજ તેમને પોતાની સાથે ગ્રંથો લેવા લેવાવતા હતા. બાલસુવરાજને સારી શિસ્તની ટેવ પડે, કુટેવો પડે નહીં, તે કાંઈપણ પ્રકારના વ્યસનમાં પડે નહીં, ફક્ત જોખનને પાક ભળે નહિ, જે જે વાંચવામાં આવે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ સમજી તેનું મનન કરવાની ટેવ

ફેળવી, રમત ગમતો તરફ દુર્લક્ષ ન કરવું, તેમજ તેમાં જોઈએ તે કરતાં વધુ વખત બંધ નહીં, ખરાબ લોકોના સહવાસમાં બાલ સુવરાજ આવે નહીં, તેમ પરવાશયિત્વ ન આવે એ વિષે તેઓ ઘણી કાળજી લેતા હતા. સ્વાસ્થ્યની બનવા શ્રીમંત સયાજીરાવ ખાસ ધ્યાન રાખતા અને એ ગુણ પોતાના પૌત્રમાં ખીસે તે માટે ઘણી સાવચેતી લેતા. નકામો ભપકો કરી ડાળ કરનારાઓની તેમને ઘણી ચીડ હતી તેથી તેવા લોકોના આવા ગુણ બાલ સુવરાજમાં ન આવે એવી તેઓ હંમેશા કાળજી રાખતા. બાલ સુવરાજના શિક્ષણ અને સર્વવર્ધન માટે રખાતી દક્ષતાના ધણા દાખલા આપી શકાય તેમ છે.

શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે આંખી આપેલા કાર્યક્રમ મુજબ બાલ સુવરાજે અભ્યાસક્રમ પુરો કર્યો. એ કાર્યક્રમ ટાળવા કે બીજી રીતે તેમાંથી છટકી જવા તેઓએ કદી પ્રયાસ કર્યો નથી. તેથી પિતામહ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજને તે વિષે પોતાનો દોષ કાંદરા તેમણે અવકાર આપ્યો ન હતો. દે. શ્રી. મહારાજ સાહેબની આસા તેઓ સુરતનાથી પાળતા હતા.

આમ જતાં પછી કાંઈ પણ જુદા ચર્ચ જ નથી એમ કહેવું વાસ્તવિક થશે નહીં. પરંતુ એટલું તો કહી શકાય કે જે જુલો યદ તેમાં બાલ સુવરાજનો જરાયે દોષ નહતો. કેટલીક વખતે શિક્ષકો શ્રી. મહારાજ સાહેબનો હેતુ ખરાબર સમજ્યા ન હોય તો કેટલીક વખત તેમનામાં જ મતભેદ ઉત્પન્ન થાય, કેટલીક વખત તેમના માધ્યમો ખટપટ કરે વિગેરે ધ્યાનમાં આવતાં જ દે. શ્રી. મહારાજ સાહેબ લાગતા વળગતા પોતાનો હેતુ સમજવી ચોંચ સુધારે કરાવતા.

(૪)

શ્રી. બાલ સુવરાજ તરીકેનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં જ તેમના માધ્યમિક શિક્ષણની રૂઝઆત થઈ. આ વખતે નજીકના સગાઓની સગતિમાં બાલ સુવરાજને વધારે પડતાં લાડ લગાવાય છે એમ લાગવાથી દે. શ્રીમંત મહારાજે તેમને રાજકોટની

ગજકુમાર કોલેજમાં મોડલા હતા ગજકોટમાં લાજતા હતા તે વખતે જ તેમને ઘણી સાદાઈથી અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી યુવગજને યજોર્ષિત આપવાનો વિધી કરી લેવામાં આવ્યો હતો આ કાર્ય માટે શ્રીમત આવ યુવ ગજની રવારી થોડા દિવસ મટે વડોદરા પધારી હતી

ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં શ્રી યુવરાજી પદ્મા વતીદેવી એમનું અવસાન થનાથી માલ યુવરાજને ગજકોટ છોડવું પડ્યું પછી થોડા દિવસ માટે તેઓ કોલેજાપૂના મહાગણી પોતાના બહેન શ્રી ઝ-દુર્ગમિ દેવી (શ્રી સૌ તાગાર્થ સાહેબને)ને ત્યાં ગૃહેષ ગયા તેમના ટ્રાન્સીન વધેના હોનાથી તેમને હમેશ શરદી થતી તેમજ તેમની પ્રકૃતિ પણ સારી રહેતી નહતી મિગજના ડૉ વાનલેસના દવાખાનામાં તેમના ટ્રાન્સીવનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું અને ત્યારથી તેમની તબીબતમાં પહેલા ક્રમના સારો સુધારો થયો હતો

ત્યાર માલ શ્રીમત ગહાગજ સયાજીરાવ એમણે યુવગજને મેજર વેમર તથા શ્રી ખાસેરાવ બાધવ સાથે વિનાયતમાં ખોવાવી લીધા હતા એમની સાથે શ્રી ચદ્રસિંગર ગાનનાડ પણ હતા

વિવાયતમાં શ્રી પ્રતાપસિંહગજ ઇંગ્લેન્ડમાંથી એક નિયામક લાવવા જતા હતા ગણિત નિપજમાં એક વખત તેમને પહેલો નમર મળ્યા બદલેનો એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે આ મળેલુ જ્ઞાન બહુ ઉપ યોગમાં આવ્યું છે એમ શ્રીમત મહારાજ સાહેબ જાતે માને છે નોકર વગર પણ ચલાવી લેવાની આવડત તેઓશ્રીમાં છે તે આ સ્ફુલ્ભના શિક્ષણને પરિણામ છે

ત્યારમાલ યુવગજ સાહેબનો વિલાયતમાં ગજવાનું રદ કરવામાં આવ્યું ત્યાં ફ્રેન્ચ લૅંગ્વેજ નિગેરે ભાષાનું જ શિક્ષણ આપવામાં આવતું તેના હિંદુસ્થાનમાં કાઢ પણ ઉપયોગ નહોતો તેના બદલામાં તેમણે મગી ગુજરાતી વિગેરે દેશી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર હતી અને તેના અભ્યાસ વિલાયતમાં થવા જેજ નહોતો એટલે તેમને હિંદુસ્થાનમાં પાઠા ખોનાની લેવામાં આવ્યા આજ અસામા વિલાયતમાં શિક્ષણ

લેના ગૃહેષ જતા કુલાક રાજપુત્રો ખેડી ગયાની વાતો બહાર આવી હતી આ ગજવના ભાવી ગજ ઉપર આવેો ખગજ પ્રસંગ ન આવે એવો પણ તેમને હિંદુસ્થાનમાં પાઠા બોલાવવામાં કે શ્રી મહાનાજ સાહેબનો ઉદ્દેશ હતો બાલપણમાં હિંદી બાળકોને વિલાયતમાં ગજવાથી તેમને પોતાની મરુતિનો ખ્યાલ રહેતો નથી એવો ઉદ્દેશ કે શ્રીમત સયાજીરાવે પોતાના એક પત્રમાં કાઢ્યો છઠ તેથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે

હિંદુસ્થાનમાં પાઠા આવતા યુવગજશ્રીને વડોદરા હાઇસ્કુલમાં દાખલ કરવામાં આયા હતા તેમના માટે કોઈપણ વિશેષ પ્રકારની સવનતા ગજવામાં આવેલી નહોતી પોતાના વર્ગમાંના સમયરૂક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેઓ ખેસતા આથી સમાજમાં ભણી જવાની તેમને તર મળવાથી જેમના ઉપર ગજ્યક રાનુ તેમના ભાવિમાં હવે તેમના કુખ દુખો જાતે નેઈ શર્યા

જેમના અભ્યાસક્રમમાં વારંવાર ફેરફાર શર્યાથી તેમજ શિક્ષણ માટે થયેલા ચયાનગેથી યુવગજના અભ્યાસની પ્રગતિ બોલી થઈ હતી પરંતુ મહેનત કરી હુક મુદતમાં તેમણે પાઠાથી તેમાં સારી પ્રગતિ કરી હતી તેઓ સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં મુખર્ષિ નિશ્ચિન્દાવયની પ્રવંશ પરીક્ષામાં પાસ થયા બીજે રો વડોદરા કોલેજમાંથી તેઓ પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા, પછી તેઓ ઇટરઆર્ટસના વર્ગમાં પુનાની ડેકન કોલેજમાં દાખલ થયા અને તે પરીક્ષામાં પણ બેઠેલા પણ તેમાં નસીમે ચારી આપી નહિ

ત્યાર પછી યુવગજ સાહેબના શિક્ષણ સબધે આગળ શુ કરવું એ બાબત કે શ્રીમત મહારાજ સાહેમે વિચાર કરના માઝ્યો તેમની ઉમર આવખતે જાઅક વગસની થઈ હતી અને વૃદ્ધાપકાળના ચિન્હો જણાઈ આવતા હતા તેથી તેમને કામમાંથી થોડી ઘણી વિરાનિત મળે તો ગાર એમ લાગતું હતું શ્રીમતના ત્રણે પુત્ર કાયક્ષ થઈ કામકાજ કરવા તૈયાર

યથા હતા જિજ્ઞાસુ કમનસીમે નાની ઉમરમાંજ તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. તેમજ ચોથા પુત્રની તખ્તીએત જોઈએ તેવી સારી રહેતી નહિ. રાજ્યકારભારનો ભાર હળવો થાય તો થોડી વિશ્રાન્તિ મળી શકે એ હેતુથી રાજપુત્રો નહિ તો નીદાન રાજપૌત્ર તો ઉપાડી લેવા સમર્થ અને એવા વિચારે તેમના મનમાં આવતા હતા: બી. એ. ની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરવા માટે યુવરાજને જોડામાં જોડા ત્રણ વરસ લાગે અને તે પછી રાજ્ય કારભારનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મેળવવા સારું અનુભૂત લેવામાં બીજા એ ત્રણ વરસ નિકળી ગયે એટલે આ હિસાબે ટૂંક, શ્રીમંતને બેતેર વર્ષની ઉમરે સુદ્ધા પછુ વિશ્રાન્તી મળી શકે નહિ એવી રિયતિ હતી. બી. એ. ની પદવીનો ભવિષ્યના જીવનમાં યુવરાજને ખર્ચકુલ ઉપયોગ નહોતો, માટે પધારે પુરતજી શિક્ષણ લેવામાં વખતનો અપવ્ય કરવા કરતા ગાંધકારભારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેમને કે શ્રીમંતના અનુભવનો લાભ પણ મળે એમ હતું બી. એ. માટે વાંચવાની ચોપડીઓ ભવિષ્યમાં વાંચી શકાય તેમ હતું. આ તમામ વાતોનો વિચાર કરી કે. શ્રીમંતે યુવરાજને ગાંધ કારભારનું શિક્ષણ આપવાનું ઠરાવ્યું

૫

વડોદરા ગાંધ કૃષિ પ્રધાન હોવાથી પ્રજાવર્ગનો મુવકો ખાતા સાથે વિશેષ મગધ આવે છે. તેથી યુવરાજશાને પ્રથમ મુલકી અને માપણી આકાર ખાતાની માહિતી આપવામાં આવી જમીનની માપણી અને પ્રત કેવી રીતે કરવી, મહેસુલની આકારણી કેમ કરવી, આકાર ફગવવામાં શી શી બાજોતો ખાનમાં લેવાની, મહેસુલ ફગવવાની પ્રથમની પદ્ધતિ શું હતી, તેથી કાપડો કે નુસ્તાન શું થતું હતું, નવી વિદ્યોદી વહીવટની પદ્ધતિથી શું કાપડો થાય છે, જમીનના જુદા જુદા મત્તા પ્રકાર કેવી રીતે અને ક્યા કારણે અમલમાં આવ્યા, આરખળી જમીન એટલે શું, હાલના બદલાતા અનેજોમાં આવી આરખળી જમીન વિના આકારથી અગર જોડા આકારથી લોકો તરફ આવુ

રાખવી કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી થશે, નોકરી માટે આવેલાં ઇનામો હોય અને ઇનામદારોના વારસોથી તેમને મળતા ઇનામના પ્રમાણમાં રાજ્યની નોકરી થતી ન હોય તો શું કરવું, જુદા જુદા અમલદારો અને નિમણૂકદારોને નોકરીનું અને લાયકીનું ધોરણ લાગુ કરવું યોગ્ય થશે કે નહિ વિગેરે બાજોતોની યુવરાજશ્રીને પ્રથમ માહિતી આપવામાં આવી. આ માટે માપણી આકાર કચેરીમાં એક ખાસ વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં યુવરાજશ્રી સાથે શ્રીમંત ભદ્રસિંહ ગાયકવાડ, શ્રીમંત દામાજીરાવ ગાયકવાડ, શ્રી નવાબસાહેબ, રા. રા. વાકતીમ, રા. સાતકલમી વિગેરે યુવાન અમલદારો હતા સદર અબ્યાસક્રમ પૂરે થયા પછી જે પરીક્ષા લેવામાં આવી તેમાં યુવરાજ સાહેબ પહેલા નખરે ઉત્તીર્ણ થયા હતા. ના. દિવાન સાહેબે આ વાન કે. શ્રીમંત મદારામ સાહેબના કાને નાખી તે વખતે તેઓશ્રીને રવાબાવિક રીતે આનંદ થયો હતો.

ત્યાર પછી યુવરાજ સાહેબે મુલકી ખાતામાં કામનો અનુભવ લીધો. પટેલ તલાટી ગામના મુખ્ય કાગળદાર છે. યુવરાજશ્રીએ પ્રથમ તેમના કામની માહિતી લેવાની શરૂઆત કરી. ગામનો દિગાળ કેવી રીતે રાખવામાં આવે છે, જમાબંદીના કાગળો કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એની પ્રત્યક્ષ માહિતી તેમણે લીધી. ત્યાર પછી તજવીજદાર, અવલકારકુન વહીવટદાર વિગેરેના કામોની માહિતી લીધી. આ માહિતી લીધા પછી વડોદરા મહાલ વહીવટદાર તરીકે તેમણે કેટલાક મહિના સુધી પ્રત્યક્ષ કામ કર્યું. પોતાની ભાવી રેવન વર્ગ સાથે તેમનો આમ પ્રથમજ અંગેષ આવતાં તેમની રીનખાત, અગવડો, હાજતો, સ્વભાવ વિશેષ વિગેરનું તેમને આ કામ કરતાં સામાન્ય રીતે જ્ઞાન થયું હતું. તેમણે નાવચસુગા, સુગા અને સરસુગા એ પ્રમાણે ચટના દરજ્જાના માહિતી મેળવ્યા પછી તે તે હોદ્દાનું પ્રત કર્યું હતું લોકોની અરજીઓનો નિ કરે,

સરકાર તરફ આખર હુકમો માટે કામો કેવી રીતે રજૂ કરવા, સરકારી હુકમોનો અમલ કેવી રીતે કરવો વિગેરે સંબંધે તેમણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું ઉપર બતાવેલા હોદ્દાના કામો પ્રત્યક્ષ કરતી વખતે તેઓ પોતાના ઠરાવો જાતે લખી કાઢતા હતા એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે

સરસુબાની જગાએ કામ કરતી વખતે જ થોડા વખત સુધી તેઓએ ના મત્રીમંડળના સભાસદ તરીકે પણ કામ કર્યું તેથી પોતે રજૂ કરેલા કામોની મત્રીમંડળના કેવી રીતે ચર્ચા થાય છે, કેટલાક કામોમાં મત્રીમંડળના અભિપ્રાય બિન્ન શા માટે હોય છે વિગેરે વાતોનો તેમને અનુભવ મળ્યો, પ્રથમ બાધકામ ખાતાના કામો પૂરતા તેઓ મત્રીમંડળમાં જોડતા હતા આ વખતે મુલકી શિવાય બીજા ખાતાઓ સાથે તેમનો અમલ આવવાથી તે તે ખાતામાંથી કામો ક્યા ધોરણે ચતા ન્તય છે, તે વિશે સરકારનું શુ ધોરણ હોય છે એ વાતો તેઓ સમજવા લાગ્યા હતા

તેમને ન્યાયખાતાના કામકાજની માહિતી આપવાની જરૂર હતી તેથી શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજે તેમને ફાજદારી કાયદાનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને તે પૂરા થયા પછી તેમની પાસે બીજા વર્ગના ફાજદારી ન્યાયાધીશીનું ઇનમારી કામ કરાવ્યું. આ વખતે જાનને પક્ષે તરફથી જે પુરાવો રજૂ થાય તે લઈ તેની તુલના કરી ન્યાય કેવી રીતે આપવો એનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ તેમણે મેળવ્યું હતું

દરેક ગજકર્તાને અર્થશાસ્ત્ર અને ગજનીતિ શાસ્ત્રની માહિતી હોવાની આવશ્યકતા છે વડોદરા મહારાજાવચના અધ્યાપકો પામેથી આ જાનને શાસ્ત્રોની મામાન્ય માહિતી યુવરાજશ્રીને આપવામાં આવી હતી

૬

આ પછી શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજે શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજની કર્મ સચિવની જગ્યાએ નિમણૂક કરી વડોદરા ગજન્યા બધારણમાં આ જગ્યા

મહત્વની ગણાય છે આ જગ્યાએ કોમિ કમનાગને તમામ ખાતાઓના દિવાન અધિકારીના કામોનો નિકાલ કરવાનો હોય છે તેમજ મત્રીમંડળના સભાસદ તરીકે પણ કામ કરવું પડે છે એ શિવાય તમામ ખાતાઓના કામકાજ ઉપર તેમની દેખરેખ રહે છે શ્રી યુવરાજ પ્રતાપસિંહ મહારાજ એમણે આ હોદ્દાનું કામ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજના અવસાન સુધી કર્યું આ જગ્યાએ કામ કરતી વખતે તેઓએ વડોદરા ગજન્યા લગતા તમામ મહત્વના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કર્યો હતો

૭

રાજ્યકારભાગની પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવ્યા પછી શ્રી યુવરાજ સાહેબને સને ૧૯૩૧ માં જે શ્રી મહારાજ સાહેબે યુરોપના પ્રવાસ માટે મોકલ્યા હતા, તે વખતે લડન મુકામે બીજી ગોળમેજી પરિપત્તુ કામ ચાલતું હતું, આ પરિપત્તુ કામ નજરે જોવા માટે તેઓ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ સાથે ધણી વખત ગયા હતા પછી તેમણે ફ્રાન્સ, જર્મની સ્વિટઝરલંડઃ ઇટાલી વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો આ મુસાફરીમાં તે દેશોમાંની જેવા લાયક તમામ સરચાઓ જોઈ તેના કામકાજનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું આ મુસાફરીથી તેમની દૃષ્ટિ બહોળી થઈ તેમજ “દેશાટન વિદ્વાનોનો સહવાસ સભામાંની હાજરી, તથા રાષ્ટ્રીય પ્રધાનોના અભ્યાસથી માણસ ચતુર બને છે” એ સુલાખિત મુજબ તેમને આનુષંગિક પણ લાભ થયો

ઉપર મતાન્યા પ્રમાણે શ્રી યુવરાજ પ્રતાપસિંહ એમને ગજ્યકારભાગમાંથી ગ્રથુલ માહિતી થઈ હતી પરંતુ ગજકર્તા તરીકે રજૂ થયેલા કામોનો નિકાલ કેવી રીતે કરવો પડે છે, એનું શિક્ષણ બાકી હતું શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવે જાને શ્રી યુવરાજને તે શિક્ષણ આપ્યું તે માટે શ્રી યુવરાજની મહારાજના પ્રાધેવટ સેક્રેટરી (હજુર કામદાર) તરીકે નિમણૂક કરી અને તે હોદ્દાની રૂએ તેમને તેઓ યુરોપમાં પણ લઈ ગયા હતા સેક્રેટરી તરીકે હજુર અધિ

કારના તમામ કામો કે શ્રીમત મહારાજ સાહેબ પામે તેમને રજુ કરવા પડતા હતા અને તે વખતે દરેક કામના મનધર્મા ચર્ચા થઈ તે ઉપર હુકમો કરી ગીને આપવા તેમજ અમુક હુકમ આપવા માટેની વિચારસરણી તેઓને સમજાવવામા આવતી હતી આ હુકમો શ્રી યુવરાજ સાહેબને પોતાને લખી લેવા પડતા હતા ૧૯૦૪ થી આજ સુધીમા તેમણે વખતો વખત કે શ્રીમતના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું છે એ વાત લક્ષમા લેવા જેની છે

સમાજના નેતા તરીકે ગળને સામાજિક મેળાવડામા ભાગ લેવા પડે છે અને પ્રમુખને અનુસરી તેમા તેમને ભાષણો પણ કરના પડે છે સાર્વજનિક સમાગમના પ્રસંગે ભાષણ કરવાની તક મળી તેમા તેને અડચણ ન આવે તે માટે શ્રી મહારાજ સાહેબની મેઘદાજરીમા આવા સમારંભોમા શ્રી યુવરાજે ભાગ લેવા એવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી તેમજ શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવ, મહારાષ્ટ્રના યશસ્વી પ્રવાસમા, શહેનશાહ હજી ન્યોર્જના ગળ્યા રોહણ પ્રસંગે, સાત્રાત્ર્ય પરિષદ વિગેરે પ્રસંગે શ્રી યુવરાજને સાથે લઈ જવા જુવતા ન હતા શ્રી સયાજીરાવના મહાપકાળને લીધે આવા સમારંભોમા હાજરી આપવાની શ્રી યુવરાજ સાહેબને તક મળી હતી આવા પ્રસંગે તેઓએ કરેલા ભાષણો તેઓશ્રીની વિચારશક્તિના દ્યોતક છે

ઉપર જણાવેલી હકીકત ઉપરથી શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજના શિક્ષણ વિષે વાચકને માલુમ પ્યાન આપશે નાનપણમા ગળને જો આદર શિક્ષણ મળે તો તે મોટા થાન ત્યારે નીતિથી ગળાકાળા કરી શકશે એમ શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજ હમેશ કહેતા હતા કેવળ પુત્રકી શિક્ષણ ઉપર જ ભાર ન મુખતા રાખ્યાવહારનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ શ્રી યુવરાજને તેમણે આપ્યું અને તે શિક્ષણને કર્પસચિવ તરીકે તેઓ કેવી રીતે સદુપયોગ કરે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો એથી પોતાનો પાત્ર પોતાની પાછળ પોતાની ઉજ્જવલ પરપગ મધ્યમ રાખશે એવો

આત્મવિશ્વાસ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજને મલો હતો (૭)

કે શ્રીમત સયાજીરાવ પાસેથી તાલીમ લીધાના કારણે શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજ એમનું ચારિત્ર્ય વખાણવા લાયક થયું છે સન ૧૯૨૯ માં કોલ્હાપુરના સરદાર શ્રી માનસિંગરાવ ધોગપડે એમની કન્યા ગાયે શ્રીમત પ્રતાપસિંહરાવનો વિવાહ થયો હતો પોતાના પૌત્ર મુજબ પૌત્રવધૂને પણ કે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજે સારું શિક્ષણ આપી બહુશ્રુત બનાવ્યા છે શ્રી મહારાજ પ્રતાપસિંહ શ્રી સા મહારાણી માતાદેવી એમનું કેટુગ્નિક જીવન સુખી છે તેમને પ્રભુ કૃપાથી ચાગ કન્યાઓ અને બે પુત્રી છે આમા નવેદ્ય ચિરંજીવ શ્રી કૃતેસિંહ હવે યુવરાજ થયા છે. તેમની ઉમ્મર હાલ નવ વર્ષની છે તેમના પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત થઈ ગઈ છે શ્રીમત બાલયુવરાજ ઉમેશ સારૂ બોલી શકે છે

'શરીર સુખી તો મન સુખી' એ કહેવત ઉપર શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજ એમનો સર્વ વિશ્વાસ છે નાનપણથી રમત ગમતનો શોખ છે શરીરની તદુરરતીની તેઓ હમેશા કાળજી ગળે છે ઉંઠ નાની ઉમ્મરના હતા ત્યારે આટલાપાટયા, જોખો જેવી દેશી રમતો તેઓ રમતા હતા મોટા થયા ત્યારે ટેનિસ અને ક્રિકેટનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો એમ વખતે ક્રિકેટની તેમની ખાસ દીમ હતી અને વડોદરાના મેડલ કંપની તેમજ દોહીના રાશનઆગ કલમની હરીફાઈમા લાગવાગટ બક્ષીસો વગેરે આ દીમને મળ્યા હતા ટેનીસની રમતમા પણ તેમણે સારી પ્રગતિ કરેલી છે તેમજ ટેનીસની રમતમાના નિષ્ણાત મિ જેફ એમની પાસેથી આ રમતની ઉડી વિગતો તેમણે સમજી લીધી છે અનેક હંગેફાઈઓમા ભાગ લઈ તેમણે બક્ષીસો ગેમવી છે આ વસ્તુઓનું સુદર પ્રદર્શન ગળમહનમા જોવા મળે છે

આનુ ગાયે છીડીન ડે દીમ દીમના કેપ્ટન તરીકે તેઓ વિતાવત જવાના હતા પગનુ તા ૬ ફુટઆરી

શ્રીમંત મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ

૧૯૩૯ ની કાળરાત્રીએ થયેલા શ્રી. સવાહરાવ મહારાજના આકસ્મિક શોકકારક અવસાનના કારણે વડોદરાના રાજ્યકારભારની જવાબદારી તેમના માથે પડવાથી વિલાયત જવાનો વિચાર તેમને બધ રાખવો પડ્યો છે.

ક્રિકેટ અને ટેનિસ ઉપરાંત તેઓ પોલો સારી રીતે રમી શકે છે. વડોદરાનો પોલો જીમખાનું એમની જ પ્રેરણાથી સ્થાપન થયું છે. શ્રીમંતના તેતુલ નીચે પૂનામાં થયેલી ઓલ ઇન્ડિયા પોલોની દરોડાઈમાં પારિતોષિક મેળવ્યું છે. ટોકી, યુટઓલ, અને પાણીમાં તરવાની તેમને માહિતી છે.

તેમને રમતોનો શોખ છે પણ તે તેમના કામ-કાજમાં આડો આવતો નથી. પ્રથમ કામ અને પછી ખેલ એ તેમનો મુદ્દાલેખ છે. કામ કરતી વખતે તેઓ ફક્ત કામનો જ વિચાર કરે છે, ઈતર બાબતો તરફ ધ્યાન આપતા નથી.

Work while you work
Play while you play
That is the way
To be happy and gay

એ નાનપણમાં શીખેલા પાઠ તેમણે આચારમાં મૂક્યો છે.

તેમનો સ્વભાવ ઉમદા છે. તેઓને વધુ બોલવાની ટેવ નથી. કાઠની નિંદા તેમની રૂબરૂ થાય તો તે તેમને ગમતું નથી. તેમજ આત્મચરિત્રનો પણ તેમને કંટાળો છે. ખર્ડ બોલનારને તેમજ પ્રમાણિક માણસને તેઓ ચાહે છે પોતાની બૂલ પ્રમાણિકપણે કબૂલ કરનારને તેઓ લખા કરે છે. તેમ છતાં તેઓ એકંદરે દૃ. શ્રીમત સવાહરાવ મહારાજના ‘કડક શાસન’ ના સિદ્ધાંતને સામાન્ય રીતે અનુસરે છે.

અન્ને બાબતું કહેવું તેઓ પ્રથમ સાંલળી લે છે અને પછી જ પોતાનો નિર્ણય કરે છે. કમસચિવનું કામ કરતી વખતે તમામ કામગીરી શાંતિથી વાંચી જવાની તેમને ટેવ હતી, તેથી તેમના હુકમથી ભાગ્યે જ કાદને અન્યાય થયો હશે.

કે. શ્રી. સવાહરાવની કારકીર્દિ અંધારા પડી મર્યોદય થાય તેવી થઈ છે. ત્રેસક ચોસક વર્ષ સુધી તેમણે શાંતિ અને સમૃદ્ધિનો લાભ લીધો છે અને પોતાના બુદ્ધિવંતવથી રાજ્યમંત્રો સલામી એક ઉદાર, સમદર્શી અને પ્રગતિશાલી રાજ્યી તરીકે આંતર-રાષ્ટ્રીય કીર્તિ મેળવી છે શ્રી. પ્રતાપસિંહ મહારાજની કારકીર્દિની શુભ શરૂઆત લાલના પલટાયત્રા જમાનામાં થાય છે અને બ્રિટિશ હિન્દ તેમ દેશી રાજ્યોમાં પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ગંભીર બનતી જાય છે. શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ મહારાજ પોતે સમય જાણીને વર્તન કરનારા છે અને તેમણે બદલાતા જમાનાનો વિચાર કરી રાજ્યવંત્રને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય એવું વલણ આપવાનું કરાવ્યું છે એ મંત્રોપતી વાત છે. રાજ્ય કારભાર હાથમાં લીધા પછી તરત જ જમીન મહેસુલમાં ઘટાડો કરી તેમજ પોતાની ખાતગી મિલકતમાંથી પ્રગટકથાણનાં કામો કરવા માટે એક દુરોડ રૂપિયાની વિશાળ ફેજગી આપી તેમણે પ્રવજનોના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. શ્રી. પ્રતાપસિંહ મહારાજને પોતાની કારકીર્દિની જે શુભ શરૂઆત કરી છે તેથી તેઓ પચીસ લાખ પ્રવજનોના આશારથાન બની રહ્યા છે. આપણા નવા મહારાજા શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ નિરાગી રહી ધણું જીવો, પ્રવજનાં હૃદય જીતે અને સુખી રહે એટલું જ આપણે આ તા. ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૯૨૯ ના રોજ યતા ગજબાલિષેકના સમારભના શુભ પ્રમગે ઈચ્છીએ

દેશી રાજ્ય અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

(લેખક : શ્રીયુત્ત કે. જે. દવે, એમ. એ. (લંડન) પ્રાંગમ્ના.)

[મિ. કે. જે. દવે એમ. એ. (લંડન) પ્રાંગમ્ના એમણે "Indian States and Responsible Government" તથા "National Socialism and India" એ નામની બે અંગ્રેજ પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે; અને પત્રિકાઓમાં વિચારોની તરફથી એ કે અમુક અંશે જળવૃદ્ધિ રહી છે. પરંતુ આવા વિષયોની મહત્તા એના મતભેદમાં રહી છે. તેમા આ બંને પત્રિકાઓ પૈકી પ્રથમ પત્રિકાના વિચારો "દેશી રાજ્ય" ના વાચકોને હૃદયગ્રસ્ત થઈ પ્રદેશો એમ લાગવાથી તેણે ગુજરાતી ભાષાનું તૈયાર કરાવી આ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે.]

રાજ્ય એટલે લોકો પાસે અમુક જગતનું આર્થિક અને સામાજિક જીવન પળાવવાનું સામાન્ય યંત્ર 'દેશી રાજ્ય' નામનું જે આવું યંત્ર છે તે ઘણું જ ઐતિહાસિક અને પુરાણું છે. સેકડે ત્રણે ચપ્પાં અનેક રાજ્યની વ્યક્તિઓથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે, અને તેઓના રાજ્યાશ્રયે ભારત જુદું ચોક્કસ રીતે સમૃદ્ધ બન્યું છે એવા ઐતિહાસિક કુંદર પુરાવા છે.

પરંતુ હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના સાથે ક્રમે ક્રમે દેશી રાજ્યોની સામાજિક અને સક્રિય હિપ-યોગીતા ઓછી થવા લાગી. તેઓની સત્તાના દ્વાસનું આ પ્રત્યક્ષ પરિણામ હતું. આથી તેઓના રાજ્યમાં ચાલતા વિાન વિજ્ઞ સામાજિક અને આર્થિક બળો ઉપરના તેમના અંકુશનો અને દોરવણીનો વિનાશ થયો. વ્યાપાર, લક્ષ્મી, અને દુનંતર ઉદ્યોગના વિષયમાં વિદેશી આક્રમણના તેઓ પળ બોગ થઈ પડ્યા. અને વસ્તવિક રીતે તેઓની પ્રજાને પાળુ આ દુઃખનો હિસ્સો મળ્યો, પરંતુ આ દુર્ભાગ્યનું દોષા-રોપણ કેને માથે કરી શકાય? રાજ્યોની રાજસૂત્રના દ્વાસ પછી તેમના રાજ્ય દારણારમાંથી ખૂંડે સત્ત્વ અને રચનાત્મકતા ચાલ્યાં જાય તેમાં શી નવાઈ? હિંન્ના જે જે વિભાગો ઉપર પરદેશી રાજ્ય આક્રમણ ત્યાં ત્યાં લોકજીવન અને દેશી મંડૂતિ તદ્દન નાશ પામ્યાં. દેશી રાજ્યોમાં આવો વિનાશ કુદ્દ ખડકા થવા પામ્યો. સામાન્ય રીતે રાજ્યો બદારના આક્ર-મણને જેટલે અંશે આધીન બન્યાં, તેટલા પ્રમાણમાં

આ વિનાશક્રિયા વિસ્તાર પામી. પરિણામે આની અસર એ થઈ કે મોટાં અને વધારે સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં ભારતીય સત્કૃતિ પર રચાયેલ સામાજિક જીવન કંઈકે અંશે વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકી રહ્યું; પરંતુ નાનાં નાનાં રાજ્યો કે જેની ઉપર પરદેશી સત્તાની ધોંસરી વધારે બળવાન અને દ્રઢ થઈ રહી છે તેમની પરિસ્થિતિ આ રીતે ઘણી જ દુઃખદાયક છે.

ખીન જવાબદારીનું તત્ત્વ કે જેનો આલેપ રાજ્યો માથે વારંવાર કરવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ તેમની સત્તા ઉપરનું બહારનું આક્રમણ જ છે; જેમ જેમ રાજ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું છે તેમ તેમ તેમની જવાબદારી પણ ઓછી રહે તે સ્વાભાવિક છે.

દેશી રાજ્યોમા ઉભો થતો મુશ્કેલીઓના કારણ રૂપ રાજ્યોની સત્તા નહિ પરંતુ સત્તાનો અભાવ જ છે તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. આમ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં જણાય છે કે આપણને જે અનુભવો થયા છે તે રાજ્યોમાંથી નહિ પરંતુ અન્ય કોઈ સમ્રાટી જ થયેલા છે, અને આ રિથતિમા રાજ્યોની ધોંસી સત્તાને પણ મધાજે ઘટાડીને તે અનુભવોની સુધારણા સાધવી તે ઈર્ષી રીતે શક્ય છે તે સમજી શકાતું નથી.

* * *

જે સંજોગો અને ગણતરી ખ્યાનમાં લઈને હિન્દુ-સ્તાન તરફની પોતાની રાજ્યનીતિના અંતીમ ખ્યેય તરીકે સિટિસ પાર્લામેન્ટે જવાબદાર રાજ્યતંત્રની યોગણા કરી છે તેના કરતાં દેશી રાજ્યોનાં સંજોગો

અને ગણતરી વિશિષ્ટ છે. દેશી રાજ્યો પાસે તેમના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રને રાખી કુવામી માગણી કાલ કુવામા આવે છે તે કેવળ અન્યાયયુક્ત છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે લાવિષ્યની ભારતીય સમૃદ્ધિને જરાયે પોષક નથી.

બ્રિટિશ હિંદ, ઇંગ્લાંડ માથે જે આર્થિક અને અંકુરિત વિષયક મેળવે ધરાવે છે તે કેવળ પ્રજાના રાજ્યકર્તાઓ અને મેપૂર્ણ પરાધીન પ્રજા વચ્ચેનો છે, તેથી તે અદેશમાં (બ્રિટિશ હિન્દમાં) જુની ઇવન પ્રણાલિકા અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો વિવેચન થયો છે, જેથી ત્યાં નવા ક્રમના વિદ્વાસ માટે ચોક્કસ જમીન તૈયાર થવા પામી છે. ને આ નવી વ્યવસ્થા હિન્દ તેમજ ઇંગ્લાંડ માટે કાયમ લાભ પ્રદ થવાનો હોય તો તેનાથી જે દેશ પર રાજ્ય કંટાળું છે તેના લોકોની સામાન્ય મહત્વાકાંક્ષાઓ નો સતોષથી નેહાં એ. આ સિદ્ધાંતના ખીલ કાઈ ઉદ્દેશથી દેશમાં અસ્થિરતા, અર્થકામણ અને સતત અસંતોષ જ યોજા રહે.

બિદેશી રાજ્યના સીધા સંપર્કથી બ્રિટિશ હિંદના લોકો ધણા બન્યા અને ગર્વહારી માનસ ઇગવના થયા છે.

આવા સંબંધોમાં અને મહાયુદ્ધ દરમ્યાન ભારતના નેતાઓથી બ્રિટનને અપાયેલ મદદ પછીના સમયમાં હિંદુસ્તાનના લોકોના સંતોષન માટે કષ્ટક સ્વરૂપમાં સ્વરાજ્ય આપવું એ એક જ માર્ગ હતો. આ નવાજેશને ભારતીય જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ મળે તે માત્ર ઐતિહાસિક અકસ્માત જ છે, કારણ કે બ્રિટિશ્વરમાં પણ તેવા જ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર પ્રવર્તે છે. ને ઇંગ્લાંડને બહાર જઈને જાતના અમલ તળેના કાઈપણ પ્રદેશને આવી નવાજેશ કરવા માટે તો તેનું સ્વરૂપ તદ્દન નિરાળું જ હોત.

હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યો પાસે જવાબદાર રાજ્યતંત્રની જે માગણી કરવામાં આવે છે તેને ઉપરના કાઈ પણ મુદ્દાઓ વ્યાખ્યાની રીતે સમજવી શકતા નથી આ બાબતમાં તેઓનું અસ્તિત્વ પણ નથી. આવી માગણી કરતી વખતે તેના કારણરૂપે રાષ્ટ્રભક્તિ

કે કોટકટીના સમયે કરેલી સેવાઓના કંઈ એમાંથી એકે આગળ ધરી શકાય તેમ નથી. બિદેશી સંત ના રાજ્ય કરતાં દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય આપણી રાષ્ટ્રીય બાંધનાઓને વધારે અનુરૂપ છે; અને ને બ્રિટિશ હિંદના લોકોએ કરેલી સેવાઓનો બહારો સ્વરાજ્યનો નવાજેશથી મળે તો રાજ્યો કે જેમણે સાર્વભૌમ સંતોને સદૃઢ સમયમાં મદદ કરી છે તેમને પણ તેથી જ મોઝ બહારો મળવો નોંધ્યો.

દેશી રાજ્યોમાં પાલામિન્ટરી રાજ્યતંત્ર માટેની માગણીથી હિંદુસ્તાનના લાવિ ઉત્કર્ષ ઉપર શી અંતર થશે તે વિશેની આધુનિક રાજકીય પરિચિતનો સામાન્ય પરીક્ષણ પરથી નેહાં શકાય તેમ છે. ગર્વહારી રીતે, લોકશાસન રાજ્ય પદ્ધતિ (ડેમોક્રસી) અને સરમુખત્યારી એમ બે વિભાગમાં હાલ જગત વહેંચાયેલું છે આ વિભાગ બેકે સ્પષ્ટ રૂપે છે, તો પણ ડેમોક્રસી અને સરમુખત્યારી એ એમાંથી આપણે કોને પસંદ કરવી? અને કોને મદદ કરવી? એ વારવાર ઉદ્ભવતા પ્રશ્નની અર્થાગીન વિચાર શ્રેણીને તદ્દન અનુરૂપ છે આવા મનાદિત પ્રશ્નોનો સરવર ઉત્તર આપવા એ મુશ્કેલ છે ઈસ્ટિલાસ પુરવાર કરે છે કે ડેમોક્રસી એને સરમુખત્યારી તે જન્મે અન્ય દેશો તરફ નિર્દય ચૂંસેલુનીતિ અર્પણાર કરી શકે છે. પરંતુ આ કિસ્સામાં ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નો સરમુખત્યારીવાળા દેશોની સાથે, જે કે કદાચ સક્રિય રીતે નહિ, પણ, ઉદ્દેશનું એકય તો સાધી શકે. (કદાચ આપણા ડેમોક્રસી “મિત્ર” ને આ ન રૂપે.) હિંદુસ્તાનમાં ડેમોક્રસી માટેની યોગ્યતા આપણા બિદેશી રાજ્યતંત્રોને અડચિત્કર છે અને વધારામાં તે જગતના કેટલાક મહાન બળવાન દેશોને આપણા શત્રુઓ બનાવી મૂકે છે.

પાલામિન્ટરી રાજ્યપદ્ધતિ અર્થવા જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એ અર્થાગીન સમયમાં સંપૂર્ણ નિષ્કેશ પુરવાર થયેલ છે. સમૃદ્ધ રીતે ડેમોક્રેટીક રાજ્યતંત્ર સ્થાપવામાં સંકેશ બનેલા દેશોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં ડેમોક્રસી છે, કાંસમાં પણ તેમજ છે. ઇંગ્લાંડની આગાહી મુખ્યતઃ તેના વિશાળ મહાન

ગત્યમે ચાહારી છે અને ફ્રેન્ચ ઉમેક્સીની અસ્થિરતા તો મુવિષ્યાત છે. જર્મની, ઇટલી, સ્પેન, ગ્રીસ, રશિયા વગેરે દેશોમાં હમણા હમણાં ઉમેક્સી પ્રચારમાં આવી, પણ તેઓ સર્વ ક્રમશઃ ફેસીસ્ટ કે કોમ્યુનિસ્ટ સંગઠનવાદીમાં પરિણમી છે.

ઉમેક્સીનું વય પણ અર્ધાંશીન સમયમાં તેના જીવનને મદદરૂપ એક તરફ છે. જેમ ઉમેક્સી વધારે જુની તેમ તેનામાં જીવન મંદગમ માટે વધારે સામર્થ્ય માન્ય પડે છે અનુક્રમે સત્તરમી અને અઠ્ઠામી સદીના સુદર કાળમાં ઉદ્ભવેલી ઇંગ્લાન્ડ અને અમેરિકાની ઉમેક્સી આજે પણ સફળ અસ્તિત્વ ધરાવી રહેલ છે. ત્યાર બાદ થોડે સમયે જર્મનેઝ ફ્રેન્ચ ઉમેક્સીની સ્થિતિ ઘણી જ બોધી ગઈ છે અને અર્ધાંશીન સમયમાં જે દેશોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો તેનું પરિણામ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ.

ઉમેક્સી વિકસિત અને સગીન અને તથા મિત્રજન છે તેને માટે બહુ લાખા સમયની જરૂર છે. અત્યાગના ક્રોધક્રીના સમયમાં જ્યારે પશુપત્રી અર્ધાંશીન ઉમેક્સી તેની બાદવાવસ્થામાં જ ચારસાન પામતી માલમ પડે છે તે વખતે ભારતીય ઉમેક્સી, જે પ્રાથમિક સમય તો તેનું પણ તેલુગુ ઐતિહાસિક ભાવિ ન થાય તેમ માનવું એ અવેખર ધૃષ્ટતા ભરેલું ગણાય.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતા જવાબદાર નાજન પદ્ધતિનું અસ્તિત્વ મોટા ઔદ્યોગિક રાહદારીની ઉત્પત્તિ સાથે મદદરૂપ છે આ જર્મની જહાર તેનો ઉપયોગ અથવા સ્વીકાર કરવાથી ભાગે જ સતોષકારક પરિણામ આપ્યું છે ગામડાઓમાં વહેંચાયેલી વસ્તીવાળા દેશી રાજ્યોમાં જે જવાબદાર રાજતત દાખલ કરવામાં ચારસી તો નમામ રાજસત્તા થોડા ધણા વેધારીઓ, ધધાદારીઓ અને જુદિવાદી વર્ગના માણસોના દાથમાં જોડે અને ગામડાઓની અખજ અને વિકાસ જનનાના સક્રિય અંકુશના અભાવને લઈને તેમાં પોતપોતાના મર્યાદિત વર્ગોનું જ દિલ માધવામાં તત્પર રહેશે; માટે જે નાના અને ખેતીપ્રધાન રાજ્યોના રાજ્યના પોતાની પ્રગતિના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે સત્તા અને આર્થિક

લાભની વ્યાપકતા મમતોલપણ જળવી સાથે તેજ તેમની પ્રજા પ્રત્યેની ખરી ફરજ કહેવાય. આ માટે રાજ્યોને અગત અને પ્રયત્ન શાસનનીતિનો સ્વીકાર કરવો પડશે, આથી તેના ઉપર કદાચ પોતે આપખુદ જમીનદાર અથવા મુડીવાદી હોવાનો આરોપ મુકવામાં આવે, પરંતુ આખા રાજ્યમાં ફક્ત એક જ આવે 'મુડીવાદી' કે 'જમીનદાર' હશે. નાણા જનરમાં ઉત્પન્ન થયેલા હજારો નવા મુડીવાદીઓ કરતાં શુ ઉચ્ચ નીતિ ધર્મની મંસ્કૃતિ જેને વારસામાં મળેલી છે તેનો પુરાણો 'મુડીવાદી' વધારે માનનીય અને સ્વીકાર્ય ન ગણાય ?

રાજકીય પ્રગતિના વિષયમાં દેશી રાજ્યો ધણા જ પછાત છે એવો વારંવાર આક્ષેપ કરવામાં આવે છે આ વસ્તુ કદાચ સાચી હશે પરંતુ જે રાજદારી અસતોષ હમણા હમણા અમુક દેશી રાજ્યોનો પ્રજામાં જોવામાં આવે છે તે વિદેશના આથી જુદો શાસન પદ્ધતિવાળા રાજ્યોમાં તેટલો ગંભીર અને અંતર્ગામી નથી. ખરે જોતા તો દેશી રાજ્યની પ્રગતિના જીવંત સામાન્ય ધોરણ બીજા રાજ્યની પ્રજા કરતા ઉચ્ચતર રીતે જળવાઈ રહ્યું છે બહિર્જગતને જીવન સમય માટે જે સુશિત્ત અને ભવ્યકરતાનો દુઃખમય અનુભવ કરવો પડે છે તેનો દેશી રાજ્યની પ્રગતિને ઝાંઝો ખ્યાલ હોતો નથી સાર્વિક અને આરોગ્યપ્રદ જીવન પૂરતો અવકાશ વગેરે બાબતો માટે દેશી રાજ્યો તેમના પ્રદેશો મહેમાનોના હાલમાં ધણીવાર ધણાં ઉત્પન્ન કરે છે.

પરંતુ દેશી રાજ્યો તદ્દન અર્ધાંશીન નથી. તેઓમાં ઉત્પાદન અને વિનિમયની જે પદ્ધતિઓ અને રાજતતનું જે ધોરણ પ્રવર્તે છે તે મોટે અંશે કેટલાંક મંદ પૂર્વે અન્ય દેશોમાં હતું તેવું છે. તેઓ પૂર્ણ રીતે "સુધરેલા" નથી તેઓ "પ્રગતિ"ના વિરોધીઓ અને બહુ જ "સ્થિતિચુસ્ત" (કન્ઝર્વેટીવ) છે.

રાજ્યકર્તાઓ આ એક આરોપોનો અસ્વીકાર નહિ કરે. સિટીસ કન્ઝર્વેટીવ પોને કન્ઝર્વેટીવ નથી એવું સમીન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. પરંતુ તેથી ઉચ્છેદ તેઓ પોને કન્ઝર્વેટીવ હોવા બદલ અભિમાન

લે છે .. કન્ઝર્વેટીવ હોય કે પગલ હોય એ અનિષ્ટ છે એમ કેમ કહી શકાય ? અર્વાચીન પ્રગતિ, અર્વાચીન સુધારો અને અર્વાચીન યુગ એ સર્વ અનુસરવા યોગ્ય છે કે કેમ એ પણ સહી લેવાની વાત છે આપણી સમક્ષ જવાબ એ આધુનિક દેશીમાને એક જીવંત નમુનો છે ઈટલી જર્મની અને સ્પેન પણ તેના જ દર્શાવોની પુરાતી કરે છે ઉપરાંત દેશીની ગત્યનીતિ અને ઉત્પાદન પદ્ધતિને હિંદમાં લાવવા માટે દેશી રાજ્યો યોક્કસ રીતે નિષ્પન્ન થયા છે આ (કહેવાતા) નિકાસના ઉપદ્વારથી તેઓએ પોતાની પ્રગતને અનાત ગણી છે આથી અચરિત જગત, સુધારાના જે "સુખ"નો વિષુદ્ધ ઉપભોગ કરી ગયું છે, તે સુખોથી આપણને શા માટે ત્રિચિન રાખવા જોઈએ ?

છીટીરા સરકાર હિંદુસ્તાન માટે જે કાર્ય ન કરી શકે તે દેશી ગત્યો કરી શકે તેમ છે સમગ્ર દેશની સાથેનો મળધ તપાસના આ બંને પ્રસ્થાનોની સ્થિતિ ધણી રીતે ભિન્ન છે અને પરિણામે તેઓ પાસે લોકો જે માગણીઓ કરે છે તે પણ જુદા પ્રકારની હોવી જોઈએ હિંદુસ્તાનમાં ઓરિશ સરકારની સત્તા અને લાગવગ ગ્રેટબ્રિટનના ઉદ્યોગ વ્યાપાર અને નાણાકીય હિતોને અભારી છે ઉપરાંત દિવો આપણા જ ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારીક નિકાસો અવરોધતા અટકે એ હિંદુસ્તાનમાં જવાબદાર ગત્યતત્ત્વની માગણી પાછાગતો મુખ્ય હેતુ છે

પરંતુ આ પ્રકારની માગણી દેશી ગત્યો પાસે હમણા કરવામાં આવે છે તે મેટે ભાગે અમ્યવદ્યતાથી દોષિત છે કારણ કે ગત્યોના હિતો, અને હિંદુસ્તાનના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના ભારિ વિકાસને પરસ્પર વિરોધ નથી ખરૂં જોતા થોડા અપમાદ સિવાય આ બંનેને એકજ રીતે લણુજ સામ્ય છે ગત્યોની સત્તા, લાગવગ અને માધનોતો ઉપયોગ દેશી ઉત્પાદક શક્તિના વિકાસ માટે કરી શકાય તેમ છે પ્રતિદિન બદલાતી ઓરિશ હિંદમાંની સાસન પદ્ધતિના બીનશરતી સ્વીકાર અચરા તો પોતાના પ્રદેશમાં કોઈપણ પ્રકારની પાલતિન્ટરી ગત્યને ને બહારથી લાવી ખેસાડી, આ બેમાંથી એક માગણીઓ

તેઓ પુરાતી સ્વીકારી શકે તેમ નથી વિચારપૂર્વક ડરેલી આર્થિક યોજના અને તેને અમલમાં લાવી શકવા માટે પ્રયત્ન અને સમક્ત રાજ્યપદ્ધતિને તેઓ પોતાની અને પોતાની પ્રગતને માટે હિતકર ગણ્યો વિરોધીહિતોને લીધે પરસ્પર લડી મરતા લોકોના હાથમાં સત્તા દેશી ન દેરી પરંતુ પ્રતિભા અપન આર્થિક યોજનાઓ ધરીને અમલમાં મુકવી એજ આધુનિક અમતોય દુર ડરા માટેના યોગ્ય મુક્તિ માર્ગ છે

કોંગ્રેસની ગળવળનું ખોય જો મુખ્યત્વે હિંદવા તત્ત્વનું જ હોય તો તે ગળવળને અત્યાગે દેરી રાજ્યો વિરુદ્ધ શા માટે પ્રેરવી તે સમજવું અઝર છે કોંગ્રેસે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે પદેશી ગત્યધુગમાંથી ભારતને મુક્ત કરીને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું છે, તોપણ દેશી ગત્યો કે જે મર્યાદિત ગતિ પણ હાલ તે માન્યતા પ્રતીકરૂપ છે તેના વિરુદ્ધ કોંગ્રેસે અને તેના નેતાઓએ અગમળ શરૂ કરી છે,

ગત્યકાંટના બનાવો ગમ્યાન જે જુદી જુદી બાગતો પહાડ આવી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે (૧) દેશી ગત્યો કે જે વિદેશી સત્તા નથી તેના વિરુદ્ધ કોંગ્રેસ નેતાઓ અગમળ કરી ગયા ૬ અને (૨) તેઓનું ખોય જગમગ ભારત સતતત્ત્વનું નહિ પરંતુ જવાબદાર ગત્યતત્ત્વનું છે

હિંદી સરકારનો જાહેર નિષ્પક્ષપાત અને દેરી ગત્યો વિરુદ્ધ કોંગ્રેસના લાભમાં તેઓની ગત્યનીતિએ હમણા હમણા લીધેલો થોડાઝોડ એ મને એમ બનાવે છે કે કોંગ્રેસની દેશી ગત્ય સામેની લડત તે કોઈ વિદેશી રાજ્ય સામે નથી સ્વાતંત્ર્યના સ્વીકૃત ખોયમાંથી આ એક વિષય ગમન છે અને સથે સાથે તે એક નરીન નીતિનું આવિષ્કાર હોય એમ આથી જણાય છે જવાબદાર ગત્યતત્ત્વની આર્થિક ગત્યસના નીચે ઓરિશ હિંદ દિદી હિંદ ઉપર આક્રમણ કરવા ધારે છે

લાવના ઓરિશ હિંદના ગત્યતત્ત્વ અને અપેક્ષિત જવાબદાર ગત્યતત્ત્વના કગતા દેશી રાજ્યોની સાસન પદ્ધતિ વધારે સારી છે એમ કટલીએક ગણ્યોનોઓથી પૂરવાર થાય છે.

આ બંને પ્રકારની શાસન પદ્ધતિઓમાં અસુક એકજ વર્ષના હાથમાં ગભ્યસત્તા આવી જાય છે, અને તેની સાથે બીજા વર્ગો પાસેથી સ્વાર્થદ્વારા લાભ મેળવવાનું અમિષ્ટ પણ નેડાયેલું હોય છે. એક રાજાનું રાજ્ય એટલે એક વ્યક્તિનું રાજ્ય, અને તેમાં વર્ગીય ક્ષિતાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી.

હિંદમાં બ્રીટિશ રાજ્ય અંગર જવાબદાર રાજ-તંત્રનું આદ્ય નિવડતું તેના બ્રીટિશ કે જવાબદાર રાજ્યકર્તાઓની ભક્તિ ઉપર જરાયે આધાર નથી તેના આધાર સત્તામાં આવેલા અમુક વર્ગોના આર્થિક હિતને નિયમન કરનારા કાયદાઓ ઉપર જ રહેલા છે.

દેશી રાજ્યો કે જ્યાં વ્યક્તિઓ રાજ્ય કરે છે તેઓનો કિસ્સો કોઈક જુદો જ છે ત્યાં આગળ રેટની આબાદના મુખ્ય આધાર રાજ્યકર્તાની ભક્તમનસાઈ અને શક્તિ ઉપર જ છે. ત્યાં આગળ આપણે વર્ગીય અર્થશાસ્ત્રના સત્ત્વર કાયદાઓથી પર રહીએ છીએ. અને રાજ્યકર્તાની અંગત અને પ્રતિષ્ઠાસુક્તે દોરવાણી ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચીએ છીએ.

જે રાજ્યોના હાથમાં આવી કુદ સત્તાઓ છે તેમાંના કેટલા પોતાની પ્રતાના કવચાળને અર્થે તે વાપરશે, એ પ્રશ્નનો સાદો જવાબ ' પ્રોપોર્શિલીટી ' ના કાયદા ઉપર ચચાયેલા છે આ મટે પહેલાં તો આપણે વ્યક્તિઓના સારા અને ખરાબ એમ બે વિભાગ કરવાની શ્રદ્ધા ભરેલી પદ્ધતિને તજવીજીએ તેને દેહાણે અત્યંત સારી અને અત્યંત ખરાબ એવી બે નિયતિઓની વચમાં સારા નરસાની જુદી જુદી અર્થન ભૂમિકાઓ આવેલી છે એ વિચાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

સમાજ શાસ્ત્ર આપણને કહે છે કે ઘણી ખરી વ્યક્તિઓ બહુ સારીએ નથી તેમ બહુ ખરાબ ઘણી નથી; પરંતુ એ બે વચ્ચેની કાંઈ પ્રશ્ન ભૂમિકાએ છે. રાજ્યોના કિસ્સામાં આ સિદ્ધાંત લાગુ પાડીએ તો તેઓમાના ઘણા ખરા ભક્તમન-સાધની મધ્ય ભૂમિકાએ છે તેમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. આકાશાશ્રીઓની બાપામાં કદીએ તો રાજ્યોની

ભક્તમનસાઈ અને શક્તિઓતો " કર્વ " (વર્ચ્યુ) પ્રાણીશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રોમાં વારંવાર વપરાતાં પ્રસિદ્ધ ઘટાકૃત (બેલશેષિડ) કર્વ જેવો છે. તેઓને મળતી વિશિષ્ટ કેળવણી અને વિકાસના પ્રસંગોની ગંભીર કરીએ તો આ કર્વનો આકાર તેઓના લાભમાં પરિણમે. આ વિચારને સરળ બાપામાં વ્યક્ત કરીએ તો અનાવાસે જ એશી ટકા ઉપરાંત રાજ્યો ભવાઈ અને કહાપણથી રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન નિવડે એમ કહી શકાય. અવશિષ્ટ ત્રીશ ટકામાં અંધવચ્ચિત અને અશક્ત રાજતંત્રના કિસ્સાઓ આવી શકે. તેઓને અપવાદ રૂપે ગણી શકાય અને તેઓની સુધારણા મટે જે ઉપાયો યોજવામાં આવે તે સુખ્યવચ્ચિત રીતે તંત્ર ચલાવનારા રાજ્યોઓની મોટી મંજૂરને ડાઘપણ રીતે લાગુ પાડી શકાય નહિ.

જેવટમાં દેશી રાજ્યો પોતાના તંત્રમાં લોકશાસન પદ્ધતિ અને સરમુખત્યારીના લાભોને સમાવેશ કરી શકે, અને સાથે સાથે તે આની ન્યૂનતાઓમાંથી મુક્ત રહી શકે.

લોક પ્રતિનિધિત્વવાળાં રાજ્યતંત્રો ખાસ લાભ તેના જાહેર અભિપ્રાય સાથેના મંપર્કમાંથી જન્મે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન હિતો ધરાવતા સમાજ માંહેની અરથીનતા અને આતરિક વિરોધો એ તેની મુખ્ય નમણાઈઓ છે.

સરમુખત્યારો વાળાં રાજ્યો દેશની અંદર અને બહાર પ્રચળ, અને યોગ્યતા અને અંક્ય વાળા નીતિ અખત્યાર કરે છે. પરંતુ તમામ જાહેર અભિપ્રાય અને તેના ઉદાર વિવેચનને ચિનાશ કરીને તેઓ આ મેળવે છે.

દેશી રાજ્યોની બાંધણત્વમાં, રાજ્યો પ્રશ્ન સાથેના અંગત મંપર્કથી જવાબદારીનું જરૂરનું તરવ ઉપરિચિત થાય છે; અને તદઉપરાંત રાજ્ય પોતાની સર્વ સત્તાને લીધે પ્રગતિકારક અને અવિકાસ્ય તરવ ઘણ રહે છે, સાથે સાથે પાર્લામેન્ટરી ગવર્નમેન્ટમાં રહેલી બેન્કારી શક્તિઓ અને જાહેર અભિપ્રાય પ્રત્યે સરમુખત્યારીની નિષ્ક્રિયતા આ બંને દોષોથી રાજ્યોઓની ગંરયા મુક્ત રહી શકે છે.

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

૩

હવે રાજકોટ પ્રકરણની મહાત્તિ મર્ધ છે. અને રાજકોટના સ્થાનિક રાજકારણમાં (જે વચ્ચેની નિષ્પૂળ ધમાધંમીનો સમસ જાદ ફરીએ તો) પૂર્વવત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. અને પ્રત્યેક મનુષ્ય આખરે તો સંયોગો અને કાળજીને વશ છે એવો જાણે બેઠવાપાઠ રાજકોટના પ્રમંડોએ ચો કાછતે આપ્યો હોય એવું ફાળુભર જ્ઞાન યર્ષ જાય છે. તેમ જનુબની ક્રિયા સિદ્ધિ એના સાધનોમાં તહો પછુ એના સત્વમાં-ન્યાયમાં-નિઃસ્વાર્થતામાં રહેલી છે એવું એથી પ્રતીત થાય છે. મહાત્માજીને શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં લાગ્યું કે પોતે અહિંસાનો જે અર્થ કરે છે, અને જે તિરામય અહિંસામાં પોતે શ્રદ્ધા ધરાવે છે, એવા પ્રકારની અહિંસાનું પોતાથી પાલન થઈ શક્યું નથી. અથવા તો લોકોમાં અહિંસાની દદ જાવના નથી. એ પ્રશ્નો એમની ખાતી થઈ કે તુરંત એમણે ગ્વાયર ચુકાદાને છોડી દઈ એમના પોતાના જ રાષ્ટ્રોના કહીએ તો એમણે આત્મશુદ્ધિ કરી. અને પોતાની હાર ગાહેરમાં કબૂલ ફરી.

સ્વામી નારાયણ ભગવાન વિષે એક એવી કીર્તિવંતી ચાલે છે, કે તેઓ જ્યારે જીનાગઢમાં પધાર્યા ત્યારે દાથી ઉપર બીરાજ શહેરમાં સવારીએ નીકળ્યા નવાજ સાહેબના રાજમહેલ નજીક સરઘસ આવ્યું ત્યારે શ્રી સ્વામી નારાયણે ફાઈએ ચીલકુ આપ્યું અને તે તેઓ દાધીને હોદ્દા બેઠા બેઠા જમવા માંડ્યા. આ જોઈ નવાજ સાહેબના હબુરીઆઓ પૈકી કોઈએ નવાજ સાહેબનું ક્યાન ખેંચી “ભગવાન તે આવા હોય” એવી મતલબનું કહ્યું. ત્યારે નાન નવાજ સાહેબે કહ્યું કે “મારી ખાતી મર્ધ છે કે તેઓ ખરેખર ખુદાના ખંદા છે. કારણ કે એ વગર ખીજા ફાઈતી

આમ હાધીની મવારીએ બેઠાં બેઠાં ચીલકુ પાવાની કીર્તિત ચાલે તહો.” અર્થાત્ જ્યારે એમ હાથે કે પોતાની માન્યતા દુરામદનું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવામાં જ સાચી મદત્તા છે. અને જ્યારે આધીજ રાજકોટથી “આશાની ટાઢી કારીને” ત્રીકળ્યા ત્યારે એ મદતાનું ખરૂં મૂલ્ય સ્વામી નારાયણ ભગવાનની સાફ જાધીજનું અંકાધું અને તે ફરતાં વિશેષ તો એમણે હિંદના હોંડ જેવા ગ્વાયર ચુકાદાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે.

મહાત્માજીએ રાજકોટની પ્રજાને, પરિવહના અપ્રણીઓને અને સર્વને સ્પષ્ટ રીતે કહી દીધું કે નામદાર હાંકર સાહેબ કે ફરબારશી કીરાવાંજા જેટલું આપે તેટલું લેવામાં શોભા છે. એમના જેવા મહાપુરૂષને જાણે એવી રીતે એમણે કોપનો સર્વ ભાર પોતાની અદિસાની નિર્ભયતા ઉપર સરીકારી લઈ રાજકોટ પ્રકરણમાં જેઓ ઉત્પાદક બીજપુરૂષો હતા તેઓને—ભગવાન શંકરે જેમ સમુદ્રમંથનમાંથી તીકળેલા જેરને પી જઈ જગતને અચાવી લીધું તેમ—અચાવી લીધા અને એમની પ્રતિષ્ઠા જળવી રાખી. પરંતુ આ બધાની જે અમર દેશી રાજકારણ ઉપર થઈ છે તે લક્ષ બદલ ન રહેવી જોઈએ. અને તે એ કે જૂન મહીનામાં મુખર્મ ખાને અખિલ હોંદતા નરેન્દ્રોની તથા એમના ગમ્તીઓની એક કેન્દ્ર-નગ મળી હતી. આ કેન્દ્ર-નગમાં સર્વાનુમતે નરેશોએ અમુક શરતોએ ફેરવ જંધારણના અસ્વીકારનો કરાવ કર્યો છે ખરેખર, નરેશો માટે આ કીર્તિભર્યું પગલું હતું. પરંતુ આવા કરાવનું ઉદ્ગમ સ્થાન રાજકોટના જેવા ખનાવો છે. ફેરવન થવા પહેલાં, જેમની સાથે “શીરેટ” થવું છે અને જેમના હરતક અત્યારે તો મધ્યવર્તી

મરદારમાં દેશી અંધારણીય મત્તા પણ નથી એવા વર્ગ તરફથી જ્યારે અત્યાચારી જ દેશી ગભરોમાં દરમિયાનગીરી કરવામાં આવે છે તો પછી શીડરેશનમાં બેળાયા પછી કેટલી અપ્રતિબદ્ધ દરમિયાનગીરી કરવામાં આવશે એ કલ્પનાએ રાજકર્તાઓનાં મન ચકાસી શકાતી દીધા અને તેથી તેઓને શીડરેશનમાં જોડાવાનો ઈન્કાર કરવાનો મદ્ય પ્રયોગ પ્રાપ્ત થયો.

શીડરેશનની ઉપસિના આદિ કાળમાં ગજકર્તાઓએ તેમાં ઉત્સાહભરે જોડાવાની હા પાડી હતી પણ સ્થાણુખનનની જેમ શીડરેશન પરત્વે સ્થિતિશિલ્પના આગેવાનોની મથે તેઓને જેમ વિશેષ ચર્ચાઓ થતા લાગી તેમ ગજકર્તાઓના મન એ તરફ ઉઠાસીત થતા ગયા અને તેમાંના મોટા સમૂહનો અભિપ્રાય શીડરેશનથી અલગ રહેવાનો થતો ગયો. અને ૧૯૩૩માં મહુમ મહારાજા જામશાહેમ રણજીતમિહજીએ નરેન્દ્રમણની ખુશી બેકેકમાં રાજકર્તાઓનું આ દર્શિખિદુ વિવેકપૂર્વક રણુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો કે ગૃહમોર, ત્રાવણકોર, તાવચેર, રામદુર્ગ, માણસા, કીખડી અને રાજકોટની માફક કોએસે અગર તો સ્થિતિશિલ્પની કોઈ અન્ય રાજદારી મંદયાએ અત્યારની જેમ તે વખતે દેશી ગભરોમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો ન હતો. પરંતુ મહુમ જામશાહેમ પોતાની દરમિયાનગીરી બદલના હસ્તક્ષેપનો એ ભય જોઈ શક્યા હતા. આજ પાંચ વર્ષ પછી મહુમની એ કલ્પના ગાચી પટેલી જળાય છે જ્યારે ઉપર મહારાજાએ પણ ખાતી ચર્ચા ચૂકી કે અત્યારે તો પોતાથી અસ્થાને પ્રવશ થયો છે અને દેશી ગભરોમાં પત્રપ્રવેશ કરી હસ્તક્ષેપ કરવો એ પોતાને માટે હમણા તો કવખતનું છે અને તેથી તો એમણે નિષ્ણાવમખે પોતાના અગોખાગ મહાકી લર્મ ગજકર્તાની કારોખારી મત્તાને શબ્દ જવાતી ત્યાની પ્રમ્તને સત્તા આપી છે. અને તે અત્યારે તો યુખ છે

દેકરલ વડા જડજનો નિર્ણય ગાધીજીએ ત્યાગી દેવાનું એક બીજી અવધાર કારણ તો અમને એ લાગે છે કે પરિપદ તરફથી નીમાવાની સમિતિમાં ગીરામ-

દારોનું સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ રાખવાનું એ વર્ગ તરફથી, એમણે જ (ગાધીજીએ) એક પત્રમાં લખી આપેલા વચનને આગળ મૂકી નૈતિક દબાણ કરવામાં આવ્યું. પણ આ વાતનો રીકાર કરતાં સુધારાસમિતિમાં પરિપદની જાણમતિ રક્ષાતી ન હતી. એટલે શરૂમાં જેમ સુધારાસમિતિને અંગે ગભર ઉપર વચનભરનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો હતો એવો જ કોઈક આક્ષેપ એ પણ તરફથી ગાધીજી ઉપર મૂનવાના સંગોગો ઉપસ્થિત થયા. અને નદીમાં તણાઈ આવતા રોજને ધાગવો જાણી લર્મ લેવાના ધરાદારી જાગવાની જે વિષમ સ્થિતિ યઈ એવી સ્થિતિ સર મોરીમ ગાયરના યુકાદા પછી યઈ ઉલટ કાપદેસર નિર્ણય કરવા જતાં કાપદેસર ગુચવણ વધી પડી. તેમ સરદાર વલ્લભભાઈના વિજય તરીકે જે યુકાદાને લેખવામાં આવ્યો એ યુકાદો જાણે રાજકોટ રાજ્યને ઉપકારક થયો આ અવધાર દર્શિને મમજી લર્મ ગાધીજીએ આ યુકાદાને અને એમાંથી ફલિત થતા લાભને જતા કપી.

અમે તેમ પણ સર મોરીમનો નિર્ણય માર્ગભીમ સત્તાની દરમિયાનગીરીથી થયો હતો એટલે એ મત્તા સાથે નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવનાર રાજ્ય ઉપર એના અમલની નૈતિક જવાબદારી હતી, તેમ એ સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગેરીડેન્ટ ઉપર પણ અમુક અંશે તેનો અમલ કરાવવાની જવાબદારી હતી. જો કે દરખાશથી વીગવાળાએ એ યુકાદાની મર્યાદામાં રહીને ભાગે જ કોઈની કલ્પનામાં આવે એવા અને કાપદેસર લાગે એવા કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા હતા અને યુકાદાની આગપાગ ગજકર્તા જુદિયાચદાનુ બેલું કલિન પડે એવું એક વર્તુલ દોરી મૂક્યું હતું. છતાં મહારાજાજીએ અંતર્મુખાગતિ કરી પોતાની અદિમા દર્શિને કસોટીએ ન ચડાવતા થોડો સમય બપોત થવા દીધો હોય તો રાજકોટ રાજ્ય મધ્ય પણ એનું તો ન જ કરત કે જેથી માર્ગભીમ સત્તા મારેનો એનો મંત્રણ પરાક્રમ રીતે પણ દિપિત થાય. કારણ કે ગ્વાખાવિક રીતે કોઈ પણ દેશી ગભર, એ મત્તા મનુષ્ય દર્શિ ગાખી પોતાનો અવધાર જોગવામાં હિત

સમજે છે. પરંતુ ગાંધીજીએ ચુકાદાનો ત્યાગ કરી જેમ પોતાનો ભાર હળવો કર્યો તેમ રાજ્ય પણ વિશેષ સંઘર્ષણમાં ઉતરવાના પ્રસંગોમાંથી મુક્ત રહ્યું. અમે-કર્ણ દૂષિત ન હોય તો-સાંભળ્યું છે કે રાજકોટમાં, જેઓ પ્રગ્નપણે લડતના અગ્રણી ગણાતા હતા તેઓ પરસ્પરના મતભેદથી, તેમજ પ્રગ્નવર્ગ પણ આ અનિશ્ચિત રિયલિટીમાંથી અને અથ વગરની થતી જતી ધર્માધર્મીમાંથી લાંબા સમયના ચાકરો વીધે નિવૃત્તિ ઇચ્છતે હતા. આમ છતાં ગાંધીજીએ કરેલા આ અણધાર્યા નિર્ણયથી જ્યારે પરિસ્થિતિ સાવ વિપરિત થઈ ગઈ, ત્યારે લોકો કે જેનો એક ભાગ દરબારથી વીરાવાળાને સ્થાન બાદ કરવા ઇતેન્નર હતો તેઓ હતારા થયા. કેટલાક ગાંધીજીના હૃદય દૈર્ઘ્ય પરત્વે પણ હસવા લાગ્યા.

જ્યારે ગાંધીજીની માન્યતા પ્રમાણે તો માત્ર લડતનું સ્વરૂપ જ બદલાયું; જેમ કરવાનો દરેક સેનાબદ્ધને અધિકાર છે. અર્થાત્ કે પરિણામે વિજય તો લોકોનો જ છે. અને એ વાત ખરી છે કે કોઈપણ તંત્ર લોકોના ઐત્થિક સહકાર વગર યોગ્ય રીતે ચલવી શકતું નથી. તેમ જેઓ સ્વચ્છતાથી તંત્ર ચલવવાનું અભિમાન લે છે તેઓની એ જ તંત્ર દ્વારા ફાળના ફેરફારને કીધે નામોશી થાય છે. રાજકોટ રાજ્ય બધારણીય સુધારા અર્થે એક પ્રજા તૈયાર કર્યો છે તે આટલા જ માટે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ પ્રકરણને મંકેલી લેતી વખતે સર્વ પક્ષોની માંત્રી માંગી છે. એમના જેવા દરજ્જાવાળી નિર્વેર વ્યક્તિને માટે એ યોગ્ય છે. ગાંધીજી અત્યારે સમગ્ર હિંદના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિક છે. સત્યાગ્રહી કહેતાતા છતાં આગ્રહી નથી, એમ એમણે ખેડા, સુપારણ વગેરે સ્થાને તેમજ મહાસલાના અનેક જટિલ પ્રશ્નોને અંગે સમાધાનકારક જે વધુ અત્યાર સુધીમાં દર્શાવ્યા કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય કારણ એમની કંપનાથી પર હતું. અને એમ હોય ત્યાં સરદાર વલ્લભભાઈ મહાસલામાં, પ્રાંતોમાં અને

સિટિશ હિંદના રાજકારણમાં અન્યત્ર પણ દેરવણી કરનાર ગણાતા છતાં તેમને માટે તો એ રાજકારણ કંપનાતીત હોય એ સ્વાભાવિક છે અને એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે જેને કે મહાત્માજીએ રાજકોટ પ્રકરણથી તથા ધોધનાખ્યા છે પરંતુ દેશી રાજ્યોના વહીવટ સંબંધી એમની માનસિક અવસ્થાના દર ઘઈ નથી વારંવાર આ સંબંધી તેઓથી પોતાનું મતન્ય પ્રકટ કરતા રહ્યા છે એટલું જ નહીં પણ સાર્વભૌમ-સત્તાના સળધે પરત્વે પણ આને અંગે પોતાનું દર્શિર્નિદ એમણે પ્રકટ કર્યું છે એટલે અમને લાગે છે કે દેશી રાજ્યોના વહીવટી પ્રાંતો એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે પણ ઉઠવા કરવાની એમની ઇચ્છા છે અને સમય, પ્રમંગ અને અનુકૂળ મંચોગો પ્રાપ્ત થતાં પોતે એ સંબંધી કાંઈ અસરકારક ઉઠાવોહ કરે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

કેમણે પણ દેશી રાજ્યોનો સવાલ હજી મંકળાયેલો રાખ્યો છે. અને શીરેશનમાં નેકાવાના પહેલાં એ સવાલનો ઉકેલ કરી નાંખવા ઇચ્છે છે. એટલે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હાલના મંચોગોમાં દેશી રાજ્યોમાં દરમિયાનગીરી કરવાની નીતિનું અવ્યવહાર-પણ હજી કોણેસના અગ્રણી મહાપુરુષોના લક્ષમાં આન્યું નથી. અત્યાર સુધીનો અનુભવ જે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ સમગ્ર પ્રવૃત્તિની સામાન્ય જનતા ઉપર પરિણામે અનિષ્ટ અસર થાય છે કેમકે જેઓ દેશી રાજ્યોના ચાલુ વહીવટમાં સુધારો કરવાની નજરથી તેમાં દરમિયાન થયા હોય છે તેઓનો મોટો ભાગ, સ્થાયી-સ્થાનિક હિત-જે તે રાજ્યના વતની હોય છતાં પણ-ધરાવતો નહિ હોવાથી વખત જતાં ધધેધાધે વળગી જાય છે. અને તેઓ પોતાની પાછળ રાજ્યમાં વસ પરપરાથી રહેનારા લોકો અને અધિકારી વર્ગ વચ્ચે દુષ્ટેણ મૂકતા ગય છે. જેનું પરિણામ ન કંઈપણ શકાય એવી યદાતદા રાજકીય અવગળાયા આવે છે. આવી અવગળા એ એક પ્રકારનો નીશો છે. નીશો કરવો એ ખરાબ ચીજ છે. ચુનહો પણ છે. પરંતુ નીશો કરનાર અને તેને માટે સર્વ સામગ્રી

એકત કરનાર એ એમા કાણુ વિશેષ જવાબદાર ગણી
ગકાય એ નક્કી કરવુ મુશ્કેલ છે, એટલે જે ગાજીય
પ્રવૃત્તિનું ઇષ્ટ પરિણામ ન આવે તેમજ જે પ્રતિ
ક્ષણિક ભુસ્સામાથી ઉત્પન્ન થતા પામી હોય એમ
લાગે અથવા તો જે પ્રગતિ માટે યોગ્ય અને સાચા
કારણો ન હોય એવી પ્રવૃત્તિના સાક્ષ્ય વિશે હમેશા
સાવધન રહેવાય છે અને એવી પ્રવૃત્તિ પ્રતિપક્ષીને
સતત જોર આપ્યા કરે છે આ પ્રવૃત્તિનુ આ સ્વરૂપ
મહાત્માજીની નજરમા આવ્યુ હતુ એથી કે પછી
અર્ધસાનુ દૂષિત સ્વરૂપ પોતાની નજરમા આવ્યુ હતુ
તેથી એમણે જવાબદારીનો સર્વભાગ ગાંધી ઉપર
મૂકી દીધો

રાજકોટ પ્રકરણની અંતિમાવસ્થામા શ્રી મહાદેવભાઈ
દેસાઈ અને ભાનનગર રાજ્યાતર્ગત ગઢડાના નગરશેઠ
મોહનલાલભાઈ દરમારથી વીરાવાળા સાથે વાટાઘાટ
કરે છે અને તેઓ બન્નેના કહેવાથી ગાંધીજી પણ
પ્રકટ રીતે કહે છે કે દરમારથી વીરાવાળાને હૃદય પવટો
થયો છે આનો અર્થ એ છે કે દરમારથી વીરાવાળા
આત્યાર સુધી વિમાર્ગે હતા અને હવે સુમાર્ગે વળ્યા
છે આ હકીકત ખરી હોય તો પણ રાજકોટ પ્રકરણનુ
જે સ્વરૂપ સમષ્ટિગત ગતિ ધરાયુ છે તે બેના એ
રાજ્યનો કે એવા કોઈ પણ રાજ્યનો દીવાન વ્યક્તિગત
રીતે કે મનસ્વીપણે આવી સૈદ્ધાંતિક બામતો કે જેની
અસર દેશી રાજ્યોની સંસ્થા ઉપર થતી હોય તેના
નિર્ણય આપવાની જવાબદારી માથે લઈ શકે નહિ
ઓ એ પ્રમાણે જો તે એવી જવાબદારી માથે લે
તો એણે પોતાની ગાંધીય મર્પીનનુ ઉત્પન્ન કર્યું
છે એમ કહેવાય. એટલે હાન્યપનટાની વાત તો
મિથ્યાત્વ જેની લાગે છે ગાંધીજીનો પ્રત્યક્ષાનિક
મટીને વિસ્તૃત બની ગયો હતો અને એટલા જ માટે
એમા અણઉકેલ શુચ રહેવા પામી છે અને અમાર
નમ પણ માનવુ છે, કે જેને નરેશો દરમિયાનગીરી
કહે છે એવી દરમિયાનગીરી રહેશે ત્યાં સુધી કોઈ
પણ દેશી રાજ્યની શુચ ઉકેલવાને બદલે વૃદ્ધિ પામશે
અને એટલે અશી શીડરેશનમા વિનમ થશે લોકમા

કલહ સ્થાયીરૂપ ગહેશે પરસ્પર અવિશ્વાસ વધશે;
પરિણામે ગાંધી પ્રગ્ન બનેનાં માનસ મલિન થઈ જશે
આપણે આપણા ગાંધીય અને સામાજિક બ્યવહારમા
જેમ કોઈના હસ્તક્ષેપ અનિચ્છનીય ગણીએ છીએ
એમ ગણવાનો બીજાનો અધિકાર પણ સ્વીકારીએ
તો એનું પરિણામ નિઃશય ઇષ્ટ જ આવે

રાજકોટના પ્રકરણે સમગ્ર દેશીરાજ્યો પરત્વે
એક વિચારણીય ઉદાહરણ આપ્યું છે આ આખા
પ્રકરણમા લોકસત્તા, રાજસત્તા, સર્વભૌમસત્તા,
એજન્સીની સત્તા અને એવી બીજી નાની મોટી ઘણી
બાબતો ચર્ચાઈ છે આ સબધી પત્રગ્યવહાર પણ
આલેખ્ય છે આ સર્વ સામગ્રીને કોઈપણ પ્રકારની
ચર્ચા સિવાય એકત રૂપમા માત્ર હકીકત રૂપે જ
પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. અને અન્ય કોઈ કઠ્ઠા રાજ-
કોટ રાજ્યને આ સરજ સુલભ છે આવા પ્રકાશનથી
રાજ્ય કરતા પણ વિશેષદિત જનતાને છે. અને
ભવિષ્યના, રાજકીય બ્યવહારમા, સરકાર સાથેના
સબધોમા અને દેશી રાજ્યોના દગ્ગનમા આવુ ઐતિહા-
સિક પ્રકાશન ઉપયુક્ત થશે રાજકોટ રાજ્ય, સબધ
ધરાવતા સર્વપક્ષની શક્ય મંમતિ મેળવી આ કાર્ય
હાયપર લે એ ઇચ્છનીય છે

આવા પ્રસંગોના વધારે પડતાં અનુમાનો કરવા
કે તેના નિશ્ચિત પરિણામો દર્શાવવા એ તત્કાલ
કઠિન છે. કેમકે નિષ્ફળ લાગતા કાર્યો સંયોગો
બદલાતા સફળ લાગે છે અને સફળ જણાતા કાર્યો
પરિણમે નિષ્ફળ થાય છે પરંતુ એટલું તો ખરૂ છે,
કે હવેના બે વરસમા દેશી રાજ્યોમા થયેલા પ્રચારથી
નરેશોને પણ લાગ્યું છે, કે નરેશત'ને અનુકૂળ અને
પ્રગ્નને મંતોપપ્રદ એવી બધારણીય યોજના જરૂરની
છે અમારી તો એવી દૃઢ માન્યતા છે, કે સ્વાર્થતાગના
ધોણુ ઉપર જે બધાગણુ રચાશે તેજ પ્રગ્નને સતોષ
આપનારૂં નીવડશે “ ઊંઝોકસી ” ની વાતોથી કે
બધાગણુની સખદ ગ્યનાથી લોકોને ખરૂં સુખ અને
સ્વાસ્થ્ય મળી શકશે નહિ તેમ લોકોને ભાખોની,
લખાણો કરવાની, સમાચો ભગવાની, મત આપવાનો

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

હક આપવાથી, ધારાસભાઓ સ્થાપી તેમાં ઠરાવો, બીલો અને કાયદાઓ કરવાનો અધિકાર આપ્યાથી કે બજેટની ચર્ચા કરવાની છૂટ આપ્યાથી દેશમાં કે રાજ્યમાં સ્વાસ્થ્ય સ્થપાશે નહિ. રાજકર્તાઓ બંધારણ આપે કે ન આપે પરંતુ તેઓ જ્યારે ખરેખરી રીતે એમ માનતા થશે કે પોતાનું જીવન પ્રજાના રક્ષણ અર્થે છે, રાજ્યનું દ્રવ્ય રાજ્ય માટે છે, પ્રજાથી પોતે અલગ નથી પણ પ્રજામાંના છે ત્યારે બંધારણપૂર્વક રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે. હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો માટે અને એની સંસ્કૃતિ માટે આવું બંધારણ પથ નીવડશે એવું અમારી જુની દ્રષ્ટિને લાગે છે. રાજ્યોએ અને એમના અમાત્ય મંત્રીએ અત્યારના પવનમાં તણાવા વગર નિર્ઝંક વાતો, ચર્ચા, બુદ્ધિવાદ, મિથ્યાત્વ ભરેલાં ભાષણો એ વગેરેનો ત્યાગ કરી લોકોની જુ પડીઓમાં એમના હૃદયમાં પ્રવેશી જવું જોઈએ, અને ધનાઢ્યોના નહિ પણ ચીંથરેલા લોકોના હૃદયમાં ખેસી જવું જોઈએ કે જેઓ કદી બંધારણની કે સત્તા મેળવવાની વાતો કરનારા નથી પણ રાજ્યતંત્રમાં માત્ર રોટલા અને લુગડાં પૂરતો જ રસ લેનારા છે.

ગાંધીજી રાજકોટમાંથી રિક્તપાણિ વિદાય થયા છે, અને સૌ કોઈ માનતા હશે કે બહારની દરમિયાનગીરીના ભયમાંથી કાઠિયાવાડ મુક્ત થયું છે. પણ બહારની દરમિયાનગીરી જતાં, કાઠિયાવાડમાં કે કોઈ પણ હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં પછી-એને માગ મુકાવે એવી કોઈ બીજી દરમિયાનગીરી ઉપરિચિત ન થાય એની

સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. વિપતે દૂર કરવા માટે વિપતો પ્રયોગ પદાર્થ છે. પરંતુ એથી એકને બદલે બીજું અનિવાર્ય વિપ વિસ્તરે નહિ એની સંભાળ રાજ્યોએ રાખવી જોઈશે. રાજકોટ જેવા રાજ્યે તો ખાસ કરીને. પરંતુ અમને લાગે છે કે કાઠિયાવાડનાં બધાં રાજ્યોએ એકત્ર રીતે આ સવાલનો નિકાલ કરવો ઘટે છે. કારણ કે બધા રાજ્યોની ઔદ્યોગિક રિયલિટી લગભગ સરખી છે.

રાજકોટ સમ્બંધી અમે જે લખ્યું છે તે અમારી જે હતી તે માન્યતા પ્રમાણે લખ્યું છે. કોઈને વિશે યોગ્યોચોગ્ય વિચાર દોરવવાનો તેમાં અમારો હેતુ નથી. તેમ કોઈનો દોષ કહાડવાનો પણ હિતો નથી. રાજકોટનરેણ, મહાત્મા ગાંધીજી, દરબારશ્રી વીરાવાળા, સરદાર વલ્લભભાઈ વગેરે બધા જુદા જુદા રાજકીય વિચારના પુરૂષો છતાં એમનું ખેય તો લોકહિતનું છે. આ સર્વના મતભેદ, વાટાઘાટો અને આગ્રહ-દુરાગ્રહ રાજકોટની પ્રજાના હિત અર્થે હતો. અને એમાં દેશી રાજ્યોની સર્વ પ્રજાનું હિતસમાયેલું હતું એવી દરેક પક્ષની માન્યતા હતી. એવીજ નિષ્ઠાથી પણ અમારી અત્યંત મતિ અનુસાર આ લેખમાળા લખી છે. અને તેથી એમાં વાંચકને જો કોઈ અશ્વસ્તિ કે મતિભ્રમ જેવું લાગે તો તે કાંતો અમારી વિવરણ કરવાની અશક્તિનું કે અમારી અદ્યપ્યુદ્ધિનું પરિણામ છે, એમ સમજવું.

ભાવનગર રાજ્યમાં ખેતી સુધારાની પ્રવૃત્તિ

(લે. શ્રી. નટવરલાલ ભાણુકલાલ ખી. એ. એલ. એલ. ખી. નાયબ દીવાન, મ. ભાવનગર.)

[સંસ્થાન ભાવનગરમાં ખેતીવાડીમાં વિશેષ કૃષ્ણદાયક સુધારો કરવા અર્થે છેલ્લાં કેટલાંક વરસથી જુદા જુદા સ્થળોમાં અખતરો કરવામાં આવે છે. અને તેથી ખેડુતો પૈકી ઘણાકનું લક્ષ્ય એ તરફ દોરાયું છે. અને તેઓને આવા અખતરોની ઉપયોગીતા પણ સમજાઈ છે. સાથે સાથે ગ્રામ સુધારણા અને ગ્રામ વિકાસ તરફ પણ લોકોનું મન કેળવાય તેમજ તેઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એ મંગંધી પ્રવૃત્તિ પણ સંસ્થાનના વસુક્ષાત ખાતા તરફથી વસ્ત્ર સ્વાવલંબન વગેરે કામોદ્ધાર કરવામાં આવે છે. અને આવાં આવાં કાર્યોમાં પ્રોત્સાહન મળે એટલા માટે રાજ્યના અંગની પણ લોકોના વહોવટથી જ સંચાલન પામતી ગ્રામ સુધારણા સમિતિ તરફથી એક ત્રિમાસિક ચલાવવામાં આવે છે. અને તેમાં વિશિષ્ટ રીતે ખેતીને લગતી તેમજ કૃષિકાર વર્ગને ઉપયોગી એવી હકીકતો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. સદરુદ્ધ ત્રિમાસિકમાં શ્રીયુત્ સુગતી, જેઓ વર્તમાન નાયબ દીવાનના હોદ્દે છે. પરંતુ છેલ્લાં દસ વરસ જેટલો કાળ એઓ આ રાજ્યના નેવન્ય કમીશનરના હોદ્દે હતા દરમિયાન એમણે મરુદુમ સર પ્રભાશંકરના ગ્રામ વિકાસના અભિલાષને અને અનિષ્ટાને મૂળ સ્વરૂપ આપના ઉપરોક્ત વિવિધ ગ્રામ પ્રવૃત્તિને પોલી તેને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા ગમ કર્યો છે અને એ બધી બાબતોનું દિગ્દર્શન એમના આ લેખમાં થયું જન છે. આ વિચારો, દેશી રાજ્યમાં જ નહીં પણ અન્ય પણ ખેતી સુધારણાની બાબતમાં રસ લેતા સૌ કોઈને ઉપયોગી હોવાથી એનો પ્રચાર થાય એ હિત છે એટલા માટે અમે આ નીચે આપ્યા છે. સામાન્ય વાચકને પણ આમાં દર્શાવેલા વિચારોની વ્યવહારતા ધ્યાનમાં આવે એવું છે. નજીવી લાગતી બાબતો પણ ખેતીના વિષયમાં કેવું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એવું જાન, (જે કે ખરા ખેડુતોને તો હોય છે જ પણ) બીજા અર્થે ખેડુત નેવાઓને તેમજ એક ફેશન તરીકે ખેતી અને ખેડુતની બાબતમાં રસ લેતા ઘણા ગૃહસ્થોને આ લેખમાંથી મળે એમ છે.

ત'વી]

સરથાન ભાવનગરના ગામડાઓમાં છેલા કેટલા-એક વર્ષોથી ખેતી સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ ખાતાદારો તેમજ ગ્રામ પચાસત જેવી મંચાઓ મારફતે ચાલી રહી છે આ પ્રવૃત્તિને ઘણી દરદેશીથી નામદાર દરબારશીએ સ્થાપેલા ખેડુત સંકટ નિવારણ રૂઝ વગેરેમાંથી જે સારી મંગીન મદદ મળતી રહી છે, તેથી એને ઘણો વેગ મળ્યો છે.

આ ઉપયોગી કામ ઘણાં ગામડાઓમાં ફેલાયેલું હોઈને તેનું દાર્શનિક પગિચામ એકદમ ઝટ બને કે નજરે ન ચડે તો પણ તેની શાંત, છુપી અસર, આ

કામનો નેઓને સીધો અનુભવ છે તેઓ જાણે છે કે ઘણી મોટી અને વિસ્તૃત છે.

બધા ગામડામાં સરખી પ્રગતિ થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિ. વળી અમુક ગામમાં અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો છે તો બીજા ગામમાં બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ આગળ વધી છે. એ રીતે જુદા જુદા ગામોમાં બિન્નબિન્ન દિશામાં સુધારા પ્રગતિ જોણાયા વધારે પ્રમાણમાં થયા હોય તેની એક બીજાની માહિતી મળે નો તેથી એક ગામની સફળ પ્રવૃત્તિનો બીજા ગામને લાભ મળે અને સારી

વસ્તુનો પ્રચાર થાય એ દેખીતું છે. તેવી માહિતી પૂરી પાડવામાં અને વિચારો અને અનુભવોની આપ લે કરવામાં આ સામાયિક સાધનરૂપ નિવડે તે દેખીતું છે. આ મંબધમાં થોડા દાખલા ટાંકવાથી આ વાન વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ગોંડલની પદ્ધતિએ પહોળો પાટલો ગખીને અને ચાસમાં ખાતર ભરીને વાવેતર કરવાની પદ્ધતિ એ ચાર વર્ષથી અહીં દાખલ કરવા પ્રયાસ થાય છે તે પદ્ધતિનો વ્યવહારિક અનુભવ પુરતો નહોં હોવાથી સમજદાર ખેડૂનો પણ નહાની મોટી જાગતમાં જીવ કરી બેસે છે, અને પરિણામે તે પદ્ધતિનું આરવુ ભ્રષ્ટ્ર એ તેવું સારું પરિણામ નહિ આવતાં નાસીપાસ થઈ જાય છે, અને તેનો દોષ કૃતિદેરને આભારી છતાં, ગોંડલ કરતાં અહીંની જમીન અને આબોહવા જુદા છે, એમ કહી તેના પર દોષ છે, અને તે પદ્ધતિ અહીં માફક નહિ આવે એવો ઉતાવળે અભિપ્રાય બાધી લે છે. પરિણામે તેની પ્રગતિ આગળ વધતી અટકી જાય છે.

ઢસા તપાના મોળે માલપરાના લીયા પટેલ મહેનતુ, છુદિશાળી અને નવા અખતગ કંવામાં ઉત્સાહી ખેડૂત છે. ગોંડલમાં આ પહોળા પાટલાનું વાવેતર જોવા બીજા ખેડૂતો સાથે તે પણ ગણાવતા. પછી વધારે નીપજ લેવાની આતુરતામાં ચાસમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સારું જાણુ મુતરનું જળતીયું ખાતર તૈયાર કરી તે લઈ, ખાતર ખેરાક ઉત્તમ હતું, પરંતુ એ ઉર્ફડું ગરમ પડ્યું અને નીચે મુઝા પડ્યા અને મોલનો ઉગાવો બલટો ઓછો થયો. એટલે ગોંડલની પદ્ધતિ અહીં અનુકૂળ નહિ આવે એમ તેમણે નિર્ણય કરી નાખ્યો. પછીથી આ પદ્ધતિના મુખ્ય ઉત્પાદક અને પ્રચારક ગોંડલ તાપાના જોખરીના ભાઈ જોકુળ કાનજી કાળાવડીયાની તેમને મુલાકાત થઈ. જોકુળ ભાઈએ લીયા પટેલને સેમજ પાટી કે ખેતરમાં ખાતર છુટું ફેળીને નાખે છે તેમાં અને ચાસમાં સીધું ખાતર ભરવામાં ફેર છે, કાંજી (injection થી આપેલો દવાની પેટ) ચાસમાં ભરેલું ખાતર બગતા

મોલના મૂળને સીધે સીધું મળે છે. એટલે તે ગરમ ન પડે તે સારું ખાતરમાં સારા પ્રમાણમાં ગોંડલ તરફ માટી ભેળવવામાં આવે છે તેમ ભેળવવી ભ્રષ્ટ્ર એ. ગોંડલના ખેડૂતો જાણુ મુતરના એક ગાડી ખાતરમાં તળાવના કાંપની કે રાફડાની સારી માટી ચારગી આઠ ગાડા જેટલી ભેળવે છે, એથી ખાતરનો વધારો થાય છે અને ખાતરની જાણુતાનો દોષ મંટી, તેનો ગુણ વધે છે. એ રીતે બીજા વર્ષે લીયા પટેલનો દાખલો વાઈને માલપરાના બીજા ખેડૂતોએ પણ તેમ કરવું શરૂ કર્યું છે.

આ લીયા પટેલે જેવી જૂલ કરી તેવી જ જૂલ લીલીયા મહાલના ગોઠાવદરના સવજ પટેલે પણ ગઈ માલમા કરી તેમણે થેરા બકરાની લોડીનું સાઠ ગાડી જેટલું ઉત્તમ કિમતી ખાતર કમાવીને, તેના વીસ વીધાના જાગળના પહોળા પાટલાના વાવેતરમાં ઉપયોગ કર્યો પણ મોલને બલટો દાહ વાગવાથી પાક નિષ્ફળ ગયો. ગોઠાવદરથી એક ગાઉ દૂર સહડોમા જોખરીના ઉપર જણાવેલ ભાઈ જોકુળ કાનજી દગ્ગારી ખેડૂ બન્યા ર; છતાં એક બીજાને મેળાપ અને પત્નિય નહિ, એટલે તેના અનુભવનો સવજ પટેલને લાભ મળી શક્યો નહિ, અને તેમનું કિમતી ખાતર બરબાદ ગયું; અને આ પહોળા પાટલાના નવા પ્રયોગમાં જે તેમને થોડી ઘણી શ્રદ્ધા દર્શે તે ઉડી ગઈ; પરંતુ આ સામાયિક જેતુ વિચારની આપલેનું સાધન ઉપલબ્ધ હોત અને લીયા પટેલના અનુભવની માહિતી તે દ્વારા બીજાઓને પહોંચાડવાનું શક્ય બન્યું હોત તો ગોઠાવદરના સવજ પટેલ કદાચ તેમણે કરેલી જૂલમાંથી બચી જત અને તેમનું કિમતી ખાતર નકાસું જત નહિ.

- પહોળા પાટલાનું વાવેતર ફક્ત માંડવીને જ માફક છે અને જુદાર, કપાસ, જાજરા વિગેરેને અનુકૂળ ન આવે એવી કેટલાકની દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે, પણ ઉપર જણાવેલ લીયા પટેલ વગેરેએ માંડવી ઉપગત કપાસ, જાજરા, જુદાર, તલ વિગેરેના વાવેતરમાં સફળતાપૂર્વક આ પદ્ધતિ દાખલ કરી છે

તેની અનુભવવાળી માહિતી આ સામાયિકદ્વારા ફેલાવવામાં આવે તો બીજા ખેડૂતોને પણ જુદા જુદા મોલના વાવેતરમાં તેની અળખાણ લેવાને પ્રોત્સાહન મળે.

પહોળા પાટલાના વાવેતરના બીજા ધણા લાભ સાથે મુખ્ય ફાયદો એ છે કે ઝોઝા અને અનિયમિત વરસાદમાં પણ પૂરો પાક લઇ શકાય છે. આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ગઈ સાલમાં રાજઆતના સારા વરસાદ પછી મહિનો સવા મહિનો વરસાદે ખગડી કાઢી હતી તે દરમ્યાન પહોળા પાટલાનો મોલ વંડા તપાના પીઠવડી અને ઢસા તપાના ઢસા વિગેરે ગામે ટકી રહી, પરંતુ શેઠાના જ ઘાટા અને સાંકડા વાવેતરના મોલ લઘાઈ ગયા, તેથી થયો હતો. તેવો ફાયદો જોને થયો હોય તેવા ખેડૂતો પોતાના અનુભવની વિગતવાર માહિતી આવા સામાયિકમાં આપે તો તે આ પ્રકારના વાવેતરના પ્રચારમાં જરૂર મદદગાર થાય.

લીલીયા મહાલના ઢાંગલાના પટેલ ગીગા શામળાએ શેરડીના વાડમાં પણ પહોળા પાટલાની રીત અજમાવી છે, જેથી શેરડીનો ઉતાર વધારે આવ્યો છે, અને શેરડીના સ્કાંડ વધારે કસદાર, વડા અને વજનદાર લાગ્યા છે, પણ આ બાબતની બીજાને માહિતી નહિ હોવાથી, તેનું અનુકરણ જે રીતે થતું જોઇએ તે રીતે ચર્ચ શક્ય નથી.

આ ગીગા પટેલે 'બોલ બેરોંગ' વાળા પૈ તેના ગાડાને જડ્યા છે; એથી વધારે બાર ગાડામાં ભરવા છતાં બળદ આસાનીથી તે વહી શકે છે. પણ આ જેવા 'બોલ બેરોંગ' વાળા પૈડામાં ઉપયોગનો પ્રચાર થઈ શક્યો નથી.

ખાતા દારા વસ્ત્રવાલજીનનું કામ ચાલે છે. એ પ્રતિનું એક ઉપયોગી અંગ પોતપોતાના ખેતરના સારા સારા ડાળકા કપાસ વીણી, હાથચરખાથી લોટી, તેના કપાસીયાનો બીયારણ તરીકે ઉપયોગ કરવો, તે છે, જનના લોટના કપાસિયાના નાકા આંગી ગયેલા હોય છે, તેથી તેના બીજા કે બીજા

ભાગનું બી ખોડું પડે છે, એટલે તે વીધે ૧૦-૧૨ શેર જેટલું વાવવું પડે છે; ત્યારે હાથ લોટના કપાસિયા છ શેરથી સાત શેર જેટલા એક વીધાના બીયારણ માટે પૂરતા થાય છે. વળી આ કપાસિયા વહેલા, સરખા બને છે; અને તેનો કપાસ સારો અને વધારે ઉતરે છે. આ વાતનો દારીનિક ફાયદો કુંડલા મહાલના ચોરડી અને ઢસા તપાના ખેડૂતોને વિશેષ રીતે થયો છે. નોંધવા જેવા દાખલા, ચોરડી તપાના ચોરડીના પટેલ આંખા રામજી અને મોજે બર્મોયાના પટેલ જુરા પુંગના છે. તે દરેકે તેમના કપાસનું ચૂકતે વાવેતર હાથલોટના કપાસિયાનું કરેલું છે. આંખા પટેલે ૬૦ વીધામાં અને જુરા પુંગએ ૮૦ વીધામાં અનુક્રમે કર્યું છે. આ વાતની જાણ આ પટેલો જેમણે અનુભવ લીધી છે, તે ખેડૂત લાઇઓ જ આ સામાયિક દ્વારા બીજાને કરે તો જરૂર તેનું ઝોઝાવત્તા પ્રમાણમાં અનુકરણ કરવા બીજા ઉત્તેજાવ.

સિદ્ધોદના આંખલા ગામના ખેડૂત ભાઈઓને જે કે હાથલોટના કપાસિયાનો હજુ પૂરો રસ લાગ્યો નથી તો પણ આજ કેટલા વર્ષોથી પોતપોતાના ખેતરનો પહેલી વીરણીનો સારો કપાસ જનમાં જુદો લોટાવી તેના કપાસિયા બીયારણ માટે સંધરે છે અને આમ કરવાથી જનરમાં આંખલાના કપાસની સારી પ્રતિષ્ઠા બધાઈ છે અને તેથી આંખલાના કપાસનો મણુ એકે બે આના કે પાવલું હમેશાં વધુ ભાવ ઉપજે છે. ધરનું ઉત્તમ બી સધરવાની લગલગ આખા ગામની આ પ્રયાને જેટલી પ્રસિદ્ધિ આપવામાં આવે તેટલી ઝોઝી છે.

તેથી બલદી રીતનો દાખલો કુંડલા મહાલના કાંકચ ગામનો છે. તે ગામના મોટા ભાગના ખેડૂતો કપાસિયાનું ચોકણ બી રાખવામાં બેદરકાર છે; અને આજથી બે ત્રણ વર્ષ પહેલાંજ વાવણીનો સમય ભરાઈ ગયો ત્યારે વેપારીને ત્યાંથી બેવડી ત્રેવડી કિંમત આપીને જેવું તેવું બી લાવ્યા, જે બી પાણું ખરાબ હોવાથી પાક નિષ્ફળ જ ગયો. જે કે તે જ વર્ષે કાંકચના બીજા થોડા ખેડૂતોએ અને પડખેના

ગામના ખેડૂતોએ માઈ બી વાગ્યું હતું, તેઓ તમામને કપાસનો પાક દોઢથી બે રૂપિયા જેટલો સારો ઉતર્યો હતો. સફળ પરિણામનો સારો દાખલો જેમ અનુક્રમ્ણ માટે ઉપયોગી છે, તેમ જેનો ઉપાય પોતાના હાથમાં છે તેવા કાગળથી આવેલ નિષ્ફળતાનું દર્શાવ પણ તેવા કડવા અનુભવમાંથી બચાવવા માટે ચેતવણી રૂપે ઓછું ઉપયોગી નથી એટલે તેની પણ પ્રસિદ્ધિ આ સામાયિક દ્વારા થવી યટે.

માળવાવ તંપામાં મોજે કળસાગના ખરક પટેલ બાપા લાણા ખેડૂત પોતાનો નવરાશનો સમય કેવી કેવી ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં રોકી શકે તેનો આદર્શ દાખલો પૂરો પાડે છે તકલીથી ઝીલું સુતર કાંતના ઉપગત સુતરના દોગડા વગતડી, મોગડા, નેતરા, ધીંકા વિગેરે જેતી અને ધરની હમેશની ઉપયોગી વસ્તુઓ સુદૃઢ ક્યામય અને ટકાઉ કેવી ઉત્તમ રીતે બનાવી શકાય તે આ ખરક પટેલના ઉદ્યોગી અને ગળીયામણા હાથે તૈયાર થએલી ચીજો નજરે નોંધા સિવાય તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે ત્રણેક વર્ષની વાત ઉપર મારે કળાસગ જુવુ થયેલું તે વખતે આ ખરક પટેલે તેના મકાનના એક મોટા ઓરડાને બધી જ તેના પોતાના હાથે બનાવેલ ઉપર જણાવ્યા પ્રકારની વસ્તુઓના નમુનાનું નાનું પ્રદર્શન ગોઠવીને બરી દીધો હતો બનાગના નેતરા, દોરડા વિગેરે તૈયાર મળે છે તે સરખાતમાં કદાચ સરતા વખતે લાગે પરંતુ એ તકનાદી હોય છે અને એટલા ટૂંક વખતમાં નકામાં થઈ જાય છે કે ધગ આગળ જન મહેનતથી બનાવેલ ટકાઉ ચીજો સરખાતમાં બાલે વધારે મોંઘી લાગે પરંતુ છેવટે તો તે જ વધારે સરતી નિવડે છે આ ખરક પટેલ આવી ગૃહ અને જેતી ઉપયોગી જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવવામાં એટલા કળાકુશળ અને ઢુન્નરી છે તે સળધે આ કળાસર ગામના જ મરકારી અને ગામજના લાણીઓની વર્ગોથી મુગી રોડા કરી રહેલ શ્રી નાગજીજી ગો કળસારકગ એક લેખ આ સામાયિક માટે લખી આપે તો તેની પ્રસિદ્ધિ આ લગભગ જુસાર્થ ગયેલા ગૃહ-

ઉદ્યોગો તરફ ખેડૂતોનું અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે કે જે ઉદ્યોગો જેતીના ધધામાં ફાળવ્યું ગ્રેતા સમય માટે, ખેડૂતોને જેથી થોડો આર્થિક લાભ થાય તેવા ઉત્પાદક વ્યવસાયની ગચ્છ સાથે

ઔમવર્ધનથી પ્રવૃત્તિને અગે દગ્યાગથી તરફથી જુદા જુદા ગામે સાગ ધનુજુટ પુગ પાડવામાં આવે છે, જેથી ખેડૂતો ધગ આગળ મારો ગળી વગર ખર્ચે કે ઓછા ખર્ચે પોતાના જરૂર જેટલા દેશી સાગ ગોધા જળદ ગિરેરી રાકે સાગ શીંતો સીંચે જુદ કુડલા મહાનના નેસડી અને મહુના મહાલના માળવાવ ગામે આપવામાં આવેલ નેત્રતી મલાગ અને માવજતના અભાવ કે ગામની ભાવનાના ફેરના કારણે, આ જુદમાં પ્રથમ ન્દોતી તેવી માગવાની કુટેવ દાખલ થઈ ગઈ, અને પરિણામે તેને ત્યાંથી ખસેડવાની જરૂર પડી નેસડીનો જુદ કુડલા ગાશાળામાં આપવામાં આવ્યો અને માળવાવનો જુદ ઉમરાળા મહાલના ધનામી ગામ જલાવપૂર ખાતે આપવામાં આવ્યો છે તે બન્ને રથળેથી આ જુદો માગવાની કુટેવ જૂલો ગયા વિશે અને સારી 'સર્વિસ' આપતા હોવા મતલબે રિપોર્ટ મળ્યા છે આપેલા જુદને નિયમિત હાથેરો થતો રહે અને બધા વખતે છૂટા નહિ રાખતા દરરોજ ગતના અમુક રથળે બધીયાર જગ્યામાં ગળવામાં આવે અને તેના તરફ પ્રેમભાવ જાયો વર્તીવ રાખવામાં આવે તો તેની પડેની કુટેવ મટી જવા ઉપગત તેના શોલ અને લક્ષણો સુધરે છે એ વાતની માહિતી દાખલાદર્શાવત સહિત અનુભવ લીધેના ગાગ તરફથી પૂરી પાડામાં આવે તો બીજા ગામોએ જ્યાં જુદ પ્રત્યે બેકાળજી અગર બેદરકારી રાખવામાં આવે છે, તેઓ તેની વધારે સમાજ અને ગાવજત રાખતા જરૂર રીતે તેવી માહિતી ફેલાવવામાં આવું સામાયિક જરૂર ઉપયોગી સાધન બને

ખાતરના અભાવે જમીન કસમાં ઉતરતી જતી જાય છે એવી સાર્વજનિક ફરિયાદ છે બીજા હાથ ઉપર જમીનનો કસ પોષનામાં ઉપયોગી થાય એવી સુએવા દોરની મુડદાવ માગી અને હાડકાનો ઉપયોગ કરવાની

સુગને લઈને એ વસ્તુ નકામી ફેંકી દેવામાં આવે છે; અગર લાવનગરની બેન ફેક્ટરી જેવા કારખાનાં દ્વારા સિલોન અને યુગેપના દર દેશો તરફ ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લેવા સારૂ ચણવવામાં આવે છે. હાડકાના ર્થાનિક ઉપયોગમાં સુખ્ય મુરકેલી તેને શી રીતે લાંગવા તે છે, પણ કાયસો ચર્ધ નવા તેટલો તાપ લગાડ્યા સિવાય માત્ર આચ આપીને તેને સહેલાઈથી લાગી શકાય તેવા બરડ બનાવી શકાય છે; અને એ રીતે ઉમરાળા મહાલના ગ્રાગપચાતના ગામ બલુડના બીખા પોલે હાડકાને ભુકો બનાવી, તેનો ઉપયોગ કરવામાં સફળતા મેળવી છે,

હાડકાં ઉપરાંત મુડાલ માટી ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી રીતે ધૂળ બેળવીને તેનો વપરાશ બોટાદના અમુક ખેડૂતોએ કર્યો છે. આ મંબંધમાં ખાસ નોંધવા જેવો દાખલો તો તળાવ મહાલના ઉત્સાદી દરબારી ખાતાદાર ખેડૂત દાસ્તમામદ વલી-મામદનો છે. મુડાલ માટી અને હાડકાંને ખાતર તરીકે પોતે ઉપયોગ કરી શકે અને બીજાને પણ તે બતાવી શકે, તેવા આશયથી ચાલુ સાલનો તળાવને લામનો ઇમરે તેમણે ગખ્યો છે, તે એવી શરતે કે મુડાલ માટી કાઢીને ખોરાક તરીકે લેવા દેગે નહિ અને હાડકાંને ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરી આ ભાઈ દાસ્તમામદે આ વસ્તુનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ જે રીતે કર્યો હોય, અને તેમ કરવામાં મુરકેલી આવતા તેનો જે રતો કાઢ્યો હોય અને તેથી તેમણે જે ફાયદો હાસન કર્યો હોય તે મળધીનો લેખ આવા સામાયિકમાં તેઓ આપે તો નકામી જતી પણ કિંમતી વસ્તુના ઉલોગના પ્રચારમાં બરડ મદદ થાય

જમીનમાં કસ પૂરે તતુ બીજા ખાતર માનુસના મળમૂત્રનું છે. બાવનગર સંદરની મેદકો આસપાસના ગામના ખેડૂતો, સર્ગી કિમત આપી ટસડીને લઈ નવ છે, પણ પોતાના ગામની ગદકીના વ્યક્તિ ઉપયોગ માટે કાંઈ ગામે કાંઈ ચોજના કરી નથી, તે

ખરેખર દિલગીરીની વાત છે. તેવી વ્યવસ્થા થાય તો ગામના ખેડૂતોને સારૂ ખાતર મળવા ઉપરાંત ગામની સુધરાઈ અને સુખકારીમાં સારો ફેર પડે. આ દિશામાં છૂટાછવાયા ગામોએ ઓછાવત્તો પ્રયાસ થયો છે. તેનો નોંધવા જેવો દાખલો નોંધણુવદર તપાના મોળે હણોડનો છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે, વાડાની કચ્છાખ બચ્ચા વાળીને, પાપખાના કચેલ છે ત્યાં ખાડા ખોદી ઉપર માટી નાખવાની વ્યવસ્થા રાખેલી છે. બીજા રથોએ આવા વાડાના પાપખાના હોય છે. ત્યાં મોટા ભાગે સાફસુરીની કાંઈ વ્યવસ્થા હોતી નથી, અને ગામના રખડના દોર ઓખર આઈને તે જગ્યા સાફ કરે છે પણ હણોડમાં સ્ત્રીઓ માટે કળશે જવા સારૂ કરાવેલ બધીમાર જગ્યામાં ખાડા ખોદી નજીક ધૂળના ઢગલા રાખી ગદકી ઉપર તે નાખવાનો વ્યવસ્થા રાખી છે. શરૂઆતમાં મહાવરાના અભાવે સ્ત્રીઓ કળશે ખેડા પછી ધૂળ નાંખવાની કાળજી રાખતી નહિ, એટલે ગામના બે-ચાર ઉત્સાદી યુવકોએ સ્ત્રીઓ કળશે ખેડો હોય, તેના ઉપર નિયમિત ધૂળ નાખવાનું માથે લીધું, પોતાની ગદકી આ રીતે ગામના યુવકો સાફ કરે છે, તેથી શરમાઈને સ્ત્રીઓએ કુટુંબ સુધારી અને પોતાની ગદકી ઉપર ધૂળ નાખતા શીખી, આ વસ્તુની વિગનવાર માહિતી સામાયિક દ્વારા પ્રગટ થાય તો તેથી ગામનું આરોગ્ય સુધરે અને આપોઆપ ખેડૂતોને સારૂ ખાતર પણ મળે, તેવી ચોજના બીજા ગામોમાં દાખલ કરવાનું શક્ય બને.

ખેડૂતો પોતે જેટલી સખ્યામાં દોર ગખતા હોય તેના પ્રગણુગા દોરનો નિબાવ ચર્ધ શકે અને દોરને હાલો ગદેવાની જગ્યા મળે એવી બે ચાર વીસા કે ૧૬ તેથી ઓછીવત્તો જમીન ખીડકા તરીકે રાખે તે જરૂરનું છે ખાતાની બધી જમીન સરખી હોતી નથી અને તેમાં અમુક ખરાબા જેવા ભાગ હોય છે, તેમાં મહેનત અને ખેડના પ્રમાણમાં વળતર મળતું નથી. આને ગદેલે તેવી જમીન ખોડકા તરીકે રાખી તેમાં બાવળ ઉઠે તો જમીન સુધર અને તેટલા

લાગેમાં આવળ નીચે ચરાણ હોય, તેથી પોતાના ઢોરને પણ થોડે ઘણે અંશે નિભાવ થઈ શકે. આવળની મંખ્યા પધતાં સાંતીના લાકડા તરીકે તે ઉપયોગમાં લેવાય. તે ઉપરાંત બળતણ તરીકે આવળના સોરણ વિગેરેનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે, અને તેમ થાય તો ચોમાસા મિવાય આઠ મહીના જે છાણકુચો છાણ તરીકે સુકવીને બળતણ તરીકે વેંચી નાખવામાં આવે છે તે ખાતર તરીકે બચાવી શકાય. આ પ્રમાણે પોતાના ખાતાની જમીનમાં સારી મંખ્યામાં આવળ અને બીજા ઝાડ ઉગેલાં છે, તેવા ઉમંગીના પટેલ દાનજી રૈયાના અને રાણુલા તપાના ચારેડીયાના આચર પટેલ દરવા અને કાંકય તપાના હગેરાળાના ખેડૂત પોલરા બાવા ગલાના દાખલા યાદ આવે છે. આ ત્રણ ખેડૂતો બળતણ તરીકે છાણાનો ઉપયોગ કરતા નથી અને આખા વરસનો છાણકુચો ખાતર માટે સંઘરે છે. કુડામાં દુધકાળના વર્ષે પણ આ હગેરાવાળાના પટેલના સામટા ઢોરનો નિભાવ, ધાસની તળાવી લીધા સિવાય બાવળ નીચેના ચરાણમાં જ તે કરી શક્યો હશે. આ ખેડૂતો માટે જે વાત શક્ય છે, તે સરખી રીયતિના બીજા ખેડૂતો માટે પણ અચિત અશક્ય હોવી ન જોઈએ; એટલે તેમના અનુભવનો યોગ્ય પ્રચાર થવાની જરૂર છે.

ઉપર જણાવેલ લંગલાના પટેલ ગીત્રા શામળાએ બહુ મોઢી નહિ એવા કડબ કાપવાને મંચો વસાવ્યો છે, જેથી કડબના ઓગડ પડતી નથી અને ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલો નકામી જતી કડબ બચી જાય છે. કપાસ માંડવીના વધી ગયેલા વાવેતરને લઈ ને સાગ વર્ષે પણ નિરજની તાણ ખેડૂતોને રહે છે. એટલે આ સાધન પહોંચતાં ખેડૂતો પોતાથી અગર તેમ નહિ તો આખા ગામ ખાતે એકાદ બે સંચા જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં વસાવવામાં આવ્યા હોય તો જરૂર લાભદાયી નિવરે પણ તેમ કરવાને બીજા ગામના ખેડૂતો ઉત્તેજ્ય તે સાથે આ અગંધની વિગતવાર માહિતીનો

પ્રચાર થવાની અપેક્ષા છે, જે આવા સામાયિક દ્વારા જ બની શકે.

ખોરડીના ઝાંખરા ન્યાં ત્યાં વગડાઉ હોય છે અને વાડ કાંટા સિવાય તેનો બીજો ખાસ ઉપયોગ થતો નથી, પણ એકાદ વર્ષથી લકારીયા, ભુલકી અને ત્રાપજ તપાના અમુક અમુક ગામેએ તે ખોરડી ઉપર આંખ ચઢાવી તેના ઉપર કારીના મોટા ખોરનો ફાલ લઈ શકાય તેવી તળવીજ થઈ છે. તેની જરૂરિત ખેતીવાડી ખાતાદ્વારા પરવળ, બટાટા, સુરણ, આદુ દળદર વિ. ના વાવેતર માટે છુટીછવાઈ જ આવ્યે પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. બજુડ જેવા ગામે ન્યાં કાળો ચીકણી માટી છે ત્યાં સુરણના વાવેતરમાં સફળતા ન ગળી ત્યારે તળાવ તપાના લાદાવળ અને મણુર જેવા ગામે રેતીમિશ્રિત લરલરી માટી છે એટલે જમીન અંદર વધતા આ દંડ માટે વિશેષ અનુકૂળ છે ત્યાં સુરણના વાવેતરનું ઠીક પરિણામ આવ્યું છે એટલે સરખી રીયતિના બીજા ગામેએ આવા વાવેતર મંખથી વિગતવાર માહિતી આપવાથી આવા દંડના વાવેતરનો પ્રચાર થઈ શકે.

ભુલકી તપાના દરિયા કાઠે આવેલા લાખણકા ગામે બે ત્રણ કાળુના ઝાડ અનાયાસે ઊગેલા છે અને કાળુનો ફાલ પણ ઠીક ઠીક આવે છે તે કાળુના ઝાડ છે તે વાતથી પણ ગામલોકો અત્યંત હતા. આવા બીજા ઝાડ કેમ ઉગેરવા તે બાબતની તજનીજ ચાલે છે તેમાં સફળતા મળે તો કંઠાળના આવા ભીની દવાવાળા બીજા ગામેએ પણ આવા કિંમતી ફળાઉ ઝાડોના ઉગેરનો પ્રચાર થઈ શકે. તેમ કરવામાં આવું સામાયિક અચિત ઉપયોગી થાય.

તળાવ મહાલના ઠળીયા ગામે ગામલોકોએ પોતાથી જે રચાનિક નીપજનો માગ ગામમાંથી રવાના થાય તેનું દરગાડી એકે એક આના મુજબ ધર્મોદાનું લેવાણુ દાખલ કર્યું અને એ રીતે એક થયેલ રકમમાંથી ગામ ખાતે દારૂ પાકે થઈ શકે મકાન રૂપીયા અઢીહજાર જેટલી અંધાબું છે, અને ગામની એક જોડી

પૂરી પાડી છે. બીજા ગામેએ આવા સાર્વજનિક કરવા જેવા કામ નાણાની મુશ્કેલીને લઈને થઈ શકતા નથી, પરંતુ કોઈના ઉપર ખાસ બોલો પડ્યા સિવાય આવા નાણા એકઠા કરવાની રીત જેની સફળતા ઠીંગા ગામના અનુભવે સિદ્ધ કરી છે તે રીતની વિગતવાર માહિતીને ફેલાવો થાય તો નાણાની મુશ્કેલીને ઉપાય બીજા ગામેને પણ સહે અને એ રીતે કરા જેવા સાર્વજનિક કામો બહાગની મદદના અવનમન સિવાય ગતિમા મૂકાય

સચક્ત પ્રાતવાળા ડો નેહરૂ (I. C. S) તેમણે લોકપ્રિય બનાવેલ ઈલેક્ટ્રો કલચરની પદ્ધતિનું નાપાન અને અમેરીકા જેના દરેક દેશ સુધી અનુસરણ થયું છે અહિં પણ તેની અજમાએશની શરૂઆત કરવામા આવી છે દરકોઈના મોજે નારીના પ્રાગજી પટેલને જમરૂખ દાડમની વાડી છે, થોડા જમરૂખના ઝાડ ઉપર લીલા કાદવીઆ જમરૂખ જ આવતા, તેને ઈલેક્ટ્રોકલચરની પદ્ધતિએ સ્પાર્કવાળુ પાણી પાતા તે જમરૂખનો રંગ સુધરી પીળો થયો છે અને તેના કદમા ફેર પડ્યો છે અને ફાલ પણ વહેલો બન્યો છે તે એટલે સુધી કે બધા ઝાડોના પાક સામરો આવી ન જાત તે સારૂ આ સ્પાર્કવાળુ પાણી આપવાનું ગંધ કરવાની જરૂર પડી તેની જ રીતે મળવા મદદના કોજનીના આમચાલતના પ્રમુખ, પ્રસિદ્ધ થીઆસોશીસ્ટ ગ શ્રી હરજીવનદાસભાઈ મહેતાએ પણ ઈલેક્ટ્રોકલચરની પદ્ધતિએ બાજરાના ગીયારણને સ્પાર્ક આપીને વાવેતર કર્યું હતું તેથી બાજરાનો દાણો મોટો આવ્યો છે અને પાકમા પણ સારો ફેર પડ્યો છે એવો તેમનો અનુભવ થયો છે ગીજી રીતે પણ માણસ અને ટોગના રોગમા શ્રી હરજીવનદાસે ઈલેક્ટ્રોકલચરનો ઉપયોગ કર્યો છે. થોડા વખત પહેલા કોજની ગામે ગાયોનું પ્રદર્શન થી હરજીવનદાસભાઈના પ્રયાસથી ગોડવાસુ હતું બીજા ગામથી આવેલ એક ગાયને આફરો મડ્યો. પણ ઈલેક્ટ્રો-કલચરની ટ્રીટમેન્ટ આપવાથી તાત્કાલિક તેને (રીસીફ) આરામ આપી શકાયો હતો

જૂની મોટરનો નીચેપયોગી થએલો મેગેને સરતી કિમતે મળે છે તે વડે સામાન્ય ખેડૂતો પણ આ ઈલેક્ટ્રો-કલચરનો લાભ મેળવી શકે છે અ ઉપયોગી બાબતને પ્રચાર કરવામા આવું એ સામાયિક ખચિત ઉપયોગી સાધન બને ધોળ ફર્મિની મકુલમા કામ ગતા શિક્ષક શ્રી અબાશક પડ્યાએ આ સમયેની અનુભવવાળી માહિતી એકઠા કરી છે તેનો અમુક ભાગ તો તેમણે મુજરાતી, મુખ્ય સમાચાર જેવા છાપામા પણ પ્રગટ કર્યો છે અહીંન સ્થિતિસભેશોને વિશેષ બધબેસતી થાય એવી અ વિષયની માહિતી રા પડ્યા આપે તે ઈચ્છવ જોગ છે

શ્રી હરજીવનદાસભાઈએ તેમના કોજલી ગામે માડવીનું વાવેતર પહેળા પાટલાની રીતે ગઈ સાલ કર્યું હતું તેમા માવળનો વરસાદ થવાથી કે આસમા વધારે ખાતર પૂરવાથી કે બીજા કારણે માડવીના છોડ સીધા (Vertical) ખૂમ વધી ગયા આમ બને છે ત્યારે વધેના છોડના ઉપરના કુમકાના ભાગને કાપી નાખીને ગોડન તરફ, ઢોરને નીચવામા આવે છે અને તેથી છોડ વધારે સીધો નહિ વધતા બને બાજુ (Horizontal) વધારે બળ કરે છે, અને વધારે સખ્યામા દાઢા મૂકે છે, એવી માહિતી મળવા મહાલના ડેપુટી વહીવટદાર સાહેબ અને મળ ગોડળના વતની બાઈથી ડાહ્યાભાઈ વડાનીયાએ પોતાના અનુભવ ઉપરથી શ્રી હરજીવનદાસભાઈને આપી આ પ્રમાણે સીધા છોડ બીજા ધણા રથળે વધ્યા હશે ત્યા આ વાતની જાણ થાય તો છોડની ઉપર ઉપરનો ભાગ કાપીને બાદવા આસો મહીનામા લીલો ચારો ખેડૂતો પોતાના ઢોરને આપી શકે, છોડ સીધા નકામા વધતા અટકી જાય અને બને તરફના પાટવામા પાથગ વધે એટલે માડવીનો પાક પણ વધારે સારો ઉતરે એ દેખીતું છે

આની આરી વિગત ઘણી ઝીણી અને વખતે નજીવી પણ લાગે, પરંતુ તે ઉપયોગી છે તેની તો ના ખાડી શકાય નહિ અને બાબત કદાચ ઝીણી

અને નાની હોવાથી જ તેના તરફ જોઈતું લક્ષ્ય નહિ રહેતા ખેડોતોની જાણ બહાર ગ્રહેવા સક્ષમ છે એટલા માટે જ તે મળધેની વિશ્વાસપાત્ર માહિતીનો વિશેષ ફેલાવો થવાની અપેક્ષા રહે છે.

ગામાયત પાણી પીવાના ફવા આગળ થણે ઢોંગણે પુષ્કળ પાણી ઢોળાય છે અને આસપાસ ખેડો કે માદલ જેવું જામે છે અને તેનું ગદુ પાણી જમીનમાં ઉતરીને ફવાના પાણીને બગાડે છે. આવી ખેડી પૂરાં રી દેવા અને ઢોળાતા પાણીના નિકાલ માટે જુદી જુદી રીતે કુડવા મહાલના જીરા ગામે, શિહેર મહાલના મોટા સુગકા અને જીથરી ગામે અને ઉમરાળા મહાલના બજુડ ગામે ગતો કાટરામાં આવ્યો છે આ મંધીની વિગતવાર માહિતીનો ફેલાવો થવાથી ખીજા ગામોએ અનુભવાતી આવી મુશ્કેલીનો ઉપાય જરૂર થઈ શકે

ઉમરાળા મહાલનું ટીંબો ગામ ઉમરાળાથી ધોળા જતી સડકથી થોડે દૂર આવેલું છે, પણ ચોમાસામાં સડક અને ગામ વચ્ચેના ગતતામાં ખેડી જેવું થઈ જવાથી અવરજવરમાં પારાવાર મુશ્કેલી આવતી આ સ્થિતિથી ખર્ચ કરીને અને વધારે તો ગામ લોકોએ સામઠો દહચો કરી પથ્થરના ગાડા વહી લાવીને અરધા પોણા માઇલમાં પથ્થરની પાટી સડક પોતાની જાત મહેનતથી કરી છે જેટલી સડક રીતસરના ધોરણે પાટી બધાવતા નિર્ધાન બે ત્રણ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થાત અને તેટલી મોટી રકમ મળવા કે એકવી કરવા પર રાહ જોઈને લમણે હાથ ઈજામ લોકો ખેસી રવા હોત તો તે કદી બધાત નહિ પણ સ્વાસ્થ્યથી અને સામુદાયિક પ્રયાસથી ગામલોકો સહેલાઈથી તે બાધી રાખ્યા છે અને તેથી ગામની કામગીરી આગવડ દૂર થતા ચોમાસામાં પણ અવરજવરનું સાધન સુલભ થયું છે. આજ પ્રકારની મુશ્કેલી વળીથી ખેડોતોને પડતી દરબારથી તરફથી આવેલ થોડી મદદ ઉપરાંત વધારે તો તે સીમના ખેડોતોના સહકાર અને સામુદાયિક પ્રયાસથી ખેડોતોની જગ્યા સુધારવામાં આવી

છે. અને ચોમાસામાં અવરજવર થઈ શકે તેવી સગવડ થઈ છે.

આ સામયિક દ્વારા, આવા ખીજાને દાખલો લેવા જેવા સારા સફળ પ્રયાસોની વાત બહાર આવે તો ખીજા ગામો પણ જ્યાં આ પ્રકારની મુશ્કેલીથી મુજાતા હોય ત્યાં તેનું અનુકરણ થઈ શકે અને પડતી મુશ્કેલીનો કાયમ માટે ઉપાય થાય

લગ્ન, ધર્મધર્મ વિગેરે પ્રમુખે થતા અમર્યાદિત ખર્ચ અંકુશમાં લાવી રાકાય તે સાક ખગડ અને ખીજા જાતિઓએ જાતિના ધાગ દરબારથી પાસે મળુ કરાવ્યા છે એ રીતે દરબારને તે ધાગના અમલમાં હાથ હોવાની જાતિના નિયમેનું વધારે સારી રીતે પાલન થાય છે આ મળધેની ખાત્રી લાયક માહિતી વિગતવાર આપવામાં આવે તો ખીજા જાતિઓ જોયોને આવા બ્યાનદારિત્ર પ્રમુખે થવાના ખર્ચને અંકુશમાં લાવવાની મુશ્કેલી હોય તેઓ પોતાની જાતિના ધારાધોરણ દરબારથી પાસે જીજીટર કાવવાને ઉત્તેજાય

આવા સામાજિક પ્રમુખે થતા ખર્ચ જાતિદ્વારા અંકુશમાં લાવના ઉપરાંત વિકટર મહાલના ગ્રામપંચાયતવાળા ગામ બર્મટાણામાં એક જ જાતિના નહિ પરંતુ ગામની તમામ જુદી જુદી જાતિના લોકો એ ભેગા થઈને સીમતના પ્રમુખે વરો નહિ કરવા કંગાર કર્યો છે અને એ રીતે અચોક્કસ થતા ખર્ચ બધ કયો છે ઉપરાંત ગ્રામસુધારાની ઝાડ ઉછેર અને ઝાડગણી માટે, ગામમાં નાની મોટી કમિગી નીમીને ગામમાં પદ્ધતિસર કામ થાય એવી જોઈવણ રાખવામાં આવી છે જાગતા ઝાડને વધારે નુકશાન લગવાડ રન રી જેવી માવધારી કામ તરફથી થાય છે, એટલે અગમચેતી વાપરને ઝાડ ગણી સમિતિમાં એ કામના માણસોને ખાસ યોજ્યા છે જેથી તેમનો પોતાની કામના ખીજા ભાઈઓ ઉપર વિશેષ શેઠ અને અંકુશ રહે

વળી આ બર્મટાણા ગામે વાણીયા, બ્રાહ્મણ સિવાય અથવા તો તે ઉપરાંત ખીજા કામના સ્ત્રી પુરૂષ વર્ગના ઘણા માણસોએ હમેશા નાવા વોચાનું નીમ લીધું છે, અને તે નીમનું બરોબર પાલન કરાવવા

સાર સ્ત્રી અને પુરૂષની જુદી જુદી સમિતિ નીમવામાં આવી છે. બીજા મંદા, બીજીને ઉપયોગ નહિ કરવા વિગેરેના પશુ નીમ આ ગામે અમુક અમુક માણસોએ લીધા છે, અને તેના યથામં પાલન માટે તે બાળતની સમિતિ નીમીને વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ પ્રકારનો સુધારો બીજા ગામે કરવા તજ્જીજ થાય છે પરંતુ શસ્ત્રાનને ઉત્સાહ મદ પડી જતા તે પ્રવૃત્તિ શિયન ચર્મ નાથ છે અને સ્થાયી પરિણામ આવતુ નથી. પશુ આ બર્જાણા ગામે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ માટે સમિતિઓ નીમવાની જે ગોઠવણુ પરતે ગ્રામ-પંચાયત ઓફિસર ભાઈ કાશીરામ અને તે ગામના દરજારી શાળાના ઉત્સાહી શિક્ષકના પ્રવાસ અને સમગ્રવટથી ગામવામા આવી છે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા બીજા ગામેઓ થાય તો સારી પ્રવૃત્તિનું સ્થાયી પરિણામ આવે, પશુ બર્જાણાના અનુભવની માહિતી અને જાણુ બીજાઓને થાય તોજ તેના અનુકરણુ માટે સુગમતા થાય.

આ બર્જાણા ગામની નિશાળગા તથા સોહોરના ઇંધરી અને કુડાના ઘોડીની નિશાળોમા છેડરાઓ પામે દાયકોદથી કપાસિયા લોઢાવવા અને ગેટિયાથી રૂ કતાવવા પ્રવાસ યથો છે. તેમા બહુ તો સફળતા મળી નથી પરંતુ જે ઘોડી મફળતા મળી હોય અને જે મુરકેથી આવી હોય તેના અંગની માહિતી આવા સાધનો દ્વારા આપવામાં આવે. અને ચર્ચો થાય તો આ પ્રયોગમા આવની મુરકેથીનો ઉપાય સુએ અને તેનો વિશેષ પ્રચાર પશુ થાય.

માણસની ગદકીના ખાતર વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, શહેર લાવનગરની ગદકીના ખાતરનો ઉપયોગ આસપાસના અધિવાસી, ભુમિલ, માલમુકા વિગેરે ગામના ખેડૂનો કરે છે. જીવેવના ખેડૂનો ખાસ કરીને પિત્તા ધડના વાંવનરમાં આ ખાતરનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી ધડનો દાણો દેખાવમાં તેજા અને પે પાથેસો થાય છે પરંતુ તે ધડની રોટલી વારી રાત રહેતા તેમા સ્ત્રીકાશ આવે છે અને ઉતરી જાય છે. એટલે તેનો દોષ મેલાના ખાતર

ઉપર નાખવામાં આવે છે. ખરી હકીકતમાં મેલાનું ખાતર વધારે ઉષ્ણ અને કસાર હોવાથી મેલાતને જેતું ને તેતું આપવાથી ઉપર જાણાવ્યા પ્રમાણેનું પરિણામ આવે છે, પરંતુ તેમાં ધૂળ અને કચરો ભેળવવામાં આવે તો તેતું પ્રમાણુ અને ગુણુ બન્ને વધે અને મેલાત પચાવી શકે નહિ એટલુ ઉષ્ણ રહે નહિ. આ વસ્તુ જીવેવના ખેડૂનોને સમજાવતા એક બે ખેડૂનોએ માટી ભેળવવાનુ કબૂલ કર્યુ છે. તેતું મંતોષકારક પરિણામ આવે તો તેની પ્રસિદ્ધિ થવી થશે.

બીજા તરફથી ખૂદ લાવનગરની ગુનિસિપાલિટીએ એ ગદકીનું ખાતર કુક દાર્મમાં આપના તેને બદલે સહેરનો બીજો કચરો પશુ ગદકી સાથે પદ્ધતિસર ભેળવીને તેતું મિશ્રિત ખાતર આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે. ગદકીનું ખાતર ગાડી એકના બે રૂપિયે ખેડૂનો લઈ જતા અને આ મિશ્રિત ખાતર ગાડી એકના આઠ આને આપવાનું નક્કી કર્યુ છે છતાં ગુનિમિ-પાલિટીની ઉપજ ગોઠી નહિ આવે અને ખેડૂનોને વધારે મરતુ અને નકડા ગદકીના ખાતરમાં જે દોષ દનો તેથી મુક્ત એવુ ખાતર મળશે એમ આશા રહે છે. આ પ્રયોગ લાવનગરની ગુનિસિપાલિટી સફળતા-પૂર્વક પાઠ ઉતારે તો તે પદ્ધતિ બીજા કરવાની મુ. ને અનુકરણીય થાય. અને અત્યારે કરવામા ગદકીના 'Sanitary Disposal'ની મુરકેથી આવે છે તે દ્ર થવા સાથે કરવાની આસપાસના ગામના ખેડૂનોને તેમને પોસાણુ થાય તેરા ભાવે સાફ ખાતર મળવાની પશુ અનુકૂળતા થાય

સદાયકારી મંડળી અમુક ગામે નિર્મળતા નીવડવાનો કડનો અનુભવ થયો છે તેમ બીજા દાય ઉપર ખરેખર મનોષ થાય તેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેવી મડ-ળીના દાખલા પશુ મળી આવે છે. આવો મોંધવા જેવો દાખલો જલુકની સદાયકારી મંડળીનો છે. તેનો પ્રસાપાત વહીવટ મંડળીના સેક્રેટરી બીજા ખેડૂની મતન કાળજી, ખેત, સારી આવડન અને વહેવાર કુશળતાને આભારી છે અને પરિણામે આ મંડળીએ

રૂ. ૫૦૦૦ જેટલા ચોકસો નફો મેળવ્યો છે. એ નફામાંથી રૂ. બેથી અઠી હજાર જેટલી કિંમતનું પાકુ મકાન મંડળીએ બધાવ્યું છે. તેમ મંડળીની અને ગ્રામપચાયતની ઓશીમે બેસે છે. ઉપરાંત મંડળીની પેટા પ્રવૃત્તિ તરીકે એક સ્ટોર તે મકાનમાં બેઠવામાં આવ્યો છે તેમાં મંડળીના મજૂરોને ચાલુ બજારબાવ કરતા રૂપિયે બેથી ચાર આના ફેરે પાણકાર, કપાસિયા, ગ્રાસનેવ, તેવ, કાથી, સુતર, અવડા વિગેરે હંમેશાની ધર અને ખેતી ઉપયોગી વસ્તુઓ ઉધાર અને રોકેટથી વેચવામાં આવે છે. આ મકાનમાં વળી ભાડુ ઉપર તેવી દુકાન પણ ઉતારવામાં આવી છે અને એક ભાગમાં ગામનો ધણુપુટ બંધાય તેવી સગવડ ગમવામાં આવી છે આ નમુનેદાર મંડળીની હકીકત અને ખાસ કરીને તેના હરતકના ચાલતા સ્ટોરની હકીકત બીજા પંચ પામે લખાવીને વિગતવાર જણાવી હોય તો જરૂર બીજા મંડળીઓને તેમના લ્હીનટમાં થોય સુધારે કરવામાં અને જેની પામે ફીક ફીક રીઝર્વ ફંડ જમા થયું હોય તેવી મંડળીઓને સ્ટોર્સ જેવી પેટા પ્રવૃત્તિ કાઢવામાં મારૂ દિશાસૂચન મળે.

તળાવન મહાલના તાપજ તપાના પીપગવા, સથરા, ગયાલકા જેવા ગામે ખેડૂતોની નજીબી આર્થિક ગિચાને લઈતુ સદાયકારી મંડળી કાઢવા માટે સર-આતની જે ચાપણ જમા કરાવવી જોઈએ તેમ કરવામાં મુરકેટી આવતી પશુ સારા નસીમે સથરાના એક નરોત્તમદાસ બેચરભાઈએ સથરા અને ગયાલકા ગામના ખેડૂતોને રૂ. ૨૦૦૦ જે હજાર મોડુ બેખમ ખેડૂતે ધીરો અને તે તે ગામના ખેડૂતોને સદાયકારી મંડળીમાં ચાપણ તરીકે જમા કરાવી તેવી રીતે પીપરકા ગામે માત્ર સેનાલાવથી ગામડાઓમાં કામ કરતા શ્રીયુત વેણીકરભાઈ ભરે રૂ. ૧૦૦૦ એક હજારની સગવડ પીપગવાના ખેડૂતને કરી આપી અને એ ગામના ખેડૂતો સદાયકારી મંડળી ગ્રામપચાયત સક્તિમાન થયા એ રીતે ઉછીની લીવેવ વકમ વ્યાજ સાથે પાછી ધણીખરી ભરી દેવામાં આવી છે, અને

એ ગામે મંડળીઓ એકંદરે સારી રીતિમાં મૂકાઈ છે. અને નાણા ધીંગનારને પણ સામાન્ય રીતે બેકમાં વ્યાજ ઉત્પન્ન થાય તે કરતાં વધારે સારા વ્યાજનો લાભ મળે છે એ મગવેનો માહિતિપૂર્ણ લેખ આ સામાયિકમાં આવ્યો હોય તે બીજા ગામો ન્યાં ખેડૂતો સદાયકારી મંડળી રચાવવા ઉત્સુક હોય પરંતુ મર્યાદાતની નાણાની મુરકેટીને લીધે તેમ કરી શકતા ન હોય તેઓને અગર તેમને મદદ કરવાને તત્પર એવા બીજા ભાઈઓને એવી મુરકેટીને જરૂર રહેતો મુદ્દો અને નવી મંડળીઓ ગ્રામપચાયત ધણી અનુ-જ્ઞતા થાય.

જ્યારી ગાળાઓની સગવડ ન્યા નથી તેવા નાની વતીવાળા ગામોએ ગ્રામસુધારણા કડમાંથી મળતી મદદના ટેકાથી મહુવા મહાલના વણુ ગામોએ અને ભાલના ગામપગ જેવા ગામે પણ ગામીશા-ળાઓ સ્વાવવાનો સફળ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેવી જ રીતે નાની ઉમરમાં જેઓ જીવનશૈલી વચિત ગ્વા હોય તેવા મોટી ઉમરના ભાઈઓને ગનોશાળા દ્વારા અક્ષરજ્ઞાન આપવા મહુવાના કોજલી, વિકટર મહાલના જર્ગટાણા, ઉમરાળા મહાનના હણોડ વિગેરે ગામે તત્પરીજ થઈ છે લોકોની નિરક્ષરતા ઓછી થાય તેવી પ્રવૃત્તિનો જેમ અને તેમ ફેલાવો થવાની જરૂર છે, જેટલે આ પ્રયાસ ન્યા ન્યા ઓછીવતી સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાની વિગતવાર માહિતીની નહેગત થવાથી બીજાને તેનું અનુકરણ કરવા જરૂર પ્રેરણા મશે અમુક ગામે તો ઉપર જણાવ્યા પ્રકારની ગામીશાળા એવી સરસ આવતી જોવામાં આવી હતી કે ગામની વરતીની મપ્પાનો બાધ નહિ મળુતા તે ગામે ખાસ કેઈસ તરીકે દરજ્જારી શાળાની ગયવડ આપવાનું કેવલણી ખાતાને ઉચિત લાગ્યું હતું

ગામડાઓને પૂરતો અનુભવ ન હોય તેઓને બહુ આવરણ ન લાગે તેવી એક સગવડ લગભગ દરેક ગામને જેની પૂરી જરૂર કહી શકાય તે રમશાનની જાખરીની છે. પૈસા ખચેતા પણ લોકડાનુ બજારથુ

ગામડામાં મળતું નથી. અને તેવા બળતણની અછત અને મોંધારતને લઈને મરણ પ્રસંગે સખને બાળવામાં અતિશય મુશ્કેલી આવે છે. ચોમાસામાં વરસાદ વરસતો હોય અને પવન ફુંકતો હોય ત્યારે આ મુશ્કેલીમાં એ બાળતનો રીધો અનુભવ થવા સિવાય કંઈ ખ્યાલ ન આવી શકે તેવો ઉમેરો થાય છે; અને મરનારની વાંસે બાળવા જગાર ડાબુઓ અધમુત્રા જેવા યંત્ર જાય છે; છતાં ઘણી વખત સખને પૂરા અગ્નિસ્પંદર દેવાતો નથી અને ગામની સુખાકારી બગાડે તેવી અપકચરી સ્થિતિમાં સખને છોડી દેવાની જરૂર પડે છે. આ મુશ્કેલી ટાળવા દસકોઈના ભંડારીયા, ઉમરાળા મહાલના માંડવા, સજોસરા વિગેરે ગામોએ ખાસ ફંડ ફાળો કરીને અને ખૂટતી મદદ મા. સુ. ફડમાંથી મેળવીને સ્મશાનની છાપરીઓ પાકી બાંધવામાં આવી છે, જેના અનુકરણ માટે આ સંબંધીની વિગતવાર માહિતી પ્રસિદ્ધ થવાનો જરૂર છે.

દારીયા થોરને જીવાત લાગુ પડવાથી, લગભગ તેનો સાર્વત્રિક નાશ થયો છે. તે એટલે સુધી કે તેનું બીજ પણ મહેશે નદિ તેવી દહેશત રહે છે. સારા નસીબે જે પ્રકારની જીવાત (Cochitcal insects) દાયોઆ થોરનો નાશ કરે છે, તે બીજી વનસ્પતિને વુકસાનકારક નથી. ગામના પાદરમાં કે ગામની નજદિક આ થોરો વધેલા હોય તેનો નાશ કરે તે મુંઝવનારો સવાલ હતો. દવે તો કુદરતી આદત આ થોર ઉપર ઉતરી છે, અને ખેતર તથા વાડોએનું ચઢની જેમ આ થોરની વાડો રક્ષણ કરતી, તે નાખૂદ થતાં, ખેતર અને વાડી ખુદ્દાં યઈ ગયાં છે. અને દાયોઆ થોરની જગ્યાએ તેવી બીજી કઈ જાતની વાડ કરવી તે મુશ્કેલ સવાલ ખેડૂતો સામે ઊભો થયો છે.

ડાંડલીઆ અને કાંટાવાળા થોરની અગર કેતકા અગર દાડમોંકળીના વેલા વિગેરેની વાડ અમુક અંશે થોરનો વાડની જગ્યા લઈ શકે તેમ છે. પણ ભાવ-નગરની પાસે નારી અને જુધેલ જેવા ગામોએ દાડમ

અને જમરૂખના જેવા કામતી મોલનાં રક્ષણ માટે ખેડૂતોએ કાંટાળા તાર (Barbed wire)ની વાડ કરવાનું કુદરત પાલું છે.

સકચાતમાં થોડી ખર્ચાળ આ વાડ જણાય પરંતુ તેવી વાડ રોઝ, કુકર વિગેરે જંગલો જનનવર સામે પણ વાડી અંદરના મોલ અને ફળાઉ ઝાડનું રક્ષણ કરે છે, અને આ ખેડૂતોના અનુભવ પ્રમાણે તો આ વાડ એટલી બધી ખર્ચાળ નથી કે ખેડૂતોને કરવી ન પડવડે. નાશ થયેલા થોરની જગ્યાએ કેતકા કે કાંટાળા થોરનો નવી વાડ તૈયાર કરતા તેમાં પણ એછોવતો ખર્ચ થાય અને ઘણી મહેનત પડે. અને વળી તેવી વાડ ખેતર કે વાડીનું રક્ષણ કરે તેવી તૈયાર થતાં રહેજે એ ત્રણ વર્ષ નીકળી જાય, ત્યારે કાંટાળા તારની વાડ તો તુરતમાં જ ઉભી કરી શકાય. અને તારની વાડની ચાંલકીઓ નીચે ડામર લગાડવામાં આવે અને બીજી રીતે સારી હાલતમાં રાખવા કાળજી રાખવામાં આવે તો સકચાતમાં તે થોડી ખર્ચાળ હાથે તો પણ છેવટે આ તારની વાડ બીજી વાડને મુકાબલે સરતી નહિ તો ખાસ મોંઘી તો નહિ નીવડે એમ આ નારીના ખેડૂતોનું માનવું છે. આ સંબંધમાં, કેટલા વિસ્તારમાં કેટલા ખર્ચ આવે અને મુકાબલે તારની વાડ કેટલી બધારે ફાયદાકારક છે વિગેરે વિગતવાર માહિતી જેમણે આવા તારની વાડ કરાવી હોય તેવા ખેડૂતો પાસે લખાવીને તેને પ્રસિદ્ધિ આપી હોય તો તે અચોગ્ય નથી.

અજખત આ સામાયિકમાં ખેતીવાડી વિષે કે બીજાં વિદ્વાતભર્યા શાસ્ત્રીય લેખ છપાશે પણ માત્ર તેવા લેખોના જ વાહક નહિ થતાં તેમાં તુરત અમલમાં મુકી શકાય તેવા બ્યાવહારિક અનુભવમાં આવેલી ઉપર જે જે બાબતો જણાવેલ છે તે તે બાબત અને એની બીજી દ્રષ્ટિકોણ વિષે પણ લેખો આવે તો આ સામાયિકની ઉપયોગીતા જરૂર તેથી ઘણી વધે અને મામ જનતા અને ખેડૂત જનતાને તેનો વિશેષ લાભ મળે તે દેખીતું છે; અને એટલા ખાતર જ કાંટાળા ઉપગમે તેટલા દાખલા-દ્રષ્ટિ

ઉપર ટાક્યા છે કે તેથી જુદી જુદી ખાખતોની માહિતીના ફેલાવા માટે આ સામાયિક સાધનરૂપ થઈ શકે, તેના વિશેષ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે કહેવાની જરૂર નથી કે ઉપર જે જે જુદી જુદી ખાખતોના ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે દરેક ખાખત અનુભવ લીધેલા માણસથી સ્વતંત્ર લેખનો વિષય થઈ શકે તેમ છે અને આ લેખ લાખો થયા છતાં લખના જેવા રિય-યોના માત્ર સુચન રૂપે છે એમ કહીએ તો ચાલે

સહાયકારી મંડળીની પ્રવૃત્તિ અમુક અમુક ગામોએ સાવ નિષ્ફળ નથી ગઈ તો પણ જોઈએ તેવી પ્રગતિ તે કંઈ શક્ય નથી તે યોક્ત્સ છે આવી નિષ્ફળતા કે મદ પ્રગતિના કારણોમા સુખ્યત્વે શાખ (credit) ફરાવવામા બેદરકારી શાખની મર્યાદા ફરાવી હોય તેથી વધારે રકમની પક્ષપાત કે ખીજ ગરજથી ધીરધાર, ધીરજ રકમના વ્યાજ અને મુદ્દલ પેટે વખતસર વસુલાત કરવામા કમ કાળજી કે ઠીકપ વિગેરે છે આ સમયેની અનુભવવાળી માહિતી ઉમગળા મહાનના ઝોનરરી ઓગેનાઇઝર રાધવજી રાજ, ટસા તપામા આ મંડળીની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય પોષક ટસાના મુખી ખીમજી ભવાન તથા નિંગાળાની સહકારી મંડળીના સેક્રેટરી લખમજી પટેલ, વ્યક્તિગત દાખલા સાથે પૂરી પાડી શકે તેમ છે તેવી માહિતી તેમની પાસે લખાવી આ સામાયિક દ્વારા ખપાવી હોય તો ખીજ મંડળીએ બેદરકારી ઓછા અનુભવ કે પક્ષપાતને મગજો ધીરધાર અને વસુલાતના કામમા જોઈતી વ્યવસ્થા જાળવી શકતી ન હોય તો તેમા અવરથ સારો સુધારો થાય

અમુક અમુક ગ્રામ પચાયતરાળા ગામોએ પક્ષ પાત કે પચારના પ્રલોભનથી જોઈતી લાયકાત ધરાવતા નહિ છતાં પણ ખીજ રીતે જેની ગામમા લાગવગ હોય તેવા માણસની તળાટી તરીકે પમદગી થાય છે અને પરિણામે પચાયતનુ મમ બગડે છે

ગામમા ધીમે ધીમે કુમપ અને પક્ષાપક્ષીનુ વાતાવરણ મધ્યમ છે, અને એ રોગ વધતા, પચાયત કા તો પાછી લઈ લેવા જેવી પરિસ્થિતિ જોવા થાય છે અગર ગામલોકો પોતાથી પાછો દરગારથી વહીવટ સલાળે ઝોવી અરજ હેનાવ કરે છે, એટલે તળાટીની પસંદગી કેવા ધોરણે થવી જોઈએ તે સમયમા તળાટી મહાવગા હોયડી તપાના ગાઝમેગ ગ્રામ પચાયતના પ્રમુખ શ્રી રાધવજી ભટ્ટ અને ત્યાની પચાયતના તળાટી ભાઈ દ ગોવિંદદામ મારતર, જેઓ તપાની ખીજ પચાયતના કામમા પણ સારો રસ લે છે તે ઉપયોગી માહિતી આપી શકે તેમ છે, એટલે તેમના પાસે લેખ લખાવ ને આ ખાખતની ચર્ચા થાય તો તળાટીની પસંદગીનું ધોરણ નક્કી કરવામા તે જરૂર મદદગાર નિરડે

દુકામા અજમાએશ લીધેલા વિચાર અને અનુભવના Exchange and clearing (આપ લે અને પ્રચારના સાધન) તરીકે આ સામાયિકનો ખાસ ઉપયોગ થયો જોઈએ ઉપર કેટલાક ખેડુત ભાઈ ઝોના નામો આપ્યા છે તેમના ધણાખરા ખીજ ખેડુત ભાઈ ઝો સમજી શકે તેવી ભાષામા પોતાનો અનુભવ વર્ણવી શકે તેટલું શિક્ષણ અને આવડતરાળા છે અને ખીજ જે ભાઈ ઝો પોતાનો અનુભવ લખાણમા જણાવી શકે તેમ ન હોય તેવાની હકીકત સાજળીને છપાવી શકાય તેના લખાણમા ઉતારવા તળવીજ થવી જોઈએ

દુકામા આ સામાયિક કાઢવાની પ્રવૃત્તિ ધણી જ વખતસગની છે અને તેનો આદર થયેનો જોઈ ને ખરેખર આનંદ થાય છે આ સામાયિકની કાગડીઈ ખેડુત જનતા અને ગ્રામજનતાને અનેક રીતે ફળદાયી અને લાભદાયી નિવડા ઝોવી મારોગત મરજીની શુભેચ્છા છે તેમા જ તેની સફળતા રહેતી છે

(ગામદખન)

શિયાળ બેટ

આ બેટનું નામ અસનના વખતમા સદશ્યપુર હતુ તે નામ તેમમા મેમાના શિનાલેખ અને ચંદ્રગંજી મનના શ્રાનકોના નમે પુતળા ઉપરથી મામ પડે છે તે ઉપરથી ગણાન છે આ બેટ કાઠિયાનાડમા ગરૂરા બાદ રહેરથી પાચ ગાઉ છટે દગાન ખુણામા છે તે તે આજ જરૂરા અસ્થાનને તામે છે આ બેટમા સદેશ આરસપહાણુના ભુખરા પાપાણુના તથા કાળા આગસપહાણુના ધણા નમે પુતળા માનમ પડે છે ગોરખમટીમા ગંગા સરોવરના કામ ઉપર તથા ગામના મોગમા એ પુતળાઓનો સારો જથ્થો છે આ બેટની મોગદમ જીર્ણ કોટ માલમ પડવાથી એમ અનુમાન થાય છે કે આ બેટ અસય એક મોટુ સહેર હશે. કોટમા અને બીજી જગ્યાએ ઠેકાણે ઠેકાણે તરેહવાર કોતરણીના પત્થરો માલમ પડે છે બેટની ઉતર બાજુએ દરિયા કાંઠા ઉપર જે કોટ આવેલો છે તે કોટના પાયામાં પત્થરના મોટા મોટા ચોસના ફેટલાક કોતરણીનાગા અને ફેટલાક કોરણી વગરના છે. ઉત્તરગદા કોટના દરવાજા ઉપર લાવાનીની નાની ચોરડી છે તે પણ જીર્ણ હાલતમા છે તેની નજીક તળીયાટ હોતા મોટા મોટા ચોસના મામ પડે છે પ્રધાન તરફના મિનાગ ઉપર પળીનો કોરો પણ જીર્ણ હાલતમા છે તે કોડો જતા માનમ પડે છે કે અસલતા વાગમા આ સહેર એક મોટુ ગદર હશે અને મોટા મોટા વહાણો વેપાર સાથે આનતા કરતા હશે ગામમા ધણા ખગ ધરો જાગતા જાયેલા હ, તે પત્થરના ચોસનાના બાધેલા છે તે ઉપર જાણ માર કર્યા વગર ગહેવા દે છે. તેથી બેટોના દેખાય છે શેરીઓમા કેમલો ઠેકાણે પળો (મીણી રેતી) જોવામા આવે છે, ગામની નજીકમા જે ખતરો છે તે દરેક બેટર દમ પદર ચોરસ હાથાા સિરતારમા છે લોકો

નિર્ધન છે બાવડીઓને વિશેષ કરીને ધધો નધો, ગામની નજીકના બેટરોમા બોરડીઓના ઝાડો ધણા છે તેમજ બેટરોમા ઠેકાણે ઠેકાણે અસનના વાગની વાવો ધણી છે તે લગભગ ૧૫૦થી વધારે હશે એ વાવો સહેરના નોકોના ઉપયોગ સાથે હશે એમ જણાય છે જુના મકાનોની યથાર્થ રિયતિ તપાસવા તથા જુના શિનાલેખ તથા મિઠ્ઠાઓ તપાસવા દયાય બોદાની શકામ એમ નથી

ગંગા નામનુ હોજના આકાગનુ એક સરોવર ગામની દક્ષિણ બાજુએ થોડે છે. તે ઉકુ બોદા-વીએ તો અદરથી પત્થર વડે બાધેલા સખ્યાબધ કુડો માલમ પડે છે તેના આધમણુ કાંઠા ઉપર એક પત્થરનો ખાગણીઓ જીર્ણ હાલતમા છે તે લગભગ દોઢ ફૂટ ઉંચો અને આશરે ૧૧ ફૂટ જડો ભુખરા પાણુનો છે દત્તયા પ્રમાણે સગાળશા શેરે ચેન્યાનું માયુ તેમા ખાડયુ હતુ ગંગાની આધમણી તરફ નજીકમા ગોરખમટી છે, ત્યાં શીનનુ લિંગ તથા જીર્ણ પોળીયો છે, તે ઉપર આબલીનુ ઝાડ તદન અરખી રીતે વાનુ વળેયુ છે નજીકમા આગસપહાણુના ઉગદા કોતરણીવાળા ૩૦ પુતળા છે તેમા ફેટલાક સ્ત્રી પુરુષોના જીર્ણ પુતળા છે, ફેટલાક સાપની ટાંગણીના છે તે ફેટલાક વાધણુના દયબીના અને શાયોના છે મનુષ્યના ફેટલાક પુતળા ૧ મી કરતા ઉંચેના ફેટલાક હાથ નેડી બેટોના બો ફેટલાક વાજન વગાડતા માલમ પડે છે તેમ તેની અદર ઉકુ બોધર્ છે તેને નાના બે ધર છે તે વાટે અદર ઉત્તમ છે અદર એક કાળા આરસની મૂર્તિ તથા એક ભુખગ પાળાની સોફુર બોપડેની મૂર્તિ છે બે વડે જમીનની સપાળીથી લગભગ ૭ સાત હાથ ઉંડુ અને તેટલુજ પહોળુ તથા લાંબુ હશે તે ગોરખમટીથી ગામ તરફ

આવતાં ધાનાવાવ આવે છે. દંતકથા પ્રમાણે તે વાવના પાણીમા કાપડુ બોળીને પહેરવાથી જે સ્ત્રીના રતનમા દૂધ ન હોય તેને દૂધ આવે છે. તે વાવમા લગભગ દોઢ બે કુટ પાણી ઉઠુ ગહે છે વાવ ઘણી જીર્ણુ યદ્ય ગયેલી છે અદરની મામી બાલુએ મોડીઆ તથા સુન્દીઓ ટગાવેય છે

આ બેટનો ધેનાવા લગભગ ૩ માઈ ૧ હશે ત્ય ના ગંગણા ઘણા સારા થાય છે અને આગપાસના કિનારાના ગાંગોમા તે ઘણા વખણાય છે ત્યાની વાડીઓમા દાઝગ પછ રીક પાકે છે લોકોનેા વળા લાગ પીગ ઉપર આરથા ગળનાર કાળીને છે તેઓ ન્યતીત વગેરે સાધુને પાણુ માન આપે છે દાલમા ગાંગમા ૧૫૦ ધગ અને ૫૦૦ માણુસની વસતી હશે લોકોને બધો જરૂરી સામાન ખાડી ઉતરી બીજે ગાંગથી લાવવો પડે છે ફક્ત વપારીત એક જ ધગ છે લોકો બોળા અને અણુસમણ છે

બેટના અગિયુણમા એક બીજા બેટડા ઉપર સવાઈ પીત્તી જગ્યા છે એટ હોય ત્યારે પાણી ન હોવાથી પગલાટે ત્યા જવાય છે અને ભગતી હોય ત્યારે હોડીમા બેસી જવાય છે. તે બેટમા કુવાગના છોડનો જથ્થો ઘણો છે તેમજ હડસાકળ અને હાથીઆ ચોર પછુ છે રસ્તામા પીરના મુળવગની જગ્યા પ્રથમ આવે છે તે મુળવર મુસનમાન અને કાપીનો મળ વતની છે તે હજારી આવ્યા બાદ આ જગ્યામા રહેન છે એ મકાનની બાદર એક વાડી તથા મીકા પાણીની વાવ, બે ઓસરીબધ ઓરડા તથા એક મુસાફરો માટે રસોડુ તથા બીજા બે નણુ પરચુરણ કામનો એકદાળીયા છે. ત્યાથી ઉગમણી બાલુએ થોડે દૂર સવાઈ પીગની જગ્યા છે. મુસાફર જનાણુલોક જેઓ એ જગ્યા નેવા સાર ત્યા બા. છે તેમને પગજા વગેરે ચીજો મુળવરના મકાનમા મુકવી પડે છે રસ્તા પ્રથમ ખાડવચરો આવે છે તેથી જથુતા બોડા પહેનારને ચાલવુ કષ્ટુ પડે છે પછીથી સડક જેવા સારા માર્ગ આવે છે મકરબો સુનાબધ લગભગ ૧૪ કુટ લામો પહોંચે છે.

ઉગમણોબારે બે બાગણું છે એક બાગણુ બધ ગણે છે મકરબાની ઉપર ધુમટની આલુબાલુ ચાગ નાની ટેંગીઓ છે મકરબામા બે ધોરય છે એક ઉપર લીલી ચાદર છે, તે ગ્રોચ લગભગ ૫-૬ કુટ લાખી અને ૧૧-૨ કુટ પહોળી છે બીજી સવાઈ પીગની ધોરય લગભગ ૧૧ કુટ લાખી ને ૨-૨૧ કુટ પહોળી છે તેની ઉપર ચાદર ધોળી જગત્રાધીની છે તેની બાજુ ઉપર એક મોગખીજનુ નમગ પડેલુ છે મગરબામા લોળાતનો ઘણો ધૂપ થવાથી લે જાનતી વાસ આવે છે

મકરબામાથી પાછે પગે પાછુ વળવુ પડે છે. સવાઈ પીગના ચમતકાગ વિષે લોકો તરેહવાર વાતો કરે છે લોકો તને "સમુદ્રતુ તોડાન શમાવનાર" પીનુ નામ આપે છે આ બેટમાથી પુષ્કળ કાળી રેતી મળે છે તે બેટની ઈશાનપુણુમા આણુસવાઈની જગ્યા છે તે બેટ નાનો છે ને ત્યા મોળાનુ જોગ ઘણુ છે તેથી તથા ખરામાને લીધે તે બેટ પર ચડતુ ઘણુ કષ્ટુ છે મતુખની વરતી ત્યા નથી ફક્ત પીરનો જીર્ણ મકરબો છે બગમા વગેરે દરીઆઈ પક્ષીના ઈડા ત્યા ઘણુ છે તે બેટ ઉપર મોટા વૃક્ષ નથી

શ્રાવકોનો મુખ્ય ધનાશાળભદ્ર નામે શાહુકાર આ જગ્યાએ થઈ ગયો હશે દત્તમા પ્રમાણે શ્રાવકલોકો નરાવર્ણના ચોપડામા લખે છે કે "ધનાશાળભદ્રની રિદ્ધિ હોગ્ને" તે ઉપરથી માહુમ પડે છે કે આ બેટ અસન પેસેટકે ભરપુર હશે સગાળધાના મકાનમા તથા આ બેટના પૂર્વ તરફના ભાગમા ધન હશે એવુ લોકોના કહેવામા છે

આ બેટનો નાશ મુસનમાનોએ કરેલો હોય એમ કહેવાય છે જગાસરથી પૂર્વમા પાચ બેટરવા દૂર ડકાની નિશાની છે ત્યા અસલ વહાણુ બધાતા હશે ઉત્તર તરફની ખાડીમા ૧૮થી ૩૦ કુટ પાણી રહે છે ને તેની આગપાસ કાગુની રીપો થાય છે પરતુ ખારવા લોકો દરીઆની અદર થોગ, ગોટા પથગ વગેરે નાખે છે તેથી એ જનાવરોનો વધારો થતો નથી લાગતા વગગતા તેનો શોધ તથા સંગ્રહણ કરે તો આ

જગોએ કાળુ પુષ્કળ થાય. પૂર્વ તરફના કંઠે તો મોનામાકાંની નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે. સવાઈ પીરની માનતા વહાણવટી લોફા બહુ જ કરે છે. તેથી તે પીર ઘણા જ પ્રખ્યાત છે. આ બેટના મંજંધમાં લોફામાં નીચેની દંતકથા ચાલે છે.

શિયાળ બેટમાં સગળશા કરીને એક મોટા શેડ હતો. તેની રાણીનું નામ સંધાવતી કરીને હતું. તે દંપતિને એવો નીમ હતો કે દરરોજ એક બાવા કે સાધુને જમાડીને જમવું ને તેજ પ્રમાણે તેઓ નિત્ય જમતાં હતાં. એવો નીમ કેટલીક મુઠત સુધી આવ્યો. દરમિયાન એક વખત ચોમાસામાં ૫-૭ દિવસ સુધી ઘણો વરસાદ પડ્યો. જેથી કાંઈ સાધુ મળી શક્યો નહીં. તેથી તેઓ બન્ને સ્ત્રી-પુરૂષ બુખ્યાં રહ્યાં. વરસાદ બંધ પડ્યેથી આઠમે દિવસ તેમણે બાવા સાધુ વગેરેની ખબર કાઢવા સાર પોતાના વાણોતરને મોકલ્યા. ગોતતાં ઘણો વખત ગયો તેવામાં તળાવની પાળે દુર્ગંધમય શરીર એવું કે રૂકત વગેરે આવ્યું જાય છે અને માણે ઘણી જમણે છે, એવા અભ્યાગત (મહાદેવ) નજરે પડ્યા છે એવી વાત શેડ સાંજળતાં પોતે ઉઘાડે પગે ત્યાં દોડી જઈ દર્શન કરી પગે લાગ્યા. જોતાં જ શેડ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ અભ્યાગત નથી, પરંતુ માઈ સાચ લેવા પરમેશ્વર આવેલ છે, પોતાને જે નીમ હતું તે વાત જાહેર કરી ઘેર તેડી લાવવા વિનંતિ કરી અતીતે જવાબ આપ્યો કે મારે તમારે ત્યાં આવવું નથી, કારણકે માઈ શરીર મારો હાથમાં નથી. મને શરીરે ઘણી પીડા છે. શેડ કહે મહારાજ, પાલખી રથ વગેરે વાહન મગાવી સારો તજવીજથી લઈ જઈશ અતીતે જવાબ આપ્યો કે અમે એકસા જ રહીએ છીએ માઈ નામ તમે દેશો નહીં. કારણકે તમે હિત્તમ વર્ણ અને અમે અધોરૂપથી. અમે જે રસોઈ વગેરે માગીશું તે તમારાથી નહીં બને ને તમારું સાચ જરો. વળી રથ પાલખી વગેરે અમારે જોઈતું નથી. શેડે કહ્યું: જે પ્રમાણે તમે કરશો તે પ્રમાણે અમે કરવા તૈયાર છીએ, પરંતુ તમોને તેડી ગયા વિના રહેનાર નથી.

એવી રીતનો શેડનો અત્યંતારહ જોઈ અતીત બોલ્યા ત્યારે તારી સ્ત્રી પંડે આવીને મને લાઈ જાય. શેડ ઘણા ખુશી થતા પોતાના નોકરોને ત્યાં બેસાડી ઘેર આવ્યા અને સ્ત્રીને સઘળો વૃત્તાંત મંજળાવ્યો સ્ત્રીએ ઘણા હર્ષથી વાજતેગાજતે અતીતને પોતાને માથે સોનાની ઈંટોણી ઉપર કંડીઆમાં બેસાડી ઉપાડી પોતાને ઘેર આવ્યા. આવા દુર્ગંધ છૂટતા અતીતને લાગે છે તે જોવા લોફા ઘણા એકઠા થયેલ પરંતુ તે વેળા તે સ્ત્રી-પુરૂષે લોકલાંજ છોડી દીધી. ઘેર લાવી ઉત્તું પાણી કરી શરીરે તેલ ધૂપેલ વગેરે લગાવી નવરાવ્યા અને પલંગ ઉપર પોઢાડ્યા. શેડ પોતે પગથપી કરી ચઢન ચઢ્યું છે ત્યાં સ્ત્રીએ ખીર પૂરી વગેરે બનાવી મીઠા મેવાનો થાળ લાવી મોં આગળ મૂક્યો ને અભ્યાગતને પ્રસાદ લેવા વિનંતિ કરી. ત્યારે અતીત બોલ્યો કે મારે પરમાટીનો આહાર છે. એવો જવાબ મળવાથી શેડે કસાઈવાડેથી તરત માટી મંગાવી ત્યારે સતીને કહ્યું કે મારે તો માણસની માટી જોઈએ. એવાં વચન સાંજળી સ્ત્રી-પુરૂષ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ગોત્યું માણસ મળે તેમ નથી માટે આપણા ચેત્તરો કુંવર નિશાળે છે તેને મારી, પ્રભુને પ્રસન્ન કરીએ. એવો દંદ નિશ્ચય કરી પોતાના કુંવર પાસે ગયાં ને કહ્યું કે આપણે બારણે અભ્યાગત આવેલ છે, ને તેને માણસની માટીનો આહાર છે માટે તારી દેહનાં કાળ કરવો છે વગેરે કહી શેડ ગદગદિત થયા. પિતાનાં એવાં વચન સાંજળી પુત્ર બોલ્યો કે જે આપણે તેમ ન કરીએ તો આપણું સત્ય જાય. એક એક દિવસ મારી દેહનો કાળ તો થવાનો જ છે, પણ આજે પ્રભુને માટે કરી કાળ થાય અને મહારાજ મારી માટી આરોગે એ હું ધન્યભાગ્ય ગણું છું તમારે પણ આનાકાની કરી હકું નહીં કેમકે સીંખી રાજ્યએ પોતાની માટી છાંયે જોખી આપી, વળી કળે કાપાનાં દાન દીધાં, તેમજ મોરધ્વજરાજ્યએ અંગ વહેવગામ્યાં તેમજ સત્ય ન ચૂકવા માટે હરિશ્ચંદ્ર રાજ્ય નીચેને ઘેર વેચાણા, આ તો પરમેશ્વર આપણને તારવા આવ્યા છે. તો સાચ ન ચૂકવું. એવું કહી

નિશાળમાંથી પોતાના આપ બેડે ખુશીથી ઘેર ગયો. પુત્ર આવે છે, તેવું તેની મા સંધાવતીએ જોઈ નિશ્વાસ નાંખ્યો. પોતાની માને નિશ્વાસ નહોં નાંખવા એકેયે સમજાવી પછી બન્ને સ્ત્રી-પુરુષે મળી એકેયનું શિરચ્છેદન કરીને શીર સિવાય બાકીના ભાગનું છેદન કરીને બાકીના ભાગની રસોઈ બનાવી અતીતને જમવા વિનંતિ કરી. અતીતે જવાબ આપ્યો કે તમેને માયુ વહાલું લાગ્યું, માટે ઘણા દુર્પથો માયાને ખાંડણીમાં ગીત ગાતાં ખાંડી રસોઈ પકવી આપો તો જમું. એવું તેને તાવવા માટે કહ્યું, ત્યારે તે શેઠ પીતાંબર અને સ્ત્રીએ ચીર વગેરે પોશાક પહેરી લોક લાજ મુકી માયુ ખાંડી રસોઈ પકવી અતીતને આપ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે મારાથી તે નહોં જમાવ કેમકે તમારે પેટ છોકરું નથી તેથી હું વાંઝીયાનું ખાતો નથી એવા બોલ સાંભળતાં જ તે બન્નેને વિચાર થયો. ને હવે શો ઉપાય કરવો ? બે

નહોં જમે તો આપણું નીમ તૂટશે. તેવા વખતમાં તે સ્ત્રીને ઓધાન છે એવી વાત તે સ્ત્રીને યાદ આવી. તેથી તેણે બાવાજીને વિનંતિ કરી કહ્યું કે જે મારે પેટ ઓધાન છે. ત્યારે બાવાજીએ ક્રોધાવમાન થઈ કહ્યું કે તમે એવાં જુકાં બાનાં બતાવશો નહોં. એવા બાવાજીના બોલ સાંભળીને તે સ્ત્રીએ પોતાના હાથમાં છરી લઈ બાળક દેખાડવાના ઇરાદાથી જેવી પોતાના પેટમાં મારવા મન્ય છે તેવો જ તે બાવે ફાંદે ઝાલો પોતાનું મદાદેવનું અસન રૂપ લઈ તેને દર્શન આપ્યાં. ને તેના દીકરા એકેયને પોછો સજીવન કરી પોતે અંતરધ્યાન થયા. એ વાત ઉપરથી પુરાતન વખતથી સાર પ્રખ્યાત છે, આ પ્રમાણે સંદેહુ રોકની દંતકથા સઘળે ડેકાણે સાંભળવામાં આવે છે.

ઉદ્ધૃત.

ગ્રાહકોને વિનંતિ

આ અંક આપના હાથમાં આવ્યા પછી મહેરબાની કરી ચાલતા વરસનું લવાજમ મોકલવાની દેવા ગોઠવણ કરીશો. લવાજમ માટે બીધે વગેરે કરવાનું કે તે માટે ઉધરાણી કરવા યાદીપત્ર લખવાનું વારંવાર જાની શકે એમ નથી, એટલા માટે અમારી આપ સર્વને પ્રાર્થના છે કે અનુકૂળતાએ તુરત લવાજમ મોકલવા ગોઠવણ કરીશો. તંત્રી.

#

ચોક્કસ પગલા લેવાને માટે સૌથી મગીન એવી કાર્યવાહી શોધવાને અગ્રે-ગયા વચ્ચના દેલ્લા મહિનાઓ દરમ્યાન વાટાવટો થઈ હતી, જેને અતે દશે નિર્ણય થઈ શક્યો નહોતો ડિસેમ્બર આખરે ગજકોટથી એક મદેશવાહકને ચોક્કસ દરખાસ્તો સાથે શ્રી. વંચલભાઈ પોલ પાને મુળઈ મોકલવામા આપ્યા અને સાથે શ્રી વંચલભાઈને ગજકોટ આવવા નિમિત્ત પછી મોકલવામા આવ્યું તે પ્રમાણે નીકળીને શ્રી વંચલભાઈ પોલ તા ૨૫-૧૨-૩૮ ને રાજ ગજકોટ પહોચ્યા પોતાની સાથે તેમણે એક જાહેરાતનો મુદ્દો-જે ખીજના હાથનો વડેલો હતો અને જે કોંગ્રેસાદેશ બહાર પાડના તૈયાર થશે જાવી આવા હતી તે-સાથે લીધો હતો આ મુસદ્દો અગર તો એ જ ઘોગણુપર ધડાએનો મુસદ્દો, મને માલમ પડ્યું તેમ, ગજકોટ નાજરાળાએએ આ અગાઉ જોયો હતો અને મુળઈ જાતે શ્રી વંચલભાઈ પોલ અને ઉપર જણાવેલા મદેશવાહક વચ્ચે ચચાચો પછી હતો,

ગજકોટ પહોચ્યાને શ્રી વંચલભાઈ પોલે લોકો સાહેબને એક કાગળમા નીચે મુજબ જણાવ્યું

૨૫-૧૨-૩૮

હું હમણા જ ગજકોટ પહોચ્યો છું અહીંની રિયલિટી વાંકી થયો છું મારી અને દીશનમહેગની મુળઈમા થયેલી મુલાકાતને અગ્રે પ્રગટ થયેલી જાહેર ચર્ચાઓ આપે છાપાઓથી જાણી હશે આ બધી ગેરસમજ ચોક્કસ હેતુઓથી ઇંગ્લેન્ડ પૂર્વક ઉભી કરવામા આવી છે એમ માનવાને સમજ કાઢ્યો છે, અને હું માનું છું કે તેથી જ સમાધાની અટકી છે

જો આપ માનતા હો કે આપણી વચ્ચે રૂમર મુનાકાતથી આ ગેરસમજ દૂર થાય તેમ છે તો હું જાતે આવીને ખરી રિયલિટ મમજાવવા તૈયાર છું.

આ કાગળનો મોકો સાહેબે તે દિવસે નીચે મુજબ જવાબ મોકલ્યો.

પ્રિય સરદાર વલ્લભભાઈ,

તમારી ચિઠ્ઠી હમણા મળી. તે માટે આભાર આજે સાંજે ૫ વાગે આવશે અને મારી સાથે ચા પીશે તો મને આનંદ થશે

તે વખતે આપણે હાલના પ્રશ્નની મારી કાઢિ- નિસવતા સરોયોની રૂમર ચચા કરીશું

તમારો

(સહી) ડમિટ્રીસિહ

આ મુજબ શ્રી વંચલભાઈ પોલ નીમેલ વખતે જાહેરાતના મુસદ્દા સાથે કોંગ્રેસાહેબને મળ્યા એ મુસદ્દાનો ખીજને પેરેટ્રાફ વ્યાનમા ગમવો જરૂરી છે એ પેગ નીચે મુજબ હતો

અમે દસ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવાનો નિર્ણય કર્યો કે જેઓ અમારા ગામના પ્રજાજન અગર તોડગે હશે, અને જેમાના સાત શ્રી વંચલભાઈ પોલ નીમણકને માટે જાણામજ કરેલા હશે કમિટીને પ્રમુખ અમારો નીમેસો હશે, જે ગામના પ્રજોનો પૂરો જાણુમાર હશે અને અમારો મંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર હશે

આ મુલાકાત અને ચર્ચા જેમા કોંગ્રેસ સાહેબની કાઢિ-રતીલના સભ્યો હાજર હતા તે કલાકો સુધી ચાલી હતી એમ જણાય છે અતે મમજાત વીત્યા પછી કેટલીક વારે જાહેરાતની શરૂઆત બેઠ પછે સીકરી અને તે તે જ દિવસે એટલે તા ૨૬-૧૨-૩૮ ને રાજ રાજકોટ રાજ્યના ઝંજેટમા બહાર પાડવાનું કોંગ્રેસ સાહેબે કબૂલ્યું તે મુજબ જાહેરાત (નં ૫૦ સને ૧૯૩૮-૩૯) પ્રગટ થઈ આ પ્રગટ થયેલી જાહેરાતના ખીજ પારેટ્રાફની છાપા પેવા મુસદ્દાથી સહેજ છુટી હતી તે આ પ્રમાણે

અમે દસ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવાનો નિર્ણય કર્યો છે જેઓ અમારા રાજ્યના પ્રજાજન અગર તોડગે હોવા જોઈએ તેમાના ૩ રાજના અમલદારો હશે અને ૨ પ્રજાજન હશે જેમા નામે

હેને પછી જાહેર કરવામા આવશે, કમિટીનો પ્રમુખ અમારો નીમેલો હશે

ખીજ પછુ કેટલાક ફેરફારો હતા પણ તે પ્રસ્તુત તપાસને અર્થે મુદ્દાના નથી

મને કહેવામા આવ્યુ છે કે ખીજ પારિઆફની બાધાનો આ ફેરફાર એટલા સારુ હતો કે હાકોર સાહેબને ખીજ હતી કે રાજની જાહેરાતમા શ્રી વલ્લભભાઈના નામના ઉલ્લેખનો ખીજ ગત્યકર્તાઓ ગમે ગેરઅર્થ કરે આ મુદ્દો શ્રી વલ્લભભાઈને ગમે ઉતર્યો તેથી તેમણે બાધાનો ફેરફાર મળુ ગળ્યો પછી હાકોરસાહેબે તથા તેમની ડાઉન્સિસે શ્રી વલ્લભભાઈને પૂછ્યુ કે તેઓ ચોતાની બલભણના નામો ત્યા ને ત્યા તે જ થયો આપી શકે કે નહિ / શ્રી વલ્લભભાઈએ ખુલાસો કયો કે મુદ્દારાત્રની અગત્યના બધા આગેવાનોને ચોતે અગતપણે પિજા નતા નહોતા, અને જેમની જોડે ચોતે આ બાબતમા મસવત કરવા માગતા હતા તેઓ (અથવા તેમાના કેટલાક) જ્યેમા હતા ૭ માનુ છુ કે આ ગળ્યુ સાચુ હતુ અને તા ૧૦-૧-૧૯ ના હાકોરસાહેબની ડાઉન્સિસના પ્રથમ સભ્ય શ્રી માણેકલાલ પટેલે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને લખેલા કાગળમા આ ખીના વીકાગવામા આવી છે આ કાગળ વિષે આગળ ઉપર ૬ વધુ કહીશ

આ પ્રમાણે પ્રકટ થયેલી જાહેરાતમા એટલુ જ જાણવામા આવ્યુ હતુ કે કમિટીના સભ્યોના નામ પાછગથી જાહેર કરવામા આવશે

પછુ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલનુ કહેતુ એમ છે (અને થએલ પત્રવ્યવહાર ઉપરથી એ સાગિત થાય છે) કે એમા કપાએ એવુ સૂચન નથી કે મૂળ ખગડાની જે દરખાસ્ત કે કમિટીના સાત સભ્યોના નામ નીમણુકને માટે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ હાકોર સાહેબને સૂચવે તેમા કરો ફેરફાર કરવામા આવશે તેથી એવી પણ કળવાન થઈ હતી કે ગત્યની જાહેરાત પ્રગટ થાય તેની સાથે સાથે જ હાકોર

સાહેબ આ મુદ્દો મળુ રાખતો એક કાગળ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને લખે

આ મુળ્ય થયુ હતુ અને શ્રી વલ્લભભાઈએ મને કહ્યુ છે કે તા ૨૬-૧૨-૩૮ ને રાજ જ્યારે શ્રી માણેકલાલ પટેલ આગલી ગત્રે મળુ થએલી શરતો મુજબની જાહેરાત છાપેલા રાજ-જેઠેટની નકલ લઈને તેમની પાસે આપ્યા ત્યારે તેઓ હાકોર સાહેબના હાથનો ઉપર કહેલો કાગળ પણ સાથે લાવ્યા હતા એ કાગળનુ લખાણુ આમ હતુ

એવુ કબૂલ કરવામા આવ્યુ છે કે આજે ગત્ય તરફથી કરવામા આવેલી જાહેરાતની કલમ ૨ જમા જણુવેલી કમિટીના સાત સભ્યો સગદાર વલ્લભભાઈ મૂળવશે અને તેમની નીમણુક અમારે કરવાની છે

(સહી) ધર્મન્દ્રસિંહજી

હાકોર સાહેબ, રાજકોટ, તા ૨૬-૧૦-૩૮
અહીંયા જગ થોબોને એક ખીનાનો ઉલ્લેખ કરી લઉ એમ સૂચવાયુ છે-જો કે ખેઉ પહેને હું ફરાર મળ્યો, ત્યારે એ ખામત મુદ્દલ આગ્રહ કરવામા ન આ ચો-કે આ કાગળ હાકોરસાહેબ પાસેથી રફિક દયાણુપૂર્વક મેળવવામા આવ્યો હતો અને મોપનામા આવેલા આ મામલાની તપાસને અર્થે હાકોરસાહેબે આપેલી સમતિ ખ્યાનમા લેતા એવા સૂચનનો વિચાર સરખો દુ કરી શકુ કે કેમ એ વિષે મને શકો છે પણ એટલુ જ કહેતુ ચોખ મગે કે મને એવા દયાણુનુ સૂચન માનવાને સારુ કરો પુગવો જરૂરો નથી ઉલટુ થી વલ્લભભાઈ ઉપર પાછગથી લખાએલા કાગળોમા તેથી વિરુદ્ધનો પુગવો સારી પેકે મળી આવે છે

મને ખાત્રી થઈ છે કે દયાણુ થયાનુ સૂચન કરા કાયદેસર અર્થમા ટકો શકે એમ નથી, અને હાકોરસાહેબે શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ કાગળ દરમા વીગવાળાના ચોતાના જ શબ્દોમા ' મિત્રભાવે ' લખાએલો છે આ વાતને વગને દિવમે હાકોર

સાહેબે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપર લખેલા બીજા કાગળ પરથી ટેકા મળે છે, જેમા તેઓ લખે છે

તમે ગજકોટ આવ્યા તે બદલ હું તમારે ધણો જ આભારી છું મામલાનો અંત બાવવામા તમે મને જે રીતે મદદ કરી છે તેની હું ખૂબ કદર કરે છું

તા ૨૬-૧૨-૩૮ નો કાગળ પ્રગટ કરવામા આવ્યો નહોતો અને તેમ કરવાનું કશુંયે કારણ નહોતું. હું તો એ કાગળને કાંકાર સાહેબે પોતે જાતે શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ ખજાના કાગળ તરીકે જ ગણુ છું કે જેઝેટમા પ્રગટ થએલી જાહેરાતની રૂએ જે નામો 'હવે પછી જાહેર થવાના' હતા તે જાહેરાતના મુસદ્દામા જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની લલામણ મુજબ જ થવાના હતા

તા ૪-૧-૩૯ ને રાજ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે કાંકાર સાહેબને કાગળ લખીને કમિટીના સભ્યો તરીકે નીમવાને સારૂ સાત નામોની લલામણ મોકલી આ કાગળનો જવાબ (જે પરિશિષ્ટમા આવ્યો છે) તા ૧૨-૧-૩૯ ને રાજ શ્રી માણેકલાલ મોકલ્યો જેમા જણાવ્યું હતું કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલનો તા. ૪-૧-૩૯ નો સૂચવાએલી સમિતિ ઉપર નીમવાને સારૂ સાત જણની લલામણ કરતો કાગળ કાંકાર સાહેબને મળ્યો હતો, અને આગમ જતા જણાવ્યું હતું કે તેમાના ચાર નામ કાંકાર સાહેબને પસંદ હતા પણ બેની બાબતમા વાધો હતો, કારણ તેઓ રાજ્યના પ્રજાજન નહોતા, અને ત્રીજે સ્વતંત્ર વિચારવાળો હોઈ આવા પ્રકારની કમિટી પર કામ કરવામા ઉપયોગી થાય એવો મેલવ નહોતો એમ પણ જણાવવામા આવ્યું હતું કે કાંકાર સાહેબની દૃષ્ટિએ રાજના મુસલમાનોને કમિટી ઉપર દસમાથી બે જગા આપવી જોઈએ અને એક લાયાતોને લાયાતો એ રાજકોટમા જમીનદારો અગર ગરાસદારોના એક વર્ગનું નામ છે એવી માહિતી મને આપવામા આવી છે

આ કાગળનો જવાબ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે

તા ૧૫-૧-૩૯ ને રાજ આવ્યો એક નામ જે ગજનના પ્રજાજન નહિ એવા સભ્યનું હતું તે ખેંચી લેવા તેમણે પોતાની ખુશી બતાવી. બીજા એકનું નામ જેની સામેનો વાધો એવી જ મતલબનો હતો તે પાછું ખેંચવા તેમણે ના જણાવી મુસલમાનો તેમજ ભારતોની બાબતમા પણ તેમણે ના લખી, જે કે તેમણે શ્રી મણેકલાલ પટેલને મુશ્કેલી કે જે ઇષ્ટસેની પોતે લનામણ કરી હતી તેઓ લાયાતો, તેમજ મુસલમાનો બેદિના હિતોને પ્રાર્થનામા રાખે એવા હતા છેવટમા દીન ધણી ચર્ચ ચૂકી હોવાથી કમિટી સ્વતંત્ર નીમાણે અને પોતાને તારથી જવાબ મળે એવી આશા તેમણે પ્રદર્શિત કરી હતી આ કાગળની પાઠના જ એમણે તા ૧૯-૧-૩૯ ને રાજ તા. મોકલ્યો અને પોતાના કાગળનો જવાબ ન મળવા બદલ ખેદ દર્શાવે. તા ૨૦ મીએ તેમને શ્રી માણેકલાલ પટેલ તરફથી નીચેનો જવાબ મળ્યો

સભ્યોના નામોમા ફેરફારવાળી કમિટી આજે જાહેર થશે

હકીકતમા જાહેરાત ન. ૬૧ સને ૧૯૩૮-૩૯ તા. ૨૧-૧-૩૯ના જેઝેટમા બહાર પડી ચૂકી હતી આ જાહેરાતમા તા ૨૬-૧૨-૩૮વાળી જાહેરાતનો ઉલ્લેખ કરીને કાંકાર સાહેબને નામે જણાવવામા આ યુ હતું કે

રાજના બધા મહત્વના હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા નીચેના સાત સભ્યોની નીમણૂક અમે જાહેર કરીએ છીએ આ સાત ગૃહરથી હવે પછી જાહેર કરવામા આવનારા નહુ અમલદારો જોડે એક સમિતિ ઉપર કામ કરશે જે ધટની તપાસ પછી અમને એવા સુધારાની યોજનાની લલામણ કરશે જેનાથી ગજનના કારોબારમા પ્રજાનો વધારે નિકટ મનુષ્ય આવ

આની નીચે નીમાયેના ગૃહસ્થોના નામ આપવામા આવ્યા હતા

ન ૬૧ વાળી જાહેરાત પ્રગટ થઈ તે દિવસે કાંકારસાહેબને નામે એક હાખાજેગી પાટી બહાર

દેશી રાજ્ય

પાડવામાં આવી હતી આ યાદી પણ પરિશિષ્ટમાં આપી છે તે ઉપરથી જણાવે કે તા ૨૬-૧૨-૩૮ની જનહેરાત દાખલે તેમાં આગળ નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે

નામદાર કાંકો સાહેબ ગાંધીના પ્રબળ નોગાથી સાત ગિનસગરી યુદ્ધથી નીમણુક કરવા ગણ હતા અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને જે ઈલામણો મળી હો. તે વિચારવાનું તેમણે કમ્પ્યુટર હતું

આ પછી શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે મળી બના મળેલો રવીંદર કાંકો સાહેબ કેમ ન મરી સમગ્ર તેના જ રવો યાદીમાં જણાવવામાં આયા છે

એમ જણાય છે કે આ વખતે જ પહેલના હેલી વાગ કાંકો સાહેબે ચોખ્ખી ભાષામાં ની વલ્લભભાઈ પટેલની બનામણા ૨૬ કરવાનો પોતાનો હક હોવાનો દાવો કર્યો છે એ સાચું છે કે શ્રી માણેનાલ પટેલના તા ૧૨-૧-૩૬ના કાગળમાં એ બનામણાની બાબતમાં પોતાનો મતભેદ તેમણે દર્શાવે છે પણ સરકાર કાગળમાં તેમણે શ્રી વલ્લભભાઈની બનામણાને ૨૬ બાબત કરવાનો પોતાનો દાવો કર્યો છે એવું સાફ શબ્દોમાં કહ્યું નથી તેમ જ વલ્લભભાઈ પટેલે પા. તેમાં એવો અર્થ વાચ્યો નથી જો કે પોતાના તા ૧૫મીના મગમમાં તેમણે પોતાની બનામણા પાટલ દીમ કરવાનો કાંકો સાહેબને હા પાડી રીતે કમ્પ્યુટર ગણ્યો છે અને તરીકે દાખલ સમગ્ર હોનું પૂરવા કરવામાં આ. તે પોતાની બનામણુ કરી તપાસવાની પા. ખર્ચા દેખાડે છે પણ કાંકો સાહેબ તો તા ૨૬-૧-૩૬ની પોતાની યાદીમાં જણાવે છે કે પાત 'શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જે બનામણા કરવા ઈ-છ તે વિચારવાનું કમ્પ્યુટર હતું

આ બાબત અને તા ૨૬-૧૨-૩૮વાળા મગમની બાબત એક નથી એ બાબતો ચમ્દી આ પ્રમાણ છે 'એવું કમ્પ્યુટર કરવામાં આવ્યું છે કે કમિટીના આત સભ્યો સરદાર વલ્લભભાઈ સુચવે અને તેમની નિમણુક અમારે કરવાની છે' અને મારે જે નહેરો અર્થ કરવાનો છે તે એ આ તા ૨૬-૧૨-૩૮વાળા

કાગળના શબ્દોનો કરવાનો છે તા ૨૧-૧-૩૬ની યાદીમાં તે ઉપર કરવામાં આવેલા વિવેચનનો નહિ

આરી આ તમગાંતી હકીકત છે અને તકરારનો મુદ્દો દુકામાં એ છે કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની બનામણો સ્વીકારવા કાંકો સાહેબ બધાવા હતા કે એ બાબતમાં પોતાને શોખ લાગે તે મુજબ તેવી બનામણો સ્વીકારવા અગર તો ૨૬ કરવાની મુખતવારી તેમને હતી પુરાવો તોળ્યા વિચાર્યા પછી એવા નિર્ણય ઉપર આ ચો પુ કે ગ્રેડ પક્ષ વચ્ચે થયેલી ગોપ્ય છે વલ્લભભાઈ પટેલની

મહત્તર છે કે કાંકો સાહેબને પરિસ્થિતિને લઈને જેમાં પોતાનો વિચાર ઉત્સાહ નહોતો એની ગોપ્યતામાં સમત થવાની ફરજ પડી હોય પણ કાયદામાં જોને પ્રથમ અગર બળજબરી કરેલામાં આવે છે ને જે એક કરારને દ્વિધિત કરવાને સાફ પૂરતી ગણાય છે તેના કરતા આ બહુ જુદી વસ્તુ થઈ તેથી મારે એટલું જ નક્કી કરવાનું રહે છે કે અહિં એ પક્ષોએ કરેલા તરફનો અર્થ શો હતો અને આ વસ્તુ મારે મજબૂર કરાર તેમણે જે બાબતમાં ધમ્મો છે તેમાંથી નક્કી કરવાની છે, જો કે તેમ કરતા આ આખી કયાની મુગ ધરતી અને અન્નેઓ જેની વચ્ચે આ ગોપ્યથુ કરવામાં આવી તેનાથી નાફિ થવાની મને ખુ છે જાહે તેમ કરવું જરૂરી પણ છે

આ તો જોઈ મકાષ એવું છે કે જનહેરાતના ગ્રામ મુસદ્દાની અને તા ૨૬-૧૨-૩૮ના કાગળની બાબત વચ્ચે સહેજ દુઃખ છે પહેલામાં 'દસ યુદ્ધથી એ કમિટી જેઓ અમારા ગાંધીના પ્રબળ નોગા અગર નોમરે હજી અને જેમાંના સાતની અમારા તરફથી નિમણુકને સાફ થી વલ્લભભાઈ પટેલ બનામણુ મંગે એની તારા છે નમરે ખીજમાં કમિટીના 'સાત સભ્યોની શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ બનામણુ કરો અને તેમની નીમણુક અમાર કરવાની છે' એવો બાબ છે કાંકો સાફ દેના મગમમાં વાપરેલી બાબત મુસદ્દામાં સુચવેલા અર્થના મતો જુદા અર્થ મુજબના પાછાથી વાપરવામાં આવી છે એવું દર્શાવવાને આફ કરો પુરાવા

નથી; તેમ એ બે વાક્યો શબ્દ રચનામાં ફેરફાર છતાં જુદા જુદા અર્થ સૂચવનારાં છે એમ પણ મને નથી લાગતું. મારા અભિપ્રાય મુજબ તો દરેક લખાણનો સાચો અને સરળ અર્થ એટલો જ કે થી. વફલભાઈ પટેલ ભલામણ કરે તે ગૃહસ્થોને નીમવાનું કોરાર સાહેબે કબૂલ્યું છે અને જેને પોતે પગદ ન કરે તેવાને રદ કરવાની દલીલ મુખત્યારી તેમણે પોતાની પાસે અનામત રાખી નથી. કરવામાં આવે તે ભલામણોને અંગે તેઓ અલખત ટીકા કરી શકે અને તેના ફરી વિચારને સારૂ દલીલો પણ રજૂ કરી શકે. પણ ભલામણ કરેલ વ્યક્તિ રાજના પ્રભાજન કે મોકર બેમાંથી એકે નથી એવું સાબિત ન કરી શકાય ત્યાં સુધી તેવી નીમણુકની ખાખતમાં થી. વફલભાઈ પટેલનો શબ્દ જ છેવટનો ગણવો રહ્યો છે.

શ્રી. વફલભાઈ પટેલની ભલામણ પછી પણ કમિટીના બધા જ સભ્યોની નીમણુક કરવાની સત્તા કોરારસાહેબની એકલાની જ છે એ સાચું. પણ આવા પ્રકારની કમિટી ખીજી રીતે બાંધે જ હરતીમાં આવી શકે, અને એવી નીમણુકને અંગેના કોરારસાહેબના એકાદી અધિકાર વચ્ચે અને ખીમએ ભલામણ કરેલ વ્યક્તિઓને ચોક્કસ સંખ્યામાં નીમવાનું માથે લેવાની વચ્ચે કરો ખાસ વિરોધ હોવો જોઈએ એવું નથી.

કોરારસાહેબ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી લેખી રીપતમાં કરેલી દલીલોના સાર આ પ્રમાણે છે: “ભલામણ” શબ્દ જ ચોખ્ખું ખતાવે છે કે દરેક નામ વિચારમાં લેવાશે અને એ પ્રમાણે વિચારતાં ભલામણ કરવામાં આવેલ હરકોઈ શખ્સનું નામ, દાખલા તરીકે સદરજુ વ્યક્તિ અનુકૂળ નથી, કાર્યક્ષમ નથી, અગર તો અનિચ્છનીય છે એવા કોઈ કારણ-સર રદ કરવાને કોરાર સાહેબ મુખત્યાર છે.”

એકલા ‘ભલામણ’ શબ્દના આધાર ઉપર આવી કોઈ દલીલ ઉભી કરી શકાય નહિ. ‘ભલામણ’ શબ્દમાં સ્વતંત્રપણે એવો કરો અર્થ સમાવો નથી. આગલા પાછલા સંદર્ભ ઉપરથી જ એનો અર્થ બેસાડી

શકાય, અને તે પ્રમાણે જોતાં બનેલી ખીનાના બધા સંબોગો ધ્યાનમાં લેવાવા જોઈએ.

આની રખડતાને ખાતર હું બે દાખલા અર્ધિ ટાંકીશ. હિંદની યુનિવર્સિટીઓનાં બંધારણોમાં એવી જોગવાઈ હોય છે કે ચોક્કસ અધિકારીઓની નીમણુક ચાન્સેલરે નક્કી કરેલી વ્યક્તિઓ અગર મેંજોની ભલામણોને વિચારીને કરે. ચાન્સેલરની મુન્સરીને સારૂ રખડ જોગવાઈ રાખેલી હોય છે. ખીન દાખલાઓમાં તેવી જ ટબે ભલામણ કરેલા શખ્સોની મર્યાદિત સંખ્યામાંથી ચાન્સેલરે નીમણુક કરવાની હોય છે. આવા દાખલાઓમાં ચાન્સેલરની મુન્સરી એટલી સંખ્યામાંથી પસંદગી કરવાની દરમાં મર્યાદિત થાય છે. અને તેવા બધા શખ્સોને ખાતલ દરથીને બહારના કોઈ નવાની નીમણુક કરવાનો દાવો તે કરી શકે નહિ.

વળી ‘રેકસ વિઠ મિરતની ઇસ્પીતાલના સંચાલકો (૧૯૧૭, ૧ કે બી. ૧૯)’વાળા દાવામાં અદાલતને એક એવી સખાવતી ચોખ્ખાનાં ધારાધારણોનો વિચાર કરવો પડ્યો હતો જેની રૂએ સંચાલકોને માથે ચોક્કસ કામો માટે માણસોની નીમણુકો અચુક નક્કી કરેલી વ્યક્તિઓ અને મેંજોની ભલામણોને અનુસરીને કરવાની ફરજ હતી. સંચાલકો આવી ભલામણોને અંગે મુન્સરીને ઉપયોગ કરવાના હકનો દાવો કરતા હતા. પણ અદાલતે એવો નિર્ણય આપ્યો કે આખી ચોખ્ખાનાં ધોરણ જોતાં સંચાલકોએ આવેલી ભલામણો સ્વીકારવીજ રહી હતી અને તેમાં તેમની મુન્સરીને માટે અવકાશ નહોતો, પ્રરુત દાખલાને અંગે ઉપલા દાખલાએ નિર્ણયોત્કમક પૂરે દખ્તાત પૂરાં પાડે છે એમ સૂચવવા હું મુદ્દલ નથી માગતો, જે કે રિપિતાલવાળા દાવામાં અદાલત આગળ રજૂ થએલી બાબા અને હું અર્ધિ વિચારી રહ્યો છું એ બાબા વચ્ચે. છણું જ સામ્ય છે, હું એટલું જ ખતાવવા પૂરતો જોતો ઉદ્દેશ્ય કહું છું કે જેમાં એક વ્યક્તિ ભલામણ કરે છે અને બીજી વ્યક્તિ નીમણુક કરે છે એવા કિસ્સાઓમાં નિર્ણયને સારૂ કોઈ પણ એક સિદ્ધાંતને વળગી

દેશી માન્ય

મમનું નથી બધાગણીય ધાગધોગોની રૂએ કરવાની નીમણૂકમાં ધાગધોગોની બાપા વિચારની પડે છે, અને દશા કાગળના રૂપની ગોઠવણની રૂએ કરવાની નીમણૂકની બાગતમા ગોઠવણનો આખો મદન લક્ષમાં લેશે ૧૮૫૨ી થઈ પડે છે નવરોગતના મુમદામા ન્યાં શ્રી વલ્લભભાઈ પેન મરથોની બલામગ 'નીમણૂક માટે' કરે એમ કહેવામા આવ્યું છે ત્યાં મારી નવરો તો એનો એક ૧૮ અર્થ દોષ રહે ના ૨૬-૧૦-૩૮ વાળી નવરોગતની બાપા મરેજ લુદી છે એ તું મરી મુકો છુ, પણ મારી ખાતી મધ છે કે જેલુ લખાણોની પાછળ એ ૧૮ કાગડો મરેજો છે, પડેના મુમદાની બાપા વિરે મારા મનમાં કરો સરદ નથી અને બોલ નવરોગતની બાપામાં મરેજો મરેજ ફેરફાર મારા અભિપ્રાય મુજબ ત આગેમાં કશો ફેરફાર કરતો નથી

કમિટીના પ્રમુખની નીમણૂક વિરે પણ શવાસ ઉમે થયો જાણાય છે તેથી એટલું કહેવું ઉચિત સમજતું છુ કે મારા અભિપ્રાય મુજબ તા, ૨૬-૧૦-૩૮ ની નવરોગત કમિટીના સભ્યોની સંખ્યાને ૧૦ માં મર્યાદિત કરે છે તેથી તેનો પ્રમુખ જેને કાકાસાહેબે નીમવાનો છે તે દસમાનો જ એક દોષો નેહએ, વધારાનો નહિ

તા ૨૬-૧૦-૩૮ ના કાગળનો અર્થ પોતાની રીતે કરવાનો દાવો કરવામાં કાકા માટેને વિશ્વાસ ૫૫ કર્યો કે કેમ એ સવાલનો નિર્ણય કરવાનું મને સોંપવામાં આવેલ કાપના દોષો આવતું નથી અને એ વિરે તું કશો અભિપ્રાય આપતો નથી

જે લુદાલુદા દરતાવેલો અને કાગળોનો જે ઉદ્દેશ કર્યો છે તેની નકલો આ કાગળ નેહ પઠિ-શિટરે તું સામેલ રાખ્યું છું

મને આશા છે કે અનગા થોડા શબ્દો ઉમેરવાનું સાદસ કઈ તે કાઈ તેનો ગેરઅર્થ નહિ કરે મારી તપાસ દરમ્યાન કાગળો તપાસના જે કુરબપરક જોયુ કે ધણીપાગ નજીવ પુગવાને આધારે કે મુદલ પ્રસાવા પિના સામા પડેને વિરે તેતુઓનું આરોપણ

કરવામાં આવ્યું છે અને એક ૧૮ પક્ષ તરફથી આવ્યું થયું કે એમ પણ નથી, મારે કહેવું પડે છે કે ખચ્ચ અપ્રમાણિકતા કર્યા વિના પણ મનજીતપણે ચોક્કસ અભિપ્રાયો ધરાવી શકાય અને તું એવી પણ આશા મેલીશ કે આ તપાસમા જાણાવવામા આવેલી કમિટી બધાં નીમણૂક ત્યાં આરોપોથી અને કડવાશથી મુખ્ય એવા વાતાવરણમા પોતાના કંઈક કાર્યને આગળ કરી શ-ગે વ્યક્તિઓ અને પક્ષોના હિત મદતવા છે ૧૮, પણ મને લાગે છે કે ગળેઠાટના ગેરાગીઓના અને તેની મમરત પ્રવૃત્તિના હિત એથી ઓછા મદતવા નથી

(દક્ષિણ બહુ)

તમારો

આચાર્ય સેવક

મારીસ વાચર

હિંદો વડો ન્યાયાધીશ

ભાવનગર પ્રજા પરિષદમાં—

શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલનું લાપણું

[ભાવનગર ખાતે જે મહીનામા પ્રજા પરિષદના પ્રમુખ રચાયેથી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પટેલે દેશી ગભ્યોની રિયિતિ પરત્વે ફેટલાક વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા તે અંગે આ નીચે આપીએ છીએ. એક તો એથી અખિલ મહાસભાના એક પ્રમુખ આગેવાનનું દેશી રાજ્યો પરત્વે અત્યારે જેવું વલણ છે તે મમન્ય છે અને ગળેઠાટનો મંત્રામ પૂરો થયા પછી દેશી ગભ્યો પરત્વેના વિચારોમા એમનામા થયેલા ફેરફારની પ્રતિતિ થાય છે એમના વાળી પ્રદારો ગભધી જે ફેટલીકવાગ બપ રાખવામાં છે પરતુ આ બાગજમા એવું જાણુ નથી ઉતરું દેશી ગભ્યોની ઉપયોગિતા આવવવા એમને ફેટલાક મુધાગ સૂચ્યા છે જે વ્યવ-હાર રીતે વિચારવા પોતર છે એમને બાપણના ઉત્વટના બાગમાં મરુમ સગ પ્રતાપકર મંગળી જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે મનનીય છે

તંત્રી]

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

“ભાવનગર પ્રગ્ન પરિપત્ના આ પાંચમા અધિવેશનનું પ્રમુખરચાન સોભાવવાની અને એની જવાબદારી ઉપાડવાની લાપકાત અને શક્તિવાળા તમારામાં ધણીય હોવા છતાં આ બેાને મારે માથે નાખવાનો નિર્ણય કરીને તમે સૌએ એકે અવાજે મારામાં જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે અને મને માન આપ્યું છે. તે મારે હું તમારે આભાર માનું છું.

સાધારણ મંત્રેગોમાં તો હું આ બેાને ઉપાડવાનું કબજા પણ ન કરું એવી મારી અત્યારની સ્થિતિ છે એ તમે જાણો છો. પણ દેશી રિસાયતોની આજની પરિસ્થિતિમાં અને કારિયાવાડના આજના કંઠણ કાળ વખતે ખરેખરી બીડ વચ્ચે તમે મને યાદ કર્યો એટલે તમારા આગ્રહનો હું અનાદર કરી શક્યો નહિ. અને એ સ્થિતિમાં તમારી સૌની સહાયતા અને ઉદારતાની અપેક્ષાએ આ જવાબદારી ઉચકવાની મેં દિમ્મત કરી છે.

આપણું ગયું અધિવેશન કુડલામાં ભગયું ત્યાર પછીના વરસ દોઢ વરસના ટૂંકા અરસામાં તો દુનિયાના કેટલાય ભાગમાં કંઈક અણુધારી ઉચલપાચલો યર્ષ રહી છે. નવા ઇતિહાસનાં પાનાં ઝપાટાભેર લખાઈ રહ્યાં છે. જગતના નકશાના રંગ એકાએક બદલાયા લાગ્યા છે, લપભલાં મહારાજ્યો વચ્ચે ચપેલા પવિત્ર કાલકરારોની કિમત રહી કાગળ જેટલી લેખાઈ. જરાએ ઝંકાવ વિના તેને કટાક્ષ કાઢીને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યાના દ્રશ્ય સાંચે જ્યાં સત્તાઓની સાહુકારી ઉપર આજે ઇતિહાસ રહે એવું રહ્યું નથી. આગામી મહામંત્રામની તૈયારીઓ યોગેર નેશનેર ચાલી રહી છે. દુનિયા પ્રલયને પંથે પૂરપાટ ધસી રહી છે. કાલે કોણ સલામત રહેશે એ કોઈથી કહી શકાય એમ નથી.

આમ જગતમાં ચેમેરે દાવાનળ સળગી રહ્યો છે. એમાથી આપણો દેશ પરાધીન હોવાથી કોઈ પણ કારણે મહામંત્રામ શરૂ થાય (અને જે યદ્ય પડવાનો ચિન્હો અત્યારે નજરે પડે છે) તો તેમાં જોડાવામાં પણ તેનાથી અલગ રહેવામાં આપણું હિત કે અહિત

રહેલું છે એનો નિર્ણય કરવાની પણ આપણને સ્વતંત્રતા નથી.

કુડલા પરિપદ પછીના ટુંક સમયમાં આપણો દેશ પણ આ ક્રાંતિકાળની અસરથી બચ્યો નથી. વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધો અને સાધનોએ આજના જગતને સાંકડું-લગભગ એકજ દેશ જેવડું-કરી મેલવા માંડ્યું છે એટલે નવા નવા વિચારો અને આદેશોની અસરથી ભારતવર્ષ અલિપ્ત કંઈ રીતે રહ્યો શકે ? વળી બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં વિસ્તૃત મતાધિકારવાળું પ્રાંતીય સ્વાયત્તા સિદ્ધાંતને અનુસરવું નહું વિધાન અમલમાં મૂકાઈ ચૂક્યું છે. આ મર્યાદિત લોકશાસનના અમલમાં પણ પડોશના બ્રિટીશ પ્રાંતોની પ્રગ્ન જે આત્મવિશ્વાસ અને ચેતનના અવનવા સુખનો અનુભવ કરી રહેલ છે તેની અસર દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન ઉપર રોજ રોજ પડતી જાય છે. અનેક ખામીઓવાળા છતાં આ નવા વિધાનનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરી ભારતવર્ષની સર્વમાન્ય સરથા કોએસે દેશની શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે. સાથે સાથે નવા વિધાનમાં રહેલી અનેક ત્રૂટીઓ અને લોકશાસનના પ્રથમ અનુભવમાથી ઉદભવતી સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓએ જે નવી નવી કંઠણ સમસ્યાઓ ઉભી કરી છે તેનો સફળતાપૂર્વક ઉકેલ કરવામાં અનેક લોકનિમ્મત સેવકો અને સગડિત સરથાઓ રાતદિવસ કામ કરી રહેલ છે. લોકકલ્યાણનાં નવાં નવાં કામો અને કાયદાઓ એક પછી એક ઉપરા ઉપરી હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં ચેમેરે પ્રચંડ જગૃતિ અને ક્રાંતિના સૂચવતા વંટોળ ફૂંકાઈ રહ્યા છે. આ નવ-ચેતનનો સ્પર્શ દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નને થતાંની સાથે એનામાં નવી નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થવા પામી છે, અને બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનથી પાછળ પડી જવાનો સ્વાભાવિક લય લાગવાથી એની સાથે સાથે દોડવાનો નિશ્ચય અને પ્રયત્ન કરી રહેલ છે. પરિણામે અનેક દેશી રાજ્યોમાંથી પણ પોતપોતાને ત્યાંનાં રાજ્ય-તંત્રોમાં જુદા જુદા રૂપમાં યુગને અનુકૂળ ફેરફાર

કગ્વાની મન્જૂત માગણીઓ અને વ્યવધિત ચળવળો શરૂ થઈ ચુકેલ છે સદીઓ થયા એકહથ્થુ સત્તાના બધા નોમા જતકડાઓથી પ્રભુ એમેર નવયુગની સ્વતંત્રતાના પવનની ઝડીઓથી જળી ઉઠી હોવાથી એને પુરાણો સરી ગયેયો અને ચાતતો આવેલો અમથ અમલ અને આકરો યદ્ય પડ્યો છે

કોઈ ખાસ ગળ મહાગામના વ્યક્તિગત સાગ ખોટાનો આ સવાલ મુદ્દા નથી. આજના લોક શામનના યુગથી કેવળ ઉત્પત્તિ એક હથ્થુ રાજસત્તાની આ પદ્ધતિ, જેનો જોટો જગતમા ખીજે કાચે મળી શકે તેમ નથી, તેની સામેનો પીડિત પ્રજાના અતગ્નો આ પોશર છે એની સામે આખ આકા કાન કર્યે કોઈ રસ્તો નીકળવાનો નથી

બ્રિટિશ હિંદમા દાખલ થયેલા નવા વિધાનનો ખીજે ભાગ જેની સાથે દેશી રાજ્યોને સીધો મંબધ આવે છે અને જેનાથી સમગ્ર ભાગતવર્ષને એકત્ર બનાવવાની સાત્રાન્યના મુન્મદીઓ આશા સેવી ગૂંચ છે તે અમવાપતનની ચોજના તો હલુ અદર લટકી ગૂંચ છે

એમા દાખલ થવાની છેતની ચોખ્ખી હા અગર ના ભણવાની નોડીસ રાજ્યોને મળી ચૂકી છે ચાનો નિર્ણય કગવામા દેશી રાજ્યોની પ્રજાના અવાજને મુદ્દા સ્થાન આપવામા આવ્યું નથી અને ગળઓ એક તરફ ફરે અને ખીજી તરફ ખાઈ એમ બેઉ બાલુએ ભાવ દેખી ગયા છે

કોએમે પોતાનો નિર્ણય વાગવા જાહેર કરી દીધો છે લોકશાસનને પચે પગતા બ્રિટિશ હિંદને ગલે એકહથ્થુ શાસનવાળા દેશી રાજ્યોની ભારરૂપ હાસડી તેની ઈન્જિ વિરૂદ્ધ ભેરવવાનો પ્રયત્ન કગવામા આવશે તો આ દેશમા ભયકર અશાંતિ થવાની આગાહી કોએમે પોશરેલી છે

હરિપુરા કોએમ પહેલા દેશી રાજ્યોની પ્રજાના દિવસ કોએમની નીતિ વિશે કષ્ટક અંદોગ હતો હરિપુરા કોએમે દેશી રાજ્યોને લગતી તેની નીતિ વિષે ચોખ્ખું કરી એ નીતિ ઉપર કોએમ આવે પછી કાપમ છે કોએમ ગળ

એનો નારા માગતી નથી, કે નથી તેમની દુશ્મનાવટ ઈન્જિતી હજી પછી એ તો દેશી રાજ્યો સાથે મિત્રતા રાખવા મચે છે પરંતુ કોએમ એ સમસ્ત હિન્દુસ્તાનની મર્યા છે, તેના કોઈ એક ભાગની નથી આખા દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કગવી એ એનું ધ્યેય છે એની દષ્ટિ અને નીતિમા ભાગતવર્ષ આખુ એક અને અવિભાજ્ય છે એનો એક ભાગ સ્વતંત્ર અને એક ભાગ પરતન હોઈ ન શકે, અને એમ હોય તો બે વચ્ચે ભયાનક અચકામણ થયા વિના ગ્હે નહિ આથી હરિપુરા કોએમમા એ ચોખ્ખું કગવામા આવી હતી કે દેશી રાજ્યોમા ન્યા સુધી લોકશાસનની પદ્ધતિ દાખલ કગવામા ન આવે ત્યા સુધી તેની સાથે જોડાવાની સમવાપતનની ચોજનાનો વિચાર જ કોએમ ન કરી શકે

હરિપુરાના હગન પછી દેશી રાજ્યોમા ઉત્તરે કાશ્મીરથી માડીને દક્ષિણે ત્રાવણકોર સુધી અને પૂર્વના ખૂણામા છેક ઓરિસ્સાના નાના રાજ્યોથી માડીને પશ્ચિમે ઢેઢ-કાઠિયાવાડ સુધી ચોએમ પ્રજામા અપૂર્વ જાગૃતિ અને અમતોપ જોવામા આવે છે. હેકેકાણે પ્રજામંડળો સ્થપાય છે અથવા ભગાય છે અને તેના તખ્તા ઉપરથી લુદી લુદી માગણીઓ કરવામા આવે છે

આ બધી માગણીઓની પાછળ એક જ મૂળ વસ્તુનો પ્વની મલગાય છે અને તે એ છે કે પ્રજાને આજે કેવળ સુ-રાજ્ય આપવામા આવે તોયે તેનાથી એને મતોપ વળવાનો નથી એને તો સ્વ-રાજ્ય એટલે પોતાને ત્યાનુ રાજ્યતત્ર પ્રજાને જનાખદાર થાય એ જ એક તીવ્ર લગતી લાગી છે આ ભાવનાને સતોપવા અને શાત દગવા શુદ્ધ દાનતના અને સાચા પગલા ભરવામા નહિ આવે તો આજની અશાંતિને કદાચ શશ્વિક રીતે બને દવાવી દર્દ શકાય તોયે અતે તો એનું પશ્ચિમ વિપરીત જ આવવાનું છે જે વાંચી ન ક્યું તે દાર્શ ક્યું એનો વખત આવીને ઉભો રહેશે

એથી મારી તો ગળમહાગામઓને અતિશય

નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે યોગ્ય અંકુશો સાથે રાજ્ય-
વહીવટનો ભાર પ્રજાને માથે નાખી પોતે પ્રજાનો
પ્રગતિમાર્ગ મોકળો કરી આપે. પ્રજાના સાચા રક્ષક
બની એને આગળ દોરે અને ખુદ શહેનશાહને પગલે
ચાલી રાજાપ્રજા વચ્ચેની અયકામજીવના લયમોથી
કાયમને માટે નીકળી જવાની રચના કરી નિર્ભય
બની નાથ.

આમ કરવા રાજ્યો કેટલે દરજ્જે સ્વતંત્ર છે
એ કહેવું કઠાય કઠણ હોય તો પણ આજે ખુદલી
રીતે તો બધો દોષ રાજ્યો ઉપર ઢોળાય છે. કારણ
કે સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિને પણ છેટલી નરેન્દ્ર
મુગળની સજામાં આવીને કેટલાક સામાન્ય અને
અનિવાર્ય સુધારા દાખલ કરવાની સલાહ જાહેરપણે
આપવાની ફરજ પડી પાછલા વાપસરોપોએ આવી
સલાહ ખાનગી અથવા જાહેર રીતે અગાઉ જાહેર
વેળા આપેલી છે. છતાં કેટલાં રાજ્યોએ તે સ્વીકારી
છે ? અને ભવિષ્યમાં સ્વેચ્છાએ કેટલા સ્વીકારશે એ
પણ કોણ કહી શકે ?

જવાબદાર રાજ્યતંત્રની નામથી જ રાજ્યો હવે
ભડકવા લાગ્યા છે. કેટલાંએ પ્રજામંડળમાં બધારણોમાં
જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાનું ધ્યેય તેનાં બધારણ
ધાર્યા ત્યારથી જ દાખલ કરવામાં આવેલું છે.
અનેક વેળા કેટલીએ પરિપક્વોમાં જુદા જુદા રાજ્યોમાં
જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણીના દરારો કરવામાં
આવેલા છે. આટલા દિવસ એની માગણી અચોગ્ય
ગણતરી નહોતી પણ અત્યારે તો જવાબદાર રાજ્ય
તંત્રનું નામ જ દેશી રાજ્યના બધારણમાં ન લઈ
શકાય એમ કહેવામાં આવે છે.

આ એક સુતસીઓએ ઉભો કરેલો મિથ્યાવાદ
છે. ખરી રીતે તો પ્રજાને કશો સત્તા સોંપતી છે કે
નહિ, અને સોંપતી છે તો કઈ અને કેટલી, અથવા
તો, કેટલી ખરી સત્તા પ્રજાને સોંપતી છે, એ જ
મહાવનો સવાલ છે. પ્રજાને સાચી સત્તા સોંપવામાં
આવે તો પછી એ રાજ્યતંત્રને ગમે તે નામથી

ઓળખવામાં આવે. એના મિથ્યાવાદમાં પડવાની
કશીયે જરૂર નથી. અને જ્યાં સુધી સાચી સત્તા
પ્રજાના હાથમાં નહિ આવે ત્યાં સુધી પ્રજાને કોઈ
કાળે સતોષ થવાનો નથી એ વિષે પણ શંકા નથી.

પ્રજાને જોઈતી આ વસ્તુ કદાચ રીતે મળી શકે
એ જ વિચારવાનું રહે છે. એમાં તો મહાત્મા
ગાંધીજી એટલે જ અત્યારે તો દેશી રાજ્યની પ્રજાની
દોરવણી કરી રહ્યા છે. પ્રજાને માટે આ ધન્ય-
ભાગનો દિવસ છે.

સત્યાગ્રહનું અમોઘ શસ્ત્ર ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનની
પ્રજા આગળ મુક્યુ ત્યારથી જ એનામાં ખંડે એતન
આવ્યું છે. સિટિડા હિંદમાં જે કંઈ સુધારા કે
સત્તાઓ પ્રજાને મળી છે તે એને જ પ્રતાપે છે.
એ જ શસ્ત્રનો ઉપયોગ દેશી રાજ્યોની પ્રજા પણ
કરી શકે છે.

પરંતુ એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાને સારૂ અનુ-
કૂળ વાતાવરણ અને શુદ્ધ સાધનો જોઈએ. તે ન
હોય તો એનો ઉપયોગ ન થઈ શકે. કેટલાંએ
જુદા જુદાં રાજ્યોમાં પ્રજાએ નાની મોટી માગણીઓ
માટે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યા હતા, અને લોકો લડતોમાં
જેલખાને પડ્યા હતા અને હજી પણ છે. છતાં
ગાંધીજીએ આજે એ બધાં રાજ્યોમાંના સત્યાગ્રહ
મુક્તતરી રખાવ્યા છે. પ્રજાઓએ પણ ગાંધીજીની
સલાહ માથે ચડાવીને આદોલન સ્થાગિત કર્યા છે.
પ્રજાના ગાંધીજી ઉપરના અપૂર્વ વિશ્વાસનો આ
પ્રત્યક્ષ છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રજાના ઉજ્જવળ
લાલિત્ય એ શુભ ચિન્હ છે.

દેશમાં આજે સત્યાગ્રહને મોકળો માર્ગ કરી
આપવા જેવું વાતાવરણ નથી. રાણપુર, રામકુર્ગ,
ગજપુર વગેરે સ્થળોના લાલાનક બનાવે સત્યાગ્રહના
માર્ગમાં રહેલાં જોખમોની લાલખતી બતાવી
રહેલ છે. મુલકમાં ભરેલી હિંસાત્મક
વૃત્તિનો એ પડકાર છે. વળી આજે દેશભરમાં
કામ કામ વચ્ચે એર દેશવવામાં આવ્યાં છે, કેટલેક

ઠંકાણે તો પ્રગ્ન પરિધોને તોડવા અને પ્રગ્નમા લય ઉપજવવા માટે ગમે તેવા યોગ્યઅયોગ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરી ગમે તેવા મેલા કામો કરતા પણ સકાય ગયાઓ નથી જેમને સતાઓ છોડવી પડે એવો મલમ છે તેઓ લય અને કોધથી બેચેન થયેલા દેખાય છે જેમને કંથુ ખોવાતું નથી તેવા કેટલાક તો મિથ્યા ડરથી અને ગેરસમજથી પાગલાના હાથમા હથિયાર બની ખરૂં ખોટું વિચારી જોયા વિના ગમે તે કરવા તૈયાર થઈ ગયા છે

પરદેશીઓને ભાગના પાડીને સત્તા ચલાવવાની નીતિનું અનુચ્છેદ કરી એમા જ પોતાની સત્તાની સનામતી માની બેસેલા છે આવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમા સત્યાગ્રહને રચગિત કરી અતગદ્દષ્ટિ કરી આત્મ નિરીક્ષણમા અને આપણી સુગીઓ તપાસી તે સુધારી લેવામા થોડો સમય ગાળવાથી દેશી ગભરોની પ્રગ્નને લાભ જ થવાનો છે જેને પ્રગ્નની શક્તિ વિશે અને પોતાના સાધનોને વિશે પૂર્ણ વિશ્વાસ છે એને નિગરા થવાનું કંથુ જ કાઢવું નથી

ધરો ઠંકાણે જ્યાં સત્યાગ્રહ મુતતરી રાખવામા આવેલ છે ત્યાં તેનો ગેરલાભ લેવાય એમ પણ બને છતાં પ્રતિકૂળ વાતાવરણ વચ્ચે સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખવામા જે જોખમ સમાજોલ્લ છે તેના પ્રમાણમા પહેલું જોખમ જલ્દી નહીં ગણાય એટલે એ વિષે ચિંતા કરવાનું કારણ ન હોતું જોઈએ સત્યાગ્રહીને એવો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે આજે જે અને દિસાની જે આધી આવેલી છે તે તો ક્ષણિક છે વટોળિયાની માફક એ જોતજોતામા શમી જશે નિર્મળ વાતાવરણ પાછું જવાશે ત્યારે એનો વખત વળી પાછો આવશે, એ સમય આવે ત્યાં સુધી પોતે પોતાથી અને તેટલા પ્રયત્નથી મનવચનકંમે કરીને મધમ કેળવવા પ્રયત્ન કરે અને આજે વર્તી ગહેતું વાતાવરણ જેમ બને તેમ જલદી શુદ્ધ કરવામા મદદરૂપ થાય

એક તરફથી પ્રગ્નને ધાતકી, અમાનુરી અને અને જગતી રીતે દમાવવાના સમગ્ર પ્રયત્નો કરવામા

આવે છે અને ધાતકમકીઓ વિગેરે અયોગ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરી વફાદારીના પત્રો ઉપર જગરદસ્તીથી સહીઓ કરાવવામા આવે છે ત્યારે બીજી તરફથી નામના અને નકની સુધાગ દાખલ કરી દુનિયાની આખે પાટા બાધી કેઈ પણ જાતની ખરી સત્તા ન છોડતા ચાલતા આવેલા સંકેતો તરતે નવા વાધા પહેરાવી પ્રજાતત્ત્વના ખોટા નામથી જેમ ચાલતું આ યુ છે તેમનું તેમ ચલાવવું છે પુરાણી પ્રથાના પક્ષપાતીઓ પૈકી કેટલાક તો એમ પણ કહે છે કે પ્રગ્ન લાયક નથી એટલે બીજો યુ ઉપાય ?

આ પ્રગ્નની લાયકાતની વાતો કરનાગરોએ એક દિવસ એવો વિચાર કર્યો છે ખરો કે આ દેશમા ઝસો જેટલા રજવાડા છે તેમાથી કેટલાના નરેશો પોતાની પ્રગ્ન કગતા વધારે લાયકાત ધરાવનારા છે ? યુ ગજકુટુમ્બમા જન્મ લેનારા સમગ્ર લાયકાતના વારસા સાથે જ જન્મે છે ? અને જે અનેક રાજાઓમાથી કેટલાક તો રાજ્ય કરવાને નાનાયક હોવા જ જોઈએ એ વાત કબૂલ હોય તો એવા સંજોગમા પ્રગ્નએ યુ કરવું એનો કાઈ ઉપાય બતાવશે ખરા ? જુલ્મી ગમને પદમટ કરાવેલા અધિપતિ અનાદિ કાળથી રીકાગરોએ છે ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પડે છે એટલે ગજ પ્રગ્નની લાયકાતમા ઉત્તર્યા વગર આધુનિક યુગને ઝોળખી તેને અનુકૂળ થવામા જ બેઠેલું હિત સંગ્રામેલું છે

પણ આજે તો કેટલાક ગજઓ એકત્ર થઈ ગણિત પહે પ્રગ્નને દમાવવાના પગલા લેવામા પોતાનું ક્રેય માનતા જોવામા આવે છે અને ઓછામા ઓછી પણ સત્તા છોડ્યા સિવાય ગજતત્ત્વમા ઉપર ચોટિયા ફેરફાર કરવાની મોટા આડગરવાળી યોગના ઘડી કાઢી એથી આગળ કોઈ રાજ્યે જરૂર નહિ એવી વ્યવસ્થા રચવામા પોતાની સમગ્રી શક્તિ ખચી ગયા છે

જુદા જુદા ગભરોની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં સગમનના અથવા સત્તાની ઇર્ષાજનના

દબાણથી સૌને આમ એક અસ્ત્રે મૂડવા જતાં કાચું કપાઈ જવાનું છે એ વિચાર કરતા નથી. જ્યાં સૂધી ખરી સત્તા પ્રગ્નના હાથમાં નહિ આવે ત્યાં સૂધી પ્રગ્નને સંતોષ થવાનો નથી એ જાણવા છતાં આ નિશ્ચિત વસ્તુને કાઢપિણુ પ્રકારે ઠેલવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આખરે તો એ અધુરું પાણી વલોવવાનું છોડી રૂઝ પ્રગ્નને રીઝવીને જ કાગ લેવું પડશે.

હવે આપણે ભાવનગરનો વિચાર કરીએ, ભાવનગરમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે આપણને પ્રથમ સ્મરણ સ્વં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું યાપ છે. એ મહા-મુત્સદીની ખોટ કાઠિયાવાડમાં આજે ડગલે ને પગલે માલમ પડે છે. એમના ગયા પછી કાઠિયાવાડમાં આજે કોઈ રાજનીતિસુ પુરૂષ રહ્યો નથી જેની અસર આજે આખા કાઠિયાવાડમાં જણાઈ રહી છે. સર પ્રભાશંકર હયાત હોત તો ધર આંગણે ગાંધીજીને અનુશન કરવા વખત આવવા ન જ દેત. કાઠિયાવાડની આજે જે બેઆખર યર્ધ રહી છે તે તેઓ કદી સાંખત નહિ.

કાઠિયાવાડમાં આજે ચોમેર દાવાનળ સળગી રહ્યો છે. કેકેકાણેથી હડેચોક શુકાગીરી, લૂંટફાટ અને અત્યાચારોની વાતો આવી રહી છે અને પ્રગ્નને દબાવવાના તેમજ સંગઠનો અને પરિપદો તોડવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો યાપ છે; કેટલાંક રાજ્યોમાં રાજ્યના જુદાં અસહ્ય યર્ધ પડતાં લોકો રાજ્ય છોડી લાગી છુટે છે ત્યારે અહીંયાં આપણે રાજ્ય અને પ્રગ્ન વચ્ચે બેઠેને હાજતી સમ્મતા અને મીઠાસાનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ.

પ્રગ્નના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે અહીં કલેશ કે વિખનાદ નથી અને આપણે રાજ્ય તેમજ પ્રગ્નના પરસ્પરના હક અને જવાબદારીની ઝીણવટથી તેમજ સંપૂર્ણ છૂટથી ચર્ચા કરી શકીએ છીએ. સહલાયે પરિવદના કાર્ય વિષે તેમજ તેના ઉદ્દેશ વિષે રાજ્યને કશી શંકાનું કારણ મળ્યું નથી. જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાનો ઉદ્દેશ પરિવદના બંધારણમાં પ્રથમથી જ

દાખલ છે. છતાં દરબારશીનો હત્તહાયા નીચે જ પ્રગ્ન પરિવદ પોતાની પ્રગતિ સાધવા ઈચ્છે છે એ વિષે કે રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી વિષે કોઈને શકા કરવાનું કારણ મળ્યું નથી.

આ ઉપરાંત, ભાવનગર રાજ્ય સમૃદ્ધ છે. રાજ્યને માથે કશું દેવું નથી. જીલ્લી એની પાસે મૂડી છે. ગજની આવક પણ પ્રમાણમાં સારી છે. 'આ બધા શુભ ગંનેગો મોટા ભાગે તો મરહુમ સર પ્રભાશંકરના દુરદેશ અને કુનેહભાવો રાજ્યવહોવટને આભારી છે. આજના કંકણ ગંનેગોમાં જે એઓ હયાત હોત તો કાઠિયાવાડનું કોકકુ ગમે તે રીતે ઉઠી જત અને ગાંધીજીને મહાસાગર છોડી ખાબોચિયામાં બરાઈ રહેવાનો વખત કદી ન આવત.

સર પ્રભાશંકર તો આજે નથી પણ ભાવનગર રાજ્યની પ્રગ્નને એમના પુત્રને સોંપી ગયા છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ સૌ આશા રાખે છે કે તેઓ પોતાના પ્રતાપી પિતાને પગલે આલી ઉદાર વૃત્તિના યુવાન મહારાજાને સાચી સલાહ અને સહાય આપી કાઠિયાવાડનું કમક ધોઈ નાંખશે અને ભાવનગરની કીર્તિ વધારશે.

પાછલી પરિપદોમાં આપણે ધણા ધણા ઠરાવો કર્યા છે. કુડલા મુકાને ઉલ્લી પરિવદ મળી તેમાં તો આપણે લગભગ ૪૦ નેટલા ઠરાવો કર્યા. એ બધા ઠરાવો ફરી ફરીને કરવાનો કશો અર્થ નથી. હવે તો એ વખત આવ્યો છે કે જ્યારે આપણે મૂળ મુદ્દાની વસ્તુ ઉપર એક જ ઠરાવ કરવો જોઈએ અને એ ઠરાવનો અમલ જે આપણે કરાવી શકીએ એટલે કે પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મળી રહે એવું રાજ્ય બંધારણ આપણે રાજ પાસેથી મેળવી શકીએ તો પછી બીજા ઠરાવોની બહુ આવશ્યકતા નથી રહેતી.

રાજ્યની મુખ્ય વસ્તી ખેડૂતોની છે, ઘણાં ખરાં દેશી રાજ્યોનો ભાર ગામડાંમાં વસતા ગરીબ ખેડૂતોની કમર ઉપરજ પડે છે. રાજ્ય વહીવટમાં એનો અવાજ નથી. અસાન, અલણ અને બોલો હોવાથી

પોતાના હકનું એને કશું ભાન નથી. ભગવાન પર ભરાસો નાખી દરેક દુખનો દોષ કેવળ કીરમત ઉપરજ નાખવાની ટેવવાળો હોવાથી એનામાં આત્મ વિશ્વાસનો અભાવ આવી ગયો છે જવાબદાર રાજ્ય તરફ માગનારો કે મેળવવાનો જે કાર્યપણું અર્થ હોય તો તે તો આ બૂબ અને દુખથી પીડાતા અગમ્ય હાડપિંજર જેવા કમરમાથી વળી ગયેલા દેશી રાજ્યોના દુખી ખેડૂતના દુખ ભાગવાનો અને એનામાં સ્વમાન અને આત્મવિશ્વાસના માતૃથી તરવેનો મચાર દગાવવાનો જ હોઈ શકે એ કામ કરવામાં રાજ્ય અને પ્રજા બેઉનું સામાન્ય હોત સમાજેલું છે, જે આ ખેડૂતોને રાજ્યના વહીવટની મરથાઓમાં પુરતું પ્રતિનિધિત્વ મળે અને એનો અવાજ ગવહર-બારમાં સભાઓ હોય તો એ રાજ્યતર જવાબદાર ગણાય અને એના દુખનો ગસ્તો ની બી શકે

એટલે જવાબદાર રાજ્યતર વિષે કંરાવ કરીએ તો પછી ખેડૂત, મજૂર મુનિસિપાલિટી, ડ્રામ્પપમાયત મજમુકિત, લામરસ્વત, વેદવાગ દારૂનિષેધ વગેરે વિષે ભુદા ભુદા કંરાવો પરિપત્તી કરવાની જરૂર ન રહે

રાજ્ય તરફથી હાલમાં એક નાનું સરખું જાહેર નામુ પ્રમિદ્ધ કરવામાં આગ્યું છે એ જાહેરનામાંમાં અદિના ગજ્યતરમાં કરવામાં આવનાર ફેરફારનું જાણ્યિત દોગવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આયો છે એના ઉપર પગિદે વિચાર કરવો રહ્યા છે આ જાહેરાતમાં પ્રજાને સતોષ થઈ શકે એવું કશું જોવામાં આવતું નથી એટલે આપણે દુખથી નમતાથી પણ અતિશય દ્રઢતાથી આ વાત ગજ્યને સભાગવવી જોઈએ જાહેરાતમાં ધાગસભાના યોજાતો જે ચિતાર આપ્યો છે તે ધજો જ અપૂર્ણ હોવાથી એના ઉપર જાણુ કહેવું કંચુ છે પગ્યુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગમે તેવી ધારાસભા બનાવવામાં આવે તાયે એ તો એક સત્તાદકાર મણજ જ હશે એટલે એ ખાણુ

વિનામું ખોખું હશે, જે જાહેરાતનો આ અર્થ સાચો હોય તો આપણે મક્રમપણે જાહેર કરવું જોઈએ કે એવી પ્રજાને મુદ્દન સતોષ નહિ થાય કારણ કે જવાબદારી વિનાનો સલાહ આપવાનો અધિકાર એ માત્ર દીકાકારોને જ તૈયાર કરી શકે એમાંથી રાજ્યતર ચલાવવાની કે પ્રજા ધડતરની તાલીમ નજ મળી શકે, અને એવી બીન-જવાબદાર દીકાકાર થવાની તાલીમ લેવામાં કોઈ સારા માણસોને કશો રસ ન જ પડે

પ્રજા લાયક ન થાય ત્યાં સુધી જવાબદારી સોપાય નહિ અને જવાબદારી મળ્યા સિવાય લાયકાત આવે નહિ એવા અવળસવળ સત્તેના આધાર લઈ ધાણીના બળદની માત્ર ગોળ ચકરાવામાં ફર્મા કરવાથી કોઈ દિવસ અત ન આવે

આ ગજ્યમાં જે જે અનુકૂળતા મળે છે તેવી બીજે ભાગ્યે જ હશે પ્રજાપરિપદને સ્થાપન કરવામાં અથવા એને ચલાવવામાં મરજૂમ મહાઅમાત્ય પદથી સાહેબનો સાથ અને આશીર્વાદ હતા, પરિપદ પ્રત્યે રાજની અમીદદિ રહેતી આવી છે પરિપદનું ધ્યેય ગજ્યથી અજાણ્યું નથી રાજ્ય અને પ્રજાનો અતિશય મીઠો સમ્બંધ રહ્યો છે રાજ્યમાં ઠીક ઠીક કાબેલ માણસો વસે છે જેઓ રાજ્યકારભારનો ભાર ઉચકવામાં હોવાથી અને નિ સ્વાર્થપણે મદદ કરવા તૈયાર થઈ શકે એમ છે ગજ્ય સાધનસાધન છે પ્રજા વફાદાર છે દગાગશીએ દેશદેશાવર ફરી આધુનિક જગત જોયું છે અને પોતે ઉદારદત્તિ અને ઉદાર વિચાર ધરાવે છે સ્વાનસાહેબે લાયક પિતાનો વાગસો મેગયો છે આ બધા અનુકૂળ સન્નેજો ભાનગરને કારિયાવાડના આજના અધકારમાં દીપમરૂપ બની માર્ગદર્શક થવાનો અમૃત્ય અનસગ પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને તેથી ભાવનગર ઉપર અનેક આશાઓ બધાઈ છે પ્રજા એ આશાઓ પૂર્ણ કરે અને ભાવનગરની જાહેરાતની સુગશાતિ અને કીર્તિમાં વધારો થાયો

નોંધ અને ચર્ચા

ભાવનગર રાજ્યની જાહેરાત

રાજ્યની વહીવટમાં મહાદ્ધ અને મદદ આપના મારે ભાવનગરના નામદાર મહારાજશ્રીએ પોતાનાં “પ્રજા જનોને” ઉદ્દેશીને આજ્ઞાથી એ મહીના પહેલાં ગેઝેટના વધારાથી એક જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરી હતી આ જાહેરાત અંગે આ નોંધની નીચે આપીએ છીએ. જાહેરાત સંક્ષિપ્તમાં છે પરંતુ તેમાં મહારાજ માહેબે પોતાની હાલની અને ભવિષ્યની રાજનીતિનો, તેમ પ્રજા વર્ગ તરફની પોતાની દાર્દિક લાગણીનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. જાહેરાતની ટુંકી ભાષામાં ધણી વિગતો જણાવવામાં આવી છે એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યના ભવિષ્યના બંધારણના પાયા રૂપ ગણી શકાય એવી સમજણ અને વિચાર પૂરક એનું ઘડતર કરવામાં આવ્યું છે. કઠોયાવાડમાં આ રીતે ભાવનગર રાજ્યે પોતાની પ્રજાને બંધારણીય ધોરણે રાજ્ય તંત્રમાં ઊંચે આપવાના પોતાના હેતુવું વચન આપવાની પહેલ કરી છે. તે અરેખર અભિનંદનીય છે. ભાવનગર રાજ્ય વિષે એમ કહેવાય છે કે પ્રજાહિતનાં કાર્યોમાં તે પહેલ કરે છે, એ હકીકત આ જાહેરાતથી પણ જણાઈ આવે છે.

જાહેરાતનો આખો મુસદ્દો અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

TO MY PEOPLE.

In pursuance of my policy of benevolent rule inherited from my revered ancestors and given to me for safe keeping by Government of India on the termination of the Minority Administration I have decided

to amend the Law of 1918 relating to the Peoples' Representative Assembly of this State. The changes proposed are intended to give the traditional mutual relations of my administration and people constitutional status on modern lines. My policy is that as the people organise their local responsible bodies under existing permissive legislation or laws that may hereafter be introduced and gain experience in matters administrative the Representative Assembly, which would in future be called the Dhara Sabha, shall in progressively greater measure advise and assist me and the Darbar in the conduct of the affairs of my State.

Dated 30th April,

KRISHNAKUMARSINHJI,
Maharaja of Bhavnagar.

નેક નામદાર મહારાજ સાહેબ હજુરથી પ્રજાને ઉદ્દેશી થએલ જાહેરાતનો ગુજરાતી તરજુમો હજુર કાવ નં. ૨૦, તા. ૩૦-૪-૧૯૩૬ના ફરમાન અનુસાર આ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તા. ૧-૫-૧૯૩૬.

અનંતરાય પ્રભાશંકર
મુખ્ય દિવાન
સંસ્થાન ભાવનગર

અમારા પ્રગળનોતો

અમારા પૂર્વજો તરફથી વારસામાં મળેલી અને માઈનોરીટી રાજ્ય કારભારને અંતે નામદાર હિંદી સરકારે અમેને સુપ્રત કરેલી પ્રગળહિતકારી રાજ્ય નીતિ અનુસાર આ રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાને લગતો સને ૧૯૧૮નો ધારા સુધારવાનો અમેાએ નિર્ણય કર્યો છે. આ યોજવાના ફેરફારની નેમ અમારા રાજકારભાર અને પ્રગળવર્ગ વચ્ચેના પરસ્પરના વંશ પરપરાથી ચાલ્યા આવતા સંબંધને આધુનિક દષ્ટિએ બંધારણ યુક્ત પાયા (constitutional status) ઉપર મુકવાની છે. અમારી રાજનીતિ એ છે કે પ્રગળવર્ગ હાલના અનુભવસૂચક કાયદાઓ (permissive legislation) તથા હવે પછી જે કાયદાઓ અમલમાં આવે તેને અનુસરી જેમ જેમ સ્થાનિક જવાબદાર સંસ્થાઓ શોજ અને રાજવહીવટની બાબતમાં અનુભવ મેળવે તેમ તેમ પ્રતિનિધિ સભા જે ભવિષ્યમાં ધારાસભા કહેવાશે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં અમેાને અને દરબારશ્રીને રાજવહીવટમાં સલાહ અને મદદ આપે. તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સને ૧૯૩૯.

કૃષ્ણકુમારસિંહજી

મહારાજ,

મંરંથાન બાવનગર

કચ્છ અને ફેડરેશન

ફેડરેશનને અંગે નાના બીન અખત્યારી તાલુકાઓની બ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. વડોદરા રાજ્યે કાઠીયાવાડના તાલુકાદારોને પોતાનામાં જોડાવા સંબંધી ઉલ્લાં બે તથા વરસથી પ્રવૃત્તિ આદરી છે. બાવનગર રાજ્યમાં પણ કેટલાક તાલુકાદારોએ જોડાવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. મહીકાકામાં વડોદરા ઉપરાંત પાલજપુર અને બનામ કાકામાં કચ્છના રાજ્યે પણ પોતાનો વરિષ્ઠ અને પિતૃ રાજ્ય તરીકેનો દક દર્શાવ્યાની હકીકત બહાર

આવી છે. બનામ કાકાનો ઉત્તર ભાગ કચ્છ સાથે મંબંધ ધરાવે છે. એટલે કચ્છ રાજ્ય આ દીશામાં પ્રવૃત્તિ કરે એ ઇચ્છવા જોગ છે. વ્યાપારી નજરે મુજરાતના કોઈ ભાગમાં કચ્છની હદ વિસ્તરે એ, એ રાજ્યને લાભપ્રદ છે સાથે સાથે નાના તાલુકાદારોને પણ પોતાની નજીકનું મોટું રાજ્ય મળી જાય અને એમના હકો જળવાઈ રહેતા હોય તો તે તેમને માટે સ્વીકારવા યોગ્ય સુખરૂપ માર્ગ છે.

ગોરખી નરેશનું બહુમાન

ગોરખી મહારાજ સર લખધીરજી કે. સી. એસ. આઈ. ને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાઈટ બ્રાંડોસ [જી. બી. ઈ.]નું બહુમાન મળ્યું છે, એ એમના જેવા રાજકર્તાને માટે યોગ્ય માન છે. કાઠીયાવાડમાં અત્યારે જે એકાદ બે વરોષદ અને લોક ભક્તિ જળવી રાખનારા નરેશો છે તે પૈકી ગોરખી મહારાજ એક છે અને ચોતરફ ફેલાયેલા આવા ઝંઝાવાતના યુગમાં કિમ્મિત પણ ઉમતા દર્શાવ્યા વિના રાજ્યની ચાલી આવેલી પ્રથામાં તેઓશ્રી વહેવાર રીતે લોક ભક્તિ જળવી શક્યા છે એ એમની દુરદર્શિતાનું ફળ હોય એમ હરકોઈને લાગ્યા વગર રહે એવું નથી. એટલું છતાં રાજ્યના રાજદ્વારી સંબંધો નિર્વિક્ષેપ રહ્યા છે. એટલે ગોરખી નરેશને મળેલું આ રાજદ્વારી પદ એક રાજકર્તા તરીકે જેમ એમને માટે સુયોગ્ય છે તેમ તે માનના પ્રદાયક માટે પણ શોભારપદ છે.

રાજકોટ જસદણ રેલ્વે

વર્તમાન પંચોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે બાવનગર, જામનગર અને રાજકોટ રાજ્યે મળીને રાજકોટ-જસદણ રેલ્વે બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ રેલ્વે થવાથી કાઠીયાવાડના મધ્ય ભાગના બ્યવહારને વિશેષ અનુકુળતા થશે. અને મુમાફો

રાજકોટથી સીધા અમદાવાદ સુધી સુખ સરલતથી મુસાફરી કરી શકશે એટલુંજ નહીં પણ નવાનગર રાજ્યને પોતાના બંદરી માલને હાલ કરતાં ઓછી તકલીફ બ્રિટિશ હીંદના પ્રદેશમાં પહોંચાડવાનું એક વિશેષ સાધન પ્રાપ્ત થશે એમ લાગે છે. મહુમ સર પ્રભાશ કરની હયાતીમાં રેલ્વેની આ યોજનાના સ્વરૂપની શરૂઆત થઈ હતી. વચ્ચે થોડો સમય જો કે એ સંબંધી વિશેષ ઉપરિચિત થયો હતો પરંતુ ભાવનગર, નવાનગર અને રાજકોટ રાજ્યની પરસ્પરની સહાનુભૂતિ અને સમજાણથી રેલ્વેની આ સમગ્ર યોજનાને સફળતા મળી હોય એમ જણાય છે અને તેના યશ એ ત્રણે રાજ્યના વરિષ્ઠ કારોબારીઓ ઉપરાંત જેઓએ આ યોજના પાર ઉતારવામાં વધતેઓએ અંશે પરાક્ષ કે અપરાક્ષ રીતે પ્રયત્ન સેવ્યો છે તે સર્વને થોડે છે.

દીવાનની પસંદગી

રાજ્યને માટે દીવાનની પસંદગી કરવામાં રાજ્યકર્તાઓએ કેટલી ધીરજ અને કાળજી ભરી તપાસ રાખવાની છે, તેનું ઉદાહરણ વાંસદા રાજ્યના દીવાન તરીકે શ્રીયુત મનહરનાથ ધારેખાનની નીમણુંક વાંસદા નરેશ કરી, તે પ્રસંગે તેઓશ્રીએ દીવાનની પસંદગી કરવામાં પોતાને કેટલી વિડંબણા પડી છે એના કરેલા વિવરણ ઉપરથી જણાય છે. વાંસદા નરેશ સર ઇન્ડિયન સૌમ્ય પ્રતિનિધિ, વિદ્યોપાસક અને પોતાનાં કામોમાં પ્રગ્રહિતની દષ્ટિને આગળ રાખી ચાલનારા છે. દીવાનો-અત્યારે ધણા ખરા દીવાનો-માં એક ખાસીયત એ જોવામાં આવે છે, કે તેઓ યશભાગી થવાને ખૂબ ઉત્તેજિત હોય છે. પરંતુ નૃપતિ અને જનપદ (પ્રજા) ઉભયનું હિત સાધનારા અમાત્યો ફક્ત છે. અને એટલે અંશે કોઈપણ નરેશને પોતાના અમાત્યની પસંદગી કરવામાં પ્રત્યવાય રહ્યા કરે છે. ગ્રીમત વાંસદા મહારાજએ વારંવાર અનેક સ્થળે અને તપાસ કર્યા પછી તે રાજ્યના હાલના દીવાન શ્રીયુત મનહરનાથ

ધારેખાનની પસંદગી કરી છે. દીવાનની પસંદગી કરવામાં તેનામાં કઈ કઈ યોગ્યતાની આવશ્યકતા છે તે સંબંધી વિચારો વાંસદા નરેશ પોતાના વક્તવ્યમાં દર્શાવ્યા છે અને હરકોઈ નરેશને ઉપયુક્ત હોઈ અમે આ નીચે આપીએ છીએ:—

“આપણા નવા દીવાનશ્રીને તમે અગ્રે જુઓ છો. તેઓ સાહસિક, મુઆઈના સારા જાણીતા વકીલ છે. હીંદની મોટી ફેડરલ કોર્ટના પણ આહોરા ધારાશાસ્ત્રી છે. તેઓ અઘો કેમ અને કેવી રીતે આવ્યા તે હું તમને જણાવવા માગુ છું.

આપણે ત્યાં દીવાનની જગા ફેટલાક વખતથી ખાલી હતી કારણ કે દીવાનની જગા ભરવી રહેલી નથી. દીવાનની જગા માટે માત્ર સારા ધારાશાસ્ત્રી કે સારા એકમીનીસ્ટર હોય, એટલી જ યોગ્યતા બસ નથી, અને તેટલાથીજ કઈ દીવાન માટે લાયક થવાનું નથી. આ જવાબદારી બધી હોવા માટે તો Integrity પ્રમાણિકતા જોઈએ, Vision દષ્ટિ વિશાળ જોઈએ અને યોગરદમ સાથે સંબંધ જોઈએ. એ દષ્ટિએ જોતાં અત્યાર સુધી કોઈ લાયક ન મળ્યા તેથી દીવાનની જગા ભરી શક્યા નહોતા.

છેવટે પેપરામાં પણ જાહેર ખબર આપી જોઈ પણ એની ખાલી જાહેર અખરથીજ લાયક માણસ કઈ મળી આવે? અરજીઓ તો ધણી આવી હતી. એ બધી જોવામાં પુષ્કળ ટાઈમ ગયો. પરંતુ એમાં એકેકે લાયક દેખાય નહીં. દીવાનની જગા માટે કોઈ લાયક સંજ્ઞાનની બલામણુ કરવામાં મેં મારા મિત્રોને પણ કહ્યું હતું, તેમાં મારા એક મિત્ર જે ધણાજ સારા સ્થાન ઉપર છે, ધણાજ પ્રમાણિક છે અને ધણાજ ધર્મિષ્ઠ છે તે મિત્રે પણ ચાર પાંચ મહીના સુધી મને વાયદે ચલાવ્યો પણ તેમણે કોઈની બલામણુ કરી નહીં, પણ મેં એમનો કેડો છોડ્યો નહીં એટલે છેવટે તેમણે મને

આપણા આજના દીવાનનું નામ આપ્યું અને મેં તેમનો પત્તો મેળવી લીધો. હું તેમને યોગ્યો, ત્યારે તેઓ કોર્ટમાં ગયા હતા પણ મને એમના ભાઈ મળ્યા તેમની સાથેની વાતચીતથી મને જણાયું કે આપ્યું કુટુંબ રિવેન્કી-મરકારી અને સંસ્કૃતિવાળું છે એમના ભાઈએ મને એમને મેળવ્યા એમના કાગળો જોતા મને ખાતરી થઈ કે વામદા જેના સ્ટેટમાં આવવા તેઓ ના કહેતા, તેમાં સમજ કાઢવું હતા ભાવિમાં ના જયકર જેવાના સ્થાન ઉપર પણ તેઓથી ખેસી શકે એવો સભવ ખરો. એ જોઈ મારેજ એમને કહેવું પડ્યું કે હવે હું વાસદા આવવા તમને આમ્રહ કરીશ નહીં પણ અહીં બેઠા સલાહ આપશો અને જતાવું તે કામ કરી આપશો એમને તો હું મારા મિત્ર ગણુ છું પણ પછી એમના માતૃમીએ મારો આમ્રહ જોઈ એમને કઈ કહ્યું હશે એટલે એઓ આવવા સમત થયા.

પછી વસ્તુ રિયલિટી બદલાઈ અને આજે આપણે એમને અહીં જોઈ રાકીએ છીએ અત્યાર સુધી જે પગાર મેં કાઢીને આપ્યો નથી તેવો સારો પગાર મેં એમને આપવા કહ્યું છે, તેનું કાગળ હવે તમે સમજી શકશો, મને ખાતરી છે કે તેઓ સર્વ રીતે રાજ્ય અને પ્રજાને સંતોષ આપશે અને રાજ્યની તથા પ્રજાની આબાદી વધારવા પ્રયત્ન કરશે.

પાલણપુર રાજ્ય વારાસભા

પાલણપુર રાજ્યમાં ધારાસભાની રચાપનાની જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે અને તેમાં પ્રજાને રાજ્ય વહીવટમાં ભાગ લેતી કરવાનો સ્પષ્ટ હેતુ જણાઈ આવે છે. સુજગત-કાઠીઆના રાજ્યો પૈકી વડોદરા રાજ્યને બાદ કરતા અત્યારના વાતાવરણને દૃષ્ટિમાં રાખી ધારાસભાની રચના કરવાનો પ્રારંભ પાલણપુર રાજ્યે કર્યો છે તે એ રાજ્યને માટે, રાજ્યની પ્રજાને માટે અભિનંદનીય છે. પાલણ

પુર નરેશ ઉદારચિત વિચારના રાજકર્તા છે એટલે રાજ્યની પ્રજા, જે મળેલા રાજકીય સુધારાનો સહકાર અને સહાનુભૂતિ પૂર્વક ઉપયોગ કરશે તો તેથી ભવિષ્યમાં, શાસન વિભાગમાં વિશેષ જવાબદારીનું તત્વ દાખલ કરવાનું પ્રેરક બળ ઉત્પન્ન થશે.

રાજકોટ રાજ્યનું પ્રશ્નપત્ર

રાજકોટ રાજ્યે એક પ્રશ્નપત્ર પ્રસિદ્ધ કરી હાલના પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાના બધાગણમાં અને ચાલુ રાજ્ય વહીવટમાં શું કંઈ આવશ્યક છે તે સમજી અભિપ્રાયની માગણી કરી છે. કોઈ પણ રાજ્યમાં કોઈ પણ સુધારો કે ફેરફાર કરવામાં આવે તે પહેલાં સ્થાનિક લોકમત જાણવાની અગત્ય વિષે બે મત નથી પણ અભિપ્રાય આપનાર અને અભિપ્રાય મેળવનારે વ્યક્તિગત મતોનો આમ્રહ ન રાખતા સામાન્યતઃ પ્રજાહિતની દૃષ્ટિએ પોતાનો અભિપ્રાય બાધવો જોઈએ પોતાનો જ મત ખરો અને અન્યનો મત અસ્વીકાર્ય એ માનમ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોનું ન હોવું જોઈએ. મર મોરીસ ગ્રાવરે રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે જે ચુકાદો આપ્યો છે તેમાં ઉલ્લેખ કર્યું છે, કે "The interests of individuals and parties are of importance but I conceive that of no less importance are the interests of the general body of the inhabitants of Rajkot" અર્થાત્ કે રાજકોટ રાજ્યની પ્રજાનું સાચું હિત સામા રહેલું છે એ વિચાર આગળ રાખી પ્રશ્ન પત્રનો વિચાર કરવામાં આવશે અને પોતાના અગત્ય મત (પછી તે પ્રજા પક્ષે હોય કે રાજાપક્ષે હોય) સમજી આમ્રહ નહીં રાખવામાં આવે તો તેના પગિણાએ રાજકોટની જે તત્ત્વ ગચના થશે તે અનુકરણીય થશે એવી અમારી માન્યતા છે.

ઈન્ડિયન એન્ડ એક્સ્ટરિન

મરકૂત કવિયોએ નમણીયતાનું લક્ષણ ગાધના કહ્યું છે કે 'જેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા ઉત્પન્ન

યાય તે સ્વરૂપ રમણીયતાનું છે ” પરંતુ દેશી રાજ્યોને ફેડરેશનમાં દાખલ થવાના પ્રવેશ પત્ર (પ્રિન્સિપલ ઓફ એકસેશન)ના મુદ્દામાં આ કમિટી ઉલટું બંધુ છે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી પ્રવેશ પત્રની કલમોમાં ફેરફાર, નવા સૂચન અને ઉમેરો થતાં થયા જાય છે છતાં તેના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્ય એવી રમણીયતા આવડાને બદલે વિરુદ્ધતા આવતી જાય છે અને જુનું મહીનામાં મુખર્જી ખાતે નરેન્દ્રોની સભાએ એના અસ્વીકારનો જે ઠગવ મર્વાનુંમતે કર્યો છે એ ઉપરથી આ વાત સમજવા છે જો કે મગકાનું બહાનું સામાન્યતઃ વલણ એવું દેખાય છે કે રાજકર્તાઓને ફેડરેશનમાં જોડાવા માટે આગ્રહ ન કરવો પરંતુ નરેન્દ્ર મંડળના આન્સેવર મહાગાળ જામ સાહેબ વાઈસરોય સાહેબને મળ્યા પછી પ્રવેશ પત્રના ઉત્તર આપવાની મુત્ત સપ્ટેમ્બર માસ સુધી લગાવવામાં આવી એ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે મુખર્જીના ઠરાવમાં કેપેશ કરનારું દાર ખુદ્દુ રાખવામાં આવ્યું છે વારંવાર ચર્ચાતા આ સવાલ સમર્પી નિર્ણય કરવા માટે બદલર કમિટીની માફક એક કમિટી નીમવામાં આવે અને તે કમિટી પ્રવેશ પત્ર મુદ્દાને નિર્ણય આપે અથવા માર્ગ દર્શાવે તે સ્વીકાર્ય ગણવામાં આવે તો આ બાબતનો સતોષ પ્રદ ઉકેલ થાય એમ લાગે છે

ભાવનગર કોન્ફરન્સ

થોડા દિવસો પહેલાં ભાવનગર ખાતે કાઠીઆવાડના બહરી રાજ્યોના દીવાનો અને પ્રતિનિધિયોની એક કોન્ફરન્સ ભાવનગરના દીવાન શ્રીયુત અનંતરાય પ્રજાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી સદરહુ કોન્ફરન્સમાં જુનાગઢ તરફથી રા બા માણેકલાલ લલ્લુભાઈ, પેરબદરના દીવાન ખા બા ફરામરોજ માસ્ટર, મોગળીના દીવાન શ્રી મુબજબાઈ સોનકી અને ભાવનગરના ગા મા ગીરધરલાલ મહેતા તથા મી એસ કુરેશીએ હાજરી આપી હતી સંઘર્ષ કોન્ફરન્સની પૂર્ણાંકુતી બાદ નીચે પ્રમાણે તેની કાર્યવાહી જાહેર કરવામાં આવી હતી

“Dewans and representatives of Junagadh, Jamnagar, Bhavnagar Porbandar and Morvi met here today under the chairmanship of Mr. A. P. Pattani at the instance of Their Highnessess to consider matters relating to the internal trade of Kathiawar It is understood that the question is going to be further studied, and other meetings will take place to explore possibilities of improvement”

આ ઉપરથી જણાય છે કે કોન્ફરન્સમાં કાઠીઆવાડના આતંત્રિય વ્યાપારની વિચારણા કરવામાં આવી હતી કોન્ફરન્સમાં વિચારવામાં આવ્યું હતું એ હાલના સંયોગમાં થોડું છે કે આ સવાલ પરત્વે હજી વિશેષ અગ્રાસની જરૂર છે કાઠીઆવાડના બહરીના હિત પરસ્પર જેમ મકળાયેલા છે તેમ એક બીજાના વિરોધી પણ છે અને એ માટે મરસમાં સરસ માર્ગ એ છે કે જેમ ૧૯૧૭ માં મગકાર સાથે કાઠીઆવાડના જે મળ્યોએ બહરી ડગરનામું કર્યું હતું તેવું કરારનામું કરવામાં આવે તો તેનો બંધનદાર ઉકેલ થાય એમ છે, કે જેથી કાઠીઆવાડના આતંત્ર-બંધનદારના પ્રશ્નો ઉકેલ કરવામાં વિશેષ સરલતા પ્રાપ્ત થાય.

મહુમ્મ માળીયા ઠાકોર સહિય

માળીયાના મરહુમ ઠાકોર માહેમશ્રી હરિશ્વર-મિલજના મુરાન વધે કેલાસવામ થવાથી કાઠીઆવાડને એક મરકારી રાજકર્તાની ખોટ પડી છે મહુમ્મ શરૂઆતથી જ “દેશી રાજ્ય”ના પ્રશમક હતા અને આ જમાનામાં રહ્યા છતાં જુના ૧૫૧ વિચારો અને રૂઢિના ઁરસૂક હતા પ્રસિદ્ધ સાહિત્યક મોતીસિંહજી મહીડાના તેઓ પ્રંનધી વર્ષ હતા વળી રાજ્ય-પ્રજા વચ્ચે સુમેળ રજા કરે એ દષ્ટિ-નજર આગળ રાખી તેઓશ્રી પોતાનો ન્હાનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવતા હતા અને તેને પગિણાએ તેઓ અત્યાર સુધી માળીયામાં વહીવટી શાંતિ નીમાવી ચકયા હતા

વાતોમાં યોધ

“એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી” લખાયેલું ૨૩ વાતોનું આ નાનું પુસ્તક આળાલવૃદ્ધ સર્વને ઉપયોગી થાય એવું છે. બધી વાતોઓ નિદોષ, યોધક અને સામાન્ય રાજ્યનીતિ અને વ્યવહારના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરનારી છે. વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્યાર્થીનીઓમાં, તેમજ કેળવણીની ઈતર સંસ્થાઓમાં વહેંચવા જેવું આ પુસ્તક છે. દરેક વાચકને એમાંથી સહજ યોધ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાષા સાદી અને સુલભ છે. કીંમત ૦-૧૦-૦.

લખેલ

નયંતિકાસ મેરારજ મહેતા

ભાવનગર

મુંબઈની પ્રજાને ખુશખબર
મુંબઈમાં અમે ફરી દુકાન ખોલી છે.

રસશાળા ઔષધાશ્રમ,
(આયુર્વેદિક ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ)

ગોંડલ-કાઠીઆવાડ.

ગોંડલ મહારાજશ્રીના આશ્રયે અને રાજવેદ્ય જીવરામ કાલીદાસ શાસ્ત્રીજીની દેખરેખ નીચે ૩૦ ત્રીશ વર્ષ થયાં ચાલતી આ ગોંડલ રસશાળામાં ભરમ રસ રસાયન ગોળી અંજન ક્ષાર તૈલ ઘૃત ચૂર્ણ અવલેહ આસવ પેટ'ટ વગેરે કૃતિનાં સેકંડો જાતનાં આયુર્વેદિક શાસ્ત્ર સિદ્ધ ઔષધો ગળે છે. અમે ચાર વર્ષ થયાં મુંબઈની દુકાન બંધ કરી હતી, અમારા હજારો ગ્રાહકો અને હિતેષીઓના આગ્રહથી અમે ફરી મુંબઈમાં નીચેને ઠેકાણે દુકાન ખોલી છે, ગોંડલમાં અમારા કારખાનામાં મળતી બધી દવાઓ તથા પુસ્તકો મુંબઈની દુકાનમાં મળે છે તેમ દરદીઓની નાડી જોઈ રોગ પરીક્ષા કરી ઔષધ આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરી છે. અમારા ગ્રાહકોને અમારી દુકાનની સુલાકાત લેવા વિનંતિ છે, બધી ભાષાનાં ટેટલોક મફત.

અમદાવાદમાં પણ અમે એકાદ મહિનામાં દુકાન ખોલવાના છીએ.

મુંબઈની દુકાનનું ઠેકાણું:—

કાલ્યાદેવી રોડ—વસંતવાડી, મુંબઈ-૨.

મુંબઈ-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

જોવાયેલું સોનું પાછું મળે પણ ગયેલો વખત પાછો મળતો નથી. એટલે ખરેખર રીતે સમયનો ખયાલ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી મુંબઈની મુસાફરી કરો. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનન્દ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને અરીસા સરખો ધવલ સાગર વગેરે કુદરતી દૃશ્યો જોવાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નદી ધૂળ, નદી ધૂમાડો કે નદી લેશ માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ અને સહી સહામતી માટે તો ગયા વર્ષની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાતો આપે છે કે મુસાફરી ખીલકુલ સલામત છે. રાત્ર મહારાત્રઓ કે શ્રીમંત વર્ષમાં જ નહીં પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત એર સર્વિસનો લાભ લેવો એ સમયનો ખયાલ છે, અને એક રીતે જોતાં દ્રવ્યનો પણ ખયાલ છે. માટે આ સફરનો લાભ મુકશો નહીં.

પાસેલો મોકલવા માટે અને તરફાલ દપાલમાં ખબરો પહોંચાડવા તથા મેળવવા માટે પણ એરોપ્લેન એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી ત્યારે જોમએ ત્યારે એરોપ્લેન બાઉથી પણ મળી શકે છે.

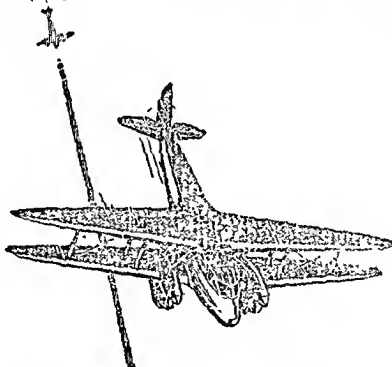
વિગત માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ ઓફ ઈંડીઆ લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરટેક્નીઝ

એએન્ ટેલીગ્રામ, સર્વિસ ટેલીગ્રામ મુંબઈ

ટેલીફોન:—

૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ ઓફ ઈંડીઆ લીમીટેડ યુર્કીંગ એજન્ટો

ભાવનગર:—શ્રી ઈશ્વરલાલ જી. પરીખ, ઈશ્વર જીવન, પોસ્ટ, ભાવનગર, કેબલ:—એરટેક્નીઝ

રાજકોટ:—શ્રી વા. આર. દુર્ગાવાડકર, દીલાવર સ્પોર્ટ્સ ડીપો, સીવીલ સ્ટેશન, રાજકોટ. કેબલ:—એરટેક્નીઝ

જામનગર:—શ્રી એ. પી. શાહ, કોર્પોરેશન મોટર્સ, જામનગર, કેબલ:—કોર્પોરેશન

પોરબંદર:—મેસર્સ એમ. એન. બાગદેવની કંપની, પહેલે માળે, નટવર પેલેસ થીએટર, કેબલ:—એરટેક્નીઝ

પુના:—મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મોરારજી ગોકલદાસ ધર્મશાળા, પુના સ્ટેશન સામે, પુના બચવા

કોલ્હાપુર:—મેસર્સ બાગલ દાલસે એન્ડ કું., તરણ એસ્ટુરિસ કું., વીલસન રોડ, કોલ્હાપુર.

કેબલ:—એરટેક્નીઝ.

સૌને માટે

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

લેખક તથા ર

અંડુ ક્રાંદા સ વ

વિનાયકબે વાપરવા માંગે

આસ સ્ત્રીઓને માટે . .

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરાદિક રોગોનો

અકસીર ઈલાજ

અંડુ અ શો કારિષ્ઠ

સ્ત્રીઓની નબળાઈમાં

આબાદ અસર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

બાળકોનાં પેટનાં દર્દોમાં

આબાદ કામ કરનાર

બિલકુલ કેર વગરનું

અંડુ બાલ શૂભાર્ક

બાળકોવાળાં

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ.

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી. પો. બો. નં. ૫૨૧૩
સુબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ પ્રધર્મ : ગાંધીનગર

આયુર્વેદિક દવાઓનું મુખ્યત્ર આજે જ મંગાવો.

કાઠીઆવાડનું સર્વોદ્ધૃત

બેડીબંદર

કુનીઆબરના નિકાસ અને આયાતના

વ્યાપારનું જનમશાહુર

કેન્દ્ર રથળા

કાઠીઆવાડના મુખ્ય અને અગત્યના આ બંદરે દળારે દન માત્ર આયાત તથા નિકાસ થાય છે. વોગો ઉત્તરવેલ પાકાં ગોદામો તથા ટ્રેન વગેરેની અપડુએન્ટ સક્ષતા ઉપરાંત યોડે ખરચે બહોળો લાભ ઉઠાવાય છે. પુષ્કળ વિશેષ ઉત્તરવેલ લાઈટરોની ઉમદા સવડ ઉપરાંત આ બંદર આખું વર્ષ ખુલ્લું રહે છે. દેશ વિદેશની સ્ટીમરો અહીંના, બંદરે નાંચે છે. માત્રની ચોરી તથા નુકસાન ન થાય તે માટે સંપૂર્ણ પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે.

વધુ વિગત માટે મળો પા લખો:-

કમીશનર ઓફ પોર્ટસ

નવાનગર રોડ-જામનગર.

ધી ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ટ્રેડ ડેવેલપમેન્ટ

કચ્છ-કાઠિયાવાડ ખાસ અંક

કદી બહાર પડેલ નથી તેવી અનેક હકીકતો અને ફોટાઓ સાથેનો આ દળાર ખામ અંક ફોર્મ ધર્મ, કોમ કે પશુના બેલ્લાવ વિના આજ મુખીમાં 'કચ્છ અને કાઠિયાવાડ'માં રેક દીરામાં યુ પ્રગતિ થઈ છે અને તેનો પ્રગતિ દેશ પરદેશમાં શું કર્યું છે તે બતાવવા સાથે આર્થિક દ્રષ્ટિએ વ્યાપાર ઉદ્યોગમ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી ધણી વિગતો ખામ અનુબન ધગવતા આહોરા અને નામાકીન દાર્કરોના લેખોમાં આવવાની ફોર્મ દમેશા સાચવી રાખવા લાયક થશે કીમત રૂ. ૨

જસદી નામ નોંધાવો.

અગ.કિથી ઓરડર મોકલનારને રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ અલગ ઓરડર માથે નાણું મોકલનારને રૂ. ૧ પોસ્ટેજ મફત દિલ્લિયાન બહારના દેશો માટે રૂ. ૨ અગ.કિથી ડીરેક્ટરી વિભાગમાં સગનામાં છાપવાના રૂ. ૨ અંક મફત

જાહેર ખબર માટે ઉત્તમ.

તંત્રી લક્ષ્મીચંદ હોસાલાર્ક શાહ,
રાજકોટ.

'દેશીરાજ્ય' ત્રૈમાસિકની જાહેર ખબરના

દર

જગા '૮૫૬'નું આખું પૃષ્ઠ વાર્ષિક છમાસિક ત્રૈમાસિક

આખું પૃષ્ઠ અથવા } ૪૦ ૨૦ ૧૨-૦-૦
એ કોલમ

અર્ધ પૃષ્ઠ અથવા } ૨૨-૮-૦ ૧૨-૮-૦ ૭-૮-૦
એક કોલમ

૧/૪ પૃષ્ઠ અથવા } ૧૬-૮-૦ ૮-૦-૦ ૬-૦-૦
અર્ધ કોલમ

કચ્છની બીજી, ત્રીજી } ૫૦ ૨૫ ૮
અને ચોથી બાજુ

"દેશી રાજ્ય" ત્રૈમાસિકનું વાર્ષિક લવાજમ
રૂપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૬-૦-૦ છે.

તેયાર છે.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ

- ઉમી આઠ પેજ લગભગ સાડાસાતસો પૃષ્ઠ, એક ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થશે.
- રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વગેરે વિષયો પરત્વે તલસ્પર્શી વિવેચનો આ ગ્રંથમાં છે.

- દેશી રાજ્યો અને નવેન્દ્ર મંડળને લગતા વિષયો પરત્વે જાણવાની ઈચ્છા રાખનારે આ ગ્રંથ સંગ્રહવો જોઈએ. કીમત ૪-૦-૦

લખો:-

જય વિલાસ મોહાપત્ર મહેતા
લાખનગર.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy

*

*

*

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct

Late Hon Sir C. C Watson

Such a magazine so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering

Major D M Fraser, P. A E. K Agency

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine

Major L Gordon P. A Mahikantia Agency

Hoping your journal is popular and paying concern

W T. Owan

.. you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work

T. J Raja

‘ The book is interesting and worth having in a ‘Thana’ ”

Deputy Political Agent E. K. Agency

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States

Major I. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and get up of the Magazine

J E C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled

Rao Bahadur H B Kotak

“તમામ જેવા માવખાન અને રજાની માફ ગણનામાં વિચારણા તરીકા અધિભાગ નીચે “દેશી રાજ્ય” ફતેદગાર નીચાંથી જેવી રૂ આશા ગણુ છુ”

મહુમ દી બા દેશવસાન મુવ

‘ દેશી નાનમા જે લેખો આવે છે તે ઉચી કોટિના હોય છે અને તેના વધુ અભ્યાસીઓ તે ઉપયોગી હોય છે. ”

મહુમ શા.ન અમીન

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશીરાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું વિમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

“Those who show themselves off do not shine
Those who justify themselves are not convincing
Those who assert themselves do not endure.”

તપી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧. દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર	...	દેશી રાજ્ય ઓશીસ	...	૯૯
૨. હિંદી બંદરોનો પ્રશ્ન	...	લે. લવણ ચોરીવા ડૉ. એન્ડ (જર્મની)	...	૯૩
૩. કમ્પના મહારાજોશી અને તેમના બાપાનો	...	લે. રા. રા. લક્ષ્મીચંદ દેવચંદ	...	૯૫
૪. હિંદના રાજ્યકર્તાઓના આદર્શો	...	રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ લાટ	...	૧૦૧
૫. મુંબઈની કોન્ફરન્સ પછી	...	એક અભાસી	...	૧૦૪
૬. રાજ્યબંધારણનો અરડો	...	...	...	૧૦૯
૭. માનસની વિવિધતા	...	અમ. ...	...	૧૧૭
૮. કાફિયાવાડની મુલકગીરી	...	દેશી રાજ્ય ઓશીસ	...	૧૧૯
૯. ૨૫. સર પ્રવાહોંકર પટ્ટશીજીની ૧૦ અં	...	...	...	...
તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત	...	...	...	૧૨૩
૧૦. કૃપારામની કથા	...	અમર વ્યામ	...	૧૩૩
૧૧. ૨૧. ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા અને ગરુડમ	...	...	...	...
ઈંડર મહાગાન અર કેમરીગિહજી સાથેના	...	...	...	...
પરિચયો	...	જીનો નોકર	...	૧૩૭
૧૨. દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો	...	...	...	૧૪૭
૧૩. નેધ અને ચર્ચા	...	...	...	૧૬૦

મેન્ડર બ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર બ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપસતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકાર કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપસતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે, તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જોગણે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે ખીલની શાહી વાપરવાનો અણતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,
૯૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણાલય : અર્ચિષ મુદ્રણાલય, તામખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, ખી. એ.

પ્રકાશક : નર્મનિલાય મોહારજી મહેતા, નાયકવાડા : નડિયાદ.

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૨ શું

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૯

[અંક ૨

દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

દેશી રાજ્યોમાં “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર”નો સ્વાદ નેટલો વિકટ છે એટલો જ અગત્યનો અને તાત્કાલિક જરૂરિયાતનો છે. એક રાજકર્તાને પોતાના રાજ્ય મુદ્દે-રાજ્યની પ્રજા મુદ્દે-એના વ્યક્તિગત મુખ માટે નેટલી લાગણી હોય એટલી લાગણી જવાબદાર રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થા ને તંત્રને માટે કહેવામાં આવે છે, તેમાં હોવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે. કારણ કે એમાં રાજ્યતંત્રની જવાબદારી વિકસત હોવાથી જવાબદારીના જાનનું સ્વરૂપ ધાર્ય રીતે અંકારું નથી. પરંતુ એ તંત્રના આ અને એવા બીજા ધણા કોષો કહેવામાં આવે છે, જ્યાં તેમાં ને મોટામાં મોટા લાભ છે તે એ છે, કે તેમાં દરેક માણસને પોતે રાજ્ય ચલાવે છે, કે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે રાજ્ય ચાલે છે એવો આત્મમંતોષ રહે છે.

અત્યારે જગતમાં વ્યક્તિત્વની લાવના વિકાસ પામતી જાય છે. દરેક મનુષ્ય એમ માને છે, કે પોતે ને રાજ્યતંત્રના કમળને માત્ર આપવા બંધાયો છે તે તંત્રના વ્યવહારમાં પોતાને પણ સ્થાન હોવું જોઈએ. કર્મના જીના સિદ્ધાંતને બદલે એક સરખા-પણાની લાવના ફેલાતી જાય છે મનુષ્ય માત્ર મરખા છે માટે એમને મંજૂર અધિકાર પણ સરખા આપ્યા

છે એવી માન્યતા વધતી જાય છે. એક વ્યક્તિ કહે અને બીજાએ તે માન્ય રાખવું એવી વિચારમરણિ સામે અત્યારે હિમ વિરોધ થતો જાય છે. ધરમાં, કુટુંબમાં કે રાજ્યમાં એકની ઈચ્છા પ્રમાણે નહોં પણ ધણા માણસોની ઈચ્છા પ્રમાણે નિયમન થવું જોઈએ એવો મત પ્રસરતો જાય છે. આવા સંયોગોમાં દેશી રાજ્યોના રાજ્યોએ વ્યક્તિ શાસનની લાવનાને વળગી રહેવું એ કાળજીની સામે થવા જેવું છે. નરેશતંત્રના ગમે તેટલા હિંમ્ના લાભો હોય તો પણ એ લાભોમાંથી લાભ ઉઠાવવા રાજ્યની પ્રજા ઉત્સુક ન હોય, ત્યાં તે સામે વિરોધ કરવા કરતાં તેને અનુકૂળ થવામાં નરેશતંત્રની વિશેષ સ્થિતિ છે. યુરોપમાં અત્યારે ને યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના મૂળમાં સરમુખત્યારી અને લોકશાસનના મિદ્ધાનો વચ્ચેના મતભેદો છે. સરમુખત્યારી એક પ્રકારનું વ્યક્તિ-શાસન છે. તેમાં બળને વિશેષ અવકાશ છે. એટલે લોકોએ જો તંત્રને સ્વેચ્છાથી નહોં પણ બળથી તાબે રહેવું પડે છે. અને એવી તાબેદારી દેશ દિલ્લી હોય તો પણ લોકોનો તે સામે કચવાટ રચા કરે છે. આવા કચવાટમાંથી આંતર વિમુક્ત પરિણામ પામે છે. રાજ્યતંત્રની સફળતાને પાયો વ્યક્તિના સ્વાર્થ ત્યાગમાં છે. વ્યક્તિતંત્ર હોય તો પણ એમાં ને

સ્વાર્થ ત્યાગની માત્રા સવિરોધ હોય તો લોકોનો વિરોધ નહિવત હોય છે એવા તત્ત્વો તો જેઓ સ્વાર્થો હોય છે, તેઓ જ અસવૃષ્ટ અને વિરોધી ભાવનાવાળા જણાય છે અને ધણીવાર તો એવું પણ બને છે, કે વ્યક્તિ તત્ત્વો એવા સ્વાર્થો માણસોને જેમ મતોપચાસા આવે છે, તેમ એનો વિરોધ વધતો જાય છે તેઓ નીંદા પ્રચારનું કાર્ય સતત કર્યા કરે અને જેઓના હસ્તક તત્ત્વની સત્તા હોય છે તેમને સ્થાનબદ્ધ કરવા મહત્ત્વા ગ્રહે છે આવા વિરોધી મંડળમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જેઓ ખરેખરી ગીતે માને છે કે જેઓના હાથમાં હાથ તત્ત્વનું સુમન છે તેમના કરતા પોતે વધારે ડાહ્યા અને કુશળ છે કમનસીમે હિંદુસ્તાનના દરેક દેશી ગાંધીમાં આવી આતુ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે અને તેમાંથી ગાંધીઓની સત્તા સામે પુષ્કળ અસતોષ ઉભો થયો છે

સત્તા અને લોકો વચ્ચે હમેશા બીધાગાર હોય છે પરંતુ જે સત્તા લોકોનો પ્રથમ વિચાર કરે તે મત્તા એ વધારે યોગ્ય મત્તા કહેવાય અત્યાગના નરેશતત્ત્વમાં નરેશ, લોકોના વિચાર કરતા પોતાનો વિચાર પ્રથમ કરે છે એવું જ્ઞા ત્યા જોવામાં આવે છે, અને એટલા માટે લોકો અને તેવું પણ પોતાના જ હાથથી તત્ત્વ ચાલે એવું ઈચ્છે છે ત્યો વાર વાર જવાબદાર ગાંધીતત્ત્વની માગણી કરે છે દેશી ગાંધીયુ તત્ત્વ ગમે તેટલું સુખરૂપ હોય તો પણ દેશીગાંધીની પ્રજા હવે ઈચ્છે છે કે ગાંધીનો વહીવટ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલે એવી રીતે રાજ્યોનું તત્ત્વ ગાંધીવાળું જોઈએ અત્યારે ધણા દેશી ગાંધીઓમાં નરેશો માટે જે અણગમો વિરોધ અને ઉદામીનતા છે એ પણ લોકોની એવી ઈચ્છામાંથી જ જન્મ પામી છે

અત્યારે યુરોપમાં જે યુદ્ધ મંડળ છે તેમાં હિંદુસ્તાનના નરેશવર્ગે મામાન્યતા આપી પોતાના બધા માધન મપત્તિ મૂકી દઈ લોકશાસનના મિદ્ધાતને પરેક્ષ રીતે અનુમોદન આપ્યું છે ગાંધીઓના આ

અભિધાનને જાણે ઉપાલબ્ધ તેમજ શિષ્યામણુ આપ વામાં આવતા હોય તેમ આંધ્રપ્રદેશ કોંગ્રેસની કારોબારી મંત્રિગણે કરેલા કંરાવમાં ઉપલેખ કર્યો છે કે—“કારોબારી મંત્રિગણે જોયું છે, કે દેશી રાજ્યોના ધણા ગાંધીઓએ તેમની સેનાઓ અને સાધન સામગ્રી આપવાની તત્પરતા બતાવી છે અને યુરોપના લોક શાસનના કાર્યને મદદ આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી છે પરંતુ શાસનની તરફથી પોતાની સંહાનુભૂતિ એમણે જાહેર કરવી જ હોય તો આ સમિતિ એમ સૂચવવા ઈચ્છે છે કે તેમણે સહ પહેલી કાળજી, તેમના પોતાના ગાંધીઓ, જેમાં આજે નિર્ભય આપ-પ્રુદીનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે, તેમાં લોકશાસન દાખલ કરવાની રાખવી જોઈએ ગયા વરસમાં એવો દુ ખદ અનુભવ થયો છે, કે આ આપપ્રુદીને માટે રાજ્યોના પોતાના કરત પણ હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર વધારે જવાબદાર છે આ નીતિ એ, લોકશાસનનો અને નવી જગતવ્યવસ્થાને માટે શ્રેષ્ઠચિંતન યુરોપમાં લગવાનો દાવા કરે છે તેનો નર્થો ઈન્કાર કરે છે”

ઉપરના રાજ્યોમાં ખામ કરીને (૧) રાજકર્તાઓએ લોકશાસનની સ્થાપના કરવી જોઈએ, (૨) ગાંધીઓમાં આપપ્રુદીનું ધોરણ પ્રવર્તે છે, અને (૩) અને એ આપપ્રુદીને માટે બ્રિટિશ સરકાર પણ જવાબદાર છે આ ત્રણ પેટી છેત્તી બાબત પરત્વે એટલું કહેવું ચાઈ છે, કે બ્રિટિશ સરકાર પોતાને રક્ષણ આપવા બધાયેલી છે એવો વિશ્વાસ ધણા રાજ્યોમાં છે, અને એ દર્શકત ખરી છે કે એવું રક્ષણ માગવાનો રાજ્યોને દમ પણ છે, પરંતુ તે રક્ષણ ક્યારે આપવું એ બ્રિટિશ સરકારની મુન્મશી ઉપર આધાર ગણે છે રાજ્યોની કેવળ માગણી ઉપર નહીં

ગમે તેવા ગાંધી મતજોદો છતાં કોંગ્રેસ એ હિંદી પ્રજામાં અમાધાગ્ય પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન ધરાવનારી ગાંધીની ઝંર્યા છે, લોકોના મોટા ભાગનો એમાં વિશ્વાસ છે હિંદી મંડળ પણ કોંગ્રેસના આજે વાતોના વિચારો તરફ બે મગા રહેતી નથી અને અમને લાગે છે, કે એક તરફ કોંગ્રેસ અને બીજી

તરફ દેશી રાજ્યો હોય તો સંભવ છે કે હિંદી સરકાર ગમગમી કરતા કોંગ્રેસને પ્રાધાન્ય આપવા પ્રયત્ન કરે આ હકીકત છે, એટલે હિંદના દેશી રાજ્યોએ સમયને અનુસરી હવે વ્યક્તિશાસનનો મોદ્દ ઓછો કરવો જોઈએ લોકશાસનમાં અનિષ્ટો દૂરો જોમાં પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે મતભેદો ઉપસ્થિત થાય છે નીતિના ધોરણ અર્થાર્થ રીતે સચવાતા નહીં હોય, જવાબદારી વિભક્ત થતી હોવાથી પ્રશ્નોમાં વિનય થયા કરે છે, અર્થમાં ધણો વધારો થાય છે, ધણા મતે કામ થતા હોવાથી કેટલાક ખોટા પગલા પશુ જમણ છે અને તેથી અન્યાય વધવાનો સંભવ છે, જેઓના હાથમાં અધિકાર સોંપવામાં આવે છે, તેઓ જે બહુમતિને વશ રાખી શકે તો ઘણું વર્તન કરી શકે છે, બધારણમાં વારંવાર ફેરફાર થાય છે અને તેથી શાસનમાં સ્થિતિ સ્થાપકતાનો શુભ દાખલ થાય છે—પશુ આ બધાં દોષો છતાં તે દોષોનું ઉદ્ગમ સ્થાન લોકતંત્રમાં હોવાથી લોકો સહજ જોને અપનાવી લે છે અને દોષોને પશુ શુભ રૂપે જુએ છે લોકશાસનનું પ્રધાન લક્ષણ પશુ એજ છે કે લોકોને દોષો કરવાનો અધિકાર છે અને દોષો કરતા કમતા તે રાજશાસનનો અનુભવ લેતા રીએ છે

દેશી રાજ્યોની પ્રજાને કેળવણીનો ભાગ તો હવે એવું જ ધ્રુવ છે કે રાજ્યોમાં મર્યાદિત નૃપતિશાસન તો અવશ્ય થવું જોઈએ છે ના જે પાચ દશકમાં રાજકર્તાઓ અને એમનો અધિકારી વર્ગ પોતાની પ્રજાથી લગભગ સતત વિમુખ રહ્યા છે, એટલે પ્રજા ઉપર એમની પ્રેમવ્યાપક સત્તા રહી નથી અને તેથી પ્રજામાં જે કેળવણી વર્ગ છે, તેની તરફ જીન કેળવણીનો પ્રજા વર્ગ નજીક નાખતા શિખરો છે, અને જેઓ અગ્રેસર જેવા ગણાઈ ગયા હોય છે, તેમની દોરવણીથી સામાન્ય લોકો ચાલે છે ટુકામાં રાજ્યોમાં બધી જગ્યાએ લોકો અને તત્ત્વ વચ્ચે અવારે કરો મનભેજ દેખાતો નથી ઉનટ એકબીજાને પરસ્પર અસ્થિતિ હોય એમ જણાય છે વળી બ્રિટિશ હિંદમાં જે બધારણપુર્વકની પ્રગતિ થતી જાય

છે, પ્રાતોમાં સ્વાતંત્ર્યની જે ભાવના જનશ્રુત થઈ છે, એની અસર પશુ નજીકનાં દેશી રાજ્યો ઉપર થતી જાય છે દેશી રાજ્યોની પ્રજા, બ્રિટિશ હિંદની રાજદ્વારી અગમણમાં ભાગ લે છે અને તેથી બ્રિટિશ હિંદની રાજકીય અભિલાષાઓ દેશી રાજ્યોમાં પશુ પ્રવિષ્ટ થઈ ચૂકી છે દેશમાં ચોતરફ વર્તમાન પત્રોનો પ્રચાર વધ્યો છે, દેશપરદેશના રાજકારણની અસર દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પશુ થઈ છે, બાપણો સભાઓ, સમેનોનો, સરઘસો દ્વારા દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં અસ્થિતિ જનશ્રુત થઈ છે આ બધાં અગ્રેસરો, રાજકર્તાઓ અને એમના અધિકારી વર્ગે જ્ઞાનમાં લેવા ધરે છે

ગજકર્તાઓની એવી પશુ માન્યતા છે, અને તે સાચી પશુ દૂરો કે ‘હજી દેશી રાજ્યની પ્રજામાં લોકશાસનની સાચી ભાવના જનશ્રુત થઈ નથી એમનામાં કેળવણીનો પ્રચાર નથી દેશી રાજ્યોનું શાસન એકે પ્રકારનું સ્વરાજ્ય છે દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યના જ માણસો માફતે શાસન ચાલે છે રાજકર્તાને કે અધિકારીઓને પ્રજાવર્ગ ગમે ત્યારે મળી શકે છે અને પોતાની ફરિયાદ રજુ કરી શકે છે ફરિયાદોનો વિના વિલંબે ઉકેલ થાય છે રાજ્યોમાં કાંઈ પ્રકારનાં કરવેરા નથી હોતા જે કાંઈ તરતોક્ષાન થાય છે તે અમુક ચોના અજવળખોરો તોક્ષાન કરે છે, પ્રજામાં અગતોય ફેલાવે છે તથા ગજ્ય સામે વિરોધ ઉભો કરે છે હજારો વર્ષોથી દેશીરાજ્યોમાં નૃપતિશાસન ચાલ્યુ આવે છે હિંદુસ્તાનની પ્રણાલિકા જ નૃપતિ શાસનની છે પ્રજા એ શાસનપ્રત્યે ભક્તિભાવથી જુએ છે રાજ્યોમાં દૈવીઅશ છે એમ માનવામાં આવે છે” આ વગેરે હકીકત ખરી હોય તો પશુ પ્રજા પાસે નરેશતત્ત્વના જેવી ભક્તિની માગણી કમવામાં આવે એવી ભક્તિને યોગ્ય નરેશતત્ત્વના સચાલકો હોવા જોઈએ દૈવીઅશ, દૈવીશુણ્ય વગર સભરી શકે નહીં ધૃતિ, ક્ષમા, દયા, પવિત્રતા, સત્ય અને લ્યાગ ઇત્યાદિ શુણ્ય વગર દૈવીઅશ મેલરી શકે નહીં કમનસીમે અત્યારે ધણા નરેશો સત્ત્વ વિસરી જઈ પગદેશોની મુસાફરીએ જઈ ત્યાં ઘણું વર્તન ચલાવે છે

હોલીવુડની નટીઓ સાથે પરિચય થવામા માન સમજે છે પાદશાહી હોટલોમા દબદબાથી રહી પરદેશના લોકોને આજ નાખવા પ્રયત્ન કરે છે, મોજશીખમા દ્રવ્યનો ધુમાડો કરે છે અર્થાત્ કે ગભ્યનું જે અચત દ્રવ્ય ગભ્યની પ્રગમમા ખર્ચાવું જોઈએ તેને બદલે અરચાને અતુલપાછ રીતે ખર્ચાય છે આવી નિષ્કારણ પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યાં દેશીરાજ્યોની હાલની પ્રગતિ નરેશતત્ત્વ તરફ કેમ પ્રેમભક્તિ ટકી ગયું? પ્રગતિનો ખરો પ્રેમ અને ભક્તિ જે નળવતી ગાંધવા હોય તો નરેશોએ અને એમના અધિકારીવર્ગે યાગિગરીશિલ યનવું જોઈએ પોતાનું જીવન સાદું અને પ્રગતિ એમ લાગે કે તેઓ પોતામાના એટલે એવું બનાવવું જોઈએ અને એ જો શક્ય ન હોય તો લોકોની ઈચ્છાને માન આપી એમને રાજ્ય કારોગારમા હિસ્સો આપવો જોઈએ અત્યારે આખા જગતમા વટોળીઓ ચડી આળ્યો છે એમાથી હિંદુસ્તાન મુક્ત રહી શકશે નહીં દેશીરાજ્યો પણ મુક્ત નહીં રહે અને આપણે જાણીએ છીએ કે ફેડરેશનનો સંવાય હાલ અભારાઈ ઉપર મૂકવામા આળ્યો છે એટલે સંભવ છે કે હિંદુસ્તાનના રાજ્યબધારણનો સંવાય નવેમરથી ચર્ચાય આવું કાર્પ બને તે પહેલાં દેશીરાજ્યોએ પોતાના વહીવટી ધોરણને અછિદ્રિત બનાવી દેવા એ જરૂરનું છે અને જે સંભેગ નહીં ચેતવામા આવે તો બ્રિટિશ હિંદના બધારણીય બળો દેશીરાજ્યો ઉપર આક્રમણ કરશે એ આક્રમણો એવા હશે કે અંદરોઅંદરના મતભેદથી બિનભિજ થયેલા દેશીરાજ્યોએ, એ બળોને શરણે થવું પડશે

રાજકર્તાઓનો મોટો ભાગ કારોગારી વહીવટના જ્ઞાનવાળો છે પરંપરાથી આ જ્ઞાન એમને વારમામા મળ્યું છે રાજ્યવહીવટની આટીધુટીનો સહજ ઉકેલ કરી શકે એવી શક્તિવાળો તેઓ પૈયા ધણા છે એટલે જે તેઓ ધારે તો પોતાની પ્રગતિને ગભ્યનત્રમા દોર્યો આપના છતા—પ્રગતિને મંદુષ્ટ ગાળીને—પોતાનું સ્થાપીપણ જળવાઈ રહે એવી બધારણીય ગોઠવણ કરી શકે છે બ્રિટિશ હિંદમા કાર્પ પણ નવી ગચના થાય તે પહેલા

જે દેશીરાજ્યો અગમચેતી વાપરી આટલું કરશે તો અમને લાગે છે કે વિપ્લવના તોફાની પવનની અસર-માથી દેશી રાજ્યો મુક્ત રહેશે અત્યારે યુદ્ધ સમયમા પણ દેશીરાજ્યની જે પ્રગતિ બ્રિટિશ હિંદમા વસવાટ કરી રહી છે તે પોતાની સપત્તિ પોતપોતાના રાજ્યમા સલામત રહેશે એમ માને છે, તો પછી ન્યારે દેશીરાજ્યોમા બધારણપૂર્વકના તત્ત્વ રચાશે અને લોકોને એ તત્ત્વમા ભાગ હશે ત્યારે રાજ્યોની પ્રગતિને મર્યાદિત નરેશ બધારણમા ફેટલો ભાર અગતિયાસ બધારો? આ દૃષ્ટિથી પણ નરેશોએ વિચાર કરવો પડે છે હજી દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ નરેશો તરફ ભક્તિ છે રાજ્યોની પ્રગતિ નરેશોનું સ્થાપીપણ ચાહે છે લોકોમા રહેવી આ ભક્તિ અને વિચાર-સરણિનો નરેશોએ લાભ લેવો પડે છે અમને લાગે છે કે લોકોને સનોષ ધાય એવું રાજ્યતત્ત્વ દેશી-રાજ્યોમા સ્થપાય તો ઉલટ રાજકર્તાઓ તરફ પ્રગતિ વિશેષ ભક્તિપૂર્વક જોતી થશે, અને એમના માન, પ્રતિષ્ઠા તથા દગ્ગને સાચવે છે તે કરતા પણ વધારે મારી રીતે સાચવશે આથી વળી બીજાને એક ફાવશે એ પણ થશે કે લોકો મુશ્કેલીના પ્રસંગે દબેશા નરેશ સામું જોશે એટલે પરાક્ષ રીતે નરેશો જ પ્રગતિ દોરણી કરશે ધણાને એવો ભય છે કે જે લોકો તત્ત્વમા અધિકારપદે આવશે તો નરેશોની હયાતી અનિશ્ચિત ચર્ધજશે એટલું ખર્ડ કે જે નરેશો અધર્માચારી, પ્રગતિપ્રાક, દ્રવ્યબોળી, કર્તવ્યબ્રષ્ટ, રાજ્યકોષનો અપજ્ય કરનારા, બચની અને દુષ્ટવૃત્તિવાળા થશે તેઓ તો પોતાની હયાતીને નષ્ટ કરશે એમના કગ્ગકોજ એમના હકોનો નાશ કરશે પ્રગતિ તો માત્ર નિમિત્ત જ બનશે એટલે ન્યા સુધી નરેશોમા પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન છે ત્યા સુધી લોકો-પછી બલે તેઓના હરતક અધિકાર હોય ઠતા તેમના—તરફનો કરી ભય ગમવાનું કારણ નથી હિંદુસ્તાનમા, જુના કાગમા મર્યાદિત નરેશતત્ત્વ હતું અને નરેશતત્ત્વ અવાગ સુધી ચિગ્ગ જ રહેલા પામ્યું છે તેનું જે ખર્ડ દારણ કાર્પ હોય તો તે

હિંદી બંદરોનો અશ્ર

તંત્રમાં રાખવામાં આવેલી મર્યાદા જ છે. આ મર્યાદા જે વધતે જાય છે અંશે લુપ્ત થઈ હોય તો તે છેલ્લાં બસે વરસમાં જ લુપ્ત થઈ છે. પહેલાં દરેક રાજ્યમાં કાંઈ પણ નાતજાતના બેદ વગરની મહાજનની સંસ્થા હતી. મહાજનમાં ગામના પ્રતિષ્ઠિત મૂલરથો હતા અને તેઓ રાજ આગળ લોકોની અભિલાષાઓ નહેર કરતા, તે પ્રમાણે રાજ્યોને પોતાનું વર્તન રાખવું પડતું. અને જે મહાજનની સાગણીનો

અસ્વીકાર થતો તો મહાજન, એ રાજ્યનો ત્યાગ કરી ચાલ્યું જતું. આવા ત્યકત રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ હલકી પાડવા માટે ખીજ રાજ્યો ઉત્સાહથી નવા મહાજનને આવકાર આપવા તત્પર રહેતા; આમ દરેક રાજ્યને મહાજનનો અને ખીજ રાજ્યોનો સતત ભય રહેતો તેથી પ્રજાની ચોગ્ય ઇચ્છાઓને સંતોષવા તેઓ હમેશાં ઉત્સુક રહેતા હતા, તે ઇતિ-હાસમાં પાનાંઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

(અપૂર્ણ)

હિંદી બંદરોનો અશ્ર

લેખક:—લવજી ચોરીયા, ડા. એન.જી. (જર્મની)

(ડા. હાકરના સ્વીચર્લ્ડમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખનું ભાષાંતર)

માલની આયાત-નિકાસના કેન્દ્ર તરીકે મુંબઈના બંદરની હમણાં દિનપ્રતિદિન સ્પષ્ટ રીતે ધટતી જતી મહત્તાએ દિલમાં ઠીક અસ્વસ્થતા ફેલાવી છે. વળી એનું કારણ કાંઈ દુનિયામાં સામાન્ય જણાતી વેપારની મંદી કે નબળી આર્થિક સ્થિતિ નથી એટલે તો એ અસ્વસ્થતા વધારે ગંભીર બને છે. એનું ખરૂં કારણ તો જરા, ઉત્તરે આવેલાં બંદરોની મુંબઈ સાથેની હરિકાષ છે. અને આ હરિકાષમાં કાઠિયાવાડમાં એ બંદરો મુંબઈના વેપારનો ઠીક ઠીક ભાગ પોતાના કિનારે ખસડો ગયા છે. મહીનાઓથી મુંબઈના વેપારીઓ પોતાના બંદરની તરફથી અગત્યનાં હાથાંચી દ્વારા જે તિફથ હાલ ચલાવી રહ્યા છે તે મુંબઈને કરીને તો ભાવનગરને જ પોતાના હાથ તરીકે ગણે છે. કારણ કે એ ભાવનગર બંદરના વિકાસે જ મુંબઈના ભાવિનો વિચાર કરનારોને ચિંતાગ્રસ્ત કરી મૂક્યા છે.

ભાવનગર મુંબઈની જરા ઉત્તરે આવેલા દિપકદ્વી કાઠિયાવાડના સુરક્ષિત પૂર્વ કિનારે આવેલ છે અને મુંબઈની માફક એ પણ બંદર બનવાની ચોખ્ખતા સંકેત રીતે જ ધરાવે છે. વળી મધ્ય અને ઉત્તર હિંદના અગત્યના વેપારી મધ્યકાળે અને ખાસ કરીને ઉદ્યોગના મધ્યમિદ્ધ સમા અમદાવાદ પહોંચવાનો રેલગાડીનો રસ્તો અહીંથી-મુંબઈથી ચાલે તે કરતાં

ઠીક છે; તે ઉપરાંત કાઠિયાવાડનો દિપકદ્વી દિલના રૂઝાડા પ્રદેશમાં ઉંચું સ્થાન ધરાવતો હોવાથી ભૌગોલિક તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિએ એતાં પણ માલની આયાત-નિકાસ સારૂ ભાવનગરના બંદરના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હરતી ધરાવે છે. જે વખતે ભાવનગરનું વહાણવડું લગભગ નહિ જેવું હતું તે વખતે ઇંગ્લાંડે એ બંદરને ઘણી છુટછાટ આપતા કરારો એની સાથે કરેલા. એ કરારની રૂએ ભાવનગરને બ્રિટીશ હિંદના કાંઠા પણ બંદરના જેટલા જ હક્કો પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવનગરની આજની ચડતીનો પાયો જાણે આ કરારમાં જ રહેલો છે. બ્રિટીશ કાયદાનુસાર જે જગત આ બંદરે લેવામાં આવે તેની પુરેપુરી આવક એ કરારની રૂએ ભાવનગર રાજ્યની માલિકી બને છે. ખીજાં રાજ્યો સાથેના કરાર કરતાં ભાવનગર સાથેના કરારની એ વિશિષ્ટતા છે કે 'ટ્રાન્ઝીટ' માલ પર લેવાયેલી જગત પર પણ ભાવનગર રાજ્યનો જ હક્ક પહોંચે છે. અને વસ્તુતઃ ભાવનગર બંદરે ઉતરતા માલનો મોટો ભાગ 'ટ્રાન્ઝીટ' માલ હોય છે. ભાવનગર બંદર તરફથી અપાતી સગવડો, કાંઈક મંજૂરી અને ટ્રાન્સપોર્ટમાં થતો ઝોણા ખર્ચ એ બધાં કારણોને લીધે માલની ભાવનગર બંદર દ્વારા થતી આવજનોમાં કાંઈકો વાર્ષિક એક લાખ ટન સુધી પહોંચી ગયો છે.

* આ લેખ આશરે પાંચ વર્ષ પહેલા લખાયેલો તે અમારા પાસે અપ્રસિદ્ધ રહી ગયો હતો. તાંત્રી.

અદરે થતું કામકાજ આયાત તેમજ નિકાસ બંનેને લગતુ હોય છે અને આ બંનેમા ફેનો વેપાર ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, કાર્યાવાદમા ઉત્પન્ન થતુ રૂ ભાવનગર બદરથી દરિયા રસ્તે ખાસ કરીને યુરોપના ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો તરફ જાય છે, ન્યારે ભાવનગર ઉત્તરનું દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઈજિપ્તનું રૂ 'ટ્રાન્ઝીટ' માય તરીકે બ્રિટિશ પ્રદેશમા આવેલ અમદાવાદ તરફ જાય છે અહીંયા એ લામા તારવાળા પરદેશી રૂનું ટુકા તારવાળા હિંદી રૂ સાથે મિશ્રણ કરીને એમાથી કાપડ બનાવવામા આવે છે ભાવનગરમા પણ અમદાવાદની માફક કામ કરતી કાપડ બનાવવાની મિલોનો ઉદ્યોગ ઉભો થવા માંડ્યો છે રૂની આયાત-નિકાસ ઉપગત ખાડની આયાત અને ખાસ કરીને જપાન સાથેનો તૈયાર માલનો વેપાર આ બદરે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે હાલ તુરત ભાવનગરથી અને તરફ નિયમિત રીતે જતી આવતી આગબોટ કપનીઓમા જર્મન હાસા લાઇન, અમેરિક B I S N કપની એકર એસિઆનીક કપની કલેન સીની અને હાલ તેમજ જપાનની N Y K લાઇનનો સમાવેશ થાય છે

જે કે હજી બે વર્ષ પહેલા જ બધાવેલ છતા મતત વધના જતા મમકાજને પહોંચી વળવાને અત્યારનું બદર યુનું નથી થતું આઠ હજાર ટન સુધીની આગબોટોને લગત નાખવાને માટે નાખેલા જુના ડોકમા ઉપનાત મોની નાગબોટો લગત નાખી શકે એવા બીજા નવા ડોકમા હાલ તુરત બાધવામા આવે છે, ભાવનગર બદરના વિદાસની આ નવી દિશા મુખ્ય બદરના શુભેચ્છકો તરફના મજાત દુમવાઓનો ભોગ થઇ પડેલ છે મુખર્ષ તરફથી એમ દલીલ કરવામા આવે છે કે ૧૮૧૦ના કરાગેનો અર્થ એવો થાય છે કે કરાગ કરતી વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા બદરને જ બ્રિટિશ બદરના જેટલા હલો મળે છે ભાવનગર બીજા બદર બાધે તેને નહિ આની સામે ભાવનગર જવાય વાળે છે કે નવા ડોકસ બધાય છે એનો અર્થ એવો નથી કે ભાવનગર નવુ બુ ઉભુ કરે છે, પરંતુ જુના બદરનો જ વિકાસ કરે છે જુના

અને નવા ડોકસ વચ્ચેનું અતર ફક્ત પાંચેક માઈનજ હોવાથી ભાવનગરની આ દલીલ અરથાને જણાતી નથી

મુખર્ષની લકતનો બીજો ફટકો તો કરારનામા પર જ પડે છે આ બાબતમા "Clausula rebus sic stantibus" અથવા તો કરારનામાનો પાયોજ બદલાઇ ગયાનો દલીલ કરવામા આવે છે અને સીવિલ કાયદાને આધાર તરીકે ટાંકવામા આવે છે પણ પરિસ્થિતિ બદલાવાના કારણસર કરારનામાના એક તરફી રીવીઝનની માગણી વારંવાર અને ખાસ કરીને મુખર્ષ વેપારી મળના પ્રમુખદ્વારા કરવામા આવી હોવા છતા, દિલ્હીની સરકાર એના તરફ લક્ષ આપતી નથી અને ભાવનગરમા તો રાજ્યોના કરાગ સંબંધમા કાયદાનો કપાય ન કરવામા આવતો હોય એવો અર્થ કરવામા આવે, એની સામે સખત વિરોધ અને રોપ દર્શાવાય એ સ્પષ્ટ છે

એ દરમ્યાન ભાવનગરમા લગભગ અર્ધભવિત જણાતી જહોજલાલી પ્રવર્તે છે, ન્યારે મુખર્ષ પોતાના આ ભયકર હરિક્ષની સામે ઉભવામા અશક્ત જેવુ થઇ જે સહે તે પગના ભરે છે કેટલોક બાબતોમા તો મુખર્ષએ ભાવ પણ ધટાડ્યા છે અને અત્યારની બ્યવસ્થા મુજબ એથી વધારે ભાવ ધટાડી શકાય એવો સ્થિતિ જ નથી એ ધટાડા છતા વસ્તુસ્થિતિ એવો છે કે માનની આવજનો આકડો ધટતો જ જાય છે હિંદુસ્તાનમા કેટલાક લોકો માને છે કે મુખર્ષ વિનાયને પચે છે આ માન્યતાને હાલ તુરત તો અતિશયોક્તિ ગણવી જોઈએ બધી મોટી પેસેન્જર મોટો માટે દિંદના આખા પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મુખર્ષ એક જ બદર છે, અને મુખર્ષથી કલકત્તા, દિલ્હી, મદ્રાસ વગેરે રથળે જવાને આગમીનીની જે સગવડો છે તે અન્ય શહેર હાય તો આખી શકે તેમ નથી જ આ બધુ જોતા દુક સમયમા મુખર્ષનું સ્થાન બદર તરીકે ગોણ બની જાય એ ભય અરથાને છે છતા એ વાત તો સ્પષ્ટ છે અત્યાગની પરિસ્થિતિ જેમાનુ રહે તો વેપાર મુખર્ષથી બીજા રથળે ધસારાઈ જશે અને મુખર્ષને હાની પહોંચશે અને જે સરકાર રથળ માટે ખામ પગલા ન લે તો ભાવનગરની આર્થિક અને બ્યવસ્થાત્મક ત્રિશિષ્ટતા પાસ મુખર્ષ લાખે વખત ટકી શકે એમ લાગતુ નથી

કચ્છના મહારાઓશ્રી અને તેમના બાયાતો

(લેખક:—શ. રા. શ્રી લક્ષ્મીચંદ્ર દેવચંદ)

[ચતાશી ચાલુ]

વાલેલાઓ પરદેશી રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા સ્વીકારવાને આનાકાની કરે નહિ પણ રાઓ સાહેબનું ઉપરીપણું કબુલ રાખવું જોઈએ એ તેમને તદ્દન નાપસંદ છે, તેમનું મન આવું હોવાથી કચ્છ રાજ્ય કિંચિત્ માત્ર નબળાઈ ખતાવશે તો તરતજ એવું પરિણામ આવશે કે રાઓ સાહેબની સત્તા જતી રહેવાની, છતાં પણ કેપ્ટન મેક મરડુની લાગણીઓ એ હકીકા જગીરદારોના પક્ષ તરફ હતી, તેમનો મત એવો હતો કે રાજ્યનું જગીરી બધારણ અને જાડેજાઓના ખાસ હક્કો જાળવી રાખવાથીજ કચ્છ આપણા રાજ્યને ખાસ ઉપયોગી થતું રહેશે અને તદ્દનામામા શરત કરી હતી કે રાઓ સા. અને તેના બાયાતો વચ્ચે દરમ્યાન થવું નહીં તે શરત ધ્યાનમાં રાખીને સરકારે ધોરણે મેક મરડુએ કામ લીધું.

રાઓ સાહેબમાં જેમ જેમ ખરાબ વર્તણૂક વધતી ગઈ તેમ તેમ બાયાતો સમજવા લાગ્યા કે અંગ્રેજ સરકાર સાથે રાઓશ્રીની મિત્રાચારી ઝોળી થઇ છે અને તેઓ એ હકીકત ઉપરથી હિંમત ધરવા લાગ્યા અને સને ૧૮૧૮ માં મેક મરડુને તેમણે એક લેખીત અરજી રજુ કરી અને રાઓ સાહેબ તરફથી થએલ દબાણ સામે તકરાર લીધી અને અરજ કરી કે આ દેશનો વહીવટ સુધારવા માટે સરકારે દરમ્યાન આવવું. પરંતુ તેમની આ અરજ નામંજૂર કરવામાં આવી અને રાઓ સા. અંજાર પ્રગણામાં આપણા ગામોમાં ખુદી રીતે નુકસાન કરીને રાત્રીના ૩૫માં ઊભા ન રહેત તો તેનું શું પરિણામ આવત તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે.

સને ૧૮૧૮ ના નવેમ્બર માસમાં કપ્તાન મેક મરડુને દુકમ કરવામાં આવ્યો કે તેણે મુખ્ય જગીર-

દારો સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કરવો અને રાઓશ્રી ભારમલજીને પદબ્રિષ્ટ કરવામાં તથા જે માણસને બાયાતો ઉત્તરગધિકારી ગણે તેને કચ્છ રાજ્યની ગાદી ઉપર બેસાડવામાં સામેલ થવાને અંગ્રેજ સરકાર તૈયાર છે એમ તેમને જાહેર કરવું તે પછીના વરસની શરૂઆતમાં અંગ્રેજનું લશ્કર કચ્છમાં પેહું અને તેની હાવણીમાં મુખ્ય જાડેજા જગીરદારો તરત આવી સામેલ થયા. જૂજ ઉપર ચુકાઈ કરી તે લાઈ લેવામાં આવ્યું અને રાઓશ્રીને માર્ચ માસની તારીખ ૨૫ મીએ પકડવામાં આવ્યા પછી કપ્તાન મેક મરડુએ ગાદી ઉપર બેઠો બેસાડવો એ વાતની જાડેજાઓ સાથે મસલત કરી અને તેમણે ભારમલજીના ખાળ કુંવરને પસંદ કરવાથી કચ્છની ગાદી ઉપર રાઓશ્રી દેરાજીના નામથી સ. ૧૮૧૯ની ૯ મી એપ્રિલે તેમને બેસાડવામાં આવ્યા.

રાઓશ્રી જ્યાં સુધી સગીર વયના હતા ત્યાં સુધી રાજ્યનો વહીવટ કરવાને રીજન્સી સ્થાપવામાં આવી અને અંગ્રેજ સરકાર રાજ્ય વહીવટમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેવાને ઈચ્છતા નહોતા તો પણ બાયાતોના આગ્રહને લીધે અંગ્રેજ સરકારના રેસીડેન્ટ કપ્તાન મેક મરડુએ પણ રીજન્સીના પ્રમુખ થવું એવી કબુલત આપવી પડી.

રીજન્સીએ શરૂઆતમાં જે કાંમે કર્યા તેમાં એક કામ વાગડને શાંત કરવાનું હતું. સને ૧૮૧૬ની સાલમાં જ્યારે મરકારનું લશ્કર આવતું હતું ત્યારે આ પ્રગણામાં બહુ જગીરદારો પોતાની જગીરો છોડીને નાશી ગયા હતા અને ત્યાર પછી હમેશાં તેઓ બહારવટું કરી હુંટ ઉપર પોતાનું યુગ્મવાન

ચલાવતા, તેમણે હમણા એક કરાર લખી આપ્યો જેની પ્રસ્તાવના અત્રે ઉતારીએ છીએ “અમારા ખરાબ વર્તન માટે દરબારશ્રીએ અમારા ગામ ગરાશ કુટવી લીધા હતા પંચનું હાલમા અગ્રેજ સરકારના લશ્કરે દરબારશ્રીના રાજ્યકારાખારમા સુધારો કરી આપવાથી અગ્રેજ સરકાર કૃપા કરી દરમ્યાન આબ્યા અને અમારા ગીરાસ વિગેરે અમને પાછા સોંપાબ્યા માટે અમે લખી આપીએ છીએ કે આજથી અમારા-માના કોઈએ અયોગ્ય અથવા તોફાની વર્તન કરવાનો શુન્હો કરવો નહો, વિશેષ અમે લખી બધાઈએ છીએ કે નીચેની કયમો પ્રમાણે અમારે વર્તવું”

આ નીચેની કયમો પૈખ કેટલીક લક્ષ્યમા લેવા જેવી છે દાખલા તરીકે કલમ ૭ મી અમે રાએ આહેબની નોકરી નિમકહલાલીથી કર્યુ, દરબારશ્રીનું લશ્કર કામમા રોખયેલુ હશે ત્યારે તેની સાથે જઈ કામમાં સામેલ રહીશુ કલમ ૯ મી મરકારની બાહેધરી અન્વય વાર્ષિક જમાબંધી હમેશા આપવાને બદલે દરબારશ્રીને અમે એક ઈલાખદો સોખ કરી આપ્યો છે તેમા લખી આપેલી અમુક જમાબંધી અમારે ૬૦ વગસે આપવી કલમ ૧૦ મી અમારે પૈસાની જરૂર પડે અને તે માટે અમે અમારા ગામ લેયવા ધારણા કરીએ તો તેની ખમર અમારે સર-કારને અગાઉથી આપવી એમ લખી આપીએ છીએ મદરલુ કયમબંધીમા વળી એમ લખવામા આવ્યુ છે કે ઉપર પ્રમાણે અમે બ્યાજબી રીતે મુલેહ સંપત્તી અને નેક નૈયતથી વર્તવાને અને અયોગ્ય રીતે ન વર્તવાને અથવા અમારા હગરોનું ઉલ્લંઘન ન કરવાને અમે નધાર્ષીએ છીએ

કેપ્ટન મેક મરકુએ બીજી બાબત જે કરી તે અગ્રેજ અને કચ્છ રાજ્ય વચ્ચેના મળધો મુગ્ગ કરવા સમધેની હતી જે દગ્તાવંતી આ બાબતનો બહાખરત થયો છે તે સને ૧૮૧૯ ની કલમબંધી તરીકે ઝાળખાય છે અને હાલ પર્વત આપણા બધા કોલકારોમા મૌથી અગત્યવા કાનગરો તરીકે આ કલમબંધી ગણાતી આવી છે તે વખતે મેક

મરકુ માહેબ ઉપર હોવાથી સાધારણ રીતે રાજ્ય-નીતિનું વલણ બાબાતોને જ લાભદાયક હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી કારણ કે તેમણે મેક મરકુ સાહેબને તેના કામગી ખુદ્દી રીતે મદદ આપી તેથી તેમના હિતને ખાસ ધ્યાન અપાયલુ છે તેમ છતા વિચાર કરીએ છીએ તો બાબાતોને જે બાહેધરી કરી આપ-વામા આવી તે રજવાડાના સાધારણ ધોરણથી ઉલટુ અને વિલક્ષણ હતું એમ ગણવું જોઈએ

ઉપર પ્રમાણે કલમ ૨૭ મા ફરમાબુ છે તેમ રાજ્ય ચલાવવાની અશક્તિ માટે નહીં પણ જડેજ બાબાતોની મજી સામયવા ખાતર બારમલજીને પદલક્ષ્ટ કરવામા આવ્યા ત્યારપછી બીજી કયમમા રાવશ્રી દેશજીનો, તેમના કરમ હકથી નહિ પણ જડેજ બાબાતોએ સર્વાનુમતે તેમને મુગી કાઢ્યા તેથી કચ્છના રાવ તરીકે કુપની સરકાર સ્વીકાર કર્યો કલમ ચોથીથી તે વખતે રાજ્યમતા જડેજ બાબાતોના જ હાથમા હોવાથી રોજન્સી કરવી એવો કગવ કુપની સરકારની સલાહથી કરનાર પણ બાબાતો જ હતા ૬ ઠી કલમ કપની સરકાર કચ્છમા અગ્રેજનું લશ્કર રાખવા કશું ન થઈ આ કશુલત રાવશ્રી દેશજીએ અને જડેજ બાબાતોની મરજીથી કરવામા આવેલ છે અને લશ્કરના ખર્ચને માટે પૈસા આપવાને ગવશ્રી દેશજી અને જડેજ બાબાતો બધાપા છે કારણ કે કચ્છનું વારતવિક રાજ્ય એ ભુદમગાર નહોતું પણ તેમની બીજી બાજુ બાબાતો હોવાથી મર્યાદિત રાજ્ય હતું કલમ ૧૪મી મા લખેલ છે કે અગ્રેજ મરમાને ૧૪૨૭ પછી કચ્છ રાજ્યમાથી મદદ આપવી તેમા એક વાક્ય એવા મતતબુત ઉમેગવામા આવ્યુ છે કે જડેજ બાબાતો ઉપર તેમના સદાગતના શીગરતાથી કાંઈ વિરૂદ્ધ બોલો નાખવામા આવે છે એમ આ કગરથી સમજવું નહિ પરતુ એ કલમબંધીની મૌથી અગત્યની કલમો ૧૦, ૧૬ અને ૧૮ મી છે જે અત્રે નું સવિરતર લખી જણાવુ પુ. ૮ ૧૦ મીથી ના કુપની સરકાર લખી આપે છે કે રાવ સાહેબના અથવા દેશના જડેજ

નગરીદારોમાંના કાઈની ધરગથ્ય બાબતમાં દરમ્યાન આવતું નહિ. રાવસાહેબ, તેમના વારસો અને ઉત્તર-ધિકારીઓ તેમના પોતાના મુલકના સર્વાંશ ધણીઓ છે અને રહેશે અને અંગ્રેજ સરકારનું દિવાની ફોજ-દારી ન્યુરીડીક્શન તેમના મુલકમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

કલમ ૧૬ મી-કચ્છ દરબારની સંમતિથી અંગ્રેજ સરકાર બાબતોના બધા મુદ્દાઓને અને સાધારણ રીતે કચ્છના સઘળા રજપૂત સરદારોને એલાયદી સંનદો આપી તેમના કબજાના ગીરાસના સંપૂર્ણ ભોગવટાની બાંહેધરી કરી આપે છે. વળી મહેતા લક્ષ્મીદાસ વલ્લભ જેઓ કચ્છ દરબારના ભલા માટે નહેનઓ સાથે ધણી હોંશ અને પ્રમાણીકપણાથી મદદગાર રહ્યા છે તેમને પણ બાંહેધરી આપવામાં આવે છે.

કલમ ૧૮ મી-કલમ ૧૬ મીની મતલબ અનુસાર નહેન બાબતોને બાંહેધરીની સંનદ લખી આપ્યા પહેલાં બાળદત્તના ન કરવી એવો કરાર લખાવી લેવામાં આવશે, તેમાં તેઓ પાસેથી એવી ખાત્રી લેવામાં આવશે કે તેમને કાંઈ પણ બાબત બાળ-દત્તના કરશે તો તે ગુન્હેગાર સખસને કુંપની સરકાર તથા કચ્છ દરબાર ને સજા કરાવે તે માથે ચડાવી ભોગવવી.

બાબતોની સ્વતંત્રતા

ઉપરોક્ત કલમ ૧૦ ના મંબંધમાં મારે અત્રે કહેવું જોઈએ કે રાવ સા. અને તેના બાબતો મુલકના સ્વતંત્ર ધણી રહેશે અને એ વાક્યનો મેજર શોર્ટ ને અર્થ કર્યો છે તેને હું (વાઈલી સાહેબ) અનુમત થાતો નથી. તે ઓફીસરના તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૭ ના નં. ૨૨ ના રીપોર્ટના પેરા ૪૩ માં તે એ કલમબંધીના ગુજરાતી તરજુમાનો આધાર આપે છે તે એવું જણાવવાને કે તેમના શબ્દને બદલે પોતપોતાના એટલે કે રાવ સાહેબના ખાલસા મુલકના અને નહીં કે બાબતોના. તેથી જ તેઓ (શોર્ટ સા.) નગરીના લાભની એવી દલીલ

બેચે છે કે નગરીદારો દરબારની સત્તાથી સ્વતંત્ર છે. ગુજરાતી બાબતોમાં એ હકીકત વાંચતાં હું તદ્દન અનુમત થાઉં છું કે તેમના એ શબ્દ તેમના પોતાના હોવા જોઈએ, પણ એ કલમની એકંદર મતલબ ખ્યાનમાં લેતાં અને ખાત્રી યાદ છે કે તદ્દનામાંના ઘડનારાઓએ ને સ્વતંત્રતા ધારેલી હતી તે ખાલસા હકુમતી નગરીની સ્વતંત્રતા નહિ પણ અંગ્રેજ રાજ્યથી કચ્છની સ્વતંત્રતા ધારેલ છે. રાવશી અને બાબતો વચ્ચે સત્તાની જોડણી કરવા સંબંધમાં ને વાક્ય દરો સંબંધ ધરાવતું નથી પણ એ વાક્ય વિદેશી રાજ્યથી કચ્છ રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સંબંધનું છે માટે આ વાક્ય ઉપરથી બાબતોની સ્વતંત્રતા વિષે લાભ કે ગેરલાભની દલીલ ખેંચી શકાય નહિ.

કમળ ઉપરાંત હકને પણ બાંહેધરી

કલમ ૧૬ મી વિશેનો મેક મરકુનો પોતાનો અલિ-મ્રાથ મેજર શોર્ટની છુક પાને ૧૭-૧૮માં ઉતારેલા કાગળો ઉપરથી નળી શકાય. તે કહે છે કે ગરાશીઆના હક અને ગરાશી બાંહેધરી કરી આપતાં એ દેશની મુલેહ જળવાઈ રહે છે. બધા લોકોને વિશ્વાસ બેસે છે અને અંગ્રેજ સરકારને માન મળે છે અને એ દેશમાં ગેરબંધન તથા અંગેચ ચાલે છે તે દૂર કરવા માટે ને રાફ તથા સત્તાની જરૂર છે તે દેશમાં દાખલ કરવાની જોગવાઈ પ્રાપ્ત થાય છે વળી કરીને તે કહે છે કે:—

આપણે તેમના (બાબતો) ખાસ હકની આપેલ બાંહેધરીને ટોંકા આપતા રહેવું જોઈએ. નહેનઓ આટલા બધા અને અણધારેલા તથા અસાધારણ પ્રમાણીકપણા તથા નિષ્કપટીપણાથી આગળ પડ્યા તે આવી બાંહેધરી મેળવવા પડ્યા હતા. આપણું હિત તેઓનું પોતાનું ગણી આપણી સાથે સામેલ રહ્યા અને સંધી અને મિત્રાચારીનો સંબંધ બરાબર કાયમ રાખવાને હમણાં ને કાંઈ લોકોપયોગી કામ કરવાનું આપણે જરૂરનું ગણીએ છીએ, તેમાં કાંઈ આનાકાની ક્યાં વિના તેઓ સામેલ રહે છે.

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે કેપ્ટન મેક
રફ કબજાની તેમજ ખાસ હકની બાહેધની વિશે
ખબર ગયા છે અને જે ધરિદાથી એવોએ કામ-
બધી થતી તે ધરિદા વિશે તેનું પોતાનું લખાણ
ધારે આધારભૂત ગણી શકાય પણ એ કલમબંધીના
અંગ્રેજી તરજુમાની ૧૬ મી કલમની શબ્દ ગ્યાનામા
તો માત્ર કબજાઓની બાહેધરી કહેલી છે અને હક
બાબત કાંઈ લખેલ નથી વળી કહેવું જોઈએ કે જે
સામાન્ય નિયમ મુજબ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ કલમ-
બંધીનો અંગ્રેજી તરજુમા આધારભૂત ગણાય છે તેજ
નિયમ આજ શરતને યાચુ પડી શકે કે. એમ ખાગ
દરાથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે

નોકરીને બદલે પૈસાની રકમ

આ પ્રસંગે કામાન મેક મરુતુની પોલીસી કેવી હતી તે
સમજવાને જે ખીજી વાત અને લક્ષ્યમાં ગણવાની તે
મુખર્ષી સરકારને તેણે તેમના સવાસનો જે જવાબ આપ્યો
છે તે છે મુખર્ષી સરકારે પ્રસંગને અનુસરતો સવાલ
કર્યો હતો કે જાહેરમાં રાવધીના દગ્ગારને જાગીરદાર
તરીકે લશ્કરની મદદ આપીને નોકરી કરવા બધાએલ
છે તેને બદલે તેમની પામેથી પૈસાની અમુક રકમ
લેવાની શરત તદનામાંમાં દાખલ થઈ શકશે કે નહિ
તેણે એ ધરિદા મરદારને જણાવ્યો ત્યારે તે કહે
છે કે તેમને ઘણો વહેમ આવી ગયો કે જે સ્વતંત્રતાનું
આપણે રક્ષણ કરવાનું એક તર્ક વચન આપીએ
છીએ તે આમ કરવાથી સમુજાય ઝુટી લેવાય છે
આ વાત સરદારો પાસે ક્રતા તેમાંના ઘણા ખરા
ચોટી ગયા છે આ અમર તેમનામાં ઘણી જોવામાં
આવી ત્યારે મેં તેનો આગ્રહ કર્યો નહિ કારણ કે
મને ખાતરી થઈ છે કે જે વખતે આ લોકોને
આપણે દરમ્યાનગીરી નક્કી માફરી ત્યારથી તેમની
જાગીરો તથા રીતભાત જે આપણને કાંઈ પણ
ઉપયોગી થઈ પડે અને કદાચ દેશ આપણને કામ
લાગે તેની આશા રાખવી નહિ

મેક મરુતુનું લાયાતો તર્ક વડાણ

કેપ્ટન રેકમ સાહેબે લખ્યું છે કે કામાન
મેક મરુતુ લાયાતો તર્ક મજબુતપણે ઢળતા

હતા એ વાત યોગ્ય છે, અને કલમબંધીની રમના
બાબત તેની એવી લાગણીઓ હોવાને પરિણામે
અંગ્રેજ સગવડની દરમ્યાનગીરીનો સારો લાભ
જાહેર લાયાતોને આપવામાં આવ્યો અને પોતાનો
જોગો રાવ માહેબ ઉપર નાખવામાં આવ્યો રાવથી
તે વખતે એ કે ત્રણ વગસતો હતા

પેરના ખુલાસાવાર જણાવવામાં આવ્યું છે કે
મને ૧૮૧૬ ની કલમબંધીનો અંગ્રેજી તરજુમા આધાર
રૂપ છે પરંતુ એ કલમબંધીમાં જાગીરોને નપાયેલી
બાહેધરીની નાનદ નથી તેમાં તો માત્ર એટલું
જણાવેલું છે કે દલે પછી તાહેધરી લાગતા વળગતા
આસામીઓને ઇનામદા દસ્તાવેજના રૂપમાં આપવામાં
આવશે માટે બાહેધરીની ચોક્કસ શરતો માટે સદરકુ
ધનાયતી સનદો આપણે જોવી જોઈએ એ દસ્તાવેજો
સુગમતામાં છે, તે બધાનું સરખું લખાણ છે અને
મેજર શોર્ટની ખુલ્લુકતા ઉલ્લા પાનામાં સૌથી
ઉલ્લી દાખલ કરેલ બાલામોરના જાગીરદારને અપાએલ
સનદ દાખલા તરીકે મતાવેન છે સુજરાતી બાધામાં
અસન વખાણ ઉપરથી જેવો અક્ષરશ તરજુમા
મારાથી બની શક્યો તેવો નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે

‘બાલામોરના જાહેર અરજીઓ જોગ લખવાનું
કે કુપની સરકાર અને રાવ સાહેબ સાથે થયેલ
કલમબંધીની ૮ મી કલમમાં કબુલ કરવામાં આવે
છે કે બાળકોઓને મારવી નહિ તથા તેને અનુસરીને
તમે લખત માડી આપ્યું છે અને તે લખતથી તમે
બધાએલા છો માટે સદરકુ કામથી તમારે દૂર રહેવું
આના બદલામાં મરકાગ તરફથી તમને બાહેધરી
આપવામાં આવે છે કે તમારી પાસે જેવી રિયતિમાં
લાસે ગગસ છે તેવી રિયતિમાં તમારો પાસે ઉતરો
તર સમાનના શીરસતા મુજબ કાયમ રહેવા ત્યાંમાં
આવશે માટે તમે દરબાગશીની નોકરી કરતા રહો

આવી અત્રિ કેટલી આપવામાં આવી હતી એ
નક્કી કરવાનું દલે અશક્ય છે મેજર જોર્ટ ધારે છે
કે ૨૧૫ મનદો આપવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી
પરંતુ વાસ્તવિક રીતે ઘણી યોડી સનદો અપાઈ

મેજર ગોર્ટ આ બૂજ થવાને કારણે એમ જણાવે છે કે બધા જાગીરદારો તહનામાની ૧૬ મી કલમના સાધારણ રીતે સ્વીકાર્યાલા અર્થ ઉપર ભરોસો રાખી બેઠા હતા તેથી ખાસ સનદ પોતાની પાસે હોય या ન હોય તેની પરવા રાખી નહિ મદરહુ કલમના ગુજરાતી અને અંગ્રેજી લખાણમાં નીચેની બાબતમાં ફરક જણાય છે, અંગ્રેજી લખાણમાં ભાષાતો પૈકી કાઠિયારોને તથા અધારણ રીતે કચ્છ વાગડના મધળા રજપૂતોને તેમના ગરાશના ભોગવટાની બાહેધરી કરી આપવામાં કબૂલ કરામાં આવ્યું છે અને ગુજરાતી લખાણમાં ભાષાતો પૈકી કાઠિયારોને સાધારણ રીતે બધા ગરાશીઆ વિગેરેને તેમના કમળના ગામોમાં સપૂર્ણ ભોગવટો કદાચ શીરગતા મુજબ કરવાને બાહેધરી આપવામાં આવી છે. આ કલમ ગુજરાતીમાં વાચીને એવી માન્યતા પ્રસરી કે આપણી બાહેધરીમાં મધળા રજપૂત મરદાંશ અને ઘણું કરીને બધા ગરાશીઆઓ અને મુજ ગરાશીઆઓના પશુ ગામ અને હકનો સમાવેશ થાય કે પરતુ ગુજરાતી ભાષામાં ધમેલ તન્જુમ આધાર ભૂત ગણાતું નથી. તેમનામાં આ માન્યતા હોવાથી બાહેધરીની સનદ લેવા માટે યોગ્ય આચાર-મીઝાએ અરજ કરી મુબઈ મરકારના ના. ૩૨૪૨ વાળા તા. ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૮૫૭ વાળા કાગળના છકા પારાના લખેલુ છે કે મને ૧૮૧૯થી કપ્તાન મેકમરડુ સ્વર્ગવામ થયા ત્યા સુધીમાં તેમના વહીવટ દરમ્યાન તો સાધારણ રીતે જડેજઓ અને બીજા રજપૂતોના હકનો મજબુતપણે ખચાવ કરવામાં આવતો. આ હકીકત તથા કાગળનું બીલુ લખાણ મિ લમ્મકનની મિનિટ ઉપરથી કરવામાં આવ્યું છે મિ લમ્મકન એકવાર કચ્છના રેમીડન્ટ યર્ધ ગયા તેથી એ દેશ વિશે મંત્રણ ધરાવનારી સઘળી બાબતો વિશે તેમના લખાણોને વજન અપાતુ, પરતુ મારા અનુભવ પ્રમાણે મ ૧૮૧૯ નું તહનામુ થયુ ત્યારથી તે મેકમરડુના વહીવટનો અંત આવ્યો ત્યા સુધી બહુ થોડો મમય વીત્યો હતો કારણ કે સ ૧૮૨૦ની સાલે ૧ લી અક્ટોબરે તો કપ્તાન મેકમરડુની જગ્યાએ બીજા

મિ. જેમ્સ વીલ્કિન્સ આવ્યા અને તે તારીખનો કાગળ જે મિ. જેમ્સ વીલ્કિન્સે મુમઇ સરકારને લખ્યો છે તે વાંચવા નોંધ છે જડેજા જાગીરદારો વિરો બેલતતા તે લખે છે કે -

તેમનાં ગામો નમળા છે અને વરતી ઓછી છે હું તો નથી ધારી શકતો કે આ કામના માણસો કદી ધારતી પહોંચાડી શકે, વળી થોડા વખતપર જે તહનામુ કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં તેમને લાભ આપવામાં આવ્યો છે તે આપવાની જરૂર પશુ નહોતી વળી થોડા સમય પહેલાં કચ્છમાં બનેલા બનાવો તરફ આપણે નજર કરશુ તો જડેજઓ પોતાના ગઝો માહેબને કાઈ લાભ કરવાને દબતાયી મર્યા હોય એવા લખલા જોવામાં આવશે નહિ એટલું જ પણ ફતેહમદમદ જે બૂજ લઈ બેસી રહ્યા તથા બીજા આચારીઓ માડવી, મુદ્રા, લખપત તથા બીજા જગ્યાઓના ધણી યર્ધ બેઠા તેમને મદદ કરી અને રાજ્યો માહેબને ફદ કરવામાં સામેલ રહ્યા અથવા તો પોતે બીજે અવગ રહ્યા અને થાય તેમ થવા દીધું.

બાહેધરીની મનદના સંબંધમાં લખે છે કે કલમ-બંધીની રૂએ જે બાહેધરી મનદો આપવા માટે આપણી સરકાર બધાયેલી છે તે સનદો ધણી છે છે તેથી હું દિગંતી છુ કાગળ કે જ્યારે ગામો સાહેબ ઉમરે પહોંચશે ત્યારે કોઈપણ પ્રકારે સ્વતંત્ર છે એમ કહી શકારો નહિ જેમને આપણે બાહેધરી આપી છે તે કાઠિયાર ઉપર ગઝોશી લુબમ કરશે તેથી અથવા તો તેઓ બાહેધરીની નજરે ગઝો સાહેબની માગણીઓના અનાદર કરશે તેથી આપણે દરેક રીતે દરમ્યાન આવવુ પડશે માગ ધારવા પ્રમાણે કચ્છમાં રાજ્યો સાહેબની કે જમીન ભાગ્યે જ હશે બાકીની કે જડેજા જાગીરદારો, વાયેલા અને બીજા રજપૂતો તથા ધર્મદા ખાતાની છે. ઉપર મુજબ લખ્યા પછી મિ વિલ્કિન્સ મુખ્ય જાગીરદારોનું માથ મીલકતનું બ્યાન આપે છે, અને લખે છે કે આ જાગીરદારો ઉપરાંત બીજા ૧૫૦ છે તેમનાં એક એકના નામ આપવા કદાગા ભરેલુ યર્ધ પડે. ઘણું કરીને આ

બધા કાકોરોમાં વ'શપર'પરાથી વેરભાવ ચાલ્યો આવે છે, અને પરસ્પર વહેવાર ઘણા ઓછા છે પોતાના ગામડાઓથી દૂર હોઈને જે કાર્મ બનાવ બને તે અંબધી તેઓ ભાગ્યેજ ખચર રાખતા હશે અને દેશ વિશે તો તેઓમાંના ઘણા ખરા અજ્ઞાન છે. રાજ્યમાં આપણી મતા સ્થાપીત થઈ અને આપણું લશ્કર આવી રહ્યું ત્યારથી તેઓ પરસ્પર હુંડ ચલાવતા બધ રહેલા છે. વળી કચ્છમાં બહારવટીઆ અને ચોરનો ધધો ચલાવનારા મીઆણા ધણા છે તેઓ ઉદ્ધત છે અને રાવશ્રીના લશ્કરની બહુ થોડી દરકાર રાખે છે છતાં એ જાગીરદારો પૈકી કોઈ મદદમા આવે એ આશા રાખવી નહિ. સ. ૧૮૨૧ ની ચોથી તારીખના એક કાગળમાં એજ અમલદાર દરબારશ્રી તથા ભાવતો વચ્ચે ચાલતી તકરારના મુળ ધિંગે ટુકામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે. રાઓશ્રી બડેબ પાસેથી કાર્મ લેવાને આશા રાખશે અને જડેનનો રાઓશ્રીના તાબામાં નિકળી જવા ઇતેખર રહેશે

મુમર્ઝના મવનર મિ. એલ્ફીન્સ્ટન સ. ૧૮૨૧ ના જાન્યુઆરીમાં કચ્છમાં આવ્યા અને પોતે જાતે જોયું. તેની હકીકત એક લાંબી મિનિટમાં લખી નાંખી છે. કચ્છ સાથેના આપણા સંબંધ વિશે મિ એલ્ફીન્સ્ટનનો અભિપ્રાય નિચેના ઇ-તેખાખમાં જણાવ્યો છે.

કચ્છ સાથે આપણો સંબંધ જોડવાનું કામ એ છે કે વાગડના હુંડારાઓને અંકુશમાં રાખવા. ચર અને પારકરના રણમાંથી આવતાં હુંડારાઓના રોળાં ખોસાઓને અટકાવવા સિંધને છેડે રાખવો અને સિંધના અગ્રીરા સાથે લડાઈ કરવી પડે તો સિંધમાં જવાનું બાર કરી દેવું, માટે કચ્છ સ્વતંત્ર અને મજબુત રાજ્ય હોય તો તેમાં આપણો ધણો લાભ સમાયો છે. આ કામો પૈકી પહેલું કામ બની શકે તેવું નહોતું એટલે કચ્છનું રાજ્ય બળવાન કરી શકાય તેમ નહોતું અને બળના અભાવે સ્વતંત્રતા ખોવાઈ, કચ્છ રાજ્યના વહીવટમાં આપણે એટલા ઊંડા ઉતરી ગયા છીએ કે હવે આપણાથી અલગ પડી શકાય નહિ. વળી કચ્છ રાજ્યની મદદ માટે જે લશ્કર રાખવામાં આવ્યું છે, તે ઉઠાવી લેવું એ આપણી ગરજ ઉપર છે પરંતુ આપણી તે મુનસાફી નકામી થઈ પડી છે કારણ કે આપણે રાવશ્રીના અને ભાવાતોના દુકાની શકામતી માટે બાહેધરી લખી આપી છે. આપણે કરેલા બધા કરારોમાં આ ફરજ બહુ જ નડતર કરે એવી છે અને એ ફરજથી મુક્ત થવું બહુ મુશ્કેલ છે; કારણ કે આપણું લશ્કર ઉઠાવી લેવામાં એક રાવશ્રીની સમ્મતિની જરૂર છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં બસો જેટલા કાકોરોની કબુલાત પણ જોઈએ. [અપૂર્ણ]

હિંદના રાજકર્તાઓના આદર્શો

(ના. સર મનુસાઈ મહેતાના અંગ્રેજી લેખના આધારે)

“દેશી રાજ્ય” માટે

અનુવાદક:—ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ. બી. એ. એલ.એલ. બી. એડવોકેટ

કારભારી, ભાદરવા સ્ટેટ.

પ્રજાની ઈચ્છા

જુના સમયની હિંદની ગભ્યનીતિનો જોણે

અભ્યાસ કર્યો છે તેને જણાશે કે હાલના સમયમાં “રાજસત્તાક” કે “પ્રજાસત્તાક” “અમલદારશાહી” કે “લોકશાહી” જેવા બેદબાવ છે તે પહેલાં નહતા. રાજાઓ પ્રજા આગળ જવાબદાર ન ગણાતા, પણ પ્રજાની ઈચ્છાને આધીન હતા. રાજા રામે પ્રજાની ઈચ્છાને આધીન થઈ રીતોનો ત્યાગ કર્યો.

રાજાનું એટલે શું?

રાજાનું એટલે પ્રજાને ખુશ રાખનાર, રંજન કરનાર, સંતોષ આપનાર. વેદ સમયમાં રાજાઓને પસંદ કરવામાં આવતા. લોકોની સમિતિ એકઠી મળી રાજાને પસંદ કરતી. યુદ્ધી કહાડતો. અથર્વવેદમાં રાજાની પસંદગી વખતે કહ્યું છે કે:—“મુખેથી અમારી વચ્ચે આવો સ્થિર મનના યાવ, બૂલ ન કરશો, જાંઘા લોકોને તમારી જરૂર છે. પતિત ન બનશો. અમારા શત્રુઓનો નાશ કરો. દરેક ભેગા થયેલા લોકો તમને માન આપે છે અને તમારી નિમણૂક કાયમને માટે કરે છે.” મંત્રીઓ રાજાઓને બનાવનારા કહેવાતા. રાજાની પસંદગી પહેલાં રાજા, પ્રજાના આગેવાનોને નમન કરતા.

પ્રજાના રક્ષક

રૂઝેદમાં એક મંત્ર છે તેમાં વિશ્વામિત્રે પોતે પ્રજાપતિ (પ્રજાના આગેવાન) મટીને “રાજા” થવા

ઈચ્છ્યું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં એક લોકમાં રાજાનું વર્ણન કરેલું છે કે: “દેવો અને અસુરોની લડાઈ ચાલે છે. અસુરોએ, દેવોને હરાવ્યા. દેવોને એમ લાગ્યું કે પોતાનો રાજા ન હોવાથી અસુરોથી તે હાર્યા, તેથી બધાએ ભેગા થઈને રાજાને યુદ્ધી કહ્યો. પાનખના નાના રાજ્યોએ મીસના એલેક્ટ્રાઈઝરની સ્વારી વખતે પુરૂષ (પોરખ) ને રાજા તરીકે યુદ્ધી કહાડેલો. હાલના મુરોપમાં આ વિષય રૂસો, હોબ્સ અને લોકના તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં ચર્ચેલો છે. રાજા થવું એટલે પ્રજાની સેવા કરવી એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો હતો. ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોના બા રૂઝવતા. જિખે શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે કે:—જે રાજા સત્યવાન છે તેણે પોતાની બહાલી બીજોને પ્રજાના લાભ માટે ત્યાગ કરવો જોઈએ. પ્રજાનું સુખ, સત્યનું પાલન અને સત્ય વર્તન, એ રાજાની કાયમી ફરજ છે.

અભિષેક વખતે પ્રતિજ્ઞા

જે રાજાનો રાજ્યાભિષેક ન થયો હોય તે કાયદેસરના રાજા ગણાતા નહિ. અભિષેક વખતે, રાજાને પ્રતિજ્ઞા આપવામાં આવતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવે છે કે:—“ક્ષત્રિયને અભિષેક વખતે પ્રતિજ્ઞા આપો, તે એવી કે જે રાત્રીએ હું જન્મું અને જે રાત્રીએ હું નાશ પામું, તે વચ્ચે મેં જે પુણ્ય કર્યું હોય તે જો હું પ્રજાનું પીડન કરું તો અક્ષય જાય.” મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા છે:—“દેશને દેવ જેવો ગણીને હું તેને આપ્યાદ કરીશ

રાજાનો જે ધર્મ છે એ પ્રમાણે વર્તેશ ” આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા ન પાળનાર રાજાને પદબ્રષ્ટ પણ કરવામાં આવતા બુદ્ધિથી ગ્રીક લોકો સામે લડવા અસક્તિ બતાવી તેથી તેને પણ ગાદી ત્યાગ કરવો પડેલો.

રાજાના ધર્મ

ધર્મ એટલે કાયદો. કાયદાને રાજાની સત્તા કરતા અધિક માન્યો છે. રાજા કાયદાને બદલી શકતા નહિ. મનુ કહે છે કે - “ રાજા કાયદો કરી ન શકે ”. કૌટિલ્ય કહે છે કે “ રાજા રાજ્ય કરવાના નિયમો કરે, પણ રિયલ કાયદો બદલી ન શકે ”. ક્ષિપ્રે રાજાની સત્તાના વખાણ કરેલા છે - “ રાજા તને કોઈ છૂટી શકશે નહિ. તપને લીધે રાજામાં વિષ્ણુની વિષ્ણુનિએ પ્રવેશ કરેલો છે. તેથી પૃથુ (રાજા) ની પુત્રા કરવી નેહરું એ રાજાનો દુક્રમ મળે એ માનવો. નેહરું એ પ્રથા એટલે નીતિના રિવાજ. પૃથુ એટલે રાજા અને પૃથ્વી એટલે ભૂમિ. એટલે કે સર્વવર્તન એ પૃથ્વી ઉપરનો કાયદો ગણાય છે. અને રાજા પણ એ કાયદો બદલી શકતા નથી. એટલે કે નીતિ પ્રમાણે રાજાઓ ન વર્તે તો આજકાલ વાઈસરોય પણ તેમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકે છે. એટલે કે તેમને કાયદો પ્રમાણે વર્તવાનું છે.

પ્રજાની સલાહ

અભિપ્રેક વગાની પ્રતિજ્ઞા, રાજાના ધર્મ અને પ્રજાની સલાહ એ ત્રણ બાબતો. રાજાના કાયદો ઉપરના અંકુશ રૂપે છે. ચાલુક્ય કહે છે કે એક માણસે પોતાની મરજી અનુસાર રાજ્યતંત્ર ન ચલાવવું, પણ બીજાની મનાહ લઈ ચલાવવું. નેહરું એ દૃશ્ય અને અદૃશ્ય કારણો શોધીને વિચાર કરવો. નેહરું એ, બને બાહ્યના અભિપ્રાય લઈ શકાને દૂર કરવી. નેહરું એ, બને બાહ્યના બતાવીને આ અભિપ્રાય આપવાની મંત્રીઓની ફરજ છે. મંત્રીઓ ધણાજ બુદ્ધિશાળી ગણવા નેહરું એ કૌટિલ્ય કહે છે કે રાજાની નીતિ બીજાની મદદ વગર ન ચાલે એક પૈડાની સાથે બીજા પૈડા પડે નેહરું એ આથી રાજાએ મંત્રીઓ ગણી તેમની સલાહ લેવી અને પડને

બરાબર સાબળી નિર્ણય કરવો - મંત્રીની સલાહ એકાતમાં લેવી પક્ષી પણ સલાહ લેતી વખતે તેમને નેહરું ન શકે. મેના, પોપટ, કુતરા કે બીજા હલકા વર્ગના પક્ષી, પ્રાણીની રૂબરૂ પણ સલાહ ન લેવાય. ચાલુક્ય કહે છે કે ભોંતને પણ કાન હોય છે. આજના જેવા પ્રેમ રીપોર્ટર પહેલા ન હતા અને છુપા અસુસોને હાથીના પગ તળે બાંધી છુદી નાખવામાં આવતા.

પ્રધાન મંડળ

રાજા આપણું ન અને તે માટે કારોબારની લગામ, પ્રધાનોની પ્રતિનિધિ સભા અને લોક પ્રતિનિધિ સભાના હસ્તક રહેતી પ્રધાનમંડળોની “ સભા ” કહેવાની, અને લોકમંડળોની “ મંમિતિ ” કહેવાતી. ઇતિહાસમાં હિંદુ પ્રધાન મંડળની રિયલિટી અપૂર્વ ગણાતી. પ્રધાન મંડળ રાજાનું બનાવેલું ન હતું, પણ રાજાની પરાધર્મી થના પહેલાં પ્રધાન મંડળ અસ્તિત્વમાં હતું. રાતપય બાહ્યમાં જાણીતા પ્રમાણે રાજાની પસંદગી થયા પછી મુખ્ય ટ્રેઝરર વગેરે, મુખ્ય અમલદારોને ભેટ આપવા માટે રાજાએ તેમને ઘેર જવું પડતું.

અશોકના શિલાલેખો

આ પ્રમાણે મંત્રી રાજા અથવા પ્રધાન મંડળ લોક પ્રિય હતા, કેમકે તે રાજાએ બતાવેલું ન હતું. પ્રધાન મંડળ રાજાને જવાબદાર ન હતું. પણ લોક સમાજને જવાબદાર હતું. હિંદુ રાજ્યદારીઓનો એ ગેક હમેશનો સિદ્ધાંત હતો કે રાજા એકેસો, પ્રધાનોનો સમિતિ અને મદદકાર સલાય, રાજ્ય કરી શકતો નહિ. અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી જાણાય છે, કે મહાનમાં મહાન અને આપણું રાજ્યઓની પણ મામે મંત્રી મંડળ (પરિષદ) થતું. અશોકના શિલાલેખોમાં રાજ્યઓને અને તેમના પ્રધાનોને પણ મનોમન કરવામાં આવેલું છે. એ લેખોમાં પણ મનાટ અગ્રાક અને તેમના પ્રધાન મંડળ તરફથી એ પ્રસિદ્ધ કર્યાનું વિધાન છે.

પ્રજાનાં નાણાં

જો પ્રધાનોને એમ લાગે કે કોઈ પણ સત્રાટ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી નાણાયક કરી ચૂકેલ છે તો તેને ગાદી ઉપરથી કુર કરી બીજાને ગાદી ઉપર બેસાડતા. પ્રધાનમંડળે આપણે રાજની સામે થયાં હોય એવા ઇતિહાસમાં ઘણા દાખલા છે. મહાન, સત્રાટ અશોકે પ્રજાનાં તમામ નાણાં બૌદ્ધ દેવાજયો બંધાવવામાં અર્ચા નાંખવા ઈચ્છા કરી ત્યારે રાધેય ગુપ્તે તિબેટી બંધ કરી દીધેલી. રાજા ૨૬ દામને પોતાના શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે ગોરનાર ઉપર સુદર્શન સરોવરને મરામત કરવાનાં નાણાં આપવા પોતાના પ્રધાનમંડળે ના પાડવાથી, તે નાણાં પોતાની પાસેથી, ખાનગી સિલકમાંથી ખર્ચેલાં છે.

રાજાના હુકમો

રાજાના હુકમો લેખિત હોય અને તેના ઉપર સહી સિક્કાવાળી મહોર હોય તો જ તે હુકમનું પાલન થતું. પ્રધાનમંડળના ઠરાવ ઉપર ફરક પ્રધાનને સહી સિક્કો કરવામાં આવતો અને “ઠરાવ પાસ કરવો.” એમ લખવામાં આવતું. આ ઠરાવ રાજા આગળ મુકવામાં આવતા અને તેના ઉપર લખવામાં આવતું કે “દીલ વગર” આ પ્રમાણે જો હુકમ બહાર પડતો તે “રાજા અને પ્રધાન-મંડળ” નો હુકમ ગણાતો.

પ્રધાનમંડળનું બંધારણ

પ્રધાનમંડળની સંખ્યા જુદા જુદા સમયમાં જુદી જુદી હતી. બુદ્ધપતિ એ સંખ્યા ૧૬ ની જણાવે છે, મત્ત ૧૨ પ્રધાનો ગણાવે છે, ઉશાને ૨૦ અને કૌટિલ્યે કાષ્ઠ પણ નિશ્ચિત સંખ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. શુક નીતિમાં અષ્ટ પ્રધાન મંડળ ગણાવેલું છે તે નીચે પ્રમાણે:-

- ૧ મહામંત્રી, અગર મુખ્ય પ્રધાન.
- ૨ સચિવ, ચુદનો મંત્રી.
- ૩ સુમંત્ર, નાણાં ખાતાનો પ્રધાન.
- ૪ મંત્રી, પરદેશખાતાનો પ્રધાન.

૫ અમાત્ય, ગૃહમંત્રી.

૬ પંડિત અમાત્ય, ધર્માધિકારી, કાયદાનો મંત્રી.

૭ પ્રાદ વિવેક, ન્યાયમંત્રી.

૮ પ્રતિનિધિ અથવા સગીરના વાલી.

(ઉપરાંત)

૯ પુરોહિત, દેવસ્થાન ખાતાનો મંત્રી.

૧૦ એલમ્બી, પરદેશમાં મંત્રણા કરનાર.

ઉપર પ્રમાણેના હોદ્દા મહાન શિવાજીના અષ્ટ પ્રધાન મંડળમાં પણ હતા.

પ્રજાની મરજી

રાજાના કાર્યો ઉપર પ્રજાની મરજીને બારે અંકુશ હતો. સાચાકરે અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે “રાજાને પોતાને ગમતું, અણુગમતું જોવાની જરૂર નથી પણ તેણે પોતાની પ્રજાને ગમતું અણુગમતું, શું છે તે જોવું જોઈએ.” શુક નીતિમાં જણાવેલું છે કે “રાજાએ, પ્રજાનો સેવક છે.” તે વખતના સાધુ સંતો, સંન્યાસીઓ વગેરે પ્રજાનો મત કેળવતા અને પ્રજામતની સામે થવાની રાજાની તાકાદ ન હતી.

પ્રજાની મસલતો

હિંદુ રાજ્ય નીતિનું મુખ્ય એ અંગ છે કે પ્રજા સાથે વારંવાર મસલતો કરવામાં આવતી. ગણ અથવા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અથવા એક રાજાના રાજ્યમાં સમિતિઓ અને સભાઓનું અમરસ્થાન હતું. વેદોના સમયમાં સમાજના બાગ પાડી “જન” અથવા જાતિઓ, અને જાતિઓના પ્રતિનિધિ “વિશ” કહેવાતા અને એ ઉપરથી “વૈશ્ય” શબ્દ આવેલો છે. તે વખતે સમિતિમાં મુદ્દાની પદ્ધતિ ન હતી તેથી સૌ કોઈને બોલાવવામાં આવતા. ચોડી સંખ્યામાં હોય તો સમિતિને બદલે “સભા” કહેવાતી. અથર્વવેદમાં કહ્યું છે કે “પૃથ્વીપતિ (લોકોના આગેવાન) ની બે દાકરીઓ, સમિતિ અને સભા, અમને સાથે રહી મદદ કરે. જો એકલા મળ્યા છે તેમને રૂચતા મને બોલવા દો. અર્ચામાં રણે સામે પડ જીતી ન જાય. એ પ્રજા!

તું બળવાન છે અને સામા પક્ષને જીતી શકે તેમ છે સામા પક્ષને જીતવાનું તું મને સામર્થ્ય આપ." પહેલાંની સમિતિ એટલે હાલની રેન્ડોંગ કમિટી કે નાણાં કમિટી જેવી હતી. કુરે અને યાદવો જેવી જાતિઓનું "પંચ" થતું અને પચનો એ ઠરાવ એ ઇશ્વરનો અવાજ ગણાતો. નાના ગામોમાં તે "પંચાયત" કહેવાતી.

દરેક માણસને એક મત આપવાનો અધિકાર હતો. આગેવાન પ્રધાન કે મુખ્ય (પ્રમુખ) કહેવાતો. રાજ્ય અગ્રેસરના હાથમાં ઢળી ન પડે તે માટે કાળજી રખાતી. મહાનું કામકાજ નિયમ પ્રમાણે ચાલતું. કોઈ પણ ઠરાવની ખબર આપ્યા પછી તેના ઉપર

ચર્ચા થતી. જે ઠરાવ માટે અંમત હોય તે ચર્ચામાં ન જોડે; પણ જે વિરુદ્ધ હોય તે જોડે, એવો નિયમ હતો. કોઈ કોઈ વાર ઠરાવ (બીસ) હાલની માફક ત્રણ વાર પમાર કરવામાં આવે તો હાજરીમાં કેરમ થાય છે કે નહિ તે જોવાતું. ઓછી સંખ્યાએ કુરેલો ઠરાવ ગેરકાયદે ગણાતો. અમુક સભાઓમાં હાજરી આપવી જ પડતી. સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર થાય તો મતગણતરીમાં શલાકા-અગર ટિકિટો પણ વપરાતી. મત ગણનાર શલાકા ગ્રાહક કહેવાતો, અને તે પ્રમાણિક, નિર્ભય અને નિર્લોભી હોવાનું જરૂરી મનાતું. તકરારો લગાય નહિ તે માટે કલેઝરના નિયમો વપરાતા. ગેરહાજર સભાસદના "પ્રોક્સી" થી મત લેવાતા. કમિટીની મુખ્ય કમિટીઓ પણ હતી.

મુંબઈની કોન્ફરન્સ પછી—

પોતાને માટે ફેડરેશનમાં ભળવું કેટલે અંશે ચોખ્ખોયોગ્ય છે, તે ત્યારે મુંબઈમાં નરેશોની અને પ્રધાનોની પરિષદ મળી ત્યારે રાજકર્તાઓએ પોતાના મનમાં જે હતું તે સ્પષ્ટ કહી નાંખ્યું છે. મુંબઈમાં પરિષદ મળી તે પહેલાં જ્વાહીરભા પશુ એક રાજ-મંત્રીઓની પરિષદ મળી હતી. તેમાં પ્રવેશપત્રના મુદ્દા પરત્વે ખૂબ વિચારણા ચાલી હતી. અને ત્યાર પછી એજ વિચારણાને સુધારિત સ્વરૂપ આપવા લગભગ ૫૦ જેટલા નાના મોટા નરેશો અને એટલાંજ બીજાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિ મંત્રીઓએ એકમ થઈ નીચેની મતવચ્ચે નિર્ણય કર્યો છે.

The Conference of Princes and Ministers Assembled at Bombay, having considered the Revised Draft

of Instrument of Accession and the connected papers resolves—

That the terms on the basis of which accession is offered are fundamentally unsatisfactory in the directions indicated in the Report of the Hydari Committee of Ministers and confirmed by the recommendations of the Gwalior Conference and are therefore unacceptable.

At the same time, Conference Records its belief that it could not be the intention of His Majesty's Government to close the door on an All-India Federation.

અર્થાત્ કે જે શરતોથી ફેડરેશનમાં સંલગ્ન કરવાનું રાજ્યોને કહેવામાં આવે છે તે શરતો મુખ્યત્વે અસંતોષકારક હોવાથી અસ્વીકાર્ય છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે દેશી રાજ્યોને મોટા ભાગ, સાર્વ-ભૌમસત્તાએ પ્રવેશ પત્રમાં જે શરતો નિર્દિષ્ટ કરી છે, તે શરતો પ્રમાણે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા હક્ક પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદની સાથે ફેડરેશનમાં લગવા ખુશી નથી. રાજ્યોને માટે વળી મતબેદની કાંઈ એક બેજ બાબતો નથી, પરંતુ તેઓના કરારી હકો સંબંધી, તેમના આંતરિક વહીવટ સંબંધી, તેમજ રાજ્યોની આર્થિક બાબતો સંબંધી ઘણા પ્રશ્નો પરત્વે મતબેદ છે. રાજકર્તાઓએ ઉપર્યુક્ત બાબતો પરત્વે જે મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કર્યા છે તે મુદ્દાઓ એવા છે કે જેનો કોઈ પણ ફેડરલ તંત્રમાં ઉકેલ કર્યા વગર છટકો જ નથી. જેમાં રાજ્યોને પોતાની અનિશ્ચિત સ્થિતિ લાગે છે એવા હાલના ફેડરલ બંધારણમાં નરેશને જે સલામતીઓ આપવામાં આવી છે તે અપૂર્ણ છે અને એમનું સ્થાયી સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે એવી એમાંથી કશી ખાત્રી મળતી નથી એમ લગભગ બધા રાજકર્તાઓ માને છે, અને તેવી માન્યતાથી દોરવાઈને જ રાજ સાહેબોએ ઉપર પ્રમાણે મુંબઈમાં નિર્ણય કર્યો છે.

આ નિર્ણય થયા પછી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે નિઝામ, ઝિલ્લિપર, ત્રાવણકોર વગેરે રાજ્યોએ પ્રવેશપત્રનો સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ એ હકીકત ખરી નથી. ઉલટું આ વર્ગનાં રાજ્યોના કેટલાક રાજસાહેબોએ તો યથાર્થ રીતે આ નિર્ણય જળવાઈ રહે અને કોઇ વ્યક્તિગત રાજ્ય તેમાંથી અસિત થાય નહીં એ માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે. ખરેખર આવા પ્રકારનું વિધાન કેટલાકને ગંભીર અને અકર્મણિક લાગે પરંતુ જેઓ ઘણા વખતથી ફેડરેશન પરત્વે રાજકર્તાઓના વ્યક્તિગત અભિપ્રાયની માહિતીવાણી છે તેમને કાંઇ આશ્ચર્ય લાગશે નહીં. મુંબઈમાં જે કોન્ફરન્સ ભરાઈ હતી તે કોન્ફરન્સના પ્રમુખ નરેન્દ્ર મંડળના આ-સેલર મહારાજ જામસાહેબ હતા. તેઓ-

શ્રીના માનમાં મુંબઈના પ્રોપ્રિસીવ ગ્રુપ તરફથી એક મધ્યાહ્ન ભોજનનો સમારમ્ભ યોજવામાં આવ્યો હતો, તે પ્રસંગે મહારાજ જામસાહેબે, મુંબઈ કોન્ફરન્સ કરેલા આ નિર્ણય સંબંધી સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે “આથી રાજસાહેબો કાંઈને કાંઈ લય ખતાવતા નથી, તેમ સાર્વભૌમસત્તા પાસેથી વધારે પડતી છૂટ છોટા લેવા માટે કાંઈ સદો કરતા નથી.” મતલબ કે રાજ્યોએ પ્રવેશપત્રની કલમો ઉપર લંબાણપૂર્વક ધીરજથી વિચાર કર્યો છે અને મુંબઈમાં તેમણે સર્વાનુમતે જે કરાવ કર્યો છે તે ઉપરથી માત્ર એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે શરતોથી ફેડરેશનમાં ભાગ લેવાનું તેમને કહેવામાં આવે છે તે શરતો તેમને માન્ય નથી. મુંબઈ કોન્ફરન્સ પછી મહારાજ જામસાહેબ તુરતમાં વાઇસરોય સાહેબને મળવા ગયા હતા. એટલે સંભવ છે કે આ કોન્ફરન્સે પસાર કરેલા કરાવ પરત્વે એમણે અર્ચા કરી હોય. આ મુલાકાતનું એક દ્રશ્ય પરિણામ તો એ આવ્યું કે પ્રવેશપત્રના ઉત્તરો તા. ૧૫ મી જુલાઇ પહેલાં દરેક રાજ્યે સરકારના રાજદારી ખાતાને સુપ્રત કરી દેવાના હતા, તેને બદલે સપ્ટેમ્બર મહીના સુધી એ મર્યાદા વધારવામાં આવી. એટલે હવે આ મુદત દરમિયાન રાજ સાહેબો-એ એક નિશ્ચય તો અવશ્ય કરી નાંખવો જોઈએ કે તેઓને માટે ફેડરેશન શક્ય છે કે નહીં? જો કે ઘણા રાજ સાહેબોએ અત્યાર પહેલાં કહ્યું છે કે, “હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણમાં ફેડરેશન સિવાય બીજો આદર્શ નથી, પરંતુ તેના અમલનો સમય હજી ખરાબર આવ્યો નથી.” અને તેનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે આ પ્રયોગને અમલમાં મૂકવા બ્રિટિશ પ્રાંતો કે દેશી રાજ્યો બેમાંથી કોઇ તૈયાર નથી, તેમ બેમાંથી એકેયની તેનો અમલ થાય એવી ઇચ્છા-પણી નથી. બંને વિભાગોના જુદા જુદા સ્વાર્થો છતાં ફેડરેશનના અસ્વીકારની બાબતમાં તેઓ પરસ્પર સંમત છે. તેમ છતાં જો હિંદુસ્તાનમાં ફેડરલતંત્ર દાખલ કરવામાં આવશે તો અમને લાગે છે રાજકીય મુશ્કેલીઓને આમંત્રણ આપવા જેવા સંયોગો ઉભા થશે.

હિંદી સરકારના બંધારણના ૧૯૩૫ ના કાયદામાં જે પ્રમાણે ફેડરલ તંત્રનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે, તેના પ્રતાપપૂર્વક વિશેષ કરવાનું કૌંસિલના માનવંતા અમલગીઓએ ધાર્યું છે. મુસ્લીમલીગ જે હિંદમાં એક અગત્યની રાજદારી સંસ્થા છે અને મુસ્લીમોના રાજદારી હક્કનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહે છે તેનો પશુ શીડરલ તંત્ર સામે (જે કે કૌંસિલ કરતાં જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી) વિશેષ છે. જ્યારે રાજ સાર્હેખોનો વિશેષ, આ બંને સંસ્થાઓ કરતાં જુદા ધોરણ ઉપર રચાયેલો છે. ગમે તેમ હોય પણ કૌંસિલ, મુસ્લીમલીગ કે નરેશો, જેનો દરેકને સ્વાર્થ મિત્ર મિત્ર છે તે પૈકી કોઈ પણ એક શીડરલ તંત્રને આવકાર આપવા ઉત્સુક નથી. અને જ્યારે આ પ્રમાણે સ્થિતિ અને મંથોગો છે, ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે ફેડરેશનની આખી યોજનાને સફળતા મળે તે કરતાં તેને નિષ્ફળ જવાના સંયોગો વિશેષ છે.

હાલના વાઇસરોય સાહેબ લોર્ડ લીન્લીથગો સહાનુભુતિ ધરાવનારા વાઇસરોય છે અને પોતે હિંદમાં રહે તે દરમિયાન ફેડરેશનની આ વહીવટી યોજનાનો અમલ થઈ જાય એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છા છે, પરંતુ સંયોગો પ્રતિકૂળ છે. રાજસાર્હેખો, કૌંસિલ કે મુસ્લીમલીગ-આ સર્વના પ્રયત્ન એ યોજનાને ફીણવીઈ કરી નાખવાના હોય એમ દેખાઈ આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રિવિધ વિરોધમાંથી પણ સંભવ છે કે લોર્ડ લીન્લીથગો જેવો અદ્યપમાણી વાઇસરોય કોઈક મધ્યસ્થ માર્ગ શોધી કઢાડત. પરંતુ યુરોપમાં હાલમાં ચાલુ થયેલા યુદ્ધ પ્રતિ એકાગ્રતા સંચવાઈ રહે, પરસ્પર મત ઐક્ય જળવાઈ રહે તથા એક સામાન્ય ધ્યેય પ્રતિ સર્વનું સમાન લક્ષ્ય રહે એટલા માટે હાલ તુરત ફેડરેશનનો પ્રથમ મુવનની રાખવાનું ના. વાઇસરોય સાહેબે જાહેર કર્યું છે. એમની આ જાહેરાત તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે છે, તેઓ ક્રાઉએ કહ્યું છે, કે:-

"I will add only one word more, in regard to our Federal preparations.

Those preparations, as you are aware, are well advanced, and great labour has been lavished on them in the last three years. Federation remains as before the objective of His Majesty's Government, but you will understand, gentlemen, without any elaborate exposition on my part. The compulsion of the present international situation, and the fact that given the necessity for concentrating on the emergency that confronts us. We have no choice but to hold in suspense the work in connection with preparations for Federation, while retaining Federation as our objective."

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે, કે ફેડરેશનનો સવાલ અત્યારે-આ યુદ્ધ કાળમાં-હવે ચર્ચાવાનો સંભવ નથી. કદાચ હંમેશાને માટે મુદતલી રહે તો પણ આશ્ચર્ય નહીં. જો કે અત્યારે તો સર્વ-કોઈનું લક્ષ્ય મિત્ર મિત્ર સ્વાર્થ છતાં પણ યુરોપીય યુદ્ધ પ્રતિ છે. ત્યારે હવે પ્રથમ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ફેડરેશનનું પુનર્વિધાન થાય ત્યાં સુધી આ બંધારણીય મહા પ્રશ્નને અંગે કયો માર્ગ સ્વીકારવો દિતાવહ છે? જેઓ બચકાર દૃષ્ટિએ આ બાબતનો વિચાર કરે છે, તેઓ તો એવો જ મત ધરાવે કે અત્યારે જે પ્રમાણે ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું. બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં પ્રાતિક સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે, ત્યાં તેનો બચકાર જરાબર રીતે થવા કરે, રાજ સાર્હેખો પ્રજાને મંતોપતા રહી, હઠાપણથી અને ન્યાયથી તંત્ર ચલાવે, તથા વહીવટમાં પ્રજાને યોગ્યતા પ્રમાણે જાગ લેવાની તક મળે એવા લોકશાસનના ધોરણે સુધારા કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં તો લોકશાસનનાં તત્વો પ્રવેશ કરી ચૂક્યાં છે અને

રાજ્યતંત્ર પ્રગ્નને જવાબદાર હોવું નોંધ્યે એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પ્રાંતિક વહીવટમાં અને દેશી રાજ્યોમાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે.

કોંગ્રેસ અત્યારે સમગ્ર હિંદની એક બલિષ્ઠ રાજ્ય-દારી સંસ્થા છે. લોકોના મોટા ભાગની એ સંસ્થા ઉપર અઢા પછી છે ફેડરેશનનું પુનર્વિધાન કરવામાં આવે તે પહેલાં કોંગ્રેસે દેશના પ્રમુખ રાજકીય પક્ષ તરીકે હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નો અને દેશની બીજી લઘુમતિયોના સંતોષપદ નીવેડો લાવવા ઉપર પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો. ન્યારે બીજી બાજુ જે પ્રતિભામાં કોંગ્રેસ પક્ષનાં પ્રધાન મંત્રી છે તે પ્રાંતોમાં રાજ્ય-નીતિની પ્રચલિત પ્રધાનુસાર પ્રાંતિક તંત્ર સારી રીતે ચાલે એવી સતત કાળજી રાખ્યા કરવી નોંધ્યો. અને એમ કરતાં પ્રાંતિક તેમજ પ્રાંતો પ્રાંતો વચ્ચેના મતભેદો દૂર કરી નાંખવાં નોંધ્યો. આટલું કર્યાં સિવાય ફેડરેશન માત્ર એક પ્રકારની ભમણા જ રહેશે. દેશમાં જેઓ મુસ્લીમ અંગ્રેસો છે, તેઓનું પણ કંતૃત્ય છે, કે હિંદની કોમી એકતા કરવા અને સાચવી રાખવા તેમણે તનતોડ પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો. નજીવા મતભેદોને મહત્વ આપવું ન નોંધ્યો અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને પ્રાધાન્ય આપવું નોંધ્યો.

મગાળા, સિંધ, આમમ અને પાનજમાં બહુધા મુસ્લીમ બહુમતિની પ્રધાન મંત્રી ઉપર અસર છે. આ પ્રતિભામાં હિંદુઓ મુસ્લીમો તરફ શકાની નજરથી જુએ છે. બીજાં પ્રાંતોમાં જ્યાં મુસ્લીમ બહુમતિની અસર નથી ત્યાં આ કરતાં ઉલટ રીતિ છે. અમને લાગે છે કે આ બધું અનિષ્ટ દૂર કરવું નોંધ્યો. એટલુંજ નહીં, બલિષ્ઠમાં પણ બનતે મિત્ર કોમો પરસ્પર શાંતિ ભરી વર્તણૂક ગમે એવો તેઓની વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રખાવવા પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો, કે નથી કરીને દેશના રાજકીય બહારણના મંતરમાં આ સંબંધ બલિષ્ઠમાં લાભકારક અર્થ પડે. બ્રિટિશ હિંદના રાજદારી આગેવાનોએ આટલા માટે થોડા સમય ફેડરેશનને કે એની અચાને બૂલી જવું નોંધ્યો અને

બીજા જે અસંખ્ય પ્રશ્નો બીજાં ઉકેલ રહ્યાં છે તે તરફ ખરા દીલથી બાન આપવું નોંધ્યો.

બ્રિટિશ હિંદના રાજદારી આગેવાનો ન્યારે દેશની આબાદીનો અને એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરશે ત્યારે તેની તત્કાલ અસર રાજ્યો ઉપર થશે. તેઓ પણ રાજ્યકારણમાં બહારણીય સંધારા લાગુ કરવાનું મન ઉપર લેશે. એમણે લેવું નોંધ્યો. રાજકર્તાઓ, આ સંબંધમાં પોતાની જવાબદારી શું છે તે યથાર્થ સમજે છે. અને રાજ સાહેબો સામે, જ્યાં ત્યાંથી થતા વિરોધ છતાં એટલું અવશ્ય કહેવું નોંધ્યો કે ધણાં ખરા મોટાં રાજ્યોમાં તો અત્યારે બાન્ધેજ કાઢ એવો રાજ્ય દરે કે જેણે પોતાની પ્રગ્નનું દિત અને પ્રગ્નની સેવા ઉત્તમ રીતે કયા પ્રકારે ચાલ તેનો વિચાર નહીં કર્યો હોય! વડોદરા, ત્રાવણકોર, ગ્વાલીયર, કાશ્મીર વગેરે રાજ્યોમાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતનો વ્યવહાર રીતે અંશિક કરવામાં આવ્યો છે. અને મતદારનું ધોરણ વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં ધણાં રાજ્યોમાં પણ જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં લોક-શાસનનો સિદ્ધાંત પ્રવિષ્ટ થતો જાય છે, એટલે અમને લાગે છે કે ન્યારે બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતો પોતાની અંદર અંદરના આંતરિક સવાલોનો નીકાલ કરી નાખશે તે પહેલાં દેશી રાજ્યોએ લોકશાસનના ધોરણે ઘણી બહારણીય પ્રગતિ કરી દશે, અને ન્યારે રાજ્યોને ખાત્રી થશે કે બ્રિટિશ હિંદના રાજદારી આગેવાનો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી રાજદારી સત્તા યોગ્ય રીતે વાપરે છે, અને દેશી રાજ્યો તરફ સહાનુભૂતિથી જુએ છે, ત્યારે તેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક આવશ્યક સ્વાર્થ ત્યાગ કરીને પણ-ફેડરેશનમાં જોડાશે.

હાલની પ્રાંતિક સરકારનાં કામો તેમજ બ્રિટિશ હિંદના રાજદારી આગેવાનોના અવારનવાર થતા ભાષણો ઉપરથી રાજ્યસાહેબોને લેશ પણ એવી ખાત્રી નથી મળતી કે કોંગ્રેસની બહુમતી ધરાવનારી ફેડરલ સરકારમાં તેઓને યોગ્ય ન્યાય મળી શકશે. પ્રતિભામાં તત્કાલ થયેલા દેહલાક કાયદાઓ ઉપરથી

અને સધુમતિના હિતો તરફ રહેતા દુર્લભ ઉપરથી રાજ્યો ઉઠત એમ માનતા થયા છે. કે ફેડરલ તત્ત્વ એમનું હિત સચવાવાનું નથી. એમ પણ કહેવાયું છે કે “સાર્વભૌમસત્તાના આશ્રય નીચે હવે ઝાઝોવાર, રાજ્યો રક્ષણ મેળવી શકશે એમ આશા તેઓએ રાખવી નોંધ એ નહીં.” બ્રિટિશ હિંદને પ્રખળ રાજદારી પણ દેશી રાજ્યોના કરારોનું કેટલું મૂલ્ય આકે છે તેનું આ શબ્દોથી માપ નીકળે છે. અને આવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યો પોતાના હકોની સલામતી માટે માર્ગશી કરે કે તે માટે દયાથી કરે તેમા બધું આશ્રય નથી સિવાય કે તેઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમને ફેડરલ તત્ત્વમાં ધકેલી દેવામાં આવે. પણ જો રાજ્યો સાથેના કરારો અને તેના સ્થાયી હકો સચવાઈ રહે, તો રાજ્યો સમગ્ર હિંદના સંયુક્ત તત્ત્વમાં જોડાવા પુરો છે. અગર જો નરેન્દ્ર મડળના આન્સેવરે મુમર્દ કોન્ફરેન્સના કરારમાં તેમજ ત્યાર પછી તેઓએ જે બાંધણી કરી છે, તેમાં આ અગત્યના મુદ્દાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ રાજ્યોની વિચારણામાં આ પ્રશ્ન પ્રધાન સ્થાને છે જમમાંહેમે કહ્યું હતું કે “પ્રજાની વધતી જતી ન્યાયી જરૂરી-આતોને પહોંચી વળવા માટે પોતાના સાધનોનો વિકાસ કરીને નાણાં મેળવવાનો અને પોતાના હકો સુરક્ષિત રહે તે માટે રાજ સાહેબો ધણા આતુર છે” હવે જો તેઓને પ્રામાણિકપણે એમ લાગતું હોય કે બ્રિટિશ હિંદની સાથે રાજ્ય બંધારણમાં જોડાવાથી તેમના હકોનો ઇન્કાર કરવામાં આવશે અને તેથી પરિણામે દેશીરાજ્યોની પ્રજાને પણ આર્થિક રીતે સહન કરવું પડશે તો તેઓ

ફેડરેશનમાં જોડાવાની વિવેકપૂર્વક ના પાડી શકે છે. આ સંબંધમાં કોમિસને સત્વરે કરવા રાજકર્તાઓ ઉપર એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ દયાથી કરી ફેડરેશનમાં જોડાવા કોઈ પણ આગ્રહ ન કરવો જોઈએ ફેડરેશનની યોજના ગમે તેટલી સુધારિત હોય તો પણ હાલના સમયમાં તેનો અમલ કરવો અવ્યવહાર છે. અને તે અવ્યવહારતાના નિમિત્ત એકલા રાજ્યોનેજ ગણવા એ પણ વાસ્તવિક નથી. સાર્વભૌમસત્તા કે જે રાજ્યો ઉપર અસર કરી શકે એમ છે તેને માટે પણ સારામાં સારો માર્ગ તો એ છે કે જ્યાં સુધી રાજ્યોની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં સુધી ફેડરેશનમાં જોડાવાનું એમની રવેચ્છા ઉપર રાખવું જોઈએ. અને રાજ્યો પોતાના રાજ્યમાં લોકસંતોષ મેળવી શકે એવા, રાજકીય સુધારા કરે, એ કાર્યમાં તેઓને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ એટલું જ નહીં પણ જે રાજ્યોમાં, સાર્વભૌમસત્તાએ વારંવાર કહ્યા છતાં સુધારાનો અમલ ન થયો હોય તે રાજ્યોમાં એવા સુધારા લોકોની શક્તિ અનુસાર તત્કાળ લામલ થાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તથા તે માટે અમલી પગલાં પણ ભરવા જોઈએ. એમ કરતાં જો રાજ્યો તરફથી કોઈ પ્રત્યવાય ઉભો કરવામાં આવે તો આ સત્તાએ, પોતાની સાર્વભૌમ પણાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવો એ જરૂરનું છે. રાજ સાહેબોની ફરજ છે, કે જે પ્રજામાં એમને શાસન કરવું છે તે પ્રજાને મંત્રુષ્ટ ગણવી. અને પોતાની ઇચ્છા કરતાં પ્રજાની ઇચ્છાનો પ્રથમ વિચાર કરવો. એક અવધાસી.

રાજ્ય બંધારણનો ખરડો

[અત્યારે દેશીરાજ્યોમાં, — એના બંધારણમાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરાવવાના સતત પ્રયત્નો થાય છે. રાજકર્તાઓમાં એક વર્ગ એવો છે, કે આ માટે શંકાશીલ છે. આવા મતભેદના કારણે કેટલાક રાજ્યોમાં અનિચ્છનીય પ્રયોગો કે તોફાનો થવાના દાખલા બન્યા છે જેના મૂળમાં બંધારણીય પ્રશ્ન પરત્વે મતભિન્નતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. આવા સંયોગોમાં કેવળ સમાધાનની દૃષ્ટિથી લોકશાસનના સિદ્ધાંતને સ્પર્શતો બંધારણનો એક ખરડો અમે આ નીચે પ્રકટ કરીએ છીએ. વાચકોને એની અપૂર્ણતા સહજ નજરે પડે એવી છે. રાજકર્તાના હરતક તેમાં વિશાળ સત્તાની સોંપણી કરવામાં આવી છે, એ અત્યારના યુગમાં અસ્વીકાર્ય ચર્ષ પડે એવું છે. પરંતુ જે વાંચનારાઓ તેમજ ઉદામમત ધરાવનારાઓ એની વ્યવહારતા ધ્યાનમાં લેશે તો લાગશે કે હાલની સ્થિતિ કે સંયોગોમાં આ ખરડામાં છે એવા પ્રકારની બંધારણની મર્યાદા હોવી આવશ્યક છે. લોકશાસનમાં શ્રદ્ધાવાળાઓને તો એમાંથી કંઈ સંતોષ પ્રાપ્ત થાય એવું નથી, એ અમારા લક્ષ બહાર રહ્યું નથી; છતાં પણ જે સ્વરૂપમાં આ ખરડો છે એ સ્વરૂપજ દેશીરાજ્યોની હાલની સ્થિતિમાં અમને ઈષ્ટ લાગ્યું છે. સાથે સાથે તેમાંથી બંધારણીય વિકાસ કરી શકાય એવો ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે. “ડાયર્ક્ટ”ના સિદ્ધાંતને આ ખરડામાં પ્રાધાન્ય આપવામાં જે કે નથી આવ્યું છતાં પણ કેઈ રાજ્યને અમુક ખાતા પરત્વેની લોકોને સોંપણી કરવી હોય તો તે કરી શકે એવું તત્ત્વ આ

ખરડામાં વાંચનારાઓ જોઈ શકશે. રાજકર્તાના વર્ચસ્વનો સ્વીકાર છતાં પ્રમુખે પણ લાગે કે તેઓ રાજ્યતંત્રમાં યોગ્ય રીતે હોસ્તો ધરાવે છે એવી શુદ્ધ છુદ્ધિ આ મુસદ્દો ધરાવે છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે દેશી રાજ્યો પોતાના નવા તંત્રની ધડતર વખતે આ ખરડાને ધ્યાનમાં લે. તંત્રી.]

હેતુ:—રાજ્યને અંગે કાયદાઓમાં સુધારો કરવા અને રાજ્યની પ્રજા પોતાની જવાબદારી સમજી નરેશની છત્રછાયા નીચે રાજ્ય વહીવટમાં કમે કમે યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવી જરૂર જણાતાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે.

પ્રસ્તાવના

૧. આ કાયદાનું નામ ઈ. સ. .... ની સાલનો રાજ્યનો કાયદો કહેવાશે.

૨. આ કાયદાને અમલ આપ્યા રાજ્યમાં થશે.

૩. હાલમાં નરેશની સત્તા નીચે રાજ્યમાં જે પ્રદેશ છે, તે તથા નરેશના નામે જે પ્રદેશ ઉપર હાલમાં વહીવટ આવે છે તે પ્રદેશના અંગના સર્વાધિકારો, સત્તા તથા હકુમત ભૂતકાળની માફક નરેશ જેમનાં તેમ ભોગવશે, સિવાય આ કાયદામાં બીજી રીતે કહેવામાં આવ્યું હોય અથવા નરેશ તરફથી સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય.

કારોબારી વહીવટ

૪. આ કાયદાની કલમોને અનુસરીને નરેશ પોતાના દીવાનને મારફત રાજ્યની સર્વ કારોબારી સત્તા ભોગવશે. પણ આ કાયદામાં એવું કંઈ નથી

* અહીં મદાસન, નવાબ સાહેબ, ઠાકોર સાહેબ, દરબારશી, પંતપ્રધાન, સચીવ વગેરેમાંથી ચયોચિત રાખ્દ મૂકવો.

+ જે દુશાસન પદ્ધતિ (ડાયર્ક્ટ) ને સ્વીકારવાના સંધાગો દોષ તો “દીવાન” રાખ્દ પછી “અને પ્રધાન” મૂકવું.

કે જે રાજ્યના તાબાના બીજા અધિકારીઓએ ઉપર એમના કામકાજના અંગે ધારાસભા અટકાવત કરી શકે અથવા રાજ્યની કોઈ અદાલતના કાયદા અન્વયે ન્યાયાધીશ, અથવા રાજ્યના અધિકારીએ અથવા કોઈ સ્થાનિક સત્તાએ જે કામો સુપ્રત કર્યા હોય તે કામો અને તેના અંગતી સત્તા દીવાન નહોં ભોગવી શકે.

૫. (ક) દીવાનની નીમણુંક મહારાજ કરશે અને તેઓ નક્કી કરે એ શરતો પ્રમાણે એટલી મુદત સુધી તે દીવાનપદે રહેશે.

(ખ) આ કાયદા પ્રમાણે દીવાન ઉપર રાજ્યની જે ફરજો નાંખવામાં આવી હોય અને તેને જે સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી હોય તેનો અમલ તે મહારાજના તાબામાં રહીને કરશે તથા મહારાજ જે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરશે તે પ્રમાણે વર્તશે.

૬. આ કાયદાની કક્ષાએ આધારે રાજ્યના ચાલુ કાયદાઓ સંબંધી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રશ્નો દીવાન સમક્ષ રજુ થશે.

૭. આ કાયદાની કક્ષાએ આધારે જે મહારાજને યોગ્ય લાગે તો દીવાનની સાથે વિચારણા કરીને નીચે માટે શેઠવશ્ય કરે.

અ. અમુક બાબતોના અર્થ સંબંધી ચર્ચા કરવાની, અને—

બ. એ માટે કેટલી રકમ રાખવી તે નક્કી કરવાની.

૮. રાજ્યની કારોબારી સત્તાનાં કામો સરલતાથી અને ઝડપથી થાય એટલા માટે મહારાજ હુકમો અને નિયમો કરશે. ખાસ કરીને આ કાયદામાં જે બાબતોનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેવી રાજ્યના વહીવટને લગતી બધી બાબતો મહારાજ આગળ દીવાન પેશ કરશે. તેમ મહારાજ જે બાબતો સંબંધી માહિતી માગે તે આપશે.

૯. એક ખાતાને અંગે મંજુર રહેલી રકમ દીવાનની સંમતિ વગર બીજા ખાતા માટે વાપરી શકાશે નહોં.

૧૦. આ કાયદામાં નિર્દિષ્ટ ન કરી હોય એવી નીમણુંકો, બઠતી વગેરેના સંબંધમાં ક્યા ધોરણે અને ક્યા નિયમો મુજબ કરવું તે મહારાજ નક્કી કરશે.

૧૧. આ કાયદામાં વાપરેલા (મહારાજ કે દરબાર કે કોર્ટ) શબ્દનો અર્થ આ કાયદાની કક્ષાએ પ્રમાણે મહારાજની ભોગવાતી રાજ્યની કારોબારી સત્તા છે.

૧૨. આ રાજ્યની કારોબારી સત્તાના બધા હુકમો, સૂચનાપત્રો એ દરબારે કર્યા છે એમ કહેવાશે અને તેને મહારાજની સૂચના મુજબ અનુમતિ મળશે.

૧૩. આવા હુકમો અને સૂચનાપત્રો રાજ્યની કારોબારી સત્તાએ નથી કર્યા તે કારણે તેની યોગ્યતા યોગ્યતાનો પ્રશ્ન કરવામાં આવશે નહોં.

૧૪. હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ થવાની યોગ્યતા ધરાવનાર વ્યક્તિની રાજ્યના “એડવોકેટ જનરલ” તરીકે મહારાજ નીમણુંક કરશે.

૧૫. એડવોકેટ જનરલને મહારાજએ ન્યાયની જે ફરજો સુપ્રત કરી હોય તે માટે અથવા તો જેને માટે તેને પૂછવામાં આવે તેવી બધી ફરજો અદા કરવાને માટે અને ન્યાયની બાબતોમાં દરબારને સલાહ આપવાની તેની ફરજ રહેશે. આ ફરજે અદા કરવામાં રાજ્યની બધી કોર્ટમાં તેને કામ અલાવવાનો અધિકાર રહેશે.

૧૬. મહારાજ નક્કો કરે તે મહેનતાણું એડવોકેટ જનરલને મળશે અને મહારાજની ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી તે નોકરીમાં રહેશે.

ધારાસભા

૧૭. મહારાજની સર્વોપરિ સત્તા નીચે રાજ્યની એક ધારાસભા બનશે.

૧૮. ધારાસભા દીવાન (સંખ્યા) ૧ સભ્યોની બનશે. આ સભ્યો પૈકી કે સભ્યો સુદામેશ અને

અને ૧/૩ સભ્યો ધારાધારણ પ્રમાણે મહારાજા નિયુક્ત કરશે.

સિવાય અમુક બીજા ધારાસભામાં દાખલ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય અથવા કરવાનું હોય તે માટે તે બીજાના વિષયનો વિશિષ્ટ અનુભવ તથા જ્ઞાન ધરાવનારા બે વિશેષ સભ્યોને નિયુક્ત કરવાની મહારાજાને સત્તા રહેશે. આ સભ્યોને, ત્યાં સુધી આ બીજા ચાલુ હોય ત્યાં સુધી ધારાસભાના બીજા સભ્યોની માફક બધા હકો રહેશે. અને તેઓ વિશેષ સભ્યો કહેવાશે.

૧૯. એગ્રેવેટેડ જનરલને ધારાસભાની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અથવા તે જે સમિતિ કે ઉપસમિતિમાં તે સભ્ય હોય તેમાં ચર્ચા કરવાનો અધિકાર રહેશે. માત્ર એટલું આપવાનો તેનો અધિકાર નહીં રહે.

૨૦. પ્રત્યેક ધારાસભા તેની પ્રથમ બેઠકની તારીખથી ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે. સિવાય કે-

અ. મહારાજાને ખાસ સચોગમાં યોગ્ય લાગે તો આ ધારાસભાની મુદત વખતો વખત નવારવામાં આવે, અથવા તો

ચ. મહારાજા કોઈપણ વખતે ધારાસભાને ખરખારત કરે.

૨૧. (૧) આ કાયદાની કલમોની મર્યાદામાં રહી નીચેની બાબતોના સંબંધી નિયમો કરીને મહારાજાની સંમતિથી દીવાન ગોઠવણ કરે.

અ. આ કાયદા પ્રમાણે ચુટણી માટે મતદાર મેકેન્જી રચવા સંબંધી.

બ. ચુટણીઓને માટે પ્રારંભિક મતદાર વિભાગ અને બીજા મતદાર સંબંધી મત યોગ્યતા નક્કી કરવા સંબંધી,

ક. ધારાસભાના સભ્ય થવાની યોગ્યતા ઠરાવવા સંબંધી,

દ. આ કાયદા પ્રમાણે ચુટણીની અને મત આપવાની પદ્ધતિ અને મતપત્રો નક્કી કરવા સંબંધી,

૨. ચુટણી વખતે ઉમેદવારોને ખર્ચ થાય તે સંબંધી,

૧. ચુટણીમાં ગેરરીતી કે બીજા ચૂંટા સંબંધી,

૨. ચુટણીના સંબંધમાં કોઈ તકરાર અથવા મતભેદ ઉઠાં થાય તેના નિર્ણય સંબંધી,

૩. ધારાસભામાં નિયુક્ત સભ્યોની મુદત સંબંધી, બાદ કઈ શરતોએ અને કયા ધોરણે ધારાસભામાં સભ્યોની નિયુક્તિ કરવામાં આવશે તે સંબંધી,

૪. ધારાસભામાં ખાલી પડેલી જગ્યા કે જગ્યાએ પૂરવા સંબંધી, અને

૫. ઉપરની બાબતો ગિવાયની બીજા કોઈ પણ બાબત સંબંધી, અને

(૨) હવે પછીની કલમની ઉપકલમમાં, સભ્યો તરીકેની બીનલાયકાત દર્શાવી છે તેમાંની કોઈપણ બીનલાયકાત ધારાસભાને કોઈપણ સભ્ય ધરાવતો હોય અથવા તો કોઈ સભ્ય, દીવાનને પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપે તો તેની જગ્યા ખાલી પડી કહેવાશે.

લાગલાગટ ચાર મહોના સુધી જે કોઈપણ સભ્ય, સભ્ય તરીકેની તેને જે ફરજે બળવવાની છે તે ન બજાવી શકે તેમ હોય તો, તેની જગ્યા ખાલી પડેલી ગણાશે.

૨૨. ધારાસભાના સભ્ય થવાને માટે અને ચુટાવા માટે અમુક બ્યક્તિ બીન લાયકાત કરશે જે તે,

અ (૧) મ્યુનિસિપાલિટી અથવા એવી બીજા કોઈ પણ રજાનિક સંસ્થા અથવા રાજ્યમાં નોકરી કરતો હોય, (આ અપવાદ દરબાર નિયુક્ત સભ્યોને લાગુ પડશે નહીં અને અમુક બ્યક્તિ નોકરી કરે છે કે નહીં તેના અંગે આ કલમની રૂએ પ્રશ્ન ઉભો થશે તો તે સંબંધી દીવાનનો નિર્ણય હેતુનો ગણાશે.)

(૨) ૨૫ વરસની અંદરનો હોય,

(૩) તે રાજ્યનો અથવા બ્રિટિશ દ્વિરત વતની ન હોય,

(૪) તે અસ્થિર ચિત્તનો હોય અને તેને એ રીતે માટે જાહેર કર્યો હોય,

(૫) ક્રાઈથી તે નાદાર કરેલા હોય,

(૬) તેને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો હોય,

(૭) ચુટણીમાં તેણે ગેરરીતી ચલાવી હોય જેથી રાજ્ય અને બ્રિટિશ હિંદના આ માટેના કાયદાથી ધારાસભાના સભ્ય થવાને તેને નાલાયક ઠરાવી ગુન્હેગાર ગણવામાં આવ્યો હોય તો તે આ કાયદાની ક્લસમાં જાણીતું હોય તેટલી મુદત માટે બીન-સામકાત રહેશે.

(૮) જો તે બ્રિટિશ હિંદ અને રાજ્યની ક્રાઈમાં અમુક ગુન્હા માટે ગુન્હેગાર ઘોષિત હોય અને એ વર્ષ કરતાં ઓછી નહીં એવી સખ તેને થઈ હોય તો તે બીન સામકાત રહેશે. પણ તે છૂટા થયા પછી અમુક ખાસ કેસમાં મહારાજા નક્કી કરે તે પ્રમાણે પાંચ વરસ અથવા તે કરતાં ઓછી મુદત વીત્યા પછી તે સામક કરશે.

(૯) જો તે ધારાસભા માટે ઉમેદવાર હોય કે ચુટણી ઓનન્ટ હોય અને આ કાયદાને અંગે કરેલા નિયમો પ્રમાણે ચુટણીનો ખર્ચ રજુ કરવામાં તે નિષ્ફળ નવ તો બીનસામકાત કરશે સિવાય કે જે તારીખે તે ખર્ચ રજુ કરવાનો હોય તે તારીખથી પાંચ વરસ પસાર થાય અથવા તો મહારાજા આ પ્રકારની તેની બીનસામકાત દૂર કરે.

(૧૦) કાઈપણ ફોજદારી ગુન્હા માટે કાઈ માણસ સજા ભોગવતો હોય તે દરમ્યાન તે ધારાસભાના સભ્ય તરીકે ચુટાવાને યોગ્ય હશે નહીં

(૧૧) આ ક્લસની પેટા ક્લસ (બી ૭-૮)થી ધારાસભાનો ચાલુ સભ્ય જો બીન-સામકાત કરે તો તે તારીખથી ત્રણ મહીના સુધી તેની બેઠક ખાલી પડી છે એમ જાહેર કરવામાં નહીં આવે. આ ત્રણ મહીનામાં જો તેને થયેલી સજા માટે તેણે અપીલ કરી હોય તો તે અપીલનો ન્યાય સુધી ચૂકાદો ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી પણ જાહેર

કરવામાં નહીં આવે. આ સમય દરમ્યાન તેનું સભ્યપણું રજા છતાં ધારાસભામાં બેસવાનો કે મત આપવાનો તેને અધિકાર રહેશે નહીં.

૨૩. (૧) ધારાસભાની પહેલી બેઠક અને છેલ્લી બેઠક વચ્ચે બાર મહીના ન થાય એ રીતે દર વરસે ઓછામાં ઓછી એક વખત ધારાસભાની બેઠક ના. મહારાજા બોલાવશે,

(૨) આ ક્લસ પ્રમાણે મહારાજા પોતાને યોગ્ય સાગે તેવે વખતે અને જગ્યાએ ધારા-સભા બોલાવશે અથવા મુલતવી રાખશે.

૨૪. આ કાયદાના પરિશિષ્ટમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે તે રૂપમાં ધારાસભાનો દરેક સભ્ય, પોતાની બેઠક લીધા પહેલાં પ્રમુખ આગળ અથવા તો પ્રમુખથી નિયુક્ત થયેલ કાઈપણ વ્યક્તિ આગળ સોગંદ ભેશે.

૨૫. (૧) હોદ્દાની રૂએ દીવાન ધારાસભાના પ્રમુખ રહેશે.

(૨) ધારાસભા પોતાનો ઉપપ્રમુખ પસંદ કરશે. અને તેની જગ્યા ખાલી હોય તે વખતે ધારાસભાના સભ્યોમાંથી બીજો ઉપપ્રમુખ પસંદ કરશે.

(૩) આ સભ્ય કે જે ઉપપ્રમુખની પદવી ઉપર હોય, તે જો ધારાસભાનો સભ્ય મટી નવ અથવા કાઈપણ વખતે તે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું દીવાનને પેદા કરે અથવા ધારાસભાના જેટલા સભ્યો હોય તેટલા સભ્યોમાંથી બહુમતીથી તેના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવે તો ઉપપ્રમુખની જગ્યા ખાલી પડશે. પણ આવો કાઈ પણ ઠરાવ ૧૪ દિવસની નોટીસ વગર લાવવા કેવામાં આવશે નહીં.

(૪) ધારાસભાના પ્રમુખની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપપ્રમુખ અથવા ઉપપ્રમુખ પણ ગેરહાજર હોય તો કામકાજના નિયમાનુસાર કોઈપણ વ્યક્તિ, જેને ધારાસભા નક્કી કરે તે પ્રમુખ તરીકે કામ કરશે.

(૫) ધારાસભાના નિયમો પ્રમાણે ઉપપ્રમુખને પગાર આપવામાં આવશે પણ જ્યાં સુધી ધારાસભા નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી મહારાજા નક્કી કરે તે પ્રમાણે પગાર આપવામાં આવશે.

૨૬. (૧) ઉપરની કલમના (પિટા કલમ ૫ સિવાયના) બધા પ્રશ્નોનો નિર્ણય ધારાસભાના જે સભ્યો હાજર રહેશે તેમની બહુમતી (પ્રમુખના મત સિવાય) થી થશે. પણ પ્રમુખ અથવા તેની જગ્યાએ કામ કરનાર વ્યક્તિ ને અને ખાલુ સરખા મત થશે તો ચોતાનો ખામ મત આપશે.

(૨) કોઈ સભ્યની જગ્યા ખાલી હોય છતાં ધારાસભાને કાર્યવાહી ચલાવવાનો અધિકાર રહેશે. એ કાર્યવાહી કાયદેસર ગણાશે. ને કે પાછળથી એમ જાણાય કે અમુક વ્યક્તિને ધારાસભામાં બેઠવાનો કે મત આપવાનો અધિકાર ન હતો, છતાં પણ તેણે કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો હતો તો પણ.

(૩) ધારાસભાની બેઠક દરમિયાન કોઈ પણ વખતે ધારાસભામાં જે સભ્યો હરતાં એણે સભ્યો હાજર હશે તો તેને વખતે પ્રમુખ અથવા તેને રંથાને જે કામ કરતા હોય તેણે ધારાસભાની બેઠક બીજા દિવસ ઉપર સુવતવી રાખવી અથવા તો જ્યાં સુધી જે ભાગના સભ્યો હાજર ન થાય ત્યાં સુધી સુસ્તવી ગણવી.

નોંધ:—ધારાસભાના ૧૭ સભ્યો હોય તો તેને ફ. ૪ અને ૧૮ કે ૧૯ હોય તો તેના ફ. ૫ ગણવા.

૨૭. જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ ધારાસભામાં બેઠવા તથા મત આપવા માટે અયોગ્ય ફરેલ હોય અથવા સભ્યપણા માટે નાલાયક ફરેલ હોય અથવા આ કાયદાની કલમ ૨૨ (૭-૮) પ્રમાણે તેનો મત આપવાનો કે ધારાસભામાં બેઠવાનો અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યો હોય છતાં પણ તે ધારાસભામાં બેઠેલ હોય કે તેણે મત આપ્યો હોય તો તેની પાસેથી દરબાર રૂ. ૧૦૦ સુધી દંડ વસુલ કરશે.

૨૮ (૧) ધારાસભાના સભ્યોને આ કાયદાની કલમોને અનુસરીને અને ધારાસભાની કાર્યવાહી માટેના વટ હુકમો તથા નિયમોના આધારે ધારાસભામાં વાણી રવાનગ્ય રહેશે, તેમ ધારાસભાની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાને લાયક એવા કોઈ પણ સભ્ય અથવા વ્યક્તિએ કોઈ પણ હુકું હોય અથવા તો ધારાસભાની કોઈ ઉપસમિતિમાં કોઈ હુકું હોય કે મત આપ્યો હોય તો તે સંબંધમાં તેની સામે અદાલતમાં કોમ ચલાવવામાં આવશે નહીં, તેમ કોઈ પણ વ્યક્તિ ધારાસભાની સત્તાની નીચે કોઈ પણ જાતના પ્રકાશન માટે, હકીકત પ્રતિષ્ઠિ માટે અથવા તો કાર્યવાહીના અહેવાલ માટે કે મત માટે ચન્ડેગર કરશે નહીં.

(૨) ધારાસભાની બીજી બધી બાબતોની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાને જેઓ યોગ્ય છે તે સભ્યો કે વ્યક્તિના હકો વખતેવખત ને પ્રમાણે ધારાસભા કાયદા મુજબ નક્કી કરશે તે પ્રમાણે રહેશે.

(૩) આ કાયદામાં કોઈ પણ એવું નથી કે જેનો અર્થ એમ કરવામાં આવે કે ધારાસભાને ચોતાની મેળે અદાલતનો દરજ્જો

મળે છે, અથવા તો ધારાસભાની કોઈ પણ ઉપસમિતિઓને, અધિકારીઓને એ દરબજા કે શરિફપાલન કરાવવાની સત્તા મળે છે. સિવાય કે જે કોઈ પણ વ્યક્તિએ વટહુકમો અને નિયમોનો ભંગ કર્યો હોય અથવા તો તે મનસ્વીપણે વરતેલ હોય તો તેવી વ્યક્તિને કાઢી મૂકવાની સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૯. ધારાસભાના સભ્યોને એલાઉન્સ મળવા સંબંધી વખતો વખત ધારાસભા જે કાયદાઓ કરે તે કાયદામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એલાઉન્સ મળશે. અને ન્યામંદી એ પ્રમાણે નક્કી ન થયું હોય ત્યાં સુધી આ કાયદામાં તે માટેના જે નિયમો હોય તે પ્રમાણે મળશે.

૨૯(૧) આ કાયદાની કલમોની મર્યાદામાં રહીને આ રાજ્યની ધારાસભા આખા રાજ્ય માટે અથવા તો તેના કોઈ પણ ભાગ માટે અને ત્યાં રહેતી પ્રજા માટે મહારાજાને નામે કાયદાઓ કરી શકશે.

(૨) નીચેની બાબતોને અસર કરે તેવા કાયદાઓ અથવા તો તે સંબંધમાં કોઈ પણ બીલ, સુધારો દરખાસ્ત કે કરાર કે પ્રશ્ન કે કાંઈપ્રવૃત્તિ યથા શકશે નહીં.

અ. રાજકુટુંબ સંબંધી.

બ. મહારાજાના તાજ સાથેના સંબંધો કે પરરાજ્યોના નરેશો સાથેના કે રાજ્યો સાથેના સંબંધો સંબંધી.

ક. કરારથી નક્કી થયેલી બાબતો સંબંધી, અને જે અત્યારે અમલમાં હોય એવા પરપરના કરારો કે એ પછી તાજ સાથે કે બીજાં રાજ્યો સાથે જે નવા કરારો કરવામાં આવે તે સંબંધી.

ઢ. ફોર/દારી યુદ્ધના એકરૂઢીયન સંબંધી,

દ. યુરોપીયન બ્રિટિશ સબજેક્ટસ સંબંધી,

ધ. મહારાજાના સરકર સંબંધી,

ચ. પોતાની ફરતે અદા કરવાની હાઈકોર્ટના કોર્ટ પણ જરૂરની વર્તણૂક સંબંધી,

ઙ. ચલણી નાણાં સંબંધી,

ચા. રાજ્યની ધર્માદાને લગતી બાબતો કે

દરબારના અંકુશ નીચે અથવા તાબામાં

જે ધર્માદા સંસ્થાઓ હોય તે સંબંધી,

જે. ભાષાતો અને તેના કુટુંબ સંબંધી,

કે. આ કાયદાની કલમો સંબંધી,

છ. રાજ્યના દરદ ફરો, અનામતો, બેન્ક

સંબંધી કે આ બધાંની વ્યવસ્થા કે

ઉપયોગ સંબંધી,

ખ. મહારાજા કે રાજ્યકુટુંબના અંગત ખર્ચ સંબંધી.

૩૦. નીચે જણાવેલી બાબતો સંબંધી મહારાજાની પ્રથમ મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ બીલ કે સુધારો ધારાસભામાં દાખલ થઈ શકશે નહીં.

અ. રાજ્યની મહેસુલને લગતું અથવા તો એવું બીજું કોઈ હોય કે જેથી રાજ્યની મહેસુલ ઉપર અસર થતી હોય એમ લાગે તે સંબંધી,

બ. મહારાજાની પ્રજાના કાષ્ટપણ વર્ગના ધર્મ, ધાર્મિક હકો અથવા ધાર્મિક રૂઢિઓ સંબંધી,

ક. મહારાજાએ પોતાની સત્તાની રૂએ કોઈ પણ હુકમ, જાહેરાત કે કાયદો કર્યો હોય તે સંબંધી.

ઢ. ધારાસભાના સભ્યોના હકો સંબંધી,

૩૧. ધારાસભામાં કોઈ બીલ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય, દાખલ થવાનું હોય અથવા તો તે બીલના અંગેની કોઈ કલમ સંબંધી બાબત હોય, અથવા તે બીલમાં કોઈ સુધારો લાવવામાં આવ્યો હોય કે લાવવાનો હોય કે જેની અર્થાથી દીવાનને એમ લાગે કે રાજ્યની અથવા રાજાના કોઈ પણ ભાગની સુલેહ શાંતિ અને સમીપ્તભાગતને તે અમર થશે તો તેવા બીલ, તેવી કલમ અને તેવા સુધારા પગલે

પંચાહી ન ચાલ અથવા તે સંબંધી આગળ કાંઈ
યાં ન ચાલે તે પ્રમાણે દીવાન સચના કરશે અને
સચનાનો અમલ કરવામાં આવશે.

૩૨(૧) જ્યારે કોઈ પંથુ ખીસ ધારાસભાએ
પસાર કર્યું હોય ત્યારે તે ખીસ મહા-
રાજ્યની મંજુરી માટે પેશ કરતાં પહેલાં
દીવાન, ધારારાજાને આપું ખીસ અથવા
તો તેનો કોઈ પણ ભાગ મુધારાઓ
સાથે ભક્ષામણ સહિત ફરી વિચારણા
માટે પરત કરી શકશે.

(૨) જ્યારે એક ખીસ ધારાસભાએ પસાર
કર્યું હોય અને ફરી વિચારણાને માટે
દીવાને તે પાછું મોકલ્યું ન હોય તો તે
મહારાજ્યની મંજુરી માટે રજુ કરવામાં
આવશે. અને તે રાજ્યના ગેઝેટ માર્ફત
પ્રસિદ્ધ કરીને તેની મંજુરી યા નામંજુરી
જાહેર કરવામાં આવશે.

(૩) ઉપરની પેટા કલમ ૨ પ્રમાણે ખીસને
મંજુરી મળ્યા પછી તે કાયદો થશે.

૩૩(૧) હવે પછી આ કાયદામાં જે નાણાં
મંબંધી વાર્ષિક પત્રક કહેવામાં આવશે
તેમાં રાજ્યની આવક તથા ખર્ચનો
અંદાજ ધારાસભા સમક્ષ દરેક વરસે
મૂકવામાં આવશે. અને દરબારને દર
વરસે જે નાણાં જોતાં ફરો તે અંગેની
દરબારનો ધારાસભા આગળ રજુ
કરવામાં આવશે. આ રીતે માગવામાં
આવેલી આખી રકમ કે તેનો ભાગ
કે ખર્ચની કોઈપણ બાબત સંબંધી
મંજુરી યા નામંજુરી આપવાની ધારા-
સભાને સત્તા છે. સિવાય કે તેમાં નીચેની
બાબતોનો સમાવેશ નહીં થાય.

(બ) રાજકર્તાના અંગત ખર્ચ સંબંધી ખર્ચનો
જે અંદાજ ખતાવવામાં આવ્યો હોય
તે સંબંધી.

(૧) કોઈ ખાતાના ખર્ચ પરત્વે જે દીવાનને
એમ લાગે કે ખાતાના વહીવટી લાભ
માટે તે ખર્ચની જરૂર છે તો ધારા-
સભાએ તે રકમની નામંજુરી આપી
હોય તો પણ તે રકમને મંજુરી પ્રાપ્ત
થઈ છે એ પ્રમાણે ગણવાની દરબારને
સત્તા રહેશે.

(ક) કોઈ ખર્ચ કોઈ ખાતાનો વહીવટ
ચલાવવા માટે જરૂરનો હોય અને
રાજ્યની સહીસલામતી તથા શાંતિ માટે
મહારાજ્યને તેની જરૂર લાગે તો ખાસ
કેસ તરીકે તે ખર્ચ કરવાની મહારાજ્યને
સત્તા રહેશે.

(દ) દરબારની ભક્ષામણ સિવાય કોઈ પણ
દરબારતથી કર નખાતો હોય, નાણાંની
ધીરધાર સંબંધી નિયમન થતું હોય,
અથવા તો રાજ્યની આર્થિક જવાબ-
દારીઓને તેથી અસર પતી હોય તો
તે દરબારત ધારાસભામાં દાખલ કરવા
દેવામાં નહીં આવે.

(દ) દરબારની ભક્ષામણ સિવાય કોઈ પણ
કામ માટેના ખાસ ખર્ચની દરબારત.

(૨) રાજ્યની મહેસુલને અસર ફરે તેવા
ખર્ચના નીચે જણાવેલા ખાતાઓ
સંબંધી ધારાસભા સમક્ષ દરબારનો
લાવવાની જરૂર રહેશે નહીં.

(જ) આ કાયદાની ૨૯ મી કલમની પેટા
કલમ ૨ મુજબ ધારાસભાની સત્તા
મર્યાદા બહારની ખર્ચની જે બાબતો
નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે તે સંબંધી,

(૧) ઉપર કહેલી કલમની પેટા કલમ
ક માં આવતી બાબતો સંબંધી (ક)
કોઈ પણ કાયદા નીચે જે ખર્ચ જરૂર
હોય તે સંબંધી (દ) દરબારના નિયમો
પ્રમાણે અથવા મહારાજ્યની મંજુરીથી

કે મહારાજ્યએ આપેલાં પેન્શનો ઐન્ય-
એટી સંબંધી (ફ) મહારાજ વખતે-
વખત ને પગારો અને વિશેષવેતનો
હરાવે તે સંબંધી (ફ). લોન રીઝર્વ
ફંડો ઉપરના બ્યાજ સંબંધી (જી) મહા-
રાજ્યએ પોતે કરેલાં અથવા તો મહા-
રાજ્યની મંજુરીથી યથેલાં બરણાં, જે
ધર્માદા કે ખીન્ન કોષ્ટ પશુ પ્રકારનાં
હોય (દ) ને અર્થને દીવાને રાજદારી
અર્થમાં ગણ્યો હોય.

ઉપર કહેલી બાબતોને કોઈ પણ પ્રશ્ન અસર
કરે છે કે કેમ તે સંબંધી મત ઉભો થાય તો
તે માટે દીવાનનો નિર્ણય છેવટનો ગણ્યો.

૩૪(૧) દીવાન પોતાની સહીથી નીચેની બાબતોનાં
પરિશિષ્ટો સત્તાવાર હરાવશે.

(અ) ઉપર કલમની પેટા કલમ (૧) પ્રમાણે
ધારાસભાએ ને અર્થ ખાસ મંજુર કર્યો
હોય તે અર્થની બાબત (બ) એ કલમની
પેટા કલમ (૧ વ) પ્રમાણે ને અર્થ
ખાસ મંજુર કરવામાં આવ્યો હોય તે
અર્થ માટેની જુદી જુદી રકમો અથવા
એ કલમની પેટા કલમ ૨ માં જણા-
વેલા અર્થની રકમોની બાબતો.

(૨) આ કાયદાની હવે પછીની કલમોની
મર્યાદામાં રહીને ઉપર જણાવેલાં પરિ-
શિષ્ટોમાં જ્યાંસુધી કોઈ પણ અર્થની
રકમ બતાવવામાં ન આવી હોય અને
દીવાને સત્તાવાર ન હરાવી હોય ત્યાંસુધી
તે અર્થ કરી શકશે નહિ.

૩૫. કોઈ પણ હિસાબી વરમને માટે ને બજેટ
હોય તે કરતાં વિશેષ અર્થ કરવાની દરખાસ્તને
જરૂરીયાત લાગે તો દરખાસ્ત આવા અર્થનું અંગને
નાણાંપત્રક ધારાસભા આગળ વધાવના અર્થ તરીકે
રજુ કરશે અને વાર્ષિક હિસાબી વરમના નાણાં-

પત્રકના અંગના આ કાયદાના ને નિયમો છે તે,
આવા વધારાના અર્થના નાણાં પત્રકને પણ લાગુ
પડશે. સિવાય મહારાજ્ય પોતે કલમ ૩૩ (૧ ક)
પ્રમાણે કોઈ પણ અર્થ મંજુર કરે અથવા તો ને
અર્થ હિસાબી વરસ માટે મંજુર થઈ ગયો હોય તે
ઉપરાંત આ કાયદાની ૩૪.બી કલમનો પેટા કલમ
૨ માં જણાવેલાં અર્થ સંબંધી મહારાજ્યએ મંજુરી
આપી હોય તો આવી બધી રકમો દીવાન પોતે
પોતાની સહીથી એક પત્રકમાં દર્શાવીને સત્તાવાર
હરાવી શકશે અને રાજ્યની આવકમાંથી આ બધો
અર્થ કરવાની તેને સત્તા મળશે.

૩૬(૧) દીવાન પોતે વખતોવખત આ બાગની
કલમોના અમલ માટે અને ખાસ કરીને
ધારાસભાના કામકાજ માટેના નિયમો
કરશે, ઉપરાંત પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની
ગેરદાનરીમાં ને વ્યક્તિ કેવા વ્યક્તિઓ
એઓના રજાને આવે તે સંબંધી નિયમો
કરશે. અને આ કાયદાની કલમો પ્રમાણે
ને વિષયોની ચર્ચા અને પ્રશ્નો સંબંધી
પ્રતિબંધ મૂકવા જેવું હશે તે સંબંધી
નિયમન કરશે.

(૨) આ કલમના નિયમોમાં ને બાબતોનો
સમાવેશ ન થતો હોય તેવી બાબતો
સંબંધી ધારાસભામાં શું રીતિ મહત્વ
કરવી તેના અંગેના તમા ધારાસભાના
કામકાજની રીતિનાં વટ હુકમો ધારા-
સભા વારંવાર કરશે. પહેલા વટ હુકમો
દીવાન પોતે કરશે. પશુ ને ધારાસભાને
તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગે તો તે
દીવાનની મંમતિથી થઈ શકશે.

(૩) ઉપર કલમ પ્રમાણે યથેક્ષે કોઈ પણ
વટ હુકમ આ કલમમાં દર્શાવેલા
નિયમોથી વિરૂદ્ધ હોય તો તે માન્ય
નહી રહી શકે. (અપૂર્ણ)

માનસની વિવિધતા

પ્રત્યેક મનુષ્યનું માનસ એની સગતિ ઉપરથી જણાય છે. એની નિત્ય પ્રવૃત્તિ, એના વિચારો, એની એની વાણી અને એનું વાચન-લેખન જેવા પ્રકારનાં હોય એવું એનું માનસ હોય છે. સમાનધર્મી મનુષ્યો જેમ પરસ્પર તદ્દુગ થાય છે, તેમ વિધર્મી (વિકૃત સ્વભાવ-ગુણવાળા) મનુષ્ય સામાજિક વ્યવહારમાં એક બીજાથી આધા જવા પ્રયત્ન કરે છે. શાંતપણે જીવન ગાળવા ઈચ્છનાર નાગરિક જેમ બંધખોરાથી અલગ રહેવા ઈચ્છે છે તેમ, અને જો કદાચ તેઓ એકત્ર થઈ જાય છે તો એક બીજાને ટાળી લાગ્યા કરે છે. જો મનુષ્યનું માનસ નિર્મળ હોય છે અને જેની બુદ્ધિ સત્યનિષ્ઠાને વળગેલી રહ્યા કરે છે એવા મનુષ્યને પેલા બીજાનો પગિય ચમકાવવા ક્યો કરે છે અને પોતે બાધિમસ્ત હોય એમ અને લાગ્યા કરે છે. શરીરમાં જેમ રોગ દાખલ થાય છે, અને એનો ઉપાય કરવો કર્તવ્ય છે તથા રોગથી જેમ મનુષ્યનું શરીર ક્ષીણ થાય છે તેમ, અપ્રિય વ્યક્તિના કે વસ્તુના સતત પરિચયથી પણ શરીર ઉપર ધૂણાજન્ય અસર થાય છે. અને તેથી પણ શરીર ક્ષીણતા પામે છે તથા મન મલિન બને છે. આપણી બાહ્યદ્રિયો કરતાં, આંતરદ્રિયાને આ અસરનું સત્તર ગુણ થાય છે. પરંતુ તે આચારમૂલક હોઈ બાહ્યદ્રિયાને આધીન હોવાથી તેમજ પૈર્ષ્ય, વિવેક, સૌજન્યાદિ ગુણોના અવલયનથી અનિચ્છનીય પ્રસંગોની અસરને તે નિષ્ક્રિય દ્રી શકતી નથી. કોઈવાર સંયોગવશાત સાધુપુરુષને દુષ્ટ માનસનો પગિય મતાં એનો દુર્નિવાર કરવા તે પોતાની રીતે પ્રયત્ન શીલ રહે છે. એમાં તે કોઈવાર સફળતા તો કોઈ વાર નિષ્ફળતા મેળવે છે. આથી આવા પુરુષો જો શક્ય હોય તો એકાંતવાસ સ્વીકારે છે.

એક મનુષ્ય દલકો છે કે બારે છે તે મંત્રથી જગતનો વ્યવહાર એક સરખા માપવાળો નથી. સામાન્યતઃ ઉચ્ચ દરજ્જાવાળો કે શ્રીમત મનુષ્ય બારે ગણાય છે. દરજ્જો, આવક કે ક્ષમ્ય જેમ ઓછા-વર્તાં તેમ મહત્ત્વપણાનું માપ લોકોમાં વૃત્ત ઓછું મપાય છે. જગતનો વ્યવહાર સામાન્યતઃ ચાલે એટલા માટે આ ધોરણ—મૂંઝામ છતાં—યથોચિત છે. પરંતુ એથી મનુષ્યની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ માપ નીકળી શકતું નથી. ગમે તેવો મનુષ્ય હોય પણ તેનું વાચન કેવા પ્રકારનું છે, કેવાં મનુષ્યોની સંગતમાં અને વાતાવરણમાં તે રહે છે, એને શું પ્રિય અને શું અપ્રિય છે, મનુષ્યો સાથેના એનો વ્યવહાર અને વર્તન કેવા છે એ વગેરેના ઉપર એના મનુષ્યત્વનું માપ નીકળે છે. એક શુદ્ધ અધીરે કહે કે “મેં આટલાં આટલાં મારાં કાર્યો કર્યાં, ધરેના ધસારો ખમ્યો, લોકકિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને બીજાઓએ અયોગ્ય કામો કરી સ્વાર્થ સાધ્યા એનું શું?” આ દૃષ્ટિકોણ સત્ય હોય તો પણ મનુષ્યો સતકાર્યો કરે, સત્યનિષ્ઠ રહે અને અપરિમલપણે ત્યાગ વૃત્તિનું પરિશીલન કરે એ એને મારે કરે છે. અને એનો ઉત્તર આપવાનો ધર્મ પરમેશ્વરનો છે. મનુષ્ય સારાં કામો કરે - એ પ્રભુ સાથેના તેના કરાનું ફળ છે. એટલે એનું ફળ આપવાની જવાબદારી પ્રભુની છે. બીજાની નહીં. પ્રજના આ સમર્થનથી ધણીને મેંતોપન માય છતાં પારમાર્થિક રીતે તેમાં વધારેમાં વધારે સત્ય છે.

પરંતુ જો માણસો વ્યવહારપણાને નજર આગળ રાખી સત્યકાર્યો કરે છે એમાં તફાવત છે. અર્થાત્ લોકકિતનાં કામો કરનાર સર્વ કોઈ ઉચ્ચ માનસનાં હોય એવું નથી. ધર્મશાળા કે મંદિર બંધાવનાર કરતાં

ધર્મશાળામાં આવી રહેનાર મુસાફર કે મંદિરમાં દર્શને આવનાર કે દર્શન પ્રવૃત્તિ તરફ ઉદાસીન રહેનાર વ્યક્તિ વિશેષ પવિત્ર માનસવાળો હોય છે. અથલેખક કરતાં તેનો વાચક વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાનો હોય છે અને દાતા કરતાં સંયોગાધીન દાનગ્રહણ કરનારનું મન વિશેષ નિર્ભય હોય છે. અથવા તો નાટ્ય પ્રયોગોમાં હરિશ્ચંદ્ર જેવી ઉચ્ચ ભૂમિકાના પાત્ર કરતાં એના દૃષ્ટાંતો જેમ નિસંસાર મત્યના તરફ પ્રીતિ પ્રીતિવાળા હોય છે તેમ

મનુષ્યની સગતિ, તેની દૈનિક પ્રવૃત્તિ અને જીવન સાથેની તેની વર્તણૂક ઉપરથી એના સ્વભાવનું દર્શન થાય છે. એની વાતચીત અને બોલવાની છટા ઉપરથી પણ એના સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ ધણીવાર પ્રકટ થઈ જાય છે. વાણી આપણવાળાં મનુષ્યો જીવન ઉપર તરફાળ જાય પાશ્વર્યામાં મૂકણતા પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક વક્તાઓ આ કક્ષામાં આવે. જે વાણી આપણ, ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહાર વિરોધી હોય તે પરિણામે નુકસાનકારક છે. આવા વાણી આપણના મોહથી ધણી દેગો અને રાજ્યો સિધ્ધિ થયા છે કે નાશ પામ્યાં છે અને હજી પામશે.

વાણી એ મનુષ્યનું આજીવન છે. જેનાથી તેનો મર્યાદિત વ્યાપાર શોભે છે. વાણીની મદદા અને ઉમતા બન્ને હાનિકારક છે. વિચાર કરી કાર્ય કરવું એ મનુષ્ય ધર્મ છે પણ વિચારની સાથે મંદતા જગાયેલી હોય તો તે મનુષ્યને મદ બનાવી મૂકે છે અને એ મદતા ઉમતા કે અવિચારપણાનું સ્વરૂપ છે. અવિચારી મનુષ્ય ગતત ચોતરફ ધેરાધેરા રહે છે. એનાથી કાર્ય ઉકેલ મળે નથી. અને કાર્ય કરતાં, તેના સાક્ષ્યને બદલે મુશ્કેલીઓ અને વિપરીતતા ઉભાં કરે છે. એમાંથી એને અપકીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આટલા માટે શાસ્ત્ર દૃષ્ટાંતોએ જીવનમાં સત્સ-ગતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. કારણ કે મંગતિથી જ્ઞાનનો વ્યવહાર દ્રઢ થાય છે. અનિચ્છનીય, નોંધ-વૃત્તિવાળાં, પ્રીયભાષી, સ્વાર્થો કે દબી મનુષ્યોની સગતિથી—પરિચયથી જ્ઞાન બ્રહ્મ થાય છે. અને તેથી ઉલટ રીતે એવા મનુષ્યને પોતે સર્વત્ર છે એવું મિથ્યા ડડાપણુ રહ્યા કરે છે. એ અકાર્યોનો આગ્રહ કરે છે, એમાંથી અસત્યવાદ આવરે છે અને માનસિક અધઃ પાત ભોગળ્યા કરે છે. મનુષ્યે જે સુખમય જીવન વ્યતિત કરવું હોય તો જેમ સત્ગાન મેળવવું એ મનુષ્ય ધર્મ છે તેમ સત્સગતિમાં રહેવું. એ પણ આવશ્યક છે. લોકોમાં કહેવાય છે, કે મનુષ્ય જેવા શબ્દોત્ત્પાર કરે છે એવું એવું જાતિકુલ હોય છે. જન્મે બાહ્યજી, કે વૈશ્ય હોય પણ જે તેનો વાણી વ્યાપાર કુષ્ટ શબ્દોથી પ્રયોગનયેસો હોય તો તે ચાંડાલ વિશેષણને પાત્ર બને છે. અને એટલા માટે જીવનમાં શબ્દ વ્યાપારને પણ મદત્વનું ધ્યાન છે. શબ્દોનું પ્રયોજન અધુકિતક હોવું જોઈએ. નહીં તો અસ્થાને અને અકાને પ્રયોગનયેસો શિષ્ટ શબ્દ પણ બને કચડ ઉત્પન્ન કરે તો અશિષ્ટ શબ્દ તો શું ન કરે? જેઓ સત્સગતિમાં રહેનારા મનુષ્ય છે, જેઓ સતત મદિચાર કર્યા કરે છે અને જેઓ સદર્તન આચર્યા કરે છે તેઓનો શબ્દ વ્યાપાર યોગ્ય અને નિરૂપાધિન હોય છે. ગુણાવગુણની જેમ શબ્દ પણ મનુષ્ય સ્વભાવનું આપક પત્ર છે. મંગતિની માફક શબ્દની અસર શરીરનાં પરમાત્મ ઉપર અને જીવન તત્વ ઉપર થાય છે, એની અનિષ્ટ અસરમાંથી બચવા માટે મોનનો ગુણ કેળવવો એ નિર્ભય માર્ગ છે. મંભાળીને શબ્દોત્ત્પાર કરવા કરતાં મોનની કક્ષા વધારે ઉચ્ચ છે. અને એજ માલ છે.

ગા. ૧૧૮ :

કાઠિયાવાડની મુલકગીરી

ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં ગાયકવાડ સાથે થયેલા કરારની ચોથી કલમમાં એવું કરાવવામાં આવેલું કે “સબસીડરી લશ્કરનો ઠાંઠ ભાગ ખરી જરૂર પડે ત્યારે કાઠિયાવાડમાં નવ પશુ ખરી જરૂર હોય ત્યાં હે કે નહીં તેનો નિર્ણય અંગ્રેજ સરકાર કરે.” ત્યાર પછી અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ વચ્ચે જે નિકટનો સબ્બ બંધાયો તે ઉપરથી એટલું તો ૨૫૭૮ જણાઈ આવ્યું કે મુલકગીરી લશ્કર મોકલી દરસાલ કાઠિયાવાડમાંથી જે જમાબંધી ઉધરાવવામાં આવે છે તે જમાબંધી ગાયકવાડ સરકારની આવકનું એક મહત્વનું અંગ છે. છેક ઈ. સ. ૧૮૦૨ની સાલથી જમાબંધી ઉધરાવવાની આ પદ્ધતિ જે માત્ર મરાઠા રાજ્યમાં જ ચાલતી હતી તેના અનિષ્ટ પરિણામ ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું લક્ષ્ય એવાયું. બીજી બંધી જાતની વસુલાત કરતાં મુલકગીરીની વસુલાત જુદા પ્રકારની હતી અને તે એ કે જમાનો આંકડો મુકરર થવાનો આધાર તે વખતની સરકારની વસુલ કરવાની શક્તિ ઉપર સંવિશેષ હતો. પણ તેના આધાર તાલુકાની આપવાની શક્તિ ઉપર ન હતો. જમાની વસુલાતમાં જમા આપનાર રાજ્યનો આવક ઉપર કશો આધાર રાખવામાં આવતો નહોતો, પરંતુ વધુ કે ઓછો આંકડો નક્કી થયો તે સરકારના બળાબળ ઉપર આધાર હતો. તેમ છતાં મરાઠાઓના રાજ્યમાં મુલકગીરીની પદ્ધતિ સારી રીતે જાણીતી હતી, અને લગભગ બધા વિજયોમાં મરાઠાઓનો પ્રધાન હેતુ દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનો હતો. મરાઠા રાજ્યસત્તા એ વિશિષ્ટ રીતે લશ્કરી સત્તા હોવાથી તેને પોતાના રૌન્યને ઉપયોગી સાધનો મેળવવાના પ્રયત્ન સિવાય રાજ્યનો બીજો મુલકી કારભાર ચલાવવાના વહીવટી મતની કે ધારાધોરણની દરકાર

ન હતી. પોતાના ખાસ અમલની નીચે ધણી વર્ષો તાલુકાઓ વધા પછી તેઓએ જે કે નિયમસર ન્યાયનાં ધારાધોરણ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે વખતે જે અમલદારના હસ્તક વસુલાતની સત્તા હતી તેને ન્યાયનું કામ સોંપવામાં આવતું. મળમાં તો મુલકગીરીની પદ્ધતિજ તેઓના અપૂર્ણ વિજયને દર્શાવી આપે છે. તો પણ કાળે કરીને તેઓ સ્થાપિત ધારા અને રીત પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવા લાગ્યા, જેમકે તાળાનાં પરગણા સરકાર સામે ન્યાં સુધી બળવો ઉઠાવતાં નહોં ત્યાં સુધી મરાઠાઓ દેશમાં વ્યવસ્થા રાખવા કોશીલ કરતા. દરેક તાલુકદાર પોતાના પડોશી રાજ્ય સાથે ગરજમાં આવે તેમ લડાઈ ચલવા સલાહ કરતા. માત્ર તેમાં તે એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખતો કે તેથી વરિષ્ઠ સરકારને ઠાંઠ અડચણ આવે નહોં. વળી એ પણ એક શીરસનો પડી ગયો હતો કે મુલકગીરીનું લશ્કર દરવા નીકળતું કે તુરત તાલુકદારો વચ્ચેના આવા અંદરોઅંદરના કટખાબંધ પડી જતા અને દરેક તાલુકદાર પોતાનું લશ્કર પોતાનાં કીલ્લામાં લઇ જતો. મુલકગીરીની મંડળી વસુલ કરવાનું કામ મુખ્ય કરીને તાલુકાની ઉપજ અથવા મિલકતમાંથી કરતી. પરંતુ ન્યાં સુધી કોઇ તાલુકદાર સરકારની માગણીની સામે ન થાય ત્યાંસુધી એના શરીરને હાથ અડાડવામાં આવતો નહોં; એવો રિવાજ હતો કે કોઈ તાલુકદારના મુલકમાં લશ્કર હાખત થાય તે પહેલાં તે તાલુકદાર જે સરકારનું મુકવણું કરી દે તો તેના ઉપર જીલમ કરવામાં આવતો નહોં, પરંતુ જે તે સામે થાય તો જ જોર જીલમથી ખાણી ઉધરાવવામાં આવતી હતી. વખત જતાં જેમ જેમ મુલકગીરીની સવારીઓ વિશેષ નિયમિત થવા લાગી તેમ તેમ જમાની રકમનો આંકડો વધતો ગયો અને આખરે દેશમાં મરાઠાઓનાં ચાણાં સ્થાપામાં આ

રીતે ગાયકવાડે લાઠી, અમરેલી, લખતર, પાલીતાણા અને કાઠિયાવાડમાં ખીર્ન સ્થળોએ તેમજ ગુજરાતમાં પોતાના ખાલસા મુલકની સરહદ ઉપર પોતાનાં યાજ્ઞાં બેસાડ્યાં.

મુલકગીરીની વસુલાત ઉધરાવવાની પદ્ધતિમાં દેખીતાં બે એવાં સ્પષ્ટ અનિષ્ટ હતાં, કે જે અંગ્રેજ સરકારથી નીલાવી શકાય એમ ન હતું. એક તો એ કે દેશમાં ન્યાય આપનારી કોર્ટ સત્તા ન હતી જેથી તાલુકદારોના અંદરો અંદરના ઝઘડાથી દેશ પાયમાલ થતો અને ખીર્ન મુલકગીરી લક્ષ્મીદેશને જે ખીર્ન મુલકના મળું હતું તે વસુલ કરવાની રકમ કરતાં ઘણું વધારે હતું. આટલા માટે ન્યારે કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડના હક સ્થાપિત કરવા, ગાયકવાડની સાથે બ્રિટિશ સરકાર સામેલ થયા ત્યારે તેમને મુખ્યત્વે બે બાબત નક્કી કરવાની હતી. (૧) પ્રાંતમાં બ્યવસ્થા જાળવવી, અને (૨) વારંવાર ફરતી જતી અને વધતી જતી રકમ ગાયકવાડ વસુલ કરતા તેની વસુલાતને મુકરર આંકડો કરાવવો. આ બે બાબત સિવાય રાજ્યો અને તાલુકદારો જે હકો અને હકુમત ભોગવતા તેમજ ગાયકવાડના જે હકો હતા તેમાં બ્રિટિશ સરકાર દરમ્યાનગીરી કરી નથી.

ઇ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં પેશ્વા અને ગાયકવાડે અંગ્રેજ સરકારને આપેલા યોધા, ધર્મુકા, રાણપુર અને ધોળકામાં પછુ જમીનદારોને આવીજ સ્વતંત્રતા હતી પરંતુ પાછળથી તે પ્રગણાંઓમાં સરકારી ધારા ધોરણ દાખલ થવાથી તાલુકદારોની હકુમત નાશ પામી છે, ન્યારે કાઠિયાવાડમાં, તે વખતની રાજ્ય રીતોને અનુસરી જે કોલકારો થયા તેથી પેશ્વા તથા ગાયકવાડનાં વખતમાં જે પ્રમાણે ચાલતું તે પ્રમાણે હવે સુધી ચાલતું આવે છે. અર્થાત્ કે જે પ્રગણાંઓ અંગ્રેજ સરકારના સીધા વહીવટ તળે આવ્યાં તે

પ્રગણાંઓના જેવો વહીવટ કાઠિયાવાડમાં હજી સુધી દાખલ થઈ શક્યો નથી.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બર મહીનામાં ચીતલ, જેતપુર, કુડલા, જોડીયાબંદર અને મોરબીના રાજ્યોએ અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી તથા અમુક સરતથી પોતાનાં મંરચાન તેમની દેખરેખ નીચે મુકવા ઇચ્છા દર્શાવી, પરંતુ કાઠિયાવાડમાં બધા પક્ષોના હકો કેવા પ્રકારના છે, તેમજ આ વખતે ગાયકવાડ સરકાર સાથે ખાસ બંદોબસ્ત થયો ન હતો એટલે રાજ્યોનાં આ કહેણ સરકાર માન્ય રાખ્યું નહીં. ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં અંગ્રેજ અને ગાયકવાડના એકત્ર લશ્કરે કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પહેલાં વડોદરાના રેસીડેન્ટ કર્નલ બોદર અને ગાયકવાડે ૨૯૪ તાલુકદારો ઉપર કાગળ લખી પોતાનો ઇરાદો તેમાં દર્શાવ્યો. ઘણી જગ્યાએ એ ઇરાદો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો નહીં. કેટલાક એમ સમજ્યા હવે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વસુલાત થવાની છે. ન્યારે ખીજા કેટલાક એવું સમજ્યા કે ગાયકવાડનો હક અંગ્રેજ સરકાર લઈ લેશે. અને તેથી તેઓએ અંગ્રેજ સરકારના આધિપત્ય તળે રહેવાની જાહેર રીતે ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ કેટલીક મહેનત પછી તેઓ ખરી વસ્તુરિતિ સમજ્યા એટલે સ્વયંવચમાં આપ્યા પ્રમાણે તેમણે કરારો કરી આપ્યા. કાઠિયાવાડમાં આ પ્રમાણે ખાસ તાલુકદારી હક્કથી પ્રથમ નક્કી કરેલા ૨૯ તાલુકાને બદલે પછીથી ૧૫૩ તાલુકાઓ સાથે આ રીતે કરારો થયા છે. જે તાલુકા ઓમાં વસતી ન હતી તે તાલુકાઓ પાછળથી વસવાથી ૧૫૩ ની સંખ્યામાં આગળ જતાં ઉમેરો થયો છે. કાઠિયાવાડમાં સ્વયંવત રાજવંશો સિવાય ખીજા રાજવંશોમાં પિનાની મિલકત પુત્રોમાં વિભક્ત થઈ જવાનો વિવાજ હોવાથી ગોટાં રાજ્યો સિવાય

* આ યોગજનવીરા તાલુકદારોમાં જાલવાડના ૬, ગોહવાડના ૪, અને હાવાડના ૧૬ હતા. કર્નલ રામ ચાવાના રીપોર્ટમાં ૧૯૨ તાલુકાઓનો ઉલ્લેખ છે જે પરંતુ તેણે જમાવખીનો બંદોબસ્ત ૧૫૩ રાજ્યો સાથે કર્યો છે.

કાઠિયાવાડની સુલકગીરી

નાના તાલુકાઓ માનમરતબામાં આગળ જતાં પટતા થયા છે, છતાં તેઓનો મોટાં રાજ્યોના રાજ્ય જેટલો પોતાનો હક હજી છે એમ કહે છે. અને પોતે જુદી ચૂંટવતીના છે એમ દાવો કરે છે.

કર્નલ વોકરે ચલ્હુને માટે એ જનના દસ્તાવેજ કરારો તાલુકદારો સાથે કર્યા, અને તે દરેકને માટે જુદા જુદા જમાનો લીધા. પહેલી જનતનો દસ્તાવેજ ફેલ્ડમીનખતનો કર્યો છે. જેમાં ફેલ્ડમાં ગણાહ રાખવા અને અંગ્રેજ સરકાર, પેશ્વા અને ગાયકવાડના મેગણના રજાલુ માટે ફેલ્ડમીનખત કરાવવામાં આવ્યા છે. ફેલ્ડમીનખત ઉપર રાજના ભાટની * સહી કરાવવામાં આવી છે, અને આ દસ્તાવેજના કરાર ઇમાનદારીથી પાળવામાં આવે એટલા માટે જીમ તાલુકદારને આજ્ઞામીન લેવામાં આવેલ છે. (આવા પ્રકારના જમીનેતિ કાઠિયાવાડમાં સાંકળીપટાના જમીનો કહેવામાં આવે છે) આથી માંડળની પેઠે દરેક તાલુકદાર પોતાના પાડોશી તાલુકદારને માટે જવાબદાર છે. સિવાય ખીજ પ્રકારનો દસ્તાવેજ મુકરર કરેલી જમાબંધીની રકમ ચલ્હુને માટે લગાવ તે માટે છે. અને તેમાં દસ દસ વરને બદલાય તેવી રીતે દસ દસ વરમના જમીન લીધા છે. જે તાલુકદારો ગાયકવાડ સરકારને જમા લેતા નહોતા તેની પાસેથી માત્ર પહેલા પ્રકારનો દસ્તાવેજ કરાવવામાં આવ્યો છે. આ દસ્તાવેજો થયા પછી દરેક તાલુકદારને અંગ્રેજ સરકારના જમાનવાળી એક યાદી આપવામાં આવી છે. ૧૮૦૭ ની સાલમાં કાઠિયાવાડમાં જે બંદોખત થયો તે, તે વખતની વ્યવસ્થાને અનુસરી કરવામાં આવ્યો છે. જેઓની માથે દસ્તાવેજો થયા છે. તેનું ખર્ચ લીટ કર્નલ વોકરે પોતાના રિપોર્ટમાં જે પચાસ ટાકયાં છે તે વગર ખીજું નથી. તે આ પ્રમાણે છે.

નામ. કર્નલ વોકરે કહેલાં જે તાલુકાઓ સાથે બંદોખત થયો તે

ઝાલાવાડ	૪૯	૪૮
મન્જુકાઠિ	૨	૧
ગોહેલવાડ	૩૧	૨૯
બરડો	૧	૧
સોરઠ	૬	૩
હાલાર	૩૫	૩૨
કાઠિયાવાડ	૬૮	૩૯

એકંદર ૧૮૨ ૧૫૩

આ મિત્ર મિ. હુજમ ચોમસના કરારોના કથના ૨૨૨ મે પાને એક ટીપ આપી છે પણ તે ખરી નથી. એ ટીપ સને ૧૮૪૨માં મુંબઈ મરકારને આપવામાં આવેલી ટીપ ઉપરથી લેવામાં આવેલ છે ઉપર જે દસ્તાવેજોના પ્રકાર ગણાવ્યા તે સિવાય હાથ મક્કામણીના દસ્તાવેજો કાપવાર કરવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે. હાથ મક્કામણીના દસ્તાવેજ અમુક પ્રકારના, દસ્તાવેજ કરી આપવાની કબજાત માટે લેવાયા છે. એટલે ત્યારે યાક દસ્તાવેજો થઈ તેના ઉપર સહી રીક્કા ચતા ત્યારે તે રદ કરી તાલુકદારને પાછા સુખત કરવામાં આવતા

આ બધા દસ્તાવેજો કરવામાં આવ્યા ત્યારે કાઠિયાવાડમાં પેશ્વાના હક ઉપર કાંઈ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી, કાઠિયાવાડની જમાનો હક એ ગાયકવાડનો પોતાનો ન હતો પરંતુ તેઓ તે હક પેશ્વાના ઇમરદાર તરીકે હતો. છતાં બધાં કરારો ગાયકવાડના નામે થયા છે. ચલ્હુને માટે જમાબંધીનો બંદોખત કરવામાં આવ્યો તેમાં પેશ્વાનો અભિપ્રાય પણ લેવામાં આવ્યો નથી, તેમ

* ભાટ ચારણની કેમ રજપૂતોમાં માનવંત જાતિ ગણાય છે અને તેમના રાહીને પવિત્ર માનવામાં આવે છે, તેથી તેના જમીન લેવામાં આવે છે કે રજપૂત, જે વચનસગ કરે તો આ હેમ પોતાના પ્રાણને બોજી પણ તેઓની પાસે વચનપાલન કરાવે.

ઇ. સ. ૧૮૧૪માં ગાયકવાડનો ધ્રુવને પૂરો થયો અને પેશ્વા તથા ગાયકવાડ વચ્ચે તકરાર થઈ અને આખરે ગંગાધર શાસ્ત્રીનું મૃત્યુ થયું ત્યાં સુધી પેશ્વાને આ બાબતના બખર પણ આપવામાં આવ્યા નથી. આ વખતે પૂનામાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ પેશ્વાને દસ્તાવેજ કરવાનો મુમ્મો આપેલ તેમાં આ કચેરા બંદોબસ્તની હકીકત જણાવી કહ્યું હતું કે તમારે તેનું બરાબર પાલન કરવું જોઈએ.

આ દસ્તાવેજોના મુસદ્દામાં એક બૂટ રહેવા પામી છે અને તે એ કે જુદી ચુકવતીનું દસ્તાવેજ દસ વરસને માટે એમાં કરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે જમીનખત દસ વરસ માટે હતાં અને ચુકવતીનો બંદોબસ્ત તો કાયમનો હતો. આ દસ્તાવેજોના બરડો પેશ્વાએ કબ્જા કર્યો નહીં એટલે તેને બદલે બીજો બરડો કરવામાં આવ્યો અને તે સંબંધી ફટલીક વાટાઘાટો આવી. આ સિવાય બીજા કેટલાક બરડાઓ પણ પરસ્પર અપાયા પરંતુ તેનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. આખરે ૧૮૧૭ના તદ્દતમાની ૭ મી કલમથી પેશ્વા સાથેની બધી તકરારોનો અંત આવ્યો. તેમાં પેશ્વાએ કાઠિયાવાડ ઉપરના પોતાના બધા હકો અંગ્રેજ સરકારને સુપ્રત કર્યાં. ૧૮૦૨ થી ગાયકવાડ સરકાર ગાયે દરાય થયો છે કે અંગ્રેજ સરકારની સંમતિ વગર એમણે કાઠિયાવાડમાં મુલકગીરી લશ્કર મોકલી ગ્રામી રીતે જમા વસુલ કરવી નહિ તે વખતથી કાઠિયાવાડમાં સર્વોપરિ સત્તા અંગ્રેજ સરકારને મળી છે. તો પણ અમરેલી, ધારી, ધાતરવડ, કોડીનાર જે ગાયકવાડ સરકારના ખાસસા વહીવટ તળે હતાં તે ૧૮૦૭ના તદ્દતમા પ્રમાણે અને એખામંડળ અંગ્રેજ સરકારે છતી લીધા પછી ૧૮૧૭ ના કરારની ૭ મી કલમ પ્રમાણે ગાયકવાડ સરકાર હસ્તક રહ્યા છે અને અગાધિ છે.

આ દસ્તાવેજો મયા પછી આર્થિક મુશ્કેલીને

લીધે લાઈઓ બાગની વહેંચણીને અંગે અને પોતાની નિબળતાને લીધે કાઠિયાવાડના તાલુકદારો-એ કરી આપેલા દસ્તાવેજોનું પ્રાપ્તને કરવાની એમનામાં શકિત રહી નહિ, જ્યારે અંગ્રેજોને કે જેમની માર્ફત સલાહ શાંતિના દસ્તાવેજો મયા હતા એમને પેશ્વા અને ગાયકવાડની માથેના દોસ્તીના હક જળજી રાખવાની કચ્છાથી પોતાની ગર્વોપરિ સત્તા રચાવવાની તે વખતે હઝાજ ન હતી. અને તેથી ખુન અને બદારવટાં ચાલુ રહ્યાં. એમ જણાય છે, કે આ અરસામાં બસો જેટલાં બહારવટાં કાઠિયાવાડમાં ચાલુ હતાં એટલે છેવટે અંગ્રેજ સરકારને ખાસ હકુમત રચાયા સિવાય અને પોતાની સર્વોપરિ સત્તા અમલમાં મૂક્યા સિવાય બીજો માર્ગ ન હતો. ઇ. સ. ૧૮૨૫ની સાલમાં આ સંબંધી ખાસ તપાસ કરવામાં આવી, એ ઉપરથી અંગ્રેજ સરકારને માલમ પડ્યું કે કાઠિયાવાડના તાલુકદારોની એવી માન્યતા છે કે તે જોડોને ખંડણી આપે છે તેની સર્વોપરિસત્તા છે. એજોની એવી પણ માન્યતા હતી કે વારસાની તકરારોને ફેંસલો કરવાનો, પરરાજ્યના ગુહનેગારને શિક્ષા કરવાનો, બહારવટી-આને પંકડી શિક્ષા કરવાનો, મુસદ્દાશાંતિમાં અગ્રણ્ય કરના તાલુકદારોને તાબે રાખવાનો અને તાલુકદારોના અંદરેલ્લંદરના ઝગડામાં દરમિયાનગીરી કરવા વગેરેનો અધિકાર ગાયકવાડ સરકારનો છે. સને ૧૮૩૧ની સાલમાં આખા કાઠિયાવાડની એક ફોજદારી કોર્ટ રચાયીપણે પોતાની સર્વોપરિસત્તાને અમલી રૂપ આપ્યું, જેથી તાલુકદારોની ઉપરની માન્યતા દૂર થઈ. ૧૮૫૩ની સાલ સુધી આ કોર્ટના જે ફેસલાઓ થતા તેના ઉપર મુંઝવે સરકારની મંજુરીની જરૂર રહેતી. પણ ત્યાર પછી—૧૮૫૩ પછી—જુનાગઢ, નવાનગર, લાવનગર, પોદાનંદ અને ધાંગધા, જે રાજ્યો તે વખતે પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો ગણાતાં તેમને સરકારની મંજુરી વગર અંગ્રેજ સરકારની રૂપત સિવાય હરકેઈ જણના ખુનના ગુહનાની તપાસ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. જ્યારે વાંકાનેર,

ભાગી, રાજકોટ, ગોંડલ, દ્રોલ, લોખંડી વહવાણ અને પાલીતાણાને પોતાની રેવતો ઉપર આ અધિકાર માપવામાં આવ્યો. આ રીતે કાઠિયાવાડમાં કાયદેસર રીતે અંગ્રેજ મરકારની સર્વોપરિસત્તા પેશાને બદલે ચાલન થઈ. આ સિવાય ૧૮૨૦થી ૧૮૩૪ સુધીમાં

આબલવાને લગતાં, અશીથુ વગેરેને લગતાં લખાણો તાલુકદારોએ અંગ્રેજ સરકારની ઇચ્છા પ્રમાણે કરી આપ્યાં. આ લખાણો પણ અંગ્રેજ સરકારની સર્વોપરિસત્તાના સૂચક હતાં એ વિષે શકા નથી.

“દેશી રાજ્ય” ઓફીસ

પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીની

વસુલાત ખાતાના અધિકારી તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત.

[પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીએ પોતાના સ્વર્ગગમન પહેલાં વસુલાતી ખાતાના હપરી તરીકે બાવનગર રાજ્યના મહારાજાશ્રી અને ગામોમાં જે મુસાફરી કરી હતી તેનો ઉત્તેખાલ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. આ મહા-પુરુષના અતિથિ જીવનનું આ એક અગત્યનું ચિરસ્થાયી પ્રકરણ છે. અને માત્ર અધિકારી વર્ગને જ નહીં પણ હરકોઈને એમાંથી શિખામણનો ખોપપાક મળે એવું છે. તમ્હી]

૧૮૩૭ના ડીસેમ્બર મહિનામાં લાવનગર રોટ કૉસીલના પ્રેસીડેન્ટ મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને કૉસીલના શબ્દો દી ખા. ત્રિલુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી અને ખા. આ. રયાવશ આદ્યજી ઘોષાવાળા, નિવૃત્ત થતાં, રાજ્ય વહીવટમાં કૉસીલ પદ્ધતિને રથાને નાં મહારાજાશ્રીએ દીવાન પદ્ધતિ દાખલ કરી, પોતાના દીવાન તરીકે શ્રીયુત અનંતરાય પટ્ટણીની નિયુક્તિ કરી. આના અંગની ફેરફારીમાં વસુલાત ખાતાના અધિકારીની જવાબદારીવાળી જગ્યા ખાલી પડી. એ ખાતાનાં કામે જેવાં કે (૧) ખેડુત કરજ નિવારણ, (૨) ગ્રામ્ય પંચાયત, (૩) નવાકુવા ખંધાવવાનું અને જુના કુવા ગળાવવાનું કામ, (૪) કોર ઉછેગ, (૫) ગ્રામ્યઉદ્યોગ વગેરે કામે વિશેષ સાગ પાપા ઉપર મૂકી શકાય એવી ઇચ્છાથી એ ખાતાની જવાબદારી મર પ્રભાશંકરને સુપ્રત કરવાની નાં મહારાજાશ્રીને ઇચ્છા થઈ. ને એમની તળિયત

સારી હોય તો. નામદાર મહારાજાશ્રીનો સર પ્રભાશંકરને આ રથાને મુકવામાં એવો પણ હેતુ હોવાનું મંલખિત છે કે આ ખાતાનો અધિકારી વર્ગ-આસિ-રટ્ટ વસુલાતી અધિકારીઓ, ચાણુદારો અને વહીવટ દારોને સર પ્રભાશંકરની સાથે દામ કરતાં જે અનુભવ અને જ્ઞાન મળે એ, એ ખાતામાં હમેશાને માટે ઉપયોગી થાય અને ગમે તેવા મોભાવાળા માણસે પણ સેરા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સેરા પહેલી અને માણસ પછી એ ખ્યાલ રાજ્યના નાના મોટા બધા નોકરાને આવી જાય. એટલુંજ નહીં પણ ઠાઈપણ અધિકારી આવી બાખતમાં પોતાની જાતનો મોભો કે પદ્ધતિનો વિચાર કરવા કરતાં તેણે રાજ્યસેવાનો પ્રથમ વિચાર કરેલા નોર્મએ, એવા પ્રકારનો નિર્દાત રાજ્ય મેવકામા એક વખત પ્રચાપિત રહ જાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. નામદાર મહારાજાશ્રીની ઇચ્છામાં, એઓશ્રીનો પોતાની પ્રજા

તરફનો ભક્તિભાવ જોઈ અને ભારે જહેમત ઉઠાવી
ભાવનગર રાજ્યના ખેડુતોને કરજમુક્ત કર્યા પછી
તેઓ ફરીથી કરજમાં ન પડે માટે તેઓને યોગ્ય
માર્ગ દર્શાવવાની લાગણીથી પ્રેરણા સર પ્રભાશંકરે
મદારાજશ્રીની ઇચ્છાને શીરોમાન્ય કરી અને આ
ગમ્મથી જે કરાવ પ્રસિદ્ધ થયો એથી સર્વ કાષ્ટને
આશ્વર્ય થયું એટલું જ નહીં પણ બહુકાને તો એવું
બને એ અશક્ય લાગ્યું. ખેડુતવર્ગ બહુ ગણ થયો.
અને એમને લાગ્યું કે પોતાની મુશ્કેલીઓનું યોગ્ય
રીતે નિવારણ થવાની તક હવે પ્રાપ્ત થઈ છે.
મર પ્રભાશંકરે જ્યાં જ્યાં મહાલોમાં અને મહાલોના
ગામડાઓમાં મુસાફરી કરી છે ત્યાં ત્યાં દરેક રચણે
ખેડુતો જે ટોળાબંધ એકમ થતા હતા અને કાષ્ટ પશુ
પ્રકારના સક્રમ વગર પોતાને જે કહેવાનું હોય તે
કહી અરજ અહેવાલ કરતા હતા એ ઉપરથી
ઉપરોક્ત વિધાન સત્ય હરે છે.

તા ૧૭મી ડીસેમ્બરે નીચે પ્રમાણે કરાવ
પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

કરાવ નં. ૭

વસુલાતી ખાતામાં કેટલાંક કામો જેવા કે (૧)
ખેડુત કરજ નિવારણ (૨) આમ્ય પંચાયત (૩) નવા
કુત્રા બાંધવાનું અને જુના કુત્રા ગણવાનું કામ, (૪)
દોર ઉછેર અને (૫) આમ્ય ઉદ્યોગની સુવ્યવસ્થા
વગેરે માટે તથા એ ખાતાના બધા ઓફીસરોમાં
એક સરખો નિયમિત પદ્ધતિ બધાઈ ગય એમ
કરવાની જરૂર જણાતા સર પ્રભાશંકરે પદ્ધતિને
ખીન્ને હકમ થતાં સુધી વસુલાતી અધિકારીનું કામ
શોધવામાં આવે છે. એમણે આ કામ કરવાની
અમારી ઇચ્છાને માન આપ્યું છે તેથી અમને ખુશી
માય છે. તા. ૧૭ ડીસેમ્બર ૧૯૩૭

(સહી) કુપ્તકુમારજી

મદારાજ, સંરધાન લાવનગર.

પોતાની આ હેદા ઉપર નિયુક્તિ થઈ એટલે
સર પ્રભાશંકરે ઉત્તર વિજાગતા આંગેરન્ટ વસુ-
લાતી અધિકારી રા. રા. હિમનગર પદમાજુદકામ

જેઓ આ ખાતામાં જૂના તોફર છે એમને ખોલાવ્યા
અને તેઓશ્રીની સાથે વસુલાત ખાતાનાં કામો
સમ્મતી ચર્ચા કરતા એમને કેટલીક સૂચના આપતાં
કહ્યું કે “ખેડુતો પાછા કરજમાં પડવા માંડ્યા છે,
અને મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે લગભગ રૂ.૨૫
લાખ રૂપિયાનું નવું કરજ થયું છે. ખેડુતોનું આ દેવું
પાછું વળી શકે એવું છે કે તેના ઉપર કાયમ બાજ
ચડે એવું છે તેની તપાસ કરવાની છે. કારણ કે જો
તેમ નહિ કરવામાં આવે તો પાચ દસ વરસે ખેડુતો
ઉપર પાછું લાખો રૂપિયાનું કરજ થઈ જશે. અને
ભાવનગર રાજ્યે આ પ્રશ્નને અંગે જે નામ કાઢ્યું
છે તથા આ સંબંધમાં ખીજે ટકાવે જે ભાવનગરનો
દાખલો લેવાય છે તે ભૂમાર્ધ ગય અને આખો
અખનરો નિષ્ફળ થયો ગણાય એટલે આ બાબતના
ઉપાયો તુરંત કરવાની જરૂર છે. ખેડુત ૫૦ રૂ. લે
અને તેની પાસેથી વેપારી રૂ. ૧૦૦ ફાનું ખાતુ પડાવે
એટલે બમણું વાજ લે. માટે આપણે વેપારીઓને
સમજાવવા કે એવી અપ્રદિત રીત નહિ ચાલી શકે.
નહીં તો પછી જેમ ખીજાઓને છે તેમ ખેડુતોને
પણ નાદારીનો દક આપવો પડશે જો કે આપણે
ખેડુતો અને વેપારી વચ્ચેનો અંબધ બગાડવો નથી.
કારણ કે વેપારીઓ ગળપતુ અગત્યનું કાંચ છે.
દુશ્કાળ પડે ત્યારે ખેડુતોને રાજ્ય નહીં પણ વેપારી-
ઓજ નીલાવી શકે. પણ ખેડુતો અને વેપારીઓ
વચ્ચે લેણીયાત-દેણીયાતનો નહીં પણ મિત્રાચારીનો
અંબધ જોઈએ.”

“ખેડુતોએ પણ પોતાનો ખર્ચ ઓઠા કરવો
જોઈએ અને વેપારી પાસેથી નાણાં લેવાની જરૂર
પડે તો એક વરસની જરૂરિયાત જેટલા રૂપિયા
લાઈ, પાક ધામ એટલે એ રકમ જેટલું અનાજ વેચી
વેપારીના કરજમાયો મુક્ત થઈ જવું અને બીજું
અનાજ ખરમાં ઠારી ગણવું. આ કામમાં હું બની
મદદ માણું છું વેપારીઓ વધારે વ્યાજ માગે ને તે
હું આપીશ. પણ તે છ ટકા કરતાં વધારે હોતુ ન
જોઈએ, કારણ કે હરમાર પણ સાડા મચ્છ ટકાપી

આપે છે, છતાં પણ વેપારીઓને મોઝ રીતે વ્યાજ આપવાની મારી ના નથી પરંતુ તે બધો વ્યવહાર ચોક્કસી રીતે થવો જોઈએ અને બધા ગેદવાડ દર થઈ જવા જોઈએ. વેપારીઓની તો, દરખાસ્ત તમાવી આપે. છતાં-જેટુતોને જરૂર પડવાની, દીકરા પરજીવો વગેરે હોય ત્યારે અથવા તો એવાં બીજાં સામાજિક કામો માટે જોડતને વેપારી પાસે જવું પડે છે, અને તે જાય છે. આવા પ્રસંગો માટે કાંઈ દરખાસ્ત તમાવી ન આપે. પરંતુ આવાં બેઝી જેટુતોએ એટલાં મર્યાદિત રીતે કરવાં જોઈએ કે એક વરસના પાક-માંથી એ રકમ બચી શકે. જેટુતોને આ વાત આપણે બરાબર સમજાવવી જોઈએ.

“બીજું એ કે વસ્તુલાલી ખાતામાં તુમારી કામ નકામું વધું હોય એમ હું માનું છું. તુમારી કામ જ્યારે વધારે થાય છે ત્યારે ઓફીસરો લોકોના પરિચયમાં જોઈ આવે છે. મહારાજ કહે છે કે હુકમ થયા પછી બે વંરસે પણ તેનો અમલ ન થાય એ કેવું? એટલે મને લાગે છે, કે આ માટે, (૧) જોડી જાતના તુમારો ન થવા જોઈએ (૨) જુના તુમારો કેટલી સાલના પડ્યા છે તેનો તપાસ થવો જોઈએ (૩) લાંબો કાળ તુમારો રાખી મૂકવા ન જોઈએ. (૪) તુમાર એક રવાલને અંગે હોય અને તેમાંથી બીજા મનાલો ઉપરિચિત કરવામાં આવે એટલે મૂળ મનાલને બદલે બીજા મનાલોને અંગે તુમાર લેવાય છે. (૫) હુકમ થયા પછી તુમારોનો અમલ તુરત કરવો જોઈએ. અને તેમાં દીલ ન થવી જોઈએ, એવો મહારાજ માહેજનો ખાસ હુકમ છે.”

“આ બધું થવા માટે ચાલુદારો કે વકીલદારોને વધારે સત્તા આપવાની જરૂર છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. પરંતુ તે તો ઉપરનું બધું પાર પડ્યા પછી દગણું નહિ.”

“બીજાં રાજ્યોમાં જાય લેવાય છે. મરકારના રાજ્યમાં પણ ક્યાં ક્યાં લેવાય છે, અને આપણે ત્યાં મોટા ઓફીસરોમાં નહિ પણ ચાલુદાર-દોજદારોમાં

જે લાંચ લેવાતી હોય તો તે બધું થવી જોઈએ.”

“ઉપરની બધી ફરિયાદો દર કરવાનું મામલો મામ્મ પંચાયતો છે. જે પંચાયતો સારી રીતે ચાલશે તો ઉપરનું બધું જોડું થઈ જશે. લોકો અજાન છે એ વાત બરાબર છે. પણ ઓફીસરો શંકામંત્રી છે? ઓફીસરોની માત્ર આ બાબતમાં બેદરકારી છે. છતાં હજાર મામ્મપંચાયતો ચલાવવા હું માગતો નથી. આપણે મામ્મપંચાયતો ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, પણ બીજાં કાંઈને આ કામમાં વચે નાંખવાની જરૂર નથી. મુજબમાં કેટલાંક તરફથી મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ‘અમે મામ્મપંચાયતો સ્થાપવામાં મદદ કરીએ.’ પણ ‘મે’ ના કબી કારણ કે આમાં માણસોમાં મોટાભાગની વસ્તિ, કામ કરવા કરતાં જાહેરગા આવવાની વિશેષ હોય છે. અત્યારે આખા દેશમાં અળવળ ચાલે છે. એક ન્યુસપેપરદારો અને બીજું કેટલાંક મનુષ્યો જાહેર માણસ તરીકે ખપવા માટે તોફાન કરે છે તે દારૂ ન્યુસપેપરવાળાઓ તો પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. અને એમને પોતાના ન્યુસપેપર અપાવવાનાં છે. એટલે લોકો જેમ બરફી કરના વાજીયા અને ગાંડીયા વિશેષ લે છે તે પ્રમાણે ન્યુસપેપરોમાં પણ એમને રસ પડે એવું લખાણ તેઓને વિશેષ મળે છે, એટલે લે છે. પણ તોફાની માણસોને રાજ્યમાં આવતા કે તોફાન કરતા અટકાવવાનો ખરો રસ્તો મામ્મ પંચાયતોનો છે. અત્યારે આખા દેશમાં રદીય લાગી રહી છે તેને જે આપણા ધર્મમાં આવવા દેવી ન હોય તો મારું ગમતું મામ્મ પંચાયતો કરવી એજ માર્ગ લાગે છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે મામ્મપંચાયતો સામે એક વધો છે અને તે એ કે કેટલાંક ગામોમાં તમાં છે, એટલે મામ્મપંચાયત ચાલી શકે એવું નથી. પણ તેનો ઉપાય છે એક તો એ કે સ્થાનિક અધિકારીઓની ફરજ છે કે આખા ગામમાં એકસંખી કચાવી અને બીજું જે જે સ્થળે મતબેદ હોય ત્યાં સામા પચ્ચને એની મરજી માનવી પોતાની સાથે રોનો. આમ છતાં જ્યાં લોકો મામ્મપંચાયતો નહિ કરે તો ત્યાં

દરબાર દરગે પછી કોઇ ત્રીજા પક્ષને વચ્ચે આવવા દેશે નહિ. પ્રાથમ પંચાયતોને અંગે એક બીજાને સુધારા કરવાની જરૂર છે, અને તે એ કે દરેક સાતિના સામાજિક કાયદાઓ થવા નોંધએ કે જ્યારે કોર્ટમાં એ સાતિના કેસો આવે ત્યારે તે સાતિના કાયદા પ્રમાણે ન્યાય સ્પષ્ટ. આથી ન્યાય કોર્ટનું કામ થણું એણું થઈ જશે. અને સામાજિક ખર્ચો પણ એણાં થઈ જશે. લોકોની ગરીબાઈ-ઓછી થશે. આ સંબંધી લોકોને મમળવવામાં આવે તો સમજી શકે એવું છે.”

જેકુતોને માટે દોર ઉછેર સંગ્રહમાં મુદ્દાઓ આપતાં એમણે કહ્યું કે “એ” દોરોને લગતી બે સારામાં સારી સંસ્થા નોંધ છે. એક દિલ્લીમાં છે. અને બીજી નાસિકમાં છે. નાસિકની સંસ્થા તો દમણાં જ નોંધ. આ સંસ્થા જેવા માટે મિ. નોશી, મિ. શુક્લ, પાંચ પટેલો અને એક રેવન્યુ ઓફીસરને મોકલ્યા છે આપણા રાજ્યમાં જે ગોચર એછા હોય તો દરબારને વિનંતિ કરવી કે ગોચર માટે પ્રયત્ન કરે. સારા સાદો માટે ઇનામ આપવાં નોંધએ.” ત્યાર બાદ કુવાઓ મંજૂરી વિચાર દર્શાવતાં એમણે કહ્યું કે “આપણે ત્યાં ઈરીગેશનનાં સાધનો નથી. માટે દરેક જેકુતને એક વાડી તો હોવી જ નોંધએ. અને આ માટે કુવા કરાવવાનું કામ દરેક તપાસ કે ડીપ્ટ્રોકવાર લેવું નોંધએ પછી જાણે તે દસ વરસમાં પૂરું ચાલે. પણ હિંદી મરકારે એક દરોડ રૂપિયા જેમ વહેંચી દીધા છે તેમ ન થવું નોંધએ. સાથે સાથે કુવાઓ બરાબર ચાલે છે કે નહીં તેની પણ તપાસ રાખવી નોંધએ.”

છેલ્લમાં એમણે દરેક અધિકારીને ડાયરી રાખવાની ભલામણ કરી હતી. અને “ડાયરીમાં લખ્યા પ્રમાણે કામ ચાલે છે કે નહીં તે ઉપરો અધિકારીએ બરાબર નોંધવું. ડાયરીમાં લખ્યા પ્રમાણે થાયદારે કે વડીવટદારે ચુકાદી કરી છે કે નહિ તેનો તપાસ રહેવો નોંધએ. અથી સૌથી મોટા અધિકારીનું કામ વધે છે. પણ કામ બરાબર થશે. આપણને યાદ રહેશે એમ ધરી મણી પાળવો યાદ રહેતી નથી પણ જો દરેક અધિકારી પાસે ડાયરી હોય અને તેમાં

તેને દરવાનાં અને કરેલાં કામની નોંધ રાખે તો કામ થણું સહેલું થઈ જાય.”

રા. રા. દિપ્તરાય બાઈને ઉપર પ્રમાણે મુદ્દાઓ આપવાના પરિણામે આખા ખાતામાં એની તત્કાળ અસર થવા પામી હતી. સર પ્રભાશંકર પોતાની નરમ તબિયત છતાં રા. રા. દિપ્તરાયની સાથે ચર્ચા કરી, એક વખત ડીપ્ટ્રોકટમાં જઈ રાજ્યના દરેક મહાલની અને બની શકે ત્યાં સુધી આસપાસનાં થાણાંઓની તપાસણી કરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો હતો અને તે પ્રમાણે પોતાની ઓફીસને પણ શોધ મુદ્દાઓ આપી હતી, આ કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે હતો.

તા. ૬-૧-૩૮	ભાવનગરથી ધોળા પરવાળા.
તા. ૧૨-૧-૩૮	ભાવનગરથી લંકારીયા, ત્રાપજ ત્રાપજ બંગલે મુકામ રાખ્યો હતો.
તા. ૧૩-૧-૩૮	ત્રાપજથી તળાવ દી. ૩.
તા. ૧૫-૧-૩૮	તળાવથી ભાવનગર ટ્રેઈનમાં, રાત્રે ભાવનગરથી જાંચડી.
તા. ૧૬-૧-૩૮	ઉંચડી, ઝાંઝમેર.
તા. ૧૮-૧-૩૮	ઉંચડીથી ઝોયા, દેગવડા અને ત્યાંથી મહુવા.
તા. ૧૯-૧-૩૮	મહુવા
તા. ૨૦-૧-૩૮	મહુવાથી કુભણ, કોંજલો અને પાછા મહુવા.
તા. ૨૧-૧-૩૮	મહુવાથી ઢુંગર અને વીકટર.
તા. ૨૨-૧-૩૮	વીકટર.
તા. ૨૩-૧-૩૮	વીકટરથી રાણુલા, ત્યાંથી કુંડલા.
તા. ૨૪-૧-૩૮	કુંડલા.
તા. ૨૫-૧-૩૮	કુંડલાથી નેસડી અને પાછા કુંડલા.
તા. ૨૬-૧-૩૮	કુંડલાથી ઢસા.
તા. ૨૭-૧-૩૮	ઢસાથી બોટાદ
તા. ૨૮-૧-૩૮	બોટાદથી લાકીદડ અને બોટાદ,
તા. ૨૯-૧-૩૮	બોટાદથી ગદામ,
તા. ૩૦-૧-૩૮	ગદામથી નાંગળા.
તા. ૩૧-૧-૩૮	નાંગળાથી ભાવનગર.

તા. ૧૫-૨-૩૮ ભાવનગરથી સિંહાર મેલમાં
તા. ૧૬-૨-૩૮ સિંહાર સવારના ૯-૩ મિનિટ નિધન

આ પૂર્વે સૌથી પ્રથમ ભાવનગર શહેરના યાત્રુદારની ઓશીસની તપાસણી કરવાનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. અને લગભગ તે દિવસે ૧૨ વાગે તેઓથી યાત્રુદારની ઓશીસની તપાસણી માટે ગયા હતા. આ વખતે બન્ને અમિરન્ટ વસુલાતી અધિકારી રા. રા. દિગ્ગતરાય ભાઈ અને રા. રા. દરીલાલભાઈ પણ હાજર હતા. તેમજ દશકોષ વહીવટદાર પણ હાજર રહ્યા હતા. આ તપાસણીનો ઉદ્દેશ એમણે કહ્યું હતું તેમ “શુલ્કો કાઢવાનો કે શિક્ષા કરવાનો નહોતો પરંતુ ક્યાં કારણોને અંગે કામમાં વિલંબ થાય છે તે જોધી કાઢી તેના ઉપાયો કરવાનો હતો.” દાખલા તરીકે કેટલાક વૃમારો ઉપર “ખબર આપવા ઉપર બાકી” એમ લખેલું હતું. આ સંબંધમાં પોતે કહ્યું હતું કે “ખબર તો વૃત્તજ આપી દેવી જોઈએ. ખબર આપવા ઉપર બાકી એનો કશો અર્થ નથી.” કેટલાક જુના વૃમારો તપાસી તે શા કારણથી વિલંબમાં પડ્યા છે તેની પણ તપાસણી અને તે સંબંધી તત્કાળ જે યથ રીતે એવું હોય એવા પ્રકારની પોતે યાત્રુદારને સૂચના આપી હતી. અને એ પ્રમાણે નિકાલ કરી નાંખવાની તાકીદ આપવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે લગભગ સો ઉપગંત વૃમારોની તપાસણી કરી તેના ઉપર રૂબરૂમાં બન્ને અમિરન્ટ વસુલાતી અધિકારી સાહેબો સાથે ચર્ચા કરી હુકમો લખાવ્યા હતા. ત્યાર પછી બીજા દિવસે ડેપુટી વહીવટદાર અને વહીવટદાર સાહેબની ઓશીસની તપાસણી કરી હતી. આ ઓશીસોની તપાસણી કરતાં જેતીવાડી ખાતાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા હતા, અને તેથી તા. ૧૧ મી. જાન્યુઆરીએ વસુલાતી ખાતાની ઓશીસમાં જેતીવાડીની વિચારણા મંબંધી એક મીટીંગ રાખવામાં આવી હતી.

આ મીટીંગમાં જેતીવાડી ખાતા મંબંધી છૂટથી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. ધોળાની જેતીની શાળામાં અત્યાર સુધી લગભગ ૧૨૫ વિદ્યાર્થી લખ્યા છે અને તેમાં ૭૩ વિદ્યાર્થી જેતીના ધધામાં પડ્યા છે આ વિદ્યાર્થીઓ ન્યાય હોય તે ગામનાં નામ આપવાં એમ કહ્યું હતું. અને તેમણે જે શિક્ષણ મેળવ્યું છે તેનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે કે કેમ તે સંબંધી તપાસ કરવાનું કહ્યું હતું. તેમજ એ શાળાના પ્રચિત્તા આંકડાઓ તપાસ્યા હતા. મર. પ્રભાશંકરે કહ્યું હતું કે “જેતીવાડી ખાતું ધણું વગરમંથી હોય તેથી એની ઉપયોગિતા મિત્ર થાય નહિ, એ ખાતાથી મેટુતોને શું લાભ થયો છે તે એની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરનું છે. જો એ ખાતું ઉપયોગી માન્ય થાય તો તેને સુધારવું જોઈએ.” જેતીવાડીખાતાં તરફથી પોતાના કામકાજનો ઇતેખાજ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને આ ખાતાના કામકાજ સંબંધી પરસ્પર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. આ બધા સંબંધી ભવિષ્યમાં માર્ગદર્શક વિશેષ-સૂચના આપતાં એમણે કહ્યું કે:—
“મીઓડા દરેક મહાલમાં રાખવા જોઈએ કે નહીં ? આ માટે પૈસાનો સવાલ છે, એ ખર્ચ પણ પહેલાં દરેક મહાલમાં મીઓડા ગણવામાં આવતા હતા. પછી ગંભીરની ખામીને લીધે તે ખર્ચ પડ્યા અત્યારે તેની માગણી ધણી છે તો તે સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ.”
“અમુક વાવેતરનો જે પ્રયોગ જે ગામમાં સફળ થયો હોય તે પ્રમાણે આખા ગામે એવું વાવેતર કરવું જોઈએ. જે વાવેતરથી એવું ઉત્પન્ન થાય તો પ્રમાણમાં દરખાસ્ત વીધોટી જોઈશે લેવી જોઈએ, અને તે ગામ ચોખાસા પહેલાં પસંદ કરવું આ સંબંધી અમિરન્ટ સાહેબોએ વહીવટદાર સાથે મળી બંદાબસ્ત કરવો જોઈએ. અત્યારે જે કપાસ થાય છે તે કરતાં બનીઆ કપાસ માટે એક ગામ પસંદ કરવું, અને એ બનતાં સુધી માત્ર પંચાયતવાળા ગામને પસંદ કરવું કારણ કે એ ગામને સહેવાઈથી સમગ્રવી સકાય. આજ પ્રમાણે રોડની માટે તો જો કે ન થઈ સેકે પણ બાજરો, ધઉ વગેરે બનાવવો

માટે એક ગામ પસંદ કરી રાકાય કે કેમ તેનો વિચાર કરવો."

"અંગોલા ગામ અને છાણીયા ગામ કુદશા તપામાં છે. તે ગામના લોકો ઘરનો કપાસ લાવી રાંધે છે, વણે છે. આ પ્રમાણે દરેક ગામ સ્વાશ્રયી થઇ જતું નેહ્યં છે. પોતાને નેહ્યંતી સ્ત્રીને માટે ગામે બહાર જવું પડે એમ ન થવું નેહ્યં છે. ગામ સ્વાશ્રયી થયા વિના pop liffની વાતો નકામી છે. દરેક ગામે પોતાની જરૂરિયાતની સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરવી નેહ્યં છે. શીલોર મદાવનું આંગણ ગામ પણ આવું છે છાણીયા જે માઈલ છે."

ભાડકુવા સમંધમાં કયું કે "નવા ભાડકુવા બધાઓ હોય તેનું સીરદ તૈયાર કરવું. ઉમરાળા અને હમા તપામાં જ હજી ભાડકુવાનું કામ થયું છે. અને જે સીરદ તૈયાર કરવામાં આવે તેમાં કુતાઓનાં શામેનું નામ, ખેડોનાં નામ અને ટેલવા ઊંડા કુવા ઉમરાળા તેની માહીતી નેહ્યં છે. કુતાઓ માટે સ. ૧૯૫૬થી મહારાજા ભાવમિહજીનો પ્રવર્તન હતો. ધણી કુવા ગળાઓ દત્તા પરતુ એ પ્રવર્તન નિષ્ફળ ગયો હતો. મને લાગે છે કે દરેક ફેરણી ઓશીસગનેા ધમ છે કે આપણે જે કરીએ છીએ તે બગાળર યામ છે કે નહિ તે તપામણુ નેહ્યં છે અને ને એમ યામ તો કામ કરનારને ખાત્રી યામ કે આપણે ને નહિ કરીએ તો શિક્ષા થશે."

"દરેક ખેડુતને ઓઝાગાં ઓઝા એક કુવો હોવો નેહ્યં છે. ન હોય તો કુવો અને વાડી કરાડી દેવાં. દરેક માણસને પોતાના મગોમા કયા કયા ખેડુતને વાડી નાધી તે નેહ્યં અને દરેકને ગમનનીને એક કુવો કરાવવો, જેથી કુખાગનું વગમ આવે તો તેનું યુગગન સાદી શકે આપણે ખેડુત પામેથી દુઝાળના વરમમાં વીધેલી ન લાઈએ થયું તેને ખાવાનું તો આપણુ જ નેહ્યં છે. કુવાનો ખર્ચ નકટનિવાગળ દ્રઃ સાથી આપવો. દરજાને એથી ફાવે છે."

"દુખાગ નિવારણ દંડના વ્યાજમાથી દેવદર વગેરે ખરીદવામાં આવે અને ઉપજ આવે તે પાછી આ

દંડમાં જમા થાય. એટલે ખાસ મેળુરી પણ ન લેવી પડે. આ દંડનો મૂળ ઇરાદો પણ એ હતો. દર દસખાર વરસે દુઝાળ આવવાનો સંકલ્પ છે. આ રકમનું વ્યાજ આટલી મુદતમાં ચાર ટકા પ્રમાણે લગભગ ૧૦ લાખ થાય, એ ખેડુતોને મફત પણ આપી દઈ રાકાય. ઉપરાંત રીલીફ કેપ તો દરખાર લુદા ગણે છે. અત્યારે આ દ્રઃમાં ૩૦-૩૨ લાખ રૂપિયા છે તેનું વ્યાજ ૧ લાખ આવતું હશે. તેનું ને દર વરસે છુદું ખજેટ કરવામાં આવ્યું હોય તો તેમાંથી ખેડુતને પેતીનાં સાધનો આપી રાકાય."

"વળી આપાદી ખર્ચનાં બધાં ખાતાનું કામ એક જ ખાતાએ રાખવું નેહ્યં છે, તેમ પેતીનાં સાધનો પણ એક જ જગ્યાએ રહે અને તે સંબંધી જેને જ્ઞાન હોય તેની માફને જ બધી સ્ત્રીને લેવાય અને ઉપજ જગો થાય એમ થવું નેહ્યં છે."

ભાવનગર રોડ અને વડોદરા રોડના બેગા સહકારથી એક કેટલ સંસ્થા કરવા માટે એ બંને રાજ્ય વચ્ચે "શાસતી વાટાઘાટ સંબંધી આ મીટીંગમાં ચર્ચા નીકળી હતી તે સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવનાં સગ મહાશયરે કહ્યું કે—

"વડોદરા અને ભાવનગરના સહકારથી રૂરી યામ તેમાં ચરાણીઆનું બીડ છે, પણ રૂરીની જગ્યા એવો હોવી નેહ્યં છે કે ત્યાં પાણીનો જથ્થો હોય અને ટોરો ખુલ્લામાં ફેરે એવું એ સ્થાન નેહ્યં છે. નાયજ દિવાન સાહેબ કહેતા હતા કે પદાણીખાનું બીડ છે. પણ ત્યાં પાણીની તળી પડે ખરી જગ્યા સરકાર ઉપર નેહ્યં છે. વડોદરા જેવું મેટું રાજ્ય છે તો રટાક ગારો રાખી રાકાય અને ખર્ચ પણ ઓછુ આવે"

ત્યારે પછી મનુવા પ્લાન્ટેશનવાળા મિ સર્વ-ભનવાન સાથે આ પ્લાન્ટેશનની ખીવવણી સંબંધમાં ફગાઝ થઇ શકે કે નહિ ? એતરો મોસની વગેરે ગાગં થઈ શકે કે નહિ ?" વગેરે ખાખતની ચર્ચા કરી હતી. આ માટે મિ. સર્વલગમને જનાવરોની મુશ્કેલી ખતાયો હતી. અને તેમને એ ગંબીર રિપોર્ટ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરીએ ડીરૂડીકર ચર કરવામાં આવી હતી. અને પહેલે મુકામે ભંડારીઆ થાણુદારની ઓફિસની તપાસણી કરવામાં આવી હતી. સાથે આસિસ્ટન્ટ સાહેબ મિ. હિંમતરાય અને વહીવટદાર મિ. ગાગલાણી હતા. ઓફિસની તપાસણી કર્યા બાદ તપાસણીને અંગે ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં સર પ્રભાશંકરે કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી.

૧. દરેક ગામના તુમારો તે તે ગામે જઈને કરવા જોઈએ. ૩૭ તપામાં નાનામાં નાના ભંડારીઆ તપો છે. તેનાં ૧૦ ગામ છે.

૨. ઇકોનોમીક હોસ્ટીંગનો વિચાર કરવો જોઈએ. એક સાંતીની જમીન એક કુટુંબને તો જોઈએ જ. સહભાગીદાર લુદા કેમ ન પડી શકે? જૂના સહ-ભાગીદારોને લુદા કરી શકાય. “પણ તે ઇકોનોમીક હોસ્ટીંગનો ધારા થયા પછી નહીં. આ સંબંધમાં વહીવટદારે કહ્યું કે, “સો વીધાનો નંબર હોય તો તેમાંથી જે ખર્ચખર્સા ખેડૂત હોય તેને ૨૦ વીધાં વેચવાં હોય તો વેચી શકાય છે. જેને ખેતીનાં સાધનો હોય છે તે ખર્ચખર્સા ખેડૂત કહેવાય છે.”

૩. કાગળો શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તેના ખુલાસામાં થાણુદારે કહ્યું કે “કાં તો આમુક હકીકત પટેલ જાહેર કરે અથવા લખે એટલી તપાસ થાય.” પોતે કહ્યું કે “તમે ત્યાં ત્યાં જ તેનો નિઃકાલ કેમ ન કરો?” થાણુદારે કહ્યું કે “રીધી લીટીના વારસદારમાં અથવા તો ખોરડું સુખડી વડીએ આપણું હોય તો પણ મંજૂરી જોઈએ છીએ. રાજ દસખાર તુમારો આવે છે પણ છતાં ફેરણી બગાજર થાય તો કામ ઝોણું થાય ખરું.” પોતે કહ્યું કે “સીધા વારસદારનું નામ દાખલ કરવાની થાણુદારને સલાહ આપવામાં આવે તો ઘણા તુમારો ઝોણા થાય.”

૪. ગામના પરાયતા મેનીસીંગ ટેવીસીંગ અને બનેસીંગ ટેવીસીંગનો બહુ ત્રામ છે, એવો હકીકત જાહેર થતાં (જેઓ બંને તેમના દાદા જમીન ન થવાથી બાવનગરની જોશમાં હતા.) એમના સંબંધમાં

પોલ અને મુખીનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો. તેમ ગામના લોકોનો પણ અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો તેમની સામેની ફરિયાદ હોય તેઓને તો. ૧૫ મી સાંજે તળાવની બાવનગર જતાં. રોથને હાજર રહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું. એ બંને જણાની માને પણ હાજર રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું.

ભંડારીઆ થાણું તપાસી ત્રાપજ બંગલે મુકામ રાખવામાં આવ્યો હતો. અને બીજે દિવસે ત્રાપજ થાણુની તપાસણી કરવામાં આવી હતી. ત્રાપજ તપાસનાં ૨૨ ગામો છે. આ થાણુની તપાસણી પ્રસંગે જણાવ્યું હતું કે: “આ ગામના તુમારોમાં બેદરકારી છે. તુમારો બાંધી રાખેલા છે અને પિપરડા ગામે મેચીએ ખોરડાની માગણી કરી છે એ ગામે થાણુદાર રફે વરસથી ગયા નથી. ૧૫-૫-૩૬નો ત્રાપજના એક ગરાસીઆનો તુમાર હજુરમાં ગયો છે તેનો હજુ જવાબ નથી તે સંબંધી ફરીઆદ થતાં તપાસ કરવાનું કહ્યું.

થાણુ સંબંધી કામ પૂર્વે થયા પછી ત્રાપજમાં સહકારી મંડળનું સંમેલન બરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સર પ્રભાશંકરે પ્રવચન કરતાં કહ્યું કે:—“હું કામ કરવા નીકળ્યો છું. બાપણ કરવા નહીં. મારી ઇચ્છાથી નહીં પણ આ ધડપણે મહારાજની ઇચ્છાથી નીકળ્યો છું. તેઓ મહારાજ બાવસિંહજીના પુત્ર છે. અને તમે એમને ઝોળખો છો, એમણે મને કહ્યું કે “લોકોના ઉપરનું કરજ મટાડ્યું છે ખરું પણ તેઓ પાછા કરજમાં પડ્યા છે કે નહીં તે બાબતની તપાસ કરી તારા જેવી ખાત્રી મને દોર નહીં આપી શકે.” એટલે મારે તમને સૌને પહેલું તો એ કહેવાનું છે કે ખેડૂતો કરજમુક્ત થયા પછી પાછા તેમાં પડ્યા છે કે નહીં? કરજમાં પડ્યા હોય તો તેનાં કારણો, ઇલાખો અને દંડખારને એમાં શું કરવા જેવું છે એ વિચારથી મહારાજને મને નોકલ્યો છે. હું કહું છું તે તમે બધા સાથે સાંભળો છો એમાંથી કાઢ કહેશો કે ફરી કરજ થયું છે કે નહીં? એક ખેડૂતે કહ્યું કે ‘અમે ફરી કરજમાં પડ્યા નથી અને અમે

અમારે સારી રીતે ચલાવીએ છીએ.' આ વાત ખરી છે. પણ શહેરમાં બેઠાં ખેડૂનોતો વિચાર ન થઈ શકે એટલે મારે રહેઠાણ ગામડામાં ગળવા માણું છું. પણ તે પહેલાં વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે જાણવાની મારી ઈચ્છા છે. મોમાં વીશ જણને કદાચ કરજ થાય એને હું કરજ ન કહું કારણ કે એ તો પાક વખતે આપી શકે પણ મોના એ'શીને કરજ થાય તે સ્થિતિ તો સહન ન થઈ શકે એવી છે. સો રૂપિયાનો ખાતેહાર અહીંસ રૂપિયા વ્યાજના શી રીતે ભરી શકે? આ વિચારથી કરજ મુક્તિનું કામ હાય ધરવામાં આવ્યું હતું. છતાં પણ જો હવે ફરી કરજ થયું હોય તો એનો ઉપાય કરવાની મારી ઈચ્છા છે. અને હું મહારાજને કહી શકું કે આપે પ્રભ ઉપરથી ભાર ઉતાર્યો છે તેમાં તેઓ ફરી પડ્યા નથી.

કરજના ભારમાં ફરી ન પડવાના મારી નજરે બેજ રસ્તા લાગે છે.

(૧) ત્યારે મોમાસુ આવે ત્યારે દરબાર તમાવીની રકમ જોઈએ તેટલી, વિલમ્મ ક્યાં વગર આપે. પણ તે સાથે જો વાત પણ ગામી છે કે ખેડૂને જરૂરિયાત જેટલું જ માગવું. કારણ કે વધારે બોલે ભરશે તો વરમ આખરે તેનો ભાર અસહ્ય લાગશે. માટે તમારે શિખવાનું છે તે એ છે કે ઉપડી શકે તે કરતાં વધારે ભાર ન ઉપાડવો. એટલે તમાવીની રકમ રીતસર, જોઈએ તેટલી અને ટાણે મળે. એ વાન બધા ઓદિમગને પણ કહેવાનો મારો વિચાર છે. પણ તમને આ વાત પહેલ વહેવી કહે છું. તમારા ઉપર આજુ દિલ્હસ્તાન આંખરાખીને જોઈ રહ્યું છે, કે જાવનગરે ક્યું છે તેમાં શું મત્ત છે! જો તેમાં મને નિષ્ફળતા મળશે તો મારો સ્વત્તાવ છે કે દુનિયાને દોલ વગાડીને મહેર કરી દઈએ કે કાઈ આણું કરશે નહીં. માટે મારે દરેક ખેડૂતનું મન જાણવું છે કે દરબારે ક્યું છે તે બરાબર છે કે નહીં! અને કરજ મુક્ત થયા પછી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરી છે કે નહીં? કરજના વ્યાજના

ખેડૂતોને દર વરસે વીશ લાખ રૂપિયા ભરવા પડતા હતા, તે વ્યાજની રકમ બચવાથી ખેડૂતોને ખરેખર લાભ થયો છે કે નહીં તે પણ મારે જાણવું છે.

(૨) કરજમાંથી બચવાનો બોલે ઉપાય કાઢવું મરણ થાય ત્યારે કે લગ્ન થાય ત્યારે ખેડૂતોને ખરચ થાય છે તેવાં ખરચ કરતાં સંભાળ રાખવાની છે. આવાં કામો માટે તમને દરબાર પાસેથી તમાવી મળી શકે નહીં. એટલે તમારે વેપારી પાસેથી લેવું પડે. પણ આવાં કામો માટે તમારે ખરચ પહેલેથી નક્કી કરવું જોઈએ એટલે મારો વિચાર છે કે દરેક જાતિએ પોતાની જાતિના સામાજિક ધાન્યો કરી દરબાર પાસે તે મંજૂર કરાવવા. અને તેમાં જો લગ્ન થાય તો ખીજા આગતોમાં જેમ કાર્ટોમાં જવાય છે તેમ આમાં પણ જવું. આથી તમારી પાસે રૂપિયા બચશે. અરક અને પંચેવાળની જાતિએ અવોધારો ક્યો છે. તેમ દરેક જાતિએ પોતાનો કાયદો કરી બંધ કરવો જોઈએ.

તમારે આવાં કામો માટે રૂપિયા લેવા પડે તો તે તે તમારા ગામના વેપારી પાસેથી જ લેવા પણ પગામના વેપારી પાસેથી ન લેવા. કાઈ એમ સમજવું હોય કે દરબારથી આપે છે માટે વેપારી પાસેથી રૂપિયા ન લેવા, પણ તે બરાબર નથી. વેપારીઓ પણ ખેડૂતોને મદદ આપનારી એક જાતિ છે. પણ તેને ખેડૂતો પાસેથી પોતાના રૂપિયા વસૂલ થવાની ખાત્રી નથી માટે વધારે વ્યાજ લે છે. પણ તમેજોને વસૂલની ખાત્રી કરી આપો તો પછી વેપારી પોતાના સ્વાર્થને માટે તમને ચોંટી ગ્રહેવાનો. પણ તે પછી જુઆનો જોમ નહીં વળગે. જોને તેમાં લાભ છે. હું વેપારીને કહું છું કે તમારા વિના અમારે કાઈ કરવું નથી. દુષ્કાળ પડે ત્યારે દરેક ગામમાં જો વેપારી હોય તો આખા ગામને મદદ આપી શકે. દિલ્હસ્તાનનો નહીં પણ એકવા જાવનગર રાજ્યનો જ દાખલો લખએ તો દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતો બચાવવા બે કરોડ રૂપિયા એક વરસમાં જોઈએ. એ કામ રાજ્ય કરી શકે નહીં, એ તો વેપારી જ કરી

સર. આ રીતે વાણીઆઓ અને કણ્ણીઓનો સંબંધ સુધારવાનો મારો આશય છે. અને કણ્ણીઓને ધીરેધીરે વાણીઆઓનો એક પણ રૂપિયા ખોટા ન થાય એમ કરવાની મારી ઇચ્છા છે. પણ એ ત્યારે જ બને કે ખેડૂતો જોઈએ તે કરતાં બિલકુલ વધારે નહીં એટલું અને વરસની આખરે પૂરેપૂરું આખી રાકામ એટલું કરજ કરે ત્યારે ખેડૂતે પોતાના હૃદયને સાફ રાખવું જોઈએ. કારણ કે જેનું હૃદય ચોકકસ નહીં હોય તેના મોઢામાં કાંઈ નહીં આવે. પરંતુ ઉપર ભરોસા રાખી મહેનત કરવી. છતાં ખેડૂતો નહીં સુધરે તો તેને માટે એકજ રસ્તો છે અને તે એ કે જે ખેડૂત રાજ કરજમાં પડ્યો રહે તો પછી તેને ખેડૂત મટાડી દેવો. એથી ખેડૂતને પણ ફાયદો થાય અને દરબારને પણ ફાયદો થાય.

દરબારશીની ખાસ ઇચ્છા છે કે દરેક ગામે આમ્ય પંચાયત યાય અને જે ખેડૂતને એ તમાવીની ભલામણ કરે એ ખેડૂતને જ તમાવીની રકમ મળે. આથી એક ફાયદો એ થાય કે આમ્ય પંચાયતવાળા જીવું ખોરી નહીં. તેઓ દરેક ખેડૂતની જરૂરિયાત જાણતા હોય એટલે જેને જેટલું જોઈએ તેટલું જ મળે, અધિકારીઓ ઉપરની જવાબદારી પણ ઝીણી થાય, એઓ તો આમ્ય પંચાયતની ચિઠ્ઠી પ્રમાણે તમાવી આપે એટલે તમારે પણ અડચણ ન પડે. આ વાતનો તમે બધા વિચાર કરી જો.

મેં તમને કરજમાં પડવાનાં કારણો બતાવ્યાં છે. તેમ તેમાંથી નીકળવાનાં કારણો પણ બતાવ્યાં. પણ એ બધાનો ઉપાય આમ્ય પંચાયત છે. તમે બધાં અહીં ધરડા બેઠા છો. પણ તમારા બધા કરતાં હું વધારે ધરડો છું. મેં તમને જાણાવ્યો છે. પહેલાં આખા હિંદુસ્તાનમાં આમ્ય પંચાયતો હતી, તે વખતે દોરો કેવાં હત્યા અને અત્યારે કેવાં છે ? એટલે આમ્ય પંચાયત હોય તો તમને પંચાયતમાંથી પૈસા મળે અને તમે દોરોનો ઉછેર પણ સારી રીતે કરી શકો. આમ્ય પંચાયત હશે એ ગામમાં ઢાંઢાઓનો ઉછેર

પણ સારો હશે. આમ્ય પંચાયત તમને કરજમાં નહીં પડવા દે. અંદર અંદરની તમારી તકરારો આમ્ય પંચાયત પતાવી દેશે, એટલે તમારે ભાડું ખરચી હાલાકી બોગવી ભાવનગર સુધી નહીં આવવું પડે. વળી સહકારી મંડળમાંથી તમને જોઈએ તેટલા ખર્ચ પૂરતા પૈસા મળી શકશે. તમારે ત્યાં સહકારી મંડળો છે તેથી હું ઘણો ખુશ થયો છું. આ મંડળો માટે ગામ જેટલા રૂપિયા એકઠા કરે છે એટલા બીજા દરબાર આપે છે. ગામનો વાણીઆ પણ જો એ મંડળોમાં પોતાના રૂપિયા નાંખે તો એને વ્યાજ સાડું મળે. અને સહકારી મંડળોમાં આખા ગામની જવાબદારી હોવાથી એના રૂપિયા ખોટા થાય નહીં. આ રીતે સહકારી મંડળોમાં વેપારીનો સ્વાર્થ ભળવાથી હિંસાળ બરાબર રહે અને લોકોનાં નાણાંની સલામતી રહે.

આમ્ય પંચાયત કાયદા પ્રમાણે નહીં પણ તમે માગો તે ધોરણે આપવાનો દરબારનો રિવાજ છે તે તો તમે જાણો છો. પણ તમે ઉપાડી શકો અને ચલાવી શકો એટલું માગવું. પાછળથી જેની ના પાડવી પડે એવું ન માગવું. આમ્ય પંચાયત હશે તો તમારા છોકરાં સાડું ભણશે ભણવાથી અક્કલ વાળાં થશે અને ધાળાના કારમમાં મોકલશે તો સારા ખેડૂત બનશે. એ કારમમાંથી ખેડૂતના ૭૩ દીકરાઓ ભણીને ખેતીના પધ્ધતિમાં પડ્યા છે. પહેલાં હતું તેમ આમ્ય પંચાયતથી દોરનો સારો ઉછેર થશે અને ગામની તંદુરસ્તી વધશે. દોર સારાં નહીં હોય તો તમે ખેડ શું કરી શકશો ? સારાં દોર થવા માટે દરેક ગામે દરબારશી તરફથી એક એક સાંઠ આપવાનો રિવાજ છે. તમારે તેની કીમત આપવાની નથી પણ ગામ એને ખડ આપવાનું છે. આ રીતે આમ્ય પંચાયતથી આખું ગામ તમારા હાથમાં આવે છે એટલે તમે એવું કરો કે હું મહારાજને જાણને દેવી શકું કે મહારાજ કામ પતી ગયું છે. નહીં તો પછી હાથ નેડીને મારે એમ કહેવું પડશે કે મહારાજ તમારી પ્રત્ન તો એવી છે કે મારાથી

દેશી રાજ્ય

મુધરી શેકે એમ નથી. મને મહારાજે એવા વિશ્વાસથી આ કામ સોંપ્યું છે કે આ કામ કરશે તે જરાબર કરશે. હવે તેને સફળ બનાવવું કે નિષ્ફળ બનાવવું તે તમારા હાથમાં છે. આથી વધારે હવે કંઈ મારે કહેવાનું નથી. ”

ત્રાપજકર કવિ ત્રાપજના વતનો છે એમણે આ સંમેલનમાં ઠીક પ્રવચન કર્યો હતો. ત્યાંની સહકારી મંડળીની સ્થાપના કવિ ત્રાપજકર અને જીજ સરવે સ્થાનિક ગૃહસ્થોને આજારી છે. ડીરટ્રીક્ટની મુસાફરીમાં ત્રાપજનું આ ઉપરનું પહેલું બાથણ હતું. એમના વકતૃત્વનું રામઘ્ર વલણ ગ્રામ્ય પંચાયત સ્થપાય અને પચાયત આખા ગામનો વહીવટ કરે તથા દરબારશીને વહીવટ પરત્વે ઓછી તકલીફ રહે એ પરત્વે હતું. લોકોએ બહુ સ્થિરતાપૂર્વક આ બધું સાંભળ્યું હતું અને જેઓને કંઈ ખુલાસા પૂછવાની ઈચ્છા હોય કે ફરિયાદ કરવાપણું હોય તે મંબયી પણ પોને છૂટ આપી હતી.

સાને ત્યાંથી મોટરમાં સર પ્રભાશંકર તળાખ

પધાર્યા હતા. તળાખનું ફ્લેગ સ્ટેશન કે જે ગામથી લગભગ બે અઢી માઇલ દૂર છે. ત્યાં સભન ગખી સર પ્રભાશંકરે મુકામ રાખ્યો હતો. આ સ્થાનનું શાંત વાતાવરણ અને હવા પાણી એમને સારાં લાગ્યાં હતાં. હૃદયના સતત રહેતા દુઃખવાને અંગે કંઈક આસાએશ જેવું પણ લાગ્યું હતું. તળાખની વહીવટદાર રા. દયાશંકર હતા. તેમ આંહી દક્ષિણ વિભાગના આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી રા. રા. હરિલાલભાઈ પણ હાજર હતા. આથી નળજી તબિયતમાં પણ તેમણે વસુલાતી અધિકારી તરીકે સ્ટેટના બધા સ્ટાપ પેપરો ઉપર રાત્રીનો ઉગરો વેઠી સખ્યાબંધ સહીઓ કરી આપી હતી. અને પ્રચલિત ધોરણ પ્રમાણે પોતાના હોદ્દાની નાનામાં નાની ફરજને પણ અનુસરવાની તત્પરતા દર્શાવી હતી. આ પેપરો હમરોની મંખ્યામાં હોવાથી પોતાના તત્કાલ ઉપરીની સૂચનાથી હવે પછી મહીનો રખર સ્ટેપ બનાવવાનું કરાગ્યું હતું.

કૃપારામની કથા

અત્યારે અમાગ કુટુંબમાં જેટલા લણેલા છે, એટલા નોકરીએ વળગી ગયા છે. અને તે દરેક પોતાના ગળના પ્રમાણમાં રોટલો ખેળવી લે છે પરંતુ અમારા કુટુંબનો પરપરાનો વ્યવસાય એ નથી. મૂળે તો અમારા વડવાઓ દયા વાતીની સાથે વૈદકનો ઉદ્યમ કરતા અને તેમાથી તેઓ સુખથી પોતાનો યોગક્ષેમ ચલાવતા હતા. એમને આ ઉદ્યમ પણ નિષ્કામ જેવો હતો. ત્યાં પોતે રહેતા હોય ત્યાં અને આમપાસના ગામડાઓમાં કોઈ માંદુ સાબુ હોય ત્યારે તેઓ જતા. ખીમારની પ્રતિ નોંધેલા આપના અને જો માથે સાથે ગામમા દાઢ કથાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો તો તેના પણ લાભ હિસાવતા. શાસ્ત્રમા એમ કહ્યું છે કે દરદીને નેપા જનાર વૈદની પરિમલ્લ જ્ઞાતિ ન જોઈએ. આ સિદ્ધાંતનું અમારા પૂર્વજો વધારાવધ પાલન કરતાં, જેઓને ત્યાં તેઓ જતા ત્યાંથી માત્ર એક ટકું સીધું લઈ હાથે મોઢ ખનાવી ધરધણીને આશીર્વાદ આપી ચાલી નીકળતા. પરંતુ ચાતુર્ભાસમા જ્યારે તેઓ ગામોમાં ભાગવતની સપ્તાહમાં ખેસતા ત્યારે ગામના લોકો કલ્પિતભાવથી આપી સકાય એટલું એમને આપતા. ધરની સ્ત્રીઓ માટે પહેરવાનાં કપડાં, પોતિયાં, માદરપાટ, ખાટલા, ગોદાં, પહેરવાનાં પગરખાં વગેરે ચૂકના મર્ચ ઉપરકરણો આ સપ્તાહે દરમિયાન મળી રહેતાં અને અમારા પૂર્વજો જે મલીનાની તકલીફને ઝાંઝે બાડીના દસ મહીના શાંત ચિત્તે ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં અને ધરની ખેડમાં વિતાવતા. હાલના જેટલી અંગ્રેજી વિદ્યાનો તો તે વખતે પ્રચાર શેનો હોય, પરંતુ શુભરાતી બાજુનાર પણ ખટ્ટ ઓછા હતા જેઓ ચોટું મળુ ફરેલી બાજુના હોય તે વિદ્યાનામાં ખપતા. અને રાજદરબારમાં એમનું ઘણું માન હતું. અમારી યાત્રિમાં બીજી બાજુ કરના સરકુન બાપાનો પ્રચાર

વિશેષ હતો. અને અમાગ ગામમાંથી ધણી ખરા વડોદરાની પાઠશાળામાં સંસ્કૃત લણવા જતા. અમારા એક પૂર્વજ આશરે પાંચેક પેઢી પહેલાંના-વડોદરામાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરના અને ત્યાંથી પોતાના વડીલોને પુરી ખબરનો પત્ર પણ સંસ્કૃત ભાષામાં લખતા હતા. તેઓ વડોદરાથી લણી આવ્યા પછી અમારા ગામના ગળએ એમને ખેડવાણુ જમીન બંધિત આપી બહુ માન ક્યું હતું તેઓ સર્વત્ર પરિત્રા નામથી ઓળખાતા. વડોદરા જેવા શહેરમા લાખો વખત વસવાટ કરનાથી પેશા અને મરાઠા રાજ્યકાળનો મંધી મેંજ તમા જેમાથી એકનાં વળતાં પાણી તમા અંગ્રેજી ગળ્યનો સર્વોચ્ચ નજરે જોવાથી એમનામાં બહુમત ક્રાંત વિકસી હતી. અને મેં નજરે તો ક્યાંથી જોયા હોય પણ અમારા કુટુંબમા કહ્યુંપરખા સાબળુ છે, કે પડિતલ ધણી પ્રતિશારાણી પુરુષ હતા. અને એમની વિદ્વતા આમપાસ બધે પ્રસિદ્ધા પામી હતી. એ કાળમાં હાપખાનાં નહોતાં એટલે જ કાંઈ લખાતું એ સુરાત્મ હસ્તાક્ષરે લખવામાં આવતું હતું.

અમારા કુટુંબમાં ત્યારે કોઈ એ ભાગે વહેંચણી કરવામાં આવી ત્યારે દરેક વાઈને ભાગમાં વાળી-આઓનું સાદું જેપુ દરજ્જા આવ્યું હતું. ઉપરાત દરેક વાઈને ભાગમાં પોથીનું એક પોટયું મળ્યું હતું. અને એ વહેંચણી પણ જાણે વળગના પોરણે કરી હોય એમ જણાતું હતું. કારણકે ભાગવતનાં, ગીતાનાં અને વિચારસાગર વગેરેનાં પાનાં દરેકના ભાગમાં ફાળવણીના પોરણે કરવામાં આવ્યાં હોય એમ લાગતું. આંતું એક પોટલું તાજેતરમાં વીંખતાં એક સરખા વાતાં મારા જોવામાં આવી, આ પોતો પડિતજીનો હસ્તાક્ષરે સંસ્કૃત ભાષામા લખાયેલી હતી. એમની રચયિત હતી કે ઉદ્ધૃત હતી તે તો કદી શકાય

એવું નથી, પરંતુ તેઓ એવા સમર્થ તો હતા કે આવી કાંઈ કયા રચવાનું એમને મન સુલભ હતું. મને વાતોમાં બહુ રમ નહોતો હોવાથી પહેલા તો આ લખાણ ઉપર મેં ધ્યાન ન આપ્યું પરંતુ અક્સ્માત એના અંત ભાગના એક શ્લોક ઉપર મારે ધ્યાન ગયું એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે હતો.

હૃષારામમ્ વૃત્તમ્ ભક્ત્યા શ્રુણુયાદ્ધાપિ
યો નરઃ ।

સોઽપિ વિષ્ણુ મિયનરઃ કામસિદ્ધિ—

મવાપ્નુયાત્ ॥

કામ સિદ્ધિની ઇચ્છાવાળા કોઈપણને થાય તેમ મને પણ પછી તો એ આખી કથા વાંચી જવાનું મન થયું. તેને પુરાણપ્રિય ભાષામાં આ કથા હતી એટલે વાગમ માટે તો તેનું મધ્યાશુદ્ધિ સ્વતંત્ર કરીને મંત્રોપ માત્ર છુ આથી મૂળ કથારમને ક્ષતિ પહોંચે એ નિર્ભય વાત છતાં વાચનરાઓ નેશે કે કમાનાં પાત્રોનું ચાત્રિયોદ્ધક અને જાણે અરે લાગી જતું હોય એવું ચિનરવામાં આવ્યું છે. ઇત્રિના દર બાગની વાન છતાં આ જગતમાં પણ જ્યાં ત્યાં કથાનાં ગાનાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હરે છે કથાઓની છે, કે જોકે વખત સ્વર્ગમાં ઇત્ર મહારાજ દગાગ ભરીને બેઠા હતા. તે વખતે કૃપાગમ તામને એમને એવક જે ઇત્ર મહારાજનો ઘણો કૃપાપાત્ર હતો તે મિદાસન ગમીય સાત ચિત્તે બેઠો હતો તેનું ગતનું કાર્ય પણ ઇત્રામન પામે એગવાતુ હતું ઇત્ર મહારાજની કૃપાથી ઇત્રમિદિ વિદ્યા કૃપાગમને વરી હતી. ઇત્રમિદિનું સ્થાન પણ મહારાજના મિદાસન સમીપ હતું. ઇત્રમિદિની પ્રાપ્તિ થવાથી કૃપાગમનું સ્થાન દેવવર્ગમાં અદિતીય જેવું હતું અને એના પ્રતાપે કૃપાગમ આપણને ભાગ્યજીન કરી મકંઠ કે ઇત્ર મહારાજનો આગમો દગારો એવો દેવને ભય પડ્યો હતો. એટલે મરે દેવો કૃપાગમથી ભવાગિન ગત્તા કરના અને જાણે ઇત્ર હોય એ પ્રગર્ભ, મને કમાને પણ એને મારકાંટા.

ઇત્ર મહારાજની કૃપા અને ઇત્રમિદિની પ્રાપ્તિ, એનું અનાધાગણ બળ ધરાવનાર કૃપાગમની દૃષ્ટિબંધા દરબારમાં ઇત્રસિદ્ધિ ઉપર પડી. ઇત્રસિદ્ધિએ રિમત કર્યું અને ઇત્ર મહારાજને તે બોલ્યું. જેવું ઇત્રાણીનું સ્થાન છે એવું જ સ્વર્ગમાં ઇત્રસિદ્ધિનું સ્થાન હોવાથી અને ભર્મા દગારમાં કૃપારામે અવિવેક કર્યો હોવાથી તે મહારાજની અકૃપાનું પાત્ર બન્યો, પરંતુ ટુરત કાંઈ ન કહેતાં જ્યારે પોતે આવાસમાં પધાર્યા, ત્યારે કૃપાગમે બોલાવી પૃચ્છા કરી અને અવિવેકનું કારણ દર્શાવવાનું કહ્યું. કૃપાગમ મહારાજનો સેવક હતો પરંતુ સેવાવૃત્તિમાંથી જેમ ઘણા અયોગ્ય માણસોમાં થાય છે તેમ તેનામાં શુદ્ધિના પ્રભાવે મદ અને સ્વાર્થની વૃત્તિ જન્મ પામી હતી. વાક્યાતુરીમાં કૃપાગમ હોશિ-આર હતો. યુક્તિથી એણે કહ્યું કે “શુદ્ધનો મારે થાય પણ નારદ ભગવાને કેટલાક દિવસો પહેલાં મને કહ્યું હતું તે વર્તમાન ઇત્ર મહારાજનો ગભ્યકાળ પૂર્ણ થવામાં છે અને બધા દેવોની ઇચ્છા છે, કે જે ઇત્ર મહારાજનું સ્થાન કૃપારામે મળે તો સમગ્ર દેવમંળી સુખરૂપ છંદગી ગાળી શકે. કહ્યું હોય કે ન હોય પણ કાળને વશ તો આપ અને હું બન્ને છીએ. એટલે અત્યાર સુધી તો આપની કૃપાથી મારે એકાદી જીવન ચારણ, એ જીવનથી મને મંત્રોપ છે, મને તો ઘણી વખત એમ પણ થયાં હરે છે કે જગતમાં પ્રભુએ નારી જગત શા માટે પેદા કર્યું હશે ? પરંતુ થવાની ક્રિયા મિથ્યા થઈ શકતી નથી, એવા વિચાર-વમળે ચડતા મનમાં એમ પણ થયું કે આ બધા દેવોનું આધિપત્ય પછી મારે સ્વીકારવું પડશે. મારા મનની આવી ધડબાજમાં માગથી અર્ચિતતપસે ઇત્રમિદિ ગામે દૃષ્ટિ પડી ગઈ.” ઇત્ર મહારાજને બોલ્યું કે કૃપાગમને ઇત્રસિદ્ધિ અર્પણ કરવામાં આપને દાન થયું છે. વળી તેઓ દેહના રાગ હતા. એમનાં મો વરસ સુધીનો એમને ગાગ્રાજનો ચતુરભ હતો. સેવકોના સ્વરૂપ તેમજ ને તેમના ઉપર બન્યો અયોગ્ય રીતે કૃપા થઈ

ગય છે તો તેમની વૃત્તિઓ કેવી લાંબિકતાથી ઘેરાઈ ગય છે, એનો એમને ખ્યાલ હતો. એટલે જો કૃપાપાત્ર સેવકો આત્મલાનવાળા અને પોતાના સ્થાનને સમજનારા નથી હોતા તો પોતાના સ્વભાવથી પોતાનો કેવો અધઃપાત તેઓ કરે છે, એવો પણ એમને અનુભવ હતો એમણે પોતાના અનુભવથી જાણી લીધું કે “મારી અમાગાન્ય કૃપાનો દુરુપયોગ કરી, પોતાના મૂળ સ્વરૂપને લીમરી બધું ઈન્દ્રિયસિદ્ધિની સાહાય્યથી દેવગણોમાં દુર્બર પ્રવૃત્તિ આપતો હશે. અને ઈન્દ્રિયસિદ્ધિ એટલે મારી મક્તિ. એટલા માટે નાનકે લગવાને સ્વર્ગમાંથી એને સ્થાન બ્રષ્ટ કરવાનું ઈચ્છ્યું હશે ”

રોકો ન્યામુદ્ધી સેવકપદને યોગ્ય કાર્યો કરે છે ત્યાં સુધી તેઓ સર્વના કૃપાપાત્ર બન્યા નહે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ મહારાજને નામે લોકોમાં વચેલ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે એમનાથી લોકમાત્ર ભવભીત રહે છે. જેઓ સદૃશી હોય છે તેઓ તો આવા સેવકોના પ્રતિજ્ઞાથી પણ નાસે છે. આવા સેવકો મહારાજ પાસે અતીશય નમ્રભાવે આવાકિતપણે વર્તતા હોવાથી મહારાજને એમના દોષો તત્કાળ દૃષ્ટિમાં આવતા નથી અને તેથી લેક્ષમાંથી પણ કોઈ, પરિણામ શૂન્ય આવશે એવા ભયે મત્વ હકીકત બહાર કરતા નથી. ધંદ મહારાજનો સેવક કૃપારામ આ કાઠિનો સેવક હતો. એનો પુણ્યનો અંચલ એવો હતો પણ શુદ્ધાચાર્યે ચરુપ્રભે ભક્ષામણુ કરી નારકા જગતમા તે દારપાળનું કામ કરતો હતો ત્યાંથી સુક્ત કરાવ્યો હતો. સ્વભાવે ગરીબ હતો પણ નારકા જગતમા લાભો વખત રહેવાથી અને ત્યાં પ્રવેશતાં અનેક માણસોના મદવાગથી એનું મન મલિન બની ગયું હતું. અને દેવોના દરબારમા આવ્યા છતાં મનની એ મનિનતા સુધરવાને બદલે ઉલટી વિરૂપ થવા પામી હતી. પણ સ્વર્ગમા ગહેવાથી ત્યાંના પુણ્યના આવરણે એ વિરૂપના આન્ગાલિત મર્ધ મથેલી હોવાથી કૃપારામથી દેવોને ભય રસા કરતો હતો કે એ આપણો મિત્ર છતાં સંભવ છે કે રાત્રનું કામ કરી, ઈંદ્ર મહારાજનો અધુગમે હૃત્યન્ન કરાવે.

ધંદ મહારાજનાં શબ્દકાળનાં વચ્ચે સમાપ્ત થતા આવ્યાં હતાં. અને એમનો અનુભવ, જ્ઞાન, શુદ્ધિ વગેરેની સાથે અવગત્યા પછી પકવ થઈ હતી. તેથી એમને પ્રાધવાર પગવલખનની જરૂર પડતી હતી. એમની આ પરાધીનતાનો લાભ ઈન્દ્રસિદ્ધિ દ્વારા કૃપારામે મહજ પ્રાપ્ત કરી લીધો. પરંતુ અધા દેવોએ નારદ આગળ બઈ જાહેર કર્યું કે “આપે જોને નારકા જગતમાંથી શુદ્ધિ આપવી છે તેણે તો દેવોની મધ્યમાં ગેક અન્યથા નારકા જગત ઉભું કર્યું છે, અને આંહી આવી પુણ્ય અંચલ કરવાને બદલે પુણ્યનો શ્વ યાય જોવાં કાર્યો કરે છે, માટે ગણવાન ! એનો કાર્ષ ઉપાય થયો જોઈએ, નહીં તો આ જગતમાં સ્વર્ગ જેવી મંદથા નામશેષ થઈ જશે. કૃપારામ જો કે બહારથી શુદ્ધીલ જણાય છે, પરંતુ એની પ્રવૃત્તિમાત્ર એવી છે, કે ઈન્દ્રાસન રામીપ એમવાને માટે એ પોતે જ યોગ્ય છે એમ માને છે. માટે આ બાબતનો કાર્ષ ઉપાય થયો જોઈએ. તેમ ઈન્દ્રસિદ્ધિને પણ એણે લાંબિત કરી છે ”

અભિમાની માણસોના અભિમાનને પોપણ મજે છે તો એ પોપણ એના મત્વર નાશનું નિમિત્ત બને છે એ એવું પદ છે, કે બીજાના કહેવાથી તો શું પણ અનુભવથી પણ તે પોતાના સ્વરૂપને જાણી શકતું નથી અભિમાન એ વ્યાધિ છે, અને કુપથ સેવનથી જેમ વ્યાધિમાં વૃદ્ધિ યાય છે તેમ પ્રથસા વગેરે ગ્રિય વચ્ચેનાથી દુષ્પદનો વ્યાધિ પધર્તા તે નાશનું કારણ બને છે. એટલા માટે કૃપારામને શિખામણથી નહીં પણ એની વૃત્તિઓને પોપણ મજે એવા રાષ્ટ્ર પ્રયોગથી સુધારવા અને દેવોના અપવાય દૂર કરવાનું નારદજીએ જોયું અને તેથી કૃપારામના અભિમાનને પોપણ એવા ઈન્દ્રાસનના મોદમાં નાખી નારદજીએ એની દુષ્કૃતિને ઉત્તેજ. એ દુષ્કૃતિએ, “હું પણ ઈન્દ્રાણીની સાથે દેવોના દરબારમાં એક વખત બિરાજમાન થઈશ.” એવા એવા વિચારે ચઢાવી ઈન્દ્રના અભિશાપને પાત્ર બનાવ્યો. ઈન્દ્ર મહારાજે કૃપારામને કહ્યું કે “તારો દોષ ક્ષનવ્ય હોય પણ

દુઃખમાનથી દોષનું નિવારણ થોડા રીતે થઈ શકતું નથી. એટલા માટે તેને સ્વાનુભવથી જાન પ્રાપ્ત થાઓ અને મહિતલગા તારો વાસ થઈ તારી સર્વ આશાઓ પૂર્ણ થાઓ. ” આ રીતે ઈંદ્ર મહારાજની સાપિત થઈ કૃપારામ મહિનવમા ઉતપા.

કૃપારામે મહીતલના પાંદનગરમાં જોવા પ્રવેશ કર્યો કે દેવથોએ ત્યાંના શ્રેષ્ઠ તેને સામા મળ્યા. નવતર દેહધારીને જોઈ એ દેશના રીવાજ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠિકે કૃપારામનો સત્કાર કર્યો અને પોતાના મદાસથે તેને લઈ ગયા. ગમે તે સંયોગોમાં પણ મનુષ્યો પોતાની પ્રકૃતિને ત્યાંની શક્તિમાં નથી. એટલે ન્યારે શ્રેષ્ઠિકે કૃપારામને આગમન કારણ પછું ત્યારે મત્ત દકીકત જાહેર કરવાને બદલે એણે કહ્યું કે “ હું ઈંદ્રમહારાજની આરાધી સત્ત શોધનને માટે જીવાત્માઓમાં મુકિતનું પ્રગાદકાર્ય કરવા વિશ્વની સુગાદીમાં નીકળ્યો છું ” આટલું વાક્ય પૂરું કરતાં ત્યાં તે આગળ બોલવા જાય છે ત્યાં તેની જીવિતાળવા માથે જાણે જરાઈ ગઈ હોય તેમ તેનો વાણિ પ્રવાહ અટકી ગયો. કૃપારામના યજ્ઞમાનને આથી કાંઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહીં. એમણે બહુજ વિનય બાવે કૃપારામને કહ્યું કે “ આપના સ્વર્ગમાં શુ રીત રિવાજે દરો એની તો અમને અહીં કશી માહેતી નથી, પરંતુ અમારા દેશમાં એવો રિવાજ છે, કે ઇંદ્રિયોના અત્યાચારથી ઇંદ્રિયો નિરર્થક થઈ જાય છે; અને તેનો કરો ઇલાજ થઈ શકેના નથી ” કૃપારામને, “ ને એમ હતું તો મને પ્રથમથી કહેતું હતું ” એમ કહેવાનું મન થયું પરંતુ કહેવાની એનામાં શક્તિ ક્યા ગદી હતી? ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠિકે આગળ અલાવ્યું. ‘ પણ એમાં એવું છે કે નવા આગનુકને અહીંના નિયમોની માહિતી નહીં હોવાથી ન્યારે બીજી ઇંદ્રિયોના અત્યાચાર થાય છે ત્યારે પ્રથમની ઇંદ્રિય દોષમુક્ત થઈ જાય છે. ” આટલું કહે છે ત્યાં શ્રેષ્ઠિકાની રિવાજ પ્રમાણે આગનુકના દર્શને આવી ત્યાં કૃપારામમાં ચક્ષુઓ સામે અંધકાર બંધાવા લાગ્યો અને જીવિતાળ મુક્ત થવા લાગી. પોતાની પુત્રીના ગયા પછી પિતાએ આગળ કહેવા માંડ્યું “ પરંતુ ન્યારે નવા આગનુકને અંધીના

નિયમોની માહિતી મળી જાય છે પછી તો એણે બહુ સાવધ રહેતું પડે છે. કારણ કે સભવ છે કે સમગ્ર ઇંદ્રિય સમૂહનો વ્યાપાર એક સાથે પણ બંધ પડે ? ” કૃપારામને આ દુઃખદ સ્થાનનું હવે પૂરેપૂરું જ્ઞાન થયું. દેવોને પરાસ્ત કરવાનું અભિમાન ધરાવનાર કૃપારામને આ નવતર દેશમાં શી રીતે જીવતર જશે એ વિચારે મુઝવી દીધો. સત્યરૂપોને દુઃખ દેવાથી ભોગવવાના હંમતુ એને પૂરું જ્ઞાન થયું ત્યાં પાછું શ્રેષ્ઠિકે આગળ ચલાવ્યું. “ જુઓ ભાઈ, અહીં આવનારાઓને અમે ઘણી શિખામણ આપીએ છીએ પણ તેઓ એવા સ્થળેથી આવ્યા હોય છે, કે ત્યાંના રીત રિવાજો તે ત્યાંની શક્તિ નથી એટલે અમારા આગ્રહ છતાં તેઓ અમારી સાથે નહીં રહેતાં અહીંવાથી થોડે દૂર કેટલાક શાપુરૂપોનો વામ છે ત્યાં જાય છે. ત્યાં એના રિવાજો છે કે જે રીવાજો આવનારાઓને માફક આવી જાય છે. માટે હવે આટલે સુધી આવ્યા છો તો ત્યાં સુધી જઈ આવો, વળી અહીંની માફક ત્યાં ઇંદ્રિય દોષ લાગતો નથી. ત્યાંના પુરૂષો અસુર સવાર અહીં આવે જાય છે પણ તુરંત પાછા ચાલ્યા જાય છે. તમે ત્યાં જાઓ અને સુખી થશો. ” સ્વર્ગમાં રહેનારા કૃપારામને અન્યથા વિધાય રહ્યો ન હતો. મહિતમાંથી કૃપારામ ન્યારે આ પુરૂષોના સ્થાનમાં ગયો ત્યારે દિગત સ્વરૂપી એનો સત્કાર કરવામા આવ્યો. અને અભિશાપનો અવશેષ કાળ આ મહાપુરૂષોના સમાગમમાં જ વ્યતિન કરવાનો એણે દૃઢ મંકલ્પ કર્યો.

કૃપારામની કથા આંહી પૂરી થાય છે. ત્યાર પછી એવું શુ થયું, એ જગાસા રહે છે પરંતુ પાનાઓ ફેંદતાં વિશેષ કાંઈ દકીકત મળી શકતી નથી. મને લાગે છે, કે કેાઈ પુરાણમાં આ કથા સંપૂર્ણ હોવી જોઈએ. અને એ ઉપરથી પડિતજીએ ઉપર પ્રમાણે તેને ઘટાવી હોય. ગમે તેમ હોય! એ બોધપ્રદ દોષ કે ન હોય પણ મને પ્રાચીનતા તરફ પ્રીતિ હોવાથી અને પુરાણરત્નો કાશીમાં રસ હોવાથી એ કથા અહીં પ્રમિલ્લ થાય એ હજી લાગનાથી લખી છે.

અમર વ્યામ

સ્વ. ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા

અને

મરહુમ ઈડર મહારાજા સર કેસરીસિંહજી સાથેના પરિચયો

(લેખક:—જીનો નોકર)

મરહુમ મહારાજા સર કેસરીસિંહજીના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન દાકતર પ્રાણજીવનદાસનો ઈડર રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડાયો હતો. તેઓનું ટુંક જીવનચરિત્ર અરધાને નહિ ગણાય. તેઓ કાશિવાડ તાબાના મોરબી ગામના રહીશ હતા. તેઓના જીવજોગે તે રાજ્યની સેવા સારી બજાવ્યાનું કહેવાય છે. તેમના પિતાશ્રી પણ કારભારી હતા. દાકતર પ્રાણજીવનદાસ બાળવયથી જ ચાલાક અને જીદ્દિશાળી હોવાથી જીવરાતી તેમજ ઇંગ્લેંડ અભ્યાસમાં આગળ વધ્યા અને મેડિકલ લાઈન પસંદ કરી. મોરબી રોટને ખરચે 'M. D.' ની ડીગ્રી મેળવવા વિલાયત ગયા. જીનાગઢના પ્રખ્યાત દાકતર ત્રિભોવનદાસે પોતાની દીકરી તેમની સાથે પરજીવ્યાથી અરસપરસ સંબંધ જોડાયો. વિલાયતમાં તેઓના સહાધ્યાયી અને મિત્રો બે હતા. શ્રી. શુક્લ જેઓ મોરબી રોટને ખરચે "Bar-at-Law" થવા સાથે જ જોડાયેલા હતા, બીજા મિ. એમ. કે. ગાંધી (હાલના મહાત્મા ગાંધી) હતા. તે પણ બેરિસ્ટર થવા સાથે ગયા હતા. દાકતર પ્રાણજીવનદાસે 'M. D.' ના અભ્યાસ સાથે 'Bar-at-Law' ના ટર્મ પણ ભર્યા હતા. 'M. D.' ના ટર્મ પુરા કરી તેના ટીપ્પોમા-સરટિફિકેટ મેળવ્યા. બેરિસ્ટરના ટર્મ તો પુરા કરેલા પણ 'કેલ' થવાનું બાકીમાં હતું. દરમ્યાન મોરબી કોર્ટસાહેબની આદાથી તેઓને પાછા ઇન્ડિયા આવી મોરબી હાજર થવું પડ્યું.

સાથે મિ. શુક્લ બેરિસ્ટર પણ આવ્યા. બંને જણ રોટને ખરચે ગયેલા હોવાથી નોકરીનું બંધન હતું. તેથી નામદાર કોર્ટસાહેબ શ્રીવાધજીના હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા. કોર્ટસાહેબને પણ તેઓને લાયક હોવાવાળી જગો ઉપર નિયત કરવાનું બંધન જ હતું. અરસપરસ બંધનો અદા કરવાનાં હતાં. મરહુમ કોર્ટ શ્રી વાધજી મોરબી જેવા રાજ્યના ગાદીપતિ છતાં તેમની વાણિજ્ય વૃત્તિ વિખ્યાત હતી. એમ કહેવાય છે કે રોટનેથી ઉતારાઓને પણ ભાડાના પૈસા મેળવવાની ખાતર પોતાની ખાસ ગાડીમાં સાથે બેસાડી લાવતા હતા. આવી બીજી બાબતોમાં પણ પૈસા કમાવવાની યુક્તિ વાપરતા. આવી યુક્તિ તેઓ આ બંને રાજ્યની નોકરીમાં જોડવામાં પણ કરી ગયા. મિ. શુક્લ જેઓ બેરિસ્ટર થઈ આવ્યા હતા. તેમને ત્યાંના ન્યુટ્રીસીઅલ આસીસ્ટન્ટના શીરસ્તેદાર તરીકે રૂ. ૩૦ ના પગારથી નીમ્યા. અને દાકતર પ્રાણજીવનદાસ જેઓ 'M. D.' ની ડીગ્રી મેળવી આવ્યા હતા તેમને રૂ. ૩૦ ના પગારથી મ્યુની-સિપાલિટીમાં હેલ્થ ઓફીસર નીમ્યા. આ પ્રમાણે નોકરી આપી બંધન મુક્ત ગયા. હવે આ બંને જણ પણ પોતાની જીદ્દિ વાપરી છં માંસ સુધી પગાર લીધા વગર રાજ્યની નોકરી બજાવી તેમને શીર રહેલ બંધનની ફરજ અદા કરી મોરબી છોડી પોતાનું નશીળ અજમાવણ બીજા ક્ષેત્રમાં ગયા. મિ. શુક્લ રાજકોટમાં બેરિસ્ટર તરીકે વકીલોત કરવા લાગ્યા.

જેઓ એક હોશિયાર અનુભવી અને આગળ પડતા બેરિસ્ટર તરીકે વિખ્યાતી પામ્યા હુઓ! કયા દેશી રાજ્યની મોટામાં મોટી ન્યાયખાતાની હોદ્દા વાળી પગધિનરિયતિ અને કેવી આ સ્વતંત્ર નિર્ણય બેરિસ્ટરની રિયતિ! દાકતર પ્રાણજીવનદામ પણ પોતાની વૈદકીય લાઇનમાં આગળ વધતા ગયા અને ઉવટે વિદ્યાન્વીતી તેઓના ઉપર કેવી તુચ્છમાન થાય છે તે હવે પછી આગળ વર્ણનવામાં આવશે

મહારાજા શ્રી કેસરીમિદહ ની તખ્તીયતમાં ભર-જીવાનીમાં વીશમતા લાગુ થયાનું જણાયાથી તે નરમ ગહેવા લાગી તે કાગળને લીધે ખુદને તેમજ લાગતાવળગતાને ઘણી ચિંતા થઈ વૈદકીય ઈલાજો વખતેવખત સ્થાનિક દાકતરો તેમજ બહારના દાકતરોથી કરાવવામાં આવ્યા તેઓની ચિકિત્સામાં દહુરશ્રીએ Diabatis (મધુ પ્રમેદ) હોવાનું જણાયાથી તેના ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા પોલિ ટીમ્સ ઓપીસરો પેકો કેટલાક લાખ પરિચયને લીધે મિત્રાચારીનો સખધ ધગવતા હોવાથી વિલાયત દ્વાર ફેર કરવા જવાની ખાનગી સનાદ આપતા પણ નખળી તખ્તીયતને લીધે ત્યાની હડી ખમી શનય નહિ તેમજ ધર્મચુરત હોવાના કારણથી તેમ કરવાને નામરજી જણાવતા ઉવટે એક મારો હોશિયાર પેલેસ દાકતર રોકવાની સુચના થઈ તે પોતાને પસંદ પડવાથી તેની શોધ માટે તાત્કાલિક પગલા લેવામાં આવ્યાં જુનાગઢના દીવાન રાવસાહેબ દરિદાસભાઈ જેઓ ઈડર ગાજવતા દીવાન હતા તેમની સલાહ પૂજતા તેઓએ પ્રખ્યાતી પામેલા દાકતર ત્રિભોવનદાસના જમાઇ સદરજ દાકતર પ્રાણજીવનદાસને માટે ભલામણ કરી, જેઓ વિલાયતની જગ્યા વૈદકીય 'M D' ની ડીગ્રી મેળવી આવેલા હતા અને ધરમપુરમાં મેડિકલ ઓપીસગની જગા ઉપર હતા મહારાજાશ્રીએ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને ધરમપુર મોકલી દામતર પ્રાણજીવનદાસને રૂપર બોલાવી પેલેસ દાકતરની જગાએ નીર્માણ કરી ગાજવતા ચિદ મેડિકલ ઓપીસ તરીકે પણ તેઓને જ કામ કરવાનું

સોધ્ય આ નિમણૂક થઈ તે દરમ્યાન મહીકાકાના મોનિટીકલ એજન્ટ મિ શીન્ડરોલડનો સુકામ ઈડરમાં થયો. વાતચીતમાં મહારાજાશ્રીએ સાહેબ મોસુદને દાકતર પ્રાણજીવનદાસને પેલેસ દાકતર તરીકે નીમ્યાનું જણાવ્યું સાહેબ બહાદુરે પૂછ્યું 'To the appointment a Round nail in a Round Hole' મહારાજાશ્રીએ કહ્યું કે 'Yes he is quite fit, he has earned the well known M D degree of England' સાહેબ મોસુદે કહ્યું " I am afraid, he may be a Dinner Doctor just as there are Dinner Barristers Your Highness should not reply upon Degrees which sometimes prove quite hollow, and there is no soundness' આ વાતચીત ઉપરથી મહારાજાશ્રીએ દાકતર પ્રાણજીવનદાસને હકીકત જણાવી એટલે દાકતર પ્રાણજીવનદાસે પોતાની ડીગ્રી-વીગેરે સાથે તેઓ સાહેબને મળના જનાની આવા માગી દહુરશ્રીએ હા પાડી અને સાહેબની પાસે જઈ મળી આવ્યા પોતાના તમામ મર્ટિફીકેટ ખતાવ્યા તેમજ વિલાયત મંમધી અને તેમના અભ્યાસ મંમધી લાખી વાતચીત થઈ જેથી સાહેબ બહાદુરને સંતોષ થયો. સાહેબને દહુરશ્રી સાથે ફરી મળવાનો ન્તેગ થયો ત્યારે માહેમે કહ્યું " I really congratulate your Highness for having made a good selection of Dr P J mehta He will certainly prove worthy of the appointment " મહારાજાશ્રીને સંતોષ થયો દાકતર પ્રાણજીવનદાસ પણ ખુશી થયા, અને પોતાનું કામ ઉત્તમામ્બેર શરૂ કર્યું પરિચય થતા મહારાજાશ્રીનો પ્રેમ તેમજ વિશ્વાસ વધતો આવ્યો પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની સાથે તેમને પણ રૂપર દગરા જવામાં મામેલ કર્યા દહુરશ્રીની બાધો મંમધી ગારીમ પરીક્ષા શરૂ કરવામાં આવી બાધીની શરૂઆત, તેનું કારણ, તે કેવા મંમળે ગોમ્મા અને કેવા ચિન્હો સાથે રેખાવ દીધો, વગેરે

હકીકત રચાનિક દ્રાકતર તેમજ પુદ્ગલની માથે વાતચિત કરી જાણી લીધી. પોતાની પરીક્ષામાં કેવી સ્થિતિ માલમ પડી અને વ્યાધીનું બળ કેવા અને કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેનો વિચાર કરી ઉપચારો શરૂ કર્યા. દવાની સાથે પરિશ્રમ-ખોરાક-અને દરરોજની ગંપમ પૂર્વક રહેણીકહેણી કેવી રાખવી તે સંબંધી ધીમે ધીમે સલાહ આપવામાં આવી. તે પ્રમાણે હલુરગ્રીએ વર્તન રાખવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. રૂઢિને આધીન થઈ ગએલી ટેવો સુક્રી દઈ, તદ્દન જુદી પ્રણાલિકામાં ચનને અને શરીરને ચલાવવું એ સહેલી વાત નથી, છતાં પ્રાણજીવનદાસની પ્રેમાળ વાણી અને સલાહ આપવાની પદ્ધતિ, વળી મહારાજશ્રીનો સરળ સ્વભાવ અને ધીરજ આ બધી બાબતો મળવાથી કામ સરળતાથી ચાલ્યું.

દ્રાકતર પ્રાણજીવનદાસને ગિમારીનું મૂળ કારણ મહારાજશ્રીને કોઈ ઉત્તરે “ હોંગ્રી ” ખવરાવી દીધાનું જણાયું. જેથી કરી શરીરના લોહીમાં વિકાર ઉત્પન્ન થઈ વિશમ ગરમી તેમાં દાખલ થઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે મહારાજશ્રીને નિર્ગંજતા વ્યાપી ગઈ. અને આ વ્યાધિએ દેખાવ દીધો. તેના ઇલાજે રચાનિક દ્રાકતરોએ કરેલા પછી કોઈ દવાની ખામી તો કોઈ વખત પડેજ અને ખોરાકની ખામીને લીધે રોગને અટકાવી શકાયો નહિ અને દિવસે દિવસે વધારે થતો ગએલો. મહારાજશ્રીના શરીરની આ પ્રમાણેની સ્થિતિમાં દ્રાકતર પ્રાણજીવનદાસને પોતાના છદ્ધાએ જાણવાના હોવાથી તેમણે પોતાના જનતા પ્રયત્ને વ્યાધીને કાણમાં આપ્યો તેથી હલુરગ્રીની તળિયત સુધરતી ચાલી અને સ્વચરતા પ્રાપ્ત થઈ. હલુરગ્રીનો, દ્રાકતર પ્રાણજીવનદાસ ઉપરનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ વધતો ગયો અને તદુરતીના એક સાચા વક્ષક તેમજ સલાહકાર નિવડ્યા.

એક પ્રસંગે સહેજગા દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ દ્રાકતર પ્રાણજીવનદાસને પૂછ્યું કે-મનુષ્ય પોતાનું આયુષ્ય લંબાવી શકે ?

દ્રાકતર:-“ પૈદ્ધશાસ્ત્રના ધોરણ પ્રમાણે પાશ્ચિ-

માત્ય પ્રજા કુદરત અને નીતિના નિયમોનું પાલન કરી શારિરીક બળશક્તિ સંપ્રદીત કરવાથી આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે એમ માને છે. તે વિષય ઉપર કેટલાંક પુસ્તકો પછી તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. હિંદુ-પ્રજા યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રાણશક્તિનો વિરોધ કરવાથી આયુષ્ય લંબાય છે એમ માને છે. એક જગવાદી છે. જે શરીર, હૃદય, પ્રાણ, મન અને જીવિધી પર કંઈ પછી વસ્તુ નહિ હોવાનું માને છે. તેઓ હૃદય આરામી છે, આત્મા જેવી કંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ માનતા નથી. એટલે શરીરને પોથી શારીરશાસ્ત્ર અને કુદરતી નિયમો પ્રમાણે તેનાં સર્વ અંગો અને અવયવોનું જેવું અને જેટલું રક્ષણ થાય તે પ્રમાણમાં મનુષ્યની સ્થિતિ રહે છે, એવો તેઓની માન્યતા છે. તેઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે પુનર્જન્મ તેમજ પ્રારબ્ધ જેવી વસ્તુ હોવાનું માનતા નથી જેથી દરેક જવા-ત્માનું આયુષ્ય જન્મની સાથે નિયમિત થયાનો સિદ્ધાંત પછી તેઓ માનતા નથી. હિંદુશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તેથી જુદા જ છે. તેઓ પુનર્જન્મ, પ્રારબ્ધ અને આયુષ્ય નિયમન થયાનું સ્વીકારે છે. આત્મા સ્વતંત્ર જુદો છે. જેમાં ચૈતન્ય-પ્રકાશ અને જ્ઞાનશક્તિ છે. જીવિ, મન, પ્રાણ, હૃદયો આદી સંધાતવાળું શરીર જડ છે. જડની તમામ ક્રિયા આત્માની ચૈતન્ય શક્તિ વડે ચાલે છે. આવી માન્યતા આયોગ્યની છે. કોઈ એવી શકા કરે કે જ્યારે પ્રારબ્ધ અનુસાર આયુષ્યની મુદત પ્રથમથી નિર્માણ થએલી હોય તો આયુષ્ય યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે કેવી રીતે લંબાવી શકાય. આ શંકાનું સમાધાન ચતુર એ ગદન વાત છે.

આ વાર્તાલાપ વખતે હલુરગ્રીના પ્રાધવેટ સેક્ટરી પછી હાજર હતા. તેમણે દ્રાકતર પ્રાણજીવનદાસને ત્યાં તેઓના ગંજધી મિત્ર નામે રાખચેદલાઈ સ્વજીશર્ધ (કાલમાં અહમ્મ ઓમદ રાજચદના નામથી પ્રસિદ્ધ પાચેલા તેમજ પૂજનના આધુનિક સમયના તરવાની)નું રમરણ આપી નીચે પ્રમાણે હકીકત કહી.

પ્રાધવેટ સેક્ટરી-દ્રાકતર સાહેબ ! આપને ત્યાં એક રાજ હું અને મુકેરી શીવસિદ્ધજી વિગેરે આવેલા

હતા અમે હંમેશની એકંકમા જઈ એક બાદ આપ થોડી વખતમા ત્યા આબ્યા અને તે રાજ એક જુનાન મગ માણસનું શસ્ત્રના ધાથી મગજ થએલુ તેની લાશની તપાસમા આપે તે શખોને એક અવયવ હાવનો દીમતુ જાણાયુ જીવ નીકળી ગયા પછી આ પ્રમાણે જડ મુઠ્ઠુ શી રીતે હાલે ? એ આશ્ચર્ય બનાવતુ કાગળુ આપનાથી જાણવાની સૈની ધમ્મા થઈ આપે આપના વૈદકીય શારીરિક શાસ્ત્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે કહ્યું કે પ્રાણસંક્રાંતિને ૩૬ અસ અકાલીક મૃત્યુ થએલ શખમા ગહેરાથી દબન થાય એમ અને છે વળી શીવગિદહ્યએ કહ્યું કે અમારા દાદા મુરજમવજએ ગોતાગામા આગળ ધિગાણુ મચાવેલુ તેમા સગડાગના લશ્કર સાથેના યુદ્ધમા શીંગ કપાયા પછી ધડ આગળ ધસી લડેવાનો દાખલો ગમમાગાના પુરતકમા મોલુદ છે છેગે દાકતરમાહેમ તેઓના મહેમાન ગયચલસાઈ જેઓ દોહના એક છેડાપર આગમ પુરશી પર મે ૧ હતા તેમના તરફ આગળી જાનાની અમારે ધ્યાન ખેંચુ અને કહ્યું કે ' માથી મારો ખુનામે આ મુદરથ કરી ગઈશ ' જે ઉપરથી મેં તેઓ તરફ જોયુ, એટલે તેઓએ પૂછયુ " તમે ગાન્યના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી છો ? ' મેં કહ્યું " હા ? તેઓએ પૂછયુ ' હામામા ધડિયાલો હશે અને તેમા લાળી તેમજ હુકી મુદતની માવીના પશુ હશે " મેં કહ્યું હા જ મામ આલી શકે એની માવીના ખીરમા ધડિયાળો છે " ગયચલસાઈએ પૂછયુ કે " એવી લાળી મુદતની માવીના ધડિયાળની કમાન અકરમાન તૂટી જાય ત્યારે શી ક્રિયા થાય છે તેની માહિતી છે ? ' મેં કહ્યું, " હા મુદતપૂરી થતા નિષમમગ આટા ઉમ્મી કમાન ખસાગ થનાને જલ્દે એકદમ ધણી જ ઝડપથી ઉમ્મી જાય છે અને એટલા જોશથી કે આગળી વચગા આવે તો કપાઈ જાય " ગયચલમા એ કહ્યું કે " શરીરના બધાગણુ પપુ ધિયાગ મરના જે ધિયાગમા લોહકની નતીના આધારે ધટાની ગતીનું નિયમન જેવી રીતે છે તેવી જ રીતે શરીરમા છે.

પ્રાણની ગતીના આધારે માચો ચાલે છે શરીર નિર્મોણ થતાની સાથે તેનું આયુષ્ય નક્કી થાય છે સો, પચાસ, પચીસ કે પાંચ વગસ એના રીતે શરીર સ્થિતિનો કાળનિયમ થએલો કહેવાય છે તેમા ઊંડા ભેદ એ છે કે તે દિવસ-માસ-વરસ એવા બવહાગિક કાળ પ્રમાણે આયુષ્યની ગણતરી કરવાની નથી પણ તેનું માપ પ્રાણના શ્વાસોશ્વાસ ઉપર નિયત થયેલુ મનાય છે દિવસ ગતીના ૧૬૦૦ શ્વાસોશ્વાસની ગણતરી છે. દરેક જનાતમાના શરીરની સ્થિતિ તે પ્રમાણે અમુક શ્વાસોશ્વાસ જે નીર્મોણ થયા હોય તે પ્રમાણે હોય છે તમાગ જાણનામા હશે કે મરણ પચાગે ઉપર મુનેયો પોતાના શ્વાસોશ્વાસ પુરા કરવા તરફ હોય છે જેથી લૌકીકમા એમ કહેવાય છે કે " હવે શ્વાસ ઉપરગો છે ધડીસાત છે " સર્પ મરોળી વગેરેની પુછડી કપાઈ ગયા બાદ હાલ્યા કરે છે બળીદાનમા બગડા કુકડા પાડા મરેના શરીર છેદ થયા બાદ ધડ હાલ્યા કરે છે આ બધુ પાછળી શીપ ગટેની, પ્રાણુશ્મિત ને પડધાને આધારે છે

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ગયચલમાદએ તત્ત્વદષ્ટીએ આપેન ખુનાસા ઉપરથી સમજી શકાય છે, કે યોગ-શાસ્ત્રમા લખ્યા પ્રમાણે પ્રાણનિરોધની ક્રિયા સાધ નાગ પોતાના શ્વાસોશ્વાસ ઝોઝા ખપાવી શકે અને આયુષ્ય લગાવી શકે એ માનવા જેવુ છે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા પૂર્વના ઋષિમુનિઓએ ધણા લાંબા આયુષ્ય ભોગવાના દાખલા છે તે કાર્ધ ગપોટા નથી પણ સાચા છે વૈદખાશાસ્ત્ર પ્રમાણે આયુષ્ય લગાવી શકાય છે એવી માન્યતા પાશ્ચાત્ય પ્રજાની છે તે ઉપરથી એમ મમજનાનું નથી કે આરબ્ધ આધીન શરીરની સ્થિતિ જેટલી મુત આરબ્ધ કરી નિર્મોણ થએલી હોય તેમા ફેરફાર કરી શકાય કુગતી કાયદા અને નીતિના નિયમોનું પાલન થવાથી પ્રાણસંક્રાંતિને મંદ્રદ થાય છે ઝોઝા શ્વાસો શ્વાસ ખપે છે જેથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એમ ગાન્ય છે જાણુ શ્વાસોશ્વાસની નીપળીત ગતી બાગ આગળી છે જના ઉનાવળા વગમર માલવાથી

કામ, કોઈ વગેરે આવેશોને આધીન થવાથી, વધુ ખાવાથી, બહુ ઉવવાથી, બહુમેથુન સેવનથી શ્યામની ગતી વધે છે એટલે સુધી કે તેનું માપ યોગશાસ્ત્રમાં ૬૪ (ચોમક) તક સુધી બતાવ્યું છે અર્થાત્ શ્યામ મણી ખપી જાય છે. અને આયુષ્ય ઘટે છે. આ પ્રમાણે અભિપ્રાય બતાવી પ્રશ્નોના ખુલાસો કર્યો હતો.

પોલિટીકલ એજન્ટ મિ. રીટસરેડસ સાહેબનો મુકામ છઠ્ઠામા ચલેલો, ત્યારે પોતે ત્યાંની ઇસ્પીતાલની મુલાકાત. તેના આવ્યા, માથે નામદાર શ્રી મહારાજા સર કેમ્પ્રેમિદલ તથા તેમના દિવાન લાલજીભાઈ પ્રધેષાતમદાસ દીવાન બહાદુર પણ હતા મકાનની રચનાતા, દવાનો સ્ટોક, ઔપરેશનના ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ, વગેરે જોઈ ખુશી થયા, બાદ દરદીઓ દવા લેવા આવેલા ત્યાં આવ્યા એકને પૂછ્યું, “તમે કોન છો?” તેણે જવાબ દીધો, ‘શામ’ વાણીઆ શીએ “કેમ આવ્યા છો, માહેમે પૂછ્યું” વાણીઆએ કહ્યું, “શામ! ધરવાળા માણસે” સાહેબ સમજી શક્યા નહીં એટલે હજુરશ્રીના સામુ જોયું હજુરશ્રીએ સાહેબને કહ્યું, કે “તેની સ્ત્રી માદો છે.” સાહેબે ફરી પૂછ્યું “તમાની બેરીનું નામ શું? શામ? બેરીનું નામ કે લેવાતું હશે? દાકતરે કહ્યું” કેમકા તમારે નામ લખાવતું પડશે તે મિવાય દવા મળશે નહીં આથી વાણીઆ ગભરાયો અને આમ તેમ જોવા લાગ્યો કે તેની બેરીનું નામ જાણનાર કોઈ ત્યાં હાજર હોય તો તેની પાસે નામ લખાવે, પણ કોઈ માત્રુમ પડ્યું નહીં. છેવટે યુક્તિ શોધી કહાલો. દાકતરને કહ્યું, “શામ, લંબો, એક તો “૩” અને બીજું “ખી” આ પ્રમાણે તેની બેરીનું નામ રખી હતું તે લખાવ્યું સાહેબમહાદુર, મહારાજાશ્રી વગેરે મહાજને આથી બહુજ આનંદ થયો બીજા દરદીને સાહેબે પૂછ્યું “તમે કોણ છો અને કેમ આવ્યા છો?” દરદીએ જવાબ આપ્યો “માહેય બાહાજી છું દાત મડેવા છે તે કદાચી નાખવા સાહે આવ્યો છું” સાહેબે કહ્યું “સહુ જોત ખાતે હો! પછી સાહેબે દાકતર તરફ જોઈ કહ્યું કે, Doctor you are the Surgeon

of the individual and have to see that the rotten part of the body is soon cut off, that the rest may be quite safe. અને લાલજીભાઈ તરફ નજર કરી કહ્યું કે Diwan Bahadur, you are the Surgeon of administrative body and have to be most careful in getting rid of the rusty and rotten parts of your machinery, just intime to stop further decay.” પછી હજુરશ્રી તરફ જોઈ કહ્યું I trust you agree with me, dear Maharaja આ પ્રમાણે આનંદભરે મુલાકાત પૂર્ણ થઈ.

કોઈ બીજા પ્રસંગે હજુરશ્રીએ દાકતરને પૂછ્યું, “એક પુરતકમા એવું એક વાક્ય મહારાજા વાચવામા આવ્યું છે કે ‘King can do no wrong’” એનો ભાવાર્થ શું હશે?

દાકતરે લખાણથી વિવેચન કર્યું તેની મતલબ એવો હતો કે — ‘Legal maxims’ નામના કાયદાના પુસ્તકનું આ સુત્ર જણાય છે તેનો અર્થ દેશકાળને અનુસરીને જુદા જુદા કન્વામા આવ્યો છે, મતલબના સમયમા “રાજ્ય” એ ઇશ્વરી અસ છે, તેથી બધી રીતે પૂર્ણ હોવાથી તેઓ દોષોથી રહીત હોવાનું સ્વીકારવામા આવતું હતું. સુત્રનો ગહરમાર્થ પણ ખરી રીતે બાજ છે આપણા પ્રાચીનશાસ્ત્રો પણ તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે બીજો પણ એવો અર્થ થઈ શકે છે કે લક્ષ્યે “રાજ્ય” એટલે અમુક વ્યક્તિ નહિ, પણ “રાજ્ય સત્તા” એવો એન્ટ્રેક્ટ અર્થ લેવાનો છે અર્થાત રાજ્યસત્તા ભોગવનાર અમુક વ્યક્તિ નહિ, પણ પર પગ આક્રી આવતી “રાજ્ય સત્તા” છે રાજ્ય ભોગવનાર ગુન્હો કરે તો તે શિક્ષાને પાત થાય પણ ‘રાજ્ય સત્તા’ દોષિત ગણાય નહિ. મતલબ જાણીર ગુન્હો કરનાર રાજ્ય યાને રાજ્ય ભોગવનાર પરખઈ થઈ શકે, પણ રાજ્ય ગાદી યાને રાજ્ય સત્તાનો

ઉચ્છેદ કરવામાં આવે નહિ. એકને ઉઠાડી બીજો ગાદી ઉપર બેસાડી દેવામાં આવે છે. અને સત્તાની પરંપરા ચાલે છે.

આધુનિક સમયમાં આપખુદ સત્તા ભોગવનાર રાજાઓ મનસ્વીપણે એમ માનવા લાગ્યા કે “રાજ્ય-પદ્ધતિ” ઈશ્વરદત્ત તેમજ જન્મસિદ્ધ છે. તેથી તેઓ પોતાની સત્તા ગમે તેવી રીતે વાપરી શકે. તેમાં તેમનો ગુન્હો ગણાય નહિ. મારવો હોય તેને મારી શકે અને બાંધવો હોય તેને બાંધી શકે” એવી લૌકીક કહેવત છે. પ્રજા યુગે જોએ તેવો જીલમ ખમી શકે એવી મનોવૃત્તિવાળો હોય ત્યાં સુધી આ દોર અને જોડુકમી ચાલે. પ્રજામાં ગર્જન આવતાં સામા યર્ષ બળવો કરે, અને રાજા પ્રજા વચ્ચેના નેકસંબંધો અને હકોની વાટાઘાટ શાય. આવી રીતે ફેરફાર થયેલાના દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. રાજાની પદ્ધતિ અને માન મરતમો જળવાય એવા પ્રબંધો રચવામાં આવે એટલે એક સાધારણ ગુન્હો-ગાંત્રી માફક રાજા ગુન્હો કરે ત્યારે સામાન્ય કાટો તેનો ઈન્ગાફ કરી શકે નહિ તેમજ શિક્ષાને પાત્ર યર્ષ શકે નહિ, પણ રાજાઓ ગુન્હો કરે ત્યારે સામાન્ય કાયદા લાયુ નહિ કરતાં ખાસ ‘કમિશન’ નીમી માન મરતમો મચરાય એવી રીતે લાયુ કરવામાં આવે છે. મતલબ ‘King can do no wrong’ નો ભાવાર્થ આ પ્રમુખે એવો કરવાનો છે કે રાજાઓ ગુન્હો સંબંધી સામાન્ય કાયદા કાનુનીયી મુક્ત છે. વગેરે વિવેચન કરી વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હતા.

અન્ય પ્રસંગે મદારાજાશ્રીએ દાકતરને તેઓનો વિલાયતની પ્રજાની કૌટુંબીકભાવના, રહેણી કહેણી, તેમજ વર્તન દિદતી માથે મરખામણી કરતાં કેવા જણાય છે તે મગધી અભિપ્રાય પૂછ્યો.

દાકતરે નીચેની મનલખના પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે:—“આર્યપ્રજાની કૌટુંબીકચક્રવર્તી, મંપ અને સહાયતા અન્ય પ્રદેશોમાં જોવામાં આવતી નથી. આવી શુદ્ધ ભાવનાઓ દિદુરાજ્યમાં પળુંન કરેલ મહાન પુરોના જીવનચરિત્ર અને તે સમયની

પ્રજાના આચાર વિચારોને અનુસરીને બંધાએલી છે. જો કે તેમાં કાળ બળે તેમજ રાજ્ય ક્રાન્તિઓએ ધણા ફેરફારો કર્યા છે. વળી પાશ્ચિમાત્મ સંસર્ગે કરી વિદેશી ઢાળ-છાળ, વિદેશી ભાષા, વિદેશી આજ્ઞા-વિદેશી પહેરવેશ વગેરેનું અનુકરણ થવાથી તો ડાટ વળ્યો! તો પણ હજી હદમાં છીએ. વિલાયતની પ્રજાની કૌટુંબીકભાવના આવી શુદ્ધ અને પ્રેમાળ નથી. કારણ ત્યાં આપને જો દીકરાને ઘેર થોડા દિવસ રહેવાનું હોય, તો દીકરો આપના ખાધા ખરચનું બિલ કરી પૈસા વસૂલ કરે. અને દીકરો આપને ઘેર રહેલો હોય તો આપ પણ તેવીજ રીતે ખરચ વસૂલ કરે. આવી રીતે જ્યાં હોય ત્યાંની વાતો વિચીત્ર છે. દરેક જણ પોતાની જ સુખ મગવડતા માચવવામાં જ તત્પર હોય. એક બીજાની અનુકૂળતા અને ખસારો વેઠવાની ત્યાંના કુટુંબોમાં ભાવના જોવામાં આવતી નથી. ‘Brother-hood’ ની કૃત્રિમ રીતે અને એડીકેટીની જાળોનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો આખાં પુસ્તકો ભરાય! ખરે જોતાં હદયોની ભિન્નતા જ નજરે પડે છે, અને તે રાજ્ય નીતિમાં પણ ઉતરીને “Divide and Rule”ના તેઓના સૂત્ર પ્રમાણે મચળું તંત્ર રચાયું છે.

એટલું તો માન્ય કરવું જોઈએ કે તે પ્રજાએ, ત્રિધાકળામાં આગળ વધી ભૌતિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી છે. અને અન્ય પ્રજાઓના હક મંબંધને હાની પહોંચે તો ચિન્તા નહિ. પણ પોતાનું આર્થિક હિત કેવી રીતે સધાય તે પ્રધાનપણે લક્ષમાં રાખી સઘળી બાજુ રચી છે, “વર મરો કન્યા મરો પણ મોરનું તર-ભાણું ભરો” એવી કહેવત પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ઘડાયું છે. તેઓના કેટલાક ગુણો વખાણવા લાયક છે. માહસીકપણું, કાર્યદક્ષતા, સ્વદેશાભિમાન, મમય-સુચકતા, આગળ ધસવું વગેરે સદગુણો અનુકરણ કરવા જેવા છે. આપણાં પ્રાચીનરાજાઓની અને જુમ થયેસી કળાઓનાં પાકું શોધન કરી તેમાંથી આર્થિક ઉન્નતિ માધરાને જે પ્રયામો અને નવીન ધુનરોનો વધારો થયો છે, તે આપણને આશ્ચર્ય

અક્ષિત કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ આપણો પ્રમાદ, આળસ, પાછળ પડવાપણું સિદ્ધ કરી આપણને શરમાવા જેવી સ્થિતિમાં આપ્યા છે, છતાં આપણામાં હજી જ્ઞાતિ આવી નથી.

તેઓની પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ કરતાં સ્ત્રીની સંખ્યા બમણી તમણી હોવાથી બ્યભિચાર વૃત્તિનેયોયણ મળે એવી વસ્તુસ્થિતિજોવામાં આવે છે. જો કે ત્યાંની હવા ઠંડી છે. પણ તેમનાં ખાણાં પીણાં શરમ છે. ઘરમાં કામ કરનાર નોકર-ચાકર પણ સ્ત્રીવર્ગ હોય છે. આપણા દેશમાંથી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને બાથરૂમમાં નહાવાની સામગ્રી તૈયાર કરનાર, બીજાનાં સાફ કરી તૈયાર કરનાર, તેમજ બીજાં કામ કરનાર જીવાન કુંવારી છોકરીઓ હોય! આવી લાલચોમાંથી તેઓને નિર્લેપપણે પસાર થવું મુશ્કેલ પડે છે. કુટલાક તેમાં ફસાઈ ગયાના દાખલા પણ બને છે. રાત્ર્યંશીઓને તો આ મોહ જળમાંથી બચવું મુશ્કેલ પડે છે. તેઓ ફસાવાના દાખલા પણ બને છે. વળી આવી લાલચોમાંથી આજ કાલ રાત્ર્યંશી ત્યાંના પ્રવાસે જવાના સોપાન યતા જાય છે, અને બહુ ખરચ કરે છે, જે બોલો તેમની રૂંપત પર પડે છે. પરિણામે તેઓને સોંપવું પડે છે.

બીજી તેમની વખાણવા લાયક બાબત બદારની તેઓની સ્વચ્છતા છે. તેમનાં ઘરખાર, રાત્ર્યંશીલાં, પહેરવેશ આદિ બહુજ સ્વચ્છ અને બ્યવસ્થિત જોવામાં આવે છે. વસ્તી તવગર-મધ્યમ અને ગરીબ અને ત્રણેનું મિશ્રણ છે. તેમાં ગરીબનું પ્રમાણ વધારે જોવામાં આવે છે. પણ અહીંની માફક તેઓ બીજા માગી શકતા નથી. કારણ કે ત્યાં બીજા માગતી એ શું-હો ગણાય છે. તેથી ગરીબને કંઈ મદદ જોઈતી હોય તો રસ્તાની ઉપર જનાર ગૃહસ્થો આગળ શકે ફેરવે, પંખાથી પવન નાખે, કંઈ ગાંધન માર્છ-ને તેનું ખાન પોતાની ગરીબાઈ તરફ ખેંચી કંઈક મેળવે પણ બીજા તો માગીજ શકે નહી. આથી ત્યાં અહીંની માફક આજસને ઉત્તમન મળતું નથી.

આપણા દેશમાં બીખારી બહુજ વધી ગયા છે. જેથી દેશને તેઓ બોળાવે થયા છે. ત્યાં દરેક જણ કામ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, અને ઉલ્લાસ રહે છે. છતાં મજુરવર્ગને ખરચે તવગરો તાગરૂધીના કરે છે એમ કહેવાય છે. તેઓને રહેવા સાફ ઘરો પણ નથી, બહાર ત્યાં ત્યાં પડી રહેલા જોવામાં આવે છે, કુટા હુમાં-લંગડાં-આંધળાં અસકાતને માટે મરીજગૃહો હોય છે ત્યાં તેમને આશ્રય મળે છે.

કેળવણી તેમજ હુત્ર કરવામાં તેઓ આપણા દરતાં વધારે આગળ છે કેળવણી આપવાની સંસ્થાઓ પણ જોઈ એ તેટલી છે. દરેકને શાળાનું શિક્ષણ મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. જેમ શિક્ષણ મળવાના રમાન ધણ છે તેમ જીગરખાનાં, દારૂના પીકાં, નાટકો, સિનેમા, કુટણખાનાં વગેરે ઉત્તમો અડાવવાના સાધનો પણ ધણાં છે. તેઓના ખાણાં પીણાં એટલાં બધાં રાજસી-તામસી છે કે વિષય લાલસા વધારે જોવામાં આવે છે આ પ્રમાણે છતાં પ્રત્યેકો મોટા ભાગ ઉંચી કેળવણી, સુસજ્જાર અને સુવિચારથી સુન્ધિત ગયેલ મંડળો અને કુટુંબોથી ભરપુર છે. જેમની ઉંચી લાવનાઓ અને ચારિત્રો ધણા પ્રશસાપાત્ર છે.

તે દેશમાં ઔદ્યોગિક કારખાના બહુ છે. કાપડની મિલો, વરાળવેત્રો અને વિજળીના કારખાનાં, સોય અને ટાંકણીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં, તમામ જાતની છરીઓ, ચપ્પુ, શસ્ત્રો વગેરે બનાવવાના કારખાના, તમાકુનીબીરીઓ, દારૂ, પીણાં, ખાણાની ચીજો વગેરેનાં કારખાનાંમાં લાખો મજુરો કામ કરી રહ્યા હોય છે. ઘરની અંદર ભૈરાં-છોકરાં-છોકરીઓને કામે લગાડવાને પણ ધણાં સાધનો છે, જેથી કોઈ પણ આળસ ખેસી રહેલું જોવામાં આવે નહીં. કોઈ સિવવાનું, કોઈ બરવાનું, કોઈ ચિત્રો પાડવાનું, કાંઈ ગાવાનું, કોઈ વાહન વગાડવાનું એમ કામમાં મચેલાં જોવામાં આવે છે.

પક્ષીકપોર્ક, ખાનગી ખગોચાઓ, કસરત શાળાઓ, અખાડા, તાલીમખાનાં, કોર્કેટ, ટેનિસ

વગેરે રમવાનાં સ્થળો ધણાં રમણીય હોય છે. રજ-વાડાનાં મકાનો, પેલેસો, કોર્ટ હાઉસો, ટેમ્સ નદીનો પુલ, હોટેલો, ખાનગી ધનાઢય વર્ગનાં રહેવાનાં ગૃહો, આ બધું નેવાલાયક છે. આપણને એમ લાગે છે કે ઇન્ડિયામાં આવી ક્લેક્ટર, પોલિટીકલ એવન્ટ, કમીશનર, જજ વગેરે મોટા હોદ્દાવાળા અને ભારે પગારવાળાઓ પૈસા કમાઈને ત્યાં મોટાં ભવ્ય મકાનો બંધાવી રહેતા હશે, ના, તેમ નથી ! તેઓ તો હોટેલોમાં રહી છંદગી પુરી કરે છે. પછી કોઈક ઘર બાંધે છે તો ફક્ત નાનુ જ ! જેનું નામ તેઓ “કોટેજ” આપે છે. કેટલાક પેનશનરોને તો મેં ખજારમા શાંતની ઝાળી લઈ શાક ખરીદતા જોયા છે. ગમે તેમ હો ! પણ તેઓ ઘણું સુખી અને સાફું જીવન ગાળે છે. નહીં કે આપણા અહીંની માફક મોટા મકાન બાંધી, મોટા વરા કરી, લોકોમાં મોટા કહેવરાવવાને બધું ધન ખરચી નાખી ખાલી ખખ જોવા બને છે ! તેઓ પોતાની કમાણીનો ઉપયોગ તેમનાં બાળકોને સારી કેળવણી આપી સુધારવામાં અને જુદા જુદા વધાને લાયક કરી પગ-ભર કરવામાં કરે છે. તેમને માટે પૈસા એકઠા કરી મુશી જતા નથી, કે તેઓનાં છોકરાં પાછળથી આગમ્મ બની તે કુમારો ખરચી દઈ બીખારી બને. આ પ્રમાણે તેમના વિશ્વાયત મંજથી વિચારો બતાવ્યા હતા.

મદારાગશીએ એક પ્રસંગે એમ પૂછ્યું કે-
“આજકાલ રાજવશીઓ ધણે ભાગે અપુત્ર સ્થિતિ કેમ ભોગવે છે ? તેના વિષે તમારો શું અભિપ્રાય છે ?”

દાકતર:-તેના ધણાં કારણ છે. મુખ્ય કારણ તો એ છે કે શરીરનું સ્વચ્છ થતું નથી. તેની નૂરી જન્મથી રાજવશીઓ ભોગવે છે. “બોજમાથી વૃક્ષ” એ ન્યાયને આધારે બોજની નળજાઈ એજ વૃક્ષની નળજાઈનું મૂળ કારણ છે, પછી ક્ષેત્ર સાફ હોતો તો પણ વૃક્ષનો નળજાઈ થવાનું. બોજ આદરપણ પિતાથી થાય છે. આધુનિક સમયમાં

રાજાઓ ઘણી રાણીઓ પરણે છે તેથી પણ સંતાપ નહીં થતાં પાશવાનો રાખે છે. તેથી શક્તિનો અતી-શય વ્યય થાય છે. આ પ્રમાણે હાલના રાજાઓની સ્થિતિ છે તેઓ વ્યસનો વગેરે કુટોવોને લીધે શરિ-રનો નિર્બળતાથી સારો તંદુરસ્ત પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. વળી તેઓનાં ફરજનો જન્મથી પાછમા અને દાવડીઓ જેવી હલકી જીને આધીન કરવામાં આવે છે. In short they are brought up in a vitiated nursery-bed જરા મોટાં થતાં ખવાસો અને હલકા નોકરોને આધીન પડે છે. જેમના સહેવાસમાં તેઓ અનેક પ્રકારની કુટોવો શિખે છે. પછી સ્કૂલ અગર કોલેજમાં દાખલ થાય છે ત્યાં પણ પૈસા નાનપણમાં જ સંભાળ લેનાર ખવાસો તો ભેગા જ હોય છે. કોલેજમાં સખત કાયદા અને નિયમોને આધિન રહેવું પડે એટલે પોતાના મુસાયબ અગર ટ્યુટર અને એક બે સુનંદા નોકરો હોય, છતાં અદ્ય ઉતારાઓમાં બીજા નોકરો વગેરેને રહેવાની છુટ હોય છે. તેથી કોલેજના શુદ્ધ વાતાવરણમાં પણ ગંધ તો ખરી જ. વિષય સંપટ ખવાસો અને દાવડીઓની વિષયપોષક વાતો અને કુમંગથી પમાર થએલા રાજ-કુમારો કોલેજના કેદખાનામાંથી છુટ્યા ના છુટ્યા કે તુરતજ લગ્નદલાલોએ તૈયાર કરેલા પરણવાનાં ગાગાં આવેલાં હોય તેમાંથી એકાદ ગાળીયું વળગાડી દેવામાં આવે છે. ત્યાં પણ ભારે ટીકાની રકમ, કીમતી દાયજો, અને મોટા રાજ્ય સાથે સંબંધમાં આવવાની લાલસાના અંધપીડામાં ભવિ-ખનાં વર-કન્યાનો ઉમર વગેરેની શી રીને મમા-નતા અગર વિશ્વમના છે તે તરફ ધ્યાન અપાતું નથી. ધણાં કેસોમાં કન્યા વર કરતાં મોટી હોય છે. પછી કહેવાનું શું ઉપર વર્ણવેલ સ્થિતિના રાજકુમાર મોટી કન્યાની સાથે તિવાદીન થયા એટલે વસ્તુસ્થિતિ પહોંચી વળવાને અનેક પ્રકારના ઉપાયો કરવામાં આવે છે. તેજદાર આચરો, દારૂ, નેસદાર માગાઓ વગેરે દૂષિત ઇલાજો દામે લગાડવામાં આવે છે. તેથી

લાક્ષ્મી બદલે હાની થાય છે અને ઉલટી કાપમની કુદરતી અને પ્રજ્જોત્પતિ શક્તિ ખોઈ ખેંચે છે. આ પ્રમાણે દાંતરે પ્રેમનો ખુલાસો કર્યો.

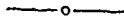
દાંતર પ્રાણજીવનદાસ દીવાન બહાદુર લાલજી-ભાઈની દીવાનખીરી દરમ્યાન હતા. લાલજીભાઈને દીવાન પદ ધારણ કરે લગભગ પાંચ વરસ થયા આવેલાં. તખ્તીયત પણુ નરમ જેવી રહેવા લાગી. તેથી તેઓએ નિવૃત્ત થવાની ઈચ્છા નામદાર મહારાજશ્રીને જણાવી. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે-“હાલ ઉતાવળ શી છે? પ્રથમ આપની જગોએ લાયક ગૃહસ્થ કેણુ છે તે સંબંધી વિચાર કરી મને જણાવો.” દીવાન બહાદુરે દાંતર પ્રાણજીવનદાસનું નામ સુચવ્યું અને કહ્યું કે, “તેઓએ ખારીસ્ટરના ટર્મ લખ્યા છે એટલે કાયદાકાનુનથી વાંકું છે. વળી આપના વિશ્વાસુ નિવડ્યા છે.” મહારાજશ્રીએ દાંતર પ્રાણજીવનદાસની શી મરજી છે તે જાણવા તેઓને પૂછ્યું-પણુ તેઓએ દીવાનપદ સેવાની સાફ ના પાડી, અને કહ્યું કે, દાંતરને દીવાન બનાવવો એ “Fixing a Square nail in a round hole” જેવું થશે. લોકોને પણુ તે રૂચતું આવશે નહીં. તેમજ પોલીસીકલ એજન્ટને પણુ ચર્ચાનું કારણ થશે. એવામાં મહી-કાંઠા પોલીસીકલ એજન્ટનો મુકામ ત્યાં થયો, પ્રસંગે વાત નીકળી, દાંતરની હોંશીયારી અને પ્રમાણીક વર્તન વીગેરે બાબત સાહેબ બહાદુરને માહિતી હતી. પણુ વાંધો માત્ર દાંતરને દીવાન બનાવવો એ ઉચીત ગણાયો કે નહીં તે હતો; અને તેજ કારણુ બતાવી દાંતરે પ્રથમથી જ ના મરજી જણાવેલી. મહારાજશ્રીનો દાંતરને દીવાન પદે નીમવાનો ભાવ તેમજ આગ્રહ બહુ જણાવ્યો અને ખારીસ્ટરના ટર્મ ભરી કાયદા કાનુનમાં પાવરધા થયા છે એટલે નીમવાની હરકત નથી વીગેરે અભિપ્રાય બાજી સાહેબ બહાદુર પણુ હજુરશ્રીના અભિપ્રાયને મળતા થયા. પણુ દાંતરે તો હેવટ સુધી જગો સેવાની ના પાડી. હજુરશ્રી નારાજ થાય, એટલે દાંતરે એક

ચુકતી શોધી કાઢી કે “ખારીસ્ટરના ટર્મ” લખ્યા છે. પણુ “કાલ” થયો નથી. મારો વિચાર ઇંગ્લાંડ જઈ તે વિધી પુરી કરી આવવાનો છે. માટે મને રજા મળે તો હું જઈ “કાલ” થઈ આવું. જેથી પછી કાંઈ વાંધો રહેશે નહીં.” હજુરશ્રીએ ખુશીથી તેમ કરવા જવાની રજા આપી એટલે દાંતરે ફરી ઇંગ્લાંડ ગયા. તે દરમ્યાન અહીંયા છપનીયા દુધાળની શરૂઆત થઈ. આવા સંજોગો ઉભા થવાથી દીવાન લાલજીભાઈની નરમ તખ્તીયતને લીધે વહેલા છુટા થયા તેઓએ આગ્રહ કર્યો. મહારાજશ્રીએ તેઓને દાંતર પ્રાણજીવનદાસ પાછા આવતાં સુધી રોકાવા કહ્યું. લાલજીભાઈ પણુ દાંતરની રાહ નેવા લાગ્યા. દાંતર પ્રાણજીવનદાસ “કાલ” થઈ પાછા ઇન્ડીયા આવવા નીકળ્યા ખરા, પણુ વચમાં પોતાના મિત્ર મી. એમ. કે. ગાંધીને મળવા સાફ આફ્રિકામાં રોકાયા, તેથી ઢીલ થઈ. મહાકાંઠા પોલીસીકલ એજન્ટે છપનીયા દુધાળને વળવા સાફ ઈસ્ટ રેલ રૂં ઈલાને લેવા ધારે છે તેની પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરી મોકલવા તાકીદ કરી. એટલે લાલજીભાઈ તો ગજારાયા અને છુટા કરવા આગ્રહ પૂર્વક વિનંતી કરી. એક તરફ નરમ તખ્તીયત તેથી લાલજીભાઈ દુધાળની વસ્તુચિતિને પહોંચી વળવા અશક્ત હતા તે ખુબી વાત હતી. બીજી તરફ પ્રાણજીવનદાસને પાછા આવવામાં ઢીલ થઈ. આ પ્રમાણે “સુદી વચ્ચે સોપારી”ની કહેવત પ્રમાણે મહારાજશ્રીને મુગવણુ થઈ. ને બીજો દીવાન નીમે તો દાંતર પ્રાણજીવનદાસ સાથે વચન લગે જેવું થાય. તેઓની રાહ નેવામાં આવી પણુ પ્રોજેક્ટ, એજન્ટનીમાંથી રીમાઇન્ડર ઉપર રીમાઇન્ડર આવ્યા છતાં મોકલાય નહીં, તો પોલીસીકલ એજન્ટ સાહેબની ખરૂં થાય! આવા સંજોગો આવી પજાથી હજુરશ્રીને રાવબહાદુર કેશવલાલ હીરાલાલ, બેલાતના માછ એકમીનીસ્ટ્રેટરને એકદમ નીમી લાલજીભાઈને છુટા કરવા પજા. કેશવલાલભાઈએ દુધાળનું કામ તૈયારી હાથમાં લીધું અને પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરી મોકલી આપી.

દાકતર પ્રાણુજીવનદાસ તેઓના મીત્ર થી. એમ. કે. ગાંધીને આફ્રીકામાં મળી પાછા આવ્યા. અત્રે જોયું તો દીવાનની જગો પુગાર્ધ ગયેલી જણાઈ. વચમાં પ્રાધવેટ સેક્રેટરી અને મુડેટી શિવસીંહજી હોવાથી તેમને, આ પ્રમાણે થવાનું શું કારણ, તે વિષે પુછ્યું. બંને જણે તેમને સમજાવ્યું કે:—“તમારા પાછા ફરવામાં દીલ ચર્ધ અને દુષ્કાળનો મામલો! તેથી મહારાજશ્રીને દીવાન નીમી દેવામાં કહેડા સળેગો આવી પડવાથી, ફરજ પડી છે. તેઓને તમારી સાથેના વચનની વિસ્મૃતી થયેલી નહોતી. અમો બંનેએ પણ તે સબંધી શ્રીજીનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું કેઈ પ્રકારની ખટપટનું પરીણામ થયું નથી.” હજીરશ્રીની સાથે મુલાકાત થતાં બધી બાબતનો ખુલાસો થયો. દાકતરના મનનું સમાધાન થયું ખરૂં! પણ જે આશાએ અને વારસે લાખો પ્રવાસ ખેડી,

ખરચમાં ઉતરી દાકતર બારીસ્ટરની “કાલ” થવાની વિધીપૂર્ણ કરી આગ્યા, છતાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થવાની વાત તો મનમાં સાલ્યા જ કરે. મહારાજશ્રીને પણ મનમાં બહુ ક્ષોભ થયા કરે. દાકતર પણ સમજી, તેથી તેમણે રસ્તા શોધી કાઢ્યો કે:—“જ્યારે બારીસ્ટરની વિધીપૂર્ણ કરી છે અને દાકતરની ડીગ્રી પણ છે ત્યારે અન્યથેત્રમાં નશીબ કેમ નહીં અજગાવતું!” આમ વિચાર કરતાં કરતાં છેવટે રજીનનું અતજળજળ જાગ્યું!

હે પ્રારબ્ધ દેવી! તારી તો બલીહારી જ છે! હવે દાકતર પ્રાણુજીવનદાસને ઈડર સ્ટેટમાંથી છૂટા ચર્ધ રજીનમાં પોતાનું નશીબ કેવી વારી દેછે તે વિષે આ પત્રના અગાઉના અંકમાં કેટલીક હકીકત કહેતામાં આવી છે છતાં યથાવકાશે પ્રજાની મહેરબાની હશે તો વિશેષ કહેવાશે

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

કેળવણી વિષે નાં પૌરબંદરનરેશના વિચારો.

૧ સપ્ટેમ્બર માસની આખરે પૌરબંદર હાઈસ્કૂલના વાર્ષિક મેળાવડા પ્રસંગે પૌરબંદરના નામદાર મહારાજશ્રીએ હોસ્ટેલ બાબત પોતાના વિચારો દર્શાવતા કેળવણી વિષયક દેશીક મહત્વના વિચારોનો ઉદાપોદ કર્યો હતો અર્વાચીન કેળવણીના વિચારકો તેમાં ઘટિત ફેરફાર કરવા નાટો વ્યવહાર કદેલ રોપી રહ્યા છે તેમાં નાં મહારાજશ્રીએ દર્શાવેલા વિચારો ઉપયુક્ત થાય એવા હોઈ આ નીચે આપવામાં આવ્યા છે, જે તેઓશ્રીએ આપેલા બાષણના તારણરૂપે છે

તબી.]

ગાંધી મહીનાની ૧૭ મી તારીખે ઉપજાળ નિમિત્તે આપણે સૌ મંદ્રેમાના હોલમાં ભેગા થયા હતા, અને ત્યારે મેં મારી બે અગત સેવાઓ જાહેર કરેલ, ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓ માટે એક હોસ્ટેલ બાંધી પ્રજાને ભેટ આપવાનો મારો ઇરાદો છે, અને તે બાબતના માગ વિચારો હું હવે પછીના હાઇ-સ્કૂલના મેળાવડામાં જાહેર કરીશ તે સમય આજે આવી પહોંચ્યો છે, અને હોસ્ટેલ બાબત મારા શુ શુ વિચારો છે તે મંદ્રેમાવાની હું આ તક વઉ છું. આપ સૌને કદાચ યાદ તો હશે કે આ હોલમાં આજથી બરાબર બે વર્ષ પહેલા આપણે સૌ એકઠા થયા હતા ત્યારે કેળવણી કેના પ્રકારની હોવી જોઈએ તે બાબત મેં મારા પોતાના વિચારો જાહેર કર્યા હતા, અને તે મેળાવડા પુરો થયા બાદ બહુજી જીવન સમયની અંદર મેં મારા હોસ્ટેલ બાબતના વિચારો કાગળ ઉપર મુકવા શરૂ કરી દીધા હતા અને ખ્યાલ કરતા બરેબર આનંદ થાય છે કે મારી મેલાઓ કળીશ્યત થવાનો સમય હવે હજોજી નજીક આવતો જાય છે હોસ્ટેલની યોજના કાગળપર મૂક્યા પહેલાં મને એમ લાગ્યું કે યોજના એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે ત્યાં અધ્યાપન કળતા વિદ્યાર્થીઓ

આ કુનીયામાં પડતા અનેક કુબોમાંથી જેમ બને તેમ મોટે અંશે બચી જાય, ત્યારે મેં મારા મનને એક મવાય પૂછ્યો કે “આ કુનીયામાં કુબનાં શુ શુ કાગળો છે” ખૂબ ખૂબ વિચારણાને પરીણામે એમ લાગ્યું કે કારણો તો ઘણા છે, પણ મુખ્ય કારણ તો “અમતોષ” બીજા તમામ કારણો તેના પેટા ભાગમાં આવી જાય છે

અમતોષનો ઉપાય શુ ? કદાચ આપ સૌને લાગશે કે તેનો ઉપાય મુશ્કેલ હશે પણ મારા નમ્ર માનવા પ્રમાણે તે વાર્ષ બહુ કઠીન નથી લાગતું માણસમાં અમતોષ ક્યારે પેદા થાય છે અને તે પેદા થવાના ખાસ કારણો કયા ? તેનો મુખ્યત્વેકરીને એ જવાબ હોઈ શકે કે જ્યારે પોતાનાજ માટે-પોતાનાજ સ્વાર્થ માટે-માણસ જીદગી ગાળતો હોય કારણ ઘણું સ્પષ્ટ છે તેથી એ બાબત વિશેષ વિવેચન નથી કળતો ‘સ્વાર્થ’ એ સર્વ કુબોનું મૂળ છે એ દર્દની દરા તો માત્ર એકજ છે-અને તે દરા ‘પરમાર્થ’. પરમાર્થ પણ એવા પ્રકારનો ન હોવા જોઈએ કે હું આમ કરીશ તો મારી આમર વધશે-હું એમ કરીશ તો મારી વાહવાહ કહેવાશે-હું અહીંઆ જઈશ તો મને યરા મળશે-હું ત્યાં જઈશ તો મને પ્રખ્યાતી મળશે પરમાર્થ, ક્યારે પરમાર્થ કહી શકાય કે જ્યારે તે બીલકુલ સ્વાર્થ રહીત હોય ત્યારેજ. સ્વાર્થ પુરપને મોટી ઉમરે પરમાર્થ બનાવવો એ સહેલું નથી પરમાર્થના તથા જન સેવાના મરકાર તો નાનપણમાં પાડવા જોઈએ માટે મારી હોસ્ટેલની યોજનામાં મેં તે બાબત ખામ લક્ષ આપ્યું છે, અને નાની વયથીજ જન સેવા તથા પરમાર્થના મરકાર પડે તેવી જાતની ગોઠવણ કાર્યક્રમમાં દાખલ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુનીયામાં દુ ખનું બીજું મોટું કારણ એ હોય છે કે મનુષ્ય પોતે પોતાની કિંમત નથી સમજી શકતા આપણી કિંમત હોય લોહાની, અને આપણે માનીએ કે આપણે છીએ સોનાના આપણે હોઈએ ૧૨-૧૪ રૂપિયાના પગારને સાવક અને આશા રાખીએ ૪૦-૫૦ ના પગારની આથી કરીને કમાવાની ઉમરે આપણામાં ઘણો અમતોષ ઉત્પન્ન થાય છે એનો ઉપાય પણ ખાસ મુશ્કેલ નથી એનો ઈલાજ શિક્ષકે તથા માળાપોના હાથમાં છે-મામાપોના હાથમાં વધારે નાનપણથી છોકરાઓને લાઈ બાપા દરી કરીને બહુજ વધારે પડતા લાડથી ઉછેરી બગાડવામાં આવે છે, તેથી દોહડહાપણના ખ્યાલો નાની ઉમરથી તેમના મગજમાં ભેગી જાય છે, કે જે મોતી ઉમરમાં નીકળતા મુશ્કેલ ચર્ચ પડે છે માટે નાનપણથીજ તેના ખ્યાલો તેમના મનમાં ન આવે તે માટે ખાસ મળજી રાખવા આ તકે મામાપોને હું ભાગ દ્યને બનામણ કરે છું તમાગ દીકરા દીકરીઓ કાંઈ મારે કામ કરે કે કાર્ડ વિવચમાં ખામ પ્રતિષ્ઠતા બતાવે, તો તેઓને મોટે ભાગે ન કહેવું કે તમારા જેવું માર્ક હુશિયાર નથી એમ કહેવાથી છોકરાઓને એક બીજો પણ ગેરસાજ થાય છે અને તે એ કે વધારે શોખના માટે એ વધારે હુશિયાર થતા માટે તેઓની કાગજ પછી એાગી ચર્ચ જાય છે અને એછી યત્ન જાય તેમાં નનાઈ પણ રુ ઇમારતોને તો નાનપણથીજ અગ્રેજ કહેવત "Deserve & Desire" - 'યોગ્ય બનેા અને પછી ઇચ્છે' - એ ઉત્તમ સૂત્રના ખ્યાલોમાં અને વાતાવરણમાં ઉડેલા જોઈએ

આ તકે હું પોરબંદરથી પ્રગતે તથા ખાસ કરીને યુવાવસ્થાએ પહોંચતા વિદ્યાર્થીઓને આપ મૈત્રા સુખ માટે એક મનાઈ આપવા ઇચ્છુ છું આપ સૌના મનમાં એમ ધનું દરો અને મને ખબર છે કે થાય પણ છે, કે અમે બાણાવા ગણાવા, અમે ભણતા ગણા, તોપણ રાજ્યમાં નોમરી મેળવવાની મુશ્કેલી પડે છે પરંતુ આપ સૌ ખાની પુરક

સમજાવો કે આ મુશ્કેલી માત્ર પોરબંદર રાજ્યમાં જ છે તેમ નથી હિંદુસ્થાનના દરેક દરેક રાજ્યમાં અને દરેક દરેક ઈલાકામાંજ તેવીજ હાડમારી ઘણા વર્ષોથી ચાલુ છે, એમાં રાજકર્તાઓનો દોષ નથી કંઈક અંશે દોષ ગણાય તોપણ એટલા પુરતો કે પ્રજાઓને અગાઉથી ચેતવણી ન આપી કે તમે જોઈ રહો ચાલ્યા જાઓ છો તેને અગે હું પણ અમુક અગે દોષિત થયો છું પણ "જગના ત્યારથી સવાર" એ સૂત્રના અગે હું આજે મહારા પ્રીય પ્રજાજનોને તે ચેતવણી આપી દોષ મુક્ત થાઉ છું હવે જોશો માર્ગ એ કે ઘણા વર્ષોથી ત્રયા એની પડી ગઈ છે કે છોકરા થોડું ઘણું ભણ્યો એટલે મામાપોની ઇચ્છા તેને કાગડુનની નોકરીમાં દાખલ કરવાની હોય છે, પછી બસે તે છોકરો સાહસજનો હોય, રજપુતનો હોય, ખેડુનો હોય, અગર તો હોય સુતાર, સવાર, વાણુદ કા ગોચી 'કારકુનો' એ જીલ્લાનું દ્રષ્ટિ મિંદુ કરીને આપણી હિંદુસ્થાનની પ્રજાઓ બેસી ગઈ છે ખાસ કરીને કાઠિયાવા ની પ્રજાઓ. મારી ચેતવણી તો એટલા પુરતી જ કે કે તે પ્રમાણે ન હોવું જોઈએ પ્રજાઓએ તેમના વિચારો જમ અને તેમ વેળાસર બદલાવવાની અગત્યતા આજે ગઈ છે મદાસ ઇલાકામાં છોકરો ગમે તેટલું ભણ્યો હોય તો પણ નાનામાં નાની નોકરી રાજ્યપુરાથી કરી લે છે તે ઈલાકામાં કેળવણી એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે અને ગ્રેજ્યુએટની એટની મોટી સંખ્યા ચર્ચ ગઈ છે, અને દરેક વર્ષે એટની મોટી સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે, કે ટેકસી હાકવાવાળા જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ અમ હાકવાવાળા જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, ટિકિટ કલેક્ટર જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, પટાવાલા જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, દમાલ જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, ટપાની જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, ડામલ ગ્રેજ્યુએટની પણ એજ દશા છે વડીતોની રિયતિ પણ ત્યા એવીજ છે નાના નાના કેમે તો માત્ર ચાગ આનામાંજ નો છે-અને તે પણ નહીં કે એક દિવસના, પરંતુ આખા કેસના મુમર્ક જેવા મોટા

અને પૈસાદાર શહેરમા ઐન્યુએટો-મદ્રાસી શિવાય-
ફક્ત ત્રીસ રૂપીઆના પગારથી રાજીયુરીથી નોકરીની
શરૂઆત કરી દીધી છે અને કહેતા દીધગીર થાય છે,
પરતુ ફકીકત સત્ય છે, કે આપણે ત્યાં મેટ્રીક થયેલ
છોકરાઓની એવીજ રિયતિ થઈ પડી છે અને તેવી
રિયતિને જોયો દુખદ માનતા હોય તો મારા
ધારવા પ્રમાણે એમાંથી બચવાના ઉપાય માન એજ
છે-કહાતો છોકરાઓ એમના ગનમાંથી એવા ખ્યાલો
કાઢી નાખે કે અમારાથી કાંગડુન અગર સિદ્ધકની
નોકરી શિવાય બીજી નોકરી થઈ શકે નહીં અને
અમુક પગારથી જોછા પગારે નો રી થઈ શકે
નહીં, અને કહાતો મનમા નાનપણથીજ નિશ્ચય
રાખે કે ભણ્યા પછી કાઈકે ધધે વળગી જાઉંશ-
ખાસ કરીને આપદાદાના ધધે બાપદાદાના ધધા
ઉપર હુ ખાસ ભાગ મુકે છું તેનું કારણ હું મારી
અશ્વ મતી નમાણે સમગ્રવતુ પ્રભુની આ આખી
સૃષ્ટિ અને અગાધ રચના 'Cause and Effect'
"કાર્ય અને કારણ" ના સુદર નિયમથી ચાલે જાય
છે "કાર્ય અને કારણ" રૂપી એક જબગદસ્ત
કારખાનું છે એમા તરફ તરફના સાચાઓ પણ
તેજ નિયમાનુસાર રાતદિવસ ચો સૌના કામ કર્યે
જાય છે તે મચાઓમા દરેકે દરેકને પોતપોતાનું
સ્થાન છે સૂર્યો, ચંદ્રો, તારાઓ, પૃથ્વીઓ સૌ
સૌનું કામ કર્યે જાય છે પૃથ્વીઓ પરના તત્ત્વો,
મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષિઓ અને જળચર પ્રાણીઓ
સૌ સૌને પ્રભુએ પોતપોતાના સ્થાન તથા રૂઝે
વહેચી આપી છે, અને કુદરતના નિયમો અનુસાર
એક બીજા સાથેની સંખ્યાઓના પ્રમાણે પાડી
આપ્યા છે મનુષ્ય માટે મનુ ભગવાને ચાર વિભાગ
પાડી આપ્યા-સાહજી ક્ષત્રીય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
સાહજીની ફરજ જ્ઞાન મેળવવું અને જ્ઞાન આપવું,
ક્ષત્રીને દેશના રક્ષણની ફરજ સોંપી, વૈશ્યને વ્યાપાર
કરવાની, અને શૂદ્રને નોકરી કરવાની ફરજ બહેચી
આપી આ ઉત્તમ ગોકલ્યમા રચાન બદ્ધતા તથા
ફરજ જાણતા થવાથી જુ ! જુદા બધાએન પ્રમા-

ણોમા ફરફાર થાય છે તેને તીધેજ દુનીયામા દુખ
તથા અશાંતિ પેદા થાય છે એમ મારે માનવું છે
ક્ષત્રી વૈશ્યનો ધધો ફરે અને વૈશ્ય ક્ષત્રીનો, સાહજી
શૂદ્રનો, અને શૂદ્ર સાહજીનો, તો ગમખ ગોટાળો
થયા વગર રહે નહીં વળી દાખલા તરીકે આપણે
એક મશીન લઈએ તેમા ગોળ ચક્કરને ઠેકાણે એક
સીધો ભાગ મુકીએ અને સીધા ભાગની જગ્યાએ
ચક્કર ગોઠવીને મશીન ચાલુ કરીએ તો શું પરીણામ
આવે તેનો આપજ ખ્યાલ કરો ખોટી જગ્યાએ
ગોઠવાએલો ભાગ જ નળજો હશે તો પોતેજ તુટીને
નાના કટકા થઈ જશે, અને જો મજબૂત હશે તો
આખા મશીનને તુકસાની પહોચાડી તેને ચાલતું બધ
કરી દેશે, અને એ મશીન ફરીથી ક્યારે ચાલુ
થાય કે જ્યારે તે ભાગને યાદી નાખનામા આવે,
અગર તો તે ભાગને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે આપું
મશીન નવું બનાવવામા આવે એટ બીજો દાખલો
લઈએ મોટર જેવી મોટી મીજમા એક કારમરેટર
જેની નાની મીજમા જરા પણ કચરો આવી જાય
છે, તો તરતજ મોટર ચાલતી અટકી જાય છે
કહેવાનો ભારાય એટલોજ કે સોએ પોતપોતાની
જગ્યામા ગહેતુ નેઇએ ખરો આનંદ અને ખરી
ઉપોક્તા તેમાજ છે અને જો છોકરાઓ તેમના
બાપદાદાનો ધધો ચાલુ રાખે તો સૌ સૌની જગ્યામા
રહેવાના ચતા ઉલ્લંઘનનું પ્રમાણ બહુ જોછામા
જોણુ રહે આપ સૌ એકાદ બે દિવસ શાંતિપૂર્વક
ચિચાર કરી જોરો તો આપને પણ લાગશે કે તે
રસ્તો સહેનામા મહેલો છે, અને તેના કરતા
બીજો એક વધારે સરળ રસ્તો નથી તેની
આપને આકાશથી પણ એક માદી સાબીતી આપુ
એક હજાર માણસની વસ્તીનું એક નાનું ગામકુ
લઈએ તેમા એમ માનો કે એકસો સુતાર, એકસો
દરજી અને એકમો લુહાર છે દરેક જ્ઞાતિનું પ્રમાણ
આખી વસ્તીનો દમનો ભાગ થયો દસ વર્ષ પછી
ગેમ માને કે ૧૦ ટકા સમસ્ત વસ્તીમા ૧૫૫૩ થયો
એટલે જામડાની કુન વસ્તી થઈ ૧,૧૦૦, અને પેદી

લખતુ સૌ સૌને ધેઠે જમ્યા પછી બપોરે ત્રણ બજે તમામ વિદ્યાર્થીઓ હોરટેલમા એકઠા થઈ જશે અને તે દિવસનો આખોતો વખત વાગકાગતી સોમવારના દિવસોએ નીચે પ્રમાણે કામ બેવામા, શીખવામા, અગરતો કાગવામા ગાળશે - સુતાર કામ, નેતરકામ, મજીત, લુકાર કામ, મોટર મિકેનિક્કમ, હાથવણાટ, કાતવાનું કામ, દિવામળીઓનું કામ, મોગ્ગ ઝંજીરારક બનાવવાનું કામ, સોની કામ, માટીના હામરાસણનું કામ, છુટનું કામ, ટેનીંગ, મધમાખી, ઉછેર, વીજળી કામ, કાગળ બનાવવાનું, કપડાનું કામ, રેડીયો એન્જનીયરીંગ, ટેલીગ્રાફનું કામ બાગ બગીચાનું, રસોઈનું અને અન્યરે ભઈ આવવાનું કામ તો આવી ગયુ, તે ઉપરાંત પાણીમા તગવાનું અને બની શકશે તો ઘોડેસ્વારીનું કામ વિગેરે વિગેરે બીજા તેવા ઉપયોગી કામો શિખવવાની ગોરવણ થશે આથી એમ નથી માનવાનું કે આ તમામ કામોમા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવિણતા જ મેળવવી પડશે. આ તમામ કામોનુ જ્ઞાન પ્રાથમિક વર્ષ માટે જરૂરનું રહેશે કે જ્યાં ખખર પડી આવશે કે કયા કયા વિષયોનો કેને વધારે શોખ છે તે જણા પછી માત્ર તેજ વિષયોમા કાર્યકુશળબને તેની કાળજી રાખવામા આવશે

લાખી રજતઓ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને બની શકે તેટલુ ખેતીવાડીનુ નમામ જ્ઞાન આપવાની ગોઠવણ કરવામા આવશે, અને બની શકશે તો બાહસિકલ પર્યટનો માટે પણ ગોઠવણ કરવામા આવશે

હવે એ સવાન આવશે કે આ હોરટેલમા દાખલ કરના માટે ચોનીરા કેરા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ ગોતવા એક વાત તો ચોક્કસ છે કે મેટ્રિક થયા પહેલા બેથી ત્રણ વર્ષ આ હોરટેલમા ગળાવ તો માફ તેથી હાથ ચોથા પાચમા ધોગણમા અભ્યાસ કરતાઓમાથી ગોતવાના રહેશે અને તેમાથી પણ કેવાઓને ગોતવા અને કેવા પ્રકારની જ્ઞાન કસોડીમાથી તેમને પગાર કરવા તે બાબત હજી વિચારણામા છે

આપ મૌનો મેં ઘણો વખત આજે લીધો પણ હું આશા રાખુ છું કે આપને એમ નહીં લાગે

આજનો વખત વર્ધ ગયો છે હોરટેલનું બાંધકામ હવે થોડા દિવસમાજ શરૂ થશે અને તેનું નામ “શ્રી હનુમાન હોરટેલ” રહેશે. ઉવટમા શ્રી હનુમાન પાસે યાચના કરે છું કે પોરબદર રાજ્યનું તેઓ કામમ રક્ષણ કરે, અને આપણને આશીર્વાદ આપે કે તેમના નામની હોરટેલમા લાણુતા વિદ્યાર્થીઓ તેમના નામને દિપાવે તેવા થાય, અને પોરબદર રાજ્યના માત્ર સારા શહેરીઓ તરીકે નહોં પરંતુ જવાહરી તરીકે પકાય

ઓખા બંદર

ઓખા એ રાજ્યનુ મુખ્ય બંદર છે પરંતુ તે શિપાય પણ હારકા, બેટ, મુળહારકા, વેલણ, નવસારી અને બીલીમોરા એ પણ વડોદરા રાજ્યના બ્યાન બેંચે એવા બંદરો છે

છેક અને ૧૮૮૨ ની સાલથી શ્રીમત મહારાજ સાહેબનું લક્ષ ઓખા બાણુએ એક બંદર ઉભુ કરવા માટે દોરાણુ હતું મુશ્કેલીઓ અને તેમના ઉકેલને અંતે સને ૧૯૨૨ મા ઓખા બંદર સ્થાપન કરવામા આવ્યુ ત્યાની પરિસ્થિતિ એવા પ્રકારની હતી કે વ્યાપારની ખીલવણી અર્થે આ બંદર લોહમાર્ગની સાથે કડીવાવાડ અને ગુજરાતની સાથે જોડવુજ પડે એટલે જામનગર રેલવેની સાથે તેનુ જોડાણ કરવામા આવ્યુ

મેટી સ્ટીમરો ઉભી રહી શકે તેને માટે ૪૦૦ ફીટ લાંબો એક ડક્કો પણ બાંધવામા આવ્યો. વળી વખારો અને બીજી બાપારીઓને જોઈતી મગવડો પણ આ કરવામા આવી અને ત્રિધિસગ સને ૧૯૨૬ મા શ્રીમત મહારાજ સાહેબના શુભ હસ્તે ઓખા બંદર ખુલ્લુ મુકવામા આવ્યુ

આ બંદર મુંબઈ અને કરગચીના સિદ્ધા દરી-આઈ માર્ગમા પડે છે અને કારીવાવાડની વાવબ્ય ખુણામા તે આવેલુ દોહ વર્ષતા કાઈ પણ ભાગમા આવતી જતી સ્ટીમરો લાગરી શકાય એી મગવડ વાણુ છે યુરોપથી આવતી સ્ટીમરો પણ ગરતો

બદલા સિવાય અને વખતનો વ્યય કર્યા સિવાય અહિં આવી શકે છે. બંદરમાં વખારો, મોટર લોન્ચ, કેઇન, વિગેરે અત્યારના યુગને જોઈતી બધી સગવડો પુરી પાડેલી છે. લોકમાર્ગનો કાટો પણ છેક ડક્કા સુધી વધારેલો છે. ત્યાં બીજળીનો, ટેલીફોનની, પીવાના પાણીની પણ વ્યવસ્થા પુરતી છે. વાપારીઓ માટે સગવડ થાય એ અર્થે વડોદરા બેન્કે પોતાની એક શાખા ત્યાં ખોલેલી છે.

આ બંદર ઉદ્યોગવાદી નીચે જણાવેલા કારખાના શરૂ થયેલાં છે.

સિમેન્ટનું કારખાનું—હારકાં સિમેન્ટ કંપની બંધ થયા પછી વડોદરા સરકારે એમના લેણા પેટે એ કારખાનું ખરીદ કર્યું હતું. અને પાછળથી તે ઓખા સિમેન્ટ કંપનીને ૧૯૨૯ની સાલમાં વેચવામાં આવેલું ત્યારથી કારખાનાએ ઝડપી અને સતત પ્રગતિ કરી છે. હવે એ વાર્ષિક ૧,૦૦,૦૦૦ ટન સિમેન્ટ બનાવી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. આ સિમેન્ટ પશ્ચિમ કિનારાનાં ચીતાગોંગ, કલકત્તા, અને બીજાં બંદરોએ ચઢે છે.

મીઠાનું કારખાનું—દરિયાના પાણીમાંથી મીઠું પકવવાનું આ બીજું મોટું કારખાનું છે, અને તેનું ધોણેલું મીઠું કલકત્તા અને ઈસ્ટ આફ્રિકા જેવા પરદેશમાં પણ મોકલવામાં આવે છે. ઓખા સોલ્ટ વર્ક્સે ૪૩,૯૯૬ ટન મીઠું પકવ્યું તેમાંથી ૪૨,૧૫૯ ટન ૧૯૩૭-૩૮ દરમિયાન બહારગામ ચલાવ્યું. ઇપ્સમ સોલ્ટ, મેગ્નેસીઅમ કલોરાઇડ જેવી મીઠાની ઉપ પેદાશો બનાવવા માટે પાણીનીઅર મેગ્નેસીયા વર્ક્સ ૧૯૩૦માં મીઠાપુરમાં ખોલવામાં આવ્યું છે અને કારખાનામાંથી ૧૯૩૭-૩૮માં ૪,૪૭૪ હંદ્રવેટ માલ

જર્મની અને ૧૪,૯૨૫ હંદ્રવેટ માલ યુનાઇટેડ કિંગડમ મોકલવામાં આવ્યો.

બીજાં કારખાનાં—ઉપર જણાવેલાં કારખાનાં સિવાય ઓખામાં એક બરફ બનાવવાનું, એક દળવાની ઘંટીનું અને એક તેલ કાઢવાનું એવાં કારખાનાં છે. હજી પીત્તળનાં વાસણો, ટીનાનાં વાસણો, કાગળની પેટીઓ અને બીજાં એવાં કારખાનાં ઉભાં કરી શકાય એમ છે.

ઓખા બંદરની આધુનિક ખીવવણીમાં જણાવવા જેવું બર્મા હોલ ઓઈલ સ્ટોરેજ એન્ડ ડિસ્ટ્રીબ્યુટીંગ કંપની ઓફ ઈન્ડિયા લીમીટેડ તરફથી તેજ ભરવાની ટાંકી ખાંધવામાં આવેલી છે, તે છે. આ ટાંકી ખાંધવાનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૧૫ લાખ થશે. ૧૯૩૯ની સાલમાં આ કામ પુરું થશે એવી ધારણા છે. ત્યાં પેટ્રોલી-અમમાંથી બનતી ચીજો પેટ્રોલ, ધાસતેલ, ડીઝલ ઓઈલ વિગેરે મંચડી રાખવામાં આવશે. તે સિવાય ધાસતેલના ડબ્બા બનાવવાનું કારખાનું બંધાય છે. તેલની સ્ટીમરોમાંથી તેલ સીધું ટાંકીઓમાં ભરાશે અને તેમાંથી રેલવે મારફતે ટાંકીમાં, પીપોમાં અને ડબ્બામાં વહેંચાશે.

દરિયાઈ વહાણોની અવરજવર

હંભા, હોલેન્ડ-બ્રિટીશ ઇન્ડિયા, ક્લેન, એન્કર, બ્રિટીશ ઇન્ડિયા, એલરમેન, વીલ્સન એન્ડ સીડી હોલ લઈનનાં વહાણો નિયમિત રીતે પરદેશી માલ માટે આવે છે. અને એશિયાટીક, જોખ્ખે સ્ટીમ નેવીગેશન અને સિંધીઆ સ્ટીમ નેવીગેશનનાં વહાણો સ્થાનિક ચીજોનો માલ આણે છે. છેલ્લાં દશ વર્ષોમાં કેટલાં દરિયાઈ અને કિનારે ફરતાં વહાણો ઓખા બંદરે આવ્યાં તે નીચેના તખ્તામાં બતાવ્યું છે.

દેશી સભ્ય

વર્ષ	દરિયાઈ		એકંદર	કિનારે ફરતાં		એકંદર
	સ્ત્રીમણે	વહાણો		સ્ત્રીમણે	વહાણો	
૧૯૩૭-૩૮	૧૦૦	૨૯	૧૨૩	૨૩૨	૭૧૪	૯૪૬
૧૯૩૬-૩૭	૯૯	૩૨	૧૩૧	૨૪૬	૬૪૮	૮૯૪
૧૯૩૫-૩૬	૯૯	૨૮	૧૨૭	૨૩૩	૨૫૧	૪૮૪
૧૯૩૪-૩૫	૧૦૧	૧૭	૧૧૮	૨૭૭	૨૨૨	૪૯૯
૧૯૩૩-૩૪	૧૧૫	૧૩	૧૨૮	૨૭૪	૨૨૮	૫૬૨
૧૯૩૨-૩૩	૧૨૨	૨૨	૧૧૪	૨૮૮	૨૪૯	૫૩૭
૧૯૩૧-૩૨	૧૦૭	૧૪	૧૨૧	૨૫૦	૨૭૫	૫૨૫
૧૯૩૦-૩૧	૭૫	૪૧	૮૬	૨૪૧	૨૫૨	૧૯૯
૧૯૨૯-૩૦	૫૯	૧૧	૭૦	૨૬૬	૨૪૮	૫૧૪
૧૯૨૮-૨૯	૫૭	૧૯	૭૬	૨૪૫	૩૧૬	૫૬૧
૧૯૨૭-૨૮	૪૪	૩૦	૭૮	૧૬૯	૨૦૩	૩૭૨

વ્યાપારની પ્રગતિ

આ બંદરેથી થએલા આયાત નીકાસની તપસીલ નેતાં તેની પ્રગતિનો ખ્યાલ આવી શકશે.

(દરેક રકમ હજારની છે)

વર્ષ	આયાત			નીકાસ		
	પરદેશી	સ્થાનિક	એકંદર	પરદેશી	સ્થાનિક	એકંદર
	ટન	ટન	ટન	ટન	ટન	ટન
૧૯૩૭-૩૮	૨૦	૮૮	૧૦૮	૧	૧૨૩	૧૩૨
૧૯૩૬-૩૭	૧૫	૨૮	૪૩	૨	૧૨૫	૧૨૭
૧૯૩૫-૩૬	૧૯	૭૫	૯૩	૧	૧૨૪	૧૨૯
૧૯૩૪-૩૫	૨૦	૫૮	૭૭	૨	૧૧૬	૧૧૬
૧૯૩૩-૩૪	૨૭	૫૦	૭૭	૫	૧૦૧	૧૦૬
૧૯૩૨-૩૩	૩૬	૪૮	૮૪	૬	૮૩	૧૦૭
૧૯૩૧-૩૨	૨૬	૪૨	૬૮	૪	૬૮	૧૦૯
૧૯૩૦-૩૧	૩૪	૧૬	૫૧	૫	૨૬	૭૭
૧૯૨૯-૩૦	૪૩	૧૧	૫૪	૧	૧૮	૭૩
૧૯૨૮-૨૯	૪૦	૨૦	૬૧	૯	૧૧	૮૧
૧૯૨૭-૨૮	૩૫	૩	૩૮	૮	૫	૫૨

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

જાકાતનું ઉત્પત્ત

છેલ્લાં ૧૧ વર્ષમાં ખિરીસ પ્રમાણે લીધેલો ઓખા બંદનું જાકાતનું ઉત્પત્ત નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	જાકાત મહેસુલ		
	વીરમગામથી આગળ જતાં માલપરની જાકાત	કાકિયાવાડામાં વપરાયેલા માલપરની જાકાત	પરદેશી માલપરની એકંદર જાકાત
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
૧૯૩૭-૩૮	૮,૨૧,૪૦૧	૨,૩૮,૭૯૬	૧૦,૫૨,૧૯૭
૧૯૩૬-૩૭	૮,૩૩,૭૩૨	૧,૯૫,૧૩૯	૧૦,૨૮,૮૭૧
૧૯૩૫-૩૬	૮,૯૪,૫૮૦	૪,૫૩,૧૨૪	૧૩,૪૭,૭૦૪
૧૯૩૪-૩૫	૧૨,૨૧,૩૬૫	૩,૬૯,૫૦૧	૧૫,૯૦,૮૬૬
૧૯૩૩-૩૪	૧૩,૭૫,૪૯૩	૨,૫૩,૩૮૪	૧૬,૨૮,૮૭૭
૧૯૩૨-૩૩	૧૫,૧૧,૪૬૪	૪,૪૭,૫૪૫	૧૯,૫૯,૦૦૯
૧૯૩૧-૩૨	૧૩,૯૭,૮૫૧	૨,૬૮,૦૬૮	૧૬,૬૫,૯૧૯
૧૯૩૦-૩૧	૧૧,૬૪,૧૫૬	૩,૬૦,૨૪૮	૧૪,૬૪,૪૦૪
૧૯૨૯-૩૦	૯,૯૮,૧૬૩	૨,૮૨,૬૦૮	૧૨,૮૦,૭૭૧
૧૯૨૮-૨૯	૯,૭૪,૪૮૭	૨,૦૩,૩૨૪	૧૧,૭૭,૮૧૧
૧૯૨૭-૨૮	૮,૨૯,૭૨૩	૧,૬૩,૪૫૧	૯,૯૩,૧૭૪

નીચેના તખ્તામાં ઓજ મુદત દરમિયાનનું જાકાતનું મહેસુલ અને ખર્ચ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

વર્ષ	ખિરીસ ફિન્ડી દરે લીધેલી જાકાત	ખીચ જાકાત	એકંદર	જાકાત ખર્ચ
		રૂપિયા		રૂપિયા
૧૯૩૭-૩૮	૧૦૫૨૧૯૭	૯૨૧૭	૧૦૬૧૪૧૪	૭૫૩૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧૦૨૮૮૭૧	૪૬૯૦૦	૧૦૭૮૭૭૧	૭૩૨૬૨
૧૯૩૫-૩૬	૧૩૪૭૭૦૪	૪૦૬૧૦	૧૩૮૮૩૧૪	૬૨૪૬૧
૧૯૩૪-૩૫	૧૫૯૦૮૬૬	૮૨૫૫૯	૧૬૭૩૪૨૫	૬૨૮૨૫
૧૯૩૩-૩૪	૧૮૨૮૮૭૭	૩૪૩૮૮	૧૮૬૩૨૫૫	૫૫૩૨૬
૧૯૩૨-૩૩	૧૯૫૯૦૦૯	૩૪૪૮૪	૧૯૯૩૪૯૩	૫૪૨૧૮
૧૯૩૧-૩૨	૧૬૫૯૧૯૯	૨૩૧૦૯	૧૭૮૦૨૮૮	૧૧૩૩૨૬
૧૯૩૦-૩૧	૧૪૬૪૪૦૪	૨૫૧૨૫	૧૪૮૯૫૨૯	૨૭૦૮૮
૧૯૨૯-૩૦	૧૨૮૦૭૭૧	૧૭૪૫૧	૧૨૯૮૨૨૨	૩૨૫૮૦
૧૯૨૮-૨૯	૧૧૭૭૮૧૧	૨૪૧૩૫	૧૨૦૧૯૪૬	૨૮૭૭૦
૧૯૨૭-૨૮	૯૯૩૧૭૪	૨૬૬૪૮	૧૦૧૪૮૨૨	૨૧૭૭૪

વગર શાં પત્રિકાપ્રાપ્ત

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ

વડોદરા ગાંધી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ દરે પા સદી વડાવી ગઇ છે શ્રીમત મહારાજા મારહેબે એને જન્મ આપ્યો તેનું બધાજથી શ્રી વિલીયમ એલન્સ બોર્ડન નામના એક અમેરિકન પુસ્તકાલયશાસ્ત્ર વિશારદના હસ્તે ગયાથી અને તેના અમલ કરવાનું કામ ગુજરાતના બહુશીતા સેવાભાવી શ્રી મોતીલાલ ધર્મશીલાના હાથથી થયું એટલે ઉદાર રાજ્યશ્રય, નિષ્ણાત જ્ઞાન અને અચાગ ઉત્સાહ, પરિશ્રમ અને સેવાભાવ આ પ્રવૃત્તિના પાયામા રહેલા છે

એના શરૂઆતના તથા હાલના બધારણમા ફરકાર ન હોવાથી તેના ઇતિહાસમા ઉત્તરવાની આનંદકતા નથી તો પણ, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમા સંકેતશાળ પરિવર્તન ફરતારાગ નીચે જણાવેના વર્ષો લક્ષમા લેવા જેવા છે સને ૧૯૦૬મા શ્રીમત મહારાજા મારહેબે અમેરિકાથી આજ્ઞા કરી કે વડોદરામા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી તેજ અગામા પેટવાદ દાઉરકુલના હેમસત્તર શ્રી અગીને મિત્રમણ અને મરકુલેટીંગ લાજેરીની યોજના અમલમા મુખી સને ૧૯૧૦મા વડોદરામા મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય સ્થાપનામા આન્યુ અને ગ્રામ અને ફરતા પુસ્તકાલયોની યોજના મજુર મર્ફ. સન ૧૯૨૫મા મરકારની પ્રેરણાને લોકજગૃહિતને માથ મળ્યો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપનારી બે પ્રજાકીય સરકારો અસ્તિત્વમા આવી ૧ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, ૨ ગાંધી પુસ્તકાલય પરિવદ મંડળ (જે પાછળથી ગાંધી પુસ્તકાલય મંડળ તરીકે ઓળખાયું) તેજ વરમે ગણુદેવીમા પડેલી ગાંધી પુસ્તકાલય પરિવદ લગાઈ ગને ૧૯૨૮મા પુસ્તકાલયો પ્રાથમિક શાળાઓનું પ્રગ કાર્ય કરનારી મંથ્યાઓ તરીકે ઓળખાયા અને બાળ મહીના પુસ્તકાલયોને ઉત્તેજન આપવાનું ધોગજ રચીકાગયુ સને ૧૯૩૩મા શાળાવાળા દરેક ગામે પુસ્તકાલય હોવું જોઈએ એવો મિદ્ધાત મ કાર રચીકાગી અને ૧૯૩૬ની શરૂઆતમા તે સિદ્ધાતનો ખાના તરફથી

અમલ પણ થયો ત્યારથી, થયેલા કાર્યને ટકાવી રાખનારુ અને વધારે મગીન બનાવનારુ કાર્ય ઉત્સાહ, અને આનંદ સહ લોકો દ્વારા ઉપાડી લેવાની તજવીજ ચાલી ગઈ છે

પુસ્તકાલયોની જે ગુથણી રાજ્યમા પ્રસરી છે તેના વિસ્તારનો ખ્યાલ આપમા માટે કંઈક આકા ધ્યાનમા રાખવા જેવા છે ગાંધી ચાર પ્રાંતોમા પ્રકેશાયેલુ હોઈ તેનો એકંદર વિસ્તાર ૮૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે દરેક પ્રાંતમા એકેક પ્રાંત પુસ્તકાલય છે. દરેક તાલુકાના મુખ્ય ઠેકાણે તેમ ૪૦૦૦ વસ્તીવાળા ગામોમા મળી કુલ ૧૧૯૬ ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયો છે તે ઉપરાંત પુસ્તકાલય હોવા છતાં અનેક કરમાઓમા વાચનાલયો છે તેની મખ્યા ૧૬ની છે પુસ્તકાલય વિનાના ગામોમા ૨૬૨ વાચનાલયો છે સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકાલયોની સખ્યા અનુક્રમે ૧૬ની અને ૧૧ની છે આ સર્વ પુસ્તકાલયોને મદદ કરનારી ફરતા પુસ્તકાલયની એક શાખા છે જેમા ગામેગામ પુસ્તકો પહોંચાડના માટે ૩૬૦ પેગીઓ છે

ઉપના પરિવદમા જે જુદી જુદી જાતના પુસ્તકાલયોનો ઉદ્દેશ કરવામા આવ્યો છે તે દરેક પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવામા આવે છે તે તપાસીશુ

પ્રથમ નાણાની વ્યવસ્થા લઈએ આવકના સાધનો ત્રણ છે ૧ ગામ લોકોની મદદ, ૨ રચાનિક પચાયતની મદદ, ૩ સરકાર મદદ આમ સ્વાશ્રયના મિદ્ધાન્ત અનુસાર મુખ્ય આધાર ગામ લોકોની મદદ ઉપર રહે છે કારણુ તે રકમ જેટલી હોય તેટલીજ રકમ પચાયતની અને તેટલીજ સરકાર મદદની હોય છે. ગામ લોકો જે રકમ ઉભી કરે છે તેમા સંખ્યાની વર્ગણુનો, મખ્યાતનો, દાનોનો, ઇતર દેણુગીનો, કાયમ નિધીના વ્યાજનો અને મકાન લાડાનો મુખ્યત્વે કરીને સમાવેશ થાય છે બે કે સગકારી મદદ લેનાર ગર્વ પુસ્તકાલયો ગર્વ લોકોને માટે મક્ક છે, તો પણ મળ્યા પામેથી વર્ગણુ ત્રણ તેમને ઇતર લોકો કરતા કેટલોક વધારાનો મગવડ કરી આપવામા આવે છે

જેમકે છાપાંઓ તેમજ એક કરતાં વધારે પુસ્તકો એકી વખતે ઘેર વાંચવા લઈ જવાના વિગેરે. જન્મ, મરણ, લગ્ન, જન્માર્ષ, વિગેરે શુભાશુભ પ્રસંગે દાન આપવાની પ્રથા જુની છે. કાયમ નિધીનું બાજ એક ઉત્પત્તની નિશ્ચિત બાબત છે. સને ૧૯૧૬થી એક પુસ્તકાલયે જેટલી રકમ તે વરસે ખર્ચવાની હોય તેના ત્રીજા ભાગની રકમ તે વરસે કાયમ નિધીમાં લઈ જવી જોઈએ, એવું ખાતાએ ફરોચ્છું અને લેઠિકાએ તે માન્ય હતું. પરિણામે દરેક પુસ્તકાલય પાસે હાલ સારું ભંડોળ છે. અને તેના વ્યાજની રકમ નિશ્ચિતપણે દર વરસે તેમને મળ્યા જ કરે છે. મકાન બાડુની રકમ થોડાં જ પુસ્તકાલયોને મળે છે. ગામ લેઠિકા જેટલી રકમ એકઠી કરે તેટલી જ રકમ સરકાર આપે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પણ તેને મર્યાદા તો છે જ, પ્રાંત પુસ્તકાલયોને રૂ. ૭૦૦, કરબા પુસ્તકાલયોને રૂ. ૩૦૦ અને ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયો, મહીલા પુસ્તકાલયો તથા ખાસ પુસ્તકાલયોને રૂ. ૧૦૦થી વધારે રકમ અપાતી નથી. પ્રાંત પંચાયતો તરફથી પણ ઉપરની મર્યાદાને પાત્ર રહીને જ રકમ અપાય છે. થોડાં વર્ષોથી ગ્રામોદ્ધારનાં ખીન્ન કાર્યો માટે માગણી આવવાથી પ્રાંત પંચાયતો, ઉપર જજીવેલી મર્યાદા સુધી પણ રકમ આપી શકતી નથી. રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને મદદ આપવા માટે સરકારી અંદાજમાં લગભગ ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા દરબી કરવામાં આવે છે.

દરેક પુસ્તકાલય પાસે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રકમ જમા થયા પછી જે તે પુસ્તકાલય પોતાનું અંદાજ પત્રક બનાવે છે. ખર્ચ કરવાની બાબતો તો વર્તમાનપત્ર ખરીદી, પુસ્તક ખરીદી, લાકડી સામાન, પગાર એજ સુખ્યત્વે હોય છે. તેમાં મેટાભાગે વર્તમાનપત્ર ખરીદીનો હોય છે. પછી પગારનો ખર્ચ આવે છે. કરબાઓમાં પગારદાર અંચપાલ હોય છે. ગામડાઓમાં અંચપાલનું કામ નિશાળના શિક્ષક સેવા ભાવથી કરે છે, પરન્તુ દરેક પુસ્તકાલયને સાહસુષી અને ઘેર ઘેર. વર્તમાનપત્રોની વ્યવસ્થા કરવા માટે કમીમાં કમી એક પગારદાર નોકર રૂ. ૧૦ થી ૧૫

સુધીનો રાખવો પડે છે. સને ૧૯૩૭-૩૮ ની સાલમાં એકદર સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનો રૂ. ૧,૪૯,૧૯૮ નો ખર્ચ થયો તેની ફાળવણી નીચે પ્રમાણે હતી: વર્તમાનપત્રો માટે ૪૭,૩૨૬, પુસ્તકો ખાતે ૩૧,૩૧૬, પગાર ખાતે ૨૪,૪૮૧, મકાનના ૪૪,૩૪૩ અને પરચુરણ ખર્ચ ૧૧,૭૨૭

જેમ નિશાળના શિક્ષક સેવાભાવથી અંચપાલનું કામ કરે છે તેમ ઘણે ખરે કેકાણે નિશાળની જગ્યા પુસ્તકાલય માટે વપરાય છે. કુલ પુસ્તકાલયો પૈકી ૧૭૪ મકાનવાળા છે મકાનો બાંધવા માટે સરકાર તરફથી રૂ. ૧૦૦૦૦ જેટલી રકમ લેઠિકાને દરસાલ આપવામાં આવે છે. અને બાડુની રકમ નિભાવ માટેનું જે ધોરણ છે તેજ ધોરણમાં ઉભી કરવામાં આવે છે. રાજ્યનો અનુભવ એવો છે કે ઘણાં ખર્ચાં મકાનો ધનિક વ્યક્તિઓની દેણગીને લીધે શક્ય થયાં છે.

પુસ્તકાલયોની કારોબારી વ્યવસ્થા સ્થાનિક મિમિતિને આધીન હોય છે. સમિતિ ૩ થી ૧૨ ઇસમોની હોય છે. તેમાં રહેલુ સુટણીનું તત્ત્વ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવા સરખું છે. યથા દરસાલ નવેસર સુટાય છે. સુટણીને ધોળ થવા માટે ઉમેદવાર પુસ્તકાલયના સભ્ય થવું પડે છે. આ સમિતિ બજેટ બનાવવાનું, પુસ્તક પમંદગી કરવાનું, વર્તમાનપત્ર ખરીદવાનું, પત્રવ્યવહાર કરવાનું બગેરે કામ પોતાની અખત્યારીમાં કરે છે. પુસ્તકાલય ખાતું એક માત્ર એટલું જ જુવે છે કે કંઈ પણ કામ પુસ્તકાલયોને અધિકરતાં થતું નથી. આ વિશિષ્ટતા પુસ્તકાલયોને લોકપ્રિય બનાવવામાં મેટાભાગ લાજવી રહી છે. કારણ લેઠિકાને એમ લાગે છે કે પુસ્તકાલય એ તેમની મંર્યા છે. અને એને આગળ લાવવાનું કામ પણ લેઠિકાનું છે. એમાં સખતાઈ નથી, ઉત્કર્ષના પગથીઆ ઉપર ચઢવાની માત્ર ટ્રેરણા છે.

ઓઝી માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકાલયો ખોલવાનું સુખ્ય કારણ એ હતું કે સ્વભાવતઃ ઓવર્ગ પુરુષોની ફાજનીવાળી મંર્યાઓનો છુટથી લાલ લેવા સિખ્યો ન હતો. એ મુશ્કેલી દૂર કરવા મહિલા પુસ્તકાલયો ખુલ્યાં અને હવે તો તે ઓઝી માટે કલ્પ જોવી

ગંર્યામાં વિદ્યાર્થી છે. નવસારી, પાટણ, અને અમ-
રેલીના મહિલા પુસ્તકાલયો આ આખતમાં આદર્શ
લેખારો. તેમાં પુસ્તકો વચાપ છે, કલા એટલે શિવણ
ભરત ગુણધુના વર્ગો મલાવાપ છે, દિંદીનું શિક્ષણ
અપાય છે, ગરબાઓ ગવાપ છે, અને જીવન વધારે
ખીલવવાનો ઉદ્દેશ પાર પાડનારા અથા જ કાર્યોને
તેમાં અવકાશ રહે છે

વાચનાવયો સર કરવાનું કારણ એ છે કે
સામાયિકા જેટલી ઝડપથી લોકોમાં વાચનાનો રસ
ઉત્પન્ન કરે છે તેટલી ઝડપથી પુસ્તકો કરી શકતા
નથી. વળી વાચનાલપ થયુ એટલે પુસ્તકાલયનું
ખાત મુદ્દત થયુ એમ માનવાનું દર વગરે વાચના-
લયોનું પુસ્તકાલયોમાં રૂપાંતર થતુ જાય છે

ફરતા પુસ્તકાલયોની પેટીઓ સ્થાનિક પુસ્તકા-
લયના અધુરા અયસંગ્રહને પૂરક થાય છે અને જ્યા
પુસ્તકાલયો ન હોય ત્યા તેની ગરજ સારે છે.
ખાતાની આ ફરતા પુસ્તકાલયોની યોજના એટલી
મશરૂની નીવડી છે કે તેનુ અનુકરણ દેલ્હાક ખાત
અને કરબા પુસ્તકાલયોએ પણ કર્યું છે.

દેશી રાજ્યો અને યુરોપીય લગાડ

(અખિલ ભારત દેશી રાજ્ય લોક પરિષદની કારોબારી
તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલું નિવેદન)

અખિલ ભારત દેશી રાજ્ય લોકપરિષદની કારો-
બારી, વિશ્વની તનારીખની એક કોટકીની પળે મળે
છે, જ્યારે યુરોપમાં એક મહામુદ્ મચી ગયું છે
દિંદની પ્રજાએ પોતાના જાવિ સખધી અપિ મહાવના
ગભીર નિર્ણયો કરવા ગદે છે ભારતના આ લાવિમાં
દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે એટલુજ
નહિ પણ અજના કોટકીના મામલામાં આજે
એની સીધી અમગ દેશી રાજ્યો પર થતી જોવામાં
આપે છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારીએ
તા ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરના દીને પ્રકટ કરેલા નિવેદનને
અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા સમિતિએ તા ૧૦ મી
ઓક્ટોબરે કરેલા કાવને આ સમિતિ સંપૂર્ણ અનુ-
મોદન આપે છે; ભારતના ઐક્ય અને ભારતની
અર્થમાન્ય સ્વતંત્રતામાં માનતા હોધને, ભારતની
જનતાની લોકશાસનવાદી સ્વતંત્રતા માટે મહાસભાએ
હાલેલ પ્રખર અવાજ માટે પોતાનો સતોષ જાહેર
કરે છે આ જાવિ સ્વતંત્રતામાં દેશી રાજ્યોનો સમાન
હિરસો હોવો જોઈએ, એમજો સમાન જવાબદારીઓ
જોહારના તૈયાર રહેવુ જોઈએ.

યુરોપના મુદ્દનું તત્કાલ કારણ નાઝી આક્રમણ
છે અને પશ્ચિમના મિત્રરાજ્યોએ જાહેર કર્યું છે કે
તેઓ પ્રજાતંત્રવાદ, સ્વાધીનતા અને આત્મ-નિર્ણયના
અધિકાર માટે લડી રહ્યા છે આ કારોબારી આ
હેતુઓ સાથે સહમત થાય છે, પરંતુ એ આવશ્યક
છે કે આ હેતુઓનું સ્પષ્ટીકરણ થવું જોઈએ અને
યુરોપ બહારના દેશો અને ખાસ કરીને ભારતને એ
સિદ્ધાંતો લાગુ પાડવા જોઈએ.

આ રટે-ડોમ કમિટી એટલા માટે પોતાના મુદ્દ
અને સાલિના ઉદ્દેશોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા રાષ્ટ્રીય
મહાસભાએ સ્થિતનને આપેલા આજ્ઞાન સાથે સંપૂર્ણ
સહમત થાય છે. સ્થિતન ને નાઝીતંત્ર સાથે લડી
રહ્યું છે તે તંત્ર કરતા પણ પ્રત્યાષાતીતંત્ર હેઠળ
વસતી દેશી રાજ્યોની પ્રજા માટે પણ આ હેતુઓનો
અમલ થવો જોઈએ. મહાસભાની કારોબારીએ
જાહેર કર્યું છે તેમ દેશી રાજ્યોની જીવનમીતિ
નિભાવવા માટે ભારતીય નરેન્દ્રી કરતાં પણ સ્થિતિ
સરકાર વધારે જવાબદાર છે, એ ખીના ઉદ્દેશો
દેલ્હાક વર્ષા દગ્ધ્યાન બહુજ ખુદલી થઈ છે ભારતમાં
આ પ્રકારની ગજપદ્ધતિને ટેકા આપેલા એમાં
સ્થિતન ને સિદ્ધાંતો માટે લગતું હોવાનું કહેવાય છે
તે મિદ્ધાંતોનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર છે.

મુદ્દ થાપુ રાખવાને ભારતના ધણા નરેન્દ્રીએ
સાઝાજ્યને અંગે પોતાની સેવાઓ અને સાધનો

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

ધર્મો છે અને યુરોપમાં લોકશાસનવાદ કાયમ રહે એ માટે પોતાનો સંપૂર્ણ ટેકો જાહેર કર્યો છે. પોતાને આંગણે નર્મ-નિર્ભેજ-જુદાઈ શાસન પ્રવર્તતું હોય તે વેળા આ પ્રકારની જાહેરાત કેવળ અસંબદ્ધ છે. યુદ્ધની બાબતમાં અમુક જવાબદારીઓ સ્વીકારવા અગર પોતાનાં સાધનો સરકારની સેવામાં ધરતાં પહેલાં નરેન્દ્રે પોતાની પ્રજાની સલાહ લીધી નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ તરફથી અ. બા. દે. રા. લોકરિપદની કતોરબારી આ પ્રકારનાં બંધનોનો સ્વીકાર કરવા તેમજ યુરોપમાં યુદ્ધ ફાટી નિકળ્યું છે એટલા માટે દેશી રાજ્યોમાં નિરંકુશ શાસન ચલાવી સેવા ના પાડે છે.

આ સમિતિ સજેદ નોંધ લે છે કે લડાઈને બદલે ધણાં ખરાં રાજ્યોમાં પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર ત્રાપ મારવામાં આવે છે અને દમનનાં નવીન રાષ્ટ્ર યંત્રો ગતિમાં મુકવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં યુદ્ધનાં ઝોથાં હેઠળ જાહેર કરાયેલી મુદ્દારાની યોજનાઓનો અમલ જાણીજુડીને હાસેલવામાં આવ્યો છે. આ રીતે લોકશાસનવાદને માટે લડાતું આ યુદ્ધ વધુ નિરંકુશ શાસનમાં પરિણમ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રગતિનું અવરોધક બની રાજ્યોમાં દમનનું કારણબૂત બન્યું છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રજા આ સમિતિ પોતાને તોલ વિરોધ જાહેર કરે છે અને આ સંજોગોમાં યુદ્ધને ટેકો આપવા કેવળ અસકત છે. એમના ઉપર આ રીતે ઠોકા બેસાડતી જાહેરરતીનો સખ્ત સામનો કરવો રહેશે.

આ સમિતિના મત પ્રમાણે દેશી રાજ્યોમાં લોકશાસનપદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો

અને તાત્કાલિક છે; કે જેથી એ રાજ્યોની પ્રજા સ્વતંત્ર ભારતના ધડતરમાં અને નવીન વિશ્વરચનાના કાર્યમાં પોતાનું સ્થાન મેળવે.

આ સમિતિ આ ઉદ્દેશથી ભારતીય નરેન્દ્રોને પોતાના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના એ અંતિમ ધ્યેય છે એમ જાહેર કરવા તત્કાળ ભવિષ્યમાં એનો અમલ કરવા માટે વધારેમાં વધારે પગલાં લેવા આજ્ઞાન દે છે.

દમનના નવા કાયદાઓનો અમલ કરવામાં ન આવે અને પ્રજાને વિચાર વાણી સ્વાતંત્ર્યની સંપૂર્ણ છુટ રહે એવી શાપણા થવી જોઈએ.

ભારત, બંધારણીય દષ્ટિએ યુદ્ધમાં બંને ગણાતું હોય પરંતુ ભારતની નજદીક કયાંય લડાઈની પરિસ્થિતિ નથી, નિદાન દેશી રાજ્યોમાં તો નહિજ કે જો બદાના હેઠળ દમનના કાનુનોનો અમલ બ્યાજબી ઠેરવી શકાય.

આ સમિતિ એ સ્પષ્ટ કરવા પુષ્કળે કે આ મહત્વના ફેરફારો જ્યાં સુધી કરવામાં ન આવે અને રાજ્યોનું તત્ત્વ પ્રજા સંમતિ અને પ્રજા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા જ્યાં સુધી ચાલતું ન હોય ત્યાં પ્રજાના હાઈ પજી પ્રકારનાં સહાય અને સહકારની નરેન્દ્રોએ આશા ન રાખવી.

લોકશાસન અને વાણી વિચારના સ્વાતંત્ર્ય માટે વીરતા અને દ્વિમતથી લડત ચલાવી રહેલ જુદાં જુદાં રાજ્યોની વીર પ્રજાને આ સમિતિ પોતાના અજિનંદન પાઠવે છે, આ લડત અંતે તો ભારતના વિશાળ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનું અંગ માત્ર જ છે અને પ્રજાએ એ માટે તૈયાર રહેવું પડે.

નોંધ અને ચર્ચા

પોરબંદર રાજ્યની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ

થોડા વખત પહેલાં પોરબંદર ખાતે શ્રીભાવ-
સિંહજી હાઇસ્કૂલમાં એક આનંદદાયક પારિતોષિક
સમારંભ યોજાયો હતો જે પ્રસંગે ના. મહારાજા
ગણાસાહેબે હાલની કેળવણી વિષયક ધણા અમ-
ત્વના સવાસોના સંતોષકારક નિરાકરણ પરત્વે કેટલાક
સ્વતંત્ર અને મનનીય વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા.
(આ ભાષણ અમે આ અંકમાં અન્યત્ર આપ્યું છે)
આ ભાષણ કેળવણીની દીશામાં હાથ મહેનત દારા
દરેક વિદ્યાર્થીને સ્વાવલંબી બનાવી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના
માનસને પોષનારું છે. અને અત્યારે ત્યારે તોકરી
કરનારાઓની સખ્યામાં અસાધારણ વધારો થઈ
ગયો છે ત્યારે હવે કેળવણીની દીશા બદલી પ્રજામાંથી
પરાવલંબનની ભાવના દૂર કરવાની જરૂર છે. આ
દૃષ્ટિએ જોનારને ના. પોરબંદર નરેશનું વકૃત્વ
સમયોચિત સાગ્યા વિના નહીં રહે.

રાજ્યના વિદ્યાધિકારીએ, રાજ્યમાં છેલ્લાં બે
વરસમાં બાળકેળવણી, કન્યાકેળવણી, પ્રાથમિક-
શાળાનાં મકાનો, માધ્યમિક કેળવણી વગેરેમાં
કેટલો પ્રગતિ કરી છે તેનો પોતાના પ્રારંભિક
ભાષણમાં ઉલ્લેખ કરતાં કેળવણીશાસ્ત્ર પરત્વે નવાં
દૃષ્ટિબિંદુ દર્શાવ્યાં છે તે મનનીય છે. આ રીતે
પોરબંદર રાજ્ય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અને તેના
પ્રચલિત સિદ્ધાંતોમાં મૂળગત ફેરફાર કરવાની જે
ઉત્સુકતા ધરાવે છે તેમાં સફલતા મેળવશે. અને એમ
એટલા માટે લખવાનું મન થાય છે કે ના.
મહારાજાએ આ સમગ્ર પ્રયત્ને અવ્યાસક દૃષ્ટિથી
વિચાર્યો છે.

વિકૃલ્લગઢ

લગભગ છેલ્લાં પાંચ વરસથી વિકૃલ્લગઢ તાલુકામાં
ત્યાંના દરબાર સાહેબના વહીવટ સામે સ્થાનિક
માણસો પૈકી એક વર્ગને અસંતોષ છે. અને તે
વહીવટમાં રહેલી અતીશય કરકસર અને તેમાંથી
મહજ રીતે જન્મ પામતી દ્રવ્યસંગ્રહની અનુચિત
ભાવનાને લઈને હોય એમ જણાય છે; રાજ્યની તીજેરી
તર હોય એ આ હિસાબણાના જમાનામાં ઈચ્છવા
યોગ્ય છે. પરન્તુ તે માટે મર્યાદિત રીતે પ્રબંધ
કરવામાં આવે એ હજી છે. વળી માત્ર વિકૃલ્લગઢ
તાલુકામાં જ નહીં પણ બીજાં પણ ધણે કેકાણે
આવું ધોરણ પ્રવર્તતું જોવામાં આવે છે. “લોમ-
લેદગુણેન ક્ષિપ્ત” અર્થાત્ કે મનુષ્યમાં જો એક લોભ
હોય તો બીજા અવગુણો તો તેની પાછળ પાછળ
ચાલ્યા આવે છે. રાજ્ય વહીવટની સફળતાનો આધાર
એ વહીવટમાં કરભાર વગર પ્રજાને કેટલો સંતોષ છે
તેના ઉપર છે. પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે “લક્ષ્મણમતે
લક્ષ્મીમ્ સવચાદક્ષતે પ્રજામ્ । બલુદ્ધાત્ વર્ષતે રાટ્નમ્ સ
જ્ઞાતાબુદ્ધિમાન્ મત્તાઃ” ॥ લોકો ઉપર કરો નાંખ્યા વગર
રાજ્યમાં સમૃદ્ધિ મેળવે, માર્યા વગર રાજ્યની રક્ષા
કરે અને વિના લુદ્ધે રાજ્યમાં જીદ્ધિ કરે એવું
જાણનાર બુદ્ધિમાન” તે ઉપર નાનાં મોટાં બધાં
રાજ્યો જો લાડ આપે તો રાજ્યોના વહીવટ સામેના
વિરોધો શક્તિહીન થાય, આલના પ્રવાહ વાળી લેવાનો
પ્રયત્ન કરવો એ દિલ્લાવદ નથી.

૨૫. પ્રોહ નરેશ

પ્રોહ હાકાર સાહેબ જોરાવરસિંહજી દોડ બે વરસ
જેટલો અદ્યક્ષજી રાજ્યાસન ભોગવી સ્વર્ગવાસ પામ્યા
છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એમના પિતામહે

નોંધ અને ચર્ચા

એમને દ્રવ્યથી ભરપૂર તીજેરી સુપ્રત કરી હતી પરંતુ એમને હરતે આ બધા દ્રવ્યોનો અયોગ્ય વ્યય થયો હતો ગમે તેમ હોય અને અગે ઇચ્છીએ છીએ કે તેમા અતિશયોક્તિ હોય પરંતુ આવા કિસ્સાઓ જે દેશી રાજ્યોમા થતા હોય તો તેમા એજન્સિ અધિકારીઓએ નિષ્ક્રિય રહેવું ન જોઈએ એક રાજકર્તા, રાજ્યના દ્રવ્યનો વ્યય ક્યા માંગે કરે છે, કોની સલાહથી કરે છે અને તેનું શુ પરિણામ આવે છે તેની તકેદારી રાખવાની એજન્સિ અધિકારીઓની ફરજ છે માર્વલોમમત્તાપણુ તો માત્ર શક્તિ છે, અને એજન્સિ જેવી અધિકારી સરથા ત્યાં જરૂર પડે ત્યાં એ શક્તિને દરમ્યાનગીરીનું સન્દર્ષ આપવા બધાયેલી છે એટલે ધણા અનિષ્ટો થઈ જતાં અટકી પડે અને જો કે તુરંતમાં તો સંભવ છે કે રાજકર્તાનો અણગમો પ્રાપ્ત કરવો પડે પરંતુ તેનું પરિણામ જરૂર ઉપકારક આવે

અમે મગ્દુમના આત્માને શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ અને મગ્દુમના લઘુમધુ જેઓ નરેશપદે આવ્યા છે તેઓ પ્રજાને સુખ આપે!

રીતે ન વાપરવાં કે જેથી સાબરો ખર્ચે શાંતિ કરી આત્માને શાંતિપ્રાપ્તિમાં મુકાય

રાજકર્તાઓની માર્શિક

સલાહો

જેટલા જેટલા મદીનાઓથી કાઠિયાવાળા નરેશની માર્શિક કોન્ટ્રોલમાં મળે છે અત્યંત પડેલાં બગલગર, મજરોટ, બારગોર પોરબંદર, વાંકાનેર એ વગેરે રથળાંઓ આવી સલાહો મળી શકે છે આ સલાહોમાં માત્ર મજરોટમાં જ મળે છે તેમના વિશ્વાસુ મદીઓને એમાં આશ્રય નથી દેવાં. મલાઓનું કાર્ડ ગ્રામ મળવામાં આવે છે પરંતુ જે મજરોટમાં પોતાના મદીઓમાં દર વિશ્વાસ મળવા દે એવા મદીઓને તો નરેશ મલાની દરખાસ્ત જણાવતા દર્શ નરેશ પોતાં મળવાના વર્તમાન સમતા પ્રત્યે ચંચળ એ હિંમત નથી છે પરંતુ રૂઢિ ગ્રામ્ય વસ્તુઓમાં જે વાવ મેલેલી છે તે વાવ નરેશની આ ખાતરી અર્ચામાંથી પણ જન્મ પામે તો આત્મધર્મ નહીં કાળજી કે જેથી પ્રજામાં શંકાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે અને એવી પ્રતિ પ્રજામાં

લાગી છે. અને મોજશીખ વધ્યા છે. અને પરિણામે ખેડુતોની ખેતી નબળી થતી ગઈ છે. આ તરફ ના. મહારાજાએ જેમ ખેડૂત લોકોએનું લક્ષ્ય ખેત્યું છે તેમ અધિકારી વર્ગે પણ તે નામ દાગની બાવનાને ઝીલી તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપશે એવી અમને આશા છે.

ગોંડલ રાજ્યમાં દુષ્કાળ નિવારણની યોજના

આ વર્ષે કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં વર-આદની અછતને લીધે દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ ઉભી થઈ છે. પરંતુ જે રાજ્યોમાં આવી સ્થિતિ વર્તાઈ છે તે રાજ્યોએ પ્રગ્નતા મનમાલનાં પ્રયત્નના ઉપાયો હાથ ધર્યા છે ગોંડલ રાજ્યે આવા ઉપાયો કરી ભાત પાડી છે. આ રાજ્યે એક કરોડ રૂપીઆ દુષ્કાળ નિવારણ પ્રસંગે ખર્ચવાની નિશ્ચયાત્મક

યોજના તૈયાર કરી છે. અને તે પ્રમાણે કામ હાથ ધર્યા છે. રાજ્યો પાસે દ્રવ્ય તો હોય છે પરંતુ એનો યોગ્યપોઅતા ખર્ચકે વ્યય કરવામાં તે વાપરનારનું અર્થ મૂલ્યાંકિત થાય છે. એ તો હવે સર્વત્ર પ્રમિદ્દ હકીકત છે કે ગોંડલ નરેશને અંગત ખર્ચ, એએશીની અંગત જરૂરીઆતો, મુસાફરીઓ અને રાજ્ય કાજમાં મિથ્યાઆડપર રૂપ પ્રવૃત્તિઓ એટલાં ઝોઝાં છે કે તેઓ સહજ રાજકોષને પ્રતિવર્ષ સમૃદ્ધ બનાવે જાય છે. અને આવા જમારે કુદરતી પ્રકોપના પ્રસંગે ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય થાય એવી રીતે લોકહિતાર્થે આ રાજકોષનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે.

બીજાં રાજ્યોએ પોતાના રાજકોષનો આ ધોરણે સદુપયોગ કરવો જોઈએ.

AUSPICIOUS ANNOUNCEMENT BRANCH OF THE **Rasashala Aushadhashram** (Ayurvedic Pharmaceutical Works) GONDAL, KATHIAWAR. RE-OPENED IN BOMBAY

Genuine reliable medicines viz. Bhasmas, Rasa Rasayanas, Pills, Anjnas, Kshars, Ghrits, Churnas, Avalehas, Parpatis, Kwathas, Asatas and hundreds of scientific and potent preparations are manufactured in this Pharmaceutical Works working under the direct guidance of the popularly famous Raj Vaidya Shri Jivaram Kalidas Shastriji. This institution has been established under the kind patronage of His Highness the Maharaja Sahab of Gondal for the last 30 years. Our Bombay Branch was closed for the last four years but owing to the persistent requests of thousands of our Bombay clients and well-wishers, we have again reopened our Branch Office with our selling depot in Bombay at the following address. Arrangements are made in this Depot to give medicines in Bombay after proper examination and diagnosis of the patients, besides the arrangement of the distribution of the literature on the subject. We request the Bombay Public to visit our depot, situated at Vasantwadi Kalbadevi Road, Bombay No. 2.

Note—Our New Depot will be very shortly opened at Ahmedabad also.
Bombay Branch address:—VASANT WADI, Kalbadevi Road, BOMBAY No. 2

મુંબઈ-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

જોવાયેલું સોનું પાણું મળે પણ ગયેલો વખત પાછો મળતો નથી. એટલે ખરેખર રીતે સમયનો ખ્યાલ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી મુંબઈની મુસાફરી કરો. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનંદ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને ચરીસા સરખો ધવંલ સાગર વગેરે કુદરતી દૃશ્યો નેવાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નહોં ધૂળ, નહોં ધૂમાડો કે નહીં લેરા માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ. અને સહી સલામતી માટે તો ગયા વર્ષની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાતો આપે છે કે મુસાફરી ખીલકુલ સલામત છે. રાજા મહારાજાઓ કે શ્રીમંત વર્ગમાં જ નહીં પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત એર સર્વિસનો લાભ લેવા એ સમયનો ખ્યાલ છે, અને એક રીતે જોતાં દ્રવ્યનો પણ ખ્યાલ છે. માટે આ સફરનો લાભ સુક્રી નહોં.

પાર્સિઓ મોકલવા માટે અને તત્કાલ ટપાલમાં ખબરો પહોંચાડવા તથા મેળવવા માટે પણ એરોપ્લેન એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી ન્યારે જોખમી ત્યારે એરોપ્લેન લાડેથી પણ મળી શકે છે.

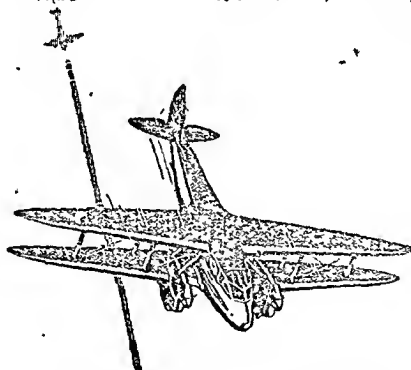
વિગત માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ એફ ઇડીઆ લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરટેક્નીઝ

બ્રેબોર્ન સ્ટેડીયમ, અર્બોર સ્ટ્રીટ મુંબઈ

ટેલીફોન:—

૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ એફ ઇડીઆ લીમીટેડ બુકીંગ એજન્ટ્સ

માધનગર:—શ્રીક ઈશ્વરલાલ જી. પારેખ, ઈશ્વર ભુવન, પ્લોટ, ભાવનગર, કેળવ:—એરટેક્નીઝ

મીરઝોર:—શ્રીક વાય આર. દુર્ગાનાડકર, હીલાવર સ્પોર્ટ્સ ડીપો, સીવીય સ્ટેશન, રાજકોટ. કેળવ:—એરટેક્નીઝ

ભાવનગર:—એક એ. પી. શાહ, કેરોનેશન મોટર્સ, અમનગર, કેળવ:—કેરોનેટ

પારખંદર:—મેસર્સ એમ. એન. ભગદેવની કંપની, પહેલે માળે, નદવર પેલેમ થીએટર, કેળવ:—એરટેક્નીઝ

પુના:—મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મોરારજી ગોકલદાસ ધર્મશાળા, પુના સ્ટેશન સામે, પુના અથવા

કોલ્હાપુર:—મેસર્સ બાગલ કોલસે એન્ડ કું., તરણ એસ્કુરન્સ કું., પીલસન રોડ, કોલ્હાપુર.

કેળવ:—એરટેક્નીસ.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

* * *

I have no suggestions to make but have altered 2 words, to make the facts correct. Late Hon. Sir C. C. Watson

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine. Major L. Gordon P. A. Mahlikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern. W. T. Owan

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

“The book is interesting and worth having in a Thana.”

Deputy Political Agent E. K. Agency.

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States. Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and get up of the Magazine. J. E. C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled. Rao Bahadur H. B. Kotak:

“તમારા જેવા સાવધાન અને દેશની દાત્ર અબુનારા વિચારશીલ તંત્રીના અધિકાર નામે “દેશી રાજ્ય” ફતેહબંદ નીવડ્યો એવી હું આશા રાખું છું.” મહંમદ દી. ખા. દેસવત્તાલ મુર

“દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે, તે ઉંચી કોટિના હોય છે અને તેના ઘણા અભ્યાસીઓને તે ઉપયોગી હોય છે.” - મહંમદ ઓ. ન. અમીન

દેશી રાજ્ય

"DESHI RAJYA"

દેશીરાજ્યોને સંગત પ્રશ્નોની રચનાત્મક દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું મૈત્રાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તપો
જયવીલાસ મોશરજી મહેતા

“દેશી રાજ્યમાં જે રોજો આવે છે તે ઉંઝી ગાંઠના દોષ છે અને તેના ધણા અન્યભીજોને
તે ઉપેક્ષી દોષ છે.”

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશીરાજ્યોને સગતા પ્રશ્નોની સ્વતંત્રતા દિષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું ત્રિમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી

જયતીલાલ મોસરજી મહેતા

અનુક્રમ

૧. Principles of good Government ...	...	...	...	૧૬૫
૨. દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ...	દેશી રાજ્ય ઓશીસ	...	...	૧૬૬
૩. મૂળ ગરાસીઆ અને તેમના સંબંધી સંક્ષિપ્ત માહિતી ...	રા. રા. બાર્ધસાલ ઓધવજી	...	સમવી બી. એ; એલએલ. બી.	૧૭૨
૪. ખાનગી મેળાવકામાં કહેલા બે બોલ ...	રા. રા. વિઠ્ઠલરાય વજેશ્વર આપસત્યી	...	...	૧૭૭
૫. શેઠ મુંદરજી શિવજી મોદાગર ...	રાવભાદેજ મગનલાલ દલપતરામ ખખખર જે. પી.	...	...	૧૮૨
૬. પેશ્વા સમયની ગ્રામ વ્યાપનો ...	“દેશીરાજ્ય” ઓશીસ	...	...	૧૮૭
૭. પ્રાચીન દિંદમાં સ્વરાજ્ય ...	ગૌરીશકર મોતીરામ જાડે બી. એ. એલએલ. બી.	...	...	૧૮૨
૮. રાજ્ય બંધારણનો ખરડો...	...	...	તંત્રી	૧૮૪
૯. મહુમ દાદાભાઈ નવરોજી અને વડોદરા ...	...	...	અંગ્રેજી ઉપરથી	૧૮૬
૧૦. એક દૃષ્ટાંત ...	...	...	મળેલું	૨૦૫
૧૧. સ્વ. સર પ્રભાસકર પટ્ટણીજીની વાંચન તરીકે કરેલી મુઆફરીની દક્ષીન ...	...	...	...	૨૦૮
૧૨. પદેશ અને અત્યારે ...	...	...	હાકુર કેમરીમિદજી	૨૧૬
૧૩. જમીન મહેસુલના પ્રશ્નો ...	...	...	રા. રા. મણિલાલ લીલાલાલ શાહ	૨૨૩
૧૪. પ્રાચીન રાજસામન ...	...	...	જા. ...	૨૩૧

મેન્ડર બ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર બ્રધર્સે શાહી જનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારંતરીશો ઉત્તમોત્તમ જનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોજવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપજાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, ગાંધ અને કિંમતની માથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે મરવાળે મસ્તી પડે છે.

મોલ રીન્ડ્રીબુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,
૮૬, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ નં. ૨.

સુલ્કપ્રમાણ : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાવખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ કુરુપાનમ મિશ્રો, બી. એ.

પ્રકાશક : નવનિલાલ મોતીરાજ મહેતા, નાગરવાડા : નરિયાત.

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी राज्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १२ अं.]

ओक्टोबर-डीसेम्बर : १९३८

[अंक ३]

Principles of Good Government

1. Treat them as your own.
2. Eat what they can eat.
3. Dress as simple.
4. Let them feel that you love them, and to show that you love them, you should really love them.
5. Render equal justice to all.
6. Let not executive officers interfere in justice.
7. Pensionable service—thus security to servants.
8. Generous medical relief.
9. Efficient police for security of person and property.
10. Accessibility to applicants however humble in status. Love towards the people combined with creation of feeling that lying and false complaints will receive due chastisement.
11. Careful selection of able and reliable officers.
12. Careful personal supervision which alone can bring activity in the service.
13. Not elaborateness but promptness.
14. Immediate redress of grievances if found to be right grievances.
15. Every servant however highly placed amenable to be adjudged before a law court at the complaint by the subjects—only he should be protected against complaints against discharge of his duties. If a prima facie case is proved, then alone on a certificate of the Court he should be ordered to prove his innocence. The complainant must know that the complaint if false or maliciously made will receive punishment, the idea is not to protect the criminal and at the same time to give license to designing and intriguing person for harassment to honest public servants.

દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

(ગાંધી પૃષ્ઠ ૬૩ થી)

જુના કાળની મહાજનની સંસ્થાનું બળ સ્વાયંત્રિ હીંધે હવે રહ્યું નથી. તેને અદલે પરિપક્વ મંડળો, યુવક સંસ્થાઓ, યુવક હીંગો વગેરે નામેવાળાં મંડળો ઉઠ્યાં છે. એને એ મંડળો છાપાંઓ દ્વારા રાજ્યોના વહીવટ સામે પ્રચાર કાર્ય કરે છે. છાપાંઓમાં હુકીકતો ને આવે છે તેની તત્કાળ અસર રાજ્યોના અધિકારી વર્ગ ઉપર થાય છે. વળી દેશી રાજ્યોનો વહીવટ એવા સારા સુરાજ્યના ધોરણે કાંઈ ચાલતો નથી કે જેથી કરીને પ્રચાર કાર્ય સામે અધિકારી વર્ગ બેદર-કાર રહે. એક હાથની સત્તાના ને નિર્બળ અંશો છે, તે અંશો દાસના દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં આવી જવાથી પ્રચાર કાર્યને ઉશ્કેરું જોર મળ્યું છે અને રાજ્યોની સત્તા તથા આ મંડળો વચ્ચે સ્થાપી વિરોધ થતો જાય છે. રાજ્યોમાં ઠેર ઠેર સત્યાગ્રહો, અસહ-કાર, ઉપવાસ વગેરેના પ્રયોગ થતા જોવામાં આવે છે, અને સરકારની નગર પશુ છાપાનાં લખાણો ઉપર રહેતી હોવાથી તેમજ સરકારી તંત્રમાં પણ લોકશાસનના સિદ્ધાંતોને વિપુલ પ્રમાણમાં સ્વીકાર થતો જાય છે, તેથી રાજ્યોની સામેની ચળવળ પ્રભુ વાર જોર પકડતી જાય છે. અને એવી ચળવળ દંખાવામાં આવે છતાં એમાંથી જે સતત અસતોષ રહ્યાં કરે છે તે રાજ્યના પાયાને નિર્બળ બનાવી નરેશ તરફની લોકોની ભક્તિને હીંચી દે છે. સાર્વભૌમ-સત્તાની હુકી તત્કાલ એનાં અનિષ્ટ પરિણામ રાજ્યોમાં જોવામાં નહીં આવે પરંતુ સરવાળે તેમાંથી નરેશોના રાજત્વને દરજ્જો, એમનો મોભો અને એમની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચવાનો ભય છે.

રાજ્યતંત્ર ગમે તે પ્રકારનું હોય પણ દરેક તંત્રના મૂળમાં લોકોની હિંમતના જળનું સૌમ્ય ને થયા

કરતું ન હોય તો તે તંત્ર અર્થગ બની જાય છે. કાં તો તેમાં બીજી સત્તાનો પ્રવેશ થાય છે અને કાં તો તંત્રનું સ્વરૂપ પલટાઈ જાય છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને હીંધે આપારે નરેશોના અર્થમાં ધણો જ વધારો થયો છે. લોકોની અને એમની રહેણી દરણીમાં ક્યાંઈ એક વાક્યતા રહી નથી. એમનો પહેરવેશ, ખોરાક, એમના મંથધો અને એમના રીવાજો એ બધાં એટલાં બધાં ખરચાળ બની ગયાં છે કે હિંમત છતાં પણ રાજ્યો અને પ્રજા વચ્ચે આ જમાનામાં મેળ થયો અમૂલવિત છે. જ્યારે બીજી બાજુ પ્રજામાં પણ ન જુલો સકાય એવી રાજ્યતંત્રના બંધારણ પગલે અમુક પ્રકારની માન્યતા દલિભુત થઈ ગઈ છે. એટલે હવે પરસ્પરનાં આ વિરોધી બળો વચ્ચે માર્ગ દલાડવાનો જ ઉપાય રહે છે. કેટલાક નરેશો પણ હવે એવી માન્યતા ધરાવનારા થતા જાય છે કે પ્રજા વર્ગનાં માણસોને રાજ્યતંત્રમાં ભાગીદારી આપવાનો સમય આગ્યો છે. તેઓને એક ભય એ લાગે છે કે આમ કરવામાં આવે તો એક વખત એવો પણ દેમ ન આવે કે પોતાને શાસનદંડ છોડવાની ફરજ પડે. મનુષ્યોના મંથધો જેમ પોતપોતાની ચોખ્ખતા પ્રમાણે બંધાય છે અને ટકી રહે છે, એજ ધોરણે દાસની નૃપતિ સંસ્થાને લાગુ પડે છે. ને રાજ્યો પ્રજાના ખરેખર રક્ષક અને રાજત્વના ગુણોને પાત્ર હશે તો લોકો સતત એમના તરફ ભક્તિભાવથી જ જોશે. દાસના ઉગ્રાંકના તંત્રમાં સમય રાત્રા પ્રજાના હોંધમાં જનાં રાજ તરફ ત્યાંની પ્રજા કેટલા વિનયથી, ભક્તિથી અને માનથી જુએ છે એ સુવિદિત છે. એનું કારણ એ છે કે રાજ પ્રજાજીવનના બ્યવસાયમાં દસ્તકોષ નથી કરતા પણ જ્યારે પ્રજાને એમની સલાહની જરૂર પડે છે ત્યારે તેઓ તૈયાર રહે છે.

ઇંગ્લેન્ડનું ધોરણ હોઈતાં રાજ્યોને અનુકુળ હોય કે ન હોય તેની ચર્ચા કરવી એ અપ્રાસંગિક છે. પરન્તુ એટલું ખરું કે દેશી રાજ્યોના રાજ્યવહીવટમાં એવી વ્યવસ્થા તો જરૂર કરવી જોઈએ કે જેથી, રાજકર્તાઓ જે પ્રતિષ્ઠાને માટે અત્યાગ્રહ ધરાવે છે તે પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ થાય અને પ્રજાનાં મન સંતોષાય.

દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ એક વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે તે પરાધર્મથી રાજકુટુંબોની શાથે સામાજિક કે આર્થિક સંબંધોથી બંધાયેલી છે. એ પ્રગતિના મોટા ભાગના પૂર્વજોએ હાજના નરેશોના પૂર્વજોની સાથે રાજ્ય રચાવવામાં કે વિજય મેળવવામાં ભાગ લીધો હોય છે, એટલે ગમે તેવા તીવ્ર મતભેદો પણ રાજકર્તા આગળ તે ભૂલી જતા પ્રયત્ન કરે છે. વળી પ્રગતિના બધા વર્ગો રાજકર્તાના અધિકારો છીનવી લેવા નહીં પણ તેને મર્યાદિત કરવા ઇચ્છા ધરાવે છે. હોંફુસ્તાનમાં નરેશ સંસ્થા સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના ઉપર રચાયેલી છે. પરન્તુ એ ભાવના હવે અત્યારે રહી નથી. કુટુંબોમાં જેમ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની જાવના વિકસતી જાય છે તેમ રાજ્યતંત્રોમાં પણ એ ભાવનાની અસર ઘટે છે. દરેક સિદ્ધાંતના જેમ શુભદાય હોય છે તે પ્રમાણે આમાં પણ છે પરન્તુ તે ઊર્તાં પણ હાજના નરેશતંત્રના બંધારણમાં ઘટિત ફેરફાર કર્યા સિવાય તો છૂટકો જ નથી એમ અમને લાગે છે. વળી જે ફેરફારનાં જોડાવા માટે રાજ સાહેબોએ અત્યાર સુધી ચર્ચા ચર્ચા કરી છે એ તંત્ર તેમજ હવે પછી સમગ્ર હોદ્દા માટે કોઈ બીજા તંત્રની કદાચ વિચારણા થાય તો તે તંત્ર પણ લોકશાસનના સિદ્ધાંત ઉપર જ રચાશે. અને તેમાં નરેશોએ જોડાવું તો પડશે. તો પછી એવાજ કોઈ સિદ્ધાંતો ઉપર તેમણે પોતાના હાથનાં તંત્રોની રચના થા-માટે ન કરવી? પ્રત્યેકતરની કુદાચ છુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવા કરતાં પોતાની સ્વદંત્રી છુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ દિતાવહ છે. જે નરેશોને એમ લાગતું હોય કે પ્રગતિ માગણીઓને સંતોષતી એ ફલપ્રદ છે તો પછી નિરર્થક વિલંબ ન કરવો જોઈએ. બીજાનાં ધરો જોઈને પોતાનાં ધરો બાંધવા કરતાં આપણી

સમગ્ર સાચવનારાં ધરો બાંધવાં એ વધારે યુક્ત છે. રાજકર્તાઓ વિષે દંમનસીમે કેટલાકો તરફથી વિરોધ-જનક અચાર કરવામાં આવ્યો છે. અને કોઈ કોઈ રાજ્યોમાં વ્યક્તિગત નરેશોની અનિચ્છનીય વર્તણૂક ઉપરથી બધા નરેશોને દુઃખી બની ચીતરવામાં આવ્યા છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી. એને રાજ્યનિષ્ઠાપૂર્વક માનીએ છીએ કે નરેશો જે પોતાના કારોબારી માનવો ઉપયોગ લોકશાસનના સિદ્ધાંતો, રાજ્યતંત્રમાં સમન્વિત કરવામાં કરે તો તેથી દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ સંતોષ મળે. અને એને ખાતરી થાય કે અવિષયના તંત્રમાં પ્રગતિ ઇચ્છાને પ્રાધાન્ય મળશે.

લોકશાસન, એ શબ્દ મોહક છે પણ તેનો અર્થ અમર્યાદિત છે. એટલે કેવા બંધારણને લોકશાસનવાળું બંધારણ કહેવું એ પ્રશ્ન છે? અમેરિકા અને ફ્રાંસ, એ બે દેશોના બંધારણ પ્રધાનપણે લોકશાસનના ધોરણે ચાલે છે. ઇંગ્લેન્ડનું બંધારણ અર્ધલોકશાસિત તંત્ર છે. પરન્તુ આ બંધારણો પ્રગતિ સર્વથા સુખરૂપ છે એમ તો વારંવાર ત્યાં થતા મતભેદો, તોફાનો, બખેડા વગેરે ઉપરથી કહી ચકાવ નહીં. આ બંધારણો સ્થિતિ-સ્થાયક છે. અવારનવાર તેના નિયમોમાં છુદ્ધિ થાય થતાં જોવામાં આવે છે. એટલે ખરું જોતાં આ બંધારણો પ્રયોગાત્મક જેવાં છે. જે કે નરેશતંત્ર, જગતમાં દીર્ઘકાળથી ચાલુ આવે છે અને સ્થાયી જેવું છે પરન્તુ અત્યારે કાળ એવો આવ્યો છે કે તેમાં ન્યુનાધિક ફેરફાર કરવાની અગત્ય છે. અને અમને લાગે છે જે હોંફુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો માટે બંધારણોના કોઈ આદર્શ હોય તો તે ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય બંધારણ છે. આ બંધારણમાં જેમ નરેશ તંત્રને સ્થાન છે તેમ લોકજીજ્ઞાસે પણ સ્થાન છે. લોકો અને નરેશોના આ તંત્રમાં સુમેળ છે. લોકોની સત્તા છતાં નરેશમાં લોકોની અસામાન્ય જાકિત છે. નરેશ પ્રત્યેની બીન-વફાદારી એ, તંત્ર તરફનો રાજક્રોધ ગણાય છે. દેશી રાજ્યોના નરેશો જે ઇચ્છે છે તે ઇંગ્લેન્ડના તંત્રમાંથી મળી રહે છે. એટલું જ નહીં પણ નરેશનું ત્યાંના રાજ્ય બંધારણમાં એટલું મહત્વનું સ્થાન છે, કે

સમયાનુસાર નરેશ સમગ્ર બધારણ ઉપર અસર પહોંચાડી શકે છે એટલે છંગેન્ડનું રાજ્યબધારણ લક્ષ્મી રાખી દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય બધારણ ગ્યવામા આવે તો અમને લાગે છે કે તે વધારેમા વધારે સાનુકુળ થાય રાજકર્તાઓને જે પ્રતિષ્ઠા, દરજ્જો અને જ્ઞાન અકગમ જોઈએ છીએ તે તેમા મળી રહે છે, અને પ્રજાને લોકશાસનના તરવો મળી રહે છે જો કે એટલું ખરું કે એવું બધારણ તત્કાલ સ્થાપન કરવામા આવે એવું કોઈ ઈચ્છે નહીં પગ્નુ એ બધારણના સિદ્ધિતા લક્ષ્મી રાખી, તેને પાધાર્થ અણી દેશી રાજ્યોના બધારણો રચાય એ ઈષ્ટ છે અને એમ કરવામા આવે તો પણ પ્રજાને સતોષ મળે

ધિટિશ દિંદમા જે બધારણીય પ્રગતિ થઈ છે તે કમાનુસારી છે, અને તેના મૂળમા લોકશાસનના તરવોને માન્ય રાખવામા આવ્યાં છે ૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ ના દોઢી સરકારના બધારણીય કાયદોના આ ધોરણે વિધારા થયો છે અને ઘટો જોશે ગાજ્ય બધારણ એ, એક પ્રકારનો પ્રયોગ છે અને તેમાય દોહરતાન જેવો વિચાર પડે, જે પડતી પ્રગતિ એક દેશવાસી છતાં લઘુમતિઓમાં વહેંચાયેલી ગણાય છે, એટલે તેમાં તો કોઈ પણ બધારણ તરજાતામા પ્રયોગાત્મક નીવડે અર્થાત્ કે તેમા ફેરફાર કરવાની અનિવાર્ય જરૂરીઆત ઉભી થયા વિના રહે જ નહીં અને તેમાય જે બધારણ લોકશાસનના મિદ્ધાતોને અનુલક્ષી રચવામા આવે તે બધારણ લોકમતના સ્વરૂપ પ્રમાણે ધડાતું હોઈ હમેશા સ્થિતિસ્થાપક રહે છે. બધારણ ચક્ષાવવાના નિયમોનું એક મરણુ ધોરણ તેમા ટપા શકતું નથી એટલે એમ લાગે છે, કે જેઓ બધારણના ચોક્કસ પ્રમાણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ધરી ઉત્સાદપૂર્વક કાર્ય કરી ગયા હોય તેઓ જે પોતાના અભિપ્રાયના ઉપર મુસ્તાફ ગેરો તો તે ગો છપ્પાપતિ જ લેખારો પગ્નુ તેનો અર્થ કોઈ એમ તો નજરે રે કે દેશી રાજ્યોનો માપત વહીવટ વધાર્ય છે કે તેમા ફેરફારને અવકાશ નથી દેશી

રાજ્યોના ગાજ્યવહીવટમા અત્યારે એકધારી સંબંધતા રહી નથી દરેક રાજ્યોનો વહીવટ જે કે સ્થાનિક મરોગો અનુસાર ચાલે એ ઈષ્ટ છે પગ્નુ તે બધામા મૂળગત એકવાક્યતા જળવાવી જોઈ એ-તે નથી રાજ્યોના નરેશોને જ્યારે જ્યારે પોતાના મતજો જાહેર કરવાનો પ્રમંથ આવે છે ત્યારે એધનાથી એવા વિચારો પ્રકટ થાય છે કે જેથી રાજ્યોની પ્રજામા આશાસ્પદ જાવો જનગત થાય છે અને તેને પોષણ મળે એની પ્રવૃત્તિ કરવાનું પ્રજાને મત થાય છે અને જ્યારે પોતાના નરેશોના આચારમાં અને વિચારોમા પ્રજા વિરોધ જુએ છે ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થાય છે નરેશોની માન્યતા છે કે “અમારે ત્યા તો સ્વગાજ્ય જ છે” આ હકીકત બરાબર છે, પરંતુ એનો અર્થ, ગાજ્યવહીવટ કોઢીએ કાગ ચાલે છે તે કરતા વિરોધ નથી એક વાત ખરી છે કે રાજ્યોના વહીવટમા અંગત તત્ત્વ ઝોણુ કરી નાખવામા આવે, રાજ્યના દ્રવ્ય બહારોતો (જે હોય તો) પ્રજાકીય દ્વિતના ધોરણે ઉપયોગ કરવામા આવે અને પ્રજાની શાંતિ, સુખ અને સમૃદ્ધિરાળા છત્રનમાં રાજના શાંતિ, સુખ અને સમૃદ્ધિ છે એના હાર્દિક સહકારની ભાવના રાખવામા આવે, ગાજ્યમા કોઈ નિરંદ્રમી ગહે નહિ, અનાજ વગર કોઈ જુએ ન મરે અને વસ્ત્ર પાણીથી વચિત ન ગહે એની કાળજી રાખવામા આવે તો દેશી રાજ્યોનો પ્રજાને રાજ્ય વહીવટ સામે ફરીઆદ કરવાના નિમિત્ત ન રહે અને તે છતાં બધારણીય જોડવણ કરવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય તો તે પરસ્પગના સહકાર અને શુભ ભાવનાથી જ થાય એવી અમારી માન્યતા છે

અન્ધા સુધી દોંદની કોમિશ દેશી રાજ્યોના વહીવટ તરફ ઉદાસીનપણે ગ્હી હતી પરંતુ છેલ્લા એમ દમમથી (ખરે જોતા તો નરેન્દ્ર મદગની સ્થાપના પછીથી) કોમિશ દેશી રાજ્યોના વહીવટ ઉપર નજર ગાખવા માંડી છે અને જેમ જેમ કાળ જતો જાય છે અને મગમરી ગાજ્યમાં કોમિશનું મદત્વ વધતું જાય છે તેમ તેમ ગાજ્યો તરફ કોમિશની

નગર વિશેષ દૃઢ થતી જાય છે થોડા દિવસો પહેલાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ યુરપના યુદ્ધની વિચારણા પરત્વે મળી હતી તેણે બ્રિટિશ મંત્રકાગળે, પોતે કયા આશયોથી યુદ્ધમાં ઉતરેલ છે તે આશયો જાહેરમાં મુકવાનો આગ્રહ કરનારો ઠરાવ કર્યો છે, જે કે આ આખો ઠરાવ બ્રિટિશ હોદ્દા અને બ્રિટિશ સરકારના પરસ્પરના સંબંધને લગતો છે છતાં તેમાં દેશી રાજ્યોની નીતિ સમઘી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને તે ઉપરથી કોંગ્રેસનું વલણ દેશી રાજ્યોના વહીવટ સંઘી કેટલું ઉત્તાવાળું છે તે જણાઈ આવે છે તેમાં આ પ્રમાણેની મતનમે લખ્યું છે કે —

‘કાર્યવાહક સમિતિએ જોયું છે કે દેશીરાજ્યોના ધણા ગામગ્રામોએ તેમની સેનાઓ અને માધન શામત્રી આપવાની તત્પરતા મતાવી છે અને યુરોપમાં લોકશાસનના કાર્યને મદદ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે પરંતુ દેશમાં લોકશાસનની તરફથી પોતાની સહાનુભૂતિ તેમણે જાહેર કરવી જ હોય તો આ સમિતિ એમ સૂચવવા ઇચ્છે છે કે તેમણે મહુમો પહેવી કાળજી તેમના પોતાના રાજ્યો જેમાં આજે નિર્લેખ આપજુદીનું રાજ્ય પ્રત્યે છે તેમાં લોકશાસન દાખલ કરવાની રાખવી જોઈએ ગયા વરસમાં એવો દુ ખંદ અનુભવ થયો છે કે આ આપજુદીને માટે રાજ્યોના પોતાના કરતા પણ હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર વધારે જવાબદાર છે આ નીતિ એ લોકશાસનને અને નવી જગત વ્યવસ્થાને માટે ઐટ બ્રિટન યુરોપમાં લડવાનો દાવો કરે છે તેના નર્થો ઇન્કાર છે ”

નરેશોની હાનની વર્તણૂક પોતાની પ્રજા પરત્વે વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કરનારી છે તેનું ઉપર્યુક્ત મંતવ્યમાં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે નરેશોને માટે વ્યક્તિગત રીતે આ સમઘમાં નિર્ણય પ્રકટ કરવો એ શક્ય નથી પરંતુ મહુ સ્પષ્ટ રીતે, ખુલા મુખોમાં અને નિષ્પાસપણે સમગ્ર નરેશ મડગે “અમારી રાજનીતિનું અંતિમ ધ્યેય ગોપ્તાસનના મિલ્કતોને

માન્ય ગાખવાનું છે ” એ પ્રમાણે જાહેર કરી દેવું યોગ્ય છે ઉપરાંત ન્યા ન્યા શક્ય હોય ત્યાં એ સિદ્ધાંતાનુકૂળ પ્રારંભિક વહીવટી પ્રયત્નો પણ કરવા જોઈએ હા તો મહેમોગ, ત્રાવણકોગ, વડોદરા, ગાલીઅગ અને એવા બીજા રાજ્યોમાં કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે

અધા રાજ્યોમાં એક સરખી રીતે બધારણીય પ્રગતિ સ્વીકારવામાં આવે એ ઇષ્ટ નથી મંગેગો અને સાધનો પ્રમાણે તેનો, વિકાસક્રમના ધોગણે સ્વીકાર થવો જોઈએ કયાક સનાહકારક સમિતિ નીમોને, કયાક સુગણીનું મર્પાદિત ધોરણ માન્ય ગાખીને, કયાક એ ધોગણ કેગણીના પ્રમાણમાં રચીને, તો કયાક શાંતિ કે વિભાગી રચના કરીને બધારણીય યોગના સ્વીકારવી જોઈએ ગમે તેમ કરવામાં આવે પણ જેટલું કરનામાં આવે એટલું શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અને પ્રજા પ્રતેના સાચા પ્રેમથી કરનામાં આવે હીંદુસ્તાનની કારોબારી સભાઓ ધારાસભાઓ મ્યુનિસિપલ વહીવટ અને લોકયમોડોના વહીવટમાં કેવી રીતે કેમશ વિકાસ થતો આવો છે તેનો અભ્યાસ કરી તેમાં નરેશ તત્તના મિલ્કતોનો સમનન્ય કરી કોઇ શક્ય યોગના કરનામાં આવે તો વધારે સફળ થાય એમ લાગે છે બધારણ, એ એક પ્રકારના રાજકીય શિક્ષણનો વિભાગ છે એટલે તેનો અભ્યાસ ક્રમાનુસારી થાય તો તે ઇષ્ટ છે અતી ઉત્માહમાં આવી જઈ કોઇ રાજ કે કોઈ અમાત્ય જો તેનો અસ્થાને પ્રયોગ કરશે તો તેમાં લાભ કરતા હાનિ વિશેષ થવાનો ભય છે પ્રજાનો ધર્મ નો પોતાની ઇચ્છાઓ અક્ષત કરવાનો છે તે ઇચ્છાઓને કેટલે અંશે અનુકુલ થવાના મંગેગો પરસ્પરના હિતમાં છે તેનો વિચાર નરેશો અને એમના અમાત્ય મડગે કરવાનો છે અને તે પોતાની મતામાં ન્યૂનતા આવશે એવી માન્યતા કે ભયથી નહીં પણ મમત્ર પ્રજા જીવન માટે શુ પથ્યા-પથ્ય છે એનો અભ્યાસ કરી નિષ્પાનમતાથી વિચાર કરવાનો છે અને જો તે પ્રમાણે કરનામાં આવશે તો દેશી રાજ્યોની પ્રજા એવી હજી વિવેકબદ્ધ નથી કે,

એવી વિચાર સરણિને અમાન્ય રાખે. પ્રજાનો મોટો ભાગ તો એનું જ ધ્વજ છે કે એમની ફરીઆદો ધીરજ પૂરક સંભળવામાં આવે, એમના દુઃખોનું આશ્વાસન મળે, શક્ય એવી એની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના ઉપાયો થાય અને એના તરફ પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી કમનસીબે એનું યતું જોવામાં આવે છે કે રાજકર્તાઓ અને એમની પ્રજા વચ્ચે અસાધારણ અંતર પડતું જાય છે. રાજાઓના મહેલો માછલોના માછલો દર હોય, અધિકારી વર્ગના બંગલાઓ, એમની હવેલીઓ અને કાર્યાલયો સુધી પહોંચતાં પ્રજાને પારાવાર અસહ્ય વેકરી પડતી હોય, કસાકાના કસાકા ભુખ્યાં તરસ્યાં ફરીઆદોએને જોઈ રહેતું પડતું હોય, એમના તરફ દીક્ષસોજ દર્શાવવાને બદલે ધુતારી કાઢવામાં આવે, પોતે જાણે શિશુઓ હોય અને પ્રજા જાણે ગર્ભમાં હોય એવી દ્રઢ માન્યતા બંધાર્થ ગઢ હોય ત્યાં આ અંતર શી રીતે ટાળી શકાય ? બાપજોથી, લખાણોથી, ટંકેરાઓથી કે મિથ્યાપ્રસાપોથી તો એ અંતર કિલટ વધે છે અને સમય નરેશ મંડળ સામે પ્રજાની ઈતરાજમાં જુદી યતી જાય છે. છુતા વખતમાં જો કે નરેશો અને એમનું અમાત્ય મંડળ આટલું સવિશેષ કેળવાયેલું ન હતું, પરન્તુ તેમનામાં જે એક વસ્તુ હતી તે હૃદયની નિખાલસતા હતી. તેને બદલે અત્યારે જ્યાં ત્યાં જુદાનાં મંદિરો ચણી એમાં અસત્ય, મિથ્યાચાર અને પાશવવ્રતિની મૂર્તિઓ યુગ રીતે પધરાવી દેવામાં આવે છે. આ બધા સામે પ્રજા અસહિષ્ણુ બને તો તે ક્ષતિય લેખાનું જોખમ.

આ તો તત્ત્વજ્ઞાનની વાત ચર્ચા. વ્યવહાર વાત તો એ છે કે શિવનિ સંયોગાનુસાર દેશી રાજ્યોમાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર બંધારણની મહેલાતો બંધાવી જોઈએ. નાના રાજ્યોનો પ્રશ્ન આદ કરતાં લોકુરનાનમાં ૫૦ જેટલાં દેશી રાજ્યો કે જેઓ તાજની સાથે કરારી સંબંધથી મુકાબેલાં છે તે રાજ્યોએ તો આ સિદ્ધાંતોને તત્કાલ માન્ય રાખવા જોઈએ. કારણકાએ રચી તેમાં લોકોના વહીવટી

વિચારોનાં તત્ત્વોને આમંત્રવાં જોઈએ. અને તેઓમાંથી જેઓ વહીવટી ભાર ઉપાડવાને યોગ્યતા ધરાવનારા હોય તેઓના ઉપર એ ભાર મુકવાનો પ્રયોગ આરંભવો જોઈએ. પછી તે પ્રધાનો દ્વારા કે પછી અન્યથા. અત્યારે ધણાં ખરાં મોટાં રાજ્યોમાં “ડાયક્ટ” ના તત્ત્વને વળગી રહી વહીવટી તંત્ર ગોઠવવામાં આવે છે અમારા મને આ ગોઠવણ જુદેલી વ્યવહાર છે તે કરતાં વધારે મતભેદ અને વિતંડા ઉત્પન્ન કરનારી છે. રાજ્યનાં અમુક ખાતાઓ પ્રધાનોને સુપ્રત કરવાં અને અમુક ખાતાઓ અધિકારી વર્ગના હસ્તક રાખવાં એ પ્રજાતંત્ર “ડાયક્ટ”ની યોજનામાં છે. એવી દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિમાં મતઐક્યને બદલે મત શિખતા વિશેષ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. જો કે એમાં પ્રજાને મનોપ આપવાનો પ્રયત્ન છે પણ તે કરતાં પ્રજાને લોકશાસનનું કમશઃ જ્ઞાન મળે, તેને વહીવટી અનુભવની સાથે તેમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને પ્રજા સમસ્તનું રાજ્યવહીવટ દ્વારા યોગ્ય રીતે નિયમન થાય, વિવેકની સાથે તેનામાં રાજભક્તિનો વિકાસ થાય અને રાજ, અધિકારી વર્ગ તથા પ્રજાનાં મન, રતેદ શુંબલાથી બંધાયેલાં રહે એનું તંત્ર શોભારૂપદ અને દિતકર છે.

મર્જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં દેશી રાજ્યોમાં નીચેના તત્ત્વોનુસાર બંધારણીય રચના કરવામાં આવે તો તે ધૃષ્ટ છે.

(૧) રાજકર્તાની સર્વોપરિ સત્તા.

(૨) લોકો ગમે તેવા મનાતા હોય છતાં આંતર વહીવટને લગતા પ્રજા વિચાર દર્શાવવા માટે લોક-સમાની સ્થાપના.

(૩) લોક સમાનું સુલક્ષીત તત્ત્વ ચર્યાતમાં મર્યાદિત રાખવું અને કમે કમે તેનો વિકાસ કરતાં જવો.

(૪) રાજકર્તાને યોગ્ય લાગે તો પ્રજામાંથી પસંદ કરી મર્યાદિત સ્વરૂપની એકરૂપાથી રૂપની સલાહકારક સમિતિ (પ્રીતીકાઉન્સીલ જેવી) નીમવી.

દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

(૫) વહીવટી બધી જવાબદારી રાજકર્તા ઉપર રહેવા દેવી.

ઉપરનાં તત્ત્વો લઘુમાં રાખી જો દેશી રાજ્યોનું પ્રાથમિક બંધારણ રચવામાં આવે તો લવિષ્યમાં તેનું યથસ્વી સ્વરૂપ ધડાતું જાય એમ લાગે છે. જો કે સરઘાતમાં તંત્રની જરૂર કે અપજરૂરની બધી જવાબદારી રાજકર્તા ઉપર રહે છે. અને તત્કાળ વેગથી વિચાર કરનારા જોએ હોય તેઓને તે ન ગમે એવું છે. પરંતુ લોકસંભાના વિચારોનું નૈતિક દબાણ, એ જવાબદારીને વિમાર્ગે જતાં ખસુસ અટકાવરો અને રાજકર્તાને પોતાની તરફ પ્રજા ભક્તિ કેળવવાની ધ્વજીને પોખા કરશે. એટલું જ નહીં પણ થોડાં જ વરસોમાં રાજકર્તાની સ્વયં હઠ્ઠા પણ એવી થશે કે પોતાની જવાબદારી ઓછી કરી તેમાં અંશતઃ લોક સભાને પણ ભાગીદાર બનાવવો, વળી જો કોઈ નરિયને સલાહકાર સમિતિની જરૂર લાગશે અને તેની સ્થાપના કરશે તો એ સમિતિના સભ્યોના સૌથી રીતે રજુ થતા વિચારો નરિયના વર્તન અને કાર્યો ઉપરે અંકુશ જેવા ધધ પડશે. અને તે છતાંય કોઈ નરિય પ્રજામતની સતત અવગણના કર્યા કરશે તો બ્રિટિશ હોદ્દની પ્રજાના વિચારો અને સાર્વજનિક સત્તાના જળની અસર પડવા વિના નહીં રહે. પરંતુ નરિયના હાથમાં સર્વોપરિ સત્તા રહ્યા પછી તે પ્રજામતની અવગણના કર્યા કરશે એવા જમથી કોઈ એવું બંધારણ ન ધડાતું જોઈએ કે રાજ પ્રજા વચ્ચે હમેશાં મનદુઃખ અને સંઘર્ષ રહ્યા કરે.

ઉપર જે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના ઠરાવમાંથી ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં નરિયોના

આપખુદ વર્તન ઉપર આલેપ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે જો બંધારણની રચના કરવામાં આવે તો પછી તેવા આલેપને અવશ્ય રહેતો નથી. અત્યારે જેમ છે તેમ લવિષ્યના હોદ્દનાં બંધારણમાં દેશી રાજ્યોનો એટલો ભાર કાંઈ નિકટવર્તી સંબંધ નથી કે તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાને માટે બંધારણ ન રચી શકે? એમ કહેવામાં આવે છે કે હોદ્દના બંધારણમાં લઘુમતિ તરફ મુરલીમોની માફક દેશી રાજ્યોનું પણ સ્થાન છે. પરંતુ તે વિધાન યથાર્થ નથી. દેશી રાજ્યોનો રાજદ્વારી સંબંધ બ્રિટિશ હોદ સાથે નહીં પણ તાજ સાથે છે. અને તાજ અને હોદના મરેન્દ્ર મડળે પરસ્પર એ સંબંધનો કાયદેસર રીતે, કરારથી, તહનામાથી સ્વીકાર કરેલો છે, અને તે સંબંધમાં તાજની સત્તા સર્વોપરિ છે એમ માન્ય રખાયેલું છે. વળી દેશી રાજ્યો હોદમાં લઘુમતિ વિભાગો તરફ નહીં પણ “સાર્વજનિક સત્તાના પ્રતિક રૂપ” વહીવટી વિભાગો છે એટલે બ્રિટિશ હોદના બંધારણમાં દેશી રાજ્યોનું એવું સ્થાન નથી કે જ્યાં તેઓને પોતાનું ધ્યેય આતરિક બંધારણ રચવામાં પ્રત્યવાય આવે. દરેક નરિય અને દરેક રાજ્યનો અધિકારી વર્ગ પ્રજાની જરૂરીઆતો, એની શક્તિ, એની કેળવણી વગેરેનો વિચાર કરી ખુદશા દીક્ષથી જો પ્રજાને સંતોષવા પ્રયત્ન કરશે તો દેશી રાજ્યની પ્રજા એવી છે અને તેનામાં હજી એટલી પ્રજાજ રાજભક્તિ રહેલી છે કે એ પ્રયત્ન માત્રથી પણ તે સંતુષ્ટ બની સદકાર અને વિવેકની લાવનાને વળગી રહેશે.

[સંપૂર્ણ]

‘દેશી રાજ્ય’ એડીસ.

મુળ ગીરાસીયા અને તેમના સંબંધની સંક્ષિપ્ત માહિતી

લેખક:—ભાઈલાલ બોધવજી સંઘવી, બી. એ. એલએલ બી. વકીલ,

હાઈકોર્ટ, વડોદરા.

[કાઠીઆવાડ અને વડોદરા રાજ્યના મૂળગીરાસીયાઓની સ્થિતિ અને એમના હક્કો પરત્વે, શ. રા. વકીલ ભાઈલાલભાઈ, કે જેઓ આ વિષયના બહુકાર છે તેમણે આ લેખ “દેશી રાજ્ય” માટે તૈયાર કરી આપ્યો છે. જેઓ આ બાબતમાં રસ લેતા હશે એમને જ નહીં પણ દેશી રાજ્યોના અધિકારી વર્ગ કે જેમની સમક્ષ આવા પ્રશ્નો વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે તેમને ઉપયોગી દોષ સદરજુ લેખ અને પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. તાંત્રી]

કાઠીઆવાડના દેશી રાજ્યમાં મુળ ગીરાસીયા મંડાથી ઝોળખાતો જમીનદારોનો મોટો વર્ગ આવેલો છે.

૧. મુળ ગીરાસીયા એ કાંઈ જાત કે કોમ નથી પણ વિશિષ્ટ સત્તા પ્રકાર અને હક્ક દરજ્જોને બોગવતા જમીનદારો તેમજ મામ ધારણ કરનારાઓને મુળ ગીરાસીયાથી ઝોળખવામાં આવે છે. મુળ ગીરાસીયા એ કાંઈ જાતની પદ્ધતિ નથી પણ અમુક ગામ કે જમીનના સંબંધમાં વિશિષ્ટ હક્ક બોગવતા માલિકોને મુળ ગીરાસીયાના નામથી ઝોળખવામાં આવે છે. આવા ગીરાસીયામાં રજીસ્ટ્રાર, કાઠીઓ, મુગલમાનો, આદેરો, મેરો, ચારણો, સેપ્પો, વીગેરે અનેક જાતના એ કોમના માણસો કાઠીઆવાડમાં દરેક રાજ્યમાં આવેલા છે. અને તેઓની જમીનના તેમજ રાજ્યમાંથી મળતી આરકો વીગેરેના સંબંધમાં તેમના હક્ક અને દરજ્જોને જુદા જ પ્રકારનાં હોય છે.

૨. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે મુળ ગીરાસીયાની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ અને તેમના ગામો યા જમીનો સંબંધમાં તેમનો દરજ્જો મુળ ગીરાસીયાનો છે એમ ક્યારથી કહેવામાં આવ્યું. કાઠીઆવાડમાં સને ૧૮૭૩ માં રાજ્યો અને તેમના ભાગો અને મુળ ગીરાસીયા વચ્ચે ઉત્પલ થતી તકરારોનો નીકાલ કરવા માટે નામદાર કમીટીના સરકાર

તરફથી રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. અને સદરજુ કોર્ટના કામકાજ માટે માર્ગદર્શક એક નિયમ ઘડવામાં આવ્યો હતો. અને સૌથી પહેલામાં પહેલી મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા જે નિયમ ઘડવામાં આવ્યો હતો, તેની કલમ ૭ માં આપવામાં આવી હતી. સદરજુ નિયમમાં આપેલી વ્યાખ્યા. પહેલાં કોર્ટ પણ ઠેકાણે મુળ ગીરાસીયાની સત્તાવાર વ્યાખ્યા આવી નથી. તેમ વડોદરા રાજ્યે હજી મુખી મુળ ગીરાસીયાની સત્તાવાર વ્યાખ્યા બહાર પાડેલી નથી.

૩. કાઠીઆવાડ રાજસ્થાનિક કોર્ટનો ધારો, નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ સાહેબની તા. ૨૬-૮-૭૩, ની મજબૂરીથી કાઠીઆવાડ પોલીટીકલ એજન્સી, રાજકોટ તરફથી પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ મારફત તા. ૧-૯-૧૮૭૩ ની તારીખથી પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ધારાની કલમ ૭ માં મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે. કલમ ૭-રાજસ્થાનિક સત્તા મારફતે આકામ પેરેઆકામ જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાના શાવા સાંભળવાનો અને કરાવ કરવાનો હક્ક છે તે.....

(૧) ભાગાત.

(૨) ગીરાસીયા.

મુળ ગીરાસીયા આ શબ્દનો અર્થ એ છે કે કોર્ટ એક ગામ અથવા ગામોના ભાગનો અસલ માલિક

મુળ ગીરાસીયા અને તેમના સંબંધની સંક્ષિપ્ત માહિતી

અથવા અસલ માલિકનો વંશ જેણે મુળ ગીરાસીયા દાખલ ગામ અથવા ગામો અથવા ગામ અથવા ગામોના ભાગ અથવા ગામ અથવા ગામોમાં અથવા ગામ અથવા ગામોના ભાગમાં તેઓને જે અસલ હક્ક હોય તેનો બધો કાંઈ હીસ્સો દરબારને તેણે આપ્યો હોય અને તેમાં તેનો બાકીનો હીસ્સો અથવા કાંઈ એક હક્ક પોતાના માટે તેણે રાખ્યો હોય તેવા સખ્ખને મુળ ગીરાસીયા જાણવો.

જે ગીરાસીયા મુળ ગીરાસીયાના જેવો હક્ક ધરાવે છે અથવા ધરાવતા જેવો દાવો કરે છે તેઓના હકો મુળ ગીરાસીયાના જેવા જ છે એવું સભાની નજરમાં આવે તો તેનો આ કામને માટે મુળ ગીરાસીયા શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

ચાકરીયાત બાબતના (બાબત નહિ એવા) મનુષ્યના દાવા (એટલે ચાકરી કરવી જોઈએ તેના બદલામાં આપ્યું હોય તે બાબતના દાવા) તે તથા ઇનામના દાવા (એટલે આગળ બળવેલી ચાકરીના બદલામાં અથવા ખીજ કોઇ કારણથી આપ્યું હોય તે બાબતના દાવા) અને ધર્મદાના દાવા (એટલે ધર્મના કારણસર જે આપ્યું હોય તે બાબતના દાવા) અને ખીજ દાવા જે કે રાજસ્થાનિક સભાની આ અપવાદમાં જે સરતો લખી છે, તેના જેવા આવે તેઓના દાવા રાજસ્થાનિક સભા સાંભળશે નહિ. પણ તેવા દાવાઓ દરબારની કોર્ટમાં સાંભળી ત્યાં ફરાવ થશે.

ઉપરના નિયમથી ત્રણ જાતના જમીનના ધારણ કરનારા બતાવવામાં આવ્યા છે એમ જણાશે. પહેલા વર્ગમાં જમીનોના મુળ માલિક કે જેઓએ પોતે અગર પોતાના વડીલોએ ન્યાં ગોતાની જમીનો આવેલી હોય ત્યાં મુળ ગીરાસીયા તરીકે કાંઈ હીસ્સો દરબારને તેણે આપ્યો હોય અને તેમાં એનો બાકીનો હીસ્સો અથવા કાંઈ એક હક પોતાના માટે તેણે રાખ્યો હોય તેવા સખ્ખોને ખરા મુળ ગીરાસીયા ગણવા કરાવ્યું છે. ખીજ વર્ગમાં જે ગીરાસીયા મુળ ગીરાસીયાના જેવો હક ધરાવે છે અથવા ધરાવવા

જેવો દાવો કરે છે તેનો પણ મુળ ગીરાસીયા શબ્દમાં સમાવેશ કર્યો છે પરંતુ તે પ્રસમ મુળ ગીરાસીયાના જેવા હકો ભોગવતો હોવો જોઈએ. ત્રીજા વર્ગના મુળ ગીરાસીયામાં બાતલ કરેલા લોકો જતીકી નીમણુક ફોવા હકો ભોગવનારા લોકો છે જેવા કે ઇનામી, ખેરાતી, ધર્મદા, ચાકરીયાત જમીનોના ધારણ કરનારાઓ.

૪. મુળ ગીરાસીયા શબ્દ સને ૧૮૭૩ માં કાઠિયાવાડમાં રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી ત્યારે જ ઉપજવી કાઢવામાં આવ્યો ન હતો પણ રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપનામાં આવી તે પહેલા મદર શબ્દ પ્રચલીત હતો અને રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપનામાં આવી તે પહેલા મુળ ગીરાસીયાઓની હતી હતી મુળ ગીરાસીયાનો શબ્દ મુજબ અર્થ કરતા અસલ ગીરાસીયા એ પ્રમાણે થાય છે અને તેજ અર્થમાં રા. ધનજીશાહ હોરમસજી કરાકાએ કાઠિયાવાડ ડીરેક્ટરી સને ૧૮૮૬ની આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૪૯૫ ઉપર વ્યાખ્યા આપેલી છે, "Mulgirasia means original holders of a village or a portion of a village lands" અને મિ. ફરામરોજ માસ્ટરે પાલણપુર ડીરેક્ટરીના સને ૧૯૦૮ની આવૃત્તિના વોલ્યુમ ૧ ના પૃષ્ઠ ૩૯૭ માં તેજ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે. મુળનો અર્થ, ઇમેજમાં original અને ગીરાસીયાનો અર્થ, Hereditary land-holder તે મુજબ થાય છે.

૫. મુળ ગીરાસીયાઓ સંબંધેની સ્થિતિ અને તેમના સત્તા પ્રકાર કર્નલ વોર સાહેબે મુંબઈ ગવર્નમેન્ટ ઉપર સને ૧૮૦૪ અને ૧૮૦૬ માં જે કાગળો લખેલા છે અને જે કાગળો બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સીલેક્શન વોલ્યુમ ૩૭માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તેમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સીલેક્શન વોલ્યુમ ૩૭ ના પૃષ્ઠ ૩૧ ના પેરા ૪૯, ૫૦, ૫૬ અને ૬૬ તેમજ પૃષ્ઠ ૩૩ ના પેરા ૭૮ માં જણાવ્યા મુજબ આવા ગીરાસીયા પોતાની મીલકતના મેંબદમાં મર્વ હક્ક ભોગવતા હતા. મુળ ગીરાસીયા

એટલે ગામ અગર ગામોની જમીનોના અમન ધાગજ કરનારા મુળ માલિકો જેઓ નવીન રાજ્ય સત્તા સ્થાપન થતા પહેલાના હોય તેઓને મુળ ગીરાસીયા અમજવામા આવતા હતા કર્નલ વોડર કહે છે “ જે જે હકીકતો મને મળી છે તે ઉપરથી એક જણાશે કે આ પ્રાંત પગના જુદા જુદા સામાન્યોના વખતમા કાઠિયાવાડના જુદા જુદા રાજ્યો એક જ જાતની અને એક સગળા જ દરજ્જાની સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા. ” જમાબંધી ભરવા ગિવાય દરેક ખાતમા ગજકર્તાઓ જેવાકે રાજાઓ, કીકરો અને ગીરાસીયાઓ સ્વરાજ્ય મતાના દરેક દક્ષે ધરાવતા અને ભોગવતા ” પેગ પદમા કહે છે “ Bhumia is applied to all possessors of landed property who are not Rajas and Thakurs of which they are of the inferior gradation We have generally called them grasias in consequence of their being ancient hereditary proprietor of the portion of the territory they possess in which sense the word Gras is used in Kathiawar and is equivalent to “Asal” or “Keddim”

જે ગામ કે કીકરો નથી પણ તેથી ઉતરતી પડિતના છે તે જમીન ધાગજ કરનારા હુમીયાથી ઓળખાતા. તેઓને ગીરાસીયા તરીકે લેખકે વર્ણવેલા છે કાગજ કે તેમના કમલમાની મીસમનો તેઓના જુના વખતથી પેઢી દર પેઢીથી વાગમામા ઉતરી આવેલી છે. અને કાઠિયાવાડમાં માસ શબ્દ અમલ અગર કદીમ શબ્દ સરખો છે અસલ અગર કદીમ શબ્દનો અર્થ ફાર્મ રામમાસાના પૃષ્ઠ ૫૬૯ ઉપર ‘Asal or Kadim’ ૧૭૦ Mohmeden words which mean root, origin, foundation & ancient old former” એટલે મુજબતીમા “ મુળ, પ્રારંભ, સ્થાપના ” અને “ પ્રાચીન, જુનું, પહેલાનું ”

એ અર્થ થાય છે ઉપર મુજબનો અમલનો અર્થ વીલગન ઝોગમગી પૃષ્ઠ ૪૪ ઉપર આપ્યો છે અને કદીમનો અર્થ તેજ હુકાના પૃષ્ઠ ૨૪૭ ઉપર વશપર-પગથી મળેલા ગીરાસને કહેવામા આવ્યો છે

કર્નલ વોડરના વખતમા મુળ ગીરાસીયા એટલે ગામની જમીનના મુળ ધાગજ કરનારાઓ જેઓ નવીન ગજસત્તા સ્થાપના થતા પહેલાના મુળ માલિકો હતા અને જેઓને વશપરપરાથી જમીનો વાગસામા ઉતરી આવેલી હતી

૬ કર્નલ વોડરે મને ૧૮૦૭મા કાઠિયાવાડમાં શ્રીમત ગાયકવાડ સગરા તરફથી લેવાતી ખડ્ગીની નાના મોટા ગામો માથે નીમવ ક્યો અને તેઓ પાસે નીમમીત ખડ્ગી જરાય અને દેશમા મુલેહશાતી રહે તે મટે તેઓના આડ જમીન અને ફેલ જમીનખતો લીધા પછી તામાના ગીરાસીયાઓને જે તે રાજ્ય નીચે શખવામા આવના આવા ગીરાસીયાના દક્ષે ઉપર વોડર સેટવમેન્ટ પછી ગામ તરફથી આક્રમજ થતા લાગ્યુ. ગીરાસીયાઓ રાજ્ય વિરુધ્ધ ગજકાટ પોલીસીકય એજન્ટ પાસે ફરિયાદો કરતા અને એજન્ટસી આ બાબતમાં દરમ્યાનગીરી કરતી. પોલીસીકય એજન્ટોના મુખ્યો ઉપર ગીરાસીયાના ટોળાઓ રાજ્ય મામે ફરિયાદ કરવા ફરી વળનાં રાજ્યની આક્રમજકારી નીનિધી દેશમાની મુસેલ શાંતિનો ભગ થયો અને ગીરાસીયાઓ બહાવવે નીકળી ગતા અને યતને હુમી ત્રાસ આપતા અને પોતાનો ગુમાવેલો દક્ષ પાછો આપવા રાજ્યને ફરજ પાડના. વોડર સેટવમેન્ટ વખતે જે ગામો માથે કગરો થયા તેઓને ઓગીશ મરકારની બાહેધરી આપવામા આવેલી નહો. તોપણ જે આક્રમજીન અને ફેલજમીનખતો ગામો પાસેથી લખાવી લેવામાં આવેલા હતા તેમાં આરા તામાના ગીરામી-યાઓને સીધી નદી પણ આક્રમતરી રીતે બાહેધરી આપવામા આવેલી હતી

૭ ગામો તરફથી પોતાના તામાના ગીરાસીયાના દક્ષે ઉપર આક્રમજ થવાથી ગીરાસીયાઓમાં

મુળ ગીરાસીયા અને તેમના સંબંધની સંક્ષિપ્ત માહિતી

અશાંતિ ફેલાઈ અને કાઠિયાવાડમાં ગીરાસીયાના બહારવટાને ત્રાસ વધી પડ્યો આ ઉપરથી છેવટ કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો સાથે લાંબી વાંટાઘાટના અંતે એક નિષ્પક્ષપાત ટ્રોન્કનું નીમવા નક્કી થયું. અને બાબત તેમજ મુળ ગીરાસીયા અને રાજ્ય વચ્ચેની તકરારોનો નીકાલ કરવા માટે સને ૧૮૭૩ માં રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. આ કોર્ટના પ્રમુખ તરીકે એજન્સીના અનુભવી અમલદાર કામ કરતા અને તેને મદદ કરવા માટે દેશી રાજ્યમાંથી વાકફગાર માણસોને પંચ તરીકે નીમવામાં આવતાં. સર કોર્ટના કામે સંબંધમાં રાજસ્થાનિક કોર્ટની હકુમત આખા કાઠિયાવાડ ઉપર હતી અને તેનો અખત્યાર પ્રાંતની મુખ્ય પોલીસીકલ કોર્ટ જેટલો હતો. સદર રાજસ્થાનિક કોર્ટ સને ૧૮૭૩ એપ્રિલથી સને ૧૮૯૯ સુધી કામકાજ કર્યું. આ કોર્ટ બાબત અને મુળ ગીરાસીયાના હક્કો, દરજ્જે અને પરસ્પર જવાબદારી સંબંધોની નિકાલ કર્યો, અને સને ૧૮૯૯ માં આ કોર્ટ નાબુદ કરવામાં આવી. અને નં. ૭૧ સને ૧૮૯૯ના જાહેરનામાથી રાજ્યની બાબતી કોર્ટમાં ગીરાસીયાની તકરારોનો નિર્ણય કરવા ફરિયાદો અને બાબતી કોર્ટના ફરાવ ઉગર જે તે રાજ્યની હલુર કોર્ટમાં વિવાદ કરવો અને રાજ્યની કોર્ટ તરફથી ગીરાસીયાઓને પોતાને ન્યાય મળ્યો નથી એમ લાગે તો એજન્સી તરફ અરજ કરવા ફરિયાદો અને ને મુજબની વ્યવસ્થા ચાલુ છે.

૮. વડોદરા રાજ્યમાં અમરેલી પ્રાંતમાં મુળ ગીરાસીયાની સંખ્યા મોટી છે. અમરેલી ગીરાસ કોર્ટ સ્થાપન થતાં પહેલાં ગીરાસીયાઓ શરૂમાં રાજકોટ એજન્સી તરફ રાજ્ય વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરતા, ત્યાર-બાદ અમરેલીમાં રહેતા આસિસ્ટન્ટ રેસીડન્ટ તરફ શ્રીમેત માયકવાડ સરકાર સામેની તકરારો કરતા અને તેઓ ઘટતો ન્યાય આપતા. છેવટ નામદાર વરીષ્ટ સત્તાની સલાહ પ્રમાણે સને ૧૮૭૪ માં અમરેલીમાં ગીરાસ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. કાઠિયા-વાડમાં રાજસ્થાનિક કોર્ટ ને ઉદ્દેશથી સ્થાપવામાં

આવી હતી તે ઉદ્દેશ મુજબ અમરેલી પ્રાંતના ગીરાસીયાઓને ન્યાય આપવાના હેતુથી આ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી હતી. સદર ગીરાસ કોર્ટનું કામ અમરેલી પ્રાંતમાં ન્યાયનું કામ કરતી પ્રાંત ન્યાયાધીશીને સોંપવામાં આવ્યું. અને પ્રાંત ન્યાયાધીશીના ફરાવ ઉપર નામદાર વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ કરવા માટે ગીરાસીયાને હક્ક આપવામાં આવ્યો. અને નામદાર વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીનો ફરાવ આખરનો ગણવા ફરિયાદો, ગીરાસ કોર્ટની પોલીસન પંચના જેવી છે, જેથી જો ગીરાસ કોર્ટનો ફેસલો રાજ્ય વિરૂદ્ધ જાય તો તેમને વિવાદ કરવા છુટ છે અને નામદાર વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીના ફરાવથી ગીરાસીયા નારાજ હોય તો તેમને નામદાર વડોદરાના રેસી-ડન્ટ સાહેબ તરફ અરજ કરવાની છુટ છે. અને નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબ તરફથી મોગ્ય સલાહ મળે તે કરવા વ્યવસ્થા છે, જો કે હાલમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ગીરાસીયાને રેસીડન્ટની જવાબદારી માર્ગે બંધ થયો છે અને રાજ્યની ન્યાય કોર્ટમાં દાદ મળવા છુટ રાખી છે જેથી વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીના ફરાવ ઉપર હલુર ન્યાયસભામાં ગીરાસીયાઓ વિવાદ કરી શકે છે, પણ આ બાબત વાંદગરત છે.

૯. ઉપર કહી ગયા તે મુજબ કર્નલ વોકરે કાઠિયાવાડનું સેટલમેન્ટ કર્યું તે વખતે મુળ ગીરાસીયા એટલે જમીન ધારણ કરનારા મુળ માલિકો જેઓ નવીન રાજ્યસ્થાપન થતાં પહેલાંના હોય તેમને યોગ્યતામાં આવતા હતા અને જેઓએ ફક્ત કોમેન્ડેશન અને રેઝરવેશન કર્યું હોય તેમને જ મુળ ગીરાસીયા સમજવા તેવા સંકુચિત અર્થમાં તે વખતે સમજવામાં આવતા નહિ. રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપન થયે તે વખતે મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા સંબંધે ખુબજ લાંબી વાંટાઘાટો રાજ્યો સાથે થયેલી હતી. અને છેવટ લાંબી પરિષદોને અંતે મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા નક્કી કરવામાં આવી હતી. અને છેવટ એમ કર્યું કે જેમાં કોમેન્ડેશન અને રેઝરવેશનનો સ્પષ્ટ પુરાવા મળી આવતો ન હોય પણ જે

ગીરામીયાઓ મુળ ગીરાસીયા જેવા હકકો ભોગવતા હોય તેમને મુળ ગીરાસીયા ગણ્યા એમ ઠગવેલું હતું કદાચ ધર્મોદા, ખેરાતી અને ચાકરીવાત મદદના ધારણ કરનારાઓને મુળ ગીરાસીયામાંથી બાતલ કરવા ઠગવેલું હતું

૧૦ જે ગીરામીયાઓ રાજ્યમતા સ્થાપન થતા પહેલાના હોય અને નવીન ગત્યસત્તા સ્થાપન થવા પછી રાજ્યને કાબઢ ભાગ આપી બાકીનો ભાગ પોતાની પાસે ગણ્યો હોય તેઓ મુળ ગીરાસીયા છે પણ મુળ ગીરાસીયા જેવા હકો ભોગવનારા કયા પ્રકારના ગીરાસીયા તે સમઢમા ક્યાર્થ વપરાતિવત test મુકેનો નથી એટલે અમુક પ્રકારની હકીમત માખીત થયે તેઓને મુળ ગીરામીયા જેવા ગણ્યા એવું ક્યાર્થ ઠગવેલું નથી તે બાગતનો દરેક જામની હકીમત ઉપર આધાર રાખે છે અને ગત્ય સ્થાનિક કોર્ટ જે તે કામની હકીકત ઉપર ઠગવેત છે તેમ જતા કેન્સીક નીચે બતાવેની હકીમતો માખીત થયે મુળ ગીરાસીયા જેવો દરજ્જો આપેનો છે જેઓ નવીન ગત્યસત્તા સ્થાપન થતા પહેલાના ગીરામીયા હોય, જેઓ લાલચ કામના માણસો હોય જેઓ લશ્કરી પ્રકાર સિવાયની બીજી કાર્થ ચામરી કરતા ન હોય જેઓ પોતાની જમીનોના ગીરા વેચાણ વગેરેના સ્વતત્ર વ્યવહારો કરતા હોય અને તે માત્રે ગત્યે વાધા લીધેના ન હોય, જેઓનો ભોગવટો લાખા વખતનો હોય મુળ ગામ ધર્મોદા કે ખેરાતી મદદનું હોય પણ નવી રાજ્યમતા સ્થાપન થતા પછી આવ્યા ગામ ધારણ કરનારાઓએ ગામ અગર ગામ-માથી ભાગ આપી બાકીનો ભાગ ગણ્યો હોય, જે ગીરાસીયાઓ મુળ ગાજીયા કામ તરફથી ઉતરી આવેના હોય અને જેઓનો મઢધ પોતાના મમાન દરજ્જાના અગર તેથી વધુ ઉચા દરજ્જાઓ ગણેનો હોય, જેઓ પોતાનો સ્વીવટ સ્વતત્ર રીતે કરતા હોય, જેઓને મુળ ગીરામીયા જેવા ગણ્યા મુળ ગીરામીયા તરીકે વર્ણવેલા નથી જ નતઓના મુળ ગીરામીયા તરીકેના વતન સામે ગત્યે વાધો

લીધો ન હોય, જેઓને ખાલમા વહીવટમા ગણ્યામા ન આવતા હોય આવી અને એવા પ્રકારની હકીકતો સાખીત થયે તેઓને મુળ ગીરાસીયા જેવો દરજ્જો રાજ્યસ્થાનિક કોર્ટે આપેનો છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક કામોમા જતીકી નીમણુંક ધરાવનારા ઇમમો જેવા કે ઇનામી, ખેરાતી અને ધર્મોદા વગેરે ગામના ધારણ કરનારાઓ જેઓએ અધાણીના વખતમા પોતાની મુળ સ્થિતિ બદલી નાખી છું અને ચંદનું પદ જેઓએ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેઓને પણ મુળ ગીરાસીયા જેવા ગણ્યા છે અને હકપત્રકો આપવા ઠગવ કરેલા છે

૧૧ મોગલ અને મગહાનો સમય અધાણીના હતો મારે તેની તત્તવાર હતી જયારે નમળાને મળી જતો કાઢિયાવાડમા તે વખતના સમાજની અનિશ્ચિત સ્થિતિના મમયમા કેટલાક ગામો અગર જમીન ધારણ કરનારા ગીરામીયાઓને પોતાની સ્થિતિ સુરક્ષિત નથી એમ લાગેલું અને તેઓએ પોતાના સુરક્ષિતપણાના બદલામા જે તે ગત્યે સાથે કરારો કર્યા કે ગત્યે પોતાના ગામ કે જમીનોમાનો કેટમોક ભાગ આપવો અને તેના બદલામા રાજ્યે તેમના યાકીના હકનો બાદ આવે નહિ એવી સુરક્ષિતતા આપવી અને આના કરારો કરી તેઓના નામે ગયા એટલે મુળ ગીરામીયા દરજ્જો material agreement પરસ્પર બન્ને પક્ષ વચે ગોઠવણી થયેલો છે ગત્યેઓ મુળ ગીરામીયાને તેઓએ નખી આપેના બાગતા બદલામા રક્ષણ આપવા બદલના અમય વચ્ચેનો આપેના છે અને આવ્યા પરિત્ર મારેના ભગ રાજ્ય કરી શકે નહિ મુળ ગીરાસીયાઓને કાન અને પગવાના આપવામા આવેલા છે અને ત્યા સ્પષ્ટ પગવાના રજુ થઈ શકે નહિ ત્યા લાખા કાળના વર્તન ઉપરથી કરારો થવાનું અમુમાન થઈ શકે જે આવી રીતે મુળ ગીરાસીયાના ગામો કે જમીનો જતીકી દરજ્જાની નથી કે જે ગામો જમીનો ગત્યને પ્રિન્સિપલ પડે ત્યારે ખાલમા કરી શકે આના ગામ કે જમીનો ગત્યસત્તાની

ખાનગી મેલાવડામાં કહેલા બે બોલ

કચ્છા મુજબ ખાલસા થઈ શકે નહિ અને મુળ ગીરાસીયાઓને ધીનીશ સરકાર તરફથી આડકતરી રીતે બાહેધરી મળેલી છે સદર મુળ ગીરાસીયાઓની જમીનો બાગખળી નકરી આવે છે અને તે જમીનોને રાજ્યના ધાગની માફી હોય છે મુળ ગીરાસ સદરે આવતા ગામો ઉપર ગીરાસીયાઓનો સંપૂર્ણ મુલકી વહીવટ હોય છે અને રાજ્ય તે વહીવટમાં દખલગીરી કરતું નથી. જમીનના તમામ પ્રકારનું ઉત્પન્ન ગીરાસીયાઓ લે છે અને વેરાતું ઉત્પન્ન પણ તેઓ લે છે લોકલસેસ મિત્રાય બીજી રકમ ભગતા નથી ખેડુત રાખના કાઠવાની મુખ્યત્વારી ગીરાસીયાનો છે

ગીરાસીયાઓ પોતાના હકોના રક્ષણ બદલ બહુ જ ચીરટપણુ રાખે છે અને રાજ્ય તરફથી જરા પણ આક્રમણ થયે દાદ ફરિયાદ શરૂ કરે છે ગગરયાનિક

કોર્ટના ઠરાવો તથા હક્ક પત્રો વાચતા જણાશે કે નાની નાની બાબતો માટેની ફરિયાદો રાજસ્થાનિક કોર્ટ રખરૂ રજુ થયેલી હતી અને તેના નિકાલ રાજસ્થાનિક કોર્ટ આપેલો છે આ બાબતના એકદર રાજસ્થાનિક કોર્ટના ફેસલા તથા હકપત્રકો બહાર પડેલા છે એટલે આ મામત વિશેષ અહીંયા જણાવવાની જરૂર નથી

૧૨. ગીરાસીયાના સરક્ષણ માટે ગાંધી તરફથી ધારાઓ બહાર પડેલા છે વડોદરા રાજ્ય તરફથી ગીરાસીયાઓના મરક્ષણ માટે નિમધ નિયમ થયેલા છે અને તેઓને કરજ રિયતિમાથી મુક્ત કર્યા છે આ બાબત એકદર દ્વિકૃત ફરી કોર્ટ વખત જણાવીયું

ઉપર મુજબ એકદર કાઠિયાવાડના ગીરાસીયા સમીધીની સંક્ષિપ્ત હકીકત છે

ખાનગી મેલાવડામાં કહેલા બે બોલ

રા રા વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આચમરધી

[થોડા વખત પહેલા સ સાવનગરની દંતુર ગોપીસના શીરસેતદાર શ્રી વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા તે પ્રસંગે તા ૩૦-૧૦-૩૬ ને રાત્ર એમણે પોતાના "સહચારી બંધુઓ" ને ઉદ્દેશી કટલીક અનુભવની વાતો કહી હતી તે દેશી રાત્રેયોમાં તેમજ અન્ય કામ કરનારઓને રસપ્રદ લાગે એવી હોવાથી આ નીચે આપવામાં આવી છે]

તમે સૌ જાણો છો કે હું આડનોશ વગસ જેટલી લાંબી મુક્ત દરબારશ્રીની નોકરી કરીને હવે છુગ થાઉ છું આટલી વૃદ્ધ વયે નિવૃત્તિ અને આગમ લેવાનું સફલાભ્ય માપડયુ તેથી મને આનંદ અને સંપૂર્ણ સંતોષ થાય છે આડનોશ વરમની નોકરી દરમ્યાનના અર્ધા અનુભવોની વાતો બતવારે આડનોશ મિનિટ જેટલા ટુકડા વખતમાં કહી શકું નહિ માટે અડધ લાગની પ્રથમના ઓગણીગ વરસની કેળવણી ખાતાની નોકરીના અનુભવોની

વાત હું પડતી મુકુ છું બાકીના ઓગણીશ વરસ આ સેક્ટરીએટમાં અને દંતુર ગોપીસમાં કરેલી નોકરીના અનુભવોમાથી પણ થોડીક વાતો કરી શકીશ. આ અર્ધા વખતમાં આપણે સૌએ સાથે મળીને જ કામ કર્યું છે, એટલે અનુભવો તો આપણુ સૌને લગભગ એકે મરખા થયા હોય પણ આપણા બ્યક્તિગત સ્વભાવ અને માનમ લુગ હોવાથી ગમ્યાન અનુભવોમાથી આપણે સાગ અથવા શિક્ષણ પોતપોતાની રીતે અને પોતાની દૃષ્ટિ અનુમાર લીધું

હોય કેઈ ખીજની આખે હું જોઈ શકું નહિ, તેમ ખીજનું દષ્ટિબિંદુ હું બતાવી શકું નહિ મારા અનુભવોનો સાગ મેં મારા સ્વભાવ પ્રમાણે લીધો હોય અને તે મારી રીતે હું કહી શકું. એટલે આ વાતચીતમા 'હું કરતો, મેં કર્યું, મારે આમ કરવું મેં તેમ કરવું પડ્યું' એવા પહેલા પુરૂષ સર્વનામના પ્રયોગ વારવાર એકવચને કરવા પડશે, તે ઉપરાંત મારામા અહલાવની કે આપવણની બેશ પણ છાપાનો આરોપ તમે લાઈએ નહિ જ મૂકો એમ મને ખાતરી છે કેમકે તમે તો મારા સ્વભાવથી પરિચિત છો.

ગ્રાઉન્ડનીય ગ્રંથપાયા પછી થોડે વખતે સને ૧૯૨૧મા કેળવણી ખાતાની ઓફિસમાંથી મારી બદલી આ સેક્રેટરીએટમા થયું. તે ખાતામા બધું કામ—પૃષ્ઠા દસગડો વીસ વરસથી હું મારે હાથે જ કરતો, પરંતુ રાજ્યવહીવટના આ મહાસાગરમા યગ મૂળતા તેની અગ્રાધ વિચાળતાનું મને જ્ઞાન થયું, અને કેળવણીખાતાના જોડે શિરસ્તેદારીના જામ ઉઠાવેલો તો પણ ત્યાં જાળે હું માન 'કુપમયુક' જેવો હતો એમ મને પ્રથમ અનુભવે લાગ્યું અને આ વિચાળ મહાસાગરમા મારે નાવડું તરાવીને પાર ઉતરી શકે કે કેમ? તેના વિચારો થવા વાગ્યા મારે નક્કીએ મને સાચે રસ્તે દોરનારા રોહી મુકાની-એ મળ્યા હતા. સેક્રેટરી સાહેબો—ર્નલ જોગવા સિંહજી અને શ્રીમાન હરજોગિંદલાલ જે આપણા મુકાની હતા તે મારી ઉપર મમતા ગળનારા મારા મહાઆપી મિત્રો હતા અને પૂજ્ય પ્રેસીડેન્ટ સાહેબ તથા મેન્સર માહેબો પણ મારા મુજબની સિંહજી મમાન હતા અને મને વખતો વખત ઉત્તેજન આપતા તેથી હું મારે નમળું નાવડું પણ હોમે હોશે હકાર્યા કરતો.

કૃપાળુ દીવાન બહાદુર જિજ્ઞવનદાસભાઈએ મને વહાલથી ઉત્તેજન આપતા બધીવાર કહેલું કે—'હવે હેડક્વાર્ટર્સ પાંચેથી બધું કામ તમે લઈ લો અને વાકેફ થઈ જાઓ, કેમકે તમે બધું કરી ગયાં એવા છો એમ હું જોઉં છું' મેં તેઓશ્રીની મુઠ્ઠાને

વહીલના વચન જેમ આદરથી વધારી લીધી હતી અને બધું કામ ઉમળકથી કરતો હેડક્વાર્ટર્સ માકરલાલ-ભાઈ જુદવણે પહેલ્યા હતા, અને તેમનો અનુભવ, વહીવટની વાકેફગારી અને સ્મરણશક્તિ પણ બહુ બહુ બહોળા પ્રમાણમા હતા એ બધાનો જોડલો વધુ લાભ લેવાય તેટલો લીધા કરતો, અને તેમણે મને અહીંના કામમા રતેહલાવે સહાય આપ્યા કરેલી તે ખાતર તેમનો પણ હું આભારી છું.

દીવાન બહાદુર માહેબના પોર્ટફોલીયોના છ સાત ખાતા અને પૂજ્ય પ્રેસીડેન્ટ સાહેબ દસ્તકના તેટલા જ ખાતાનું કામ હું પડે કરતો અને ગભ્યના બાકીના પદર ખાતાનું કામ જ્યુડીશિયલ અને રેવન્યુ શાખા-ઓમા થતું. તે ખાતાનું કામ મારે સીદી રીતે કરવાનું નહોતું તોપણ ત્યાં ચાલતા કામોની માહિતી હું મેળવ્યા કરતો તે લાઈએ પણ 'કાઈ કાઈ વાગે કાઈ અટપટા તુમારે' અથવા વરસેથી ચાલતા કોસોના ધડીયાતો ઉકેલ લાવવા માટે મને રતેહલાવે સોંપતા એમ જુદી બાંચોના જુદા જુદા ખાતાના કામ મળે તેને હું છપાપતિ ગણ્યો, કેમકે તેથી તે તે ખાતાની અને તેના વહીવટની વાકેફગારી મળવાતી મને સ્વાધ્ય હતા એવા ધડીયાની ગિઝનવાગ પ્રેસીડેન્ટ, અથવા કાઈજેટના રૂપના મમરી જે કરવું થોગ હોય ને કરી દેતો.

હું જાણી જોઈને ધણા ખાતાનું કામ બેઠારતો અને મારી મદદમા વાગાફરતી જે ત્રણ કાંકુનોને પણ ગમતો. પ્રિસીડેન્ટલો શોધવાની, દફતર દાખલા બોળવાની, અને એવી એવી કાંકુટ કરાવોને એ લાઈએનો મેં વાગવા કનડા છે.

મૂળથી હું કેળવણીખાતામા નેકર હોવાથી કેળવણી અથવા શિક્ષણ લેવાનો અને આપવાનો મને શોખ હતો એટલે સેક્રેટરીએટ ઓફિસમા પણ બને તેટલા બધા ખાતાના વહીવટની તાલીમ મેળવવાની દષ્ટિથી હું એ મધુ કામ કર્યા કરતો જે લાઈએને આગુ કામ હમરડો કર્યા જેવું લાગતું તેઓ મારી દયા બાંધે મને મહાનુભાવ દર્શાવતા કે—'આમ

કામ કરીને તૂટી મરગો તોય કોઈ ચાખ્ખાશી આપવાનું નથી તથા પગાર પણ વધાવવાનું નથી ” અને એક બાઈએ તો “ બોલે એના બોગ લેવાય ” જેવી એક નવી કહેવત નેહી કાઢી હતી કે-દરબારી ઓદિમોગા તો-“ બોલી બતાવે તે બાહોશ, પણ કામ કર્યા કરે તે કાસો ”-એવી ગણતરી છે

ઉપરી અમલદારની શાખાશી મેળવવા કે તોળને રાજ કરવાની જતિથી હું કામ કરતો નહિ, અને એવી જતિથી મે કદિ કામ કર્યુંજ નથી. એ જતિમા અમુક અંગે ખુશામત છુપાવેલી મને વાગે છે વળી અહીં મેકેટરીએટમા ઉપરી અમલદારોને મારે સતુષ્ટ કરવાપણું જ નહોતું કેમકે તેઓમા સેક્રેટરી સાહેબો મારા સહાધ્યાયી મમતાળુ મિત્રો હતા અને મુરખની સાહેબો મારા ઉપર વાતસલ્ક રાખનારા મારા શિરછત્ર સમાન હતા. ખરું કહું તો મને પોતાને સંતોષ થાય એટલું અને એવી રીતે કામ કરવાની મને પ્રથમથી જ ટેવ છે માટે મારા પોતાના મંતોષ ખાતર, અથવા કહો કે સ્વાર્થ ખાતર, હું એ રીતનું કામ કર્યા કરતો

આ પ્રમાણે કામથી મે થોડા વખતમા ૫૫૫૧ વાઈકમારી મેળવી લીધી હતી ઉપરાંત કેટલીક રહસ્યની તાલીમ મારી ઉપર મમતા રાખવાવાળા દર્નલ નેગવગસિદજ પાસેથી મને મળી છે તે ખાતર હું તેઓમીનો ત્રાણી છું હું શિક્ષણનો શોખીન હોવાથી આ તાલીમને પણ શિક્ષણ દૃષ્ટિએ નેહું છું શિક્ષણસારમા નિશાળના શિક્ષણને “ Three R ” નું શિક્ષણ મ્હે છે,—Reading, Writing અને Arithmetic ” એ રીતે મે ઉપરોક્ત તાલીમ મને ‘ Five P ’ નું વિજ્ઞાન શિક્ષણ માન્યુ છે

આ પાંચ P ક્યા તે હું કહી બતાવીશ પણ દરેક મુદ્દાનું લાંબુ વિવરણ કરવા બેસું તો દરેક ઉપર નિબધ જેટલું લખાણ થાય અત્યારે વખત થોડો હોવાથી દરેક મુદ્દા માટે બબ્બે વાક્ય અથવા બબ્બે સૂચક ચમ્પ્દો કહીને મારા સમજવાનો આશય બક્ષા દરીશ

પહેલો P-Punctuality, એટલે not only in time, but in every work and at every moment in the whole life

આ તાલીમથી મારામા સમયસિદ્ધિ એટલી બધી કેળનાઈ ગઈ છે કે મારા ઘરની ધડિયાળ નેમજ આ ઓદિમના એમરની ધડિયાળ પણ મારી કલ્લાગરી થઈ ગઈ છે ખાત કાળે પચારીમાથી માગ ઉઠ્યાના ખમગ પડે કે તરત મારા ઘરની ધડિયાળ પાચના ટકારા કરવા ટેનાઈ ગઈ છે અને આ ઓદિમમા હું આવતો ત્યારે દાખને પહેલે પગથીએ માઈ પગલું ન પડ્યુ હોય ત્યાં સુધી એમરની ધડિયાળ પણ મણે થમી ગયેલી અને મારૂં પહેલું પગલું પગથીઆ ઉપર પડા સાથે અગીસારના ટકારા થવા લાગતા અને ધડિયાળ તેના ટકારાથી માગ પગલાંના ધમકારા સાથે તાલ પૂરતી ! આવી સમયમાધના અત્યારે પણ મારા અધ્યાય જીવનક્રમમા જમી રહેલી છે

બીજો-P-Perseverance, એટલે Constant and brave application to work without being worried or tired

ત્રીજો P-Perfection, એટલે Presentation of any case with complete study and full information આ શિક્ષણ સાધ્ય કરવાના પ્રયત્નથી મને યોગઃ કર્મકુ કૌશલમ્ નો સિદ્ધાંત પણ મમજાઇ ગયો પોતાનું પ્રાપ્ત કામ કે સ્વીકારેલી ફરજ નજવવા માટે પ્રથમ તો નેહંતી કુશળતા મેળવી લેવી નેહંએ અને એ કામ બધી જરૂરી માહિતી સાથે સપૂર્ણ બનાવવામાં એક ચિત્તે લાગવું એ ખરો યોગ-એ જ ખરી કર્તવ્યપગવથુતા કહેવાય

ચોથો P-Precision, એટલે neither more nor less than what is asked for in any case or in any departmental document

જામલ લિલ્લેને કિંચિદાનમેક્ષિતમુચ્યતે-આ મર્ફિસ-નાથનું સ્વત્ર કે motto હું મંસ્કૃત સાદિત્યમા

શીખેલો, તેનો ઉપયોગ દગબારી લખાણોમા કેમ કરવો ને વાત આ “પ્રીસીડન”ના મિદ્ધાતમાથી મને માધ્ય થઈ

અને છેલ્લો P-તે Policy આપણા કારકુનોને એના ગભીર બાવની કે મદિમાની બહુ ગમ ન પડે, આપણને એની ગરજ પણ ન હોય એ તો મોટા Statesmenના કામનો વિષય ગણાય તો પણ Policy-straightforward and bold ધારણ કરવા જેટલું રહસ્ય હું સમજતા શીખ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી પણ માને છે અને કહે છે કે-ગોદા અને સત્ય આચારવિચારવાળા દમોશા નિઃશર અને બહાદુર બને અને સામાન્ય લોકો પણ સમજે છે કે ગાયને કશી આશ ન હોય આ વાતની સિદ્ધિ પોલીમીના સૂત્રની સાધનાથી મને પ્રાપ્ત થઈ

ઓફિસ વખતમા મારે લાગઠ કામ ચાલ્યા કરતું, તો પણ મારી ખુરશીને મારો બાર છેલ્લા બે કલાક જ વેઠવો પડતો કેમકે ઓફિસ કામ શરૂ થાય ત્યારથી બધા સાહેબો ત્રણ વાગ્યા પછી ધેર પધારે ત્યાં સુધી એક યા બીજા ત્રીજા સાહેબો ગમે કામકાજને અંગે બોલાવ્યા કરતા અને હું આવા-ગમનને દિડોળે હોયક્યા કરતો !

મિત્રાય ધણી વેળા રહવારે માન જે ગરે પણ ‘કાસ’ આવતા, અને હું ગમે તે સ્થિતિમા ધેર હોઉં તો પણ દુગ્ધ તૈયાર થઈને એ કહેણ ઉપાડી લેતો રકાઉંતો “તૈયાર” શુણ મેં માધી લોધો હતો મોડી ગતે જ્ઞાનમ લખને ઓફિસે ગયાના અને દ્રક્ત દાખલા ગોતીને કહેવા કામ તૈયાર કર્યાના મીઠા સમજો મને તાર્ક છે આમ બધા ઉપરી માહેબોને હું “Man on call” જેવો બની રહ્યો હતો

હવે સમસ્ત કારકુનો તથા અમલદારો નધાના વર્તન અને સ્વભાવના નિરીક્ષણથી મેં જે શિક્ષણ લીધું છે તેની થોડી વાત માનમગાઅની દૃષ્ટિએ કહું છું. આગા આપણા જ કોઈ અમલદાર કે આપણે બધા કારકુનોમાંથી અમુક જ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને હું કહું છું એમ માની લેજો નહિ મને તો આખા

ગળ્યના બધા અમલદારો અને કારકુનોનો સુભાગ્યે પરિચય થયો છે, અને તે ઉપરથી સમગ્ર જન-સ્વ-ભાવનું નિરીક્ષણ કરવાનું તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનું અને એ રીતે શિક્ષણ મેળવવાનું સુવલ થયું છે એટલે એ જીવત પુરતકામાંથી સ્વભાવશાસ્ત્રનું અને તેના પૃથક્કરણનું મેં જે શિક્ષણ લીધું છે તેની તદ્દસ્ય દૃષ્ટિએ હવેની વાત કરે છું એમ સમજશો.

પૃથક્કરણના અભ્યાસ મારે જે ત્રણ પ્રકાર જુદા પાડ્યા છે. (૧) ધણા મનુષ્યોને પોતાની શક્તિ કે આવડતના માપનુ ખરે જ્ઞાન હોતું નથી (૨) બીજા દેવલાકને એવું જ્ઞાન થોડું જગૃત થયું હોય છે, તેઓ પોતાની શક્તિનો કે આવડતનો આક ધણો મોટો મૂલ્યાંકન હોય છે પહેલા પ્રકારના મનુષ્યોને ઉત્તેજનની કે લાલચની જરૂર પડે છે, અને તે ઉપરાંત ઉપરી અમલદારની ધાકની પણ કોઈ કોઈવાર જરૂર રહે છે બીજા પ્રકારના એ બધા ઉપરાંત શાખાશી કે ખુશામત જેવું ઉત્તેજન પણ માગે છે, કેમકે તેઓ જે કાર્ય કરે છે તેમા પોતે માનેલી પોતાની મહાન શક્તિ કે અમુલ્ય આવડત અર્થાત્ તેમને અભિમાન જાગે છે અને એવા અભિમાનના પોષણ અર્થે તેઓ શાખાશી કે ખુશામતની આશા રાખે છે

આવા લોકો નાના કે મોટા દરજ્જાના બધામ ખરી રીતે ખુશામતને દોષ રૂપે ઓળખી શકતા જ નથી. કેમકે તેઓ ખુશામતીવા કઈ પ્રવચન સાંભળે તે બધા પોતે માનેલી આવડતની મહત્તામાં સમાર્પ જતા, અથવા કોઈવાર તેથી કદાચ દુકા પડતા તેમને લાગતા હોય છે

(૩) પણ નીચ પ્રકારના જેમને પોતાની શક્તિનું કે આવડતનું સત્યજ્ઞાન હોય છે અને તેનું ચોક્કસ માપ પોતાને આવી ગયું હોય છે, તેઓને નથી ઉત્તેજનની પગલા કે નથી કાંઈ લાલચની ગરજ. તેઓ ખુશામતને પણ તુર્ત ઓળખી શકે છે. કેમકે તેમને જે કાર્ય કર્યું હોય છે તે પોતાની શક્તિ કે આવડતની જરૂર વધારે નથી કર્યું એવું તેમને જ્ઞાન હોય છે મનુષ્ય તરીકે અપૂર્ણતાનું જ્ઞાન પણ તેમનામા

ગમતું જ હોય છે, તેથી જરાપણ સ્તુતિ વચનને તેઓ તુરત ઓળખી શકે છે. આવા મનુષ્યો ખુશામત પ્રિય હોતા નથી, ખરેખર ખુશામતને ધિક્કારે છે અને તેના ફાંસામાં કદિ ફસાતા નથી. આ વર્ગના જીવોને પછી ધાક ખેંચીકની તો વાત જ શાને હોય.

વળી કેટલાક અમલદારો તેમના હુકમ, સૂચન કે ઈચ્છાના પ્રત્યુત્તરમાં “હા, જી” ના જવાબની જ આરા શખનારા હોય છે, એવો મને ધણાં વર્ષો ઉપરનો અનુભવ છે. ધણીવાર તાબાના ખેડૂતો નોકરીએ તેમને એવી ટેવ પાડી દીધી હોય છે; તેથી “ના, જી” ના જવાબથી તેમને મોટો આઘાત થાય છે. “ના, જી” ના પ્રત્યુત્તરો તુરત પ્રત્યાઘાત સાંખવા તેઓ તૈયાર હોતા નથી એવા અમલદાર સાથે સરલતાથી કામ લેવા મરિ પ્રથમ “હા, જી” નો પ્રત્યુત્તર આપીને ગમ ખાઈ જવી તે ઈષ્ટ છે. પછી જો એમનું કહેવું કે માનવું અયોગ્ય, અવ્યવહાર કે અસંત્ય હોય તો સાચી વાત કે ખરો માર્ગ બતાવવા ખાતર થોડો કાળ ખમ્યા પછી કહીએ કે- “પણ આ રીતે હકીકત છે અને આમ કર્યું હોય તો વધુ યોગ્ય અને સુગમ યશો એમ મને લાગે છે.....વગેરે,” તો આઘાત પ્રત્યાઘાતના ધર્પણનો ભય દૂર થાય અને કામ સરલ બનાવી શકાય છે.

આટલી વાતોમાં પણ ખર્ચ મોડું થયું છે એટલે છેલ્લાં દશ વરસના હજુર ઓફિસના મારા અનુભવોની વાતો કરવાનો વખત નથી રહ્યો. પણ ત્યાંના અનુભવોનું એકદર શિક્ષણ મને કેવું લાગ્યું તે એક વિદ્યાર્થીની જેમ મુકાબલા રૂપે ટુંકાણમાં કહી દઉં.

અહીં મને પાંચ “P” ની તાલીમ મળ્યાની જે-વાત મેં કરી તેને હું હાઇસ્કૂલનું શિક્ષણ ગણું

છું, અને મેટ્રિક પાસ થયા જેવું માનું છું. એ જ પ્રમાણે હજુર ઓફિસના અનુભવ અભ્યાસને હું તેને તે જ વિષયોનું વિસ્તૃત શિક્ષણ ગણું છું. કેલેન્ડરમાં કાબેલ પ્રોફેસર પાસેથી તે ને તે જ વિષયોમાં જેમ જેમ ઉચ્ચ પ્રકારની ડેગ્રેવણી મળે છે, તેમ તે ઓફિસમાં પ્રખર પ્રવીણ પ્રોફેસર દ્વારા મને ઉત્તમ પ્રકારની તાલીમ મળી છે, અને તે વિદ્યાર્થીમાં પ્રોફેસર કે Ph. D. બનીને હવે ઉત્તરાવસ્થામાં ઉત્તીર્ણ થવાનો મને આનંદ અનુભવાય છે.

છેલ્લે એક ટુંકી અંગત વાત કરીને મારું બોલવું સમાપ્ત કરીશ. હું આપણા માનવંતા દીવાન સાહેબ મહેરખાન અનંતરાયભાઈને ખાનગી પત્ર કે ચિઠ્ઠી લખુ છું ત્યારે “સુરબ્બી શ્રી” એમ ઓફિસ કરીને લખુ છું. તે ઉપરથી એક બાઈએ અગાઉ એક વેળા મને પૂછેલું કે-“અનંતરાયભાઈ તો તમારાથી ઘણા ન્હાના છે તો પણ તમે તેમને “સુરબ્બી” કેમ લખો છો?” મેં જવાબ આપેલો કે-“હું કુટુંબ જેવા રત્નભાવે ‘superior’ ના અર્થમાં સુરબ્બી શબ્દ વાપરું છું, જે સુપીરિયર માત્ર ઉપરી જ હોય અને ઉપરીપણે જ બતાવે તેને હું “મહેરખાન” લખું. પણ તેઓ તો મારા ઉપરી છતાં એક બાઈના જેવો મારી ઉપર રત્ન રાખે છે, માટે એવા ઉપરી અમલદારને હું “સુરબ્બી” ન કહું તો બીજું શું કહું?

આ પ્રમાણે મને મારી બધી નોકરી દરમ્યાન આવા મમતાળુ અમલદારો અને તમે બાઈઓ જેવા રત્નો સદહ્યારી બંધુઓનો મંઠિો સચવાશે મળ્યાં ક્યોં છે તે હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું. અને તતાં સન્નિ: સંગ: જયમપિ હિ પુણ્યેન મવતિ- એ ભવમૂલિના વચનમાં રહેલું રહસ્ય મને ખરાબર સમજાય છે.

શેઠ મુંદરજી શિવજી સોદાગર

અંગ્રેજ સરકારના પહેલા નેટીવ એજન્ટ

લેખક:—રાવ સાહેબ મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, એ. પી.

આજના શેઠ મુંદરજી શિવજીનું જીવન ચરિત્ર “શુંદર સોદાગર” ને નામે મેં ૩૫ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમનું જીવન ચરિત્ર એક નવલકથાકરૂપે ઇતિહાસ છે. એમનું જીવન ચરિત્ર રસમય, બોધદાયક અને અનુકરણીય છે. પૂર્વેના જમાનાનો તે તાદશ્ય ચિતાર દર્શાવે છે: વળી “કૃત્તિમી મરજીમાં આવે તો રંકતો રાવ કરે અને તુણલાનો મેક કરે” એ કહેવન સિદ્ધ કરી આપે છે.

• ‘દેશી રાજ્ય’ના અધિપતિ રા. રા. જયંતિલાલ એમ. મહેતા તરફથી એ શેઠના ચરિત્ર સંબંધમાં સેખ લખવાને આમ્રદ્ધ થયેલો, કિંતુ કામ-કાજને લીધે અવકાશને અભાવે તેમજ શરીરપ્રકૃતિ અનુકૂળ ન હોવાથી મારાથી તેમ કંવાને બની શક્યું નહોતું. દમણા પશુ એક માસ પૂર્વે બપોરે માદગીમાં પટકાયો હતો, તેમાંથી ઇશ્વરની પૂર્ણ કૃપાએ સારો થયો, એટલે એ વિષય કાથમાં ધર્યો છે. એ રીતે વિલંબ થયો તે માટે આધર્પિત મહાશય ક્ષમા કરશે.

એટલો સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવ કરી મ્હારી કથાનો પ્રારંભ કરું છું:—

દોહડા:—

જય જગદનની માત, જય દીગ્ધે શુદ્ધિ અપાગ,
કોટિ પ્રણામ કરી, કરું મુંદર ચરિત્ર વિસ્તાર,
જન વખતમે કમ્પતિ, રાજ ગોડર મુન્દીર,
તન વખતમે પેદા થયો, મુંદર આવનગીર.

શેઠ મુંદરજીનો જન્મ-ખાદ્યાવસ્થા-

પિતાથી વિયોગ

શ્રી કમ્પ દેશની રાજ્યાધિની જૂનાગરમાં સુમારે પોણી બેસે વર્ષ પૂર્વે મહારાવ શ્રી રાયધણજી રાજ્ય કરતા હતા. તે વખતમાં ધ. ક્ષ. નામે શિવજી હીરજી તુખેખુવા કમ્પ માં:વી પાસે ગુંદીયાળી કરીને ૪,૦૦૦ વરતીનાળા, નોડેજ હાલા કેસરજીના ગામમાં રહેતા હતા. તેમને ચાર પુત્રો, નામે જેઠા, મુંદરજી, બીમજી અને વલ્લભજી હતા. સૌથી ન્યેષ્ટ જેઠા, અને તેનાથી ન્હાનો મુંદરજી હતા. તેઓ ખેતીનો મુખ્ય, અને તેની સાથે થોડાક રંગાટનો ધંધો પણ કરતા. ચોને ધાર્મિક-વૃત્તિના હોવાથી સાધુ સંતોને મદાવનની રીતે મુદિ અન્ન આપતા. તેમની પાસે પત્નીમયી ત્રીમદનગર દારીની મુંજ હતી. એ વખતે શિવજી ગામમાં સારા મોભાદાર ગૃહસ્થ ગણાતા. અને ત્યાંના કકરાધઓ સાથે મોવટ કરતા પણ જતા.

મુંદરજીનો જન્મ રાવ શ્રી ગોડજીના વખતમાં સંવત ૧૮૨૦ માં થયો હતો શિવજીના બધા પુત્રોમાં મુંદરજી કોઈ વિચિત્ર પ્રકારના નીવડ્યા. પોતે ન્હાન-પણમાં ધણું તોફાની હતા. બાપની રિયલિ દુર્બળ હતી, અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો. પોતાને ત્યાં એક ટુંદું હતું, તેને ગુંદીયાળાના રહીશોના બીજ ટારકાની માફક સીમમાં ચરવાને છોડતા. અને મુંદરજી સીમમાં ઘોડાઓ ઉપર બેસીને કરતા. પરંતુ પિતાના ખેતીના કામમાં મદદ કરતા નહિ. અર્થ કરવા તરફ, સાઈ માઈ ખાના, પીના, પહેરવા, તથા છુપા^૪ રમવા તરફ તેમનું લક્ષ

વિશેષ હતું. પિતા તેને હાથ ખર્ચો આપી શકતા નહિ. અને તેની ચાલથી નાખુશ રહેતા. માંડવીમાં બીમાણી નામની શાખને એક મ્હેરો લાટીએ શેઠ હતો તેને ત્યાં શિવજીનું ખાતું હતું. મુંદરજી જુદે જુદે ત્રણ ચાર વખતે દશ દશ, પદર પદર કારી તેને ત્યાંથી પોતાના પિતાની રગ વિના છાતીમાની લઈ આવે. એ રીતે કુલે કારી અહીંસો તેમજે ઉપાડી (સ. ૧૮૩૬-૩૭)

ઉમર ૨૦-૨૨ ની યતાં મુંદરજી ગામમાં ફરવા લાગ્યા, અને ભરપૂવાનીમાં જુગાર રમવાને શોખ, વિપવાસક્રિતની કૂટવ, અને ગમ પ્રમાણે દાન ધર્મ કરવાને તેમને લક્ષ ઉત્પન્ન થયો. છેલ્લા લક્ષથી તો તેનો બાપ કંટાળ્યો નહિ પરંતુ પહેલી બે કુટવેથી બહુ દિલ્લગીર થયો. જ્યારે પિતાને ખબર પડી કે પોતાને નામે છુપી રીતે બીમાણીવાળાને ત્યાંથી કારીઓ ઉપાડે છે, એટલે તાબડોળ મુંદરજીને બોલાવી ખૂબ ધમકાવ્યા, અને બીમાણીવાળાને કહી દીધું કે “મુંદરજીને કાંઈ પણ રકમ ધીરશો, તેનો જવાબદાર હું નથી” આ ઉપરથી બીમાણીવાળાએ કારીઓ ધીરની બંધ કરી, તેથી મુંદરજી ધણા મુંઝાયા. હાથતંગ થઈ ગયો. અને કોઈ ઉધાર આપે નહિ, અને ઘરમાં સૌ કાંઈ તરછોડે.

શિવજી શેઠ મનમાં ખણાજ સંતાપ પામીને થું કરતું તે ખાળત મનમાં વિચાર ચોળવા લાગ્યા, અને થોડા વખત પછી પોતાના દોકરાએને પોતાની હવાતીમાં જ દરકને કારી ૨,૦૦૦) આપી દીધી. અને સં. ૧૮૪૦ માં જુદા કર્પો અને મિલકત તથા ગરાસ સર્વેને લાગે પડતા વહેંચી આપ્યા. સૌથી કનિષ્ઠ વસ્ત્રભજીને પોતાની સાથે રાખ્યો. સૌ સૌ પોતપોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને શોખગાર તથા ખેતી કરતા.

મુંદરજીએ જુદા યથા પછી પોતાના બાપ તરફથી મહેબો ભાગ બે ત્રણ વર્ષમાં જ ધર્મદાનમાં તથા જુગાર રમવામાં દેના મુકામ કરી નાખ્યો અને

પોતે દુઃખી હાવતમાં રખડવા લાગ્યા. આવી હાલત થઈ છતાં કોઈ સાંધું સંત મળે, અને પોતાની પાસે કંઈ હોય તે દુરત તેને આપી દઈ સંતાપ માનતા, પણ જ્યારે પાસે કંઈ જ ન રહ્યું, અને જૂવામાં દારી જવાથી કરજદાર થઈ ગયા ત્યારે ગામના વેપારીઓ જેમનું કરજ મુંદરજીએ કર્યું હતું, તેઓ શિવજી પાસે ઉપરાણીએ આવ્યા, તે ઉપરથી કરેલું કરજ તો શિવજીએ ચૂકવી આપ્યું, અને પછી દુરત જ ગામમાં સાદ ફેરવ્યો કે “મુંદરજીને મેં ત્રણ વર્ષ યથા મ્હારાથી જુદા કર્યો છે, માટે જે કોઈ છોડે એક પણ તેને ધીરશો તો તે પોતાના જોખને ધીરશે, હું તેનો જવાબદાર નથી.” એ ઉપરથી ગામમાં ધીર-ધાર પણ બંધ થઈ ગઈ. પોતાને જુગાર રમવાનું વ્યસન લાગેલું તેથી તો છૂટાય નહિ, અને માંગનારાઓ તો દરરોજ આવીને પળવવા લાગ્યા. આખરે વિચાર કર્યો કે “મારી સ્ત્રી પાસે દાગીના છે તે લઈ માંગનારાઓને આપું અને ખત ચરકમ જુગાર રમવામાં કામ લાગશે. અને છતીશ તો મારો કારભાર આગળની માફક સારો ચાલશે.” તેથી રાત્રે ઘેર આવી પોતાની સ્ત્રી પાસે દાગીના માગ્યા. ઘણો જ પક્ષો વિચાર કરી શાસ્ત્રમાં “દાગીના” એ સીધન કરાવ્યું છે. અને બીજી રીતે નિરાધાર થયેલી સ્ત્રીને સહનવા વખતમાં તે કામ લાગે, માટે તેના ઉપર કોઈના હક, ફિરસો, કે અધિકાર રાખેલો નથી. તેથી સ્ત્રીએ દાગીના આપવાની સાફ ના માંડી. તે ઉપરથી આખી રાત તેને સામ, બેદ, અને દંડથી સમજવી ધમકી આપી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. સ્ત્રીની જાત હકીલી તો હોય છે, પણ આ વખતે તેણે બ્યાજથી રીતે હક કરી હતી. છતાં મુંદરજીએ તેની પાસે હવે ફરીથી નહિ આવવાના તથા તેનો ત્યાગ કરવાના સોગન ખાઈ સવારના પોતે ચાલી તીકલ્યો, તે વાતને થોડાએક દિવસ પીત્યા કેડે તેમની સ્ત્રીને જોધાન હતા, તેથી એક પુત્ર પ્રસવ્યો. તેને વિષે

૧. એક હસ્તલેખમાં લખ્યું છે કે મુંદરજી જુગારમાં પોતાની સ્ત્રી ૩૦૦ કારીમાં દારી ગયા હતા. ૨. છૂટા પૈસો,

એવું કહે છે કે તે દેવ ચક્ર જેવો અને આગન પાદ,
એટલે ધુટણ સુધી પહોંચે એટલા લાખા તેના હાથ
હતા, તે પુત્રનું નામ દેવસી પાડ્યું (મ ૧૮૪૬)

હવે મુંદરજીની હાલત શુ ચર્ચા તે ઉપર નગર
કરીએ તે પોતાના આપ તથા બાંધબાંધી છાનામાના
જૂનાગઢ ન્હાસી ગયા, અને ત્યા અમરજી દિવાન
પાસે નોકરીએ ગયા ત્યાથી ન્હાસી ગિરનારના કુચર
ઉપર ગયા ત્યા જતા જતા હનુમાનની ટેકરી ઉપર
એક ભોળીતા આત્રમ દોડા અંદર ગયા તો સિદ્ધ
મમાધિ ચઢવાને બેઠો છે તેની નોકરી તેણે પ્રયુ
દિવસ મરી ત્રીજે દિવસે નિહની મમાધિ ઉતરી,
ત્યારે સિદ્ધ બોલ્યો “ તૂ આટલી ચાકરી કરે છે તે
તૂ ક્રોધી છે। ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો જે
“ તું મુઠીયાળીતો રહીશ, જાતે ક્ષત્રિય છુ અને તમ
પાસે આપ્યો છુ ” ત્યારે સિદ્ધે કહ્યું જે તે કષ
આપુ છે ” ત્યારે તે બોલ્યો “ મને ચાર લાખશુ
ચક્ર છે ” ત્યારે સિદ્ધ બોલ્યો કે જા મારી ઝોળી
માથી રાટવાના કટકા પડ્યા છે તેમા તને જે
ભાવના થયો તે મમી આવશે ” ત્યારે તેણે વટકો
કાઢી આધો, તો તેને શીરાતો સ્વાદ આ યો, એમ
એની ઉમેઃ હતી તે પાર પડી એ પ્રમાણે તેણે
એકવીશ દિવસ ચાકરી કરીને કહ્યું જે “ બાવાજી!
તમે મારી ગત કરો, નહિ તો હું મરીશ ” ત્યારે
બાવો બોલ્યો જે “ તૂ તારે દેશ જા ” ત્યારે તેણે
કહ્યું જે “ મારી પાસે ખર્ચો નથી ” ત્યારે બાવો
બોલ્યો જે “ તને ખર્ચો નોંછએ તો જૂનાગઢના
દિવાન અમરજી પાસે જા તે તને ચાર દહાકા જમાડી
કારી ૩૦૦૦ આપશે, ” ત્યારે મુંદરજી બોલ્યા “ એટલે
પેમે કંઈ માપ નહિ, તું તો મારે દેશ જાઉં, તે
ઉમંગવ થાઉં તો હીક, નહિતર તમારી પાસે મરીશ ”
ત્યારે બાવો બોલ્યો “ જે તને અદોથી કંઈ મંગવાનું
નથી, પણ મુઠીયાળી પામે ભાડિયા ગામ આગળ
એક પીરની દુકાન અને શિવનું દિગ એ જાને
પાસે પામે છે, ત્યા જઈને બેસ તે જે હુકમ
માપ તે પ્રમાણે ચાલજે, તો તૂ મગકારના રાજ્યમા

ઉમરાવ યશશ, બાકો અહીંથી કંઈ વળવાનું નથી ”
ત્યારે બાવાનું કહેલું માન્ય કરી, પોતે જૂનાગઢ ગયા,
ત્યાં અમરજી દિવાને ચાગ દહાડા રાખી ખરડાવી ને
કોરી ૩૦૦૭ આપી તે લઇને ચાલ્યા, તે પોતાને
ગામ ગયા ત્યાં થોડા વખતમા એ કોરીઓ ઉડાવીને
ખર્ચો ખાધી

शिव पूजा-शिवसुं वरदान

ગુનીયાળીમા એક કડોળીઓ બાહ્ય નામે
બાસ ત્રિકમળ ભેશી ગહેતો હતો તે શેઠના બાળ-
મિત્ર હતો, અને તેને જ્યોતિષનું સારૂ યાન હતું
શેઠને કોઈ નાર્યું થીરે નહિ કોઈ વિશ્વાસ કરે નહિ
અને જ્યારે પોતે ખૂબ મુકામા, ત્યારે તેની પાસે
જઈને પોતાના મઠ વિષે પૂછ્યું

શ્રેષ્ઠ સુખદાતા જન્મ વૃત્તિ લક્ષ્મી હતા, મગળ
ત્રીજી, અને કર્કના બુદ્ધિપતિ નવમે હતા જન્મ
કેળી નીમે પ્રભાતે

10	23	6
9	4	5
12	1	3

८५-३५

મ ૧૮૨૧-શકે ૧૬૮૬, કાર્તિક સુદ ૧૦ વાર
સનેહિ સૂર્યોદ્યાત, ધરી ૬, પગ ૭, તા ૩૭ નવેખર
મને ૧૭૬૪

મુદ્રા

संवत् १८७८-शाके १७४३, द्वाविंशत वदि १२
शुधवा ७ ता २० भी भाव्य सते १८२२-वय वर्ष ५८.

મદ જોઈ જોઈએ ઉત્તર આપો "તમારા
મહો બહુ મારા છે અને સમગ્રની ઉપામના કરવાથી
તમને અનિનાશ થશે," તે ઉપરથી મુદ્દજીએ કહ્યું
કે "મારે તો કમળ પૂજા કરવી છે ને સકર

શેઠ સુંદરજી શિવજી સોદાગર

પ્રસન્ન થશે તો ઠીક છે. નહિતર આમ દુઃખી જીવન તરવાર ગાળવા કરતાં મરણ વધારે સારું છે, માટે મને કમળપૂજનો વિધિ બતાવો.” તે ઉપરથી જોશીએ સર્વ વિધિ દર્શાવી ને કહ્યું કે “અપૂજ શિવલિંગ પાસે જઈને બેસો તો શંકર તત્કાળ પ્રસન્ન થશે.”

પછી ત્યાંથી માંડવી જઈ, કરજ કરી, પોતાની તરવાર મળવીને પૂજનો સર્વ સામાન લઈ પાછા ગુંદીયાળી આવ્યા તે બાસ ત્રિકમજીને, તથા કા. ભોળને, તથા તેના એક મિત્ર રાજગર કેશવજીને એ મંત્રને સાથે લઈ બાડિયા તરફ રવાના થયા. બાડિયા ગામ ગુંદીયાળીથી આસરે બે ગાઉ ઉપર છે. ત્યાં એક બાલુ હિન્દુનું તારાગુરૂપીઆનું રમશાન, અને બીજી બાલુ સુસહમાનનું કળસ્તાન છે. તેની વચમાં ઉપનું અપૂજ લિંગ હતું. તેનું નામ નામનાથ હતું, તેના ઉપર ખિજડાનું ઝાડ હતું ત્યાં ગયા, શિવની વિધિ પૂર્વક પૂજ કરી બે અપવાસ કર્યા, અથ પાણી છોડી દીધાં, અને સુંદરજીએ નિશ્ચય કર્યો કે ત્રીજે દિને કમળપૂજ કરવી.

આણીગમ ગુંદીયાળીમાં સુંદરજી બે દિવસ દેખાયા નહિ તેથી શિવજી શેઠને ચિંતા થઈ કે “મારો અકરમી દીકરો ક્યાં નહાસી ગયો,” તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે બાસ ત્રિકમજી, કા. ભોળ અને રાજગર કેશુને તેડીને બાડિયાના નામનાથ મહાદેવ ઉપર કમળપૂજ કરવા કરવા ગયો છે. ત્યારે શિવજીએ પોતાના ભાઈના દીકરાઓ લધા, તથા દેવજીને ત્યાં તપાસ કરવા મોકલ્યા ને કહ્યું કે “તમે ‘સુદાને સમજવીને તેડી લાવજો.’” એ રીતે તેઓ ગાલતા ચાલતા બાડિયાની નદીમાં આવ્યા અને સુંદરજીએ આપેથી તેમને આવતા દીકા, એટલે આ ત્રણે જણા જેવા બેઠા હતા તેવા બીકીને સામા ચાલ્યા, ને આવીને બેગા થયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “હવે ચાલો ઘેર.” સુંદરજી તથા તેના સાથી-

ઓએ વિચાર કર્યો કે આ લોકોને ખબર પડી તેથી બેમવા દેશે નહિ એમ સમજી તેમની સાથે મુગા ઘેર આવ્યા. પછી શિવજીએ ત્રિકમજીના પાપ વ્યાસ ડોસા મદારાજને બોલાવી કહ્યું કે “તારો દીકરો મારા દીકરા સુંદરજીને બગાડે છે, માટે અમારા દીકરાને કાંઈ પણ થશે તો તારી પાસે જૂનનો જવાબ લાવશ” તે ઉપરથી વ્યાસ ડોમાજીએ પોતાના દીકરા ત્રિકમજીને ઓરડામાં બેઠી તાળું દબને પૂરી રાખ્યો. એથી ત્રિકમજીનું આવવું તો બંધ થઈ ગયું.

હવે એ પ્રમાણે ચાર માસનો ગાળો નાખીને રાજગર કેશુને લખને સુંદરજી પાછો બાડિયા મહાદેવ કમળપૂજ કરવા ગયો. સુંદરજીએ નિશ્ચય કર્યો કે “હવે ત્રણ લાઘણ કરીને ત્રીજે દિને કમળપૂજ કરીશ અને કેશુને કહ્યું કે “હું માફ માથું ઉતાર ત્યારે માફ માથું શિવના લિંગ ઉપર મરણું ન રહ્યું હોય તો બરાબર મૂકજે” એવું કહીને સુંદરજી માળા ફેરવવા બેઠા, ને કેશુ આથે જઈને સૂઈ રહ્યો. હવે જ્યારે એક દિવસ ને રાત ગઇ ને બીજો દિવસ ગયો, અને રાત પડી ને જ્યારે મધ્યરાત થઈ, ત્યારે શિવનાગણો આવો બહીરારાવવા લાગ્યા, અને ભયંકર શબ્દો થવા લાગ્યા મોટા મોટા નામ આવી ફૂંકાડા મારી ડરાવવા લાગ્યા અને જ્યારે પાસે આવ્યા, ત્યારે સુંદરજીએ કહ્યું “સુખેથી મને ડોસો, મારે અહીંથી ખસવું નથી પણ મરવું છે” નાગ પાસે આવે પણ કરડે નહિ, એમ કરતાં દિવસ ઉઘ્યો કે ત્રીજો દિવસ થયો. તે દિવસે પણ શેઠ અન્ન કે પાણી લીધાં નહિ. તે દિવસ વીર્યો ને રાત પડી. સવારાત ગઇ, એટલે જીવત પ્રેતો અનેક રૂપો લઇ આવી બહીરારાવવા લાગ્યા, પણ સુંદરજી બહીરો નહિ..

જ્યારે મધ્યરાત થઇ ત્યારે શિવજીનો લુંગીગણુ ફૂંકથી મારવા લાગ્યો, અને અતિશય તાપ દેખાડવા લાગ્યો, તો પણ બીધો નહિ. રાત એક પ્રહર રહી ત્યારે શેઠે વિચાર કર્યો કે “દિવસ ત્રણ તથા રાત

ત્રણની લાંબણી યમ. હવે કમળ પૂળ કરવી” એવો મનથી નિશ્ચય કરી રાજગર કેશુ છેટે સૂતો હતો. તેને ઉઠાડી “હવે હુશિયાર રહેજો” એમ કહી, નાહી ધોઈ શિવ ઉપર જળ ચઢાવ્યું, ને બિલ્લીપત્રો તથા ચંદન પુષ્પથી પૂજા કરીને તરવાર કાઢી ગળે નાખવા ગયા. એટલામાં શિવજીના બાણમાંથી અવાજ નીકળ્યો “માં, માં,” એટલે શેઠે આમ તેમ જોયું, કે આ “નકાર” કયાથી આવે છે, પણ કંઈ દીઠામાં આવ્યું નહિ, ત્યારે જાણ્યું કે “માઈ મનુ હશે છે. કાંઈ નહિ” એમ કહીને જેથી તરવાર શિર ઉપર ખેંચી તેવા શકર પ્રગટ થઈ બોલ્યા “માગ, માગ, વરદાન માગ! હું તારા પર પ્રસન્ન છું. તું મારો ગણુ છો. તે મૃત્યુસૌક્યમાં આવીને અવતાર લીધો છે. માટે ત્હારે જે જોઈએ તે માગ.” ત્યારે શેઠે કહ્યું જે “મ્હારે ધન તથા આખર જોઈએ છે.” ત્યારે શેઠે કહ્યું જે “તું ધોડાનો વેપાર કર” ત્યારે શેઠે વળી અરજ કરી કે “પ્રભુ! ધોડાનો વેપાર દ્રવ્ય વગર તે શાથી કરે!” શિવે

કહ્યું, “તું ચત્રેથી માંડવી જાજે. ને નાકા જુહાર જે કાંઈ પ્રથમ મળશે તે તને પૈસા આપશે. તે તને પોતાની મેળે બોલાવીને કહેશે કે સુંદરજી! કાંઈક વેપાર કર! તને જે પૈસા જોઈશે તે હું આપીશ, તેની પામેથી પૈસા લઈ ધોડાનો વેપાર કરજે.” એટલું કહી શિવજી અંતર્ધાન થઈ ગયા. તો પણ સુંદરજીને ખાતરી થઈ નહિ, તેથી તેને પાંચમો રાત્રે શકર સ્વપ્નામાં પાછા આવ્યા ને કહ્યું કે “હું કહું છું તે ખરું છે, તેની નિશાનો એ કે માંડવીમાં તારી ફાંછને ઘેર દહો, જાન ખાવા મળશે.” તે ઉપરથી સુંદરજીને ખાતરી થઈ ત્યારે શેઠે ઉઠ્યા, અને શકરની પૂજા કરી સ્નાના થયા. (મં. ૧૮૪૬)

કાલુડા:-

મન મેં રસમાં નહિ, નિશ્ચિ કરી બેઠા વીર,
વહે ઉર્માઆપનિ, નહિતર પાડું માઈ શરીર.

(અપૂર્ણ)

~*~

૧. દરવેશમાં એમ છે કે “તારી બાણી ખીર, આડ, ને ચોખા ખવરાવશે અને માંડવીની નંદી પાસે ઝાલો કુતરો મળશે.”

પેશ્વા સમયની ગ્રામ પંચાયતો

પેશ્વાઓના વખતમાં ગ્રામ પંચાયતોમાં સભ્યોને નીમવાની સામાન્ય રીતે નોમીનેશનની હતી. પક્ષકારોને તે સભ્યોની પસંદગીની છૂટ હતી, ઉપરી અગર પ્રમુખને સ્થાનિક અધિકારીઓ નીમતા. જે સરકાર પોતે, કેસમાં સંડોવાયેલ હોય તો સરકારી રાહે સભ્યો ચુંટી કાઢવાનો રિવાજ હતો. બીજા સઘળા પ્રસંગે સરકાર તરફથી પંચો નીમવાનો હતો. કારણ તેઓ દિંદુલોના વાકેફગાર હતા. પછી ભયેને ફરિયાદ અરજીની વિગતના નજીબાતી ન હોય. તેમાં પક્ષકારોની સંમતિ જરૂરી ગણાતી. ગેન્ટ કહે છે કે અનિવાર્ય પણે તેની આવશ્યકતા હતી જે પ્રતિવાદી વિરૂદ્ધ પડે તો તે નહીં ગણકારતાં સરકાર પંચાયતે કરેલા ફેસલાનો અમલ સત્તાની રૂએ કરાવતા. અત્રે જણાવવું જોઈએ કે મરાઠાઓની ન્યાય આપવાની રીતે ઉપર આથી પરાક્ષ રીતે અર્જવાળું પડે છે. કારણ કે ખાનગી રીતે પોતાના ગુનાની માંડવાળા ઈગાદાપૂર્વક થાય, એવી મતલબથી પ્રતિવાદી પોતાનો કેમ નિષ્પક્ષતાત પંચો આગળ ચલાવવાની ના કહે અને વાદી તેથી લાંબી જામ એ ન્યાયપૂર્વક ગણાય નહીં.

ઉપરી અગર પ્રમુખ ખામ કરોને સરકારી અમલદારો પૈકી નીમાતા નહીં. બીજી અત્યની બાબત એ હતી કે પંચો હંમેશા એકી સંખ્યામાં નીમાતા, કે જેથી બન્ને પક્ષ તરફ મરખી મખ્યા થાય નહીં. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રમુખને પણ પોતાનો મત આપવાની ફરજ હતી. પંચોમાંનો એક જે મમજદાર સાચવટવાળો અને આચરૂદાર હોય તેને ઉપરી તરીકે નીમવામાં આવતો પણ પંચોની બહારનો કોઈ માણસ નીમવાનો વહીવટ નહોતો, પંચોમાં કામ કરતી વખતે કાંઇ ઝગડો થાય અગર ગાળા ગાળી કે ગરમા ગરમીનો મામલો બને

તો ઉપરી પ્રમુખ તેઓને સદ્વાહ આપી શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરે પણ પંચોના કામમાં કબજા કરે નહીં. ધર્મ સંબંધી અગર ન્યાય સંબંધી રાકા સમાધાન માટે સરકારી અમલદાર અગર પંચો શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય પૂછે પણ શાસ્ત્રીને અભિપ્રાય આપવાની હદ, તેનો અર્થ શું થાય એટલા પૂરતી જ રહેતી. પણ કહ્યુંઆ બાબત તેને કાંઈ બાંધવાની જરૂર રહેતી નહીં. શાસ્ત્રીનો નિર્ણય કાયદાની બાબતમાં આધાર પૂર્વક ગણાતો ખરો, પણ ચોક્કસ કહે છે કે ‘જે બાબતોમાં દરેક પંચના અભિપ્રાયની જરૂર હોય ત્યાં શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય પણ બીજા પંચો માફક સામાન્ય વજનનો ગણાય.’ શાસ્ત્રીને સામાન્ય પંચ તરીકે એમવાનો વહીવટ નહોતો છતાં તેનો ખાસ નિયમ પણ ન હતો.

હવે પંચોની હાજરી સંબંધી વિચારીએ. એવો રિવાજ હતો કે દરેક પંચને સ્થાનિક પ્રમુખ હોવાની અમલદાર તરફથી બોલાવણું થતું, જ્યારે પંચાયત ભરાય ત્યારે પક્ષકારો પોતાના સ્નેહી સંબંધીઓને હાજર રહેવાની ખમર આપે. જે કોઇ હાજર થવાની ના પાડે તો તેની જગ્યાએ બીજો પંચ નીમાય. પણ તેની મજાલ વિરૂદ્ધ તેને હાજર રહેવાની ફરજ પાડી રાકાય નહીં. પણ કામ ચાલતાની દરમિયાન કાચે જ કોઈ ના પાડે કારણ કે પ્રથમથી તેઓને જે તે પક્ષકાર પોતાની હકીકતથી વાકેફ કહેલા હોય. જે કેસોમાં સરકારી અમલદાર તરફથી પંચોને બોલાવવામાં આવ્યા હોય અને ‘બીજા’ અગત્યના કામોમાં રોકાયેલા છે મર્ગાવહાવાં માંદા છે, એ દિવસે ધર્મ સંબંધી કામમાં રોકાવાનું છે” એ વગેરે બાબતોથી પંચ હાજર રહેવાની આનાકાની કરે અને અધિકારીની નજરમાં તે વત ઉતરે તો ગેરહાજર

ગૃહનાર પંચની જગ્યાએ જે તે પક્ષકારો તરફથી બીજા પંચ નીમાય.

કોઈપણ માણસને તેની મગજ વિરૂદ્ધ-પછી તે અધિકારીની સામે હોય તો પણ-પચમા બોલાવવામાં આવતો નહોતો પણ એક વખત પચમા આવવાની હા પાડ્યા પછી તે ગેરહાજર ન રહી શકે. બીસ કહે છે કે “જે પૂગવો દૂરથી લાવવાનો હોય તો અને કેમ મુદત કરાવ્યા વિના મુતતવી રહે તો પછી બીજો ધવાજ રહે નહોતો એટલે પછી આખરે બીજા પંચો નીમો કેમતો ફર્યા લાવવો પડે” કોઈ પંચ હા પાડ્યા પછી ચાલતે કેસે ગેરહાજર રહે તો તે દંડને પાત્ર થતો. પરંતુ સીપાર્થ મોકલી તેને બોલાવવામાં આવતા અને સરકારો દુકમ કોઈ પણ પ્રકારની શિક્ષા વગર તેઓ માન્ય ગણતા.

જે પક્ષકારો બહારના નજીકના ગામના પંચોને પસંદ કરે તો તેઓને પક્ષકારોના ખર્ચે બાથુ વગેરે આપી બોલાવવામાં આવતા હતા જે કે પટેલને, પંચોને હાજર રાખવાની સત્તા ન હતી પણ અધિકારી અગર મેળદારની દરમીયાનગીરીથી પંચો પટેલનો દુકમ માન્ય કરતા પક્ષકારો નીમેલા પંચે ને ના કબૂલ કરે અગર પર્મદ ન કરે ત્યાંસુધી પચાવત ખરી લેવાય નહોતો. આ પ્રમાણે પંચોને ચેંચેજ કરવાનો પક્ષકારોનો દક ગણાતો. તે એટલે સુધી કે ચાવતા કામે પક્ષકારો પંચે ને ના કબૂલ કરી શકે પરંતુ પક્ષકારોની ના ખર્ચે સકારણુ હોની બેઠકોએ એક વખત પચ બગાય કે તેની આગળ કેસ ફર્યા મારે તુરતે લાવવાનો રીવાજ હતો પરંતુ જે નવ-ન-ચની મોખમ હોય અને બીજા અગત્યના કામે હોય તો વાત ટીપ્પા પડે ખરી.

પંચોના અપ્રમાણિકપણા બાબત કે તેમણે લાયક રૂબત લીધા બાબત કોઈ શિક્ષા કરાવતો પ્રવધ ન હતો. બીજમ અને ટ્રાઈ કહે છે કે “એવા ગુન્દાઓ નજરે આવ્યા છતાં પંચોને શિક્ષા થવાના દાખલા માંત્રગવામાં આવ્યા નથી” એવીજ વજાણે છે કે “મરકારના બધા ખાતાં લાગીયા હતા દરેક કામમાં

હરવખત ખીરસાં ભરવાની જ વાત રહેતી એ મિલાય કોઈ કામ પાર ઉતરે જ નહોતો. લાયક રૂબત એ જણે ગુન્દો ગણાતો જ નહોતો અને એનું કારણ એ હોય કે આખી પ્રણાલિકા જ ઠેક સુધી ખમડેલી હતી આવી રીતિમાં લાયક રૂબત લેનારને શિક્ષાની આશા શી રીતે રખાય.” ચોટીજર કહે છે કે “લાયક રૂબતનો છડેચોક પ્રચાર હતો પણ કોઈ વાર પંચોએ લાયક લાઇ પક્ષકારની વિરૂદ્ધમાં ફેંમડો આપ્યાનું જણાય છે તો પક્ષકારોને એ રકમ પાછી આપવાનો દુકમ થતો અને વધારામાં દંડ પણ કરવામાં આવતો હતો પરંતુ એ રકમ મરકારી અમલદારના ખીરમાં જ જમા થતી.”

પંચો તરીકે દાખલ થવાનું મરજીયાત ગણાતું છતાં દફતરો ઉપગ્રથી એમ જણાય છે કે સાક્ષીઓને તો હાજર થવાનું ફરજિયાત હતું. સાક્ષીઓને હાજર થવાની સગવડ ઉપર ખામ લાક્ષ આપવામાં આવતું તેઓને સરકારી રાહે સીપાઇઓ મોઘી હાજર થવાનું કહેવામાં આવતું હતું કોઈ સાક્ષી જણીએઈને, મેદકારીથી અથવા દેવસુદિધી હાજર થવાની ના પાડે તો તેને ત્યાં બે ત્રણ સીપધી ઘોડે-સવારી મોસલ તરીકે મોકલવામાં આવતા અને એને ખર્ચે સાક્ષીએ લોગવવો પડતો હતો. પક્ષકારો પોતે સાક્ષીઓને હાજર કરે એવો નિયમ હતો પરંતુ જે તેઓ એ રીતે હાજર ન થાય તો સરકારી રાહે હાજર થવાની એમને ફરજ પાડવામાં આવતી. જે ભેગા મળી પંચો કામ શરૂ કરે તે વખતે કોઈ અગત્યનો સાક્ષી રજા મિલાય ગેરહાજર રહ્યો માથુમ પડે તો પંચો કામની બીજી મુદત કરાવી રમાનિક અમલદારને કમ્પ્લુ મુજબ ગિપોર્ટ કરે આ પ્રમાણે કર્યા છતાં બીજી મુદતે પણ સાક્ષી કંઈ કારણ બતાવી હાજર થવા ના પાડે તો તેને બોલાવનાર પક્ષકારો એને વિરોધી લેખવામાં આવતો.

સાક્ષી આવતા પહેલાં આખરૂક માણુમને મેગન લેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નહોતી તેમ સામાન્ય લક્ષણો મારે પણ, જે સામાન્ય પક્ષ-

કારની સોગન લેવરાવવાની ઇચ્છા ન હોય તો તેને પણ સોગન લેવરાવવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નહીં. વતન સંપંથી કજીઆઓમાં ખાસ કરી આ પ્રમાણે પક્ષકારો તરફથી સાક્ષીઓ પાસે સોગન લેવરાવવાની સામાન્ય રીત એ હતી, કે સાક્ષીએ પ્રથમ જે લુખાની આપી છે તેથી એ ઉલટી હકીકત કહેવાનો છે એમ પક્ષકારને પ્રથમથી માણુમ પડ્યું હોય તો સોગન લેવરાવવામાં આવતા. પણ નજીવી ખાખતમાં સોગન લેવાનું હિંદુઓને અણગમતું હતું. ચેપ્લીન કહે છે કે "હોદ્દા હો પ્રમાણે સોગન આપવાની મના હતી, આ કારણે લીધે સાધારણ કેસોમાં સોગન રાખવાનો રિવાજ ન હતો અને મહત્વના કેસોમાં પણ સાક્ષીની લુખાની આપવાની ઢગ, વર્તણૂક, લખાયેલી હકીકતનો ખનવા ભેગ તુલના અને વિચારણા કરવામાં આવતી. પણ સોગન તો સાક્ષીના સાચાપણાની કસોટી કાઢવાને, શકેમંદ હકીકત જણાય તો જ અપાતા." તે કહે છે કે "બ્રિટિશ સરકારની કોર્ટમાં નજીવા કેસોમાં પણ સોગન આપવાની રીત પરી ગઈ તે ઘણે ભાગે સાક્ષીઓની જુદી સાક્ષી પૂરવાની આવડતને લીધે છે. અને અહીંના લોકો સામાન્ય રીતે જુદા બોલવાટવાએલાં ગણાય છે." પૈશ્વના વખતમાં જુદું બોલનાર સાક્ષીને કાંઈ શિક્ષા કરવામાં આવતી નહતી. ફક્ત જુદાણા બદલ તેને "પચરાત-દસરાત" નામની ધાર્મિક શિક્ષા ફરમાવવામાં આવતી. જે મુકત દરમિયાન તેનાં દોર પૈકી એકાદ દોર મરી જાય તો તેની સાક્ષી જુદી છે એમ ગણવામાં આવતું.

કેવા પ્રકારના સોગન આપવા તેનો આધાર સાક્ષીઓની નાતખત ઉપર રહે છે, કારણ કે જુદી જુદી કોમના સોગન જુદા જુદા પ્રકારના હતા. એટલે હિન્દુને એક રીતિ મુજબ અને મુસલમાનને મુસલમાન રીતિ મુજબ સોગન આપવાનો રિવાજ હતો. પણ સામાન્ય રીતે પોતપોતાના દેશનાં નામ લઈ સોગન લેવામાં આવતા. જ્યારે બ્રાહ્મણને સોગન આવાના હોય ત્યારે બીલીપત્ર, તુલસી,

કૃષ્ણ, ગોદાવરી, ગંગાજળ, ગાય ઉપર અગર એને પુંછડે હાથ મૂકવો અથવા તો ઉપર જણાવેલી-નદીમાં ઉભા રહી કે તેમાં સ્નાન કર્યા બાદ સાક્ષી પૂરવી એમ હતું બ્રાહ્મણને પગે હાથ મૂકવો, પોતાના દોકરાને મંદિરમાં લઈ જઈ બ્રહ્મહત્યાના સોગન આવા, એ બંધનકારી મનાતું. સામાન્ય રીતે કોઈ વચન પાલન માટે પોતાની મા અગર આપના સોગન લેવાનો રિવાજ હતો.

મરાઠાઓની સોગન લેવાની રીત તુલસી-કંકુની પવિત્ર ગણાતી. હિન્દુઓમાં તો ચાણુ રીત તુલસીપત્ર અને જળ હાથમાં આપી, આચમન કરી સાક્ષી પૂરવાની હતી. આ વિધિ બ્રાહ્મણ કરાવે અને ત્રાંખાપાત્રમાં એ સંકલ્પનું જળ રેડે. કેટલીક ચાલિ-ઓમાં જગમને હાથે સોગન લેવામાં આવતા. અને ગાયના છાણાની બરમતો તથા તુલસીને બદલે એવી બીજી કોઈ પવિત્ર ભીજનો ઉપયોગ થતો, વળી સામાન્ય રીતે સાક્ષી આવા સોગન લે સારે વધારામાં પોતાના છપ્ટ દેવનું નામ લેઈ જુદું બોલું તો દેવ મને રૂઢને એમ કહી સોગન ખાતો આ પ્રમાણે કૃષ્ણ કે તુલસીનું નામ લખને પણ સોગન ખવાતા. પોર્ટીજર કહે છે, કે સાક્ષી પૂર્ણ પછી સાક્ષીના ઉપર દસ બાર દિવસમાં કાંઈ કૌટુંબિક આફત આવી પડે તો પૂરેલી સાક્ષી ખોટી મનાતી.

દેહદમનની રીત પણ સાચાપણાની કસોટી માટે ઘણી જગ્યાએ ચાણુ હતી. તેમાં ગરમ કરેલા તેલની અંદર વાંટી નાખી દાઝ્યા વગર હાંથથી કાઢે તે સાક્ષી સાચો ગણાય, એ સામાન્ય દેહદમનની રીત હતી. અને પંચ રાત્રી કે દસરાત્રીના સોગન જે વિધે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે દસ પદર દિવસમાં કુડખનું કોઈ માણસ માંડુ ચાય કે મરી જાય તો પણ સાક્ષી ખોટી ગણાતી. મુસલમાનો, અલખત કુરાનના સોગન લેતા.

જુદી જુદી રીતે સોગન આવાનો રિવાજ છતાં ખોટી સાક્ષી પૂરવાના પ્રસંગો ઘણા ઓછા ખનતા હતા. એટલું તો ખરૂં કે જો સાક્ષી અગર પક્ષકારને

કોઈ ખાસ મતલબ પાર પાડવાની હોય તો ગમે તેવાં પવિત્ર સોગનને પણ નહીં ગણુકારતાં જુદું બોલે ખરા. પણ નિરપૂલ સાક્ષીઓને જુદું બોલવાના પ્રત્યેગ ઓછા બનતા. માટે આશ્ચર્યપૂર્વક કહે છે કે “દેશની આવી હાલતમાં ખોટી સાક્ષી ઉપર સચોટ અંકુશ માત્ર સરકાર તેની આખી મિલકત જપ્ત કરી લે એ હતો.” પોર્ટીજર તો કેટલાક કેસોના દાખલા, ખતાવી, પેશ્વા સમયના તે સંબંધીના કાગળો, ચાલતા કળ્યા દરમિયાન પક્ષકારો વચ્ચે અરસપરસ કબૂલત-નામા રજુ થવાનું જણાવે છે. અને ને. એ બધું જણાવવામાં આવે તો એક બીજા પક્ષકારો કેવાં ભયંકર જુઠાણાં ચલાવતા તે જણાઈ આવે. આ સંબંધમાં ચેપ્લીન બારપૂર્વક જણાવે છે કે કેટલાક કેસોમાં તો જુઠીસાક્ષી પૂરવી એ માનપ્રદ ગણાતું હતું. અને તે માટે મનુનો આધાર પણ આપવામાં આવતો હતો.

અગત્યની બાબત એ છે કે પંચો એક તરફ ફેસલો આપી શકતા નહીં. પણ ચેપ્લીન કહે છે કે ને પ્રતિવાદી ગેરદાજર હોય તો પ્રથમ, જેવી રીતે આગળ કામ ચલાવતું તે વિષે પંચો શંકાનામું તેધાર કરી તેમાં સહાયો કરી પછીથી વાદીની હકીકત દફતરમાં દાખલ કરે. ને બંને પક્ષના સાક્ષીઓ અગર પ્રમુખો દાજર હોય તો તેઓને તપાસવામાં આવે અને પછી ઠરાવ કરવામાં આવે. વળી ને. બે પક્ષમાંથી કામ શરૂ થયા બાદ એકની ગેરદાજરી હોય તો તેણે પોતાનો દાવો જતો કર્યો છે એમ માની તેની વિરુદ્ધને ફેસલો આપવામાં આવતો. છતાં ને દાવા, જમીન સંબંધી હોય તો આપેલો કબૂલો થોડા વખત માટે ગણી કરી સુનાવણીમાં દાવો લેવામાં આવતો. અને પક્ષકારો ફરીથી દાજર થયે તેની વિરુદ્ધ ફેસલો ફરી તપાસ માટે હાથમાં લેવામાં આવતો. ને પક્ષકારો પોતાની ગેરદાજરીનું દારણ માંદગી, લગન પ્રત્યેગ, અગર બીજાં વધારે અગત્યના કૌટુંબીક કામોનું સાબીત કરે તો પંચો પક્ષકારોને દાજર થવાની થોડા દિવસની મુદત પણ ઠરાવતા.

કેસની સુનાવણીની રીત ઘણી સાદી અને સરળ રાખવામાં આવતી હતી. પ્રથમ ફરિયાદીના દાવાની હકીકત નોંધવામાં આવે તે બાદ પ્રતિવાદીનો જવાબ લઈ તે દાખલ થાય અને બંને બાજુના સાક્ષીઓ લેવાય. દલીલો સાંભળવામાં આવે અને પછી કારણો સહિત વિગત સાથે ઠરાવ બહાર પાડવામાં આવે. જ્યાં બની શકે ત્યાં પક્ષકારો તેમજ સાક્ષીઓની જુબાનીઓ તેઓના હાથ દસ્તકતની નોંધવામાં આવતી. સઘળા રજુ થયેલા દસ્તાવેજો અને ઓયરીયાની નકલો કરી દાખલ કરવામાં આવે. અને પછી પંચનો દરેક સભ્ય તેના ઉપર પોતાની સહી કરે. આ પ્રમાણે કેસની વિધિ પૂરી થાય. બહારની પંચાયતોને ભેગી કરવાની રીત, શહેરની પંચાયતોને ભેગી કરવાની રીત કરતાં સરળ હતી. એકંદરે આખી પદ્ધતિ સરળ હતી. ગામડાના કળ્યામાં, પક્ષકારો પોતાના પડોશીઓને તેનો નિકાલ કરવાનું સેપિ ત્યારે થોડાક આબરુદાર માણસો ભેગા થાય. એટલે પક્ષકારો ચાલતી ફિદ્દે બદલે પંચો બંને પક્ષને રૂબતા છે તેની ખાત્રીને માટે ઘાસનાં બે તરણાં લાવી તેઓ સમક્ષ મૂકે. પછી એક બીજા સામેની દલીલો તેમજ બચાવ સાંભળવામાં આવે. અને જરૂર પડતા દસ્તાવેજો અને સાક્ષીઓને તપાસવામાં આવે. બાદ પૂર્ણ વિચાર કરી ઠરાવ કરવામાં આવે. ગામડાના નજવા કળ્યામાં નેકે લિખિતવાર ફેસલો અપાતો નહીં છતાં દફતરમાં દાખલાસાફ અને ભરિધનના ઉપયોગ માટે કામ્ય કારકુન તેની નોંધ રાખતો. સઘળા મહત્વના કેસોમાં ત્યારે ફરીઆદ સીધી રીતે પાટીલ અગર મામલતદાર આગળ રજુ થાય ત્યારે નિયમઅર સુનાવણી લાવી ચાલુ વદોવટ પ્રમાણે ફેસલો આપવામાં આવતો.

સઘળા પચાયતોમાં બધા પૂરાવાનો સાર નોંધવામાં આવતો. માટે પોતે માદિતીપૂર્વક જણાવે છે કે “ને કે પંચો પોતાની આગળ રજુ થયેલા પૂરાવાને આધારે ફેસલો આપતા પણ તેમાં તેઓનું લક્ષ પૂરાવાની સંખ્યાને બદલે તેના ગૌરવ ઉપર રહેતું.

ઝેટલે તેમાં રજુ થયેલ સાક્ષી તેમજ પક્ષકારોની અરસપરસ ર્નેહ સંબંધ અગર વિરોધી વૃત્તિની શું અસર થાય છે તે ઉપર ઘણા આધાર રહેતો. ” કારકુન, માર્ફત ઉલટ તપાસ કરવામાં આવતી. પણ તેમાં માત્ર ત્રણ સવાલ પૂછવામાં આવતા જેથી સાક્ષીઓની તપાસણીનું કામ ભારે પડતું નહીં. ફરી-આદ ચલાવનાર ‘ગ્રાસીકમુટર’ અને ખચાચ લાવનાર ‘ડીફેન્ડન્ટ’ એ બંને પંચાયતોના માર્ગદર્શક જેવા હતા.

પંચાયતોની એક ખાસ ખૂબી એ હતી કે જેમ બને તેમ ઝાણો વખત લઈ કચ્છાની પતાવટ કરવાની તેના ઉપર ફરજ નાંખવામાં આવતી હતી. આ સંબંધમાં ગ્રાંટનો અભિપ્રાય એવો છે કે “ પંચાયતોમાં ન દૂર કરી શકાય એવી મોટી ખામી એ હતી કે સત્તાના અતિશય દબાણ સિવાય પંચો પાસેથી ફેંસલો લઈ શકાય એવું ન હતું. ” પણ ગ્રાંટ અહીં ભૂલ ખાય છે. ઘણા દાખલાઓ એવા છે કે પંચાયતના ધોરણથી ટુંક મુદતમાં ફેંસલા થઈ શકતા હતા. જેથી દાલના કાયદાની પદ્ધતિ પ્રમાણે કેસોના ફેંસલામાં બિલકુલ લંબાણ થતું નહીં. પ્રોગ્રમ કહે છે કે ને કે જલદી ફેંસલા કરાવવા બાબત કાંઈ નિયમમર ધોરણ ન હતું. છતાં સત્તાધીશ આગળ અરજ રજુ થતાં તેઓની ઉપર પેરા બેસાડવામાં આવતો અને તે ઝેટલે સુધી કે ફેંસલો આપતાં સુધી તેઓ કાંઈ અનજળ દેતા નહીં. પોર્ટીજર આ સંબંધી ઉડો ઉતરી એવો મત દર્શાવે છે કે “ મરાઠા સરકારના અમલ તણે કચ્છા ખોરબે નાખવાના વિષય ઉપર એક પ્રકારની રૂંદ-

બળની માફક શિક્ષણ લેવામાં આવતું. જેથી કોઈ પક્ષકાર પંચાયત આગળ ચાલ્યાછ રમી પોતાના દાવાની સહીસલામતી, જે અમલદાર દ્વારા પચ નીમાયું હોય તેને વધુ લાંચ આપી અગર સીકારસ કરાવી મેળવી શકે. અને આ પ્રમાણે સરકારી અમલદારને ઢીલથી થતી વીટ’અણા બહેર કરી પંચોને જલદી ફેંસલો આપવાની ચેતવણી અપાવે. પછી હાજર રહેલ કારકુન દ્વારા પંચોને ઠરાવેલી મુદત અંદર જલદી ફેંસલો આપવા હુકમ કરવામાં આવે. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી કામ કરવામાં આવતું. કારણ આપણે જે આ પદ્ધતિને કટાણો ઉપજાવે એવી ગણી વખોડી કાઢીએ છીએ તે હિંદીઓને સાવ સરળ લાગતી. આ પ્રમાણે કોઈ પણ સમ્પત્તિ પોતાના કેસનો ફેંસલો મળવાને ત્રણ મહીનાની મુદત નાંખવામાં આવી હોય પણ ઉપરોક્ત મુક્તિ અનુભવી તે એક મહીનાની અંદર ફેંસલો મેળવી શકતો અને પોતાને ઘણા નસીબદાર લેખતો.

આવા કેસોમાં ને પંચો તેમને મળેલા હુકમનો અનાદર કરી ફેંસલો આપવામાં ઢીલ કરે તો કારકુન તેઓની વર્તણૂક સબધી રિપોર્ટ કેરે તો અમલદાર, પંચોને પોતાની કચેરીમાં બોલાવી પોતાની સમક્ષ ફેંસલો લખી કાઢવાની ફરજ પાડે. ને કે આ પ્રમાણેની આપણુદીને વખોડી કાઢવા યોગ્ય છે, છતાં જે પક્ષકાર હાથે હોય તે ને શ્રીયત હોય તો જાણે જ આગળ અપીલ કર્યા વિના રહેતો.

(અપૂર્ણ)

“ દેશી રાન્ય ” ઝોાફસ

પ્રાચીન હિંદમાં સ્વરાજ્ય

રા. રા. ગૌરીશંકર માતીરામ ભટ્ટ, બી. એ; એલએલ બી. એડવોકેટ.

(એકસ કલમી ભાષણ રજૂ, દેસાઈની યોગ, ખાડીઆ અમદાવાદ.)

(“દેશી રાજ્ય” માટે ખાસ)

હાલના પ્રસંગે જ્યારે હિંદને સ્વરાજ આપવાની વાતો થાય છે અને હિંદની સ્વરાજ માટેની માગણી હવે જુની પુરાણી થઈ ગઈ છે અને મહાસભા પક્ષનાં તમામ મંડળોની મુક્ત કંઠે તેજ માગણી છે તેવા મંત્રોગોમાં સામા પક્ષનું કેવું માનસ છે અને પ્રથમ હિંદમાં કેવું રાજ્ય હતું એ વિષય રસપ્રદ થઈ પડશે એમ ધારી આ લેખમાં એ વિષયનું આલેખન આપીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આજથી આશરે વીસ વરસ ઉપર રોલેટ કમિટીએ તેના રીપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે “ હિંદમાં બ્રિટિશ અમલ આપતા પહેલાં સ્વરાજ અથવા તો પાસા-મેન્ટરી જેવું રાજ્યતંત્ર હિંદમાં કોઈ જણ્યું ન હતું. અને તેવું રાજ્ય માગવામાં આવતું ન હતું ” આ હકીકત ખરી નથી. ઘણા જુના વખતથી હિંદ સ્વરાજ ભોગવતું આવ્યું છે અને હાલની તેની માગણી વ્યાજબી છે એમ હાલના મંત્રોગોમાં સ્પષ્ટ રીતે જતાવી આપવાની જરૂર છે. દુનીઆની દરેક પ્રજાને આ નિર્ધાર છે અને મોડા વહેલો એ નિર્ધાર પાર પડે તે માટે સાર્વભૌમસત્તાને પણ આદેશ છે.

હિંદીએ આર્યન પ્રજાના વશને છે અને આર્યોએ એક ઊંચા પ્રકારની રાજનીતિની કળાને કેળવી હતી અને એ કળા અનુસાર લોકોને યોગ્ય પ્રકારની રાજનૈતિક છુટ આપેલી હતી અફમેસની વાત છે કે હાલમાં આપણાં દેશી રાજ્યો જે એજ આર્યોના વંશને અને અવશેષો છે તેમાંથી પણ વાણી, મન અને કર્મ અને મિદકતની સ્વતંત્રતાને

લોપ થતો જાય છે અને તે આર્યન સંસ્કૃતિ માટે વખણાવાં જોઈએ તેને બદલે વગોવાતાં જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પરદેશીઓને મન હિંદ દેશ જંગલી સંસ્કૃતિ સિવાયનો અને કોઈ પણ જાતના આદર્શ માટે અયોગ્ય મનાયો છે. કોઈ પણ આદર્શ માટે આપણે હાલમાં પશ્ચિમ તરફ નજર કરવી પડે છે એ આર્યન પ્રજા માટે દુઃખરૂપ નથી ?

આ વિષય એટલો બધો નાજુક અને ગંભીર છે કે તેના ઉપર લખવા બેસીએ તો પુસ્તકોનાં પાનાં લગાય. પરંતુ આ નાનકડા લેખમાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દા તારવી કહાડીએ અને એ મુદ્દા ઉપર જ ફક્ત વિવેચન કરીએ તો આ વિષય ઉપર સારું અજવાળું પડશે. એમ અમારું માનવું છે. એ મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. હિંદમાં મહાકાવ્યો, ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસો કે પુરાણોમાં લોકશાસન કે સ્વરાજ્ય એ સારી રાજનીતિ મનાયેલી છે કે કેમ ?

૨. રાજ્યના હુકમોને નામંજુર કરવા માટે લોક પર્મેન્ટીની કોઈ સમિતિ હોવાનું જણાય છે. એવી સમિતિઓ રાજ્યને ફક્ત સલાહ આપતી કે લોકહિન માટે રાજ્યના ઉપર તે દયાણુ કરતી ?

૩. દાખલ થવામાં કે તેનો અમલ કરવામાં લોકોને શું સત્તા હતી ?

૪. મહાકાવ્યોમાં કે પુરાણોમાં એવા કંઈ દાખલા છે કે રાજ્ય ખરાબ નીવડે તો તેનો દંડ થાય અને તેને ગાદી ત્યાગ કરવાની ફરજ ન પાડવામાં આવે ?

પં. રાજને વિષ્ણુનો અંશ માનવામાં આવે તો રાજનો જન્મસિદ્ધ હક માર્યો જાય એ માટે શું ખુલાસો છે ?

લોકતંત્ર એજ ક્રમ સાંઈ છે અને દરેક દેશે એજ તંત્ર માટે આદર્શ રાખવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત હજી પણ સ્વીકાર્ય થયો નથી. યુરોપના ઘણા લેખકોએ ઇંગ્લાંડમાં લોકશાસન તંત્રને બદલે રાજ-પ્રજા-શાસન તંત્ર સાંઈ માનેલું છે, જ્યારે ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં કેવળ લોકશાસન તંત્ર ચાલે છે. રાજનીતિના ઘણા સારા વિચારકો અને લેખકોનો એવો મત છે કે લોકશાસન તંત્ર કરતાં ઇંગ્લાંડના જેવું રાજ-પ્રજા શાસનતંત્ર સાંઈ છે. હવે આપણે આ લેખમાં નવા સીધું કે આપણા આર્થનો લોકશાસન તંત્રને પસંદ કરતા હતા કે તેઓ રાજના શાસનતંત્રને પસંદ કરતા હતા ? ગમે એમ હોય, પરંતુ તે રાજ્યમાં પ્રજાની સ્વતંત્રતામાં જે આજખી છુટ હતી તે કાંઈ પણ દેશની સુધરેલી પ્રજા માની શકશે.

જુના સમયમાં હિંદમાં કેટલાક કેકાણે પ્રજાતંત્ર પણ ચાલતું હતું અને કેટલાક જાનાઓમાં તે હતું, પરંતુ પુરાણો જોતાં રાજનું શાસન હતું એમ જણાઈ આવે છે. આપણે હવે એ તપાસીએ કે આર્યોએ પુરાણોના સમયમાં કાપમને માટે રાજ-શાસન સ્વીકાર્યું હતું અથવા તો તે અખતર તરીકે હતું ? મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ૫૮ મા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે જિમ્મને સંવાલ પૂછેલો છે કે રાજ અને રાજ્યોની શરૂઆત ક્યારે થઈ ? જિમ્મે કહ્યું છે કે જ્યારે જગતમાં રાજ કે રાજ્યો ન હતા ત્યારે આર્યોએ રાજની સ્થાપના કરી.

યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે પ્રજાની શી ફરજ છે ? તેના જવાબમાં જિમ્મે જણાવ્યું કે રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર રાજ તો જોઈએ જ. રાજ વિના રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રજાઓએ પ્રયત્ન કરેલો, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ થયેલી. આથી તેમણે મનુને રાજ તરીકે પસંદ કર્યો અને તેમણે મૂળતાથી રાજ્યધરાનું વહન કર્યું. આ હકીકત મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ૬૬મા

અધ્યાયમાં કહેલી છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે આર્યોએ પ્રજામત્તાક રાજ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પરંતુ તેમાં નિષ્ફળ થવાથી ઉપર રાજમત્તાક રાજ્ય પસંદ કરેલું.

પરશુરામે કેટલાક વખત સુધી નક્ષત્રિય જાતીને નિર્મૂળ કરી તેથી ઉમરાવોનું અને પૈસાદારોનું જોર વધ્યું, પરંતુ રાજ્યનો કારભાર આદ્યોના હાથમાં રહેવાથી અને આદ્યો કામ ઘણી નાની હોવાથી કસપ રૂપે રાજની સ્થાપના કરી. આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે આપણા પૂર્વજોએ રાજ-મત્તાક, પ્રજામત્તાક અને ઉમરાવશાહી કે અમલદાર શાહી એવાં ત્રણેય રૂપનાં રાજ્યતંત્ર ચલાવવા પ્રયત્ન કરેલા. છેલ્લાં બે પ્રકારના રાજ્યતંત્ર ચલાવવા છતાં રાજ્યતંત્ર રાજ્યને આદર્શરૂપ ગણેલું.

હવે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે રાજ્ય ચલાવવા રાજની જરૂર મનાયેલી તો હવે રાજ પાસેની સત્તાઓ આપખુદ કે કાપદા પ્રમાણેની હતી ? રાજની પસંદગી પ્રજાજનો કરતા કે કેમ ? તે વખતના રાજ્યો રાજ્યની મિલકત પોતાની ખાનગી ગણતા કે કેમ ? રાજ્યો કાપદા ધડતા કે કેમ ? આ કાપદાનો અમલ રાજ્યોને કરવો પડતો કે કેમ ? રાજ્યો પ્રજા ઉપરના ટેકસ પોતાની મરજીથી નાખતા ? કે ટેકસ નાખતા પહેલાં પ્રજાની સંમતિ લેવી પડતી ? રાજ્યોને તેમના અપકૃત્ય માટે પ્રજા ગાદીથી દૂર કરી શકતી કે કેમ ? રાજ્યોનો જન્મસિદ્ધ પવિત્ર હક માનવામાં આવતો કે કેમ ? આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપણે હવે પછી કરીશું.

રામાયણ વાંચતા ચોક્કસ જણાયેલું કે તે સમયમાં રાજ્યોને પસંદ કરવામાં આવતા હતા. રાજ દશરથે રામચંદ્રને સુવરાજ્ય આપવા માટે કાઉન્સિલ બોલાવેલી. આ કાઉન્સિલમાં પુરોહિત વસિષ્ઠ હતા, પ્રધાનો હતા, આદ્યો હતા, શહેરો અને ગામડાંમાંથી શહેરીઓ અને વેપારીઓ હતા. રાજ દશરથે આ કાઉન્સિલ સમક્ષ પોતે અને પોતાના આપદાદાઓ-એ રાજ્યની જે સેવાઓ કરેલી હતી તેનું વર્ણન

આપતાં અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પોતે રાજ્ય કરવા સમર્થ નહિ હોવાથી રામને યુવરાજ પદે સ્થાપવા તેમણે મંજુરી માગી અને કાઉન્સીલ તરફથી તે મંજુરી આપવામાં આવી.

રાજ્ય દશરથે કાઉન્સીલ સમક્ષ એટલે સુધી કહેલું કે જે પોતાની આ દરખાસ્ત જે તેમને પસંદ ન હોય તો કોઈ બીજો રસ્તો બતાવે અને સત્ય વસ્તુ જ કહે. રાજ્ય કહે છે માટે તેમણે “હાથે હા” કહેવાનું નથી એમ સ્પષ્ટ રીતે દશરથે બતાવેલું છે. રામાયણનો અર્થોર્થાકાન્ક જોતાં જણાય છે, કે શ્રીરામના અનેક ગુણ વર્ણન કહેતાં પ્રજાએ ફરીથી પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને કહ્યું કે તેઓ યુવરાજ્યપદ માટે સંપૂર્ણરિતે યોગ્ય છે.

કોઈ માણસ એમ કહે કે રામચંદ્રજીના રાજ્યા-

કિષેક પ્રસંગે દશરથે પ્રજાની સંમતિ લીધી એટલે એમ સમજવાનું નથી કે દશરથરાજ્ય પ્રજાની સંમતિ લેવા બંધાયા હતા. જે તેમ હોત તો રામને વનવાસ મોકલતાં અને બરતને આદી આપતાં દશરથે પ્રજાની મંજુરી લેવી જોઈતી હતી. કોઈ માણસ એમ પણ કહે કે દશરથ રાજ્યને રાજ્યને પોતાની આનગી મિલકત ગણેલી પત્નીની મરજીથી દશરથે રાજ્યની મિલકત બરતને આપી દેવા ધારેલું અને વસિષ્ઠ વગેરે પ્રજાજનો બરતને પોતાના રાજ્ય તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર હતા. રામચંદ્રજીને આટલો બધો અન્યાય થયો તો પણ પ્રજાએ કાયદેસર રીતે બંધારણીય રીતે રાજ્યને પ્રજા સરખો કર્યો નથી તેનું કે દારણ?

(અપૂર્ણ)

રાજ્યબંધારણનો ખરડો

[આ ખરડાનો પ્રથમ ભાગ “દેશીરાજ્ય”ના અગ્રાક્રમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. શેષ ભાગ આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કેટલાક શુદ્ધરથી તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે આ ખરડામાં બધી રાજા રાજ્ય કે રીવાજના હાથમાં રહે છે, આ ખરું છે. પરંતુ લોકશાસનના સિદ્ધાંતોને તેમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. દેશીરાજ્યની હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં લોકાકલ્પની બાબતોને અનુલક્ષી જે બાબતોમાં એણે કોઈ બંધારણ નરેરો સ્વેચ્છાથી સ્વીકારી શકે એમ હોય તો તે બંધારણ આવું જ દરો એમ અમને લાગે છે. આ કારણ તેઓ વધારે આગળ જાય એ સત્વર કબૂલ થાય એમ લાગતું નથી.]

૨

(૩૭) રાજ્યનું બધું મહેસુલ રાજકર્તાના નામથી લેવામાં આવશે.

સમજૂતી:-મહેસુલ એટલે બધાં નાણાં અને, જે રકમ રાજ્યે મેળવી હોય અથવા રાજ્યને મળી હોય તે-એમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

અ. રાજ્યની અદામતોએ હુકમથી અથવા તો ગુહના બદલ દડ તરીકે કે રાજ્યમાં સ્થાવર જંગમ મીલકતને જમ કરીને જે રકમ મેળવી હોય તે.

ચ. રાજ્યમાં ખીનવારસી સ્થાવર જંગમ મીલકત.

(૩૮) રાજ્યના મહેસુલ તરીકે જે નાણાં આવે.

તે નાણાંની સલામતી માટે સરકાર તરફથી નિયમો કરવામાં આવશે. અને તેને અંગે નિયમોમાં જે અપવાદો રાખવામાં આવે તે શિવાયનાં બધાં નાણાં બરણું જાહેર દિસાખમાં થશે. રાજ્યના દોસાખમાં કઈ રીતે નાણાં બરવાં અને તેમાંથી કંઈ રીતે નાણાં ઉપાડવાં તે માટેના નિયમો કરવામાં આવશે. ઉપરાંત આને લગતી બીજી બાબતોનો તેમજ નાણાંની બંધો દષ્ટિ રીતે રાખવો તે પણ નક્કી કરવામાં આવશે. આ કાપડો અમલમાં આવે તે પહેલાં નાણાંની

વ્યવસ્થાને લગતા જે નિયમો છે તે ચાલુ રહેશે. સિવાય કે આ કાયદાની ક્લમોથી તેમાં ફેરફાર થતો હોય.

(૩૯) (૧) રાજ્યના કામો માટે, આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે અથવા તો હવે પછી જે કાયદો અમલમાં આવે તે અનુસાર રાજ્યની કારોબારી સત્તા મહેસુલ ઉપર નાણાં ઉછીતાં લઈ શકશે. તેમજ કારોબારી સત્તા ઉપરના નિયમાનુસાર કોઈ પણ જાહેર મિલકત મોટાંજેઝ મૂકી મૂકશે, તેનો નિકાલ કરી શકશે અને કોન્ટ્રાક્ટ કરી શકશે.

(૨) દરબાર જે વ્યક્તિઓને સૂચના આપે અથવા સત્તા આપે તે જ વ્યક્તિ આવા બધા કોન્ટ્રાક્ટો તેમજ મિલકતના અંગની ખાત્રીઓ આપી શકશે.

(૩) દરબાર વતી આવો કોન્ટ્રેક્ટ અથવા ખાત્રી જે વ્યક્તિ આપશે તે અંગત રીતે તે માટે જવાબદાર ગણાશે નહીં.

(૪૦) આ કાયદાથી રાજ્યની ધારાસભાનો જે કાયદો છે (જે હોય તો) તે રદ થતો હોવા છતાં અને આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં જે કાયદાઓ રાજ્યમાં ચાલુ છે તે જેમના તેમ ચાલુ રહેશે. સિવાય કે જવાબદાર કોઈ સત્તાએ તેમાં ફેરફાર કર્યો હોય.

(૪૧) આ કાયદાથી રાજ્યની ધારાસભાનો કાયદો (જે હોય તો) રદ થતો હોવા છતાં, આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે મતદાર મંડળોમાંથી ધારાસભામાં સભ્યો મોકલવાનું સુટણીનું જે મતપત્રક છે તે જેમનું તેમ ચાલુ રહેશે. સિવાય કે જવાબદાર સત્તાએ તેમાં ફેરફાર કર્યો હોય. તેમ આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં સુટણીમાં જે સભ્યો ધારાસભા માટે ચુંટાયા હોય તે સભ્યો આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે ચુંટાયેલા ચાલુ રહેશે.

(૪૨) આ કાયદામાં અથવા તો બીજા કોઈ પણ કાયદામાં દર્શાવવામાં આવ્યું હોય ને ન ગણતં કાયદાઓ કરવાની અને પસાર કરવાની નરેશની જે ખાસ સત્તા છે તે, તેમજ ધારાસભાને અથવા બીજી

કોઈ પણ સત્તાને પૂછ્યા વગર નરેશને પોતાની આપમુખત્યારીથી જે હુકમો અને ગહેરાતો કરવાની સત્તા છે, તે જેમની તેમ ચાલુ રહેશે.

(૪૩) આ કાયદાથી ધારાસભાનો કાયદો તેમજ રાજ્યની મુખ્ય કોર્ટનો કાયદો રદ ગણવામાં આવશે.

ન્યાયના ધોરણ સંબંધી નોંધ

બંધારણના આ મુદ્દામાં ન્યાયના ધોરણ સંબંધી નિયમોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. અત્યારે લગભગ દરેક મોટા રાજ્યમાં ચિફ કોર્ટ છે, અને તેના ચિફ જજને હોય છે. આ રાજ્યોમાં ચિફ જજની કોર્ટ ઉપર હજુર કોર્ટમાં અપીલ થઈ શકે છે. મોટાં દેશી રાજ્યોમાં હજુર કોર્ટ એ છેવટની અદાલત છે. રાજ્યો બંધારણનો સ્વીકાર કરે કે ફેરેશનનો સ્વીકાર કરે તો એમણે બંધારણીય રીતે કિવા ફેરલ કોર્ટના ધોરણે હાઈ કોર્ટની વ્યવસ્થા કરવી એ યુક્ત છે. જે પ્રમાણે ક્ષિટિશક્તિના પ્રતોમાં અત્યારે છે તે પ્રમાણે. હાઈ કોર્ટના જજને નીમણુંક રાજકર્તા કરે પરન્તુ રીવીઝનલ જ્યુરીસ્ટીકશનને લગતી બાબતો પરત્વે અર્થાત્વિવાદવાળા પ્રશ્નોમાં જજને બહુમતિથી નિર્ણય કરવાનું કે એવું કોઈ કાયદેસર ધોરણ સ્વીકારવું જોઈ એ. તેમજ રાજ્યના વિભાગોમાં સમોર્ડિનેટ કોર્ટો પણ રચાવવી જોઈએ. દીવાની મુકદ્દમા કે ફોજદારી મુકદ્દમા સાંભળવાની, નીચલી કોર્ટોની સત્તા સુકર કરવી જોઈ એ. રેગલ કોઝ કોર્ટના જજને, સમોર્ડિનેટ જજને, તેમજ હાઈકોર્ટના જજને નોકરીની મુદત તથા તેમના દરમયાનનું, એલાઉન્સનું અને રજા તથા પેન્શનનું નિયમન કરવું જોઈ એ. તેમજ જજને લેવાના સોગંદ વિધિ-અત્યારે ભાગ્યે જ કોઈ રાજ્યમાં થાય છે તે નક્કી કરવાં જોઈએ, અને જે રાજ્યો ફેરેશનનો સ્વીકાર કરે એ રાજ્યોએ ફેરલ વિધિઓ પરત્વે ફેરલ કોર્ટના અંકુશને માન્ય રાખવો પડે. ખાસ કરીને હાઈકોર્ટને ધારાસભા અને રાજ્યની કારોબારી સત્તાની અસરથી અક્ષય

ગાંધી જોઈ એ પરન્તુ જે ગાંધી માત્ર ધારાસભાનો સ્વીકાર કરે તેઓને માટે તો ન્યાયના અગતો બધા-રણીય ફેરફાર તત્કાલ એટલે તો દરવેળ જોઈ એ કે ગાંધીની ચોક્કસ કોર્ટને હા કોર્ટના ધારાધીશ્વરો લાગુ કરવા આટલાથી આતરિક વહીવટ પૂરતો પ્રગતિવર્ધને મતોપ થાય એમ લાગે છે ૧૯૩૫ ના હોદી સરકારના કાયદામાં ન્યાયને લગતા વહીવટ સંબંધી જે ધારાધીશ્વર દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને તેમાં હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિઓની યોગ્યતાની અને દરજ્જાની તથા ન્યાયની બાબતો સાથે કારોબારીના સંબંધની જે વ્યાખ્યાઓ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે તે જ ધારાધીશ્વરે લક્ષમાં રાખી દેશી રાજ્યોના ન્યાય

વહીવટની રચના થાય એ ઈષ્ટ છે કેટલાક નાનાં રાજ્યો પોતાને ત્યાં હાઈકોર્ટનું બધારણ નીભાવી શકે નહીં એ ખરું છે એટલે આવાં રાજ્યોએ એકત્ર મળીને પોતાની હાઈકોર્ટ સ્થાપવી જોઈ એ અથવા તો પાનેના મોટા રાજ્યની હાઈકોર્ટનું ન્યુરીસકોરેશન માન્ય રાખવું જોઈ એ. શરૂઆતમાં આ બાબત ગાંધીએ અસ્વાભાવિક જેવી લાગે, પરન્તુ આ ન્યાયને લગતી એક જ બાબત એવી છે કે જેમાં દેશી રાજ્યો જે શુદ્ધનિષ્ઠાથી વર્તે તો પ્રગતી પછી ફરિયાદો દૂર થાય અને ગાંધી પોતે ધ્રુવે છે એવી એમની સત્તા ધણે અશે જળવાઈ રહે

તંત્રી

મહુમ દાદાભાઈ નવરોજી અને વડોદરા

(હિંદના દાદા)

[મિ આર પી મસાણીએ 'The grand old man of India' મહુમ દાદાભાઈ નવરોજીનું અંગ્રેજીમાં જીવન જ્ઞાત બહાર પાડ્યું છે આ મહાપુરુષના નામથી અને કાર્યથી બાગેજ દોઈ દિવો અમલુ હશે એમના રાજકીય જીવન દરમિયાન વડોદરા રાજ્યના હીવાનપદે તેઓ ષ્ટરોક વખત તથા હતા અને તે સંબંધી હકીકત "દેશી રાજ્ય" ના વાચકોને રસ પડે એવી હોઈસદરદુ પુસ્તકમાંથી એટલા બાબતું અહીં શુભદાતીમાં ભાષાવતરણ કરી, આપવામાં આવ્યું છે તંત્રી]

વડોદરા પાસે પાદગ નામના નાના ગામમાં એક જૂના ઘરમાં ગાયકવાડ કુટુંબના એક વ્યક્તિને કેદી તરીકે ગાંધીવામાં આવ્યો હતો અને એમ મનાતું કે આ વ્યક્તિ પોતાના બંધુના મૃત્યુની ગદ્ ગદ્ જોઈ ગદી હતી આ વ્યક્તિ તે મહદાગરાવ ગાયકવાડ એમના ભાઈ મહાગાંધી ખડેગવ ગાયકવાડને એગ આપીને અથવા તો જોગ લુપ્તમથી મારી નાખવાનું તેઓ દારતરૂ કરે છે એવા શક ઉપગથી મહદાગરાવને કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા એમના મિત્રોએ ક્ષિતિશ રેસીડન્ટને તેમજ હિંદી મગકાને મહદાગરાવને મુખ્ય કરવા સંબંધી ધણી અગ્રજો કરી હતી પણ તેની સરકાર ઉપર કાંઈ અગર થઇ ન હતી એટલે હવે

મહદાગરાવ માટે મુક્તિનો માર્ગ એક જ રહ્યો હતો અને તે પોતાના ભાઈનું નિધાન એમ કહેવાઈ

તા ૨૫ મી ડિસેમ્બર ૧૮૭૦ ને રોજ મહદાગરાવ વિશેષ અશાંત જન્મતા હતા રોજે ત્રીદા નહોં આવવાથી થકિતા જેવા લાગતા હતા એવામાં બહાગથી કોષકે આવી મકાનના બારણા ઉપર ટકોરે મારી "મગમગ" એવો અવાજ કર્યો મહદાગરાવ ગાયકવાડે આશ્રય ચકિત થઈ પૂછ્યું 'શુ મગમગ ?' આ શુ મરકરી થઇ ગદી છે? એમ કહી તેઓ આગળ આવ્યા અને આમન્તુકે માણસના આગમનનો હેતુ જાણે આગળથી ગણના હોય તેમ તેને કહ્યું "બાદર આવો"

આ વ્યક્તિને વડોદરાના રેસીડેન્ટ તરફથી મોઢ-લાવામાં આવી હતી. અને તેને આ રાજવંશી કેદી મહારાજાવને, એના ભાઈના અવસાનના અને મહારાણી વિક્ટોરીયાની સરકાર મેજુર રાખે તે શરતે દિંદી સરકારની ઈચ્છા, એમને ગાદી સોંપવાની છે તેના સમાચાર આપવાના હતા. મહારાજાએ આ સમાચાર શાંતિપૂર્વક સાંભળ્યા.

પણ કેદખાતામાંથી મુક્ત થયા પછી ગાદી મળવાથી મહારાજાવને કેવા પ્રકારનો વારસો મળ્યો હતો? આ વખતે વડોદરામાં ઘણો ગેર વહીવટ હતો. રાજ્યના અધિકારી તરીકે ખટપટી માણસો હતાં. ગેરવહીવટને અંગે દુઃખ નિવારણ માટે રીખાયેલી પ્રજા ખૂબો પાડી રહી હતી અંગ્રેજ કહેવત છે, કે, 'Uneasy lies the head that wears the crown' આવા ગેરવહીવટથી ભરેલા રાજ્યને મુકુટ જેના મસ્તકે મૂકવામાં આવે તેના મસ્તકની શું સ્થિતતા રહે? પણ મહારાજાવને સંસ્કૃતિ શું એની કોઈ ખબર હતી? તેના આચાર અને વિચારોમાં કશી નીતિ હતી? ને કે તેનામાં સામાન્યજીવિ અને નિરીક્ષણ શક્તિ હતાં પરંતુ લાંબા વખત સુધી કેદખાતામાં રહેવાથી અને તેના અંગનાં દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં હોવાથી એનું મન અસ્થિર બની ગયું હતું. અર્થાત્ એ સમતોલપણની સ્થિતિમાં ન હતા. ગાદી ઉપર આવ્યા પછી તેમને અનુભવ થતો ત્રણે કે રાજ્યના જુદા જુદા પક્ષો એમને જુદી જુદી રીતે ખેંચી રહ્યા હતા. તેઓ ન્યારે કેદખાતામાં હતા ત્યારે તે વખતના તેમના વફાદાર મિત્રો એમ ઈચ્છતા હતા કે એમને વિશ્વાસ અને જવાબદારીવાળા દરજ્જે મૂકવામાં આવશે. મહારાજાવને પણ લાગ્યું કે આવા સર્વ માણસોને એમની વફાદારીનો બદલો આપવો એ એમની ફરજ છે.

સ્વર્ગવાસ મદારાજનાં એક રાણીને પુત્ર ન-મશે એવો ગંભીર હોવાથી રાજદરબારમાં એક બોલને પણ ખુદશી રીતે રાણીનો પક્ષમાં હતો. ઉપરાંત રાજ્યમાં

એક એવો પણ પક્ષ હતો કે ઉપરના બન્ને પક્ષને ખુશી રાખવા પ્રયત્ન કરતો હતો. નાનાં રાજ્યોમાં આવી જતની ખટપટ તે સર્વત્ર હોય છે. આ ખટપટની ગંધ મહારાજાવને આવી હતી. દરેક પક્ષની સાથે કંઈ રીતે કામ લેવું એની એનામાં આવડત હતી. પરંતુ એનામાં મોટામાં મોટો દોષ સ્ત્રીઓ ગંભીરી નિર્જનતાનો હતો. સુંદર છોકરીઓનાં માખાપો મહારાજાના કૃપાપાન બનતાં અને તેમને સારા દર-માયાની નોકરી મળતી. રાજ્યની મહેસુલનો વહીવટ, અંગત આવકની કે ગીરાસની માફક થઈ રહ્યો હતો. જે લોકોને મહેસુલ ઉધરાવવાનું હતું તેમની પાસે નજરાણા તરીકે ઘણી મોટી રકમો લેવામાં આવતી હતી. ન્યારે ઉધરાવદાર પ્રજા પાસેથી નજરાણા કરતાં આગળી રકમો ઉધરાવતા. આ જુલમમાંથી મુક્ત મેળવવા ઘણા લોકો ઘર, ગામ અને માલ મિલકત છોડી નાસી જતા. રાજ્યના બજેટમાં ઘણી મોટી ખાદ હતી, જે ખાદ સરદારોને લૂંટીને પૂરવામાં આવતી હતી. ન્યાયનો વહીવટ તો ફારસ રૂપ જ હતો. જે માણસ વધારેમાં વધારે રકમ આપે તેની તરફેણમાં ચૂકાદો આપવામાં આવતો.

મહારાજાના હાથમાં અનિયત્રિત સત્તા આવવાથી અને અંકુશ રહિત તે મેજિસ્ટ્રેટ બોગવો શકે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાથી એમને ભાગ્યે જ ખબર રહી કે વડોદરાનો રાજ્ય વહીવટ ધીમે ધીમે બગડતો જતો હતો. બ્રિટિશ રેસીડેન્ટની તેની સાન ઠેકાણે લાવી શકી હોત પણ રેસીડેન્ટનીએ એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. અને એમને એમ બગડવા દીધું. કદાચ એનું કારણ સાર્વભૌમ ગત્તાની દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં બીન દરમિયાનગીરીની નીતિ હોય! મહારાજા પેતે પોતાના જે સલાહકાર અને ઓફિસરો ચૂંટતા તેની સામે સાર્વભૌમસત્તા વાધો લેતી નહો. તેમ બ્રિટિશ રેસીડેન્ટની આંખ સામે રાજ્યમાં જે જુલમ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે ગંભીરી પણ રેસીડેન્ટે કોઈ પગલાં લીધાં નહો.

વડોદરામાં જ્યારે દરબાર ભગતો ત્યારે ત્યાં એવો ગિવાજ હતો કે ગાયકવાડ મુગધના ગવર્નરને ડાબી પાણી એમ આપતા બીજા દોષ દરબારમાં આવો ગિવાજ ન હતો ૧૮૭૧માં મદદારગણે જે દરબાર બેઠો હતો તેમાં ઉધારી રીતે મુગધના ગવર્નર મગ સીયમુર ફોટોગ્રાફરને આ રીતે બેઠે આપવામાં આવી હતી ત્યારે તેને ક્ષણે કે મહાગણી વિઠેરીઆના પ્રતિનિધિને જે માન મગધુ જોઈએ તે માન મગધુ નથી આથી ફેલુઆરી ૧૮૭૨માં રેસીડન્ટે મદદારગણને એમ પણ બખીને જણાવ્યું કે ' મુગધ સરકારની ગેવી ઇચ્છા છે કે ગવર્નર પોતાના દરબારમાં ગાયકવાડને જે રીતે માન આપે છે તે રીતે ગાયકવાડે પણ પોતાના દરબારમાં મદદારગણીના પ્રતિનિધિ તરીકે ગવર્નરને માન આપવું જોઈએ અને એ રીતે ગવર્નરને જમણી માલુ બેઠે આપવી જોઈએ " મદદારગણ આથી ગુરૂસે યથા અને કહ્યું કે ' શા માટે એમ યવુ જોઈએ ? બીજા રાજ્યોમાં જે રિવાજ છે, તેની સાથે પોતાને કાંઈ ક્ષણે વળગતું નથી તેમજ ૧૭૨૫૨ પાળવાના રિવાજને તેઓ બહુ અગત્ય આપના નહોતા હિંદી સરકારને જે રીમતી ગદદ મગવામાં આવી હતી તેના બદલામાં ગાજા આ ખામ દમ બોગવતું હતું અને તેથી તેઓ પોતે બીજા દોષ પણ જાનની ગોઠવણ રીકારવા તૈયાર ન હતા બીજા માલુ હિંદી તાજના પ્રતિનિધિ આ પ્રશ્નમાં મક્કમ હતા એટલે મદદારગણને એમ બીજા યાદી મોઢવામાં આવી અને તેમાં જણાવવામાં આયુ કે ' મદદારગણને આ બાગત ૧૭૨૫૨ે વિચાર નથી કર્યો તે જણી વાઈસરોય ધણા કુખી થયા છે "

એક તરફ તાજના પ્રતિનિધિઓ દોષ પ્રમરની દલીલો સાંભળ્યા પુથી ન હતા જ્યારે બીજા પાણુ મદદારગણ નમતું મૂકવા તૈયાર ન હતા દરમિયાન ૧૮૭૨ ના નવેમ્બરમાં મુગધમાં વાઈસરોયના દરબારમાં ફાજરી આપવા માટે મદદારગણને આમજણ મોકલવામાં આવ્યું. તેઓના હોદ્દાને યોગ્ય તેમને

એ દરબારમાં બેઠેક નહીં આપવામાં આવે એ બખે લીધે તેમણે મુગધ ન જવાતો નિશ્ચય કર્યો પણ તેમના પાસવાનોની બીક લાગી કે જે તેમ કરવામાં આવશે તો તેનો અર્થ નાઈસરોયનું જણી જોઈને અપમાન કર્યું એમ કરવામાં આવશે એટલે એમણે મદદારગણને આમજણને સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું છતાં તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાંથી રોજ પણ ક્યો નહીં ત્યાર પછી દરબારના ફેલુકા માણસોએ આ મળધમાં દાદાભાઈની સનાહ સેવાની સગના કરી

દરબાર માંથી દાદાભાઈ કઈ રીતે સમજમાં આવ્યા બીજી રીતે માનીતા થયા એ હવે જોઈએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનના કામ માટે એમણે પશ્ચિમ હિંદની મુસાફરી વખતે થોડા મહોના પહેલા જ વડોદરાની મુલાકાત લોધી હતી પણ એમને વડોદરામાંથી આવી ફાથે પાછા ફરવું પડ્યું હતું છતાં દાદાભાઈ માતૃભૂમિના હિતકાર્ય માટે ગમે તે વખતે તૈયાર હતા તથા હિંદી સહ અને દેશી ગાજોનું માન કેમ વધે તે માટે ખૂબ આતુર હતા એટલે જ્યારે તેઓ એસોસિએશનના કામ માટે વડોદરા આવ્યા ત્યારે જો કે તેમનું માર્ગ રંગત કરવામાં આવ્યું હતું અને મદદારગણના આશીર્વાદ સહ એમને " ફોટોગ્રામ "ની બેઠે આપવામાં આવી હતી જો કે રાજ્યની આલી થતી લીજેરીમાંથી ઉપર કહ્યું તેમ એમને કાંઈ મળ્યું ન હતું ઉપર પ્રમાણે વડોદરાના દરબારીઓ મુગધના આમજણથી જ્યારે ધણા મુગધમાં હતા ત્યારે દાદાભાઈ ધરંગમાં હતા અને ત્યાંથી દાદાભાઈને બોલાવવાની મજબૂતાતે મદદારગણે સ્વીકાર કર્યો છે આથી એકદમ એમને મદદારગણ મગવા માંગે છે એવી મત નમતો અરજી તાર દાદાભાઈને કરવામાં આવ્યો દાદાભાઈના આવ્યા પછી મદદારગણે પોતાના પ્રધાનોને દાદાભાઈ સાથે પ્રાગ્તાવિક વાત કરવાનું અને એમને બધી વાતથી માહિતગાર કરવાનું મદદારગણે આવ્યું નથી ફળીકત માલખ્યા પછી દાદાભાઈનો ગેવો અગિપ્રાય થયો કે મદદારગણે દરબારમાં હજારી આવી એ યોગ્ય છે દાદાભાઈએ મદદારગણને કહ્યું કે ' મદદારગણ તમારે દરબારમાં ફાજરી તો આપવી જોઈએ મને

આમાં બીજો કોઇ માર્ગ સૂઝતો નથી. વાઇસરોયને એમ ન લાગતું જોઇએ કે તમે ઇરાદાપૂર્વક દરબારમાં હાજરી આપી નથી.” મહારાજને કહ્યું કે “મેં તો નહીં જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એટલે વાઇસરોયને ખોટું ન લાગે એ રીતે હું મારો નિશ્ચય પાળી શકું તેવો કોઈ માર્ગ શોધી આપવા મેં તમને બોલાવ્યા છે.” દાદાભાઈએ નમ્રતાથી પણ મક્કમપણે જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ ! મને તો એવો કોઈ માર્ગ જડતો નથી. તમારી ઇચ્છાને સંમત છું એમ કહેવાને હું ધણો ખુશો થાત પરંતુ આપને તેમ કરવાની હું સલાહ આપી શકુ એમ નથી. કારણકે મને લાય છે કે તેથી કદાચ તમને નુકસાન થાય.”

ઉપર પ્રમાણે શબ્દો કહીને દાદાભાઈએ મહારાજની રજા લીધી. દરબારીઓએ એમને ગંભીરચાતિમાં જતા જોયા. મહારાજ નીચે પડવા માટે ઉપર ચડવા માગતા હતા. એમને કાણ અટકાવી શકે ? મહારાજના રક્ષાકર્તા એક માણસ દાદાભાઈની પાછળ દોડ્યો, અને આથી કરીને રાત્રી ઉપર જે આકૃત આવી પડવાની છે તે દૂર થાય એવો કોઇ માર્ગ શોધી કાઢવા યોદી વાર રહી ફરી વિચાર કરવા વિનવતી કરી. દાદાભાઈ એક ખુણામાં બેઠા અને વિચારવા લાગ્યા કે મહારાજ તાજના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયનું જે અપમાન કરવા તૈયાર થયા છે અને તેથી રાત્રી ઉપર જે આકૃત આવશે તેમાંથી તે કઈ રીતે બચી શકે ? અદ્ય સમયમાં એમણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

દાદાભાઈએ કહ્યું “મને એક માર્ગ સૂઝ્યો છે. પણ તે હું મહારાજને કહીશ.” દરબારીઓને આ શબ્દોથી આશ્ચર્ય થયું. કારણકે તેઓ જાણતા હતા કે દાદાભાઈએ જે નિશ્ચય કર્યો હોય તેમાંથી તેમને ચલિત કરવા એ, પોતાના મહારાજને એમના નિશ્ચયથી ફેરવવા જેટલું જ મુશ્કેલ હતું. પરંતુ ક્યાં કાગળોથી દાદાભાઈના વિચારમાં ફેરફાર થયો એ તેઓ સમજી શક્યા નહોં.

યોગ દિવસો પહેલા મહારાજી ત્રાસગાળાઇએ અગ્રણ પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. આ બાલિકા

અલ્પાગીઆ કરતાં વધારે છવો શકી નહો. તેમ મહારાજીની તળિયત પણ સારી ન હતી. આ સ્થિતિને અંગે દાદાભાઈએ મહારાજની ફરી મુલાકાત લીધી. મહારાજ ધણા ખુશી થયા. અને કહ્યું કે “હું માનું છું કે તમને છેવટે કાંઈક નિમિત્ત મળી આવ્યું છે. મને તુરત કહો કે શું છે ?” દાદાભાઈએ કહ્યું કે “જો કે હું તો તમને દરબારમાં હાજરી આપવાનું કહું છું છતાં પણ જો તમારી એ પ્રમાણે કૃપાની ઇચ્છા ન હોય તો એક નિમિત્ત છે અને તે મહારાજી ત્રાસગાળાઈની માંદગીનું. તમે એમ તાર કરો કે મહારાજીને અકાલે બાળકનો જન્મ થયો છે તેથી તેઓ માંદા છે અને બાળકનું મૃત્યુ થવાથી મહારાજીની સ્થિતિ વધારે બગડી છે. અને તેથી મહારાજીને આવી ગંભીર સ્થિતિમાં હોડીને દરબારમાં આવીને માગથી હાજરી આપી શકાશે નહો.”

મહારાજને જાણે પોતાનો ભાર ઓછો થયો હોય એમ તેમણે આ નિમિત્તને સંમતિ આપી. પણ દાદાભાઈને એમણે પૂછ્યું કે “મુખર્જી સરકારે બીજો અશ્ર બેઠક માટે ઉપરિચત કર્યો છે તેનું શું ? આ બાબતમાં હું નમતું આપવા તૈયાર નથી. એથી તે મારી મરફત કરવા માગે છે.” સદર્દ બાબતમાં દાદાભાઈએ મહારાજ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ દર્શાવી. જો કે આવી જાતનું વલણ એ એક પ્રકારનું અભિમાન કહેવાય પરંતુ મહારાજ તેનો વિચાર સ્વમાન અને રાજકર્તા તરીકેના દરજ્જાની દૃષ્ટિએ કરતા હતા. એટલે દાદાભાઈ પણ એમના વિચાર સાથે સંમત થયા કે પચાસ વર્ષ કરતાં વધારે વયોથી જે પ્રથા ચાલી આવી છે તેમાં ફેરફાર કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી. આ સંબંધમાં દાદાભાઈએ મહારાજને કહ્યું કે “આ પ્રથા જેમની તેમ ચાલુ રહે તે માટે આપણે આપણો કેસ સારી રીતે રજુ કરી શકીએ એવું છે. આ માટે હું તમને એક મેગેઝીનના વાઈસરોયને અને બીજા ટિંદી પ્રધાનને મોકલવાનો સલાહ આપું છું.” મહારાજને “તમારા સિવાય

એવું મેમોરીઅલ બીજી કોણ ધડી શકે? તમે આ કામ કરો? ” એમ પૂછ્યું દાદાભાઈએ મેમોરીઅલ તૈયાર કરી દેવાની હા પાડી આ મેમોરીઅલમાં ૧૮૫૭ના બળવા સુધીના વડોદરાની સરખારે સિટિશ સરકારને જે સેવા સમર્પી હતી તેનો તેમજ બળવા વખતે પણ કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર જે મદદ આપી હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

સિટિશ મરકાઝ સાથેના આના સાગ અને વફાદાર સંબંધોને ધ્યાનમાં લઈ વડોદરા રાજ્યનું ઘણી રીતે માન સાચવવામાં આવ્યું હતું, તે પૈકી એક એ હતું કે ગાયકવાડ સરકાર પોતાના દરબારમાં જમણી બાજુ બેઠક લઈ શકે ૧૮૨૦ માં મહિન્ટ રુટાઈ એક્ઝીક્યુટિવ મુખર્ચના ગવર્નર હતા તેણે જ્યાં વડોદરાની મુલાકાત લીધી ત્યારથી બેઠકનો આ હક ગાયકવાડ સરકાર ભોગવતા આવ્યા છે ત્યારથી બધા ગવર્નરોની મુલાકાત વખતે—જેમાં ગવર્નર જનરલ લોર્ડ દલહૌસી અને ડયુક આર્ચ બેડોનમનો પણ સમાવેશ થાય છે—હમેશા સોફા ઉપર જમણી બાજુએ પોતાની બેઠક લીધેલી છે અને જાણે રાજ્યે કાંઈક મોટા ગુન્હો કર્યો હોય તેમ ઘણા જુના વખતથી તે જે હક ભોગવતું આવ્યું છે તે હા અત્યારે આવી રીતે શા માટે છીનવી લેવામાં આવે છે? દાદાભાઈએ ૧૮૫૮ના મહારાણી વિઠ્ઠાલીઆના ઢેરામાંથી નીચેના શબ્દો ટાંક્યા “અમારી માફ જ અમે દેશી ગળ્યોના ગળ્યોના હકો, માન, તેમજ તેમનો મોજો માયવશ્ય અને તેને યોગ્ય માન આપશું ” આ જાહેરાતના વચન ઉપર મહારાજા ગાયકવાડ વિશ્વાસ ગમતા હતા, અતે તેજ પ્રમાણે વાઇસરોયની શુભ નિજાગા એમને વિશ્વાસ હતો.

મુખર્ચ મરકાઝે ગાયકવાડ મરકાઝ તરફના આ લખાણો વાઇસરોયને મોકલાવ્યા તેના ઉત્તરમાં જણાવવામાં આવ્યું કે આ પ્રશ્નો દિલ્લી મરકાઝે નિર્ણય કરી નાખ્યો હોવાથી તે પુન ઉપરિચિત થઈ શકે નહીં દિલ્લી પ્રધાનને જે લખાણ કર્યું હતું તે એને મોકલવામાં ન આવ્યું તેથી દાદાભાઈએ તૈયાર

કરેલું આ બીજી મેમોરીઅલ મહારાજાએ ૧૮૭૩માં સીધું દિલ્લી પ્રધાનને મોકલ્યું પરંતુ આ બાબતનો કાંઈ નિર્ણય આવે તે પહેલાં તે વડોદરામાં એવી ગભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ કે જેમાં મહારાજા પોતે મડોવાગેલા હતા.

દાદાભાઈએ વાઇસરોય ઉપર મોકલનારું અને દિલ્લીપ્રધાન ઉપર મોકલવાનું જે મેમોરીઅલ તૈયાર થયું તે બદલ દાદાભાઈને રૂ ૫૦૦૦૦) આપવા મહારાજાએ આજ્ઞા કરી દાદાભાઈના કામના પ્રમાણમાં આ રકમ જોકે વધારે હતી પણ મહારાજાના મનમાં એમ હતું કે ઇંગ્લેંડમાં પોતાની વતી લાગત ચલાવવામાં દાદાભાઈ જેવો માણસ ઘણો ઉપયોગી થશે છતાં પણ દાદાભાઈએ જે રકમ લેવાની અનિચ્છા દર્શાવી અને કહ્યું કે —

દાદાભાઈ-સરકાર મને માફ કરો, મારી સ્થિતિ ઘણી કઠોડી છે હું દિલ્લિયાનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનના કામ માટે ફ્રી બેથ કરવા નીકળ્યો છું અને તેથી આ એસોસિએશનના નિમિત્ત સિવાય બીજા કોઈ પણ નિમિત્તે હું કાંઈ પણ રકમ લઈ શકું નહીં.

મહારાજા-આ તો માત્ર તમારા કામનું મહેતાણું છે અને મારા મવાદમાં તરિકે તમે જે કામ કર્યું તેનો આ બદલો છે.

દાદાભાઈ-આપ આ પ્રમાણે કહો તે આપને જાણે છે આપની સેવા કરવામાં હું માન સમર્થ છું અને મને તેથી આનંદ થયો છે.

મહારાજા-આર્ય મરકાઝો અને ગંબીર રીતે કહેતા કહ્યું કે—“દાદાભાઈ, એક મેમોરીઅલમાં તમે મારા મોખાને ઉતારી પાડવા જેવું કર્યું છે પણ તમે ખરેખર માફ જે કામ કર્યું છે તેનો બદલો આપવાનો શું મને હા નથી મારે તમારા ઉપકારમાં શા માટે ગ્રહેવું જોઈએ ”

દાદાભાઈ-હું આપની માફી માગુ છું મેં જે કામ કર્યું છે તે મેં મારા દેશ પ્રત્યંતી દુઃખ જાનની છે કારણકે હું મારું છું કે કોઈ ગમને

કોઈ નુકસાન થાય તે મારા દેશને નુકસાન થાય છે.”

મહારાજ-દાદાભાઈ, તમારે વકીલ થવું હતું. પણ જુઓ, જેમ તમે મારા છોકરાઓનાં હિતોની અવગણના કરી શકો નહોં, તેમ તમે જ્યારે આ રકમ સ્વીકારતા નથી ત્યારે હું હુકમ કરું છું કે તમારા છોકરાઓના નામ ઉપર એક ટ્રસ્ટ તરીકે આ રકમ હું તમને આપું છું. હવે આગળ કાંઈ દલીલ થઈ શકશે નહોં.

દાદાભાઈ એ છેવટે મહારાજની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. છતાં પણ તેમના મનને શાંતિ ન હતી. ખરેખર એમને આ ઉગ્રદા બદલો મળ્યો હતો. અને તે આ નજવા કાગ બદલ ! લોકો આ માટે શું માનશે ? દાદાભાઈએ પોતાના મિત્રોની સલાહ લીધી તેમણે સલાહ આપી કે પોતાના છોકરાઓ માટે આ રકમનો સ્વીકાર કરવો એમાં કાંઈ વાંધો નથી. ખરેશદ જ નસરવાનજી કામાએ પણ દાદાભાઈને લખ્યું કે “પોતાના છોકરાઓના નામ ઉપર ટ્રસ્ટ તરીકે જે મુકાબા આવે તેમાં દાદાભાઈ એ વચ્ચે પડવું ન જોઈએ.” ખરેશદ જ શેઠ પોતાના કાગળની સાથે સોરાબજી શાપુરજી બંગાલીનો પણ અભિપ્રાય લખાવી બીડ્યો. છતાં પણ આ રકમનો સ્વીકાર યોગ્ય છે, કે નહોં તે વિશે તો દાદાભાઈ શંકામાં જ રહ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાંના પોતાના મિત્રોની દાદાભાઈએ સલાહ લીધી અને તેઓને સંસ્કૃત રકમનો દાદાભાઈએ સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ વાંધો જેવું નથી, એમ લાગ્યું, પણ કોઈ વાતો કરશે તો, એ ભયે આ એક ખાનગી વાતને જાહેર સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. અને એમ અફવા ફેલાઈ કે અલકવાડ સરકારના એજન્ટ તરીકે મહારાજનો કેસ ઇંગ્લેન્ડમાં લડવાનું દાદાભાઈએ માથે લીધું છે. અને તેઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનને પણ પ્રલોભનમાં નાંખવા માગે છે એટલુંજ નહોં પણ આ એસોસિએશનના ફંડમાં બીજા રાજ્યોએ પણ જે પૈસા ભર્યા હતા તેને પણ આવું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. આથી ઘણા દુઃખિત થઈને પોતાના મનની શાંતિને ખાતર દાદાભાઈને એક જાહેર નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર લાગી.

અને તા. ૬-૮-૧૮૭૩ ને રોજ ભરાયેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની સભામાં તેમણે આ હકીકત જાહેર કરી. એ તારીખના સભાના અહેવાલમાંથી નીચેના ફકરા આપ્યો છે એ ઉપરથી જણાશે કે દાદાભાઈએ પોતાનો ભાર કેવી રીતે હળવો કર્યો હતો.

“હિંદુસ્તાનના રાજ્યોએ આ સભાના ફંડમાં જે ફાળો આપ્યો છે તેને અંગે કાંઈ ગેરસમજણ ઉભી થઈ હોય એમ લાગે છે. એટલા માટે એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે જે રાજ્યોએ આ ફાળામાં નાણાંની રકમ ભરી છે તેઓને કોઈ પણ જાતનાં વચન કે આશા આપવામાં આવેલ નથી. તે રકમ કોઈ પણ શરત કરી સ્વીકારવામાં આવી નથી. તેમજ એવું પણ કાંઈ નથી કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનના પ્રયત્નથી રાજ્યોને કાંઈ અંગત લાભ કરી દેવાનો હોય !” દાદાભાઈએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે “ફાળાની આ રકમો બદલ રાજ્યોની સાથે કોઈ શરતો કરવામાં આવી નથી. પરંતુ આ એસોસિએશનના બીજા સભ્યો જેવી રીતે સભ્યો તરીકે પોતાનું વાર્ષિક લવાજમ ભરે છે અથવા ડોનેશન આપે છે તે રીતે રાજ્યોએ પણ પોતાના દરજ્જાને યોગ્ય જે ફાળો આપ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.” દાદાભાઈ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનમાં જે રથાને હતા તેને અંગે તેમની કંઈકી સ્થિતિ હતી અને તેથી તેમણે પ્રથમથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો કે મહારાજ જે સ્વરૂપમાં (એમના પુત્રો માટે) પૈસા આપતા હતા તે રીતે પણ લેવા યોગ્ય નથી. આ માટે તેમણે પોતાના હિંદી મિત્રો કે જેમને દાદાભાઈ પ્રત્યે માન હતું તેઓની સલાહ લીધી તેમણે પણ કહ્યું કે જ્યારે તમારી પ્રામાણિક અને કોમતી સેવાના બદલામાં આ રકમ આપવામાં આવે છે ત્યારે તે સ્વીકારવામાં કાંઈ વાંધો જેવું નથી. અને તે પણ તમારા પુત્રોના હિત માટે. આમ છતાં પણ દાદાભાઈએ ઇંગ્લાંડના પોતાના મિત્રોને પૂછ્યું અને એમણે પણ, ઉપરના જેવો જ મત દર્શાવ્યો. આથી દાદાભાઈને સંતોષ ન થયો. એસોસિએશનમાં એમનું

સ્થાન એવું હતું કે કોઇના એન્ટ તરીકે એમને ૨-૩ લાખ રૂપિયા મેળવી લેવા મુશ્કેલ ન હતું. પરંતુ આ બનાવ પછી એમણે દૈદ નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાના આરિય પરત્વે લોકોને સહજ પશુ શકા આવે એવું એક પશુ કામ કરવું નહોતું. એટલે ત્યારે આનાં પ્રલોભન તેમને આવતાં ત્યારે તેઓ એકબીજા હઠી દેતા કે દેવ અને દ્રવ્યની સાથે સેવા ચર્ચ શકે નહોતી.

ગાયકવાડ વિરુદ્ધ, એમની ગેરવર્તણૂક અને તેમના વહીવટને લગતા આક્ષેપોની તપાસ કરવા માટે એક કમિશન નીમવાની સાર્વભૌમસત્તાને ફરજ પડી. અને મહારાજા ગાયકવાડને પહેલી વાર વડોદરાનું તંત્ર અવરિયત કરવાની ફરજ પડી. આ કામ તેમની અને તેમના દીવાનોની શક્તિ બહારનું હતું. એટલે નિરાશાભર્યાં વાતાવરણમાં એમની દષ્ટિ દાદા-બાઈ ઉપર પડી. દાદાબાઈને આથી નવાઈ લાગી. વડોદરામાં મહારાજાના આશ્રયે બધા મલો રહેતા હતા. આ મલો શરીરકુસ્તીમાં બધા પ્રવીણ ગણાતા હતા. આ પ્રમાણે મહારાજાના રાજ્ય દરબારમાં જુદીની કુસ્તી કરનારા પશુ (ખટપટી માણસો) હતા. તેઓ વડોદરાના રાજદારી ક્ષેત્રમાં પોતાની કળા અજમાવતા. આ કાળે જુદામલોને દાદાબાઈ પહોંચી શકે એવા હતા કે નહીં તે હવે જોઈએ.

૧૮૭૩ ની વચમાં વડોદરાનું વહીવટ તંત્ર શિથિલ થઈ ગયું હતું. મહારાજા જાણે મૂખ્યોના સર્વગમાં રહેતા હોય એમ લાગતું હતું. મહારાજાનાં માણસો રાજ્યની ખરી રિયલિટી એમને અજાણ્ય રાખતા હતા. અને પોતાને મસ્તકે આકૃતનું જે વાદળ લટકા રહ્યું હતું તેનાં ચિદ્નો જોવાને અને એ તોફાનોનો અવાજ સાંભળવાને મહારાજાને જાણ આપ કાન ન હતા.

મુંબઈના ગવર્નર તરીકે સર ફ્રીક્ષીપ વૂડ હાઉસ આવ્યા કે તુરત મુંબઈ સરકારની બીનદરમિયાનગીરીની નીતિમાં ફેરફાર થયો. ૧૮૦૨ થી અત્યાર સુધી ગાયકવાડને એવી ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે જે પ્રદેશો ઉપર તેઓ આધિપત્ય બોગવતા હતા

તેના આંતરવહીવટમાં બિટિશ સરકાર દખલગીરી નહોતી કરે. આ જો કે ખરૂં હતું પરંતુ તેની સાથે સરકારે એવી પણ આશા રાખી હતી કે રાજ્યના ગંભીર પ્રકારના ગેરવહીવટમાં મહારાજાએ બિટિશ સરકારની સલાહ સાંભળવી જોઈએ. આ ધોરણે લક્ષમાં રાખી કર્નલ ફેરને વડોદરાનો રેસીડેન્ટ નીમવામાં આવ્યો. અને તેને એવી સૂચના કરવામાં આવી કે તેણે મહારાજાને એવી સલાહ આપવી કે રાજ્યમાં જે જુલમ ચાલે છે તેના તુરત અંત લાવવો. મુંબઈ સરકારે હિંદી સરકારને આ સંબંધમાં જે કાગળો લખ્યા હતા તે પૈકી એક કાગળનો શરૂઆતનો ભાગ આ પ્રમાણે હતો.

“આ સાથે સામેલ રાખવામાં આવેલ રેસીડેન્ટના કાગળ માર્ફત અમુક બાબતો અમારી નજીમાં આવી છે. અને જે તે સંબંધી તપાસ કરવામાં આવશે તો રાજ્યમાં બધો જુલમ પ્રવર્તી રહ્યો છે તે સાબીત થશે. રાજ્યના હોદ્દાઓ લેખીને, રાજ્યના અમુક પ્રધાનો અને અધિકારીઓ લાંચ લે છે. રમીઓને લૂંટવામાં આવે છે. તેમને બલાતકારથી લઈ જવામાં આવે છે. એમને ધરની ચુલમડીઓ તરીકે રાખવામાં આવે છે. જૂતકાળનો ઇતિહાસ ફગાઈટકા, જોરજુલમ અને લાંચરૂપવતી ભરેલો છે. જોકે આ બાબતમાં કોઈ વખત થોડી મુદત સુધી નમતું મૂકવામાં આવ્યું હોય તો તે એટલા જ હેતુથી કરી એ પ્રમાણેની જૂની પ્રથાઓ ચાલુ રાખી શકાય.”

રાજ્યના આવા અસાધારણ રામોગામાં મુંબઈ સરકારે, હિંદી સરકાર પાસે રાજ્યના સરસુબાઓને અને તેઓના આસિરદોષને તોફારીમાંથી એકદમ સરખેડ કરવામાં આવે એ જાનની સત્તા રેસીડેન્ટને આપવાની ચૂંટા માટે માગણી કરી હતી. આ અધિકારીઓને સરખેડ કરવાની ખાસ જરૂર હતી કાગળકે મુંબઈ સરકારે રાજ્યના ગેરવહીવટને અંગે તપાસ કરવા તેમજ મહેસુલીઆતાના અંધેરની તપાસ કરવા એક બિટિશ કમીશન નીમવાની માગણી કરી હતી. કમીશન નીમવાની સત્તા મુંબઈ સરકારને

આપવામાં આવી. અને દિંદી સરકારના કમીશન નીમવાનાં હુકમનો અમલ મોકુફ રહે એવી મહદ્દારાવે વિનંતિ કરી અને કહ્યું કે “મારા રાજ્ય વહીવટમાં દરમિયાનગીરી થઈ કરતાં, આવું કમીશન નીમાવાથી માફ વધારે અપમાન થશે.” આના જવાબમાં મહદ્દારાવને કહેવામાં આવ્યું કે “કમીશન નીમવાની પાછળ સરકારનો જ હેતુ છે તેની જરૂરીઆત એટલી બધી છે કે કમીશનને જો ફરજ અદા કરવાની છે તેને અંગેની કાર્યવાહી કમીશને તત્કાળ શરૂ કરી દેવી જોઈએ.”

સ્પષ્ટ છે, કે ઉપરના પ્રતિઉત્તરનો ખનિ મહારાજ માટે અનિષ્ટનો સૂચક હતો. મહારાજ એકદમ ઠંડાગાર બની ગયા. અને કોઈક સારા, સ્વતંત્ર તથા હોશિઆર દીવાનની હવે રાજ્યમાં જરૂર છે એમ એમને લાગવા માંડ્યું. આ માટે દાદાભાઈને લખવામાં આવ્યું. દાદા ભાઈનું નામ પ્રથમ પણ મહારાજને સૂચવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ નસરવાનજી કામાએ આ બાબત વિષે દાદાભાઈને લખ્યું હતું કે “મહદ્દારાવ ગાયકવાડે પ્રતિષ્ઠિત માણસો સાથે વાત કરી હતી. અને તમારા વિષે તેઓને ઉચ્ચમત છે. તેઓ માને છે કે તમે જો રાજ્યના દીવાન થાઓ તો તે ઉભયને પરસ્પર લાભમદ છે. એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ અરકાર સાથેના વડોદરા રાજ્યના મૈત્રી સંબંધો બાંધવામાં તમે સહાયબૂત થઈ પડશો.” મહદ્દારાવનું રાજ્ય-સિંહાસન અત્યારે ડગમગ થઈ રહ્યું હતું. આ રીતે છેક છેલ્લી ઘડીએ દાદાભાઈને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું તેથી દાદાભાઈના મનમાં, દીવાનની જગ્યા સ્વીકારવી કે કેમ તે વિષે સંકટપ વિકટપ થવા લાગ્યા. આમ થવાનું કારણ એમને પોતાને કોઈ બચ હતો એવું ન હતું પરંતુ જો આવી મોટી જગ્યા સ્વીકારવામાં આવશે તો લોકો એમને કહેશે કે દાદાભાઈ બહુ મહત્વાકાંક્ષી છે, એ હતું. દાદાભાઈએ વિલયતમાં સર બાર્ટલી ફીસર, સર ઇરસ્કીન પેરીની સલાહ લીધી. સર બાર્ટલીએ તો એમને કહ્યું કે “તમે વડોદરાના દીવાનનો હોદ્દો સ્વીકારવાથી એક ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય

હાય થરશે.” દાદાભાઈએ સર ઇરસ્કીનના અભિ-પ્રાયની રાહ જોઈ. દરમિયાન મુંબઈથી એવી ખબર આવ્યા કે પોતે દીવાન નીમાય તે વિરૂદ્ધ અમુક માણસો ન્યુસપેપરો દ્વારા ખૂબ ખટખટ ચલાવી રહ્યા છે. મહારાજના અંગત માણસો તો દાદાભાઈની નીમણૂકનો વિરોધ કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ રેસીડેન્ટનો પણ આ નીમણૂક માટે વિરોધ હતો. મુંબઈ જ બ્રિટિશ રેસીડેન્ટની સર્વ સત્તાધીશ જેવી હતી. એટલે મહારાજએ પગલું કસેલા દીવાનનો સ્વીકાર કરવો કે નહીં તે તેની મજાની વાત હતી. દાદાભાઈની દીવાન નરીની પર્મગીની મામે કનલ ફેરને એટલો બારે વિરોધ હતો કે પેપરોમાં પણ એવા અહેવાલો આવ્યા હતા કે દાદાભાઈની નીમણૂકને બ્રિટિશ સરકાર કબૂલ નહીં ગણે ૧૮૭૭ના ૩૧મી ઓક્ટોબરના “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના અંકમાં “ઈન્ડુ પ્રકાશ” માથી નીચેની મતલબનું લખાણ લઈ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. “અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે દાદાભાઈ દીવાનપદે આવે તે સારો કનલ ફેરને વિરોધ નહીં. અને દાદાભાઈને મહારાજાએ દીવાન તરીકે બોલાવ્યા છે તેથી કનલ ફેર મહારાજા ઉપર પણ ગુસ્સે થયા છે. અને અમને ખબર મળ્યા છે તે મુજબ એણે મહારાજાને ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે દાદાભાઈને તે વડોદરામાં હાબલ થવા નહીં દે. અને જો અહેવાલ ખરો હોય તો તેણે આ બાબત પરત્વે મુંબઈ સરકારને પણ લખ્યું છે.” આ સંબંધી ટીકા કરતાં “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના તંત્રીએ લખ્યું હતું કે “આ બધું મયોગવશાત છે, છતાં પણ આ પ્રશ્ન પરત્વે રેસીડેન્ટની એવી કફોડી સ્થિતિ જણાવવામાં આવે છે, કે ઉપરાંત હકીકતમાં શું ખરૂં છે તે તપાસવું જોઈએ. ઉપરની હકીકત ખરી છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તેના ઉપર માત્ર એટલી જ ટીકા કરવી બસ છે કે હાલના બનાવોના બારમી એક બહાદુર રાજદ્વારી વ્યક્તિએ પોતાના મનનું સમતોલપણ ગુમાવ્યું છે.”

પોતાની સત્તાના ક્ષેત્ર બહાર જનાર એક રાજદ્વારી અધિકારીને માટે આવી મખત લાગ્યા યોગ્ય હતી.

આ છાપાએ, દાદાભાઈની મલાહ મદદારરાવ લેવા માગે છે તેને આવકારપ્રદ લેખી હતી દાદાભાઈના રાજદ્વારી વિચારો માથે આ છાપુ સમત ન હતુ છતાં દાદાભાઈ મહાન્ મિદ્ધાતનાદી અને કુશળ ગજદ્વારી પુરૂષ છે, એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો દાદાભાઈના વિરાધીઓ તેમની આ નીમણુક વિરૂદ્ધ એવુ પ્રચારકામ કરી ગયા હતા કે 'દાદાભાઈને એવો શુ વહીવટી અનુભવ છે કે જેને માટે તેઓ અભિમાન ધરાવી શકે ? શુ મદારાગ્નતા મનમાં એવો તુફો આવ્યો કે દાદાભાઈની વ્હાઈટ હોલમાં લાગવગ પહોચ્યો એટલા માટે એમણે છ હજાર માઇન દૂર સલાહકાર મેળવવા નજર દોડાવી ?' કેટલાક ટીકાકારો એમ પણ કહેતા હતા કે "ગજદ્વારી અળવળ કુનાર અંકિત દીનાનપદને માટે શુ યોગ્ય હોઈ શકે ?" તા ૧૨-૧-૧૮૭૪ને રોજ મોરારાજ સાપુરજી બ્રાહ્મીએ દાદાભાઈને લખેલા એક પત્રમાં એક બ્રિટિશ સોવીસોયન અધિકારીનું નામ જણાવ્યુ હતુ, અને તેના વિષે તેઓને એમ માનવાના કારણ મળ્યા હતા કે દાદાભાઈની નીમણુક વિરૂદ્ધ "એન્મે એજેટ" મા તેણે પત્રો લખ્યા હતા. અને વિશેષમાં સોગાનજી શેઠે લખ્યુ હતું કે "કદાચ તેઓ દાદાભાઈ ઉપર વડોદરામાં આજ ગણે."

ઈન્દોડમાં ત્યારે દાદાભાઈએ માલબુ કે વડો દગમાં અને તેનો બદલો પોતાની વિરૂદ્ધ તોફાન ચાલી ગયું છે ત્યારે તેમણે એ બધી હકીકત સર ઇસ્ટર્લેન્ડને જણાવી જેથી સર ઇસ્ટર્લેન્ડ દાદાભાઈને યોગ્ય સલાહ આપ્યા પહેલાં બધા દરિયાબિંદુનો વિચાર કરે પરંતુ સર ઇસ્ટર્લેન્ડ જવાબથી મમત્ર પગિચિતિ દેવાઈ ગઈ તેણે દાદાભાઈને પત્ર લખી જણાવ્યુ કે

"તમે વડોદરાના દીવાન તરીકે જાઓ છો, તે સામે વિરોધ કંઈવામાં આવે છે એ સામગ્રીને મને ઘણી દિવસોથી ચર્ચ છે તમાગ અગત દિનની ખાનગી તો મેં તમને દીવાનપદાને અચ્ચોગ દગવાનુ વખ્યુ હોત. ખબુ દુધાઈ છુ કે માગ વહીવટ માટે ગાવકવા: તેમજ બિટિશના દિત માટે તમાગ કગતા

બીજે ક્રેષ્ટ માણમ પસદ ન થઇ શક્યો હોત. ટપાલના કાગળો નીકળી જાય તે પહેલાં તમારા પત્રનો જવાબ આપી શકુ એટલા માટે આ કાગળ ઘણી ઉતાવળમાં તમને વખુ છુ વિશેષમાં મર બાઈવો સાથે પણ મેં વાત કરી જોઈ છે, અને અને બને પરસ્પર સમત થયાં છીએ "

આ કાગળથી દાદાભાઈને જે હોમતની જરૂર હતી તે હોમત આવી ગઇ સમગ્ર પરિસ્થિતિનો એમને ખ્યાલ આની શક્યો એમને લાગ્યુ કે બ્રિટિશ દ્વિત્વ ઉચ્ચ નૈતિક બળવાળા અને ઉચ્ચ કેળવણી લોધી હોય એવા માણસોને તક આપવી જોઈએ, જેથી તેઓ મારો વહીવટ ચલાવવામાં ઉપયોગી થાય અને બ્યારે આવી તક તેઓને એક દેશી રાજ્યમાં મળતી હોય ત્યારે તેમણે શા માટે ના પાડવી ? જો કે એક વર્ગ તરીકે ગાળાઓ અગિયાર મનના ગણાય છે છતાં દાદાભાઈના વખતમાં તો વિશેષ અચિર હશે, એટલે એક સવારે ઉઠીને મદદારરાવ પોતાને નીચે પ્રમાણે કહે તો કાઈ આશ્ચર્ય નહોં એમ દાદાભાઈને લાગ્યુ અને તે એ રીતે કે -

"બહાલા દાદાભાઈ સાહેબ, તમારી દીવાનગીરીમાં હું એક ઉપયોગી પાઠ શીખ્યો અને તે એ કે મગાનશીવ માણસો જ ભેગા રહી શકે તમે તો નવુ સર્જ અને પૃથ્વી બનાવવાના ઉત્સાહમાં એટલા બધા ઉચે જતા રહ્યા છો કે હું તમારી પાછળ રહી જઈ છુ અને તમારી પ્રગતિની વચ્ચે આવુ છુ તથા તમાગ માર્ગમાં અવરોધ કરૂં છુ એટલે સાગમાં સારો માર્ગ તો એ છે કે આ દુખમ્ય જગતમાં મને એમનો એમ રહેવા દો માગ માળા નાના સાહેબ દીવાન તરીકે જો રહેરો તો અમે બને માથે ચાવી શમ્યુ તમે એમને એમ ઉચે ને ઉચે ઉડ્યા કરો આ તમાગે લાગ જવાનો પેસેજ."

આ સ્થિતિ માટે દાદાભાઈ તૈયાર હતા તેઓ એમ પણ જણના હતા કે વડોદરામાં લાગ્યે જ કાઈ એવો દીવાન આગા હશે કે જેને મદદારાગની મોંઝાથી કે બ્રિટિશ મગમની મોંઝાથી થોડુ જુ

ન પડ્યું હોય ! તેઓ બરાબર જાણતા હતા કે આ અને આની બીજી કેટલીક બાબતો એવી છે કે એના વિચાર કરતાં દાદાભાઈ, વડોદરા જ્યાંનું ઈશ્ટ ન ગણે પરંતુ તેમના મનનું ધ્યેય એક જ હતું. અને તે એ કે વડોદરામાં સુવ્યવસ્થિત તત્ત્વ રચપાલ અર્થાત મુરોબી રચાવવાના કાર્યમાં પોતે કાંઈક અંશે પણ મદદરૂપ થઈ પડે, એટલા માટે એમને આમંત્રણ હતું. એમને લાગ્યું કે આ કાર્ય કરવામાં માત્ર મહારાજનો વિશ્વાસ અને સહકાર જરૂરનો છે. જ્યાં

સુધી આ બે વસ્તુઓ એમને મળ્યા કરશે ત્યાં સુધી તેઓ વડોદરા અને વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિ માટે પોતાનાથી બનતું બધું કરશે. પરંતુ જ્યારે તેઓ મહારાજનો વિશ્વાસ અને સહકાર ખોઈ બેસશે ત્યારે એક મિનિટ પણ વડોદરામાં ઉભા નહીં રહે. અર્થાત્ બરાબર કે સારા માટે પણ દાદાભાઈએ એકદમ નિશ્ચય કરી નાંખ્યો અને વડોદરા જવા રવાના થયા. (અપૂર્ણ)

એક દષ્ટાંત

(મળેલું)

(ખાસ કરીને રજવાડાંઓમાં અમલદારોની નીમણૂકો કરવામાં આવે છે ત્યારે દ્રણી વખત વર્ગને લોધે કે નરેશોના અમુક અમુક વિાચના ચોખને લોધે, તેમજ અન્ય કારણે લાયકની, લાયક જગ્યાએ નીમણૂકો થઈ શકતી નથી. અને કુપારે દાન જેવું યાચ છે. અને ધણી વખત પોતાનામાં ધોમ્મતા ન હોય એવા લોકોને સારી જગ્યા મળે પોતે લાયક છે એવી બ્રાન્તિ રહ્યા કરે એમ પણ બનવું જોવામાં આવે છે. આનો અર્થ એમ નથી કે હુમેશા અધોગમ્ય લોકોથી જ જગ્યાઓ પૂરવામાં આવે છે અથવા જેઓને સારી જગ્યા નથી મળી શકતી તે બધા તે જગ્યા માટે અધોગમ્ય જ હોય છે. આ નીચે અમેરીકાના પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લીંકનના સમયની એ દષ્ટાંતવાર્તા લખવામાં આવેલી છે તે તો ફક્ત રમુજની સાથે આવી બાબતોમાં યોધ મળે તે હેતુથી જેવી સાકળી છે, તેવી લખવામાં આવી છે.)

અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લીંકન પાસે એક બર્ક નામનો નોકર હતો. ધણો વફાદાર નોકર, લીંકનની સેવા કરતો એ જ પોતાનો ધર્મ માનતો અને કોઈ પણ જાતના પુરસ્કાર વિના એ જ કાર્યમાં મગ્નો રહેતો. એના જીવનની જાણે એ જ એક માત્ર સિદ્ધિ હતી. અને એની સાધનામાં પૂરા પદર વર્ષથી એ એક ધુનિ માણસની જેમ મગ્નો રહ્યા હતા. છતાંય મનુષ્યસ્વભાવને મદજ એવી એકાદ રાગની લાગણી તેના અંદરમાં બેઠે બેઠે પ્રગમી રહી હતી. પુરસ્કાર પામવાની લેશ પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ એક વસ્તુનો મોહ તો એને જરૂર હતો અને તે એ કે કોઈ ધન્ય પળે લીંકનની કૃપાદષ્ટિ તેના ઉપર ઉતરે, ત્યારે એક વસ્તુ માગી લેવી. એક નાની સરખી નોકરી. રાજસત્તાના એક નાના એવા

અંગતૂત યવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા, ધણું મથન કર્યા છતાં પણ તે દબાવી શકતો ન હતો.

અને એક દિવસ એ ધન્ય ધડી આવી પહોંચી. લીંકન તેની સેવાથી ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો હતો. એણે એ પ્રસન્નતા બર્ક પાસે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી. પોતાના લાગ્યતું જાણે પાંદડું એકાએક ખસી ગયું હોય એમ બર્ક પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો. તેની સાધનાનું ફળ મેળવવાનો મહામૂહો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો. તે નતમુખે લીંકનના પગમાં ઢળી પડ્યો અને એની કદમખોસી કરતો બોલ્યો: “ને આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા જ હો તો—”

“તે” લીંકને તેને બોલો કર્યો અને બર્કની ઇચ્છા જાણવા તેના મુખ સામું જોઈ રહ્યો.

“તો મને એક નાની સરખી નોકરી.....”

તે આગળ બોલી શક્યો નહોતો

“નોકરી !” લોકન ક્યાંય સુધી બંકની માથુ મીટ માંડી ગયો બંકને એમ થઈ આવ્યું કે જાણે પોતે મદદ અપગ્રહ કર્યો છે તેની નજર પૃથ્વીના હૃદયમાં પ્રવેશવા મથી ગઈ હતી.

છેવટે લોકન બોલ્યો: “નોકરી ! નોકરી તો હું આપી શકું એમ મને લાગતું નથી— પરંતુ તે મારી જે પ્રકારે સેવા કરી છે તેના બદલા તરીકે હું તને એક વાત કહું. જે સાબળવી હોય તો !”

‘હાલે’ બંકને થયું કે વાત માલગજવાથી તેને ખાસ ગેરલાભ તો હતો જ નહોતો

“અગાઉ મોગજ જમાનામાં એક બાદશાહ યજ્ઞ ગયો, એને શિકાગતો બહુ ચોખ્ખો હતો. ગતિ દિવસ શિકાગતી જ વાનનું ગટલું શિકાગતી વાત સિવાયની ખીણ બધી બાબતો એને ગોણું લાગતી, એટલે ગત્યકાળમાં પશુ વજીર કહે તેમજ અવાવતો શિકાગતો આ અતિથય ગોખને લીધે એણે ગત્યમાં એક દહીમતી જગ્યા કાઢેલી અને એ જગ્યાનું મહત્વ એટલું બધું ગણેલું કે દુબાગમાં પહેલી ખુશી આ દહીમતી પડે જે કે દહીમતે કામ કરવાનું તો એટલું જ હતું કે આકાશના તારાઓ, ગમય, વગેરે બેઠને અને ગણિત કરીને બાદશાહને બેઠ આપવું કે વગમાદ ક્યાં આપવાનો છે જે વગમાદ નથી આવવાનો એમ નીકળે તો બાદશાહની મવારી શિકારે જાય અને આવવાનો છે એમ નીકળે તો ન જાય આ પ્રગણે કમ આવનાં, તેમાં એક દિવસ બાદશાહને શિકારે જવાનું મન થઈ આવ્યું અને જોય જોગવવા માટે દહીમતે બોલાવ્યા દહીમ માહેબ દુરતજ દાજર થયા અને આકાશમાંના મહેલ તથા ગમય વગેરે બેઠને ગણિત કરી, કહ્યું કે, “બાદશાહ મવામતની મવારી ખુશીથી શિકારે પધારે, કારણ કે એક મલીના દિવસ સુધી વગમાદ આવે એવો મોગ નથી એમ માગ ગણિતમાંથી નીકળે છે.” બાદશાહ તો આ માલગી બહુ જ ખુશી થયા અને તરત જ શિકાર પાટીને તૈયાર કરાવી, શિકારે

ઉપડી ગયા ગામનું પાદર વટાવી, આગ પાચ ગાઉ દૂર સવારી જગ્યા આવી હતો ત્યાં મવારીએ એ ગામના એક કુંભારે બેઠાં.

આ કુંભાર પોતાના ગધેડા સાથે માગ લેવા ગયો હતો ત્યાં વગમાદ તૂટી પડ્યો એવી દહેશત લાગવાથી પોતાના અને પોતાના માલના રક્ષણ માટે ઉતાવળી આવે પોતાના ઘર ભેગો થવા જતો હતો પણ તેણે જગ્યા બાદશાહ સનામતની શિકાર સવારી બેઠાં ત્યારે એ મવારીના લોકોને વરસાદથી હેરાન થવાની ધારતો નહીં હોય એમ તેને લાગ્યું કુંભારને તો વગમાદ આવવાનો જ છે એવી મનમાં ખાતરી હતી એટલે તેણે સવારીના કાઈ માણસ બેઠે વાત શરૂ કરી.

“આ ગમાલો ક્યા જનાનો છે ?”

“શિકારે”

“આટલી ઘોડા વખત માટે આવેલો સગમ કમ ગણ્યો હશે ?”

“બાદશાહ મવામત એક મહિના સુધી શિકારે જોવાના છે માટે”

“તો મારું ગમીયનું કહેવું માનો અને દગળા જ પાછા ફરો કેમકે અગધી ક્યાકમાં વગમાદ તૂટી પડ્યો અને તમે બધા હેરાન થઈ જશો”

“કુંભાર કેને કહે ! તને ખબર નથી કે ખુદ મોટા દહીમ માહેબે ગણતી કરીને કહ્યું છે કે એક મહિના સુધી વગમાદ થવાનો નથી આમય સામે જે તેમાં એકેય વાળું નથી માટે તારે પશુ પાછું આવવું હોય તો આવ”

“માફ કરો મહેરબાન, વગમાદ ન આવે તો કાઈ નહીં પણ જે આવે તો માગ માલનું શ થાય એ દહેશત મને મોટી છે, માટે હું ગત વાંચિ” એમ કહી તે પોતાને રસ્તે પડ્યો

એનેકાં એવો બંકો કે બાદશાહની મવારી જ્યાં મગજ એ મગજ દૂર પગેલી નહીં ત્યાં તો આમય વાંચાથી મોગજ ગયું, પવન મુમરાટથી કુંભાર વાગ્યો, ગાલતીજ થવા વાગી અને તોફાન સાથે મૂશલકા વગમાદ તૂટી પડ્યો. માણસો બધા

વરસાદની દહેરાત વિના નીડળા હતા એટલે તેમને વરસાદથી ઘણી હેગનગતી ચર્ષ અને બાદશાહને શિકાગતે મોકલે ચાલ્યો જવાથી ઘણુંજ ગુસ્સો અઘ્યો અને તે બધા ગુસ્સો બાદશાહે હકીમ ઉપર ઠાન્યો.

મહેશ્વમા આવતા જ બાદશાહે હકીમને બોલાવ્યા અને હકીમ આવ્યા તેવું જ કહ્યું “શુ તમે જોય નોઈ દીવો ? એક મહીનો તો ઘેર ગયો પણ આ તો એક એ ક પાકમા જ વરસાદ તૂરી પડ્યો, અમે બધા તમારા જોખને ભરોસે નીડળા અને હેરાન ચર્ષ ગયા તમારો તે બામતમા શો ખુલાવો છે ?”

હકીમે નમ્રતાથી હુકમ આપ્યો કે, જલાપનાદ મેં આપને જે કહ્યું હતું તે આકાશના તાગએ ગેરે ઉપરથી ગણિત કરીને જે દેખાયુ તે કહ્યું હતું પણ વરસાદનું આવતું ન આવતું તે ખુદાના હાથમા છે હું કાઈ ખુદા નથી જો જ્ઞાનનું ગહેલું બધું માયુ જ પડતું હોય તો જ્ઞાનને જ લોકો ખુદા કહે ખુદાને ખુદા ન કહે.”

આ વાતથી બાદશાહનો ગુસ્સો કાંઈક નરગ પડ્યો પરન્તુ આવે વખતે વણીવાર બને છે, તેમ બાદશાહના કાઈ પાગલાને તેમની આગળ કુલાગના મળવાની અને તેણે વરસાદની આગલી કરેલી હોવાની વાત કરી એટલે બાદશાહનો ગુસ્સો ઝાગ વધી ગયો તેમણે હકીમને તરત બગતરફ કર્યો અને તેની જગ્યાએ નવી નીમણુક મરાના હેતુથી કુભારને બોલાવી હકીમની જગ્યા તેને આપી

જ્યારે કુભારને માલુમ પડ્યું કે કયા કાગલે તેને આ જગ્યા મળી છે અને તેને શુ કામ કરવાનું છે ત્યારે તેણે બાદશાહને અરજ ગુજારી કે, જાં નવાજ ! હું વરગાદની બામતમા કાઠ જ જાણતો નથી તેમ માગ બાપદાદાઓ પણ એવી ઇર્ષા વિદ્યા બણ્યા નહોતા ” બાદશાહને આથી કુતૂહલ ઉત્પન્ન અને પોતાની સવારી નીકળતી વખતે વરસાદ આવશે તેવી આમાહો તે શી રીત કરી શક્યો તેનો ખુલાસો પૂઝ્યો કુભારે ઉત્તર આપ્યો કે “ગરીમ પગવગ અમે

ઘણા વર્ષોથી જોતા આવ્યા છીએ કે વરસાદ આવવાનો હોય છે ત્યારે મારો ગધેડો તેના કાન નીચા નમાવી દે છે, તેમજ જ્યારે તે તેના કાન એ પ્રમાણે નીચા કરે છે ત્યારે થોડા વખતમા વરસાદ જરૂર આવે છે એમ અમારો અનુભવ છે જ્યારે આપ નામદારની સવારી નીકળી તે વખતે પણ મારો ગધેડાએ કાન નીચા કરેલા તે ઉપરથી વરસાદ આવશે એમ મેં કહ્યું હતું ”

બાદશાહને આથી અજમખો અને આનંદ થયો તેને લાગ્યું કે હકીમની જગ્યાએ તો જે હવામાનની આગાહી બગમગ કરી શકે એવાની જ નીમણુક થવી જોઈ એ એટલે તેમણે હકીમની ખાતી પડેલી એ ગહનની જગ્યા ઉપર કુભારને બદલે ગધેડાની નિમણુક કરી.

વિંતને બર્કને કહ્યું કે જ આ વાર્તા અહીં પૂરી થાય છે, હકીમની પહેલી ખુરસી ઉપર બાદશાહના દરગામ્મા એ ગધેડો શી રીતે જોડો, અને તેની એ નીમણુક દરમીઆન તેણે ઇટલીવાગ કાન નીચા કર્યા એ ઇતિહાસ લખાવ્યો નથી તેમજ બાદશાહે હકીમને બગતરફ કર્યો અને તેની જગ્યાએ ગધેડાને નીચે તો મારે ર્થુ કે નહીં અથવા તે બાદશાહને માજે તેવું રત્ન કે નર્તો તેની ચર્ચા કાઠ ફિફસુદે કરી નથી તે તો જેમ બનવાનું હતું તેમ બન્યું પણ એ પ્રખ્યાત નિમણુક પછી દુનિયાના ગાજોમા ગહેતા દરેક ગધેડાને એમ થતા માડ્યું કે મહતરની જગ્યાઓ તો કેવળ તેમને જ મળી નોઈએ અને આવી રીતે આગાહિના દાખલા ઉપરથી કાઠ કાઈ જગ્યાઓએ ગધેડાઓની નીમણુક થઈ છે તેની હું ના પાડી શકતો નથી, પરન્તુ એ લોકોની કોટિમા વને મૂકવાનું મને મન થતું નથી એટલે તારે હું કાઈ કરી શકુ એમ નથી ”

આનો ઉત્તર બર્કે શો વાળ્યો અથવા ત્યારપછી બર્કનું શુ થયું તે જાણવામા નથી એટલે અમે તે લખવામા આવેલ નથી

ઈતિ બલમ્

પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીની

વસુલાત ખાતાના અધિકારી તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત.

[ગતાંક પૃ. ૧૩૨ થી]

તલામ્મમાં બીજે દિવસે તા. ૧૪ મીની સવારે થાણા કચેરીની તપાસણી શરૂ કરવામાં આવી હતી. કચેરીમાં, મહુવાવાળા રણછોડદાસ ગાંધી કે જેઓ ભાવનગર ગ્રંથપરિપદના પ્રમુખ હતા. તેઓ મળવા પધાર્યા હતા. વળતે દિવસે એમની આ મુલાકાતનો અહેવાલ વર્તમાનપત્રોમાં પણ પ્રકટ થયો હતો. થાણાની કચેરીનું તુમારી કામ તપાસી તળામ્મના વહોરાઓની મરજીને અંગે પ્રશ્નણ ઉપરિચત થયેલું હોવાથી સદરહુ મરજીદ જોવા ગયા હતા. અને મરીદમાં બધે કર્યા હતા.

કચેરીના કામકાજ દરમિયાન ત્યાંના કારકુનો પ્રીવીડન્ટ ફંડની યોજનાની અને પોતાના પગારનો રકેડ વધારવાની માગણી કરવા આવ્યા હતા. એમને કહ્યું હતું કે “જે લોકો અરજો કરે તેનો હું વિચાર કરીશ, એમ કહેવાનો મારો સ્વભાવ નથી. પરંતુ શક્ય હોય એવું હું તુરત જ કરી નાંખું છું. પરંતુ અત્યારે તો હું ખેડૂતોના કામ માટે નીકળ્યો છું. એટલે બીજી વખત ત્યારે આવું ત્યારે તમે મને મળજો.”

તળામ્મ કચેરીની તપાસણી દરમિયાન તેમજ ગામનું મહાજન કચેરીમાં મળવા આવ્યું ત્યારે કેટલાક સ્થાનિક પ્રજોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

(૧) લુવાનસિંહજી વાળાં મા સાહેબના દેવળીયા અને ઘાટડવાળો બન્ને ગામોના ખેડૂતોના કરજનું નિવારણ કરવાની તેઓની માગણી ઉપરથી પ્રબંધ કરવાનું ફરાવવામાં આવ્યું અને તેનો નિકાલ આ મહાક્ષમાં જેમણે કામ કર્યું હોય તેમની પાસે કામ

કરાવવો નેઈએ. થાણાદારે એક ગામનું પત્રક કર્યું છે બીજાનું બાકી છે તે તુરત કરાવી નાંખવાનું કહેવામાં આવ્યું સત્તાણની સાલમાં એ ગામ રાજ્યમાં લાવ્યાં છે.

(૨) આમ્ય પંચાયતના વહીવટમાં બહારનાં ગાણુસો આવી દબલગીરી કરે છે એ સમ્બંધમાં કહેવામાં આવતાં, “આમ્ય પંચાયત જો બહારના માણુસોની સલાહથી તોફાની પ્રવૃત્તિ કરે તો તે ગામમાં આમ્ય પંચાયત બંધ કરી, તે જ ગામનો એક થાણુદાર નીમવો. એટલે ગામના લોકો સમજ જશે. એ ચાર થાણુદારો આ રીતે નીમવાથી દર-બારને ખોટ નહોં આવે પરંતુ દાખલો સારો ખેતી જશે.

(૩) જો લોકોને લાગતું હોય કે જમીનનું મહેસુલ વધારે પડતું છે તો જેમને તે પ્રમાણે લાગે તેમણે પોતાની જમીનનાં રાજનામાં આપી દેવાં એ યોગ્ય છે.

(૪) ખેડૂતોના કરજ સંગ્રહી દરેક વહીવટદારે કેટલી કાળજી રાખવી જોઈએ તે સમ્બંધી સૂચના આપતાં એમણે કહ્યું કે “કરજ નિવારણની મારી યોજના એવો છે. કે જે તે અમલમાં આવે તો ગામડાંઓ બહારની ખોટી દબલગીરીથી મુક્ત રહે. બન્ને આમિરટટા અને વહીવટદારોએ એ અમલમાં મુકવા જેવી છે. છતાં જે તે અસાધ્ય હોય તો તમારે મને કહેવું કે જેથી આખો દિલ્લિસ્તાન ખાડામાં ન પડે. હું બધાને કદોશ કે યોજના પ્રમાણે મેં કામ કર્યું છે પણ ખેડૂતોનું માનસ એવું છે, કે જે સુધરી શકે

એવું નથી. માટે મારા આ ઉપાય સિવાય તમારે બીજા ઉપાયો કરવા, હોય તો કરજો. પણ આ ઉપાય તો નિષ્ફળ ગયો છે. આ સવાલ આખા દેશનો છે અને તેમાં દેશનું હિત છે.

(૫) જમીન વેચાણના કેસોમાં વસુલાતીખાતું જમીન વેચવાનો હક આપે છે. અને તેને અંગે વેચાણની બધી ક્રિયા થાય છે. પરંતુ વેચાણનું નક્કી થઈ ગયા પછી ફેટલીક વખત વેચનાર છેવટે ફરી એસે છે, વેચનારે રૂપિયા પણ લઈ લીધા હોય છે, પરંતુ લેનારને જમીનનો કપ્પળો આપવાની રેવન્યુ ખાતાને કાંઈ સત્તા નથી. આ મંબંધી કાર્ડ રસ્તો કાઢવાની જરૂર છે. વસુલાતી અને ન્યાયખાતાએ મળી કાંઈક રસ્તો કાઢવાની મહુમ્મે સૂચના કરી હતી.

(૧) ઉધડ સલામતીની બાબતની ચર્ચા કરતાં એવી મતલબનું કહ્યું કે “દર દસ વરસે દસ ટકા વધારીને પૂરા દર સુધી ઉધડ સલામતીની રકમ લઈ જવા ફાંસીલોતો દરાવ છે. ઉધડ સલામતી વાળાઓને જો નોકરી કરવી હોય તો પૂરા દરના બાર આના ભરે તો તેમને નોકરીમાંથી મુક્ત રાખવા. પણ જો તેઓને નોકરીમાં રહેવું હોય તો એમને અમુક ટકા આપવા જોઈએ. એટલે કે પહેલાં જેટલા ટકા ભરતા. હોય તે પ્રમાણમાં જ અત્યારે પૂરા વધેલા દરના ટકા એમની પાસેથી લેવા જોઈએ.” આ પ્રમાણે આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી સાહેબને રિપોર્ટ કરવાની સૂચના પણ આપવામાં આવી.

ઉપરની બાબતો સિવાય (૧) રવાનગી જગત સંબંધી, (૨) ધી ઉપરની જગતને લીધે તળાવ બંદરનો વેપાર વણસી અને ઘોઘા બંદરે ગયો છે તે સંબંધી, (૩) રમશાનની સડક સુધારવા સંબંધી, (૪) પાંચખાનાઓ બંધાવવા સંબંધી (૫) ભાવનગરના બંદરે ધીના વેપારની સ્થિતિનો તપાસ કરવા સંબંધી (૬) તળાવ અમુનિ. વહીવટ ગામના લોકોને સુખત કરી દેવા સંબંધી (દરબાર અપારે ઉઝે દગર આપે છે તેને બદલે ૧૦ દગર આપે) લોકોએ કહ્યું કે અત્યારે ઉઝે દગરનું અજેટ છે તે પૂરા ખર્ચાતા નથી

માટે એ સંબંધી તપાસ કરવી જોઈએ (૭) સાર્વજનિક ધર્મશાળામાં પ્લાન પ્રમાણે ગોઠવણ કરી દેવા સંબંધી વગેરે બાબતોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

તળાવની બપોરના નીકળી ભાવનગર તા. ૧૫-૧-૩૮ને રાજ સાંજના ૫-૩૦ જસોનાથ મહા-દેવમાં સ્વરૂપરાણી નહેરના અવસાનને અંગે શોક સભા હતી, તેમાં મહુમ્મે પ્રમુખ સ્થાન લેવાનો નગર શેઠ વગેરેનો આગ્રહ હતો એટલે આવવાનું થયું હતું. અને ખૂબ નયની તબિયત છતાં પોતે તળાવની થોડા કલાક આવી જવાની હા પાડી હતી. આ સભામાં પટ્ટણીજીએ ૨૫૦ સ્વરૂપરાણીના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે:—

“આપણામાં વિચાર લાગણીની બે શક્તિ છે. આજનો વિષય મગજનો નથી પણ લાગણીનો છે. અને જોને લાગણી થાય તે ઝાઝું બોલી શકતો નથી. આ પ્રસંગ એવો છે કે હિંદુસ્તાનનું કોઈ માણસ એવું નહીં હોય કે જોને આ બનાવની લાગણી થયા વગર નહીં રહી હોય! પછી તે ગમે તેવી જ્ઞાતિનો હોય. હિંદુસ્તાનમાંથી દેવ જેવા પુરુષો અને દેવી જેવી સ્ત્રીઓ ચાલી ગય છે. અને આવાં મનુષ્યો દેશમાંથી ચાલ્યા જવાથી મને બે વિચારો આવે છે. (૧) દેશની કમનસીબી અને (૨) જે ગભરૂમાં આવાં સ્ત્રી પુરુષોને દુઃખો ખમવાં પડે તે રાજ્ય માટે દયા આવે. પણ તે સઘળું આંદો કહેવાની જરૂર નથી. સ્વરૂપરાણીની અને એમના દીકરા જવાહરલાલની બે વાત મને યાદ આવે છે. અને તે એ કે જવાહર-લાલ ધણી વધારે વખત કેદમાં ગયા છે. તેમાં એક વખત સ્વરૂપરાણી દેવીએ એમ કહ્યું કે કૌશલ્યાના રામને તો યોદ્ધ વરસતો. વનવાસ હતો. પણ મારા જવાહરને તો હાંદગી સુધીનો વનવાસ છે, એમ લાગે છે. જવાહરલાલ શું વરતુ છે તેનો વિચાર કરતાં બીજી વાત એ યાદ આવે છે કે જ્યારે અફઘાન લગઈ ચાલતી હતી, ત્યારે લોર્ડ રાજર્ટસના દીકરાને ગોળી વાગી. બ્યુગલંચોને લોર્ડ રાજર્ટસને કહ્યું કે સાહેબ,

આ પ્રમાણે થયું છે. ત્યારે તેણે આખમાં આંસુનું ટીપું લાવી કહ્યું કે “અત્યારે ત્યાં જંગલાર પણ ચોલવાનો પ્રસંગ નથી.” મતલબ કે જંગલરક્ષાલ બધા પ્રસંગોમાં લોઈ રાખીએ પગલે ચાલે છે. આ વાત તરફ આપણું લક્ષ્ય જાય એટલું જ બસ છે.”

સહાનું કામ પૂરું થયા પછી જસોનાગમાં કયા પ્રસંગ ચાલતો હતો તેમાં ચોડી વખત જવણ કરવા ખેસી લાવનગરની જેલમાં ગયા હતા.

જેલમાં જવાનું કારણ તો એ હતું કે ત્યારે મહુમ સર પ્રસાદકર, લાંબારીઆ ગામે ગયા ત્યારે ત્યાંના બે માથા ભારે ગરાસીઆ ભાઈઓ પસાયતા મોનાસંગ દેવસંગ અને બેમંગ દેવીસંગ કે જેઓ જેલમાં હતા તેમનો ઘણા ત્રાસ એ ગામમાં હતો. આ બન્ને મથા ભાઈઓ હતા. અને લગભગ આખું ગામ એમની વર્તણૂકથી નામી ગયું હતું. એ બન્ને ભાઈઓની રાતરને લીધે એમના ઉપર કેસ થયો હતો અને એમના મગીન કોર્ટ નહીં થવાથી તેઓ લાવનગરની જેલમાં હતા. લાંબારીઆ ગામના લોકોએ એમ કહ્યું હતું કે જો આ ભાઈઓ ગામમાં પાછા આવશે તો અમારા મનને નેબગ છે અને અમારી વહુ દોકરીઓની આજ્ઞાની પણ સહામતી નહીં રહે. પોલીસ ઉપરી શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને માથે લઈ લાવનગરની જેલમાં મહુમથી ગયા અને સદરહુ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓના પગમાં ખેડીઓ હતી એમને જેલના અંદરના લાગમાંથી બહાર રહાવ્યા. અને એમની સામે ગામની જે કન્યા હતી તેથી વાંકે ક્યાં. બન્ને ભાઈઓએ પગમાં પડીને કહ્યું કે “અમે આપને ખાતરી આપીએ છીએ કે અમારા તરફની કોઈ પણ ફરિયાદ હવે આપની પાસે નહીં આવે. અને અમે આપની હામા માગીએ છીએ. પણ અમારા કોઈ મગીન જ થતું નથી વગેરે. પટ્ટણીએ કહ્યું કે “અરે તમારા નું મગીન માઉ છું અને કલ સવારથી તમે છૂટા પણ જો જો હું મગીન માઉ છું એ ઉપર ખ્યાન ગળાને” એમ કહીને પોતે બહાર નીકળ્યા અને મેજરેટને તુરંત બોલાવી

એ બન્ને ભાઈના હામર હામરના એક વરસ માટેના મગીનખત ઉપર મહુમે પોલીસ ઉપરીની હાજરીમાં સહી કરી અને તેથી બન્ને ગુન્હેગારો ખીજે દિવસે સવારથી કાયદેસર છૂટી ગયા. આ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓ ગુન્હાહિન કામો કરનારા વર્ગમાં ગણી સકાય. એમના મગીન મહુમ થવાથી ઘણાને આશ્ચર્ય થયું હતું અને એમ લાગતું હતું કે મહુમનું આ કાર્ય બચહાર નથી. અને કદાચ આ ગુન્હેગારો છૂટીને લાંબારીઆ પહેાંચશે કે તુરંત કાંઈ એવું કરશે કે પાછળથી દોકરીથી થવાનો સમય આવે તો નવાઈ નહિ, પરંતુ મહાપુરુષોની કૃતિ ખરેખર અગમ્ય હોય છે. એમની દૂરદર્શિનાને સામાન્ય જીવિથી માપનાર બૂલ ખાય છે. અને સત્સંગત મંત્રિ દિ સાહુતા સત્સંગત” એ પ્રાચીન કહેવત આ દાખલામાં સિદ્ધ થઈ. આ બન્ને ભાઈઓ છૂટા થયા પછી એમના ગામમાં એઓ એટલી શાંત રીતે વર્ત્યા કે એમનું સમગ્ર જીવન જાણે બદલાઈ ગયું એવું ગામના લોકોને લાગ્યું. એમના તરફની ફરિયાદ બિલકુલ ન આવી. કમનસીમે પટ્ટણીજી ત્યાર પછી એક મહિને રવર્ગરથ થયા એટલે આ ગરાસીયા ભાઈઓ માટે મગીનનો ફરી સવાલ ઉભો થયો કે કાંતો તેમણે ખીજા મગીન રહુ કરવા નોંધ એ અથવા તો ફરી જેલમાં દાખલ થવું જોઈએ. તેઓ બંને મહુમના ન્યેઠ પુન શ્રીયુત અનતરાય પટ્ટણી, જેઓ હાલ દીવાન છે એમની પાસે આવ્યા, અને તેઓની પોતાના પિતાની માફક આ બન્ને ભાઈઓના મગીન, જાણીની મુલત માટે થયા. આ દશકાતને લગભગ બે વર્ષ થઈ ગયાં છે પણ આવા દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે સત્સંગ અને સત્પુરુષોની કૃપાથી મનુષ્યજીવન ઉપર કેવી સ્વચર થાય છે, અને મનુષ્યનું જીવન કેવું ફેરવાઈ જાય છે, તેના દાખલાઓ જુનાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાંથી મળે છે, એવા જ આ દાખલો છે.

આજ દિવસે રાત્રે ટ્રેનમાં તજાગ રઈ ઝાંઝમેર જતા માટે નીકળ્યા અને ઉંચડી રેલેને રાત રવા થાયથી ખીજે દિવસે ગવારે મોટર રસ્તે ઝાંઝમેર ગયા.

હતા પટ્ટણીજી ઝાઝમેર આવવાના છે એવી હકીકતની જાણ થતા તળાખા મહાનની લગભગ મધી ગામ પંચાયતના આગેરાનો અને ગાગડાઓના ખેડૂતો ઝાઝમેર આવ્યા હતા. ઝાઝમેરગા ત્યાંના આગેતાન અને આમપંચાયત વગેરેના ગોમા બેડા રમ લેનાર રા પ્રાણશંકરભાઈને ત્યાં ઉતારાની સગવડ થઈ હતી ત્યાંની આમ પંચાયતના વહીવટની તેના દિસામ વગેરેની તપાસ કરાવી હતી શાળાના ઉત્સાહી શિક્ષક ગ રા દરગેવિંદાસે એક નાનું બાળકમોન શાળામાં કર્યું હતું શાળાના કામથી અને ત્યાંના મેઘલાની શિક્ષકથી મરહુમે મતોળ જતાવી ધણો સારો અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

ઝાઝમેર એ જુનું ગામ છે ઝાઝમેરનો કિલ્લો એ પ્રાચીનતાના અવશેષરૂપ છે અને એ કિલ્લામાંથી પુરાતત્ત્વના અભ્યાસકેને ધણ જાણવાનું મળી શકે એવું એ સ્થાન છે, આ સ્થાનની જો પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી તપાસ કરાવવામાં આવે તો અમારી માન્યતા છે કે કાઠિયાવાડના અપ્રકટ ઇતિહાસને લગતુ સાહિત્ય ઉપરબધ્ધ થરાનો સહન છે પરંતુ આ જામતની ચર્ચા અહિં અપ્રસ્તુત છે.

ઝાઝમેરમાં આસપાસના સમ્બાબધ ખેડૂતોનું સાડ મણ એકર થયું હતું અને તેઓના ટોળા ગ પ્રાણ શંકરની ઓસરીમાં સંગત બેઠા જ રહેતા હતા રા પટ્ટણીજી જે ખેડૂતોને મળતા તેને પ્રથમ કરજનું પૂછતા કે “નવા કરજમાં પડ્યા છે કે નહિ ?” આવી પૂછા કરતા ઝાઝમેર પાસેના પરતાપપગનો એક ખેડૂત કીવા મુગા જે ત્યાં આવેરો તેણે કહ્યું કે પોતાની પાસે તે ગાગનો વેપારી તબક્કાદ ગાલેન્ડ નયુ રૂપિયા માગે છે અને તેનું કાર્ટાથી દુકાનનાથ થયેલું છે વધારે તપામ કરતા પટ્ટણીજીને એમ પણ માલમ પડ્યું કે સદ્દુ ખાતેદારને કરજ મિગી ની તપામણીમાં પણ લેનારા આ થો નથી ગાધે આસિરદટ વસુલાતી રા રા હાલા લાણુશંકર પાયા હતા તેમને પૂછતા જણાયું કે અમુક ગમના

ખાતેદાર કરતા ઓછી રકમના ખાતાદારને કરજ કમિગીએ તપામણીમાં લીધા નથી આ માલગી પટ્ટણીજીને મહુ આશ્ચર્ય થયું અને આરા પ્રકારના દગારી દુકા કાના તરફથી કાના મહેવાથી અને શા હેતુથી ક્યારે કરવામાં આયા છે તેની તગત તપાસ કરાવવા માટે એ જ દિવસે લખાણ કરવામાં આવ્યું હતું એમણે કહ્યું હતું કે “કરજ નિવારણ કરવાનો હેતુ ખેડૂત માત્રના ઉપગનો બોલો દૂર કરવાનો છે જ્યારે નાનો ખાતેદાર તો એની વિશેષ ગરીયાને કાગે કરજના બોલમાંથી મુક્ત થવાને વિશેષ પાત્ર છે જ્યારે એ જ ખેડૂતોને કરજ નિવારણના લાભ નથી મળ્યો એ સાબળી મને ધણુ દુખ થાય છે અને મારી બધી યોજના ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હોય એમ મને લાગે છે ” પરતાપપગના ખેડૂતના પ્રસંગી મહુમ મગ પ્રજાશંકરને બહુ દુખ થયું હતું.

હકીકત એમ હતી કે આ ખેડૂત કીવા મુગા જાતનો કાળી રૂ ૧૬ થી ઓછી રકમની દારમ ભરતો હતો અને તેથી ઉપર કહ્યું તેમ તેને કરજ કમિગીમાં લીધેલો નહિ તેણે સદ્દુ વેપારી તબક્કાદ ગાલેન્ડ પાસેથી રૂ ૨૦) અગ ઉધાર અને રૂ ૨૦) ધરૈયા ઉપર લીધેના રૂપિયા અને તેનું જાજ અમુક વર્ષે એ ખેડૂતે આપી દીધું, પણ અગઉધારવાળા ખાતાના રૂપિયા લેણા હોઇ સદ્દુ વેપારીએ એને ધરેણાવાળા ખાતાના રૂપિયા આપ્યા છતાં ધરેણા પાછા આપ્યા નહિ અને અગ ઉધારવાળા ખાતાનો જે વેપારીએ મરો કર્યો, જેનું જાજ અને ખરચ મહિન રૂ ૩૫)નું દુ-મનાયુ થયું વેપારીને બોલાવી એના મોપડા ઉપરથી પતાવટ કરવાનું પટ્ટણીજીએ આગિરદટ રાજનાતી શાહેબને અને વહીવટદારને કહ્યું પહેલા તો વેપારી માન્યો નહિ પરંતુ છેલ્લે દીસાબ જે અગઉધારખાતાની ૧૫ રૂ મા પતાવટ કરી અને પોતાના તરફની રૂ ૧૫) વેપારીને આપીદેનાને પોતાના રોકેટરીને કહ્યું એ પ્રમાણે રૂ આપી દેવામાં આવ્યા

* આ ગામ સબધી માહિતી “ગોડી રાજ્ય”ના અગાડના અકમા આવો ગ છે

પરન્તુ ઝાંઝમેર છોડ્યા પછી હંચડી સ્ટેશને રાત્રે મરહુમે પોતાના સેક્ટરીને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે “બેલા ખેડૂતની ઉપર વેપારીનું જે કરજ હતું તેની પતાવટ થઈ પરન્તુ એ સ્ત્રીનાં કડલાં તો વેપારીને ત્યાંજ રચ્યાં હશે. એ ગરીબ બાઈ નિમામા નાખતી હશે ને કહેતી હશે કે પટ્ટણીસાહેબે મારાં કડલાં ન ચપાવ્યાં. માટે જો આટલામાં વહીવટદાર હોય તો એને આપણા તરફથી બીજા વીસ રૂપિયા આપી તેમને કહો કે વેપારીને એના હુકમનામાની પૂરી રકમ આપી બાઇનાં ધરણાં એને કાલ ને કાલ પાછાં આપી દે.” કહેવાની જરૂર નથી કે બીજો દિવસે બાઇને એના દાગીના પાછા મળી ગયા હતા. વેપારીને પણ ધડો મળ્યો.

ઝાંઝમેર ગામની પંચાયત સારી ચાલે છે. ગામમાં હિંદુ મુસલમાનના તહેવારો આખું ગામ સાથે ઉજવે છે, અને કનિયાનું સમાધાન પણ ગાંમ લોકો જ કરે એથી ગામનો એક પણ કેમ કાર્ટમાં ગયો નથી. તે સાંભળી પૂન્ય પટ્ટણીજીએ કહ્યું હતું કે:—

“આ રીતે ઉત્સવમાં સૌ ભાઈઓ ભેગા મળે એ બહુ સારી વાત છે. બંને ત્યાં સુધી આવ્યા ઉત્સવના પ્રયોગે ગામના શિક્ષિત ભાઈઓએ જનતાને બંને તેડલો ઉપદેશ આપવો નેઈ એ જોઈ આવ્યા પ્રયોગે એક વધવાની સાથે જ્ઞાન પણ વધે. ગામગામ માણસોને આ ન્યાય, આ અન્યાય, આ નીતિ આ અનિતિ, આ માર્ગ, આ નાજાનું. એટલું જ સમજાવ તો તેઓને ધણો લાભ થાય, હું ભવિષ્યમાં તમારા ગામને નરુનેદાર બનાવવા હોંશ રાખુ છું.”

અહીંના આગેવાન ખેડૂત માધવજીભાઈએ કહેલ એતીના પ્રયોગો પછી કોમ્પ્રમિસરની શેરડીના સંજ્ઞ થએલ પ્રયોગની વાતચીત દરમ્યાન બોલ્યા કે,

“આ ગેરરી મારી પાકે છે ને ગોળતો ઉતારો મારો આવે છે તો ખેડૂતોને ઉત્તમન માટે આ શેરડીનું બી સરવું અપાવવા હું બનતું કરીશ”

પટ્ટણીજીના મુદ્દામે ધર આગળની માફક ખેડૂતોનાં રેળાં એમનાં દર્શન અને મુદ્દાકાન માટે

પડ્યાં પાથર્યાં રહેતાં અને એમની પાસેથી બે શબ્દો સાંભળવાને ઉત્સુક રહેતાં આ બધાંઓને એકવાર ગામપંચાયતનો ઉપદેશ આપતાં કહ્યું કે:—

“હંચડી તપાના દરેક ગામમાં પંચાયત થાય અને પચાયત પોતાનું કામ બરાબર કરતી હોય તો કેવું સારું ? પંચાયતનો હેતુ માત્ર દરબારશ્રીની ફારમ વસુલ કરવી અને તુમારોની આવક જવકતી નોંધ કરવી એટલોજ નથી. પરંતુ પંચાયતો તો લેણ દેણના ફરજ કરે, લોકોમાં કલ્યા કંકાસ થાય તેનું સમાધાન કરે, નાતોના, ખેડૂતોના અને ગામડાંઓનાં ઉલ્લોગોના સવાલો વિચારે, ગામડાંઓની તંદુરસ્તીનો વિચાર કરે અને લોકોની નીતિને ઉંચા પ્રકારની કરે. મારી ઈચ્છા છે કે આ બધાં ગામડાંમાં પંચાયતના આદર્શો ધ્યાનમાં રાખી પંચાયતો કામ કરતી હોય અને એક પણ તકરારી તુમાર ન હોય તો એ જોઈ મને શાંતિ થાય. તમારો પંચાયત આવી આદર્શ બને એમ હું એમ ઈચ્છું છું. જેમ જેમ પંચાયતો એના આદર્શો તરફ પહોંચશે એમ તેને હું વધારે હક આપીશ. ગામના જુવાનીઓએ એકઠા થઈ એમનો મંથ કરે અને ગામનું રક્ષણ કરે. આ તરફ ચોરી લૂંટફાટ નથી એ જાણી હું ધણો ખુશી થયો છું. પરંતુ ગામનો વહીવટ કરવામાં તમે સ્વાશ્રયી થયા છો તેમ તેનું રક્ષણ કરવામાં પણ સ્વાશ્રયી બનો એવી મારી ઈચ્છા છે. સારી પંચાયતો હોય ત્યાં ચાણદાર કે ફોજદાર શા માટે આવતું નેમએ? અને ગામના ખેડૂતો સ્વાશ્રયી બને તથા તેઓ કામના ઓછીતાળા ન રહે તો આ પ્રમાણે જરૂર બની શકે. અને તે માટે પંચાયત યોગ માગણી કરે તે આપવાની મદદારજની ઈચ્છા છે.”

પટ્ટણીજીને મળતા ઝાંઝમેર તથા આસપાસના વાઝા ગરાસીયા ભાઈઓ કે જેઓ અહીંના મૂળ ગરાસિયા છે અને જૂનકાળમાં પહેલાં ભાવસિંહજી સાહેબ આ વાઝાઓની કન્યા વેરે પરણેલા એ સંબંધ જાણી પોતે બહુ ખુશી થયા. આ વાઝા ગરાસિયાઓ બહુ ગુલાળા અને સ્વભાવે નરમ છે

એ જાણી મંતોપ પામ્યા કાચરાને નાસ્તો ગ્રાબ્યો ને આ પાઈ પછી કહ્યું કે “તમે ક્ષત્રિયોએ પ્રગતું રક્ષણ કરવાનું છે તેગજ ઉલ્લમશીન ગદી તમાર ગુજરાન સધાવવાનું છે પ્રભુએ તમેને બે જાળાનો ગરાસ આપ્યો છે તો આજસ, વ્યસન અને નન-રાશમા પાપમાલ થશે નહિ તમારા બાળકોને કેળવણી આપો આજસ ને વ્યસનથી તમાગ ગરામ પેસાવાળા વેપારીઓને ત્મા મર્યાદ ગયા છે એથી મને દુખ થાય છે તમારે તમારે બીજા જાળનવુ હોય તો ધષો કરશે ને કેળવણી લેજો કેટલેક ઠેકાણે તમારા જ બાઈઓ અનબે મારે ચડી ગયા છે તેથી મને દુખ થાય છે”

જાઝમેરી શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ તા ૧૬મીએ રાને દાડીઆ ગસનો કાર્યક્રમ ચોત્તરો હતો તે પેઠી “મેરે રે ડો જોના મન નવ ડો બલે ભાંગી પડે અહાડ રે” એ પદ ઉપર સુંદર રીતે વિવેચન કરતા મરહુમે કહ્યું હતું કે આ દાડીઆ રાસમા અને બજનોમા મને ભાગ લેવાનું બહુ મન થાય છે પરંતુ શુ કરે મારે શરીર કામ કરતું નથી ગામડાના માણસોને બજનોના અને ગીતોના જો બરામ અર્થ સમગવરામા આવે તો ગામડે ગામડે કુટુંબ ગ્રેમ કેળવાય અને ધર્મનું જ્ઞાન થાય માગમા જો શક્તિ હોત તો હું તમને ધણુ કરેત, એમ કહી શાળાના શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓના મમની પ્રયસા કરી હતી અને કહ્યું હતું કે “ભાવે આ વિદ્યાર્થીઓ ને વ્યાખરણ કે ગણિતના અવરા દાખલા યોજા આવડે પણ તેઓ આવા બજનોમાથી બોધ લે અને સરકારી થાય તો ભવિષ્યમા તેઓ સેવાયુત્તિનાળા થશે”

જાઝમેરથી બપોરના નીકળતા, ગામને પાદર ધણુપુટ પાસે લોકોના ટોળા વચ્ચે ઉભા રહેતા ગામના ધણુપુટને જોઈ ધણો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે “આ ધણુપુટથી જે વાછડા વાછડીઓ થાય તેને ખૂબ માવજતથી ઉછેરને ખેડૂતો મેટા કરે અને પછી તેનું પ્રદર્શન ભરી મને ખોનાવે એવી મારી ઈચ્છા છે પરંતુ હું લાચાર છું કે હું

શરીર અશક્ત થઈ ગયો છું નહીં તો આ માધનજીભાઈ જેવાના દેશી ગોધવા શણગારી ગાડે જોડી (મોટરને બદલે) મને ખેડૂતો તેડવા આવે અને ગાડામા બેસી હું આવું અને વિદાય થાઉં તો મને ધણો ભાગ્યશાળી ગણું” છેવટે જાઝમેરથી વિદાય થતા રસ્તામા હંચડી ગામના ઉતારામા આમપાસના ગામોના ખેડૂતો એકન થયા હતા તેમને ગળી હંચડી (ગોપનાધરાડ) ગેશને સત્તુનમા આવી ત્યાં ગત્રી રહ્યા હતા અને ત્યાં યોથા, દેગવડા વગેરે ગામે થઈ તા ૧૮ મીએ મહુવા મુકામ યોઈ હતો

જાઝમેર અને હંચડી વિભાગના મુકામ દરમિયાન આસપાસના લોકોએ કેટલીક માગણીઓ કરી હતી પીથલપુરનું તળાવ ટૂટી ગયું છે, તેને બધાવી આપનાની માગણી કરતા પોતે એ સબધી ઈજનેર ખાતે તપાસ રાખવાનું કહ્યું હતું વેલોદરી ગામે ચાર ગામને તરબેટ એક નિશાળ તળાવ છે, એને જો મુધારવામા આવે તો આસપાસના ધણુ ગામોને સગવડ થાય એવી લોકોએ હકીકત જાહેર કરી પાવડીની સીમમા લેવલકોર્સીંગના પાટાનો લંબાઈ વધારી દેવાની, રોગાવદરને મીમાડે લેવલ કોર્સીંગના પાટા વધારી દેવાની કે જેથી અગમ્યાત ન થાય, જેળાવદરના મૂળ જગસીઆઓની અફર વક્રમ કરી દેવા સંબંધી વગેરે હકોમ્તો જાહેર થઈ હતી મહુવા જતા રસ્તામા દાઠા તાતુકાના તાનુકદાર ગરામીઆઓ સ્ટેશન ઉપર મુવાકાતે આવ્યા હતા અને સ્ટેશનની ઓસરીમા થોડા વખત તેઓની સાથે વાતચીત કરવામા આવી હતી

મહુવામા પટ્ટણીજીનો મુકામ બગલાવાડી ખાતે રાખવામા આવ્યો હતો, અને ત્યાંની આસપાસના કેટલાક ગામોમા ફરવાનો કાર્યક્રમ રખાયો હતો તા ૧૮-૧-૩૮ ને રાત્ર મહુવા ગામના આગેવાન વેપારીઓ જાહેરને મુધારવા સમધી વિનંતિ કરવા આવ્યા હતા અને બદરને અંગે વેપારીઓને વેપારમા શુ શુ સુરક્ષીઓ પડે છે તે હકીકત જાહેર કરી હતી સદરહુ બાબતના સમધમા મહુમે વેપારીઓના

મંડળને વિગતવાર પરિસ્થિતિ સમજાવતા એવી મતલબે કહ્યું હતું કે:—

“તમે બધાએ ખાડી ખોદવાની અને ખૂટા નાખવાની વાત કરી છે અને મહુડા બદરને સુધારવાની માગણી કરી છે પણ અમને નિષ્ણાત કહે છે કે મહુડાના બદરને ગમે તેટલું સુધારગો તો પણ તે સુધારગે નહિ એ લેણી એમ કહે છે કે મહુડાના વેપારીઓ ને પોર્ટીરીકટર વેપાર કરે તો ખારે મદીના વહાણો આવે માટે જેમ જીનાગઢ વેગવળ માગ્યત વેપાર કરે છે તેમ તેમણે પોર્ટ વીકટર ગારફતે વેપાર કરવો નેજાએ ને એમ પણ કહે છે કે ને તમે વેપારીઓનું એવું મન કરાવી શકો તો મહુડાનો વેપાર વિકટર માગ્યતે ખારે મહિના આવે મને પહેલા વિચાર આવેલો કે સ્ત્રીમર અત્યારે ત્યાં જીવી રહે છે ત્યાં સુધી એક સંસ્કાર અને જેટી બાધી દબાવે તો શું ? પણ નિષ્ણાત એમ કહે છે કે તમે ગમે તેમ કરશો તો પણ ત્યાં ખારે મહિના સ્ત્રીમર રહી શકે તેમ નથી એટલે ખારે મહિના તમારો વેપાર આવે એવું બદર તો વિકટર જુ છે ને તમારી બધાની મગજ હોય તો “તેને લઈને આવું” વેપારીઓએ કહ્યું કે ‘ધાવર વાવડો ફાગળ મહીનાથી થાય ત્યારે વોન્ટરમાંથી વહાણો નીકળવાની મહામુશ્કેલી છે અત્યારે રે નવે થવાથી બદરને પાણીના નદીનો પ્રવાહ મળતો તે મળતો નથી એટલે ને નદીનો પ્રવાહ બંધાવવાનું અને તો સરળ જેવું થાય તેમ શબ્દકોશની આડી ખોદાવો તો અમને લાગે છે, કે ખારે મહિના તરતું બદર થાય ’ મગ્યુમ પદ્ધતિએ કહ્યું કે રેકોર્ડેડના નિષ્ણાતોને ગોવાની પૂછ્યું હતું એમણે કહ્યું હતું કે કે એમ માણસ સુધી ત્યાં સુધી ગેરી જેવું પધન નાખીને ન હીએ ત્યાં સુધી સ્ત્રીમરો આવી શકે નહીં અને તેનો ૪૫ લાખ રૂપિયા જેટલો ખર્ચ થાય વગી એ દીશા જ એવી છે કે ત્યાં સ્ત્રીમરો આવી શકે નહીં એવો વાપરો છે એક વોટર કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી માગ બદરો અને મારો વેપાર ગત્યના

બીજા ખાના કરતા માગ હુદયનો વધારે સ્પર્શ કરી ગયા છે એટલા માટે તો ૫૦ લાખ ખર્ચા પણ પરમેશ્વર આપણી વિરૂદ્ધ છે કારણ કે તે પણ પુરાતું જન છે તમે નદીની વાત કરો છો પણ નદી જેમ બગ્ગ ખોદે છે તેમ બધું પણ કરે છે તાપી નર્મદા મહી વગેરે નદીઓના દાખલા ઉપરથી તમને જણાશે એટલે નદીને ઉવાડવાથી બગ્ગ ઉધડે એમ હું માનતો નથી નદીનો પહોળો ૫૪ થતો ગયો છે એ એમ સૂચવે છે કે પહેલા તે બે કાઠામાં આગા પછી પોતે જ પોતાને પૂરવા માડી છે આપણા દિલ્લસ્તાનના લોકો પોતાનો સ્વાર્થ સમજતા નથી પણ પરિમાના લોકો સમજે છે ત્યાં નદીના કાઠા ઉપરના ગામડાઓના લોકો પોતાની હદમાં પૂરાઈ જતી નહીતું ખોદાણું કરી લે છે અને તેથી કુવાઓમાં પણ પાણી રહે છે એટલે હું તો નિશા કરે છું કે નદીઓ પૂરાઈને ખેતર થવાના છે તેમ તમારો દરિયો પૂરાઈને પણ ખેતર થવાનું છે એટલે નિષ્ણાત તો એમ કહે છે કે મહુડાનું ખર્ચ બદર જ પોર્ટ વીકટર છે ”

વેપારીઓએ કહ્યું કે ‘નાનીયાપાટ અને શબ્દકોશ વચ્ચે થઈને વહાણો આવે છે પણ એ પત્થરાઓ કાઢી નાખવામાં આવે તો વહાણ જૂટથી આવી શકે, એટલું જ કરવાની અમારી માગણી છે અને તેથી અમારો વેપાર ચાલુ રહેશે એમ અમારી માન્યતા છે માટે એટલી મગસ કરી આપો નદી ને આપ કહો છો તેમ કાદવ લાસતી હોય તો ખાડી ખોદાવી દેવો અને અમાગ મંડ્રીકાક્ટને માટે એ પૂરતું છે ”

આના જવાબમાં પોતે કહ્યું કે “ભાનગરના બદરને પણ નદીઓ પૂરે છે મારો એવો મત હતો કે આ નદીઓને એક ખીને ઘોધ મર્ગો દોય, તો દરિયો ન પૂરાય પણ નિષ્ણાતોએ પ્રદ્યુ કે એમાં પણ ભાષ છે પણ તમારી બીજી સાત માન્ય કરવા જેવી લાગે છે હું નિષ્ણાતને પ્રદીશ કે ને બની ચમત્તુ હોય તો એ ખડક તમને એનો ખોદી દે કે રદાણો આવી શકે એટલી પહેળી જગા થાય અને રદાણો

ખડક સાથે ભટકાય નહોં. મુંબઈનું બંદર એટલા જ માટે ત્યાં ક્યું છે, જ્યાં નદીઓ આવીને બંદર પૂરે નહોં. મારા મનને ખાતી થઈ છે, કે નદીઓ દરિયાને પૂરે છે. જો કે હું નિષ્ણાત નથી પણ મારી ખાતી તો યથા છે. તમે જુટાની વાત કરી છે તે પ્રમાણે તમારા વહાણોને નુકશાન ન થાય એ બાબતમાં હું નિષ્ણાતને પ્રતી જોઈશ. આપણો મત આવી બાબતોમાં નકામો છે. એમાં નિષ્ણાતો જ કહે તે જ માનવું જોઈએ."

બંદર ઉપર ક્રીટસન લાઈટની મગવડ કરી આપવાની માગણી કરી હતી અને તે સમયમાં બહોળરત કરી દેવાની હા પાડવામાં આવી હતી. તેમજ બંદરના પેસેન્જરોને જ હાડમારી વેદની પડે છે તે ગંભીરમાં પણ કહેવામાં આવ્યું હતું. કુધાજ વખતે રાત્રીની ચીંતે જાદાર નહોં જવા દેવી એ સંબંધી તેમજ ધીના વેપાર ગંભીર પણ વેપારીઓ સાથે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

કરખામાં આગદાની જગાત છે તે સંબંધી કહેતા પટ્ટણીજીએ કહ્યું હતું કે "આના બે રસ્તા છે. કાંતો આમદાની જગાત કાઢી નાંખવી અથવા તો રવાનગી પાછી દાખલ કરવી. કારણ કે રવાનગી આપે તેના ઉપર આમદાની નથી પડતી. રવાનગી દરબારે બંધ કરી છે. અને એક વખત માફ કરેલો કર પાછો નાંખવો એ દરબારનું દીલ ચલાવું નથી. એટલે હવે તો એક જ રસ્તો છે કે રવાનગી જગાત ગામ વાળા રાખે, દરબારને તેમાંથી એક પાર્ષપણ જોઈતી નથી. પણ ગામ પંચાયત હોય એવા ગામે જ રવાનગી આપવી. ગામ પંચાયતવાળા રવાનગીની ચિઠ્ઠી સખાં આપે એટલે તમે આમદાની દ્યો નહોં.

લોકોને પણ એથી ફાયદો થાય. આ બેમાંથી શું કરવું તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કાઢી નાંખેલો કર ફરી નાંખી શકાય એવું ભાવનગર રાજ્યમાં બની શકે એવું નથી. અત્યારે બંદરના વેપાર ઉપર સરકારે તરવાર ફેંકી છે એટલે સાચવીને ખરચ કરવું પડે એવું છે. આ વર્ષે જ ખર્ચવું પડ્યું છે એટલે ખરચ ઉપર કાપ મૂકવો પડશે. મહારાજા ભાવસિંહજીના વખતમાં પ્રાણી કરોડનું કરજ હતું એ કરજ ફીટાડતાં આ હાડકાં ગળા ગયાં છે. અને હવે તેનામાં શક્તિ રહી નથી."

મહુવાની વહીવટી કચેરી તપાસવામાં આવી હતી. અને લગભગ ત્રણ કલાક બેસી ફેટલાક મહત્વનાં પ્રમાણે ઉપર ચર્ચા કરતાં કરતાં એના નિષ્ણે આપ્યા હતા. મહુમ પટ્ટણીજીની તપાસણી પદ્ધતિ એવી હતી કે ખાસ મતબેદના, ઘણાં વખતથી ચાલતા કે જેમાં મિદાંતના સવાલો હોય એવા પ્રમાણે જુદા કલાકી અધિકારી વર્ગની રૂબરૂમાં તેની ચર્ચા કરતા અને જાણે બધાને શિક્ષણ આપવાનો એમાં હેતુ હોય એમ જોનારને જણાવવાનું. કામ કરનારાઓની બેદરકારી, બૂલો વગેરેને મહત્વ ન આપતા પોતાના વર્તનથી અને શિખામણથી એઓને સુધારવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો. જેમ જેમ એમને કડવા અનુભવો થતા ગયા તેમ તેમ અસાધારણ ધીરજથી અનિષ્ટના મૂળને શોધી કઢાડવા એઓ દરેક પ્રશ્નમાં વિશેષ ઊંડા ઉતરવા લાગ્યા. અને આ મુસાફરી પૂરી થયા પછી પોતાના અવસાનના બે દિવસ અગાઉ જે નોટ પોતે લખાવેલી તેમાં એમણે જે તત્વસિચન કરેલું તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ જણાવામાં આવ્યું છે.

અપૂર્ણ.

પહેલાં અને અત્યારે

[યાદા નિવાસી કાકુર કેસરીસિંહજી ખાતલક રાજસ્થાની વલીવટના અનુસરી અને વયોવૃદ્ધ પુરુષ છે. રાજપુતાનાના રાજ્યોના એમને અગત્ય અનુસર છે “ક્ષાત્રધર્મ” માસિકમા એમણે રાજસ્થાનો સંબંધી એક લેખ લખ્યો છે એ લેખની ને કે બધી નહીં પણ અશવ હકીકત પણ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના રાજ્યોને અસર કરે એવી છે ગુજરાત કાઠિયાવાડના નરેશો પૈકી ઘણા નરેશો—અને તેમાં કેલાક તેા આપણી દ્રવ્યનામા ન હોય એવા ચાગિયશીલ છે છતાં પણ આ લખાણના વિચારોની સર્વ સામાન્ય હપયોજિતા ધ્યાનમાં લઈ આ નીચે અમે તેનો સાર આપીએ છીએ]

કોઈ ભાવનાશીલ મનુષ્ય ગમે તો ગમતે ઈચ્છે ગરા માને પરંતુ ગમ પણુ આખરે મનુષ્ય છે કામ, ક્રોધ લોભાદિ પાંચવિકારો જે મામાન્ય મનુષ્યમાં છે તે ગમમાં પણ છે અર્થાત્ ગમની ક્રમેાગી મનુષ્ય તરીકે ક્રવા ઉપગત તે સત્તાધારી હોવાથી તે ધોણે ક્રવાની પણ આસ્થયતા છે અસંકૃત મનુષ્યમાં, મનુષ્યપણાનું અને પશુપણાનું મિશ્રણ હોય છે માન્વિય ચાગિયથી મનુષ્ય, એ મનુષ્યપણાની વિશેષ મમીપ પહેાને છે ત્યારે તામસ ચાગિયથી તે પશુત્વની મમીપ જાય છે, અને તેથી કોઈ પણ મમાન કે નાટ્ટની ઉત્પત્તિ કે અવતરતિને આધાર ચાગિય છે એ વાત ખરી છે કે એક સામાન્ય વ્યક્તિના મુખમહે ગમના વર્તનની લોકા ઉપર વિશેષ અસર પડે છે કાગણુ કે તે મત્તાને પ્રતિનિધિ હોવાથી તેના તન્દ્ર હજારો માણુમે લેખા કરે છે અને તેને અનુસરે છે એક ગમની આવી રિયતિ વસ્તુત્વ દયાપાત છે કાગણુ કે તેને પોતાના છવનવુ ધોગણુ મમાગની વ્યક્તિઓને મુખમહે ધણુ પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચ્ચ રાખવુ પડે છે ગમનુ આ હુલોગ છે કે સાભાગ્ય, એને નિષુય અન્ય કોઈ કરે તે ક્રતા જેઓને નાસ્ત પ્રાપ્ત છે તેઓ જ કરી શકે ખરેખર ગમનું વ્યક્તિત્વ ઉચ્ચ પ્રમાણુ છે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, મદામાગત મમાયણુ શુકનીતિ આદિ ધર્મિક મન્યો અને ગમનીનિના ખીજા મન્યોમાં ગમત્યનિઓને માટે આદ્ય અને ખાદેશ ઉભર છે આ આદ્ય પ્રમાણુ ચાનના ગમને ‘નગામ્

ચ નરાધિપ’ નું પદ સર્વથા યોગ્ય છે પરંતુ અત્યારે તો એ પદ માત્ર દ્રવ્યનામા જ મળુ છે વર્તમાન કાળમાં નરેશોના ચાગિય અને વર્તન એ આદેશ અને આદર્શથી વિખતિત લેવામાં આવે છે. જા બધારણુ પૂર્વકની ગમત્યનસ્થા છે, ત્યાં ગમનુ વ્યક્તિત્વ ગાટ્ટના લાલ દાનિમાં બહુ અમર કરવુ નથી દા ન ઇંગ્લેડ પરવુ દેલી ગમયોમાં ગમત્ય સત્તાનું કેન્દ્ર, ગમમાં હોવાથી પ્રજાના સુખ દુખ અને એની શાંતિ ચાશાનિને આધાર નામ ઉપર છે ઇંગ્લેડમાં આપણી નજરે થોડા વયોમાં એ ત્રણ ગમત્યઓ થયા પરવુ તેની અસર દેશ ઉપર કોઈ થઈ નથી પણ હિંદુસ્તાનમાં તો માગ નરમાં જે ગમઓ થાય છે તેમની દયાતી પછી એમણે પાયરેલી જૂની જાજઓ ઉપડી જઈ, નવો રામ પોતાની નવી જાજઓ ખીજાવે છે, નો તેની અસર પ્રજા ઉપર થાય છે ઉત્પુગના મદારણુ સ્વરૂપમાં હજીની આર્થિક વ્યવસ્થા, અંગ્રેજો મહેનમાં આવી ગયા પછી તેની ગમાનલથી ક્રવામાં આવની શુદ્ધિ, મદાગણુઓની મદપાન નહીં ક્રવાની શીતાલેખ જેવી દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા, મદાગણુ મનગતમિડુએ દેશ-કાગ પ્રમાણે બાધેની ગમત્યનવસ્થા અને એમની ગૌરવમુખ ગમત્યનીતિ નથા મદાગણુ ક્રેદમિડુએ દિનના ગમઓમાં નો મકારી અધિકારીઓમાં પાડેતો અનુભવ પ્રભાવ વગેરે આજ પવુ ઉત્પુરમાં દયાત છે એમ કાણુ કહેશે? આ તો માન એક

ઉદાહરણ છે પરંતુ અત્યારે ખંધાં દેશી રાજ્યોમાં નાટકીય પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. ન્યાં દિવસ હતો ત્યાં રાત અને રાત હતી ત્યાં નભરમેા દિવસ થયો છે. એનું કારણ એ છે કે જુની પ્રથાઓ નષ્ટ કરવામાં આવી અને નવી લીલાઓ રચવામાં આવી. અરિયર સ્થિતિમાં પ્રગળવન કાલ કયા પ્રવાહમાં વહેશે એ કહી શકાય એમ નથી. “ રાજ કરે એ ન્યાય અને પાસા પડે એ દાવ ” એવી સ્થિતિ પ્રગળવનની છે. હુંકામાં લાખો વ્યક્તિઓનું જીવન એક રાગના વ્યક્તિત્વ ઉપર અવલંબે છે. આમ હોય ત્યાં રાગના વ્યક્તિત્વને એક સામાન્ય ઉપેક્ષાની વસ્તુ તરીકે શી રીતે ગણી શકાય ?

આપણા રાજ્યોની દિનચર્યા તપાસવામાં આવે તો માત્ર કેટલાક રાજ્યના રાજકર્તાઓ જ પોતાની સાદામય લોકપ્રિય રહ્યા છે. અને હજી દેશી રાજ્યોની પ્રગળ એટલી લક્ષિતયાળી છે કે રાગના મનુષ્યત્વ જુએ છે, તો સંતોષ પામે છે. પરંતુ કમનસીબે હાલમાં તો રાજકર્તાઓમાં એક સામાન્ય મનુષ્ય જેટલું મનુષ્યત્વ પણ દુર્લભ થઈ પડ્યું છે, ત્યાં પ્રાચીન આદર્શોની એમનામાં સંભાવના હોય એમ કેમ કરી માની શકાય ? વૈષ્ણમંદ, ધનમંદ અને રાજમંદ એ પ્રત્યેક અનર્થનું મૂળ છે, ત્યાં આ ત્રણે ન્યાં એક ટેકાણે મળે ત્યાં કેટલો અનર્થ થાય એ કલ્પનું મુશ્કેલ નથી. મૂંઢની આ ત્રણધારી તલવાર ઉપર કુશળતાપૂર્વક ચાલનાર વ્યક્તિ વંદનને પાત્ર છે. પુરાણ પુરતકો ઉપરથી અને ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે આવા અંગમી, સરળ, ઉદાર અને પ્રગવાતસંદ્યાદિ ગુણોથી અલંકૃત નરેશો ભૂતકાળમાં હતા, પણ અત્યારે તો સરકારી અધિકારીઓની મિષ્ટ દષ્ટિ ઉપર ટકી રહેનારા જ નરેશો બહુધા છે.

કોઈ પણ રાજ્ય કે જાતિના જીવનનો આધાર એની ભાષા અને મંડરૂતિ ઉપર છે. ભાષામાં વિરૂતિ થવાથી મંડરૂતિ પણ વિરૂત બને છે. મંડરૂતિ વિરૂત થવાથી પ્રાચીન વ્યવસ્થાપદ્ધતિ વ્યસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. અને તેથી વ્યક્તિત્વનો હાસ થાય છે. આ ધોરણે

રાજ્યોનો પણ હાસ થાય છે. અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણથી રાજ્યોનો રાજ્ય ઉપર અસર થઈ છે. તેઓને માટે ગેંગા કોલેજ, ડેલી કોલેજ, રાજકુમાર કોલેજ, એવીસન કોલેજ રચાવવામાં આવી છે. અને હિતપણાના નિમિત્તે તેમાં આગ્રહથી આ વર્ગને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા લાગવામાં આવ્યો. ગેંગા કોલેજના પ્રિન્સીપાલ કર્નેલ લોકની કારકિર્દી સુધી તો નરેશો માટેની આ યત્નરૂપી શાળાઓ સાધારણ ચાલી, પરંતુ લોર્ડ કર્ઝનના આગમન પછી તો એમની જાણીતી નીતિને અનુસરતો ધણે ફેરફાર થયો અને કેવળ પાશ્ચાત્ય ઢબ આ કોલેજમાં દાખલ થઈ. આજીવનને કોલેજોના પાઠ્યક્રમ સામે ફેટલાકા તરફથી વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કે હિંદુસ્તાનની યુનિવર્સિટીની માફક રાજકુમાર કોલેજોમાં પણ ખી. એ. અને એમ. એ.ની ડીગ્રીઓ રાખવી પરંતુ તે વળતે એ નિશ્ચય ધૂતકારો નાખવામાં આવ્યો. લોર્ડ કર્ઝનને આ યત્નશાળાઓને યુનિવર્સિટીથી અરપૂર્ય રાખવામાં રાજ્યનીતિની સફળતા લાગી હશે. જો કે યુનિવર્સિટીઓની કેળવણી દોષપાત્ર હોવા છતાં તેમાંથી દાદાશાઈ, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, સર ટો. માધવલાલ, લો. મા. તિલક, ગોખલે, મહાત્મા-ગાંધી, સી. આર. દાસ, ગોતીલાલ નહેરૂ, લગ્નપતરાય જેવા પુરૂષો પ્રસિદ્ધ થયા છે પરંતુ અહીં તો ઉદ્દેશ જ “ ગોંડના પૂરા અને અક્કલના અધુરા ” જેવો છે. અસ્થાતમાં જ આ કોલેજોમાં વિદેશી ભાષા અને મંદર મંડરૂતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જેથી રાજ્યોનાં જાળકા ન તો પોતાને જાળખી શકે કે ન તો સંસારને. નામ માત્ર કેળવણી મેળવી તેમને ખેલવા કુદવાની રમતો અને પાશ્ચાત્ય વિલાસિતાની એવી મોહિની લાગી જાય છે, કે કોલેજમાંથી બહાર નીકળી તેઓ નથી રહેતા ધરના કે નથી રહેતા ધાટના. આ લખનારે અનેક રાજ્યોએ કહેલું સાંભળ્યું છે કે તેઓ અંગ્રેજીમાં લખેલી હકીકત તરત સમજી જાય છે ન્યારે હિંદી ભાષા તો કેવળ વાહીયાત છે. ભારતપુરમાં ન્યારે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન ભારતીય, જેમાં કવિ સમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

પણ હતા—ત્યારે ભરતપુન્ના રનર્ગરથ નરેશ કૃષ્ણ સિંહજીએ કહ્યું હતું કે ' મને કહેતા હું ખ યાપ છે કે દિંદી મારી માતૃભાષા ગ્હી નથી મારી માતૃ ભાષા તો અગ્રેજ થઈ ગઈ છે કેમકે મારી માતાની ગોદમા ગ્હી હું ભણ્યો નથી પરંતુ અગ્રેજ બાઈ-ઓની માથે લાગે વખત ગ્હી ભણ્યો છું, હું અત્યારે જે દિંદી બોલુ છું તે તો મારા આંતરિક અગ્રેજ ભાવાનો મારા અનુવાદ છે હું મારા મનના ભાવો અગ્રેજીમાં સારી રીતે પ્રગટ કરી શકું છું દિંદીમાં નહીં મને સ્વપ્ના પણ અગ્રેજીમાં આવે છે ' મહારાજ કૃષ્ણમિહ અત્યારે હયાત નથી પરંતુ એની પ્રતિમૃત્તિરૂપ વ્યક્તિઓ આજ અનેક રાજસિદ્ધાંતો ઉપર બિરાજમાન છે આવી રિયતિમાં ગાંધીજીવાના માર્ગિક રૂપો દૈનિક, આપ્તાદિક, માસિક પત્રોના હુરુદ્ધ લેખકો દેશોદ્ધારની સાથે રાજ્યોની હિતૃપિણા ગમતા રાખતા પોતાના નિયારો અને દલીલો દ્વારા દેશથી વારતવિર રિયતિ પરદે નરેજોડ આન બેચસાનો પ્રયત્ન કરનાની ધારણા ગણે છે તે મિથ્યાબલ છે ગમતો પોતાની માતૃ ભાષાના પત્રોને તો સ્વર્ગ પણ કહેતા નથી તેમ વિલાયતી પત્રોમાં પણ કૉલેજી, વીકલી લન રશીય રીદ પીઅન્વ એલ્યુકેશન પત્ર, મોટા વગેરે પત્રો, જેમાં વિલાયતી સૌ સૌદર્ય, ગમત ગમતો, તિહાર અને જાનિની ગતિની વર્ણન વિરોધતા હોય છે એવા-પગદ કરે છે અને તેમાં પણ કેવળ ઉત્સુખતાથી ચિત્રો જ લુગે છે કોઈ કોઈ વળી વિલાયતી ગ્રેમી-ગ્રેમિકાઓને લગતી નવલકથાઓ કદાચ વાંચે છે પરમા પણ રાત દિવસ અગ્રેજીમાં બોલવું પર્વદ કર છે પછી ભલે એ ભાષા બટવરના જેવી કેમ ન બોલાતી હોય ' અથાત્ કે આથી ' નથી ગહેતા હસ કે નથી રહેતા કોઆ ' આવી ગિયતિમાં એવી તો આશા કેમ રાખી રાખય કે દિંદના નરેજો આપણા પ્રાચીન રાજપ્રથા પ્રમાણે સાહ્ય-મુદત્તમાં રનાન કરી ઇશ્વર ઉપાગના કર શાંતિપૂજા દગાર હારી તેમાં ગીના, મહાભા ત કે ગમાવધુ આદિ ધર્મગ્રંથોનું

અરણ્ય કરે, અને સૂર્યોદયના સાત્ત્વિક સમયનો ઉપયોગ ઇશ્વર તથા ગજધર્મની ચર્ચામાં કરે. અત્યારે તો પ્રહર દિ' ચડ્યા પછી પચારીમાંથી ઉગી સૌથી પ્રથમ સિગારેટના ધુવાડા કાઢતા કાઢતા શેરીંગ કરવું અને પછી ચ્હા પી ગમત ગમતમાં જવું એવો વ્યવસાય થઈ પડ્યો છે આ બધું ભાષા—પરિવર્તનનું પરિણામ છે

મણે આટલાથી અધુરું હોય એમ આપણા નરેજો વાગ વાગ વિલાયત ગય છે કેટલાક ભોળા ભોડો એમ માને છે કે ગમતોના વિલાયત જવાથી ત્યાના લોખંડનાથા શામનનો અનુભવ મેળવી તેઓ પોતાની પ્રગ્મને ઉત્તર દશામાં મૂકશે પરંતુ વિલાયતની તેઓની મુસાફરીઓનું પરિણામ વિપરિત આવેલું બેવામાં આવે છે, ઉલટું એથી તો વિનાયતના આગમ, ભોગવિલાસની અને ત્યાની મુખ્ય મામત્રો પાળી ગજકાપના લાખો રૂપિયા ખર્ચાઈ ગય છે આપણા દેશના લોકો (Indians) તરફ તેઓને ધૃણા થાય છે અને તેઓ પોતાની પ્રગ્મની દૂરના દૂર ભાગે છે ગજપુતાનાના એક ગમત વિનાયતથી શિક્ષણ મેળવી આજના અરે ગોનાના પોડોશી ગજનમાં મહેમાન થયા એ ગજનના મહારાજકુમારની સાથે પ્રગંગાપાત વાત કરના તેમણે કહ્યું કે દેતી લોકો મૂર્ખ અને બેઈમાન હોય છે ' આ ઉપરથી મહારાજ કુમારે મોડો કપોડા આપતા એમને કહ્યું કે ' કે આપ પણ દેશી જ હો ને ? ' આમ છતાં એટલું જ કહેવું બોધ્યે કે નરેજોમાં અપરાધ પણ છે ઉદપુરના મહારાજા જુપાવ સિંહજી, કોટાના મહારાવ ઉમેરસિંહજી, રીતાગઉના રાજા રામસિંહજી તેમજ તેમના હુમાર રધુવીરગીર્જીજી જેના કેટલાક અપવાદરૂપ દખાતો છે

મૂળથી જ રાજકર્તાઓના મહેલોમાં વિનાસની કમીના નથી તેમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી અને પાશ્ચાત્ય મુસાફરીઓથી ઉતરો ઉમેરો થયો છે અને એમની ચારિત્ર્યગણ્યતા મર્વતોમુખ્ય બની ગઈ છે કેટલાક નરેજોના જીવન પ્રથમાં યોગ છે પરંતુ તે “આટામાં મીઠા” જેટલા બાળી ધણા ગમતોના આનંદી

જીવન તો ખરેખર રામાચકારી હોય છે. અને એ સંબંધમાં તો માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે, કે “એમના રાજમહેલો કેવળ વિપમય હોય છે. એટલું જ નહીં પણ એમના એ લાભ આસાદોમાં ધણું સ્થળે તો નાટકી દશ્યો સિવાય બીજું કશું જોવામાં નથી આવતું. નરેશોના આ આરિઝદોયની પ્રજા ઉપર કેવી ખરાબ અસર થાય છે એની, વર્તમાન-પત્રોથી જોએ માહિતગાર છે એમને ખબર છે. સિવાય રાજ્ય નૈતિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ એમના પૂર્વજોએ બાહુબલથી મેળવેલાં રાજ્ય સિદ્ધાંતો ઉપર બેસનારા નૃપતિઓ અત્યારે કાષ્ટ પુતળી જેવા થઈ ગયા છે. એમનું આ દૌર્બલ્ય કેવળ એમના દુશ્વરિતનું જ પરિણામ છે. રાજ્યોનો લોભ અને કામ વાસનાઓને પોલિટિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ સુપ્રધી નીકળે રહે છે, પરંતુ જ્યારે વાઇસરોય સાહેબ રાજ્યનીતિને અંગે જરૂરનું માને છે ત્યારે માત્ર થોડા જ શબ્દોમાં એમને કહી દે છે કે “તમે કાંતો છાનામાના ગાદી છોડી દો અથવા તો સરકારના નીમેસા અધિકારીને તમામ રાજસત્તા સુપ્રત કરી દો. હા, તમારા નામનો પ્રયોગ રાજ્યતંત્રમાં જરૂર થશે. પરંતુ તમારે બાદ રાખવું જોઈએ કે નો રાજ્યતંત્રમાં દખલગીરી કરશે તો હમેશાને માટે રાજધાનીથી દૂર રહેવું પડશે, કાંતો આ માગણીનો સ્વીકાર કરો અથવા તો તમારાં કુકર્મોની તપાસ માટે કમિશનનો સ્વીકાર કરો.” સરકારમાંથી બસ આટલું આવતાં કાર્પણ દુશ્વરિત રાજ ચમકી ઉઠે છે. એના એ, ડી. સી. ઓ અને એના કૃપાપાત્ર બગલાઓ એની સામું તાકવા લાગે છે. અને એનાં અપકૃત્યો એની સામાં આવો ઉઠ્યાં રહે છે. દુનિયામાં રહેતા છતાં તે કયામતનો દિવસ લાગે છે. આ વખતે એની આંખ ઉઘડે છે પણ એટલું કહેવાની હિંમત નથી માલતી કે “હું કમિશનનો સ્વીકાર કરું છું.” ખરેખર તે પરાધીન દશામાં આવી પડે છે. ખરું કહ્યું છે કે “શાલ્વેન વિપુલાત્મનઃ”

રાજ્યોની વ્યક્તિગત જીવનચર્યા ને કે એક

સરખી નથી છતાં કેટલીક વાતો તો એવી છે કે પ્રાચીન લગભગ દરેક નરેશમાં ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એકમાં એક હોય છે તો બીજામાં બીજું હોય છે. ગરે જગતું, મવારે આઠ નવ વાગે પચારીમાંથી ઉઠવું, રાજ્યનાં બધાં કામકાજ છોડી રમત ગમત માટે લાગવું, અધિકારીઓ ઉપર રાજ્યની બધી બાબતો છોડી દેવી, પ્રજાથી આધા વાગવું, રાજકામમાંથી દ્રવ્ય લઈ રવનું વાપરવું, ખાનગી વેપાર કરવો, ગરે તેવા સરકારી અધિકારીની ખુશામદ કરવી, અને તેમજ પોતાના સુખની સલામતી માનવી પણ જ્યારે કાર્પ પ્રજાનું મંડળ મળવા આવે તો ખુશામદીઓના મદળગા બેકા બેકા ગપ્પાં મારતાં છતાં કહે કે મળવાની કુરસદ નથી, અને કહાય મળે તો માત્ર ઉપર ચોંટીયું નામનું જ મળે. અંગ્રીજી ભાષા ન બોલનારા અને દેશી પોપાક પહેરનારાને મૂર્ખ માનવા, અયોગ્ય માણસોને અધિકાર સોંપવો, પોતાના વિચારોનો કાંઈ વિરોધ કરે તો તે સહન ન કરવો, અને રગરાગ, “હાહા હીહી,” ગોટર, વાયુવાન, સિઝર, કે દુરાચાર વગેરેમાં રાજ્યની કૃતકૃત્યતા માનવી વગેરે દોષો બહુધા ધણા નરેશોમાં ઝોળા વધતા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, અને કોઈક જ નાઅચરાણી નૃપતિ આ દોષોથી મુક્ત રહ્યા હશે.

આ બધાના કરતાં પણ જો એક વાતથી નરેશોનું પરિવર્તન અને પતન થયું છે તે એમના સ્વાભિમાનનો નાશ છે. આ દોષ લગભગ સર્વત્ર છે. મેવાડના મહારાજાઓને બાદ કરતાં રાજપુતાનામાં લગભગ જો દેશાભિમાન, કુલાભિમાન અને ધર્માભિમાનની ઈનિશ્રી મોગલકાળના આગમન સાથેજ ચર્મ ગઇ હતી. નતારે આ લેખકે એના આધુનિક પ્રાદેશકાળમાં મેવાડમાં પણ સ્વાભિમાન જોયું હતું તે અત્યારે રહ્યું નથી. ઉદેપુરના મહારાજા સનજનસિંહજી અને ફતેહસિંહજી, શુંદીના મહારાજા રામસિંહજી અને વાંસવાડાના નાના રાજ્યના મહારાજા લક્ષ્મણસિંહજી વગેરેનું સ્વાભિમાન અને તેનિવૃત્તિ આજ રી રાજ્યોમાં જોવામાં આવતાં નથી. એક બે ઉદાહરણો

આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે

મંવત ૧૯૪૦મા ઉદ્દેપુરના મહારાણા સત્જનસિંહ
બોધપુરના મહારાજ જસવંતસિંહના મહેમાન થયા
મહારાજ જસવંતસિંહજીએ પોતાના મહેમાન ઉદ્દે-
પુર મહારાણાને કહ્યું કે 'હું એટલે અસલ ખનાનથી
ચિંતાતુર ગઈ છું અને તે એકે મારો સખધ જામનગર
રાજ્ય સાથે છે, ત્યાંના હાલના નરેશ જામવિલાજીએ
પોતાની એક મુમનમાન પાસમાનથી જન્મ પામેલ
પુત્ર કાળુભાને ગજગાદીના વારસ હરાવેલ છે, અને
સરકારે એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેથી મારો એ
ગાંધી સાથેનો મુમન હશેને માટે નાશ થના બેઠો
છે આ બાબતમા હું એકલો કાઢ કરી શકું તેમ
નથી અને તેથી હું આપની મદદ માગુ છું, કારણ
કે મહારાણા ઉદ્દેપુર હિન્દુ ધર્મેના રક્ષક અને રાજ-
પૂતોના શિશુમણિ ગણેતા આવ્યા છે,' મહારાણા
મજનસિંહજીએ મદદ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અને
બંનેએ વિચાર કરી બે તાર અને બે પત્ર દિંદી
સરકારના નામથી લખ્યા અને મહારાજ જસવંત
સિંહજીએ પોતાના મુસાદિમ દરદયાળસિંહજીની સાથે
બોધપુરના તે વખતના રેસિડેન્ટ કર્નલ બેલી ઉપર
એ તાર અને કાગળો મોકલી મહેવરાવ્યું કે જામનગરના
જામમાહેમ વીલાજીએ પોતાની મુમનમાન પાસમાનથી
જન્મેન પુત્રને ગાદીના હકદાર હરાવે છે તે સામે
વાધો દર્શાવનારા બે તાર અને બે પત્રો દિંદી
સરકારને પહોંચાડવા આપની ઉપર મોઝ્યા છે
પોલીટીમલ રેસિડેન્ટ એ તાર અને પત્રો ગજપુતાનાના
એજન્ટ હું ધી ગયલ કર્નલ શાહજીને મોકલી
આપ્યા અને જણાવ્યું કે મને ગજપુતાના આપને
અંગેનો મગાશે

ઉદ્દેપુર જતા મહારાણા સત્જનસિંહજી મહારાજ
જસવંતસિંહજી સાથે અંગેનો પહોંચ્યા અને એ જ
જ કર્નલે જાંને ગાંધીને મગાશે માટે
પ્રશનગદના બગેલે આવ્યા એ જ જ એ કહ્યું કે
'આપ મનેએ જામનગર પ્રકાશ મગાશે તાર અને

પત્રો મોકલ્યા તે બરાબર થયું નથી કારણ કે દરેક
ગાંધીને એ કે પોતાના ગાંધી પગલે કાઢ કહેવાનો
અધિકાર છે પણ બીજા રાજ્યોની બાબતમા એ
દરમ્યાનગીરી કરી શકે નહીં, તેમ છતાંય રાજપુતાનાના
રાજ્યોના સમઘમા કાઢ કહેવાનું હોય અને આપ કહે
તથા હું સાલજી તે કદાચ બરાબર છે, પરંતુ
જામનગર તો કાઠિયાવાડમા છે એટલે આપનું કહેવું
યથાર્થ નથી માટે પત્રો પાછા ખેંચી લીધે જામવિલાજીને
પરિણીત રાણીની મતતિ નહીં હોવાથી એ પોતાની
મુમનમાન સ્ત્રીથી થયેલ મતતિને ગાદી વારસ હરાવે
એને શી રીતે શકી શકાય,' મહારાજ જસવંતસિંહજી
તો ચૂપ થઈ ગયા પણ ઉદ્દેપુરના મહારાણાએ ઉત્તર
આપ્યો કે 'એક સમય એવો હતો કે અમે આખા
ભારતમા પ્રતિષ્ઠિત હતા પરંતુ ધરકલ્યાથી રાજ-
પૂતોની સંખ્યા ઘટી ગઈ પછી મુસલમાન પાદશાહો
સાથેના યુદ્ધોમા લાખો રજપૂતો નાશ પામ્યા, પરિણામે
ગજપુતરીના રાજપૂત રાજ્યો રહ્યા એવું મને ધણું
દુઃખ થાય છે પણ આ જમાનામા એ જો રાજ્યોની
મુમલમાન કે અંગેજ સ્ત્રીઓના મતાનોને રાજ
ખનાવી દેવામા આવશે તો આજે જે થોડા ધણા
ગજપૂત ગાંધી રહ્યા છે અને એમનું રાજ્ય
ટપ્પી ગયું છે તે નષ્ટ થશે આ રિયતિ અમે કદી
મહન નહીં કરી શકીએ પોતાની જાતિની રક્ષા
કરવી એ દરેકનો ધર્મ છે આપ પણ આપની જાતિ
અને ધર્મે માટે કેસ કેવા પ્રયત્નો કરો છો ? દૂર દૂરના
પ્રદેશોમા આપના પાદરી લોકો મિશન રથાપે છે
અગાગા ગાંધીમા પણ એમને દરેક પ્રકારની મદદ
આપવાનું કહેવામા આવે છે એમ જેની રીતે
આપને આપના ધર્મ અને જાતિનું અભિમાન છે
તેવી જ રીતે અમને પણ હોય ! જામનગર
કાઠિયાવાડમા છે એટલે શું થયું ? ગજપૂત
ગાંધી તો છે ને ? એમ લાગે છે કે જામ
સાહેબની પ્રકૃતિ સ્વરથ ન હોય પણ અગારી તો છે
ને ? એટલે અમે આ રીતે ગજગાદીઓને બચ્ત થવા
નહીં દઈએ. આપનો સમઘ કાઠિયાવાડ સાથે નથી

એટલા માટે તો આ પત્રો આપના નામ ઉપર નહોં પણ વાઇસરોય સાહેબના નામ ઉપર લખ્યા છે હવે રહી મારા મંબધની વાત સજપણુનો મંબધ એ વળુ પેઢી જ ટકે છે પણ મારો મંબધ તો રજપુતોમાં ખૂબ વ્યાપક છે. આપ માનો કે ન માનો પણ ઉદેપુરના મહારાણા 'હિંમસ્ય' કહેવાય છે અને હું પણ મારી એ જવાબદારી સમજી છું એટલે જ્યાં હિંદુ હોય ત્યાં મારો અધિકાર છે જ્યારે આ આ બાબત તો ખામ મારી જતિના એક રાજ-કુટુંબને લાગતી છે અને એજ મારા આટલા પ્રજાળ પ્રતિકારનું કાન્સ છે અને એજ સંગ્રહરના મિત્ર છીએ એટલે અમારી ઈચ્છા છે કે વાઇસરોય સાહેબ નિરર્થક મુશ્કેલીમાં ન આવે એટલે આપ અમારા તરફથી વાઇસરોય માટે અને વાજપી મલાહ આપશો કે જામ વિલાજીની મૂર્ખતાનો અરવીકાર કરે " મહારાણાના આ જવાબથી એ જી જ નિરુત્તર થયા અને કહ્યું કે " હું આપની ઈચ્છાથી વાઇસરોયને પરિચિત કરીશ અને તમારા તરફથી પ્રયત્ન પણ કરીશ અને આશા છે, કે સરકાર જામનગર સંમધીની ફાઇલ આપને જોવા માટે મોકલશે." થોડા સમયમાં રાજદારી ખાતા તરફથી આ ફાઇલ ઉદેપુર મોકલ લવામાં આવી પરંતુ તે દરમિયાન મહારાણાનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો પછી પરિજીવ એ આવ્યું કે કાળુભા જામનગરના માદી વાગસ ન રહ્યા, ત્યાં પછી થોડા વખતે જામ વિલાજીએ આજ પ્રમાણે એક બીજા પુત્ર જસવતસિંહજીને પોતાની માદીનો વારસ હાવેય તે વખતે કોઇ રાજ્યએ વાધો ન લીધો અને મહારાજા જસવતસિંહજી પણ મનમાં ખેદ પામી બેસી રહ્યા આ ઉદાહરણ રાજપુતોના કૃષ્ણાભિમાન, ધર્માભિમાન અને ક્ષાત્રોચિત સ્વાભિમાન માટે આપનામાં આવ્યું છે

સવત ૧૯૩૭માં મેનાડમાં વસતી ગણતરી વખતે મગગ જીલ્લાના હમરો બીલોએ તે સામે વાધો ઉઠાવી બળવો જગાડ્યો બીલોને ત્યાં કરવા મહારાણા સત્જનમસિંહજીએ પોતાના વિશ્વાસુ

મંત્રી પ્રમિદ કવિરાજ શ્યામલદાસજીને મગરા જીલ્લામાં લશ્કર આપી મોકલ્યા સામ, દામ વગેરેથી શુકિતપૂર્વક તેઓ શાંતિ સ્થાપવાનું કામ કરતા હતા તે વખતે હિંદી સરકારે મહારાણાને લખ્યું કે "મેવાડમાં બીલોનો બળવો હજી શરૂ થયો નથી. અને એમ જણાય છે કે આ કાર્ય કરવા મહારાણા અશક્ત છે બળવો શાંત કરવાના કામમાં સરકાર વિલગ થાય એ ઈચ્છતી નથી કારણ કે મેવાડની સાથે સંબંધ ધરાવતા ગુજરાતના સરકારી જીલ્લાઓના બીલો ઉપર આ બળવાની અસર થઈ છે એટલા માટે તો તરત બળવો દાખો દેવામાં આવે અથવા તો મહારાણાએ સરકારી લશ્કરની મદદ માગવી " મહારાણા સત્જનમસિંહજી તરફથી સરકારને જવાબ આપતા લખવામાં આવ્યું કે "મહારાણા બારસી વરસથી જે શક્તિ અને બળથી પોતાની પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરે છે એ શક્તિ અને બળ અત્યારે પણ છે. સરકારનું તો હજી હમણા જ બાગમન થયું સરકારની મદદની કશી આવશ્યકતા નથી કોઇ બહારના શત્રુ સાથેની આ વલવાડ નથી કે જેમાં સૈન્યબળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે મહારાણા પોતાની પ્રજાને મારીને શાંત કરવા ઈચ્છતા નથી કારણ કે મહારાણા માને છે કે પ્રજાને તો પુત્રની માફક સમજાવી શકાય પણ જે સરકારને પોતાના જીલ્લાના બીલોનો હાથ હોય તો સરકારે ત્યાં બદોબસત કરવો એ જીલ્લાની જવાબદારી મેનાડ રાજ્ય ઉપર નથી " મહારાણાએ આપેલા આ ઉત્તર પછી સરકારે આ સમગ્ર મૌન પકડયું હતું પરંતુ આવું સ્વાભિમાન અત્યારે નરેશોમાં રહ્યું નથી

એક વખત રાજપુતાનાના એ જી જ કર્નલ વોલ્ટરે મહારાણા સત્જનમસિંહજીને, આશુના એક આગ સેકન્ડ આસિસ્ટન્ટને એમના રાજ્યમાં લેવાતો આગ્રહ કર્યો મહારાણા સમજી ગયા અને કહ્યું કે "એમને હું આહી જ આમિસ્ટન્ટની જગ્યા આપું " ત્યારે કર્નલ વોલ્ટરે કહ્યું કે "એને દેશીના હાથ નીચે કામ કરવું પડે " એટલે હસતા હમતા મહારાણાએ

કહ્યું કે “હું પણ દેશી છું. શું આપ એમ છડો છો, કે એ મારા પણ અધિકારી થાય ?” આવાં ઉદાહરણો ઉપરની જણાય છે. કે લુના વખતમાં રાજ્યોમાં પોતાને માટે કેવું સ્વાભિમાન હતું.

આનું જ એક દર્શાવ વાંસવાડાના મહારાવલ લક્ષ્મણસિંહજીએ પોતાનું આ લખનારને કહ્યું છે. એમના ઉપર એ વખતના આસિસ્ટન્ટ રેસીડેન્ટ મિ. પીન્હીએ એક ખાનગી ચિઠ્ઠી લખી અને કવર ઉપર “પ્રાઇવેટ” એ પ્રમાણે લખ્યું. મહારાવલે “પ્રાઇવેટ” શબ્દ દેખી એક કાગળ લખી તે ચિઠ્ઠી પાછી મોકલી. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે “હું સત્તા, જગત્તા, ખાંતા, પીતાં એટલું જ નહીં પણ શાય જતાં પણ પ્રત્યેક ક્ષણે રાજ્ય છું. મારા હવનમાં કાંઈ એવો ક્ષણ નથી, કે જેમાં હું મારી જાતને રાજ્ય ન માનતો હોઉં. આવા સયોગોમા મારે ત્યાં “પ્રાઇવેટ”ને કશું સ્થાન નથી. આપને ત્યાં પ્રાઇવેટ અને “આફિશીઅલ”ના ભેદ હોય છે. અમારે ત્યાં નહીં, એટલે જો તમે અંગત રીતે કાંઈ લખવા ઇચ્છતા હોય તો પ્રાર્થનાના રૂપમા લખવું જોઈએ અને હોદ્દાના દરજ્જાથી લખવા ઇચ્છતા હો તો નિયમાનુસાર લખવું જોઈએ.” આમિ. રેસીડેન્ટને આથી રીસ થઈ અને એ સળધી-લનાણ કૂરીઆદ આરણ કૂરી પરતુ તેનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. અને હમેશને માટે વાંચવાડામા રહેવાનું એમનું બંધ થઈ નીમચ રહેવાનું હતું.

આ ઉદાહરણ ઉપરથી હાલના રાજકર્તાઓની “પ્રાઇવેટ લાઇફ” શબ્દના નિર્માણનો સહજ ખુલાસો મળી રહે છે. અત્યારે રાજકર્તાઓ પોતાની “પ્રાઇવેટ લાઇફ” માં પોતાનો રાજકર્તા તરીકેનો

દરજો ભુલી જઈ સરકારના અધિકારીઓ અને એમની સ્ત્રીઓ સુદ્ધાંતી સાથે છુટથી જોવાય છે. જ્યારે પહેલાં તો રાજ્યની બરાબર કાંઈ બેસી શકતું નહીં એવી પ્રથા હતી. એની પાસે એમવાનું ભાગ્યે જ કાંઈ મોટા ઉમંગવોમાંથી એકાદ બેના ભાગ્યમાં લખાતું. આથી રાજ્યનો દરજો સચવાતો. જ્યારે અત્યારે એવો દશો ભેદભાવ રહ્યો નથી. કહેવામાં ન આવે તો અમુક વ્યક્તિ રાજકર્તા છે એ જોળાવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. સરકારી અધિકારીઓ અને રાજકર્તાઓ અત્યારે સામાન્ય દોરતની માફક વર્તે છે. એક ખીજનો દરજો સચવાય એવું કશું રહ્યું નથી. જ્યારે રાજ્યોના મંત્રણમાં વાઈસરોય સાહેબ કે નામદાર શહેનશાહ પોતાનો દરજો, મોજો અને પોતાપણું, ભુલી જતા હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. વર્તમાન કાળમાં તો જ્યાં સુધી કાંઈ રાજકર્તા દરબારમાં હોય કે માદી ઉપર હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્ય છે પણ ત્યાર પછી તો તે ‘પ્રાઇવેટ લાઇફ’ ગાળે છે એવી પ્રથા લાખલ થઈ છે. જ્યારે જો જ રાજકર્તા એની પ્રજાના તો ચોવીસે દલાક અજદાતા અને ગરીબ નિવાજ છે. પ્રજાની સાથે એમને ‘પ્રાઇવેટ લાઇફ’ જેવું કદી હોઈ શકતું નથી. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજ્યોનું પ્રાચીન વ્યક્તિત્વ અને એમના રાજ્યવતું મહત્ત્વ પ્રજાની દૃષ્ટિમાં દલકું પડી ગયું છે. અને પ્રજામાં માનનીય ગણાવા યોગ્ય નરેશો ઉપરથી પ્રજાનો ભક્તિભાવ સદાને માટે ઉડી ગયો છે અને તે બધું થવા પામ્યું છે આ “પ્રાઇવેટ લાઇફ” જેવા પ્રયોગોથી.

જમીન મહેસૂલના પ્રશ્નો

મિ. મણિલાલ હીરાલાલ શાહ એમ. એ. એ 'મધ્યગુજરાતના આર્થિક પ્રશ્નો' એ વિષય ઉપર એક અભ્યાસ-પૂર્ણ પત્રિકા લખી છે. તેમાં જમીન મહેસૂલને લગતા કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નોની છણાવટ કરી છે. જે કે તેમાં તેમણે પેટલાદ (ગાયકવાડ) અને આણંદ (ફિટિસ) જે તાલુકાઓને કેન્દ્રસ્થ રાષ્ટ્રી આંકડાઓની તપાસણી કરી છે. પણ તેમાંના કેટલાક ભાગ દેશી રાજ્યો માટે લપચોળી દેહાદ અને આ નીચે આપીએ છીએ.

૧

છુટને લગતા પ્રશ્નો

હિંદુસ્તાન એ એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તેથી કરીને તેની વસતીના લગભગ ૮૦ ટકા ભાગ ખેતીમાંથી પોતાની આશુવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ ખેતીનો ખર્ચો આધાર વરસાદ ઉપર છે અને આ વરસાદ અનિયમિત હોવાથી ખેતીની પેદાશ અનિયમિત બને છે. જે ભેદ એ તેના કરતાં વધારે કે ઓછો વરસાદ આવે, અથવા અનિયમિત વરસાદ આવે તો પાક ઉપર તેની ખૂબ જ અસર થાય છે; અને પાક જળડે છે. વરસાદ ઉપરાંત બીજા તીક, હીમ જેવા કેટલાક કુદરતી કોષો પણ પાકને ઘણું નુકસાન કરે છે. આથી કરીને ઘણીએ વાર રૈયતને પ્રેરપ્રેર પાક મળતો નથી. સામાન્ય રીતે દર વરસે ૧૦ થી ૧૨ અને કેટલીક વખતે ૧૪ આની જેટલો પાક થાય છે. પેટલાદ તાલુકામાં ૧૨ આની પાકને સંપૂર્ણ પાક ગણવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે દર વર્ષના મરેગાશ પાક ઉપરથી ગણતરી કરીને જમીન-મહેસૂલ આકારવામાં આવે છે. તેથી કરીને ખેડૂન ત્યારે ઉપર વર્ણવેલી મુસીબતોમાં ક્ષણ છે ત્યારે એ જમીનમહેસૂલ સહેલાઈથી આપી શકતો નથી. આવી અવારનવાર આવી પડતી અસામાન્ય મુસીબતો વખતે ખેડૂતને શકત આપવા માટે જમીનમહેસૂલમાંથી અમુક ટકાની માફી અથવા

છૂટ આપવામાં આવે છે.

પેટલાદ અને આણંદ એ બંને તાલુકામાં છૂટ આપવાની પદ્ધતિ છે. પરંતુ એ બંને પદ્ધતિઓમાં ઘણો ફેર મળુમ પડે છે. પેટલાદ તાલુકામાં વખતો-વખત જમીનમહેસૂલના કુલ ટકામાંથી અમુક ટકા જેટલી માફી આપવામાં આવે છે. ત્યારે આણંદ તાલુકામાં જમીનમહેસૂલના કુલ ટકામાંથી અમુક ટકા જેટલી માફી નહિ પરંતુ પાકની આનીના પ્રમાણમાં તદકુખી (Suspensions) આપવામાં આવે છે. અને પાછળથી એ તદકુખી અમુક ફાળે જરૂર પડે છૂટ (Remissions) માં ફેરવી નાખવામાં આવે છે.

બંને પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે ત્યારે વડોદરા રાજ્યની ચાલુ (Current) વર્ષના જમીનમહેસૂલની પણ માફી આપવામાં આવે છે ત્યારે આણંદ તાલુકાની અંદર જે તદકુખીની રકમ એક વર્ષના જમીનમહેસૂલ કરતાં વધારે હોય અથવા જે તદકુખી ત્રણ વર્ષ સુધી ભરપાઈ થઈ ન હોય તે તદકુખીને માંડી વાળવામાં આવે છે. આવી માંડી-વાળેલી તદકુખી એ જ છૂટ એમ આણંદ તાલુકામાં ગણાય છે. તેથી કરીને ચાલુ વર્ષના જમીનમહેસૂલમાં કોઈ પણ જાતની છૂટ આપવામાં આવતી નથી.

હવે આ છૂટનું ધોરણ કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે તે આપણે જોઈએ. આણંદ તાલુકાની અંદર કેટલી છૂટ આપવી જોઈએ તે માટે પાકની આનીની ગણતરી કરવા માટે આણંદની અંદર એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. આ મંડળના કુલ સભ્યો પાંચ હોય છે. તેમાંથી ત્રણ સભ્યો સરકારી અમલદારો હોય છે અને બીજા બે સભ્યો પ્રજા તરફથી ચૂંટાઈ આવેલા હોય છે. આણંદ તાલુકાના ગામડાંઓની અંદર આનીની ગણતરી મામલતદાર દરેક ગામના અગ્રગણ્ય માણસોની સલાહ લઈને કરે છે. આવો રીતે આનીની ગણતરી કરી આણંદ તાલુકામાં કેટલી છૂટ અને તહકુબી આપવી જોઈએ તે નક્કી કરવામાં આવે છે.

પેટલાદ તાલુકામાં આનીની ગણતરી માટે કોઈ પણ મંડળની વ્યવસ્થા જોવામાં આવતી નથી. ત્યાં વહીવટદાર અને તલાટીઓ લોકોનો સહકાર સાધી આનીની ગણતરી કરે છે અને છૂટ તથા તહકુબીની જરૂરીઆત તથા તેનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે.

અહીં આનીની ગણતરીની બે પદ્ધતિઓ વચ્ચેના એક અગત્યના તફાવતની નોંધ લેવી જરૂરી છે. વડોદરાના નિયમો પ્રમાણે આખા ગામને માટે આનીની ગણતરી કરવામાં આવે છે. તેથી કરીને કેટલાક ખેડૂતો કે જેમના પાકને જરા પણ નુકસાન થયું નથી તેમને પણ આનીની ગણતરીથી મળેલી છૂટનો લાભ થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે એમને તે લાભ મળવો જોઈએ નહિ. આણંદ તાલુકાની અંદર આનીની ગણતરી કરી છૂટ આપવાની આ ખામી દૂર કરી છે. કારણ કે ત્યાં આખા ૫ ગામને મારે આનીની ગણતરી કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ નક્કી કરેલી આની પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિત્વ ખાતેદારના ખેતરોની આની ગણવામાં આવે છે. આથી કરીને તે ખેડૂતો કે જેમને ખરેખર નુકસાન થયું જ હોય તેમને જ છૂટ અને તહકુબીનો લાભ મળે છે.

છૂટ આપવાને માટે વડોદરા ગઠના ૧૬ આની પાકને સંપૂર્ણ પાક ગણે છે, અને આંક આની પાકને

સરેરાશથી અડધો પાક ગણે છે. જ્યારે આણંદ તાલુકામાં ૧૨ આની પાકને સંપૂર્ણ પાક ગણવામાં આવે છે અને ૬ આની પાકને સરેરાશ પાકનો અર્ધો ભાગ ગણવામાં આવે છે. આથી કરીને વડોદરા રાજ્યની નીતિ આ બાબતમાં વધુ પ્રગતિદારી છે તે ઉપરાંત જો વડોદરા રાજ્યની અંદર પાક બે આનીની નીચે જાય તો ૨૦ રૂપિયા અથવા તેથી ઓછી રકમના ખાતેદારને જમીનમહેસૂલથી તદ્દન માફી આપવામાં આવે છે.

વડોદરા રાજ્યમાં ધારાધોરણને એક બાબતે મુખી ધણીએ વખત ઉદારતાથી જમીનમહેસૂલની છૂટ આપવામાં આવી છે. છેલ્લા ૬૫ વર્ષમાં પેટલાદ તાલુકામાં વડોદરા રાજ્યે નીચે પ્રમાણે છૂટ આપી હતી.

વર્ષનું નામ	રકમ
૧૯૩૧-૩૨	૩. ૨૪૬૫-૬૦
૧૯૩૨-૩૩	૩. ૪૨૨૬-૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૩. ૭૬૪૪-૧-૧
૧૯૩૪-૩૫	૩. ૭૧૭૪-૮-૧
૧૯૩૫-૩૬	૩. ૩૭૨૫-૮-૬
૧૯૩૬-૩૭	૩. ૩૭૬૩-૧૨.૩
૧૯૩૭-૩૮	૩. ૪૧૩૬-૧૫.૪
૧૯૩૮-૩૯	૩. ૨૪૪૭૭-૧૨.૭

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી માલુમ પડશે કે લગભગ દરેક વર્ષે પેટલાદ તાલુકામાં છૂટ આપવામાં આવે છે. આણંદ તાલુકાના છેલ્લાં ૧૦ વર્ષોની છૂટ ના આંકડા મળી શકતા નથી. પરંતુ આણંદ તથા માટે કેટલાક આંકડાઓ મળી આવે છે. જેની મરખામણી પેટલાદ તથાના આંકડાઓ સાથે કરી, દર વર્ષે છૂટ આપવાથી મરકારને કેટલી ખોટ ભાગવવી પડે છે તે મગજવા નીચેના પત્રમાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

જમીન મહેસૂલના પ્રશ્નો

નામ	વર્ષ	કુલ મહેસૂલ	ફટ	સેંકડે નુકશાન
પેટલાદ	૧૯૩૩	૧૦૯૬૪	૫૨૫	૪.૮%
"	૧૯૩૮	૧૦૯૬૪	૭૮૫	૭.૧%
આણંદ	૧૯૩૬-૩૭	૨૪૧૪૮	૨૨૬	૧.૦%
"	૧૯૩૭-૩૮	૨૪૧૪૮	૫૫૨	૨.૨%

ઉપરના પત્રક ઉપરથી આપણને છૂટથી દર સેંકડે કેટલું નુકશાન થાય છે એની ખબર પડે છે, તે ઉપરાંત આપણને એ સમગ્ર થયે છે કે વડોદરા રાજ્યની છૂટની પદ્ધતિથી લોકોને વધારે ફાયદો થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની છૂટ આપવાની બે પદ્ધતિઓમાંથી હું આણંદની પદ્ધતિને વધારે પસંદ કરું છું કારણ કે તે થોડે ખર્ચે સારો ફાયદો આપી શકે છે. છૂટ આપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રતિફળ મંજૂરોથી ખેડૂતોને થયેલા નુકશાનની મુસોળતો દૂર કરવાનો છે. તેથી કરીને પ્રતિફળ મંજૂરોથી જે લોકોને ખરેખર નુકશાન થયું છે તે લોકોને છૂટનો ફાયદો મળે તે વધુ ઇચ્છ્યા યોગ્ય છે. આણંદ તાલુકાની પદ્ધતિથી આ પ્રમાણે બની શકે છે. પરંતુ વડોદરા રાજ્યની પદ્ધતિથી નુકશાન થયું હોય કે ન થયું હોય છતાં ય છૂટનો લાભ ખેડૂતને મળે છે. વળી નુકશાનના પ્રમાણમાં છૂટનો લાભ મળવો નોંધ્યે તે ધોરણ વડોદરા રાજ્યની પદ્ધતિથી સાચી થકાતું નથી. આપણે સરકારની દૃષ્ટિ નોંધ્યે તોપણ વડોદરા રાજ્યની પદ્ધતિ ઓછી લાભદાયક છે કારણકે સરકારને તેનાથી વધારે નુકશાન ખમવું પડે છે.

વળી છૂટ તહકુબી વિ. આપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ખરા ખેડૂતોને રાહત આપવાનો છે. પરંતુ એ ઉદ્દેશ લાગ્યે જ પાર પડે છે. જે ખેડૂતો પોતાની જમીન હોય અને પોતે ખેડૂતા હોય તેમને તો આ છૂટ વિ. નો લાભ આપોઆપ જ મળે છે, પરંતુ જે ખેડૂતો જમીનદારની જમીન માથે ખેડતા હોય છે તેમને છૂટ વિ. નો લાભ લાગ્યે જ મળે છે. કારણ

કે જમીનદારો સરકારની માફક છૂટ અથવા ઘટાડો આપવાને તૈયાર નથી હોતા. જમીનદારો પર જે જમીનમહેસૂલ વધે તો તે બોળે તેઓ ખેડૂતો ઉપર નાખી દે છે. પરંતુ જમીનમહેસૂલ ઘટે તો તેનો લાભ ખેડૂતોને તો ભાગ્યે જ આવે છે. વળી જમીનદારો પાસેથી મારી ઠોકીને આ લાભ મેળવવાની ખેડૂતોની તૈયારી અજ્ઞાનતા અને ગરીબાઈને લાગે નથી. જે કે તેઓ આ વારંવાર છૂટ, ઘટાડો વિ. જમીનદાર પાસેથી મેળવવા પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ જમીનદારો એવા હોશિયાર હોય છે કે એવા પ્રયત્નોને તેઓ જરા ય મચક આપતા નથી. તે ઉપરાંત આવો લાભ ખેડૂતોને આપવો નોંધ્યે એવું કાયદેસરનું દબાણ તેઓ પર નથી માટે જે ખેડૂતોએ આવો લાભ મેળવવો હોય તો તેમને માટે એક જ રસ્તો છે અને તે મદકાર સંઘ સ્થાપવાનો. પેટલાદમાં આવું એક ખેડૂત મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેણે એવા ઠગવ પસાર કર્યો છે કે દરેક ખેડૂતને જમીનદારે સરકારી રાહતના પ્રમાણમાં રાહત આપી નોંધ્યે. અને જે તેમ ન થાય તો ખેડૂતે જમીનદારની જમીન ખેડવી નહિ અને આવી છોડી મૂકી જમીન બીજા કોઈ પથે ખેડુને ખેડવાનું માથે લેવું નહિ ખરેખર આ પગલાથી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરવાનો અંશુ સંભવ છે. આણંદ તાલુકામાં જમીનદારોએ ખેડૂતોને રાહત આપી એમ કાયદેસર કરાવેલું છે અને તેથી જે કોઈ જમીનદાર આવી રાહત પોતાના ખેડૂતને ન આવે તો તે ખેડૂત જમીનદાર સામે અદાલતમાં દાવો લાવી શકે. પરંતુ આણંદ તાલુકાના ખેડૂતોમાં જમીનદાર પાસેથી રાહત મેળવવાના પ્રયત્નો માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચળવળ નોવામાં આવતી નથી.

૨

તહકુબી

જેમ અસામાન્ય મુસોળતો વખતે રાહત આપવા ખેડૂતને જમીન મહેસૂલની છૂટ આપવામાં આવે છે,

તેની જ રીતે તેના જ વખતે ખેડુતને તહકુમી આપવામા આવે છે તહકુમી એટલે જમીનમહેસુલને તે વર્ષે નહિ લેતા તેને ખીજે અગર ત્યારપછીના વર્ષે લેવુ તે

તહકુમીની પદ્ધતિ પણ બને તાલુકાઓમા છે, પણ બને તાલુકામા તહકુમી આપવાનું ધોરણ જુદુ છે. મામાન્ય રીતે તો મપૂર્ણ પાક થાય અગર આમ આની પાક થાય ત્યા સુધી તહકુમી આપવામા આવતી નથી વડોદરા મેન્ડરમા ૮ આનીથી ઓછો પાક થાય ત્યારે તહકુમી આપવામા આવે છે ન્યારે આજુ તાલુકામા ૬ આનીથી ઓછો પાક થાય ત્યારે તહકુમી આપવામા આવે છે આથી વડોદરા રાજ્યના ધાગઓ આ બાબતમા વધારે ઉદાર છે

વડોદરા મેન્ડરમા ત્રણ આનીથી ઓછો પાક થાય અને આજુદ તાલુકામા ૪ આનીથી ઓછો પાક થાય ત્યારે મપૂર્ણ જમીનમહેસુલ મુલતવી રાખવામા આવે છે આ રીતે સિદિરા રાજ્યનુ ધાગધાગજુ વધારે ઉદાર હાજે છે

તે પાક ત્રણથી ૭ આની વચ્ચે હોય તો વડોદરા મેન્ડર ૫૦ ટકા જેટલુ જમીનમહેસુલ મુલતવી ગાખ છે ન્યારે આજુદ તાલુકામા ૪ થી આમ આનીની વચ્ચે પાક હોય ત્યારે ૫૦ ટકા તહકુમી અપાય એટલે સામાન્ય રીતે બને તાલુકાઓમા ૫૦ ટકા જેટલી તહકુમી આપવાનું ધોરણ લગભગ સરખુ જ છે

તહકુમી વચ્ચે વરનાના ધોરણ પણ જુદા જુદા છે પેટનાદ તાલુકામા ૭ આનીની અદર પાક થયો હોય ત્યારે અને આજુદ તાલુકામા આમ આનીની અંદર પાક થયો હોય ત્યારે તહકુમી તદ્દન વચ્ચે કરવામા આવતી નથી

પેટનાદ તાલુકામા તહકુમી વચ્ચે કરસા માટે નાના દખ્તાઓ ગણવામા આવ્યા છે આ દખ્તાઓ આજુથી ન્યારે અને ગાંધી ઓછા ન હાકા બેંધએ તે ઉપરાંત ખાતેદાર જેટલુ જમીનમહેસુલ આપતો

હોય તેના ૩ ભાગથી વધારે રકમ જેટલી તહકુમી એકી વખતે વસૂલ થઈ શકે નહિ આજુદ તાલુકામા નિયમો બરા જુદા છે. આજુદ તાલુકામા પાક બે આઠ આની અને અગિયાર આનીની વચ્ચે હોય તો જમીનમહેસુલના ૩ ભાગ જેટલી તહકુમી એક સામટી વસૂલ કરી શકાય છે, અને બે પાક અગિયાર આનીથી વધારે હોય તો આખા ચે જમીનમહેસુલ જેટલી તહકુમી વસૂલ કરી શકાય છે

પેટલાદ તાલુકામા તહકુમીની રકમ તે ખાતેદારના બે વર્ષના જમીનમહેસુલ કરતા જેટલી વધારે થઈ હોય તેટલી આપોઆપ માડી વાળવામા આવે છે આજુદ તાલુકામા તહકુમીની રકમ તે ખાતેદારના એક વર્ષના જમીનમહેસુલ કરતા જેટલી વધારે થઈ હોય તેટલી દર ત્રણ વર્ષે આપોઆપ માડી વાળવામા આવે છે અહીં આપણે એક વાત યાદ રાખવી બેંધએ આજુદ તાલુકામા ચાલુ વર્ષના જમીન મહેસુલમા છૂટ જગે આપાતી નથી પરંતુ તહકુમી આપરામા આવે છે અને આ તહકુમીને ન્યારે માડી વાળરામા આવે ત્યારે છૂટ કહેવામા આવે છે

૩

ખેડુતની આર્થિક સ્થિતિ

ખેડુતની આર્થિક સ્થિતિ માટે ધણાજ લખાણો લખાયા છે આ આર્થિક સ્થિતિ તપાસરા માટે જુદા ધોળો સ્વીકારવામા આવ્યા છે કેટલાક, ખેડુતના આરકનનકરના ખર્ચ ઉપરથી કેટલાક, ખેતીમાથી મળતા ચોખ્ખા નફા ઉપરથી ત્રી થી ખેડુતની સ્થિતિનું માપ કાઢે છે હું એમ નાનું છુ કે ખેડુતને ખેતીની અદરથી સુ મળે છે તેની તપાસ કરીએ તો જ આપણને ખેડુતની ખરી સ્થિતિ મગમળ.

તેટલા માટે આપણે ખેડુત જે જે પાક લે છે તેનો ખર્ચ અને તેમાથી તેને થતી આવકનો વિચાર કરીએ આ નાનકડા પુતકમા દરેક દરેક પાકનો વિચાર કરવાનું અસાકય બને છે તેથી કરીને આપણે

જમીન મહેસુલના પ્રશ્નો

આણંદ અને પેટલાદ તાલુકામાં જે મુખ્ય પાક છે- તંબાકુ-તેનો વિચાર કરીશું એટલે આપણને બંને તાલુકાઓના ખેડૂતોની સ્થિતિનો હીકહીક ખ્યાલ આવી

શકશે. નીચેના પત્રકમાં તંબાકુના દર વીધા હીક બંને તાલુકાઓમાં જુદી જુદી જાતના ખેડૂતને કેટલું ખર્ચ આવે છે તે જતાવ્યું છે:—

કઈ જાતનો ખેડૂત	જમીન મહેસૂલ સિવાયનો વીધા હીક ખર્ચ.	જમીન મહેસૂલ સાથેનો પેટલાદ તાલુકામાં વીધા હીક ખર્ચ	જમીન મહેસૂલ સાથેનો આણંદ તાલુકામાં વીધા હીક ખર્ચ
(૧) માસિક ખેડૂત.	રૂ. ૧૫	રૂ. ૧૯-૮-૦	રૂ. ૧૮-૦-૦
(૨) બાડે જમીન ખેડવાનાર જમીન માલિક.	રૂ. ૩૦	રૂ. ૩૪-૮-૦	રૂ. ૩૩-૦-૦
(૩) સાંઠા આપીને જમીન ખેડનાર ખેડૂત.	...	રૂ. ૩૧-૮-૦	રૂ. ૨૭-૦-૦

હવે આપણે તંબાકુના દરેક વીધામાંથી ખેડૂતને કેટલી આવક થાય છે તે જોઈએ. પેટલાદ તાલુકામાં દર વીધે સામાન્ય રીતે ૧૨ મણ તંબાકુ થાય છે અને તેનો ભાવ દર મણે રૂ. ૪-૮-૦ જેટલો ઉપજે છે. આણંદ તાલુકામાં સામાન્ય રીતે દર વીધે ૧૦ મણ તંબાકુ થાય છે. અને તેનો ભાવ દર મણે રૂ. ૫-૦-૦ જેટલો ઉપજે છે. તેથી કરીને દર વીધા હીક પેટલાદ તાલુકામાં રૂ. ૫૪ અને આણંદ તાલુકામાં રૂ. ૫૦ની સરેરાશ આવક ખેડૂતને થાય છે. હવે આપણે ખેડૂતને ચોખ્ખો નફો કેટલો થાય છે તે નીચેના પત્રકમાં જોઈએ.

૫-૦-૦ જેટલો. ઉપજે છે. તેથી કરીને દર વીધા હીક પેટલાદ તાલુકામાં રૂ. ૫૪ અને આણંદ તાલુકામાં રૂ. ૫૦ની સરેરાશ આવક ખેડૂતને થાય છે. હવે આપણે ખેડૂતને ચોખ્ખો નફો કેટલો થાય છે તે નીચેના પત્રકમાં જોઈએ.

ખેડૂતની જાત.	જમીનના નામ	ખર્ચ રૂ.	કુલ આવક રૂ.	ચોખ્ખી આવક રૂ.
(૧) માસિક ખેડૂત	(૧) પેટલાદ તાલુકા	૧૯-૮-૦	૫૪-૦-૦	૩૪-૮-૦
	(૨) આણંદ "	૧૮-૦-૦	૫૦-૦-૦	૩૨-૦-૦
(૨) બાડે જમીન ખેડનાર ખેડૂત	(૧) પેટલાદ "	૩૪-૮-૦	૫૪-૦-૦	૧૯-૮-૦
	(૨) આણંદ "	૩૩-૦-૦	૫૦-૦-૦	૧૭-૦-૦
(૩) સાંઠા ખેડનાર ખેડૂત	(૧) પેટલાદ "	૩૧-૮-૦	૫૪-૦-૦	૨૨-૮-૦
	(૨) આણંદ "	૨૭-૦-૦	૫૦-૦-૦	૨૩-૦-૦

ઉપરના પત્રક ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પેટલાદ તાલુકાના ખેડૂતોને ખેતીમાંથી આણંદ તાલુકાના ખેડૂતો કરતાં કઈ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું એ પણ માલુમ પડે છે કે જાતે

ખેડનાર માસિક ખેડૂત ને પંદરથી વીસ વીધાં જેટલી જમીન ધરાવતો હોય તો આનંદથી જીવન ગુમરી શકે છે. સાથે રાખનારાઓની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. અને ખેતી તેમને માટે આવકનું સાધન

અભિપ્રાય હતો કે વડોદરા રાજ્યની ઉદાર નીતિને લઇને એ બે તાલુકાઓમાં શિક્ષણની મગવડ ધણી જ મુંદર હોનાથી તે તાલુકાઓમાં કંચુ કંચા પણ રહેતુ નથી

ગાંધીની પ્રગમનવાળુ માટેની ખીજી યોજના તે પ્રગમના આરોગ્ય માટેની છે અહીં મારે કમ્પલેટ કરવુ નોંધએ કે આશદ તાનુકા કરતા પેટલાદ તાલુકામાં રુઝવાન્યોની યોજના વધારે સારી છે પેટલાદ તાલુકામાં ૭ રુઝવાલયો છે અને તે ઉપરાંત અનેક ઔપધાલય મરજો છે આશદ તાલુકામાં ફક્ત ૪ રુઝવાલયો છે અને ઔપધાલય મરજો ત્યાં નથી

હવે આપણે બંને તાલુકાઓના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રાજ્યે શુ શુ કર્યુ છે તે નોંધએ પેટલાદ તાલુકામાં ૭ શહેરોની ખીલવણી થઈ છે આશદ તાલુકામાં ૪ શહેરો છે આશદ તાનુકા કરતા પેટલાદ તાલુકા જરા ખૂણે છે છતાં પેટલાદ તાનુકામાં વિદ્યુતની યોજના છે અને સ્વરવાહક (Telephone) યત્ર વડે પેટલાદને વડોદરા સાથે જોડવાની યોજના ઉપર વિચારણા ચાલી રહી છે પેટલાદમાં બે મિલો અને અનેક જિનો તથા પ્રેસો છે આશદમાં પોલમન ડેરી જેવા લાયક છે.

હિંદુસ્તાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશમાં ખેતીવાડીના વિકાસ માટે વણુ કરવાની નરૂ છે વડોદરા ગાંધીના કૃષિખાતાના મુખ્ય અધિકારીના પ્રબળ ઉત્સાહથી પેટલાદ તાલુકામાં ખેતીવાડીના હથિયારો, સાગ ખી, વ મા ધણી સારી પ્રગતિ થઈ છે આશદ તાનુકામાં પણ આ બાબતોમાં ધણી મારી પ્રગતિ થઈ છે

પેટલાદ તાનુકામાં Intensive Cultivation જેવામાં આવે છે, વડોદરા ગાંધીના કૃષિખાતાના પ્રયત્નોથી પેટલાદ તાનુકાના ગંગોલ ગામે સુધરેલી જાતની તળાકુ ઉછેરવાનું ચર્ચ થયુ છે વડોદરા ગાંધીના કૃષિખાતાના પ્રયત્નો ખેતીવાડીના ભાગ અને પેટાવિભાગોવાળાં વર્તુળો રચાઈ તે દ્વારા પ્રગમનતાને ખેતીવાડીના કાર્યમાં દરેક જાતની મદદ કરવામાં સમાએવા છે આ ઉપરાંત બૃષ્ટ અને

કૃષાના પાણીનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ પણ ડો ચદુલાલ શાહના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યુ છે

આશદ તાનુકામાં ખેતીવાડીની સ્થિતિ આશદ કરવા માટે Economic Holdings કેવી રીતે રચાવુ તે માટે ખાસ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે આ કામને પદ્ધતિપૂર્વક ઉકેલ લાવના માટે પણ કૃષિવિદ્યાના સ્નાતકોને પણ કેન્દ્રોમાં નીમવામાં આવ્યા છે આ પ્રયોગોને ઉદ્દેશ એવો છે કે એક ખેડૂતના કુટુંબને તેના ઢોંગના ધાસચાગ સાથે ઓળખા ઓછી કેટલી જમીનથી અને તે જમીનના ડેરા ઉપયોગથી નિભાવ થઈ શકે તે ગોધી કાઢવુ તે ઉપરાંત છૂટાછાંચા Holdingsને એકત્રિત કરવાને પણ આ પ્રયાસ છે વળી આશદમાં ટૂંકા જ વખતમાં એક કૃષિવિદ્યાલય સ્થાપનાનું છે

આશદ અને પેટલાદ તાલુકાની કૃષિખાતાની પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિ મંત્રીપકારક છે ને કે કરવાનું ધણુ બાકી છે છતાં પણ શુભ પ્રયત્નોની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે

ખેડૂતના સામાજિક, આર્થિક વગેરે ઉદ્ધાર માટે સહકારી મર્યાઓની ઉપયોગિતા એકમતે કબૂલાત છે માટે એ મર્યાઓની સ્થાપના, વિકાસ અને પોષણ માટે ગાંધી ખેડૂતશ્રેણી રહેલુ જોખમભરેલુ છે વડોદરા ગાંધીમાં તેમજ બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં ૪ સ ૧૯૦૪માં પહેલવહેલી સહકારી મર્યાની શરૂઆત થઈ પેટલાદ તાલુકામાં આજે લગભગ ૭૯ સહકારી મર્યાઓ છે અને તેમાં લગભગ ૪ હજાર જેટલા માણસો સમાસહો તરીકે ભાગ લે છે આશદ તાલુકામાં લગભગ ૮૧ જેટલી મદમરી મર્યાઓ છે અને તેમાં ૩૭૦૦ જેટલા સમાસહો છે

આશદ અને પેટલાદ તાનુકાની વસ્તીનું પ્રમાણ જોતાં આ મર્યાઓ અને સમાસહો ઓછા કહેવાય એથી બંને તાલુકાઓમાં સહકારી ચળવળને શુદ્ધ બનાવી તેને વેગ આપવાની ખામ જરૂર છે

મદમરી મર્યાઓમાં તાણાનું ધીગણ કરનારી સર્યાઓ (Credit Societies) વધારે પ્રમાણમાં

દેખાય છે. પરંતુ હાલના સન્દેહો ભેતોં નાણું સિવાય અન્ય રીતે ખેડૂતોનો ઉદ્ધાર સાધી શકે એવી મહકારી સંસ્થાઓ (Noncredit Societies)ની ખામ જરૂર છે.

નાણું ધીરનારી સહકારી સંસ્થાઓ બને તાલુકાની અંદર ખરાબ દશામાં આવી ગઈ છે. આનાં ધણુ કારણો છે. પરંતુ બ્રિટિશ હિંદના ઉત્તર વિભાગના મદદનીશ સહકારી અધિકારીની માન્યતા પ્રમાણે નાણું ધીરનારી સહકારી સંસ્થાઓની પડતીનું મુખ્ય કારણ શાહુકારોની છેતરપીંડી છે. જ્યારે આ સહકારી સંસ્થાઓ રમપાઈ ત્યારે શાહુકારે પોતાનાં ભરપાઈ ન થઈ શકે તેવાં ખર્ચા દેવાં સહકારી મંડળોમાં પોતાની લાગવગ વાપરી વસુલ કર્યાં. આ બધાં દેવાં ન આપી શકે તેવા માણસો સહકારી મંડળોના સહાસદ થયા અને આવી રીતે શરૂઆતમાં જ Credit Societies ના વિનાશના ખીજ રાપાયા. અત્યારે તે એ સહકારી સંસ્થાઓ લગભગ મરણપથારીએ પડી છે.

નાણું નહિ ધીરનાર Noncredit Societies

ની સ્થિતિ જરા સારી છે અને તે સંસ્થાઓ કેટલીક રીતે સારું જનકલ્યાણ કરે છે.

હવે આપણે પ્રજાના સામાજિક ઉદ્ધાર માટે બંને તાલુકાઓમાં રાજ્ય તરફથી શા શા પ્રયત્નો થયા છે તે જોઈએ. વડોદરા રાજ્યમાં ૧૯૦૪માં આજલમ-પ્રતિબંધક કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો એવો જ કાયદો બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં ઇ. સ. ૧૯૩૦માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. લગ્નવિચ્છેદનો કાયદો કે જે આજે મુખર્દ સરકારની પાસે વિચારણા માટે પડેલો છે તે વડોદરા રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૯૩૦ જેટલો વહેલો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. તદુપરાંત વડોદરા રાજ્યની અંદર જાતિત્રાસનિવારણ કાયદો પણ છે. આ કાયદાથી નાના નાના એકકાઓનો અને ગોત્રોનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. એક જ જાતિના પડી ગયેલા નાના નાના વિભાગોને લઈને શિક્ષિત યુવક યુવતીઓને લગ્નસંબંધમાં પડતી અડચણો આ કાયદાથી કેટલેક અંશે દૂર થઈ છે. બ્રિટિશ હિંદના લોકો આ કાયદો બ્રિટિશ હિંદમાં દાખલ થાય તે માટે ઘણા આગ્રહ છે.

પ્રાચીન રાજશાસન

[વડોદરા ખાતે ૧૯૩૩માં મહુમ, પ્રાચ્ય વિદ્યાવિસાર પ્રા નવવરણના પ્રમુખપદે મળેલી સમગ્ર હિંદની સાતમી “એડીએન્ટલ ટેન્ડન્સ”માં અભ્યાસ માટે આ નિબંધની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. પ્રાચીન કાળમાં નરેશોના તત્ત્વો કેવી વ્યવસ્થાથી આવતા અને તેમાં લોકમતને કેટલે અંશે અવકાશ હતો તે આ નિબંધમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હાલના કાળમાં આમાના વિચારો દેશીરાજ્યોના પત્થોનો વિચાર કરનારને ઉપયોગી થાય એવા લાગણીથી અને આપવામાં આવ્યા છે.]

ઇતિહાસનું મંશોધન અને તેનો નિર્ણય એ કાર્ય અને વિવાદમય છે. તે સંબંધી અગાધિત અનુમાન કરવાં અશક્ય છે. દિદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તો તમમાવૃત્ત છે. પ્રાચીન શોધખોળ કુત્રાગરોએ મિશ્ર, શીલાલેખો, તામ્રપટો, વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન યથા તથા કથાનિકા ઉપરથી મંશોધન કર્યું છે. પણ તેથી

હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું આખું અંગ થાય તેમ નથી. આવા સંયોગોમાં આર્યપ્રજાના રાજ્યવધારણ વિષે લખતો પ્રમાણ જાળવી રાખવું મુશ્કેલ છે. ઇ. સ. ૫ ૧૦માં સૈદ્ધ લગભગના આપણા ઇતિહાસમાં પ્રકાશનાં કિશ્તો નાખવા મંશોધકોએ ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એટલે અંગે એ પ્રાચીન રાજ્યવ્યવસ્થાના ઉદ્દેશ પરસ્પર ઉપયુક્ત છે.

ઉપર દર્શાવેલાં સંશોધનનાં સાધનો સિવાય ઇ. સ. પૂ. ૨૪૦ સૈદ્ધાંતમાં અને ત્યાર પછી થયેલા નાટકગ્રંથો, શ્રુતિ, રશ્મિતિ તથા પુરાણગ્રંથો, ક્ષત્રિયાન અને ત્સંગ જેવા પરદેશી મુસાફરો અને ધર્મયાત્રાળુઓનાં લખાણોથી હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને બંધારણનો ઉકેલ કરવામાં ઠીક સાહાય્ય મળી છે.

જૂના કાળના લખનારાઓ ધર્મશુદ્ધિથી અને લોકહિતની વૃત્તિથી લખતા એટલે એમના ગ્રંથોમાં તેઓ પોતાના સંબંધી કર્શો જ ઉલ્લેખ કરતા ન હતા. અથકારો અને કવિઓ પોતાને માટે તો નહીં જ પણ પોતાના આશ્રયદાતાઓ વિષે પણ કંઈ લખતા નહીં, પણ એમના ગ્રંથો ઉપરથી જ તે સમયની લોકરિચિતિ રાજ્યવ્યવસ્થા મંત્રીની ભાળ મળે છે. વેદોમાં રશ્મિતિઓમાં, પુરાણોમાં, સૂત્રોમાં અને કથાનકોમાંથી આ વિગતો મળે છે. અને એ રીતે આર્યપ્રજ્ઞના રાજકીય વિકાસનો કેટલેક અંશે તાણો મળી જાય છે.

આર્ય પ્રજાએ પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં એ પ્રજા એશિયા ખંડના મધ્ય પ્રદેશમાં રહેતી હતી, કે ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશમાં રહેતી હતી એ વિષે અદ્યપિ મતભેદ આપ્યો આવે છે, અવસ્થા ઉપરથી જણાય છે કે ઈરાનની પ્રજા અને આર્યપ્રજા એકલોહીની છે, અને પરસ્પર ઘટ્ટી પડી તે પહેલાં મધ્ય એશિયાના 'ઈરાનવેજ' પ્રદેશમાં તે પ્રજાનો નિવાસ હતો. આ પ્રદેશની પવિત્રતા અને ગાંભીર્ય માટે અવસ્થા ગાથાઓમાં મહીમા ગાવામાં આવ્યો છે. વંદીદાદમાં કહ્યું છે કે 'આ પ્રદેશમાં ૮-૧૦ મહીનાનો શીતકાલ હતો.' આથી વૈદિક માન્યતાને પણ ટેકો મળે છે. અને 'ઈરાનવેજ'થી સીમા પ્રાંત સુધી ઇ. સ. પૂ. ૩ હજારમાં તો આર્યપ્રજ્ઞ આવી વસી હતી

આર્યો ધરમૂળથી પશુપાલન અને કૃષિમાં કુશળ હતા. એ જ એમનો વ્યવસાય હતો. પંજાબમાં આવી આર્યપ્રજ્ઞએ ત્રિશર નિવાસ કર્યો, પળુ ત્યાં અને ગોં સાથે ઝોગને મુદ્દ કરતાં પડ્યા આ મંત્રી ઋગ્વેદમાં ઘણી જગ્યાએ ઉલ્લેખ છે. આર્યોએ પોતાના આ

પ્રતિપક્ષીતું નામ દરયૂ પાડ્યું હતું. પંજાબમાં આર્યા પછી આર્યોના સામાજિક જીવનમાં ફેરફાર થયો. એમના ચારિત્ર્ય અને સ્વભાવ ઉપર રચાનિક અસર થઈ. આર્યો સાથેના મુદ્દને લીધે પરસ્પર એકતા જળવવાની અને સામાજિક નિયમોના પાલનની એમને અગત્ય લાગી. ઋગ્વેદમાં જે માટે 'જનાઃ' એવી સંજ્ઞા છે એવાં 'જનાઃ'—મંડળો—અલગ અલગ રથપાયાં, આ સમયે આવાં પાંચ મંડળો (પચજનાઃ) હતાં. પ્રત્યેક મંડળનો એક આગેવાન હતો. ઋગ્વેદમાં કેહેલી વિદ્ય નામક સાર્વજનિક સમિતિઓ અને સભાઓની રચના થઈ. પુરુ, વદુ, તુરવસ, દૃહ્યુસ અને અનિસ વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરુષો થયા. સલાહસપથી રહ્યાથી પંજાબમાં આર્યપ્રજ્ઞ જીવન વિકાસ કરી શકી, અને કૃષિ તથા પશુપાલન અર્થે પંજાબમાં આબોધવાની અતુલ્લભતા જોઈ આર્યપ્રજ્ઞના બીજાં ટોળાં પણ આવવા લાગ્યાં. જૂના અને નવા આર્યો વચ્ચે વિગ્રહ થયા, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે આસલના આર્યો પંજાબનો પ્રદેશ છોડી આગળ ગંગા યમૂનાના પ્રદેશ લાણી થયા. આ પ્રમાણે ઉત્તરાપથમાં આર્યપ્રજ્ઞ પ્રસરી,

મધ્ય એશિયામાંથી છૂટાં પડેલાં આર્ય મંડળો પૈકી એક મંડળ પશ્ચિમમાં ગ્રીસ સુધી ગયું. ગ્રીસની પર્વતશ્રમિ, નદી નાળાં, અશુદ્ધપ્રાંત અને વિલાકતમૂ-પ્રદેશને અંગે ત્યાં જઈ વસેલી પ્રજાને વિસ્તૃત રાજ્ય બંધારણની પ્રતિકૂળતા હતી. અને તેથી એ પ્રજાએ કાયદો અને વ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ થાય એ માન હેતુથી નગર રાજ્યોની રચાવના કરી. પણ ગંગા યમૂનાનાં પ્રદેશના આર્યોને જમીનનો અખણિત પટ મળવાથી એમના વિકાસને વિશેષ અતુલ્લભતા મળી. તેઓના સામાજિક, આર્થિક અને રાજ્ય નૈતિક બંધારણમાં વિકાસને દબે ફેરફાર પણ થયો. ગંગા યમૂનાના કુળદ્રુષ અને સમાન બુધિમાં ધાર્મિક પાન ઉત્પન્ન થવાથી આર્યોમાં સપત્તિની વૃદ્ધિ થઈ. મોટાં મોટાં શહેરો વરતાં અને સમાજમપત્તિમાં વધારો થયો. સાથે સાથે કેટલાક આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા. અને વ્યવસ્થા તથા નિયમનની બાવના ઉત્પન્ન

યર્થ આ રીતે રાજ્યનનો જન્મ થયો આર્યોના અધિકારીને ગભની સત્તા મળી

આ પ્રદેશમાં આર્યો આવ્યા તે પહેલાં બેદોમાં જેમને દમ્બુ, દાસ, અસુર કહ્યા છે, તેઓના રાજ્યો સ્થિતતા પૂર્વક ચાલતા હતા કાલાન્તરે આ સમુદ્ધિશાળી રાજ્યો ગાયે સુદ્ધ થયા પણ આ અનાર્યો પગનના જેવા નહતા તેઓ કુદ્ધિશાળી ડુગળ સભ્ય અને વ્યવસ્થા શક્તિવાળા હતા આર્યોએ જોયું કે માત્ર બળથી જ આ પ્રજા રસ નહોં યાય એટલે તેમને પક્ષમાં લેવા આર્યોએ તેમની ગાયે લગન-ભોજન વગેરે સામાજિક વ્યવહાર શરૂ કર્યા એથી ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં સાકર મનાજ ઉત્પન્ન થયો અને જાતિ બેદની રાજ્યાત યર્થ શરૂ પણ આ રાકગતામાંથી યયા એ સહવિત છે ઇ સ પૂ દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં એટલે આજથી આજ હજાર વર્ષ પહેલાં આ સ્થિતિ હતી

ગંગા યમુનાના દુઆખની પૂર્વ દિશામાં બીજા કેટલાક રાજ્યો હતા એટલે તરત તો આર્યપ્રજા એ તરફ આગળ ન જઈ શકી પરંતુ ક્રમેક્રમે એ તરફ એમના છૂટા છાયા ગભ્યો સ્થપાયા ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં જેમ દોરલો અને પાચાલોએ પ્રસિદ્ધિ મેળવી તેમ પૂર્વમાં કોશલ, કાશી અને ત્રિલેહના ગભ્યો જાણીતા થયા

આ કાળમાં આર્ય પ્રજાએ પોતાની વસાહતો રચાવી, તે સાથે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા તથા ધર્મના પ્રચાર અર્થે પોતાની કુદ્ધિશક્તિને ઉપયોગ કર્યો જ્ઞાનને વેદની ઋચાઓમાં મૂક્યું પછીના કાળમાં ઋચાઓના અર્થ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં કનવામાં આવ્યા બ્રાહ્મણોના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે આગ્ન્યકોની રચના યર્થ અને અંતે ઉપનિષદ્ધ રચાયા જ્ઞાન માર્ગના પડો પડખ ક્રિયાકાંડના ગ્રન્થો પણ રચાયા વેદ અને વેદની ધાર્મિક ક્રિયાઓને લોકો યથાય સમજી શકે એટલા માટે કંઈ શિક્ષા, છન્દ, નિઝમન અને જ્યોતિષ વેદગો થયા આ પ્રજાને આ બ્રાહ્મણ યુગ હતો આ યુગમાં ગાંધીય ભાવનાના ગભ્યો

ઉત્પન્ન થયા પ્રત્યેક ગાંધીય પોતાની જાતિ ઉપર રાખીત્વ હતું પ્રત્યેક જાતિ બુદ્ધિ અને પ્રાન્તમાં ચિત્રસ્થાપી જેવી હતી એથી ભરત, પાચાલ, ત્રિલેહ આદિવાકુ વગેરે જાતિસૂચક પ્રદેશો રચાયા આ જાતિઓએ પોતાનું ગાંધીય મગદન કરી રાજની નિયુક્તિ કરી અને રવ જાતિય રાજાને અધિકાર જાતિગોએ ગાંધીય રાખ્યો

આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણયુગમાં આર્ય પ્રજાએ જ્ઞાનની પ્રત્યેક દીશામાં સચાર કર્યો હતો જાતિ ગભ્યો ગદ્યામાં એટલે લોકોને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં રસ પડ્યો કુદ્ધિના ગૌરવની સાથે પ્રજાની રમણશક્તિ મદ પડી તથા સવશાસ્ત્રો દંડસ્થ ગમવાનું જની શક્ય નહોં જ્ઞાનને પાના ઉપર નાખવાના સાધનોને અભાવ-લિપિની અપૂર્ણતા અને અન્ય વ્યવસ્થાને અગે સર્વશાસ્ત્રો મૂળપાક ગમવાની અશક્તિથી બધા શાસ્ત્રો મરક્ષિત રહી શકે એમ ન હતું એટલે ગૂઢાશયને જાળવી રાખવા સૂત્ર ગ્રન્થો-અત્પમાં ગાડુ રચાને સમજનવાના-રચાના સૂત્રો કંઈસ્થ ગમ્પી શમતા એનાથી ગાસ્ત્રોના અર્થ પગપરા સમજતા અને એ અર્થો પ્રજાની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિના ઉકેલમાં ઉપયુક્ત થતા અગસ્થ ઋષિની કથા ઉપરથી જણાય છે, કે ઇ સ પૂ દોઢ સૈકા સુધીમાં આર્ય પ્રજાને અમુક ભાગ વિધ્યાચલ બોળગી 'મહાકાષ્ટા' સુધી પહોંચી ગયો હતો દડકાગ્ન્યની હદ, પપામર ડુગલદાના ઉત્તર તીર-સુધી હતી અગસ્થ ઋષિના આગમનથી દડકાગ્ન્ય આગાદ થયું અને 'મહાકાષ્ટા' માં સુધારાને યુગ દાખલ થયો એમ કહેવાય છે કે તામિલ વ્યાકરણના પ્રથમ પ્રણેતા-અગસ્થ યુનિ હતો

ઉત્તર અને દક્ષિણ પથમાં આર્યોના ફેલાવાથી વ્યવસ્થા અને નિયમનની સાથે મપત્તિમાં વૃદ્ધિ થઈ એ ખરૂં પણ દેશસમરતમાં કાતિના બીજા રાખાયા વેદ મળના આર્યોની મસ્તૃતિ, આચાર વિચાર, અને મિત્રવાદ સર્વાળિ મૂતાનિ સર્મોક્ષે એવા જૂતમાત્ર પ્રતિ જગૃત થયેલો મિત્રભાવ હુમ થયો અનાર્યોના સપર્કથી

કે અનુકૂળ ભૂમિતી પ્રાપ્તિથી—ગમે તે પ્રકારે પણ—
પ્રજામાં પ્રમાદી વૃત્તિની અસર થવા લાગી અશોભ
સૂત્રકાલ એ, આર્ય પ્રજાના સામાન્ય જીવનમાં ક્રાંતિ
દારક યુગ હતો સૂત્રકાળમાં નરપિ જીવનમાં શુદ્ધિ
સ્વાતંત્ર્ય અને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિમાં વિશ્લેષ પડ્યો
અધ્યાત્મનાદને સ્થાને કર્મવાદને પ્રાધાન્ય મળ્યું વચ
ક્રિયા કરાવી દ્રવ્યપાત્તન કરવાનો અલ્પવૃત્તિમાં વિકાર
થયો સ્વરસંહિત પણ અચરહિત મેત્રાન્નાસની પ્રધાને
વાસિકાએ માન ગળી ગમ્યો અને શ્રીમાનો હોસા
યુક્ત યસો ગ્રવા નાગ આ હોસા મુદ્દર્શ આદ-
કર્મ અને અતિથી મત્કાર પવત પહોચી 'શુદ્ધો અસ-
લાખ્ય' ગણના લાગ્યા દાન દક્ષિણા લેનારા
'અલ્પમધુ' યાજ્ઞકો વધતા ગયા અને છતાં એ
યાજ્ઞકો જ અથ મનાવા લાગ્યા આવા સંયોગોમાં
કોઈનું લક્ષ ન તો સૂત્રોના મુદ્દર્શ પ્રતિ ગયું કે ન
તો ઉપનિષદના અધ્યાત્મનાદ પ્રતિ ગયું જનકનો
અપનાદ હતો, માત્ર ગાન માત્ર હોમક વચ ક્રિયાને
ધર્મ ગણતા આથી પરપગના ધર્મ વ્યવહારમાં
વિશ્લેષ પડ્યો તથા સમાજનું નૈતિક મધ્યગણ
શિથિલ થયું

આવા મર્ત્યોગોમાં શુદ્ધ અને મહાત્મીના અદિશ
ધર્મ પ્રચારની શરૂઆત થઈ શુદ્ધ અને મહાત્મી
વિદ્વાન્માન્ય અસ્કૃતગિગમાં ધર્મોપદેશ ન કરતા લોક
માન્ય પ્રાપ્ત ભાષામાં પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર
કરવાનો આરંભ થયો શુદ્ધ પાલી ભાષામાં ઉપદેશ
કર્યો અને મહાત્મીને માગધી ભાષામાં બાહ્ય ધર્મ
ગત્તર્મ ધ્યો એથી શીશુનાગ વશની ખ્યાતિ થઈ
ગિબીસાર અગ્નિનગનું વગેરે ગત્તર્મોએ આ ધર્મને
આશ્રય આપ્યો ધર્મોપનિવર્તનના આ યુગમાં દાગના

સાપ શૈલાક્ષુ દિદુ સૈન્ય યુનાનીઓની સામે રણ-
ક્ષેત્રમાં લડ્યું હતું એમ જણાય છે કે આ સમયમાં
મધ્ય એશિયામાંથી આર્યપ્રજાના બે મડો દિદમા
પ્રવેશ કર્યો એક મડળ દિમગિરિ ઓળંગી એ પર્વત
પ્રાતમાં અને બીજું સિંધુના કિનારે કિનારે પગમમાં
નર્યુ આ મડળો પોતાની વ્યવસ્થા રાજતત્કાળ
નહિ પણ આખ્ય પચાયતોથી કરતા પંચાયતોના ન્યાય
મંદિર બૌદ્ધોના ગયાગાર હતી

ઈ સ પૂ જૂઠા સૈનામાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય
ગત્તર્મો હતા (૧) કામ્યોજ (૨) ગાન્ધાર (૩)
અવન્તી (૪) અંધક (૫) મલ્લ (૬) કોશલ (૭)
અગ (૮) સુરસેન (૯) પાચાલ [૧૦] મત્સ્ય
(૧૧) કૌવ (૧૨) વશ (૧૩) ચેદી (૧૪) કાશી
(૧૫) વજ્ર (૧૬) મગધ*

આ ગત્તર્મોથી ઉપરથી જણાય છે કે ક્રાંતિ-
યુગમાં આર્ય પ્રજા ગોદાવરી પર્વત પહોચી ગઈ હતી
આ ગત્તર્મોને વારંવાર યુદ્ધો પણ થયા છે કૌશલ
અને માગધોનો વિખવાદ તો જન-મૌદ્ધ અન્ધોમાં
પ્રચિદ્ધ છે શીશુનાગ ગિબીસાર અને અગ્નિનગનું
વંશાલી અને લિગ્ગીને પગસત કરી, તેઓના પ્રદેશ
પોતાના ગત્તર્મ સાથે જોડી દઈ ગત્તર્મોને સ્થાને
નૈરાલીને માગધોનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું કલાનિપુણ
ઉદયને પાટલીપુત્રના શોભા અને ક્રાંતિમાં અભિદક્ષિ
કરી મગધ અને માગધોને શોભાલા માગધોની ક્રાંતિ
ચોમેર પ્રમરી ગન્તુ ઉદયારતના અંકે માગધોને પણ
મુક્યા નહિ આત્મવિશ્વ અને આવન્તિકો સાથેના
યુદ્ધથી શોશુનાગ વશી માગધોની પડતી થઈ માગ
ધોનું સ્થાન નદોએ લીધું નદોનું આત્મન્ય કહેવાયુ
પણ આશુપચની પ્રચિદ્ધ નયનીતિએ સામાજ્યનો મુકુટ

● આ રાજ્યોનો દાલોનો પ્રદેશ અને તે સમયની એટલી રાજધાની નીચે આપ્યા છે ૧ રાજધાની દારિકા,
સિધ, અને ગુનરાત, ૨ તસિલા પૂર્વ અંધરાનિસ્થાન ૩ જનન, માગધા ૪ પોટલી, ગોદાવરીને કિનારે ૫ કુશીનાર,
નેપાલની નજીક ૬ શ્રાવસ્તી નેપાળમાં ૭ વચા, ભારતપુરની પાસે, ૮ મધુરા ૯ કનોજ અને કમ્બોજાની
સમીપ ૧૦ ચમૂનાનો પશ્ચિમવિશાળ ૧૧ દિલ્લી સમીપ ૧૨ રાજધાની કોશાલી ૧૩ જુલેલપટ્ટની નજીક ૧૪ બનારસ
૧૫ વન્નિ રાજ્ય ૧૬ વિગાળમાં વડોદરા ૧૭ હટ અને લન્ધવી અને વિરેદ્વારના ઉત્તિદાસમાં ૧૮ મથા યથા છે.
૧૯ ગિદાર કાળી અને સહેનને કોશલમાં નજીકમાં આવે છે

મૌર્યોને માથે મુક્યો અને મૌર્યોની દ્વિગંત ક્રાંતિ વ્યાપી આ બધી ભાજગડો અને વિખવાદનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે જાતિય રાજ્યોનું અસ્તિત્વ નાશ થવા લાગ્યું અને મહારાજ્યોની સ્થાપનાનો મોહ વધ્યો. ધર્મશાસ્ત્રોએ પણ મહારાજ્યની ભાવનાને પુષ્ટિ આપી ભગવાન છુદ્દે બૌદ્ધોનું 'અખંડ સામ્રાજ્ય' સ્થાપવાનો ખોદ ધર્યો જાતકોએ 'સકલ જલુદિપે એક રાજ્યમ્' નું સમર્થન કર્યું અંતરેય પાલણે 'ભાસમુદરાજ્ય' નો ઉપદેશ કર્યો. મગધમાં અંગ અને પાછળથી વૈશાલી મળી ગયા. કાશી અને કૌશલ પણ જોડાઈ ગયા. જાતિભાવનું રથાન દેશભાવે લીધું અને પૂર્વકળમાં જન્મ જાતિના* મગધ એટલી રાજ્યો જોળાયાતા તેમ હવે ગાંધારે જોળાયાવા લાગ્યા. એક જ જાતિ હોય પણ તે ભિન્ન રાજ્યોમાં વિભક્ત થવાથી તેઓની રાષ્ટ્રીય ભાવના અને મંગલન ભિન્ન પ્રકારનાં ગયા. જાતિયયુગ લગભગ નાશ પાગ્યો એટલે તેની આનુષંગિક 'સમિતિ' વગેરે મંચર્યાઓ પણ સત્વહીન થઈ અને તેનું રથાન 'જાનપદ'ને મળ્યું.

બૌદ્ધકાળ ઈ સ. પૂ. ૬ઠ્ઠી સદીથી ઇ. સ. નાં ચારસો વગસ વિકાસ સુધીનો ગણાય છે. આ એક જન્મનાનાં કેટલાકના નામ મળતા નથી જાણકાર અંચો ઉપરથી જણાય છે કે આ નાના રાજ્યો પ્રજાતંત્રના ધોરણે ચાલતા તે પૈકી (૧) શાક્યોનું રાજ્ય (કપિલવસ્તુ) (૨) ભગ્ગોનું રાજ્ય (સુસાગર) (૩) લુલીયોનું રાજ્ય (અલ્લકપ્પ) (૪) કાપાલોનું રાજ્ય (કેસલુત) (૫) કોલીયોનું રાજ્ય (રામગ્રામ) (૬) મલ્લોનું રાજ્ય (કુપિનાગ, પાવા અને કાશી એ ત્રણ મલ્લોના પાટનગરો હતા) (૭) મૌર્યોનું રાજ્ય (પિપ્પલિવન) (૮) વિદેહોનું રાજ્ય (મિથિલા) (૯) લિચ્છવીઓનું રાજ્ય (વૈશાલી) રાજ્યો મુખ્ય હતા, અને તે બધા મુજકરપુર જીવવાની ઉત્તરે આવેલા જિહાગ પ્રાંતમાં હતા. એ સર્વે વિશે નામો સિવાય વિશેષ માહિતી

નથી, પણ મલ્લોની ત્રણ શાખાઓ કુશિનારા (ગોરખ પુરપાસે), ગજગૃહની પામે પાવામાં અને કાશીમાં રાજ્ય કરતી હતી શાક્યો વિદેહો અને લિચ્છવીઓ પણ મહારવની રાજ્યકર્તા જાતિ હતી છેલ્લી એ જાતિઓ પાછળથી એકત્ર થઈ હતી એનું પ્રસિદ્ધ નામ વન્દ્યો (વન્ડી) હતું.

આ રાજ્યોમાં પગરપર ઝઘડા થતા હતા એક વખત શાક્યો અને કોલિયો વચ્ચે મંગામ થયો હતો કારણ કે બન્ને જાતિના માણસો રોહિણી નદીના પ્રવાહ ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ સ્થાપવા માંગતા હતા. આ રાજ્યોના કુમારો ધીજન પ્રજાતંત્ર રાજ્યોની પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કરતા કાશલના રાજા 'પસેન્દી'એ યાદ્યોને કહ્યું કે તમારી પુત્રીઓનો અમારી સાથે સળથ કરો લિચ્છવીઓની રાજધાની ધણી સુદર હતી કોટની દિવાલ ત્રણ માર્છલ લાંબી હતી, તથા તેના ઉપર શાંભિત મિનારા, ફલક વગેરે હતાં. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ધડતરમાં શાક્યોના રાજ્યતંત્રે અગત્યનો હિસ્સો આપ્યો છે શાક્યોનું પ્રજાતંત્ર, શિષ્ટ પ્રજાતંત્ર હતું ગૌતમબુદ્ધ, આ પ્રજાતંત્રના નાગરિક હતા એનો પિતા શુદ્ધોદન એ તપનો મુખ્ય વાહક હતો. શાક્યોનો પ્રદેશ નેપાળની તળેટીમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૫૦ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૩૦-૪૦ માર્છલ જેટલા વિસ્તારમાં હતો શાક્યોની વસ્તી ૧૦ લાખ જેટલી હતી મુખ્ય પાટનગર કપિલવસ્તુ હતું શાક્યોના બધો કારભાર 'મયાગાર' દ્વારા ચાલતો હતો મંથાગારમાં અખાલસદ્ધ સર્વે ભાગ લેતા બધા મળીને પોતામાંથી એક સભાપતિ નિમતા સભાપતિને રાજ્ય પણ કહેતા. પણ પ્રાચીન હિંદુ સમુક્ત રાજ્ય (Federation) તો વન્દ્યોનું હતું. આ તત્ત્વમાં આક લુદી લુદી જાતિઓ એકત્ર થઈ હતી. મુક્ત રાજ્યોની રાજધાનીનું નગર વૈશાલી હતું. વિદેહોનું પહેલા એક અગત્ય તત્ત્વ હતું ઉપનિષદ અને ગમાયણના જનક રાજ્ય આ તત્ત્વના અધિપતિ હતા. એક વખત

* જાતિ એટલે જ્ઞાતિ, વર્ણ, કોમ એવા અર્થ નથી.

૧. કુનાલ જાતક ૨. ભટ્ટસાલ જાતક ૩. એકપલ્લ જાતક

આ રાજ્ય ૨૩૦૦ માઇલમાં વિસ્તરેલું હતું. વિશ્વ-
વીરો પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવા ત્રણ સભ્યોની
સુરક્ષા કરતા. એ ત્રણે 'અગ્રણી કહેવાતા વિશ્વચીઓની
મહાસભામાં આગાધરૂદ સર્વ લાગ લેતા x વિશ્વચી-
ઓની વિશાળ મહાસભાના પ્રત્યેક સભ્યને ગળ
કહેવામાં આવતો. મહાસભાના સભ્યો કાયદાની
રચના કરતા, ઉપજ ખર્ચ અને સૈન્ય સંમતી નિર્ણય
કરતા, તથા ગળ વહીવટ સળધી સર્વ વાતોનો વિવાદ
કરતા. મહાસભા પોતાના સભ્યોમાંથી નવ મળોના
એક મળની નિમણૂક કરતી, પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ
આ સભ્યો 'ગણ ગળન' કહેવાતા હતા. ભદ્રસાલ
જાતકમાં કહ્યું છે કે મહાસભાના પ્રત્યેક સભ્યને વિધિ
પ્રમાણે જ્ઞાતિપેક થતો અને ત્યાર પછી એને
'ગજ'ની પદવી મળતી

ગિકદરના આગમન સુધી હિંદુસ્તાનમાં પ્રજાતંત્રોની
વિશિષ્ટતા હતી (૧) ગળમના બધા માણસો, પુરુષો
તંત્રમાં લાગ લે બધા પોતાને રાજ કહેવગે (૨)
એક કે એકથી વધારે પ્રધાન, મુખી, કે અગ્રેસર
હતા. (૩) તેના બધા માણસો સગા અને સર્વનો

સગ્ગો અધિકાર (૪) રાજ્ય સળધી વિચારણા
'સચાગાર'માં થતી (૫) નિયમોનું યથાર્થ પાલન થતું
(૬) બળ જમાવવા માટે કેટલાક પ્રજાતંત્રો સમુદાય
ગહેતા (૭) આ ગળ્યો પોતાની પ્રતિષ્ઠા સરક્ષવા
વીરતાથી લડતાં અને પ્રતિષ્ઠા સુભાવવા કરતાં મરણ
પર્મદ કરતા જો કે કોઈ કોઈ વાર તેમનામાં ક્યદ
પણ ઉત્પજ થતો છતા

મૌર્ય કાલમાં પ્રજાતંત્રનો દ્વાસ થયો ચાણક્યની
કુટિલનીતિ આગળ તેઓ ટકાવ કરી શક્યા નહો
ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં આ રાજ્યો જિત કરી
નાંખવાના ઉપાયો પણ વર્ણવ્યા છે એટલે મૌર્ય-
કાલમાં તો આ રાજ્યો નજીકના અર્ધ ગયાં હતાં
'સપ્તવેદમેક રાજા વર્તેત' એવી ઇચ્છાવાળા કૌટિલ્યે
ચદ્રપ્રજાના છત્ર નીચે એ ગળ્યોને મેળવી લીધાં હોય
એ સંભવિત છે. પરંતુ આ ગણતંત્રોમાંથી પ્રજામાં
જે બલ જગૃતિ થઈ તે જમની તેમ રહી એટલે
મૌર્યો જેવા હીનબલ થયા તુરંત પાછાં મૌર્ય સામ્રા-
જ્યના પતન પછીના પ્રજા એક સહીમાં યૌધેય, માયવ,
વૃષણી, અભ્યુનાયન, ઔદુમ્બર, કુણિન્દ, સિનિ આદિ
ઘણાં ગણતંત્રો ઉભા થયાં

* એકપણ અને ચૂલકલિંગ નવત્થ

* આ બધા ગણતંત્રો મળી વિશેષ જાણવા યોગ્ય હકીકત આ પ્રમાણે છે

"યૌધેયગણ" પાણિની મુજબ ઉપરથી જાણાય છે કે એના કાળમાં યૌધેયગણ 'આયુધ છવી સં' હતો. યૌધેયો શસ્ત્રથી પોતાની આજીવિકા ચલાવતા યૌધેયોને પ્રાચીન સીકો ઇ સ પૂ ૧૦૦ નો મળે છે અને તેના ઉપર યૌધેયન અર્થાત્ યૌધેયોના એટલો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર પછી એ સીકાઓ ઉપર 'યૌધેયગણસ્ય જય' એ પ્રમાણે લખવાનું શરૂ થયું લાગે છે ર્દદામનના શિરિનારના લેખ ઉપરથી યૌધેયોની શક્તિનું માપ મળે છે એ લેખમાં છે કે ચર્વક્ષાવિષ્કત વીરશ્વર જાતોદ્દેક્ષતા વિવેચનામ્" અર્થાત્ યૌધેય ગણ, બધા સન્નિયોની વચ્ચેમાં પોતાની વીરતા પ્રકટ કરતા યોગ્ય અભિમાનથી નાકો. એ લેખમાં લખ્યું ને કે યૌધેયોના સમૂહ નાશ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી ઇ સના ૪૫૫ મેકા સુધી યૌધેયોના નામ મળે છે મમુદ્રયુક્તના લેખમાં "યૌધેયો સમુદ્રયુક્તને કા આપતા અને તેને પોતાને મમાટ માનતા જેમ લખ્યું છે છતાં યૌધેયોનું રાજ્ય સતતજળના બન્ને કિનારાથી પૂર્વમાં યમુના સુધી હતું અને એના મુખ્યને 'મહારાજ' કે 'મહામેતાપતિ' કહેતા અને તેની ચુંદાળી લોકાદ્રાગ થતી.

માલવગણ પાણિની કાળમાં માલવગણ પગનમાં સીપાછાગીરીનો પેગો કરતા પળ તેઓની 'આયુધ છવી' સપમાં ગણના કરવામાં આવી નથી. મહાભારતમાં માયવ અને મુદ્રક બન્ને જાતિયોનો નિર્દેશ છે. કૌરવો તરફથી આ પ્રજા કુરુક્ષેત્રમાં લડી હતી. એરિયન કહે છે કે આ બન્ને પ્રજા શરી

આ બધા ગણતરો બનિ જતા પૌધેય ગણે દષ્ટિએ જ માનવો જે પ્રાતમાં જઈ ઠરીકામ થયા, નામના મેળવી હતી પગનના ઘણા ભાગ ઉપર એ પ્રાતનું નામ માલન પડ્યું આ બંને ગણોએ પૌધેયગણનું આધિપત્ય હતું માલવગણનું પણ ઈ શકોની માથે યુદ્ધ કર્યા પૌધેવોએ રૂદ્રદામનની સ પૂ ૩-૪ મા મહત્વ હતું અને એ મહત્વની સેના સાથે અને માલવોએ નહયાનના સૈન્ય માથે

અને ગાતગપ્રિય હતી પ્રગતતરના ધોગણે એઓ ગાન્યવહીવટ ચલાવતી માલવો અને શુદ્રકો વચ્ચે વારવાર યુદ્ધો થતા પણ મોકદરની સામે પગનમા ગને પ્રગએ સમુક્રા સામનો કર્યો હતો ત્યારપછી બન્ને જાતિ વચ્ચે એકતા સ્થપાઈ અને કીર્વદન્તી છે કે એક સાથે દમહનર સ્ત્રી-પુરુષો લગનમગધથી જોડાઈ ગયા હતા બંને જાતિનું એકત્ર પાલ્લવ્ય ૯૦ હજારનું, થોડા સૈન્ય ૧૦ હજારનું અને નવઓ થોડા માનવ, ગાવી અને ચીનાન તથા શુદ્રકો રાવી અને બીઆગ વચ્ચે ગહેતા મીમદગના આક્રમણ પછી આ જાતિઓ દક્ષિણ દિશામાં નિવાસ અર્થે ગઈ હોય એ સમયિત છે જ્યપુર ગાન્યના નાગર ગામની પસે માવવના ૭ હજાર જેટલા સીકાઓ મળ્યા છે તેમા 'માલવ ગણસ્ય જય' 'માલવા નામ જય' એમ લખ્યું છે કેટલાક સીકાઓ ઉપર વિશેષ નામો છે, જે એ ગણતરોના અધ્યક્ષના હશે એમ લાગે છે પણ આ સીકાઓની પ્રાચીનતા મગધી વિવાદ હોવાથી પાણિનિએ જે માલવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જ આ માલન કે બીજા એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી પુરાતત્ત્વવિદો એ સીકાઓ ઈ મ પૂ ૨૫૦ થી ઈ સ પૂ ૧૫૦ ના ગાળાના માને છે. ઈ સ ૧લા સૈકામા ક્ષત્રપ નહયાનના સેનાપતિ અને જામાતૃ ઉચ્ચદત્તની સાથે માવવોનો બેટા થયો હતો, એ સંનધી ઉલ્લેખ ઉચ્ચદત્તના નાશિકના લેખમા છે શિનાવેઓમા માલવ સનધી (૧) માલવાનામ્ ગણરિચત્યા (૨) માલવગણ સ્થિતિવશાદ (૩) શ્રી માલવગણાન્નાત પ્રશસ્તે કૃત્તવર્તિતે ઇત્યાદિ વાક્યો આવે છે એ વાક્યોનો સમન્વય કેટલાક વિક્રમ સવતની સાથે કરે છે અને કહે છે કે ત્યારે માવવોએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારે એમણે યાદગીરીમા પોતાનો મરત ચલાવ્યો હતો કેા બાહારકર આ વાક્યોનો એવો પણ અર્થ કરે છે કે આ સમત માવવોમા પ્રચલિત હતો માવવો ચમન અને જેટલા નદી વચ્ચેના પ્રદેશમા ગહેતા હતા ઈ મ ૪ થી સદી સુધી એમનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહ્યું. અંતમા સમુદ્રગુપ્તે એમને જીત્યા અને એમનું રાજ્ય ગુપ્તસામ્રાજ્યમા ભેગવી દીધું

(૩) અર્જુનાયન—મળેલા સીકાઓ પૈકી કેટલાક ઉપર અર્જુનાયનનું નામ છે ઈ સ પૂ ૧લી સદી સુધીમાં આ પ્રગનો નિર્દેશ મળે છે અને સમુદ્રગુપ્તના અલ્લાયાદવાળા લેખમા ઉલ્લેખ છે પૌધેય અને માલવની માફક આ પ્રગએ પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો. એમનું અમન ગાન્ય બનતપુર અને નાગરની વચ્ચેમા હતું

(૪) ઔદુમ્બર—ઔદુમ્બરનો ઉલ્લેખ પાણિનિએ પણ કર્યો છે આ પ્રગના કેટલાક સિકાઓ ઉપર કેવળ 'ઔદુમ્બર' શબ્દ છે કેટલાક ઉપર રાગદના નામની માથે એ શબ્દ છે તેા કેટલાકમા માન રાગદનું નામ છે રિદાતોના મત પ્રમાણે ઔદુમ્બર પ્રગના ગણતરનો કાળ ઈ સ પૂ ૧લા સૈકાનો છે. પગનના ઉત્તર ભાગ—પડાણ કોટ, કાગડી હોશિવાગપુર-વગેરે ગ્યેથેથી જે સિકાઓ મળ્યા છે એ ઉપરથી ઔદુમ્બરોનું ગાન્ય ઉત્તર પશ્ચિમમા ગાવી સુધી અને દક્ષિણ પૂર્વમા કાગડી સુધી ફેલાયું હતું

બુદ્ધ કર્યું હતું પણ આ બન્ને ગણો અને એવા બીજાં નાના ગણોને વિદેશીઓને હાથે હાર ખમી પડી અને તેઓને પગપાતો ત્યાગ કરી દિંના દક્ષિણ ભાગ તરફ જવાની ફરજ પડી વિદેશીઓના આક્રમણથી અને યુદ્ધ સામાજિકના ઉદયથી ઉત્તર દિંના પ્રગતતરવાદી બધા ગણતરો ઇ સ પૂ ૪ થી મદી સુધીમાં એ સામાજિક હોમાઇ ગયા.

બૌદ્ધકાળમાં રાજ્યવહીવટની એ પ્રધાનદષ્ટિ હતી (૧) સામાજિક ભાવના અને (૨) પ્રગતતરની ભાવના બુદ્ધકાળમાં મગધ કોશલ અવન્તી નત્મ આદિ દેશોમાં એક તરે રાજ્ય હતા બ્યારે વિચ્છેદી અને મદ્યેના પગતત ન હતા બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં પ્રગતતરવાળા ગાળ્યોને ગણુ કિંવા મંધથી ઉત્તેજવામાં આવ્યા છે. આ પૂર્વે ઇ સ પૂ ૭ માં સૈકામાં પાણિ નિએ પણ ગણુ અને ગ્રંથ શબ્દોનો મગદ્ અથમાં વ્યવહાર કર્યો છે ગણુ શબ્દ રાજ્યતર અને મંધ શબ્દ ધર્મ મંદગનો વાયક હતો બૌદ્ધોના બિહુમંધ જાણીતા છે બુદ્ધના સમકાલીન દક્ષિણ, મકધનિ, ગોસાલ વગેરે માત પ્રસિદ્ધ આચાર્યો હતા તેઓ મંધિનો, ગણિનો અને ગણાચરિત્ર પણ કહેતાતા અર્થાત્ માં બુદ્ધના જ મામિં મંપ્રદાયને મય

કહેતાતા નહીં વ્યાપારી દષ્ટિથી જે સધોની રચના થતી એને શ્રેણી કહેતા અને ઈ સ પૂ ૬ માં સૈકામાં જૂના જૂના વ્યાપાર ધધાની આવી અનેક શ્રણિયો હતી ગાળ્યનૈતિક મધો-ગણો એક મનુષ્યને અધીન નહીં પણ વિશેષ મનુષ્યોને અધીન હતા આચારાગ સત્રમાં બિહુઓને આરા સમૂહ ગાળ્યોમાં જતાની મના કર્ગ છે અપદાન શતક (ઇ સ પૂ ૧ હો સેકા) માં લખ્યું છે કે એક સોદાગર મધ્ય દેશમાંથી દક્ષિણ તરફ વેપાર કરવા ગયો, તેને પૂછતામાં આ યુ કે તમારે ત્યાં કેવા પ્રકારનું રાજ્ય છે? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે કચિદેશા ગણાધીના કચિદાગાધીના રૂતિ વિનયપિટકના બિહુમંધનું વિગતેસર બધારણુ આપ્યું છે, એની રચના ગણુ રાજ્યોની શાયન વ્યવસ્થાને આધારે કરવામાં આવી હશે એમ લાગે જે મગણુ કે ગાતમબુદ્ધ નાકયો અને ક્ષિમ્ભવિયોના પ્રગતતરમાં ઉછર્યા હતા એટલે નાકાવિક રીતે મધ વ્યવસ્થામાં એ મધનું અનુકરણ કરવામાં આ યુ હોય

ઈ સ પૂ ૪ થા સેમની આસપાસ ઉત્તર દિંદમાં-મગધમાં વિશિષ્ટ રીતે રાજ્યકાલિનો વા વાયો હતો આ અગ્રમાં હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ

(૫) કુલિન્દ—મહાભારત અને રિંણુપુરાણમાં કુલિન્દ પ્રગતો ઉત્તેજ છે કુલિન્દોના જે મિકાઓ મળી આવ્યા છે એ ઉપર કેટલાંની ઉપર માત્ર કુલિન્દ એમનું અને કેટલાં ઉપર કુલિન્દની માથે ગણકર્તાનુપણનામ છે કુલિન્દોનો કાળ પણ ઇ સ પૂ ૨ માં સૈકાથી બસે વર્ષ કરતાં વધારે હોય એમ જણાતું નથી કુલિન્દોનું રાજ્ય ગયા યમુનાના દોઆખમાં—દિમાલવના પ્રાન્ત ભાગમાં હતું એમ વિખા-પુરાણના મતે મનાય છે

(૬) વૃષ્ટિ—વૃષ્ટિગણના મિકામાં ' વૃષ્ટિ રાજા ગણવ્ય મુવરવ્ય (વનરવ્ય) ' એ પ્રમાણે છે એમાં રાજાનો અર્થ સત્રિ કરવામાં આવે છે બાણના હાયરિતમાં વૃષ્ટિગણનો ઉત્તેજ છે જેને કૌટિલ્ય વૃષ્ટિ સદાય કહે છે વૃષ્ટિગણનો મતામળ ઇ સ પૂ ૫ મેં વર્ષની આમપામ છે

(૭) સિખિ—ચિતોડથી ૧૧ માઈલની ઉત્તરે 'તમ્નાવતી નગરી' નામનું પ્રાચીન શહેરના અવશેષ છે અદોથી કેટલાં મિકાઓ મળી આવ્યા જે તેના ઉપર 'મહાવિદાય સિખિ જનવદન' અર્થાત્ મધ્યમિમના સિખિ જનવદન—નોકા—દના પનજલીએ મદાખાખમાં મધ્યમિમ નગરીનો ઉત્તેજ મો છે, આ પ્રગતતા મર્થથી પ્રાચીન મિકા ઇ સ પૂ ૧-૨ મંમના છે મોં લોકોએ આ નામને Sabaree કહી છે

સીમા ઉપર સીકદરે આક્રમણ કર્યું તદ્દિવાના ગળાએ સીકદરના પ્રતિપક્ષી પુરુ સામે સીકદરને મદાય કરી જલમના કિનારે પાંગવો અને યુનાનીઓનો સમામ થયો પાંગવો હાર્યા પરંતુ પુરુનું અદિતીય પગલમ જોઈ સીકદરને એને એનું ગળ્ય પાણુ આપવુ પડ્યુ પગળ્યના બીજા ગણુ રાજ્યો માથે પણુ સીકદરને મુખ્ય ડગવુ પડ્યુ, x પગિણાએ એના સૈનિકો યાજી ગયા એટલે પછી નંદોના મહારાજ સાથે મુખ્ય કરવાની સીકદરની ઇચ્છા ફિળિયુત ન થઈ આ

તકનો લાભ લઈ ચદ્રગુપ્તે પાછળથી પર્વતશ્રેણિની પ્રજ્ઞના મુખ્ય કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરી, વિષ્ણુશર્મા કૌટિલ્યની સલાહથી નંદોનો ખસ કરી મમથ પ્રદેશ ઉપર મોર્થેની ધન ક્રરકાવી

એશિયાના તામે થયેલા પ્રદેશ ઉપર સીકદર પોતાના સરદાર સેલ્યુકસને મુકી સ્વદેશ ગયો પરંતુ ચદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસને પરાસ્ત કરી ગાધાર પ્રદેશ પડાવી લીધો ત્યાંબાદ નાના નાના ગણતંત્રોનો નાશ કરી અફઘાનીસ્તાનથી બગાળોના અખાત સુધી અને

x સીકદરના કાળના ગણુ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ યુનાની લેખકોએ કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે —

(૧) આગટ્ટ (ચારોટ્ટક) ઉત્તર દિશા આ એક મુખ્ય જાતિ હતી યુનાની લેખકોએ આ જાતિને રતેનકાય કરનારી કહી છે મહાભારત પણ એમજ કહે છે આ જાતિ ઉપર કોઈ જાતનું સ્વામીત્વ ન હતું. પોતાનું શામન પોતે જ ચલાવતી. આરદ્રોની સદાપતાથી ચદ્રગુપ્તે મૈથેં ટ્રીકોને ઉત્તર દિશાથી કાઢી મુક્યા હતા અને આ લોકોની સદાપતાથી જ ચદ્રગુપ્તે ઉત્તરમા સામાન્ય જમાવ્યુ હોય. એમ માનવામા આવે છે કે પંજાબમા અરોડા એ આરદ્રના વસન્ને હોય (૨) માલવ અને શુદ્રક (અગાઉ આ જાતિના સમઘમા ઉલ્લેખ કરનામા આવ્યો છે) (૩) ક્ષત્રિય (ક્ષત્રોઈ) પણ કોઈના તાબામા ન હતા પોતાનું શાસન તેઓ સ્વાધીનતાપૂર્વક ચલાવતા પોતાનામાથી એક અગ્રણી સુટી તેને બધો કારભાર સોંપી દેતા ક્ષત્રિયો વહાણુ જતાવવામા અને વહાણુરતાના કામોમા પ્રવીણ હતા સીકદરને આ પ્રજાએ પોતે હાર્યા પછી-વહાણુની બેઠા આપી પગળ્યામા જ્યા બધી નદીઓ એકન થાય છે ત્યા આ કોમ રહેતી હશે એમ લાગે છે, અને પગળ્યની હાલતી ખની કોમનુ મૂળ મલર છે કે આ ક્ષત્રિય હોય.

(૪) અગલસરોધ (agastis) આ ટ્રીકોચ પાડલુ જાતિ નામ છે આ જાતિ જેથી વિનયી હતી એની જ દેશબક્ત હતી પ્રતિષ્ઠાભગ અને માનભગ કરતા તેને મન મુત્યુ વહાણુ હતુ સિકદરની સામે ૪૦ હજાર પાયદન અને ૩ હજાર સજ્જાયી અગલસરોધ લડ્યા હતા, કેટલાક માર્યા ગયા અને કેટલાકને સીકદરે યુનામની માફક વેચી નાખ્યા તેમના પાટનગરનો સીકદરે કબજો કરી લીધો, અને બીજા એક નગર ઉપર જ્યારે તેણે હુલ્લો કર્યો અને નગરજનોએ જોયુ કે હવે રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી ત્યારે આ બાળકો સહિત બધા બળી ગયા જલમ અને ચીનાળ રચેતા પ્રદેશમા આ જાતિસમૂહ રહેતો હશે એનું અસલ નામ મળતુ નથી

(૫) નીસાઈધન (nysaans) ટ્રીક લેગક એરિયન કહે છે કે આ લોકો સ્વતંત્ર હતા એમના દેશના કારોબાર સુટી કહાડેલા ત્રણસો અમીર ઉમગવો ચલાવતા જ્યારે સીકદરે તેમના નીસાનગર ઉપર હલો કર્યો ત્યારે લોકોએ નગરની ચીરતાપૂર્વક રક્ષા કરી સીકદરે છેવટે આખા નગરને ઘેરા ધાલ્યો. બચાવ નહિ થઈ શકે એમ ધારી પ્રજાએ સીકદર સાથે સુધી કરી નીસા નગરનું અગલ નામ અને સ્થાન જણાવુ નથી

(૬) મખર્ક અસય નામ જણાવુ નથી પણ આ પ્રજાને ટ્રીકોએ subarcac કહી તે મખર્ક પણ સ્વતંત્ર શાસન ચલાવતા, પોતાનામાથી ત્રણ અગ્રણી સુટતા, જેને સેનાપતિ કહેવામા આવતા ટ્રીકો

દિમાચલથી વિંધ્યાચલ સુધી એણે મૌર્યોનું અખંડ સામ્રાજ્ય રચાવ્યું. આ મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો હતાં આ રાજ્યો આંતર વહીવટમાં સ્વતંત્ર હતાં. પણ સામ્રાજ્યના રક્ષણ અર્થે આર્થિક અને સૈનિક સાધાધ્ય આપવાનો તેઓનો ધર્મ હતો. ચંદ્રગુપ્ત પછી બિંદુસાર મૌર્યનૃપ થયો. એણે સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્રને તક્ષશિલા અને કનિષ્ઠને દક્ષિણમાં વિદિશાનો સુબો નીમ્યો. અને પોતે કલિંગ ઉપર વિજય મેળવ્યો.

- અશોકનો દિગ્વિજય તો પહેલાંના બે મૌર્ય નૃપતિઓનાં અભિમાન ઉતારનારો હતો. કલિંગથી ગાંધાર અને દીમહૂમિથી મ્હેસુર પર્યંત 'દેવાનાંશ્રિય' અશોકની હાક વાગતી. મધ્યપ્રદેશ માત્ર કબજે રાખી મહાદ્ર અશોકે તક્ષિલા, તોશલી, ઉત્તરે અને સુવર્ણગિરિમાં સુબાઓ નીમી દઈ સામ્રાજ્ય સુરક્ષિત બનાવ્યું. હાંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોની સત્તા બાદ કરીએ તો અશોક સિવાય બીજા કોઈને અખંડજમ્ડલાધીપતું બિરૂદ આપી શકાય એમ નથી, પણ અશોકની દિગ્વિજયોની કીર્તિનું કારણ એનું સમ્રાટપણું નથી પરંતુ એની બૌદ્ધધર્મની સેવા છે. એના પ્રતાપે પેલેરોન, મોસર, સીયામ અને લંકા સુધી બૌદ્ધ

ધર્મ ફેલાયો. એમ કહેવાય છે કે ૮૪ હજાર બૌદ્ધ સમણોને દેશ વિદેશ મોકલી એણે એ ધર્મના પ્રતિ-હાસમાં પોતાનું અમર નામ કર્યું છે.

અશોકની કારકીર્દિ મૌર્ય સામ્રાજ્યનો મધ્યકાલ હતો. એના નિર્વાણ પછી મૌર્યકુલ અને સામ્રાજ્યમાં ક્ષત પડવા લાગ્યાં. અને એના પછીના ચોથા છેલ્લા નૃપતિ જુહાપ્રથમો વધ કરી સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર સુઙ મૌર્યરાજ્યનો ધણી રણી ચઈ બેઠો. પુષ્પમિત્રે રાજ્યસત્તા હાથમાં લીધી ન લીધી એવામાં ગ્રીક સરદાર મીનેન્ડરે (મિલિન્ડે) આક્રમણ કર્યું. એ સાકેત અને અવધ સુધી આવી સુવરાજ વસુમિત્રના હાથે પરાજિત પામી પાછો ફર્યો ત્યાં કલિંગરાજ ખારવેલ ચડ્યો. આ બે બનાવે સુઙગોત્રો પાપો દલમલાવ્યો. અને ત્રણેક પેઢી પછી, કપ્તોએ એમની પાસેથી રાજ્ય પડાવી લીધું, જેમ પોતે કર્યું હતું તેમ, કપ્તો બહુ ન ટક્યા. દક્ષિણપથના આંધ્રોએ કપ્તોનો પરાસ્ત કરી મગધરાજ્યને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. આંધ્રો કલિંગ અને કૃષ્ણાના મધ્ય-વર્તી પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા. કાપ્તવાયનો ઉપરના આંધ્રભૂત્યોના વિજયથી ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત ગ્રંજદ થયા. અને એ રીતે (૧) ઉત્તરથી વિંધ્ય

કહે છે કે આ પ્રજા પાસે ૬૦ હજાર પેદલ સૈન્ય, ૬૦૦ સવાર અને ૫૦૦ રથ હતા. આ લોકોના અસ્રલ રથાનની માદિતી ઉપસબ્ધ નથી.

ઉપરનાં ગણતરો સિવાય ગ્રીક લેખકોએ, સીકંદર કાળનાં બીજાં કેટલાંક ગણતરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ એ અગાઉ વર્ણવેલાં જતીયતંત્રો હોવાં જોઈએ અને એ લેખકોએ તેનાં નામ માત્ર જુદાં આપ્યાં હોય. પરંતુ આ ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં જુના કાળમાં પ્રજાતંત્રના ધોરણે રાજ્યો ચાલતાં એ વિષે કીક માદિતી મળે છે. કૌટલ્ય અર્થશાસ્ત્રના એક અધ્યાયમાં ગણ રાજ્યોના બે વિભાગ ગણ્યા છે. "કામોજ, સુરાધ્ન કનિયાદિ શ્રીણ વ્યાપાર તથા ખેતી કરતી, અને સેનામાં જરતી ચઇ યુદ્ધ પણ કરતી. લિચ્છવીયો, મલ્લો, મદ્રો, કુકુરો, કુરુઓ પાંચાલો વગેરે પોતાના નામ આગળ રાજ શબ્દ મૂકતાં. દા. ત. "કામોજ મુરાટ્ટ યત્રિય ધેચ્યાદયો વાતાવાપ્રોવજોવનઃ લિચ્છવિક્ક રુજિરક મલ્લક મદ્રક કુકુર કુર પાંચાલ્લાદયો રાજદામોવજોવનઃ ॥" મૌર્યોની પહેલાં આખો ઉત્તર હિંદ પ્રજાતંત્ર રાજ્યોના તાપે હતો. તેમાં લિચ્છવી, મલ્લો અને વનજી પૂર્વમાં, કુરુ અને પાંચાલ મધ્યમાં. મદ્ર ઉત્તર પશ્ચિમમાં અને કુકુર દક્ષિણ પશ્ચિમમાં હતા. આ રાજ્યો પછાં શક્તિશાળી અને ગંધ અજવાળાં લોભપ્રિય હતાં. કૌટલ્ય કહે છે કે 'સંપત્ત્યમો દહમિય લામનામ ઉત્તમમ' અર્થાત્ મેનાત્વ અને મિત્રગણ કરતાં ગંધગણ ઉત્તમ છે. (અ તંત્રોનાં ત્રિચિહ્ન લક્ષણો પહેલાંની કૂટનેટમાં આપ્યાં છે.

પર્વત, (૨) દક્ષિણ વિંધ્યથી કૃષ્ણા પર્વત, અને (૩) દક્ષિણ ભારત જેમાં ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલ રાજ્યો હતાં, એ ત્રણ 'રાજકીય વિભાગમાં' દેશ વિભક્ત થયો.

જે સમયે આંધ્રભૂત્યો પોતાનું આદુગળ અજમાવી રહ્યા હતા તે વખતે ચીની-એગોસિયનો સીધું પર્વત પહોંચી ગયા હતા. સીકંદરે હતેલો પશ્ચિમ એશિયાનો પ્રદેશ પાર્શિયન અને બેક્ટ્રિયન સત્તા નીચે વિભક્ત થઈ ગયો. બેક્ટ્રિયન મેનેન્ડરે (મિલિન્દ) કાબૂલ અને પંજાબ હતી શાકલને પોતાનું રાજનગર બનાવ્યું હતું. "મહારાજસ્ટ ત્રદરસ મિનિદસ્ત"ની સત્તા આ બે પ્રાંતો ઉપર દીર્ઘકાલ રહી જણાય છે. યવન ગણાયો છતાં ઉચ્ચે ભિક્ષુ નાગસેનના ઉપદેશથી 'મિલિન્દ' શુદ્ધ થયો, અને 'મિલિન્દપ્રજ્ઞ'થી તેનું નામ અમર થયું. બેક્ટ્રિયનો પગનખમાં રિયર થયા અંતે શંકાના ટોળાંઓએ આવી એમનો પરાજય કરી તક્ષશીલા, મથુરા અને ઠેક સૌરાષ્ટ્ર સુધી પોતાની ધ્વજ ફરકાવી. પણ એમના પૂર્વે શત્રુ કુશાનોએ શંકાને પગલાળી બેસવા ન દીધા. એક બાલુ કુશાનોના આક્રમણનો ભય અને બીજી બાલુ માલવોના ધગધગતા અંગારા જેવો તાપ જોઈ, 'શંકા' શાકરતાન-સીસ્તાન-વસાવી નિવૃત્ત જેવા થઈ ગયા. શંકા ગયા અને કુશાનોએ પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો. કુશાન નૃપો કનિષ્ક, હુવિષ્ક વગેરે બૌદ્ધાવલંબી હતા. જાણુ બળિયા પણ હતા. એમણે કારગર, વારકંઈ, ખેતાન સુધી અને હિંદમાં કારમીર, સીંધ અને પાટલીપુત્ર સુધી પોતાની સત્તા સ્થાપી. પાટલીપુત્રના નિર્ભજ નૃપતિએ તો નવ કરોડ સોનૈયા આપવાની કબૂલાત આપી હવિતદાન મેળવ્યું. હા પાડી પણ એટલું ધન લાવે ક્યાંથી ? પણ ધર્મશાન-અદ્વાળુ કુશાન કનિષ્ક ધનના બદલામાં ભગવાન શુદ્ધતું કિલ્લાપાત્ર અને શુદ્ધચરિતકાર પંડિત અશ્વધોળને મેળવી લઈ પાટનગર પેશાવરમાં આગ્યો. ઇ. સ. ના ત્રીજા મંદા સુધી કુશાનોની સત્તા રહી. અને હુણોના પ્રવલ

પ્રતાપે છેલ્લા કુશાન નૃપતિ વાસુદેવના હાથમાંથી રાજ્યવંદમી સંરી પડી.

ઉત્તર હિંદમાં બેક્ટ્રિયનો, શંકા અને કુશાનો રાજ્યશ્રીને અર્થે યુદ્ધી રહ્યા હતા ત્યારે વિંધ્યની દક્ષિણે આંધ્રભૂત્યોની ગત્તા જામતી હતી. અને તેઓ કંધુવોને પરાસ્ત કરી ઉત્તરમાં મગધ સુધી પહોંચી ગયા હતા. ઉત્તરમાં મત્તા સ્થાપીને આંધ્ર નૃપતિઓને સંદા જાગૃત રહેવું પડતું, સૈન્યને સચેત રાખવું પડતું અને તત્કાલ ભય દૂર કરવા વારંવાર ઉત્તરનાં પાટનગર ફેરવવા પડતા, આમ કરતાં છતાં કુશાનોની સાથે જ આંધ્રોનો પણ ધ્વજ થયો.

આંધ્રભૂત્યોના પ્રદેશની દક્ષિણે પલ્લવોની રાજ્ય-સત્તા હતી, કેરલ પાંડ્ય, અને લંકા સુધી પલ્લવો પહોંચ્યા હતા. પલ્લવો પછીનો ઇ. સ. ના ત્રીજા ચોથા મંદાનો ઇતિહાસ વિશ્વાસપાત્ર ઉપલબ્ધ નથી. બહારના પવનવેગી આક્રમણથી શકરતાનના શંકા એ રથાનો ત્યાગ કરી ગુર્જર અને લાટ ભણી નાહા. શક પ્રજા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ક્ષત્ર્યોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્ર્યોએ માલવ દેશમાં બસે સવાબસે વર્ષ ગાળ્યું હતું એટલા ગાળામાં એમણે હિંદના ઇતિહાસમાં ઠીક ઠીક હેરવણી ફેરવણી કરી. શ્રીકવાસી ભૌગોલિક ટોલેમી ઉજ્જયનીના ક્ષત્ર્ય અષ્ટનને યાદ કરે છે. અષ્ટનનો પુત્ર રૂદ્રદામન પરાક્રમી અને કલા નિપુણ હતો. અષ્ટનના વંશ જ ક્ષત્ર્ય નહપાનના જમાતું ઉપવદતે તો પ્રભાસતીર્થમાં આઠ કન્યાદાન આપ્યાં હતાં અને પ્લાહણોને ખૂબ દાન દક્ષિણ આપી સંતુષ્ટ કર્યાં હતા. નાસિક, જૂનાગઢ અને કનેરીથી ક્ષત્ર્યોનાં લેણો મળ્યા છે, અને ક્ષત્ર્ય નહપાનના સિક્કાઓ તો પુષ્કળ મળ્યા છે. ક્ષત્ર્યોનો ઇતિહાસ મંડીણું કરવામાં એ સાધનો ઉપયોગી થયાં છે. ક્ષત્ર્યો બૌદ્ધ નહિ પણ હિંદુધર્મી હતા.

ક્ષત્ર્યોના કાળમાં કૌશાંબીની આસપાસ એક નાનકડા બ્રુજાગ ઉપર 'ગ્રામ' રાજ્યોનું શાસન હતું. તેમનું પાટનગર પાટલીપુત્ર હતું. આ વંશનો આદ્ય સ્થાપક અદ્રયુષ ભાગ્યશાળી નર હતો. વૈશાલીની

લિપ્ત-છત્રી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી તેને અનાધારે ગળતવાળા પ્રાપ્ત થયો અને અરૂપ સમયમા સમગ્ર મગધનો માલિક થયો માત્ર શકોનો નાશ કરી ઈ. સ ૩૧૮થી એલેક્ઝાન્ડર મગધમાં ચાલુ કર્યો ગુપ્ત અદ્યુક્તના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તે ગુપ્ત ગળતની સીમા અને શક્તિ વધાર્યા એ અગ્રાકના જેવો જ પ્રતાપી નર હતો હિંદને એક જ તળ લાવના એણે પ્રયત્ન આરંભ્યો તથા કળરૂપ, દેવક નગરેના નૃપતિઓ માથે મૈત્રી કરી મગધ ઉત્તરાપચને પોતાની શક્તિ સત્તાનું દર્શન કરાવ્યું આટલું કરી એ પટલીપુત્રથી દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો અને કાઈ નહિ તો દસ અગિયાર નૃપતિઓ પાસે પોતાનું વચસ્વ વ્યુત કરાવ્યું માલવા, પંજાબ, નેપાલ, ગાધારા વાજ્ઞત અને મધ્ય એશિયાના ડુસાનો માથે એણે ગજદારી મખધ બાંધ્યો. લાકાના નરેશ મેઘવરજે મયુદ્રગુપ્તના દગમાગમા પોતાનો એલમી મોકલ્યો આ અરસામા પાટનગર પાટલીપુત્રને બદલે કૌશાભી ચ્યુ પિતાના જેવો જ પગક્રમો ખીલે મયુદ્રગુપ્ત થયો અને પિતાના અપાદિત ગળતને સુત્રાંતિ અને મુદદતાથી નિવલું ક્ષાલિવાન કહે રૂ ૩ 'આત્યારે ગળતરાગત રાર છે, દેશ મખજ છે વૈષ્યુવ નામ છે, માગ ને પ્રેત નિર્ભય જ, પાર્શ્વ-મતબેદો નથી આન દગરેા વિદ્યા થીઓ ચૈત્ય તથા વિહારમા વિલાબ્યાગ કરે છે ' પછુ ત્યાર પછી કુમારગુપ્તના કાગમા પગેશી મુણોના આક્રમણો શરૂ થયા આ વિગેશીઓએ ઈ મના ચોચા મેકાની પહેલી પચીસીમા તો રોમન આગ્રાન્ય મુધી દાક પદોચારી દીધી હતી પણ વચમા પાયિવનેએ એમને વીકરત આપી એટલે એમણે હિંદબધી પોતાનું મુખ દેગ્યુ રકદ્યુપતે પહેલા થાએ તો મુણોને દરગ્યા, પછીથી મુણાધિપતિ તોરમાણે ગાધારાના શકો ઉપર વિજય મેગવી માગવા અને ગુમરાત મુધી મતા મેગવી ગુપ્તોત્તી મતા નમળી પનાથી ગુમરાત માળવાથી છડ પડી ગયું અને પમા મેકામા વચબી-વચ રથાપન થયો વલ્લભીઓએ ગુમરાત ઉપર નિર્વિધે રાજ્ય કર્યું કાગ્યુ કે તોરમાણો પુત્ર મિદિકુલ

નિર્ધ્ય અને પ્રગળીકક હતો માળવાના બાલાદિત્યે તેને હરાવી કેદ કર્યો પણ પાછળથી દયાથી છોડી મુક્યો એ કાશ્મીર જઈ રંહો એટલે મુણોનો વલ્લભી-ઓને લખ ન રહો મુણોની અનવસ્થા થઈ પણ ગુપ્તગળ્ય તો હમેશને માટે ગયું ઈ સ ૬૬૩ સૈકામા હિંદના ઇતિહાસમા કપાઈ ગુપ્તોત્તુ નામ જણાવુ નથી પણ મધ્યહિંદ અને દક્ષિણમા ચાલુક્યો અને પલ્યવો બળવાન થતા બન છે.

ઈ મ ૬૬૩ સૈકાથી લગલગ છસે વર્ષનેા મદિપ્ત ઉદયેખ અત્ર કરવો જોઈએ. ઉત્તરમા રથાધિવશ્વર, મધ્યમા ચૌતુક્ય અને દક્ષિણ હિંદમા પલવોના પ્રમળ ગળ્ય ઈ મ ના ૬૬૩ સૈકામા હતા આ ત્રણે મહારાજ્યો શૌર્ય અને શ્રીમા પરસ્પર રપર્ધામા ઉત્તરતા રથાધિવશ્વરના હર્ષવધને ઉતર દીશામા ટિગિવિજય કરી બીગ્ત મયુદ્રગુપ્તની હારોહાર પોતાનું નામ નોધાવ્યુ હતુ મગાગાના ચશાકનો પગમર કરી આ પગક્રમો નરેરો ઉતર હિંદમા પણ પોતાનું માનાન્ય દદ કર્યું વચબી અને કાશ્મીરના જૂગનો પામે પણ રાગીતર વ્ધીકાગમ્યુ ઉતરથી પગવારી મધ્ય દક્ષિણ તરફ દર્ધવર્ધનની દષ્ટિ મઈ માદદગર હાથી અને એમ લાખ અશ્વસૈનિકના આ અધિ તાએ દક્ષિણમા દિગ્વિજય કરવા પ્રયાણ કર્યું ભાગે રીએ ચૌતુક્ય પુત્રકેશીને વિજય અપાવ્યો અને દર્ધવર્ધનના પગક્રમને ખતિ કર્યું ઈ. મ ૬૪૮ મા દર્ધવર્ધન દેરલોમ પામ્યો એનું રાજ્ય એના અમાત્ય અર્જુને પગાવી લીધું મધ્ય એશિયા, તીમેટ અને નેપાળની પુદ પ્રિય પ્રાગ્યે દર્ધવર્ધન જતા રથાધિવશ્વરની પ્રીતિતો ખસ કર્યો પછો લગલગ બને વગમનો ઇતિહાસ એ ખવગ ગ્લો છે

મધ્યદક્ષિણના પુત્રકેશીએ દર્ધવર્ધનને હગગ્યો તો ખરો પણ પનાર નૃમિહ વર્મન આગ્રગ એનું ક્યુ ચાતનું નથી અને એક પલ્યવ-મેનાપતિના હાથે ચૌતુક્યેના ગળતગગનો ખસ થાર છે અર્થાત રથાધિવશ્વરના નાશ માથે ગાતમા મેમના મધ્ય ભાગમા ચાતુક્ય મગ નષ્ટ થાય છે, અને ગાપૂટરી

આવે છે નથા પદ્મવેતને રથાને ચોલ સામ્રાજ્યનાં દર્શન થાય છે. આમ માતમા સૈકામાં આંતરે આંતરે ત્રણ મહારાજ્યો નાશ પામ્યા પછી અમે પહોંચી કહ્યું તેમ ૮ મા અને ૯ મા સૈકાનો અઘાત સમય પૂરો થતાં હિંદના ઇતિહાસમાં અણુકલ્પો કેટલોક ફેરફાર જણાય છે.

વેદ અને બુદ્ધ ધર્મની જગ્યાએ દેવદેવીઓ તરફ લોકોની શ્રદ્ધા વળે છે. આતુર્વણની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જ્યાં ત્યાં નામ માત્ર ધ્યાલેણો દેખા દે છે. જૂના રાજવંશોને બદલે સોલંકી, પડિહાર, પરમાર, રાઠોડ, ચૌહાણ, ગોહિલ એવાં નવાં નવાં નામો દૃષ્ટિએ પડે છે, એમાંનાં કેટલાંક કુળોનો તો 'ગુજરાત'માં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત, 'ગુજરાત'માં રાજ્ય રચાયું, અજમેર, માળવા, દીલ્હી, કનોજ, બંગાળા અને પંજાબ સુધી ગુજરાતોએ પડેા વગડાવ્યા પછી એક છત્રે રાજ્ય કરવાને બદલે આ રાજપુત નરેશોએ પરસ્પર લડવામાં સ્વસક્તિનો વ્યય કર્યો. એમનામાં દેવસુલક સ્પર્ધા એટલી વધી પડી કે ગેરી સુલતાનોએ એ તકનો સત્વર લાભ લીધો. પરિણામ એ આવ્યું કે બારમા સૈકાના અંત ભાગમાં શરવીર રાજપૂતો પોતે હુમ્લા અને દેશને હુમલાયે

નિરાશાના આ યુગમાં એક વાતે સંતોષ થાય

છે. રતનાવલી, પ્રિયદર્શીના, હર્ષચરિત, ઉત્તરરામ ચરિત, માલતી માધવ, મુચ્છકટિક જેવાં પ્રાસાદિક નાટકો, મહાકાવ્ય કિરાત, શ્રુતિમધુર ગીતગોવિંદ, દશકુમારચરિત, અદિતીયકથા કાદમ્બરી અને પંચતંત્ર જેવાં પ્રમોદ કથાનકોના જન્મ આ યુગમાં થયો છે. આર્યભટ્ટ અને વરાહમિહિર જેના અંકવેતાઓ, ચરક અને સુશ્રુત જેવા નિદાનો, કુમારિલ અને શકરાચાર્ય જેવા અદ્વૈતવાદીઓ પણ આ યુગનાં ફળ છે. આ બધાં મધુર ફળ છતાં ભરતખંડમાં આર્ય પ્રજા રાષ્ટ્રીય એક્ય સાબી રાષ્ટ્રી નહિ. અનેક નાનાં રાજ્યો થયાં. પ્રજા પણ સુખી હતી. રાજ્યો પ્રગ્નનિક્ક હતા પણ ભારતવર્ષ એક રાષ્ટ્ર છે એ ભાવના સર્વેત્ર ભૂતાર્ધ ગઈ. પરદેશી હુમલાઓ સામે નાનાં રાજ્યો ટકી શક્યાં નહિ. લોકોને અને રાજ્યોને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાએ કશું સુઝવા જ ન દોષું. અને આનિષ્ટ ભાવનાએ તેઓ મહિમાહિંસા લડી કપાઇ મૂઆ, પરિણામે સર્વેએ સાથે મળી પરદેશીઓને ભરતખંડ દક્ષિણમાં આપી દીધો. મૌર્યો અને ગુપ્તોની માફક જો રાજપુત નરેશો રાષ્ટ્રીય ભાવના-એકતા-સાધી હોત તો આપણા દેશનો ઇતિહાસ છે તે કરતાં બુદ્ધો હોત ! આ બૂલ અશ્વમ્ય છે.

જ.

વિનતિ

આ અંકમાં નોંધ અને ચર્ચા તેમજ પુસ્તકોનું અવલોકન લેઈ શકવા નથી તે માટે વાચકો ક્ષમા કરશે.

એઓનાં લગભગ આઠીમાં હોય તેમણે ગોઠવી આપવા કૃપા કરવી.

તંત્રી

મુંબઈ-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

ખાવાયેલું સોનું પાછું મળે પણ ગયેલો વખત પાછો મળતો નથી એટલે ખરેખર રીતે મમયનો અચાવ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી મુંબઈની મુસાફરી કરો. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનન્દ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને અરીસા સરખો ધવલ સાગર વગેરે કુદરતી દર્યો જોવાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નહોં ધૂળ, નહોં ધૂમાડો કે નહીં બેશ માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ. અને સહી સલામતી માટે તો ગયા વર્ષની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાતો આપે છે કે મુસાફરી ખીલકુલ સલામત છે. રાગ મહારાજાઓ કે શ્રીમત વર્ગમાં ૪ નદો પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત એર સર્વિસનો લાભ લેવો એ સમયનો અચાવ છે, અને એક રીતે જોતા દ્રવ્યનો પણ અચાવ છે. માટે આ સફરનો લાભ સુકશો નહીં.

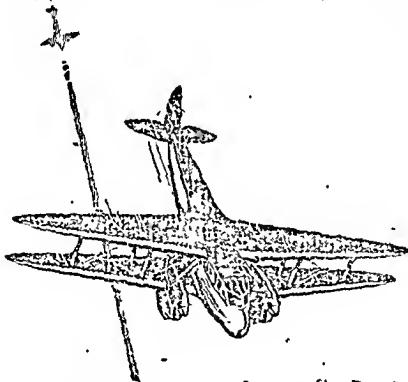
પાર્સિયા મોકલવા માટે અને તત્કાલ ટપાલમાં ખજારો પહોંચાડવા તથા ગ્રેજનવા માટે પણ એરોપ્લેન એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી જ્યારે જોઈએ ત્યારે એરોપ્લેન હાટેથી પણ મળી શકે છે.

વિગત માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ એન્ડ ઇંડિયા લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરટેક્નીઝ

બ્રેબોર્ન સ્ટ્રીટ, ચર્ચિંગ સ્ટ્રીટ મુંબઈ

ટેલીફોન:—
૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ એન્ડ ઇંડિયા લીમીટેડ બુકીંગ એજન્ટો

ભાવનગર:—રોડ મંથરકાલ છે. પારંગ, ઈશ્વર બુવન, ખોટ, બાવનગર,	ફળવ:—એરટેક્નીઝ
રાજકોટ:—રોડ વાવ. આર. દુર્ગાચંદ્ર, દોલાવર સ્પોર્ટ્સ ક્લોબ, મીનીયુ રોશન, રાજકોટ.	ફળવ:—એરટેક્નીઝ
જામનગર:—રોડ જો. પી. શાહ, મારેનેસન ગ્રોટર્સ, જામનગર.	ફળવ:—કેપ્ટેનેટ
પોરબંદર:—મેમર્સ એમ. એન. બારેવલી કપની, પટેલે માળે, નટવર પટેલ યીએટર,	ફળવ:—એરટેક્નીઝ
પુના:—મેમર્સ શાહ એન્ડ કું., ગોરાવળ ગોદલમ્બ ધર્મચાળા, પુના સ્ટેશન માળે, પુના અથવા	
	૬૪, રવીવાર પેક, પુના સીટી, પુના.
કોલ્હાપુર:—મેમર્સ બાગલ કોલમે એન્ડ કું., તરૂણ એસ્યુરન્સ કું., વીલમન શેડ, કોલ્હાપુર.	
	ફળવ:—એરટેક્નીઝ.

કાઠીઆવાણું સર્વોત્કૃષ્ટ

બેડીબંદર

કાઠીઆબંદરના નિકાસ અને આયાતના
વ્યાપારનું જનમશાહર

કેન્દ્ર સ્થળ

કાઠીઆવાણના મુખ્ય અને અગત્યના આ બંદરે હમરો ટન માપ આયાત તથા નિકાસ થાય છે. વીળો ઉતરાવલ પાસે ગોદામો તથા કેન વગેરેની અપટુડેર્મટ સવકતા ઉપરાંત થોડે ખર્ચે બહોળો લાભ હાવાય છે. પ્રુધ્ધા વિમો ઉતરાવેલ લાઈટરોની ઉમદા મલક ઉપરાંત આ બંદર આખું વર્ષ ખુલ્લું રહે છે. દેશ વિદેશની સ્ટીમરો અડોના, બંદરે નાંચે છે. મોક્કનો ચોરી તથા નુકસાન ન થાય તે માટે સમૂખ પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે.

વધુ વિગત માટે મળો યા લખો:—

કુમીરનર ઓફ પોર્ટસ

નવાનગર સ્ટેટ-જામનગર.

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રૈમાસિકની જાહેર અખરના

દર

~~~~~

જગા ‘૪૪૬’નું આખું પૃષ્ઠ વાર્ષિક ઉમાસિક ત્રૈમાસિક

આખું પૃષ્ઠ અથવા } ૪૦ રૂ. ૧૨-૦-૦
એ કાલમ

અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા } ૨૨-૮-૦ ૧૨-૮-૦ ૭-૮-૦
એ કાલમ

૧/૩ પૃષ્ઠ અથવા } ૧૬-૮-૦ ૮-૦-૦ ૬-૦-૦
અર્ધું કાલમ

કાગરની પીછ, ત્રીજી } ૫૦ રૂ. ૮
અને ચોથી પાળુ }

“દેશી રાજ્ય” ત્રૈમાસિકનું વાર્ષિક લવાજમ
રૂપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૬-૦-૦ છે.

ભાવનગર સમાચાર

પખવાડિક પત્ર

ભાવનગર રાજ્યના અખરો પૂરા પાડવાના હેતુથી દર પખવાડિકે “ભાવનગર સમાચાર” પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, ભાવનગર રાજ્યનાં ખાતાઓ મેળવી, ગ્રામ પંચાયતો મેળવી, રાજ્યનાં ગામડાંઓ મેળવી અને એવી બીજી જાણવાલાયક ખબરો “ભાવનગર સમાચાર”માં આવે છે. ભાવનગર રાજ્યનાં દરેક વતનીએ “ભાવનગર સમાચાર”ના આદક થવું જોઈએ. વાર્ષિક લવાજમ રૂપાલ ખર્ચ માથે રૂ. ૨-૦-૦ માત્ર છે.

લખો

તંત્રી ભાવનગર સમાચાર

ભાવનગર

તેયાર છે.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ

- રેમી આઠ પેજી લગભગ સાઠસાતમો પૃષ્ઠ, એક જાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો.
- રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વગેરે વિષયો પરત્વે તલસ્પર્શી વિવેચનો આ ગ્રંથમાં છે.
- દેશી રાજ્યો અને નરેન્દ્ર મંડળને લગતા વિષયો પરત્વે જાણવાની ક્ષિપ્રા રાખનારે આ ગ્રંથ મેંચકવો જોઈએ. કીંમત ૪-૦-૦

લખો:—

જય તિલાય મોતારજ મહેતા
ભાવનગર.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

*

*

*

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Gordon P. A. Mahikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern.

W. T. Gwan

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

“The book is interesting and worth having in a Thana.”

Deputy Political Agent E. K. Agency.

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States.

Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and get up of the Magazine.

J. E. C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled. Rao Bahadur H. B. Kotak

“તમારા જેવા સાધન અને દેશની હાજર મજબૂતારા વિચારગ્રામીય તંત્રીના અધિકાર નીચે “દેશી રાજ્ય” ફતેહગંદ નીવડશે એવી રૂં આશા રાખું છું.”

મહુમ ડી. બા. દેશવલાલ મુવ

“દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે તે ઉંચી કાદિમા હોય છે અને તેના પ્રજા વાચનાસીએને તે ઉપયોગી હોય છે.”

મહુમ મો. ન. અમીન

દેશી રાજ્ય

"DESHI RAJYA"

દેશીરાજ્યોને સત્તા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું, વૈમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

૧૩

ત્રી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમે

૧. H. E. The Viceroy's Address to Chamber	૨૪૫
૨. નરેન્દ્ર મંડળ ૧૯૪૦	૨૪૬
૩. કચ્છના મહારાજાશ્રી અને તેમના વાયાતો ... શ્રી. લક્ષ્મીચંદ દેવચંદ	૨૫૩
૪. શેઠ સુંદરજી શિવજી સોદાગર ... .. રાવસાહેબ મગનલાલ દલપતરામ ખખખર જી. પી.	૨૬૧
૫. પ્રાચીન દિંદમાં સ્વરાજ્ય ... .. શ્રી. ઓરીશંકર મોતીરામ બટ્ટ બી. એ. એલએલ. બી.	૨૬૫

૩

એકવાર જેમણે મેન્ડર પ્રધરોની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અપતરો કરતા નથી. કારણ કે વળન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

ગોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,
૮૬, મીન્સ્ટ્રી સ્ટ્રીટ. મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયમડ રોડ : અમદાવાદ.

તા. ૨૪-૬-૪૦

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : નર્મલિલાલ ગોસ્વામી મહેતા, નાગાવાડા : નડિયાદ.

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी राज्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १२ भु]

वर्षाभ्यासी-मास्य : १८४०

[अंक ४

H. E. The Viceroy's Address to Chamber

"Your Highnesses, it is, as you know, a very-great pleasure to me to see you here again to-day, and to preside over your deliberations. Since our last meeting we have to mourn the deaths of two members of the Chamber. His Highness the Maharaja of Benares, and the Thakor Saheb of Dhrol; and of three members of the representative electorate-the Thakur of Bija, the Maharaja of Kalahandi and the Raja of Miraj Senior. It will, I am certain, be the wish of all Your Highnesses that we should take the opportunity of this meeting to express our deep sympathy with the relatives of the Rulers whose names I have mentioned, and that we should convey to their successors our sincere good wishes for the prosperity and the happiness of their States.

"The most significant and the most important event since we met a year ago, the event of overwhelming concern to all of us here to-day, is the outbreak of the war. His Majesty's Government, as Your Highnesses so well know, continued till the last moment to spare no effort to resolve the difficulties that had arisen in the international sphere by peaceful means. If in the result their efforts were unsuccessful, they can at least feel that they had left nothing undone and that no share of the responsibility for plunging the world into a conflict, the disastrous effects of which must last for many years to come, can fairly rest upon them.

Impact of War

"The impact of the war, has found the Princes of India, true to their

traditions, staunchly loyal to His Majesty the King-Emperor. They have placed their forces, their personal services, and all their resources at the disposal of the Crown, and they have contributed in every way open to them to the Empire's cause. Those offers have, I can assure Your Highnesses, been most deeply and genuinely appreciated, and, as you are aware, in every case in which it has been possible to accept them, they have been accepted with deep and real gratitude. Many of the Rulers of the Indian States have expressed the utmost eagerness to be allowed to serve personally in the theatre of war. I sympathize sincerely with them in their disappointment that it has not yet been found possible to take advantage of these offers of personal service. Your Highnesses will be aware that so far the course of hostilities has differed very materially from that of the last war; up to the present there has been no substantial call on the manpower of India. If conditions alter in this respect, Your Highnesses may rest assured that your offers, so deeply valued, will be remembered.

"Since our last meeting many of Your Highnesses have had to face difficult problems consequent on the succession of poor monsoons which has visited so many parts of India; and

among those areas which have been particularly affected have been large tracts of Rajputana and Kathiawar. In the steps they have taken to meet this calamity the Governments of all the important States concerned have made full and liberal use of their reserves, and they have devised widespread and well-organized plans for the relief of the suffering. It is my earnest hope that this year the States affected will receive a timely and sufficient rainfall, and that the sufferings of the people and the anxiety of the States Governments will be brought to an end.

'As your Highnesses are aware, His Majesty's Government felt on the outbreak of war that in the conditions then prevailing, and on a review of the probable course of hostilities, they had no option but to hold in suspense, however reluctantly, the work in connexion with the preparations for federation, while retaining federation as their objective. But the suspension of those preparations does not mean that His Majesty's Government, to repeat the words which I used a month or two ago at Baroda, have in any way modified their own view as to the necessity for securing Indian unity—a unity which can only be complete if in the constitutional arrangements of the future, the historic Indian States with their great and special traditions,

take the place which we have always looked forward to seeing them occupy

"Your Highnesses are well aware of my views on the question of federation, and of its many advantages from the point of view not only of the Indian States but of India as a whole, and in particular of the unity of India. I am confident that you will appreciate the importance of continuing to apply your minds to this vitally important problem and to the questions that arise in connexion with it.

When we last met I spoke very frankly and very directly to Your Highnesses on the subject of setting the houses of the States in order. I do not wish to repeat all that I said then. My view of the profound importance of action on the lines which I then indicated remains unchanged. Indeed, if anything, I regard it in the light of developments over the last 12 months, as of greater importance now than I did when I addressed you in March, 1939.

"I gratefully acknowledge that many Rulers have of late made earnest endeavours to improve their administrative standards, that various admirable reforms have been introduced and that measures have in many cases been taken to ensure that all legitimate complaints on the

part of State subjects receive due consideration. But I earnestly hope that Your Highnesses will not cease to give your continual and close attention to the perfecting of your administrative machinery. The value of administrative reform remains as great and as present as ever, and it would be rash to assume that troubles, where they have for the time being subsided, will not recur.

"That the Crown is anxious to give such help as it is properly incumbent upon it to give is clearly shown by the assistance rendered to various States in different parts of India and by the establishment of the Crown Police Force the object of which is, as you are aware, to assist the States' governments should the situation pass beyond their control. But I am sure that it is fully present to Your Highnesses that the maintenance of order in the territories of Indian States is primarily the responsibility of the Rulers concerned.

Joint Services

"I would like to draw particular attention to the view I expressed last year as to the desirability and the importance of the creation of joint services where small States in the same group are unable individually to maintain an adequate standard of administration. I can well understand

and sympathize with the reluctance of individual rulers to depart in such matters from the strict path of tradition. But the spirit of the times makes it essential for them in their own interests to take a longer view.

"A beginning has been made in the organization of joint services.' It is in my judgment of vital importance that progress should be made in that direction, and it is my sincere hope that this movement will develop, and that I can look to you, gentlemen, who are members of this most important body, to do all in your power to encourage its growth. I have kept in the closest touch since we met last year with the action taken by States in various parts of India, consequent on my address to the Chamber. You may be certain that the interest which I have taken in this matter, and the care with which I follow all developments in connexion with it will not diminish in the time that lies ahead.

"Since the last meeting of the Chamber, the reforms in its constitution, so strongly advocated by the great majority of its members, have been carried into effect. I earnestly trust that those reforms will lead to greater harmony, to more effective work, and to closer co-operation between all States, whether great or small, for the good of the Princely Order, and the prosperity and welfare of the subjects of the Rulers. Let me only add that I have under my consideration the proposals which have been submitted to me by the Standing Committee for the enlargement of the Chamber.

"Your Highnesses have many items on the agenda, and I will not keep you further from your deliberations. I trust that the Session which begins to-day will be in every way successful, and that its results will be of value to Your Highnesses and to your States."

આ વર્ષે નરેંદ્ર મંડળની બેઠક માર્ચ મહીનાની તા. ૧૧-૧૨ એ પ્રમાણે બે દિવસ મળીને પૂરી થઈ છે. હમણાં હમણાં નરેંદ્ર મંડળના કામકાજમાં નરેંગો ભૂતકાળના જેટલો ઉત્સાહ ધરાવતા નથી એમ બેઠકે દરમિયાન નરેંગોની હાજરી અને કામકાજ ઉપરથી જણાય છે. ૧૯૨૬ ના વર્ષથી આ મંડળની કાર્યવાહી ખુલ્લી મુકવામાં આવી ત્યારથી લગભગ પાંચ છ વર્ષ સુધી મંડળના કામકાજમાં નરેંગોનો અને એમના પ્રધાનોનો થલો ઉત્સાહ જોવામાં આવતો હતો. અને ફેબ્રુઆરી-માર્ચ મહીનામાં દીલ્હી અને ન્યુ દીલ્હીની હોટેલોમાં ખાણના મેળાવડા અને પાર્ટીઓમાં આ વર્ગની હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી. હાજરીનો આ પ્રવાહ ધીરે ધીરે સ્થિત થતો જાય છે એમ આ વર્ષે પણ નરેંદ્રમંડળ પ્રસંગે નરેંગોએ હાજરી આપી છે એ ઉપરથી જણાય છે. નરેંદ્રમંડળના સભ્યો ૧૨૧ જેટલા છે તેમાંથી કુલ કરતાં પણ ઓછા મંબરોએ આ વર્ષે હાજરી આપી હતી. તેમાં પચાસ ગળપુતાના અને ઇસ્ટર્ન વિભાગનાં રાજ્યોના નરેંગોની સખ્યા જ અર્ધ ઉપરાતની હતી. મુજરાત કાંઠિયાવાડના રાજ્યોમાંથી નવાનગર, ઈડર, વાંકાનેર અને પાલીતાણા વગેરે રાજ્યોના સભ્ય નરેંગોએ હાજરી આપી હતી, પરંતુ આ વિભાગમાં સલામી ધરાવનારાં રાજ્યોની જે સંખ્યા છે, તેના પ્રમાણમાં આ હાજરી અત્યલ્પ લેખાવી નોંધે.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે નરેંદ્રમંડળની હાલની કાર્યવાહીમાં રાજ્યો તરફથી બહુ રમ લેવામાં આવતો નથી, એનાં કારણો પૈકી મુખ્ય કારણ એ છે કે આ મંડળના કરોવાં બ્યક્તિગત રાજ્યોને કશું બંધન નથી. દરેક રાજ્ય પોતાને લગતી બાબતોનો રાજદ્વારી ખાતા સાથે સીધી રીતે વાટાઘાટ કરીને નિર્ણય કરી લે છે. કાંઈ ગભરવે કાંઈ મુશ્કેલી હોય

તો તેનો પણ ઉપાય રાજદ્વારી ખાતાથી મેળવી લે છે. ગભરો ગભરો વચ્ચેની બાબતોનો પણ સંતોષકારક નિર્ણય આ ખાતાની દરમિયાનગીરીથી થાય છે અર્થાત્ કે ભૂતકાળમાં જ્યારે આવા મવાલો ઉપસ્થિત થયા હતા ત્યારે નરેંદ્રમંડળથી તે મંબદી કશું થઈ શક્યું ન હતું તેનું આ પરિણામ છે. નિઝામની સાર્વભૌમ મતાની મર્યાદાનો સવાલ ઉભો થયો ત્યારે, ભરતપુરના રાજ્યને પોતાના પાટનગરથી બહાર રહેવું એમ કાગવાગમાં આવ્યું ત્યારે, સર તુકોજીરાવે ગાદી ત્યાગ કર્યો ત્યારે, નહાતા રીપુદમનસિંહની બાબતમાં, અલ્પવગ્ના છેલ્લા મહારાજની જીવર્ધના સમયમાં અને મહંમ જમમાહેજ મગ રણજીતસિંહજી સંબંધી નરેંદ્ર મંડળની સને ૧૯૩૩ની ખુલ્લી બેઠકમાં અપમાન-જનક લાગે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ ત્યારે નરેંદ્ર મંડળે પરાક્ષ રીતે કે અપરાક્ષ રીતે એ સંબંધી કશા બ્યવહાર માર્ગો લીધા ન હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ગળજત્તાઓ પ્રથમની માફક ગળદ્વારી ખાતા માર્ફત જ પોતાના દિતાહિતના પ્રત્યેનો નિકાલ કરવા પ્રેમયા. અને નરેંદ્ર મંડળમાંથી તેઓની શ્રદ્ધા ઘટવા લાગી. પરંતુ જો નરેંદ્રમંડળના કામ-કાજમાં ઘણા સભ્યો રસ લેતા બનાવવા હોય તો (૧) તેની બેઠકો દર ત્રણ કે પાંચ વરસે એક વખત મળવી જોઈએ. અને તેના પ્રમુખ સ્થાને વાઘસરાય સાહેબ ખીરાજી, (૨) પ્રતિવર્ષ વિભાગી બેઠકો બરાબી જોઈએ. આ બેઠકોમાં વિભાગી-સ્થાનિક બાબતોની જ ચર્ચા થાય. આ બેઠકોના પ્રમુખ તરીકે ચાન્સેલર કે પ્રોચાન્સેલર હોય, પરંતુ જે તે વિભાગના રેસીડેન્ટની તેમાં હાજરી હોવી જોઈએ. અને એ વિભાગમાં આવેલાં બધાં રાજ્યોનું તેમાં પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ. ચાન્સેલર કે પ્રોચાન્સેલર કાંઈ વિભાગમાં પહોંચી શકે તેમ ન હોય તો અથવા તેનાથી હાજર રહી શકાય તેમ ન હોય તો સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના જે

તે વિભાગના જે સભ્ય સુદાયા હોય તે પ્રમુખસ્થાન લે (૩) હિંદુસ્તાનના રાજપુત, શીખ, મુસલમાન અને મગધા એ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય પ્રકારના રાજ્યો છે, અને તે ચાર વર્ગ પૈકી અવાર નવાર દરેક વર્ગને ચાન્સેનર કે પ્રોચાન્સેનર તરીકે પમદગી મળવી જોઈએ

નરેન્દ્ર મહાળની પુનર્ધટના પછી અને સ્ટેન્ડર્ડીઝ કમિટીની પુનર્ધટના પછી મહાળની આ પહેલી બેઠક મળી હતી નરેન્દ્ર મહાળની પુનર્ધટના કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તે આ મહાળમાં મોટા ગાળ્યો ભાગ લેતા થાય એ હતો પરંતુ એ હેતુ બરાબર પાર પડ્યો હોય એમ જણાતું નથી નામદાર વાઈમરોયે પોતાના બાપશુમાં નરેન્દ્ર મહાળના આ કાર્યની પ્રશંસા કરી છે હતા

બેઠકના પ્રથમ દિવસે ના વાઈમરોયે સંક્ષિપ્તમાં મહાળના અધ્યક્ષ તરીકે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા (આ અંકમાં એ બાપશુ આપવામાં આવ્યું છે) અને તેમાં તે નામદારે હાલનું યુદ્ધ અને ફેડરેશન તથા રાજ્યોમાં બધારણીય સુધારા એવી બે ત્રણ બાબતોને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે દેશી ગાળ્યોમાં વહીવટી સુધારા કરવા તરફ તે નામદારે નરેન્દ્ર મહાળની આ વર્ષે પુનઃ જ્ઞાન બેઠક છે હાલના વાઈમરોય માટે ૧ ઓછા બોલા વાઈમરોય છે તેઓ બાપશુ કરતા કાર્યમાં વધારે શ્રદ્ધા રાખતા હોય એમ જણાય છે અને લોકપ્રિય વાઈમરોય તરીકે તેમણે પોતાની છાપ બ્રિટિશ હિંદમાં તથા નરેન્દ્ર મહાળમાં પાડી છે દેશી રાજ્યોને તેમણે પોતાના બાપશુમાં સ્પષ્ટ સૂચના કરી છે કે વહીવટી બધારણમાં તેમણે પ્રગતિ કરવાની જરૂર છે કેટલાક દેશી રાજ્યોએ આ દીશમાં બ્યવદાઈ પગલું ભર્યું છે અને અમને આશા છે કે બીજા દેશી ગાળ્યો પણ પોતાના ચાલુ બધારણમાં ધટતા ફેરફાર કરી પ્રતિનિધિત્વના ધોરણે ફેરફાર કરશે સાર્વજનિકસતાના પ્રતિનિધિની સૂચનાઓ પણ લગભગ દુર્ભ જોવી હોય છે એટલે સાર્વજનિકસતાને પોતાની સત્તા હારા રાજ્યોના વહીવટી તત્ત્વમાં ફેરફાર કરવો પડે તે પહેલા બધા રાજ્યો એકત્ર મળી મર્વ સામાન્ય એવી બધારણીય

ચોળના કોષ ધરી કાઢે એ કષ્ટ છે અર્થાત્ ૪ ઓછામાં ઓછું એ ચોળના પ્રમાણે તો રાજ્યોના વહીવટમાં ફેરફાર થવો જોઈએ

નરેન્દ્ર મહાળમાં જે ઠરાવો થયા છે તેમાં મહત્વના ઠરાવોમાં (૧) યુદ્ધને લગતો, (૨) હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્યનું બધારણ અને દેશી રાજ્યોને લગતો, (૩) વડોદરા બનાગમ અને ગ્રાલ વગેરેના નરેશોના સ્વર્ગવાસ માટે દિલ્લીરીનો (૪) બનાગમ, ધ્રાન અને ભરતપૂર વગેરે નરેશો જેઓ ગાદીએ આવ્યા તેઓના સર્વધી અર્થ નદનનો અને (૫) ૧૯૪૨ના વષ સુધી નરેન્દ્ર મહાળના હાવના હોદ્દાદારોને કાયમ રાખવાના મુખ્ય ઠરાવો હતા

યુદ્ધને લગતો ઠરાવ ચાન્સેનર સાહેબ તરફથી મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તેને ચોળ રીતે મહારાજ પતિવાના તથા બીકાનેર નરેશે અનુમોદન આપ્યું હતું રાજકર્તાઓએ ૧૯૧૪માં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તરફ જે ભક્તિભાવ અને ઔદાર્ય દર્શાવ્યા હતા તેની પ્રતીતિ અત્યારે ૨૫ વર્ષ પછી પણ જોવીને તેવી જ થાય છે અને સામ્રાજ્યના કદિન સયોગોમાં હિંદી નરેશો યથાશક્તિ સહકાર આપતા તૈયાર છે એ માત્ર શબ્દોથી નહીં પણ હાલનું યુદ્ધ શરૂ થઈ ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તેઓએ નામદાર શહેનશાહ પ્રતિ માણસો, પૈસા અને સાધન સામગ્રીની મદદ આપી જે ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો છે, એ ઉપરાંત સહજ જણાઈ આવે છે. આ નીચે નરેશોએ કરેલા ઠરાવની મતલબ અમે આપી છે, ઉપરથી જણાય છે કે જે શુભનિષ્ઠા અને કરોના પાલન અર્થે ના શહેનશાહની સરકારને હાલના યુદ્ધમાં ઉતરતું પડ્યું છે એ તરફ નરેશોની સહાનુભૂતિ છે, કરોશ એ કેવા પવિત્ર અને કોઈ પણ ભોગે પાલન કરવા યોગ્ય છે એ નરેશો જાણે પોતાને માટે પણ દલીલ કરતા હોય એમ એમણે આ ઠરાવમાં પરાક્ષ રીતે દર્શાવ્યું છે હિંદુસ્તાનમાં ૪૦ દેશો ગાળ્યો બ્રિટિશ સરકાર માથે લેખિત કરોશ-સંધી-તદ્વત્તામાંથી જોડાયેલા છે અને તેનું યથાવિધિ પાલન થાય એ માટે એમને અત્યાશ્રદ્ધ છે ઠરાવનો મુખ્ય આ પ્રમાણે છે

The Chamber of Princes request
His Excellency the Crown Represen

tative kindly to place before His Imperial Majesty the King-Emperor the firm determination of the Ruling Princes and Chiefs of India to render every possible assistance in men, money and material to his Government in their heroic struggle for upholding the cause of justice and for maintaining the sacredness of treaties and Covenants, and prays that the united efforts of the Empire and the Allies may lead to an early and triumphant vindication of the high principles for which His Imperial Majesty has been forced to take up arms against the enemies."

હિંદુસ્તાનના ભવિષ્યના અંધારણુ સાથે દેશી રાજ્યોના સંપર્કને લગતો ઠરાવ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. અને સ્થાણુ ખનન ન્યાયે, વારંવાર આ મતલબના ઠરાવો કરી રાજ્યોના દક્ષ, દરબને અને એમની કરારી સ્થિતિ. જળદી રાખવા નરેશો કેવા ઉત્સુક છે એ એમણે આ ઠરાવમાં વ્યક્ત કર્યું છે. આ મતલબના ઠરાવો જૂતકાળમાં નરેશોએ કર્યા છે. પરંતુ દેશના બદલાતા જતા રાજદારી મયોજોએ અને દેશી રાજ્યોમાં સત્યાગ્રહના આભધાનથી જે પ્રવૃત્તિઓ ન્યાં ત્યાં શરૂ થવા પામી છે અને તેથી તેઓમાં ભવિષ્યના રાજ્યઅંધારણુમાં ચેતાના સ્થાન પરત્વે જે ભય જાગૃત થયો છે તેથી તેઓમાં મન ચિંતાગુર થાય એ સ્વાભાવિક છે. એમની આવી મનઃસ્થિતિનું દર્શન આ નીચેના ઠરાવના સુસદ્દામાં જણાઇ પડે છે.

"The Chamber of Princes, while welcoming the attainment by India of this due place amongst the Dominions of the British Commonwealth under the British Crown, records its emphatic and firm view:

(a) that in any future constitution for India the essential guarantees and safeguards for the preservation of the sovereignty and autonomy of the States and for the protection of their rights arising from treaties, sanads, engagements or otherwise should be effectively provided, and that any unit should not be placed in a position to dominate the others or to interfere with the rights and safeguards guaranteed to them, and that all parties must be ensured their due share and fair play.

(b) that in any negotiations for formulating a constitution for India—whether independently of the Government of India Act. 1935, or by revision of that Act. the representatives of the States and of this Chamber should have a voice proportionate to their importance and historical position.

This Chamber further records its view that any constitutional scheme which may involve the transference of the relationship of the States with the Crown to any other authority without their free and voluntary agreement or which may permit of alterations affecting the rights and interests of the States without their consent cannot be acceptable to them."

ઠરાવના પ્રારંભમાં હિંદુસ્તાનને સિદ્ધિશ કેમ નવેલ્યમાં ચોખ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તેને આવકાર પ્રદ લેખવામાં આવ્યું છે. અંધારણુને લગતો ઠરાવમાં આ પહેલી જ વાર નરેશોએ ફરેશનનો ઉચ્ચાર નથી

કર્ષો, ભવિષ્યમા હિંદ માટે જે બધાંજી નક્કી કરવામા આવે તેમા ગાંધીજીના હક્કો, મનામતીઓ, કંગરોમા બીજાની દરમિયાનગીરી ન થવી જોઈએ, બધાંજીની રચનામા ગાંધીજીના પ્રતિનિધિત્વનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ તથા રાજ્યોના તાજની સાથેના સમઘ કોર્ષ બીજી સત્તાના હસ્તક મૂકાય એવું જાણપણ બધાંજી નરેશોને અસીકાર્ય છે એવો અભિપ્રાય તેમણે બહાર કર્ષો છે આ દરાવ મડળના ચાન્સેવર ના મહારાજા જમસાહેબે જણ કર્ષો હતો અને ઠગવના હેતુઓનું સમઘન કરનાર તે નામદારે લંબાણપૂર્વક વિવેચન કર્યું હતું તેઓએ પોતાના વિવેચનમા એક વાત સ્પષ્ટ કરી હતી કે બ્રિટિશ હિંદના વિકાસની આડે આવવાનો નરેશ મમૂદનો ઇગદો નથી મહારાજા બીકાનેરે આ દરાવને અનુમોદન આપતા બ્રિટિશ હિંદના આગેવાનોની દેશી ગાંધીમા હમણા હમણા થતી દરમિયાનગીરી પરત્વે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તાજ ન્યારે પોતાના હાથમા રહેની બધાંજીની સત્તા કપેશ કરી બીજી સત્તાને સુપ્રત કરે ત્યારે દેશી ગાંધી ઉપર રહેની તાજની સત્તા પશ્ચિમે બીજી સત્તા હસ્તક મૂકવી જોઈએ, એ વાદનો બીકાનેર નરેશ પ્રતિકાર કર્યો હતો અને દેશી ગાંધીના અંતિમિક દરજ્જા ઉપર બાગ મૂક્યો હતો એ વાત તો ખરી છે કે એક ઉપગી સત્તા ન્યારે બીજી સત્તા સાથેના કરાગી સમઘને ક્ષતિ પહોંચે એવી મગરી ગોઠવણ કર ત્યારે એ બીજી મત્તાને કંગરી સમઘ પૂર્વેની ગિયતિ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, નિવાય કે એ મારો સમઘમા જ એવું કોઈ હોય કે નેથી એ પ્રમાણે સત્તાધિ કારની ફેરફારો થઈ શકે અમને લાગે છે, કે દેશી ગાંધીના નરેશોના આ માગણી ન્યાય પુર મર છે અને એ માગણીને સ્વીકારવામા આવે તો પોતા પુત્રી નક્ષત્રી જવાબદારો નરેશો ॥ ઉપર આવે છે એટલે કાંતો એ જવાબદારી સંપૂર્ણ ગીતે આ-કરવા તેઓએ તૈયાર રહેવું પડે છે અથવા તો જે બીજી મત્તાને તાજ પોતાની સત્તા સુપ્રત કરે તેની મથે નવેમરથી કંગરી ગોઠવણ કરવી પડે છે

આ ઠગવમા ગાંધીઓએ દિંદના ભવિષ્યના

બધારજી માટે જે કાંઈ શુદ્ધિ શુદ્ધિ કરવામા આવે તેમા પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ હોવાની માગણી કરી છે અમને લાગે છે કે આવી માગણી કરવાથી નરેશો જે ગીતે પોતાની મનામતી જાગવી ગાખવા માગે છે તે રીતની સનામતી જાગવની અસમ્ભવ છે બ્રિટિશ હિંદના બધાંજીમા બાગ લેવાની આશા રાખવી અને બ્રિટિશ હિંદના આગેવાનો દેશી ગાંધીના બધાંજી પરત્વે ટીકા કરે તેને બહારના માણુમાની ટીકા કહેવો એ વાત પરસ્પર અસમ્ભવ છે, એટલે અમને તો લાગે છે કે જે નરેશોએ પોતાના ગાંધી સુખરૂપ ચવાવવા હોય તો બીજી બવમાથોમા પડવાની ઇચ્છા ગાખવી ન જોઈએ

નરેશ મડળમા બીજા જે ઠરાવો થયા છે તે વિધિપુરતા છે પણ ચાન્સેવર વગેરેની સુખી આ વખતે ન કરતા હાલના આ પહેાને ૧૯૪૨ના માર્ચ મહીના સુધી ચાલુ રાખવાનો જે ઠરાવ કરવામા આવ્યો છે તે નરેશો માટે યોગ્ય છે આવી વજનદાર મર્યાદાના પદાધિમારીઓ વારવાર બદલાય તે કરતા વધારે મમય સુધી પોતાના પદો ઉપર રહે એ જરૂરનું છે આથી દરેક સવાલનો નિર્ણય વિના વિલમ થવાનો સમઘ છે પદાધિમારીઓમા જવાબદારીનું ભાન મતત ચાલુ રહે છે અને તેઓ દરેક કામ પરત્વે કાળજીપૂર્વક અજામ રી શકે છે અર્થાત્ કે આ ઠગવથી ના મહારાજા જમસાહેબ ૧૯૪૨ સધી ચાન્સેવર તરીકે ચાલુ રહ્યા છે એ યોગ્ય થયું છે અને તેઓ નરેશમડળમા જે સ્થાન ધરાવે છે તે જોતા યોગ્ય પુરવની યોગ્યરથાને વળી ચાલુ રહી છે તે સાથે સાથે ૧૯૪૨ ના વર્ષ સુધી હવે નરેશ મડળની જોડ ન લગતા રેન્ડોંગ કમિટીની એકા બરી પ્રધાનોની રેન્ડોંગ કમિટી મેગવી તથા એ જન ઇમિગીઓની સાથે સાથે એકા મેગવી અને જરૂર પડે તો નરેશો તેમજ પ્રધાનોની સયુક્ત કોન્ફન્સ મેગવી ઉપસ્થિત થના પ્રતિનોતી નિકાલ કરવો એ યોગ્ય છે મિત્રાય અમે અગતિ સયુ પુ છે તે પ્રમાણે નિભાજવાર કેન્ફન્સો લગવામા આવે તો તો આવી એકા મેનાવવાનું અથવા તો કામને બોલે પશ્ચ પશ્ચે દરજ્જા એકા થાય

કરુણા મહારાઓશ્રી અને તેમના ભાયાતો

શ્રી. લક્ષ્મીચંદ્ર દેવચંદ

[ગદ્યાંકથી ચાલુ]

જાડેજાઓમાં રાવશ્રીના મોલા વિષે મિ. રેફરીન્ડન લખી ગયા છે કે રાવશ્રીની હકુમત તેમના માલમ્મા ભાગ ઉપર ચાલે. કારણ કે દરેક જાડેજા જાડેજાને પોતાના ગામોમાં સ્વતંત્ર સત્તા ભોગવે છે. રાવશ્રી લડાઈ વખતે દરેક જાડેજાને મદદમાં ખોલાવી દે, પણ જ્યાં સુધી રાવશ્રી તેમને સામેલ રાખે ત્યાં સુધી તેમને કારવેલ મુજબ પગાર આપેલો નથી. રાવશ્રી લોક મુલેહના રક્ષક છે, અને તેમ કાતાં સધળા હાંડારાઓને અને બીજા સામાન્ય ધનુને શિક્ષા કરી શકે છે આ ઉપરથી જણાશે કે રાવ સાહેબે પરસ્પરના કનિયા પતાવવા જોઈએ અને જાડેજાને વચ્ચેની તકરારનો અંત આણવો જોઈએ. પણ રાવ સા. આ હક હમેશાં ભોગવ્યા છતાં તેમાં પણ તકરાર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી. જેમ રાવ સા. ના ભાયાત છે તેમ દરેક જાડેજાને પણ ભાયાત છે. તે ભાયાતો પાસે કબીલાને મળેલી જાડેજાની પાંતીઓ હોય છે. વળી ભાયાતો રાવશ્રીના તાજામાં હોવાનું જેમ નામ માત્ર રહ્યું છે તેવી જ તાબેદારી, જાડેજાના ભાયાતો જાડેજાની ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કાંકારના ભાઈ ઓ એ કાંકારના ભાયાતો અને કાંકારનાઓમાં તે રાવશ્રીના ભાયાતો છે.

જાડેજાનેની સ્થિતિ વિષે વિશેષ વિગત આપતાં મિ. રેફરીન્ડન સાહેબે લખ્યું છે કે:-

છેલ્લા દરેક જાડેજાઓની અરજને અનુસરીને કરવામાં આવ્યા છે અને છેલ્લી કલમઅંધોની રૂએ તેમને તેમના ગામડાંઓની બાંહેધરી મળી છે તેથી એવી આશા રાખવામાં આવી હતી કે તેઓ મંતોપી

રહેશે અને તેમનામાં કાંઈ અસંતોષ ચાલે છે એવા ખબર મને મળ્યા નથી. ફટાચો જાડેજાના ત્રીજા ભાગનો હકદાર ગણાય છે અને કેટલેક કેટલેક તે તેને અડધો અડધ ભાગ મળે છે આમ હોવાથી જાડેજાના અસંખ્ય ભાગ પડી જવાથી જાડેજાને ગરીબ થઈ ગયા છે પરંતુ સમગ્ર રીતે ધ્યાનમાં લેતાં જે જાડેજા એક જ વારસને ઉતરતી આવી તે જાડેજા પણ થોડી નથી આ ઉપરથી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે કમ્પર્સ દીકરીઓને દુધ પીતી કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પણ દીકરાઓનો અંત આણવામાં આવતો હોવો જોઈએ અને રીજન્સીએ જાડેજાઓ તરફ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે સંબંધે તેમણે નીચે પ્રમાણે સૂચના આપી છે.

જાડેજા સાથે લક્ષ્યપૂર્વક અને માનપૂર્વક વર્તવું જોઈએ અને તેમના હક ઉપર દબાણ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. જાડેજાઓ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતી તકરારોનો નિવેડો આણવામાં આવે તેમાં એજન્સી ગરુલત કરે-પક્ષપાત બતાવે અથવા લાંચ ખાય એ વાતથી રેસીડન્ટે સાવધ રહેવું. હું કરવાનો ધધો અગર પરસ્પર વહવાની કુટેવ જાડેજાઓ ફરીને ચાલુ કરે અથવા ચાલુ કરવાની કોશિશ કરે તે રેસીડન્ટે હુકમી બંધ પાડવી અને જાડેજાને એટલી હદ સુધી સામે ચાલ કે લશ્કરને કામે લગાડવાની જરૂર પડે તો તેવા જાડેજાને પાસેથી પણ જાડેજા લઈ દરખાસ્ત ખાલસા કરવી નહિ. આવી લાલચ દરખાસ્તે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રેસીડન્ટે ડહાપણ વાપરીને ફર કરવી જાડેજાઓ પ્રત્યે

આપણે ઉદ્ધતાઈથી વર્ત્યા હોય એવો દેખાવ સમજો પણ થવા દેવો નહિ રેસિડન્સીના લખાણો ઉપલક્ષ્ય વાંચવાથી જાહેરજાણે ગળગળાઈ તકરારો નિર્ણયને માટે ગળુ કરવાનું ધોરણ આપુ થયું લાગે છે પરંતુ પેશ્વર જણાવ્યા મુજબ જાહેરજાણે પાસે સંવિસ્તર વાંચાએ ગળુ કરવાની જરૂર હોય એમ મને લાગતું નથી જે કામોમા બાબતોની સામેનગીરી વગર ચાલે તેમ નહોતું તે કામોમા કંટાળ કમળના પ્રયત્નના રાજ્યો મુખ્ય ઠાકોરોની સલાહ લેતા એમ ધારવું સ્વભાવિક છે પણ રાજ્યમા શુદ્ધિબળ ઓછું હોય ત્યારે રીજન્સીએ જાહેરજાણેની સલાહ લેવી જરૂરી છે પરંતુ મોગી અને અગત્યની તમ રાજમા મત આપવાને બધા જાહેરજાણેને એકઠા કરવા એ બરાબર કહેવાય નહિ તેઓ બધા એકઠા થાય એ આશા પણ ગણવી નહિ તેમ જ વાત બની શકે એવી નથી પ્રસંગને અનુસરીને જરૂર લાગ્યા મુજબ રેસિડન્ટે મોટા જાગીરદારોને લુભ લુભ અથવા ભેગા કરી સલાહ લેતા રહેવું અને તકરારની અગત્યના પ્રમાણે ઓછા વધુ જાગીરદારોની મલાહ લેવી ઘણામા ઘણા ઠાકોરોને એમ કમલ તો ધારના પ્રમાણે પચાસ કે સાઠની મળ્યા બમ છે

મી વિનિયમ પછી રેસિડન્ટના હોદ્દા ઉપર મિ નોરીસ આવ્યા જેની કામગીરી (સને ૧૮૭૨ના મે મામલા) દરમ્યાન કમળ માથે એમ નવી કલમ બધી થઈ, પણ આ કલમગળે દમણની તકરારી બાબતો સાથે કમો સમજ નથી તેમા કંટાળ એટલું જ લખેનું છે કે સ ૧૮૧૬ની કલમબધીની ૫૧મી અવધ અંગ્રેજ મરકાગને અગર મોપી દેવામા આ યુ છે તે અંગ્રેજ મરકાર કમળ દરમ્યાને પાછું સોપી આપે અને કમળ દરમ્યાની અંગ્રેજ મરકાગને બદલામા વાર્ષિક ૨૬મ આપે આ પ્રમાણે કમળને અમુક ભાગ અંગ્રેજ મરકારના સ્વતંત્ર હકુમતમા હવે તે અંગ્રેજ મરકારે છોડી દેવો

મિ નોરીસ પછી મિ ગાર્ડનર આવ્યા તેમણે જાહેરજાણેના હક અને અધિકારનું રક્ષણ બરાબર

હોશથી કરવાની ચોતાની નેમ બાંધી. મિ ગાર્ડનર પછી સને ૧૮૨૭ ના અરમામા મેજર પોર્ટીજર આવ્યા મર પોર્ટીજર ૫૬૦ વર્ષ સુધી એ હોદ્દા ઉપર રહ્યા

સર હેનરી પોર્ટીજરની કારકીર્દી આ તથામ માટે ઘણી અગત્યની છે મ ૧૮૩૪ સુધી રીજન્સી ચાલી અને તે વખત દરમ્યાન પોર્ટીજર સા રેસિડન્ટ અને રીજન્સીના પ્રમુખ એ બે હોદ્દા ભોગવતા કયે કયે વખતે તેના એક હોદ્દાનું કામ બધ પડ્યું હતું અને બીજા હોદ્દાનું કામ ચાલુ હતું તે કમળના લોકો મદ શુદ્ધિના હેવાથી સમજી શક્યા નહિ આ ઉપરથી સહેલાઈથી મજાળ શકાય છે કે પોર્ટીજરમા ના પ્રમુખપણા નીચે રીજન્સીનો કાણુ લોકો ઉપર બેસી ગયો અંગ્રેજ સરકારના બળના આધાર વગર દરબારથી એકલા તેવી શેઠ બેસાડવા પ્રયત્ન કરત તો જાગીરદારો એટલી તત્પરતાથી સ્વીકારત નહિ

મિ લીમસને એક મંવિસ્તર નોંધ લખેલ છે, તેમાંથી એક એક ધનતેજામ ઉપર દાકરો છે તેમાં વળી જણાયું છે કે સર હેનરી પોર્ટીજર અને તેના શક્તિશાળી મદદગાર મેતા લક્ષ્મીદારો સર્વોપરી મતા ચનાવી દ્રઢતાથી ગભર ચલાવ્યું, અને એક તરફથી જાહેરજાણેની સત્વરતાને માન આપવામા આવ્યું પરંતુ તેમના જે હકો મુલેહ જાળવવામા આડે આવતા હતા અથવા ગભર વહીવટ સારી રીતે મજબુતપણે ચલાવવામા વિરુદ્ધ લાગતા હતા તેવા હકો હળવે હળવે મક્કમપણે તેમના હાથમાંથી લઈ લેવામા આવ્યા તેઓ ચોતાની રૂંચને મોતની સમજ કરી શકતા નથી તેમજ દરમ્યાની વતી રીજન્સી તેમના ઉપર પગાગા હુકમો મોંવતી તેના ખુદલી રીતે તેઓ અનાદર કરી શકતા નથી જે રીતે મિ લીમસને ઉપની દ્રઢીકત લખે છે, તેનો મર્મિત રીતે એવો અભિપ્રાય જણાવે છે કે મેજર પોર્ટીજરની ગભરનીતિમા સારો રખાણા લાયક હેતુ મમાપલો હતો છતાં પણ તે ગભર વહીવટને યોગ્ય નહોતો પરંતુ એમ જણાય છે કે મેમરકુના તદનામાંથી

કચ્છમાં જે અસાધારણ રાજ્ય બંધારણ ઊભું થયું હતું તે ધ્યાનમાં લેતાં મેજર પોર્ટીન્ડરે ચલાવેલું ધોરણ કેવળ વખાણને પાત્ર હતું.

મિ. લીમ્સડને મિ. લક્ષ્મીદાસને શક્તિશાળીનું વિશેષણ આપ્યું છે તે સંભવિત રીતે આજ્ઞાથી હતો. રીજન્સીના જાડેન મેમ્બરો સર પોર્ટીન્ડરને શું મદદ કરતા તે આસિ. રેસિડેન્ટ કેપ્ટન વોલ્ટરે સને ૧૮૨૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં લખેલ એક રીપોર્ટ-માંથી લીધેલા નીચેના ઇન્ટેન્શનથી જાણી શકાશે.

રીજન્સીના જાડેન મેમ્બરોની દૈનિકી પણ મદદ કામમાં મળી નથી. સામાન્ય ગુણો મેળવવા એક પોતાના રાજપૂત તરીકેના મોહાને તેઓ અજાણતું ગણે છે તેથી રાજ્ય વહીવટમાં સામેલ રહેવા કે તે બાબતમાં સલાહ આપવાને તેઓ અગાળ હોવાથી લાયક દેહવાય નહિ અને તે પ્રમાણે સામેલ રહી સલાહ આપવી એ કામ તેમની રીતભાતને સનુકૂળ નથી. પોતાના જાગીરના વહીવટમાં પણ તેઓ પૂરા માહિતગાર નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ જૂજમાં રહે છે ત્યારે પોતાની જાગીરના કામ સિવાય બીજા કશાની કાળજી રાખતા હોય એમ લાગતું નથી, જે કેસોમાં પોતાનો સ્વાર્થ સમાયેલો હોય તેમાં તથા જે કેસોમાં પ્રધાન, તેમની અનુમતિથી પોતાની વાતને ટેકા આપવા ઇચ્છતા હોય તે કેસોમાં જાડેન મેમ્બરો પોતાના અભિપ્રાય આપતા, તે સિવાય બીજા કોઈ કેસોમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપતા નહો. હવેથી રાજ્યવહીવટનું કામ દિવાન તથા રેસિડેન્ટ ઉપર આવી પડશે. કચ્છ રાજ્યને જે સ્વતંત્ર પાયા ઉપર મુકવાનું ધાર્યું હતું તે સ્વતંત્ર પાયા આ ગણાય નહિ; પરંતુ રક્તે રક્તે આ એક જ બંધારણ એવું ઉપયોગી નિવડ્યું છે અને તેથી એ રાજ્ય કોઈ વખતે આપણને માન આપવા લાયક માન યથા પડશે.

સને ૧૮૩૦માં મુંબઈના ગવર્નરે સર જોન માલ્કમ જાડેન મેમ્બરો ગયા અને સુમારે એકસો જાડેનજાના જુથ સાથે જૂજમાં મસક્ત કરી તેમણે તેમને ખુલી રીતે ઠહું કે તમારી સાથે ધણા માનપૂર્વક વર્તવામાં

આજ્ઞું છે અને એવી ઉદાર વર્તણૂકના બદલામાં ઠહું મુખી તમે જાણી રીતે વર્ત્યા છો. તેણે વળી ઠહું કે સરકારને કે દરબારને કાંઈ પણ આપવાની ચરત કરવા વગર તમને તથા તમારા વંશજોને અંગ્રેજ સરકારે તમારા ગરાશની બાંહેધરી કરી આપી છે, વળી કોઈ શત્રુ રાજ્ય ઉપર ચડી આવે, જનસમાજની સુલેહનો ભંગ થાય તે કારણે અમુક સંખ્યા સિપાઈ-ઓની લાંબને રાજ્યને મદદ કરવી, એવો ઇરાવ પણ તમારી સાથે કર્યો નથી, પરંતુ તમે લોકોએ બાંહેધરી મળ્યા પછી કુટુંબ લૂંટારાઓના નાનાં નાનાં ધાડાંઓને દેશમાં આવવા દીધાં અને તમારા રાજ્યો સાહેબના મોટા શહેરોમાંથી લૂંટ કરી જવા દીધા. થોડા સમય ઉપર મીઆણાઓ ચડી આવ્યા હતા તે વખતે તમારામાંથી કોઈ આશાગી મેદાને પડ્યો હોય તેનાં નામ આપવા રેસિડેન્ટ તથા પ્રધાનને ફરમાવ્યું પણ એક આશામીનું પણ નામ મારી પાસે આવ્યું નથી. મારા નેવામાં આવ્યું છે કે જાડેન જાગીર-દારોનું મોટું મંડળ જે રાજપૂત હોવાનો ફકો ધરાવે છે, તેમજ રાજ્યો સા. પ્રત્યે રાજ્યભક્ત હોવાનો ગર્વ રાખે છે, તેમણે રાજ્યો સા. નાં શહેરોને લૂંટમાંથી અથવા ખેતરોને ઘેરાવ થતાં અટકાવવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ કર્યા નથી, કારણ કે જાડેન રાજપૂતો સમજે છે કે અંગ્રેજ સરકારે ઉદાર યથાને તેમના ગામોની બાંહેધરી કરી આપી તેથી રાજ્યો સા. નો જુદાથી તેઓનું રક્ષણ થયેલું છે, માટે તમે લૂંટ તથા ચોરીથી પોતાના ગામોને બચાવી સંતોષ માની બેસી રહ્યા અને કેટલીક જાગીરો હુમલાથી બચી ગઈ તેનું કારણ તેના જાગીરદાર વિશ્વાસઘાત કરી સુરત બેસી રહ્યા અગર તો હરામખોરી કરી આજસ રાખી બેસી રહ્યા માટે તેમની જાગીરો ઉપર મીઆણા-ઓએ હુમલો કર્યો નહિ એ હોવાનું નેહએ. અથવા શક કેટલા જાગીરદારો ઉપર લાઇ જવામાં આવે છે. સર જોન માલ્કમે આગળ ચાલતાં ઠહું કે હવે તે તો પતી ગયું પરંતુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું કે અંગ્રેજ સરકારે કચ્છના જાગીરદારોને જ બાંહેધરી આપી

છે-તેમાં એવું કશું લખ્યું નથી કે જે લખાણની રૂએ તેઓ રાઓ સા. ની સેવાથી મુક્ત થાય, તેમ વળી એવું પણ લખવામાં આવ્યું નથી કે જ્યારે તેમના રાજનું જન જોખમમાં આવી પડે તેવે દરેક પ્રસંગે બાહેધરીની સંવદની રૂએ તેઓ જે મદદ આપવાને બંધાએલા છે તેથી તેઓ મુક્ત થઈ શકે. વળી હવે પછી જે જાગીરદાર આગળ કર્યું તેમ કરશે અને રાઓ સા. ના દુસ્મનો અગર હુંદારાઓની સામે થઈ તેનો નાશ કરવા યથાશક્તિ પ્રયાસ નહિ કરે તે રાઓ સા. ના દુસ્મન અગર હુંદારાઓને મદદ આપે છે એમ માનવામાં આવશે. આ ચુનાના બદલામાં ઓછામાં ઓછી સગલ તરીકે તેમની બાહેધરી ઉપરનો ફક બંધ પડશે.

સર જોન માલ્કમ વિશેષ બોલ્યા કે રેસિડન્ટને એ ફરમાવ્યું છે તેણે આ બાબત વિશે તમારામાંના દરેકને માહિત કરવા કારણ કે એ બાબત તમારે સમજવાની ખાસ જરૂર છે. તમારે શું શું કામો કરવાનાં છે તે કલમબંધીમાં તમારી પાસે લખાવી લેવામાં આવ્યાં નથી પરંતુ તેવાં કામ પાર ઉતારવાની સરસ રીત કહી છે તે તમને રેસિડન્ટ સા. સમજાવશે. આ કામ ગર્ભીત રીતે સમજાવેલ છે, પરંતુ તે કામો વગર તમારો દૂટકો નથી અને તેમાં તમારાથી બેદરકાર પણ રહી શકશે નહિ કારણ કે તેવી બેદરકારીને પરિણામે જે કારારને અનુસરીને કચ્છનો વહીવટ ચાલે છે, તથા કચ્છ રાજ્ય તેના હાલના સ્વરૂપમાં જળ્યાઈ રહ્યું છે તે કારાર છુટી જાય.

સર જોને કચ્છમાંથી પાછા આવીને એક કોમિટી નોંધ દફતરે રાખી છે. તેમાંથી આ લાપણુ તો ઇન્ટેખાગરૂપે લેવામાં આવ્યું છે. વળી સદરુદ્ધ નોંધમાંથી લીધેલા નિવેદના ઇન્ટેખાઓ વિશેષ અગત્યના છે.

જે દુટ કામ કરવાની વંશપરંપરાથી જાહેરમાંની ખામીઓ પડી છે, તે કામ કરતા તેઓ બંધ પડે. તેનો ઉપાય એ છે કે અંગ્રેજ સરકારની રાહ અને

નિષ્કપટપણાનો તેઓમાં વિશ્વાસ બેસે છે, એ બાબતની મને ખાતરી થતાં જાહેરમાં સાથે એ સંબંધી વાત કરી તેઓ સાથે કેમ વર્તવું તે બાબત મેં રેસિડન્ટને સમજાવ્યું છે. કચ્છ દેશ લાંબો વખત થયા હકરાતમાં વહેંચાઈ ગયો છે, તેઓ રાઓ સા. ને પોતાના ઉપરી જાણી બહારના દેખાવમાં તો અપાય તેટલું માન આપે છે. તેઓ નિમકહલાલીનો ડોળ રાખે છે છતાં પોતાના જાતિ સ્વાર્થને અનુકુળ હોય, વેર કે રાજ્ય લોભની મનોવૃત્તિઓ તમ થતી હોય ત્યારે રાઓ સા. સામે ઉઠવામાં, તેના ગામે છૂંટવામાં, તેને પદબદ્ધ કરી તેના કુટુંબમાંથી કોઈ ખીજાને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં તેમણે કદી આંચકા ખાધો નથી. તેઓ આ પ્રમાણે વર્તતા તેથી રાઓ સા. પોતાના પક્ષના જાગીરદારો અને ભાડૂતી લશ્કરની મદદને આધારે સ્વતંત્ર સત્તા સંપાદન કરતા હતા અને એવો જ જીલ્લમ શુભરતા હતા. જે કલમ બંધીને આધારે હમણાનો સમ્બંધ બંધાએલ છે. તે કલમબંધી જાહેરમાં સાથે કરવામાં આવી છે, અને બાળકના તેમણે ન કરવી તે રાજત સિવાય તેમના ઉપર કશો બોલો નાખવામાં આવેલ નથી, ફક્ત એ શરતના બદલામાં તેમની જાગીરની આપણે બાહેધરી કરી આપી છે. રાવ સા. ને અમુક રકમ આપવામાંથી પણ તેમને મુક્ત રાખ્યા છે પરંતુ મને જણાય છે કે દવાથી પ્રેરાઈને તહનામાંનાં આ કલમ દાખલ કરવામાં આવી છે છતાં જાહેરમાં તેથી બેદરકાર રહે છે અને તે પગાવવાનાં આપણી પાસે કશાં સાધન નથી. આપણા આચરણે લીધે તેઓ નિડર થઈ ગયા અને પોતાની જાગીરના વહીવટમાં સર્વ તરફની દેખરેખ રાખવાની વ્યથા કોઈને જણાવ દેવાની તેમને ફરજ રહી નહિ તેથી તેઓ એવા બની ગયા છે, વળી જે બાબત તેમના અંજન અને તાત્કાલીક મંત્રણ સાથે કશો સંબંધ ધરાવતી ન હોય તેની પણ તેઓ કાળજી રાખતા નથી. વિષયમુખમાં હુપ્ત હોવાથી તેઓ કાંઈ સુધારા કરવાની ખંત રાખતા નથી, વળી પોતાની

મિલકતને જોખમમાં નાખ્યા સિવાય જે જીલ્લમ અને અયોગ્ય રકમ કરવાની તેઓ હિમત કરી શકે છે. તેવાં કામ કરીને પોતાના મોજશોખ ખાતર પૈસા પેદા કરવા તેઓ કાશિશ કર્યા કરે છે.

જગીર ખાલસા કરવામાં આવે એવો શુનો માત્ર એક જણ જ ક્યો છે પરંતુ તેઓ બુલ્લદ કરવામાં સામેલ રહે અથવા પરદેશી હુદારાઓ દેશમાં દાખલ થઈ નુકશાન કરે તે વખતે તેઓ પીઠ બતાવે ત્યારે તેમની જગીર ખાલસા કરવાની સજ્જ બરાબર કરવી જોઈએ; ત્યારે તેઓ આ પ્રમાણે વરતે ત્યારે તેમની જગીર તેમની પાસેથી લઈ લેવી અથવા તો તેમનો ભારે દડ કરવો. દીલાટ, ગાદી ઉપર બેસે અથવા તો દત્તક લેવાને પ્રસંગે નજરાણા આપવાનો રીવાજ જડેગઝો ખીન તકરાર કમ્બલ કરે છે. માટે તે બરાબર પળાવવો અને એ રીવાજને અનુસરીને જેટલા મોટા પ્રમાણમાં નજરાણું લઈ સકાય તેટલું મોટું પ્રમાણ કરાવવું. કચ્છના જગીરદારોએ તેમના રાજ્યકર્તા ઉપર એટલું દબાણ કરેલું છે કે રાવ સા. ની મહેસુલ તેમના ઉપરી તરીકિના મોહાને છાજતી ગણાય તેટલી પણ રહી નથી. વળી નાના જગીરદારો જેવા પ્રકારની હાલતમાં વાસ્તવિક રીતે છે તેવી હાલત તેમની રહેવાથી સુધારામાં વિધ્નરૂપ છે. અને એમ ધારીએ છીએ કે આ પ્રાંત સાથે આપણે સંધી કરી છે તેથી હવે જુદા તો થઈ શકાશે નહિ પણ એ જગીરદારો હશે ત્યાં સુધી એ સંધીમાંથી લાભ નિકળશે નહીં.

આ ઉપરથી જણાય છે કે મર જોન અને તેના પૂર્વાધિકારી મિ. એલ્ફીન્સ્ટને દશવિધ મતમાં ધણો ફેરફાર છે. ત્યારે આવા મોટા અમલદારોના મતમાં ફેરફાર પામ ત્યારે તેમાંના કોઈ તરફ અભિપ્રાય આપવો એ ભારે પડતું થઈ પડે છે. છતાં તે એમાંના એક તરફ મત આપવા પૂરતો આધાર છે કારણ કે કાશિયાવાડના જડેગઝ પ્રત્યેના થોડા અનુભવને અંતરે આ ખાસ બાબતમાં સર. જોન, મિ. એલ્ફી-

ન્સ્ટન કરતાં વધારે અનુભવી છે, ત્યારે સ. ૧૮૧૯નું તહનામું કરવામાં આવ્યું અને જે અમલદારોના રાજકીય વિચારોને અનુસરીને તે તહનામું ધડવામાં આવ્યું તે લોકો સિવાય કચ્છ વિશેની હકીકત ખુલ્લો થોડા જણનાર હશે. તેવે વખતે મિ. એલ્ફીન્સ્ટને લખ્યું છે, તેથી જે પ્રમાણે તહનામું હતું તે પ્રમાણે જ તેનો સ્વીકાર થયો અને તે તહનામાના દસ્તાવેજના ચાર ખુણાની અંદર જે ૨૫૪ અને મોઘમ શરતો લખવામાં આવી હતી તે પાળવામાં આવે તેવો બહોળરત કરવામાં મિ. એલ્ફીન્સ્ટન ખંત રાખતા હતા, પણ સર જોને કચ્છની મુલાકાત લેવાની જોગવાઈ જેળવી ત્યારે એ તહનામાની દશ વરસ સુધી કસોટી થઈ ગઈ હતી. રીજન્સી લાંબો વખત સુધી ચાલવાથી આપણા અમલદારોને જડેગઝ કોમના ધોરણેના વહીવટની બરાબર માહિતી મળી ચૂકી હતી તે સિવાય સર જોનેને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના રાજપૂત રાજ્યો જે કચ્છ સાથે સરખાવતાં એક સરખાં છે તે વિશે જાતિ અનુભવ હતો, માટે જે ગભ્ય બધારણ આપણે કચ્છમાં ખડું, કડ્યું તે વિશે મિ. એલ્ફીન્સ્ટનને જરૂર લાગી તે કરતાં સર માલકમે વધારે બારીક નજર કરીને અભિપ્રાય આપ્યા એ સમજવું સહેલ થઈ પડે છે. સર માલકમે તહનામાના લખાણ ઉપરાંત તેના મુળ ઉદ્દેશ તરફ નજર કરી અને તે હેતુ જગીરદારોના રાજ્યને ધટતા ન લાગ્યાથી તેણે ખુલ્લી રીતે કહ્યું કે એ ધોરણો બરાબર નથી. સર માલકમે આ અભિપ્રાય યોગ્ય આધારે બાધ્યો હતો. જડેગઝમાં વારસામાં મળેલી જગીરોના ભાગના વિભાગ થઈ અતિશય બારીક વહેંચણુ પામ છે અને પરિણામે બાગદત્તના તેમનામાં વધતી આવે છે. વળી જડેગઝોની રીત રીતભાત અને રાજપૂતોના રિવાજમાં મુળથી ધણો તફાવત જણાતો નથી. રાજપૂતોનાં રાજ્ય અને કચ્છ વચ્ચે હાલે ફેરફાર જોવામાં આવે છે તેનું કારણ ધણે અંશે જડેગઝોના પક્ષ ખેતીને રાજધાન યોગ્યમાં તેમજ કચ્છમાં દરમિયાનગીરી કરીએ છીએ.

નોકરીના બદલામાં જમીન આપવી અને જમીનના બદલામાં નોકરી કરવી એ રાજ્યકર્તા તથા જગીરદારો-માંના દરેકની ફરજ છે, પરંતુ સ. ૧૮૧૯ ની કલમઅંધી અવન્ય આપણે કચ્છના જગીરદારોને તેમના ગરાસની બાંહેધરી કરી આપી અને તેના બદલામાં રાજ્ય સા. ની નોકરી કરવાની જે તેમની ફરજ હતી તે ફરજ તેઓ અદા કરે તેની કશી જામીનગીરી આપણે લીધી નથી. ગથવા તો અંગ્રેજ સરકારની દરમિયાનગીરીના લીધે તે નોકરીને બદલે પૈસાનો અમુક રકમ લેવાની ફરજ પડે છે તેટલી રકમ તેમણે બરાબર આપવી, તેની ખાત્રી પણ આપણે તેમની પાસેથી લીધી નહિ.

સને ૧૮૩૨ માં કચ્છ સાથે નવું તહનામું થયું પરંતુ હાથ ચાલતી તકરાર સાથે એને કશો સંબંધ નથી. કચ્છ જેવો ગરીબ દેશ આપણને જે પૈસાની રકમ આપી શકે તે કરતાં આપણે તેની પાસેથી વધારે માગણી કરીએ છીએ, એમ તપાસ કરતાં મારૂમ પડ્યું છે, તેથી એ બાબતમાં જે શરતો યથેચ્છ હતી તેમાં ફેરફાર કરી એક મોટી રકમ માફ કરવામાં આવી.

ખીલુ તહનામું સને ૧૮૩૪ના ૫ મી જુલાઈનું થયું તે આ બાબતને વધારે ઉપયોગી છે. આ વખતે રાવશ્રી દેશજી તેમના દેશનો રાજ્ય કારોબાર ચલાવવાને ચોગ્ય ઉમરે પહોંચ્યા હતા તેથી પેઢી કલમમાં લખવામાં આવ્યું છે કે રીજન્સીનો અમલ બંધ કરવો અને મહારાજ રાજ્યો સા. પોતાના દેશનો કારોબાર પોતાને હસ્તક લેવો અને તે દિવાન મંત્રીઓ તથા જડેજા મેમ્બરોની રાજકીય અને રીતસર સલાહ લઈને રાજ્ય વહીવટ કરવો.

ઉપર પ્રમાણે જે ઈ-તેબાખ આપેલ છે, તેમાં એક વાક્ય વિલક્ષણ છે અને દિ-નુસ્તાના તદનામાઓમાં તેના જેવું વાક્ય મળી આવશે નહિ. દેશકાળના વિલક્ષણ સંનેગોને લીધે એ વાક્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું એમ એનો ખૂસાસો થઈ શકે. કચ્છના રાજ્યો

સા. ને એક ખીજા અનુભવી કુંવર હતા અને પોતાના આપ અખત્યારની માગણી કરી શકે તેવા નહોતા. તેમ અંગ્રેજ સરકાર જે કાંઈ અધિકાર આપે તે કબુલ કરવા સિવાય વધારે ઈચ્છા કરે એવા પણ નહોતા. અંગ્રેજ સરકારે જે વાજબી હતું ને કરવાની ધારણા રાખી હતી, પરંતુ રાજવહીવટ કેવી રીતે ચલાવેલા તે બતાવવા સર માદકમ મુંઝવેમાં વધારે વખત ટક્યા નહિ, અને તેમના પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી અર્લ ઓફ કલેરે એ વાત ગ્રહણ કરી લીધી કે કચ્છ દેશ તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે અને તેમાં અમુક હદ રાખીને રાજને આપણુદ સત્તા અપાયેલી છે, માટે આપણી ફરજ તથા લાભ એ હવાળો સત્તાને ખીલવવામાં રહેલા છે.

હવે દિવાન મંત્રીઓ વિશે તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવું એવી રાજ્યો સા. ઉપર જે ફરજ નાખવામાં આવેલ તે મને તો કેવળ અર્થે રહિત લાગે છે. જે દેશમાં પ્રધાન, રાજની મરજી સિવાય પોતાના હોદ્દા ઉપર કોઈ ખીજા પ્રકારે ચાલુ રહી શકે છે (જેનાં કે પાર્લામેન્ટ અથવા લોકોના મત) તેવા દેશમાં એ વાક્યનો ઘણો સારી રીતે અમલ થઈ શકે, પરંતુ કચ્છ દેશમાં તો રાજ્યો સા. કરે તે વિરુદ્ધ હરફ પણ જોવાય નહિ, વળી પોતાને પસંદ પડે તેવા પ્રધાનો ચૂંટી કાઢવાને તથા તેમને મરજી મુજબ બદલાવવાને રાજ્યો સા. ને હક છે; માટે સદરજુ વાક્યની રૂએ રાજવહીવટ સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય રાજ્યો સા. પાસે કબુલ કરાવવા પ્રધાન કોશિય કરે તો બ્યર્થ જાય અને વિશેષ આગ્રહ કરવા જાય તો તેનું એટલું જ પરિણામ આવે કે રાજ્યો સા. તેને તેની નોકરીમાં બરતરફ કરી મુકે.

ભાષાતો વિશે બોલીએ તો મારો (વાઈલી સા.નો) મત એવો થાય છે કે “સદામત અને રાજકીય” એ શબ્દો રાવ સા.ના ભાષાત સલાહકારો માટે વાપરવાની જરૂર નહોતી કારણ કે આવાં વિશેષ વાપરીને તેમની જે પ્રતિષ્ઠા બતાવવામાં આવી તે પ્રતિષ્ઠા તેમણે માગી નહોતી. આપણે કચ્છમાં જે અનુભવ

મેળવ્યો તે ઉપર નજર કરતાં અથવા તો રાજ-
પૂતાનાના સાધારણ ધોરણ (જે ધોરણને અનુસરીને
શુભરાતના રજપુતો દ્રઢતાથી ચાલે છે) તરફ દ્રષ્ટિ
કરતાં અથવા ખુદ જાણેલા ભાયાતોની રીતભાત
નોંધે એ છીએ ત્યારે જણાય છે કે આવાં વિશેષણ વાપ-
રવા વાળાની નહોતાં. કચ્છના જગીરદારોમાંના સુનંદા
જગીરદારો પણ કાઠિયાવાડ તરીકે કેટલા અનુપયોગી
હતા તે તેઓ રીજન્સીના મેમ્બર હતા તે વખતની
તેઓની વર્તણૂકથી માનીત ચામ ચૂક્યું છે. જે
આખતમાં તેઓના જાતીકું હિત હોય તે વખતે તેઓ
સાવધ રહેતા, પરંતુ સાર્વજનિક કાર્યોમાં તેઓ કંઈ
રસ લેતા નહિ અને તે આખતમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ
અને બાહ્ય પ્રધાન ઉપર ખુદ છોડી દેતાં. પ્રાચીન
કાળમાં રાજપૂતાનામાં લડાઈ ચાલી ત્યારે પોતાના
ભાયાતો સિવાય રાજ પાસે લશ્કર હોય નહિ તેવે
વખતે લડાઈ કરવી કે કેમ એવી બધી આખતમાં
અને તેમાં પણ ત્યારે પરરાજ્ય સાથે કામ લેવાનું
હોય તેવી આખત વિષે, તેવે પ્રસંગે જગીરદારો જેઓ
લડાઈમાં ઉતરે એવા હોય તેવા એકલા યદ્ય ભર
દરબારમાં તેઓના ઉપરી રાજાને સલાહ આપવાનો
હક ધરાવતા હતા અને તે હકને તેઓ ભોગવતા
કરતા. વળી જગીરોના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવા
માટે તથા લડાઈ વખતે સલાહ આપનારા મંત્રી પણ
હમેશાં આ જગીરદારોમાંથી એક આશામીને નિમતા
હતા પરંતુ રાજ્યના સર્વિલ વહીવટમાં કોઈ પણ
જગીરદારને કોઈ રીતે કદી પણ સામેલ રાખવામાં
આવ્યા નથી. આ કામ માટે જુદી ક્ષતિમાંથી એક
અથવા વધુ મંત્રીઓને રાખવામાં આવે છે અને
જગીરદારોની કોઈ પણ પ્રકારની મદદની દરબાર
રાખવામાં આવતી નથી અને દીવાની કામના સલાહ-
કારોની સલાહ પ્રમાણે જગીરદારોના સામાન્ય અને
જરૂરીઆતો સંબંધીના કાયદાઓ ધરી રાજ બહાર
પાડે છે. દરબાર ભરાય ત્યારે પોતાની બેઠક લેવાના
હકને માટે જગીરદારો એકલા ચાલે છે તેથી રાજાને
દરબાર ભરવાનું ધોરણ હજી આજુ છે પ્રથમ એ
સલા મમે તે હેતુથી ભરવામાં આવતી પરંતુ હવે
તો રાજાને દમામ અને શોલા ખતાવવા સિવાય તેનું

કશું કામ રહ્યું નથી. દરબાર ભરવાનો રિવાજ કચ્છની
બહારના જાણેલામાં દરેક સ્થળે ચાલે છે. કચ્છના
રાજા સા. ઉપરાંત જાણેલા જાતના મોટામાં મોટા
રાજાઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા નવાનગરના જામ
તથા મોરખીના કાકર છે. રાજા સા. જે વંશમાંથી
ઉતર્યા છે તે જ વંશમાંથી એ બેઉ જણા ઉતરેલા છે,
તેમાં મોરખીના કાકર સા. એ વંશની મોટી શાખા-
વાળા છે. કચ્છની ગાદી એક શાહમદા (જામરાવળે)
એ લઈ લીધી હતી, પરંતુ પાછળથી સોળમી સદીમાં
ગાદીના ખરા વારસોએ તેને હરાવી કાઢી મૂક્યો હતો,
તે શાહમદાના વંશના તે નગરના જામ છે. આ મારી
બૂલ ચાલી ન હોય તો નગરના જામ સા. અને
મોરખીના કાકર સા. પોતાપોતાના ભાયાતોની આખ-
તમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. આ બધા
કારણને લીધે અમારી એવી માન્યતા યદ્ય છે કે દર-
બારશ્રીની સલાહો ભરવામાં આવે ત્યારે ભાયાતોને
મત આપવાનો હક અંગ્રેજ સરકારે ખાસ તહનામાંમાં
સ્વીકાર્યો છે એ નવો રિવાજ ફોર્મટ દાખલ કરવામાં
આવ્યો છે.

તહનામાંમાં આ વાત લખવામાં આવી તેના શુભ-
દોષ ધ્યાનમાં ન લેતાં તે ઉપરથી કેટલાક અમલદારો
લખી ગયા છે કે જગીરદારો રાજા સા. થી વારત્તવિક
રીતે સ્વતંત્ર અધિકાર ભોગવતા હતા તે લખાણ વિરુદ્ધ
કેટલીક દલીલ આપી શકાય. જે ભાયાતો રાજા
સા. ના અંકુશ નીચે રહી રાજ્યવહીવટ કરે તો તેની
સત્તા બાબત રાજ્ય ઉપરાંત ભાયાતોની જગીરોમાં
પણ ચાલવી નોંધે એ. જે એમ ન અને તો પોતાના
તાબાના જગીરદારો કરતાં પણ તેની સત્તા ઓછી
ગણાય. કારણ કે ગચ્છો સા.નાં ગામેના વહીવટમાં
દરમ્યાન આવવાનો ભાયાતોને હક મળે અને ભાયાતો
પોતાની જગીરોમાં આપણુદ સત્તા ભોગવે, માટે ત્યારે
ભાયાતોને સલાહ આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો
છે ત્યારે આખા કચ્છના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખ-
વાની સામાન્ય સત્તા રાજા સા. ની જ સમજવી
નોંધે એ. કચ્છના રાજા સા. કોઈ એક શહેર કે પ્રગણના
રાજ કહેવાતાં નથી પણ કચ્છ આખાનાં રાજ ગણાય
છે અને તેમની સત્તા કચ્છ આખા ઉપર હોવી નોંધે એ.

શેઠ સુંદરજી શિવજી સોદાગર

અંગ્રેજ સરકારના પહેલા દેશી એજન્ટ

સવાસો વર્ષ પૂર્વેની ઘટના

(અનુસંધાન પૃ. ૧૮૪ થી)

લેખક:—રાવ સાહેબ મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જી. પી.

ઘોડાનો વેપાર

હુંવે ઘેર શું બનાવ બન્યો કે ત્રણ દિવસ સુધી સુંદરજી ઘેર જમવા આવ્યા નહિ, તેથી તેની સ્ત્રીએ જાણ્યું કે અહીંથી ખિદકામાં* શેઠ પડાણ સ્ત્રી રાખી છે ત્યાં હશે. પણ ત્યાં તો રાતના જ્ય, અને સવારના પાછા ઘેર આવે. પણ આ વખતે તો દિન ત્રણ થયા તો પણ આવ્યા નહિ, તેથી ચિંતા થઇ, અને તેની સ્ત્રીએ પોતાના સસરા શિવજી પાસે જઇને કહ્યું કે “તમારા દીકરા આજ દિન ત્રણ થયા આવ્યા નથી માટે તેની તમો તપાસ કરો.” ત્યારે શિવજીએ તપાસ કરી તો વ્યાસ ત્રિકમજી તો ઘેર હતો, પણ કેશુ હતો નહિ, તેથી મનમાં ચિંતા થઈ. વળા કામએ કહ્યું કે સુંદરજીને તો લાડિએ જતાં દીકા, ત્યારે વિચાર કર્યો કે હોકરો જે આપવાત કરશે તો ધરનો લાજ જશે માટે પોતાના મોટાભાઈ હરદાસને લઇને લાડિઆ તરફ ચાલ્યા, તે સવાર ઉગતાં લાડિઆની નદીમાં આવી પૂરવા. આણી મેર સુંદરજી પણ કેશુને ઉકાડીને ત્યાંથી ઘેર જાણી આવતો હતો. તેથી રસ્તામાં સર્વે ભેગા થઇ ગયા. શિવજી તો સુંદરજીને દેખતાં વેત જ વડવા મંડી પડ્યો, “આજ દિન ત્રણ થયા ક્યાં મૂવો હતો, તું તો સાવ અકર્મો

બન્યો. કાંઇક માણસની રીતમાં તો ચાલ.” એવાં એવાં કડવાં વેણ બાપ દીકરાને કહે છે, ને દીકરા સાંભળ્યા કરે છે, પણ કંઈ બોલતો નથી. પણ હરદાસે સુંદરજીના મોઢા સામું જોઇને વરતી લીધું કે આને શિવજી પ્રસન્ન થયાથી એની કાંતિ ફરી ગઈ છે, અને ચહેરા ઉપર દૂર ખીલી નીકળ્યું છે, તેથી શિવજીને કહ્યું કે “તારે સુંદાને વઢવું નહિ, પહેલા એના મોઢા સામું જો પછી વઢજે.” શિવજીએ એના મોઢા સામું જોયું તો હરદાસે કહેલી વાત ખરી પડી ને પૂછ્યું. “સુંદા! તને શિવજી પ્રસન્ન થયા કે!” તો મુંદા કહે “હશે!” એટલું કહી બાપ તથા કાકાને મુંદા પગે લાગ્યો, અને સર્વે ઘેર પાછા આવ્યા. સુંદાએ બાલોને જમાડી, પોતે પણ પારણું કપડું, ખીજે દિવસે વહેલો જાડો, શિવનાં વચન જોવાને, માંડવીની આથમણી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં જૂજવાળા નાકામાં પેસે છે એટલામાં તો નગરશેઠ શા. માનસંગ બોજરાજ હાથમાં લાકડી ને કળશીઓ લઈ દાર્તણ કરતા કરતા ચહેર બદાર જંગલ જાય છે તેણે હાંક મારી “સુંદા! તું હમણા શું કામ કરે છે!” ત્યારે મુંદે કહ્યું કે “કાકા! હમણા તો કાંઈ કામ કરતો નથી” ત્યારે નગરશેઠ બોલ્યા “ભલા તું વેપાર કેમ

* સુંદરજી શેઠ પડાણ નતની સ્ત્રી જુમાળાઈને રાખી હતી. તેના બત્રીસ લાલજેઠ અને ખાનજેઠ નામે હતા. તે મુગસોમાં કુપાજેઠનો પૌત્ર જમાલજેઠ જૂજમા માતા પિતાજીના વખતમાં રહેતો હતો. મ. દ. ખ.

કેમ કરવો નથી” ત્યારે મુંદરજી કહ્યું “કાકા! મૂઠી વગર તે વેપાર કેમ ચર્ચ શકે” ત્યારે નગરશેઠે કહ્યું “તું જઈ મારી વખારે એમ, હું દિશાએ જઈ આવું છું” એટલે શેઠ મુંદરજી તેની વખાર જે બનરમાં હતી ત્યાં જઈ બેઠા, ધડી એ પૂઠી શા. માનસંગ લાઈ આવ્યા, ને પૂછ્યું “મુંદા! તારે શેનો વેપાર કરવો છે! ને કેટલી કોરી જોઈશે!” ત્યારે શેઠે કહ્યું કે “કાકા! મારે તો ધોડાનો વેપાર કરવો છે, અને હાલમાં કોરી ૭૦૦૦ મને વ્યાજુકી આપો” ત્યારે માનસંગે પોતાના મુનીમને હુકમ કર્યો કે “આ આસામી બ્યારે લેવા આવે સારે ૭,૦૦૦ કોરી સુધી સુખેથી ગણી આપને” એ પ્રમાણે નાણાનો બંદોબસ્ત કરી મુંદરજી પાછા ગુંદીયાળી આવ્યા. ત્યાં કૂઈને ઘેર ગયા તો શિરામજીમાં દહોં લાત મળ્યા, એટલે શિવજી પ્રસન્ન થયાની મુંદરજીને ખાતરી થઈ.

પહેલી ધોડાની ખરીદી ગુંદીયાળીના કંકરાઈ પાસેથી કરી. તેણે શેઠી કોરી માગી, એટલે આણે શા. માનસંગ ઉપર ચિટી લખી આપી. એ વાતની ખબર તેના બાપને પડતાં તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ ધોડાના વેપારમાં ખોટ જશે તો મારા ઘરમાં જે ગરાસના કામ છે તે પણ જતા રહેશે એમ વિચારી માંડવી જઈ શા. માનસંગને કહ્યું જે “તમે મુંદાને કોરીની ધીરધાર કરો છો પણ મારા ચારે દોકરાને ગરાસ તથા દાગીના સૌ સૌના આપી જુદા કર્યા છે, ને રહેવાની જગ્યા પણ આપી છે. માટે તે તમારી કોરી મુંદા આપશે નહિ તો હું જવાબદાર નથી, તમે તમારે જોઈ વિચારીને ધીરધાર કરજો.” તે સાંભળી માનસંગે જવાબ આપ્યો જે “તમારે અમારે લેવા દેવા નથી, મુંદા જાણે કે હું જાણું” તે સાંભળી શિવજીએ ચાલતી પડી પછી. મુંદરજીએ આવી બીજી કોરી ૧૦,૦૦૦ ઉપાડી તેના ધોડા ૧૪ ખરીદ કરી વહાણે ચઢાવી કેમ્પીનગંદર આવીને ત્યાં એક એક ધોડાના ૫૦૦ હુન (સોળકોરીના એક

સોનાનો હુન) એમ સારે નદે વેચી પાછા ઘેર આવ્યા. વળી મુંદરજી ત્રણ નાના ટંકુ વેચવા બૂજ લાઈ ગયા, તે વખતે રાવશ્રી દેશજી કુંવરપદે હતા, તેમણે તે ટંકુ જોઈ લેવાની ઇચ્છા કરી, ને એ ટંકુ દરેક બસો કોરીમાં વેચાતા લીધાં. ત્રીજું એક ટંકુ સો કોરીમાં ગામમાં વેચાયું. પછી મુંદરજીએ માંડવી જઈને શેઠ ભીમાજીના દોકરાને બાબસહિત ચઢીસો કોરી લરી દીધી. તે પછી એ જ શેઠ સાથે ગોડવણ કરી, બીજી પાંચ હજાર કોરી વ્યાજે લીધી. તેમાંથી આઠ સારા ધોડા તથા દશખાર ટંકુ લીધાં, ને તેને તૈયાર કરવા માંડ્યા. તે દરમિયાન મુંબઈથી કોઈ અંગ્રેજો બૂજવા આવેલા, તેઓ ચાકુ, કાતર વગેરે પરચુરણ માલ સાથે લઈ વેચવા લાવેલ તે મસ્તે બાને વેચતાં તેની ચર્ચા રાવશ્રીના દરખાસમાં થવા લાગી કે કોઈ નમસ્તો છે, તેથી એવો કરાવ કર્યો કે તેઓ કાંઈ તોફાન કરે નહિ એવા જામીન તેમની પાસે માગવા, તેઓ પરદેશી ને વળી અજાણ્યાનું કોઈ જામીન થયું નહિ. તેથી તેમને હેડમાં પૂર્વાઃ કેટલાક દિવસો એમ ગયા પછી એક અંગ્રેજ મરવા પડ્યો; દરમિયાન મુંદરજીના કોઈ ટાઢા હેતુએ રાવશ્રીને સૂચવ્યું કે કદાચ મુંદરજી તેમના જામીન થશે, તે ઉપરથી તેમને ગુંદીયાળીથી બોલાવ્યા ને એ અંગ્રેજોના જામીન ચલાવું પૂછ્યું, મુંદરજીએ હા પાડી, જામીન ચર્ચ તેઓને છૂટા કરાવ્યા; પછી વહાણમાં ચઢાવીને તેમને દેશપાર મોકલી દીધા. મુંદરજી પાછા ગુંદીયાળી ગયા. કેટલીક મુદતે ધોડા તૈયાર થવાથી વળી વિદેશમાં જઈ, વેચવાનો મનસૂનો આખાથી, વહાણમાં ચઢાવીને મુંબઈ ગયા. મુંબઈ તે વખતે એક નાનું ગામકું હતું. મુંબઈમાં એક જગાએ તબેલો કરી ધોડા ખાંખ્યા. મુંદરજી દરરોજ ધોડે ચઢી કરવા નિકળે. એક દિવસે યુરોપિયનોના ઘરો પાસેથી નિકળતાં એક યુરોપિયને તેને દોડા, અને ઓળખ્યા, તેથી અંદર બોલાવ્યા. બીજે યુરોપિયન પણ હાજર હોતા, તેને મુંદરજીએ પોતાના જામીન ચર્ચ છોડાવી જીવત દાન

આપ્તાની વાત ધાદ આવી અન્સપરમ ઓળખાણ થતા કાઈ કામગીરી હોય તો ચીંધવા સુગંજને એ સુરોપિયને કહ્યું સુદંભએ પોતાના ધોડા વેચવાના છે, તેમા મહાવતા આપવા માગણી કરી તેથી એ વખતે લશ્કરમા ધોડાની ભગતી થતી હતી તે પ્રાતાના સુરોપિયન ઉપગી માથે મુનામત કરાવી આપી જીગંથી ભવામણુ કરી તે પછી દરેક ધોડા રૂ ૪૦૯ અને ટકુ દરેક અર્ધો કિમતે લશ્કરમા ખરીદ થયા, વગી બીજા ધોડા લાવી આપરા સુદંભ માથે માટુ થયુ પણ સુદંભએ જણાયુ કે મારી પામે એટલુ નાણુ નથી તેથી આખરે એનો દરાવ થયો કે પચાશ ધોડા સુગંજએ લાવવા તે દરેક રૂ ૪૦૦) ને લાભે મગમ લેશે ને તે પેરે આગળથી અર્ધો કિમત તેને આપવી એ પ્રમાણે આગળથી પૈમા વર્ધ સુદંભ કહેતા આવ્યા ત્યાં નેહતા ધોડા ખરીદી ને મુર્ધ લઈ જઈ ગયું કર્યા ને મારીનું નાણુ વધુ કરી પોતાને વેગ ગુદીયાળા આવ્યા

બીજવાગ ૩૫ ધોડાની ખરીદી કરી મનમા કિનારે કાનામાગરોગ બદરે લઈ ગયા તે વખતે અગ્રેજ અને ટિપુ મુવતાનની લડાઈ ચાલતી ને રોજ ધોડાની પવટરોને મારી ટિપુ મતન કરને કાનામાગરોગ અગ્રેજ કતલ કરી પોતાને રસાધીન કરી બેઠા હતા ત્યાં આવજમ મોન્ટગોમરી માહેમ કર્નલ હતો, તે જે વેપારીના ધોડા આવે તે ખરીદ કરતો તે માહેમ દુબીન લર્ડ નદર ઉપર હવા ખાસ મવાગના નિમ્યા તેણે જોનુ વહાણુ છોધી આવતા બેસુ દુગીનથી જોતા તેમા ધોડા નજરે પડ્યા એટલે મજલો મગાવ્યો તેમા મેસી વહાણુ સામે હમરો વહાણુ નજર આયુ એને પૂછ્યું કે “ ધોડા ક્યા મોદાગના છે ? ” ત્યારે માણુએ કહ્યું “ અમારા ગેમના છે તે ખરીદાની અગ છે ” એમ કહી ગેમ પામે જઈ ગયેને કહ્યું કે “ મારે પૂછા કહે છે ” ત્યારે રોડ કપડા પહેરી તેવાગ ધધ ઉપર

આવ્યા, માહેમ પણ વહાણુ ઉપર ચઢ્યો ને પૂછ્યું કે “ સોદાગર ક્યા છે ” એટલે ગેમ આવી માહેમને હાથમા હાથ મેળવી (શિકહેન્ડ) કરી સનામ કરી બેઠા સાહેમે રોડને પૂછ્યું જે “ આ ધોડા તમારા છે ? ” ગેડે હા કહી ત્યારે માહેમે કહ્યું કે “ મગકાગે ધોડાની ખપતી છે, તમે આપશો ? ” ગેડે કહ્યું કે “ માહેમના જ છે, ભલે લો ને તેની કિમત પૂછા રોડે કહ્યું ‘ જે સાહેબ આ રોડે તે લેય, મગકાગની આગળ અમે મન કરના નવી ’ એ માલગી મારેમ જા પુશ થયો ને વદાણને લગર કરાવી, રોડને ઉતારી પોતાને બગને તેડી જઈ એક બગલામા ઉનાગે આપ્યો, ને રોડનો તથા માણુએનો ખાવા પીવાનો માહેમે બદાગત કરી આપ્યો, ને મીજાની કરી તથા એક બહુ મોની આપી બીજે દિવસે ધોડા ૩૫ ઉગાવી સાહેમને બગલે રોડે ઉભા કર્યા બેથી ત્રણ માહેમોની કમિગીએ ધોડાઓની પરીક્ષા કરી તો સવળા પરીક્ષામા બગમર ઉગવાથી વર્ધ લેવાનો કગવ કર્યો ગેમે ફરીથી ધોડાઓનું મૂન પૂછ્યું દેશીગવાડાના લોકોની પેઠે કિમત બાબતમા રોડે જવામ આપ્યો, “ માહેમની નિગાહમા આવે તે આવે ” તે વખતના માહેમો હમણાના કગતા વધારે ગેહેમ નજરના, કદરદાન અને અમીરી ખ્યાસના હતા તેથી ધોડાનો પુરા ખાધ્યો જે “ સુદંભ સોદાગના નેટવા ધોડા લઈએ તેના દરેકના રૂ ૫૩૫) તેને આપવા, ” એમ મહી ઉપના ૩૫ ધોડાના રૂપિયા તિન્નેરીમાથી ગેમે અપાનો દીધા

પછી આરેમે રોડને કહ્યું કે બીજા ધોડા લાવજે પછી જે પાછા જઈને બીજા ૬૦ ધોડા લઈ આવ્યા ત્યારે આરેમે કહ્યું જે “ અમારે ટિપુ સુનનાન માથે લડાઈ ચાલે ૧૭ તુ ફે* નવેમરથી તેવાગ મગી છે, માટે અમારે ધોડા ધા નેમજે, ” ત્યારે ગેડે કહ્યું કે “ સગરને નેટવા ધોડાની ભગતી કરવી દરે તેમા નુ આપીશ પણ મારી પામે એટલી બધી મુડી નથી, માટે ને મગકાગ મને નમદ (અગ ઉપર)

નાણા ધીરે તો જેટલા ધોડા બેશે તેટલા હું લાવી આપીશ.” ત્યારે મોન્ટગોમરી સાહેબે કેટલા તોડશે એમ પૂછતાં કહ્યું કે “રૂપિયા એક લાખ આપો તો ચાર માસની અંદર ૪૦૦ ધોડા લાવી આપું. તેમાં જે વધત ધાય તે સાહેબ સાથે લેવી દેશી. ધોડા બધાં સુધી સરકારને બેઠકે ત્યાં સુધી, બીજા કોઈને આપવા નહિ.” એવી શરતે લખતપત્ર કર્યાં, અને સાહેબે મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબની મંજૂરી મંગાવી તિબેટી ઉપર હુકમ લખી આપ્યો. તે હુકમ લખતે શેઠ મદ્રાસ ગયા, ને ગવર્નર સાહેબને મળ્યા. તેમણે ઘણો સત્કાર કરી શેઠને આદરમાન આપ્યું, અને રૂપિયા એક લાખ આપ્યા અને ખુશી થઈ કહ્યું કે “તમે જે જે ધોડા લાવશો, તેમાંથી જે જે વાટમાં મરી જશે, તેના કાન પૂંછ લાવી હાજર કરશો, તો તેની કિમત પણ સરકાર તમને વારી આપશે.” તે ઉપરથી શેઠે કહ્યું જે “હું સોદાગર છું, અને જો કે તમારા મેગાવવા પ્રમાણે ધોડા લાવીશ તો પણ હું જેટલા ધોડા તમને સાહિબલામત લાવીને સોપીશ તેટલાની જ કિમત લઈશ,” છતાં પણ સાહેબે ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે શેઠે કહ્યું જે “ધોડા મરી જાય તે અમારા ગયા, અને તેની કિમત અમે લઈએ તે વાજબી નહિ.” તે સાંઝળી સાહેબ ઘણો ખુશી થયો ને વધારે વિચાર બેઠો.

મોતીની ખરીદી

શેઠે એક લાખ રૂપિયાના મોતી ખરીદી ખોતે ત્યાંથી રવાના થઈ પાછા કાનામંગરોળ આવી મોન્ટગોમરી સાહેબને મળીને ગવર્નર સાહેબની સુલાકાતની સર્વ વાત કહી. ત્યાંથી ૧૦૦ માણસેના રસાલા સાથે વહાણમાં રવાના થઈ. ૧૦ દિવસમાં મુંબઈ બંદર આવી પૂજ્યા. મુંબઈમાં ભાટીઆ જેઠા મુલાણીની દુકાને ઉતારો કર્યો. બીજે દિવસે દલાલોને બેગા કરી ધોડા એક મોતીની કિમત કરાવીને વેપારીઓ સાથે હાથે ટોકમે તો તેના રૂપિયા દોઢ લાખ આવ્યા. ત્યાંથી પણ રસ્તે સરત આવી બીજાં મોતીનું વેચાણ કર્યું. ત્યાંથી વળી વડોદરે આવી

બીજાં ધોડાં મોતી વેચ્યા ને ત્યાંના વેપારી શ્રી. કદાનદાસવાળા વગેરેથી આવત ખાંધીને અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાં બાજીનાં સર્વ મોતી વેચી નાખ્યા. જેના રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦) બે લાખ થયા એટલે કે બમણાં નાણાં થયા. હવે રૂપિયા એક લાખનો જે નફો રહ્યો તેમાંથી મુંબઈમાં પોતાના નામની એક દુકાન કરવાનો વિચાર કરી પોરબંદરના વાણીઆને બોલાવી, એક વખાર લાડે લઈ ત્યાં તેને રાખી એક પેટી કાઢી, અને બાણીના અસલ ૧) લાખ રૂપિયાની કચ્છ માંડવીની હૂંડીઆના પુરુષ કરાવી વહાણમાં બેઠા, ને ચોથે દિવસે માંડવી ઉતર્યા ને ત્યાંથી શુદીયાળી પોતાને ઘેર આવ્યા.

જગાનું બંધાવવું

શેઠ મુંદરજીને બે સ્ત્રીઓ હતી, એક પહેલી વારની પરણેલી, અને પાછળથી બીજી મોરબીથી લાગ્યા હતા. તેમાં મોટી વહુથી અણબનાવ હતો. તેથી તેને ઘેર જતા નહિ, એટલે નાની વહુને ઘેર જઈ જમી ભુકવા. તથા ખેડક પણ ત્યાં જ રાખી. તે વખતે મોટી વહુનો દીકરો દેવસી માસ આક્રોધે થયો હતો. એ માસ મં ૧૮૪૬ ની હતી અને એ જ સાલમાં મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા. અને ધોડાનો પ્રથમ વેપાર કરવા માંડ્યો, ને તેમાં પહેલે જ સપાટે મોટી કમાણી થઈ. હવે જે નાણાં સાહેબ પાસેથી લાગ્યા, તેના બેરથી પોતે માણસો રાખી ધોડાની ખરીદી કરવા માંડી. પણ કચ્છમાં તો એટલા બધા ધોડા (૪૦૦) ક્યાંથી મળે, એટલે પોતાનો મોટો ભાઈ જેઠાભાઈ જે ભુદા હતા તેને બોલાવી પિતા-તુલ્ય સન્માન આપીને પોતાની સાથે બેળા રાખ્યા. પછી પોતાના ભાઈ જેઠાભાઈ, દા. બોબ, હાલા લખાણ, હાલા હમીરજી તથા રાયમાવિશાને ૧૦૦ માણસ સાથે, સારું સુઘર્ત બેરવાની, ધોડાની ખરીદી કરવા શિવ રવાના કર્યા. જેઠાભાઈના દીકરા બે-મોટા રતનશી તથા નાનો હંસરાજ-તેઓ શુદીયાળીમાં ઉતરાદિ સીમમાં આવેલી બાપિડી વાડી જેને

“ઝોતરી પસા” કહે છે, ને તેમા જોહાભાઈનો ચોથો ભાગ હતો, તેમા ખેતી વગેરેનો ધંધો કરતા તે ધંધો તેમને મૂળથી, પોતાની સાથે ગામી, કાગલાર તેમને સોંપી, ઘોડાની ખરીદી ચાલુ કરી ને માસ એકમા કુચ્છમાથી ૧૦૦ ઘોડાની ખરીદી કરી એ રીતે એક તરફ ઘોડાની ખરીદીની ધામધૂમ થાય છે ને બીજી તરફ બીજાને વેપાર ચલાવવા માગ્યો, તેમ પોતાના માઆપના કુટુંબ પ્રમાણે વર્તી તેમને પણ ગજીપુશી ગામના માડના તેનો આપ શિવજી અગાની યાત્રા કરી મર્યાદા લઈ આવ્યા હતા, તેથી બીજાના હાથની રસોઈ જમતા નહિ પોતાના નજી ભાઈઓ જે ગિચાગ મહેનત મળુગેથી પોતાનું શુજ્જન ચલાવતા, તેમને બોલાવી, પોતાની પાસે ગામી તેમને તથા માણસોને ઘોડાની ખરીદી માટે મોકલ્યા તેનામા શેઠ મુન્દરજી નાગનાથ મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા, ત્યાં દર્શન પરી આ ના પછી થોડે દિવસે શેઠને ઘેર આધાન ગ્લા, ને પુત્ર જન્મ્યાની વધામણી આવી તે દિવસે ઘણું દાનપુન્ય પ્રયુ તથા ગોળ વેચ્યો ને જીકી ઘણી ધામધૂમથી કરી દીકરાનું નામ ખટાઉ

પાડયુ. પછી શેઠ પોતે પણ ઘોડા લેના સારૂ સિંધ દેશ ભણી ચઢી ગયા ત્યાંથી ઘોડા ૩૦૦ લીધા, તથા કુચ્છમાથી ૧૦૦ મળી ૪૦૦ ઘોડા લઈ વહાણમા બેસી ઘોડા રાજમા માગલોર પહોંચ્યા પોતાની પાછળ માણસોને બલામણુ કરતા આવ્યા કે ૩૫ થી ૫૦ ઘોડા તૈયાર થાય કે તરત રવાના કરવા ત્યા મોન્ટગોમરી સાહેબને ૧૦૦ ઘોડા આપ્યા, ત્યારે સાહેબે કહ્યું કે “વચમા કોઈ ઘોડા મરી ગયા હોય તો કાનપૂછ ખતાવો એટલે ઘોડા દીઠ રૂા ૫૩૫) મળે વર્તી આપીએ ત્યારે શેઠે કહ્યું જે “ઘોડા મરી ગય તેના રૂપિયા મારાથી કેમ લેનાય, એ લેવા નાજખી નહિ” સાહેબે ઘણું આમલ કર્યો જે “ઘોડાની ખરીદી કરી તેમા તુમ્સાન થાય તે કીક નહિ” “શેઠે કહ્યું જે ઘોડા મરી ગયો તેના પૈસા હું મુદ્દન લેનાને નથી, જે મરી ગયો તે મારો ગયો બાકી જેટલા ઘોડાની સરકારમા ભરતી કરે તેના પૈસા લઈશ” એ માલગી સાહેબ ખુબ ખુશી થયો

(અપૂર્ણ)

ગ્રાહકોને

દેશી રાજ્યનાં આહુ ગ્રાહકોને વિનંતિ કે આ વર્ષનો “દેશી રાજ્ય” નો આ છેન્દો અક છે તો હવે જેઓનું લવાજમ બાકી હોય તેઓ મે કરી અમને તાકીદે લવાજમ મોકલી આપશે એવી આશા છે

—તંત્રી

પ્રાચીન હિંદમાં સ્વરાજ્ય

(ગતાકથી ચાલુ)

૨૧ રા ગૌરીશંકર માતીરામ ભટ્ટ, બી એ એલએલ, પી એડવોકેટ

(એકસ કારભારી લાદવા રહેટ, દેસાહની પોળ, ખાશીઆ, અમદાવાદ)

(“દેશી ગાળ” માટે ખાસ)

રાજા દશરથે, ભગ્નતે માદીએ બેમાડવા છે એવો એક પણ શબ્દ કંકેથી આગળ ઉચ્ચાર્યો નથી તેમજ ગમને વનવાસમા મોડલા એવી ઉશ્કારો સંભળી પણ આપેલો નથી જ્યારે કંકેથીએ આ બે વચન માગ્યા ત્યારે ગજા દશરથને મૂર્છા આવી ગઈ જ્યારે ગમચદ્રજી તેમના પિતાને મળવા સાડે આઠ ત્યારે કંકેથીએ તેમને આ બે વચનની વાત કહી અને દશરથ રાજાના રોકાની હકીકત તેમને ગણી કંકેથીએ કહી દશરથ ગજાના વચન ન પળાય તો જે અપકીર્તિ થાય તે હકીકત પણ કંકેથીએ તેમને કહી આ પ્રમો સમાવહાલા અને પ્રગળતોની અનેક પ્રકારની વિનંતિ છતાં તે ન માની, વનવાસ જવાનું પગલું કરનાર શ્રીરામચદ્રજી પોતે જ હતા

વળી, દશરથ રાજા રામચદ્રજીના પિતા હતા અને તેમો તેમના ઉપર પિતા તરીકે તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો તેથી તેમને વનવાસમા મોકલવાને ગજા તરીકે પ્રગળી સમતિ લેવાની તેમને બિલકુલ જરૂર ન હતી. પ્રગળએ શ્રીરામચદ્રજીને યુવરાજ તરીકે પસંદ કર્યો હતા એ વાત ખરી, પરંતુ જ્યાં સુધી ગમચદ્રજી પોતે વનવાસમા ગયા ન હતા ત્યાં સુધી તેમને બદલે બીજા યુવરાજ પસંદ કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ ન હતી જ્યારે દશરથ ગજાને ખમર આપવામા આવી કે શ્રીરામચદ્રજી વનવાસમા પધાર્યા છે ત્યારે દશરથ ગજાએ હેલો શાસ લીધો અને આ સમયે પ્રગળ સાથે મમવત કરી લેવા જેટલો સમય ન હતો.

એમ માનીએ કે શ્રીરામચદ્રજીને પાટવીકુંવર-પર આપવાથી ગજા દશરથ કગતા પણ પ્રગળો તેમના ઉપર વિરોધ હક હતો તો પણ ગમચદ્રજીએ પોતે વનવાસમા જનાનો આગ્રહ ન કર્યો હોત તો ગજા દશરથે જરૂર પ્રગળની મલાહ લીધી હોત-ગમચદ્રજીએ પોતે પણ યુવરાજપદનો અર્વાકાર કર્યો હોત

હવે રાજા દશરથની માદીનું વારમ કાણુ ? પુરોહિત વસિષ્ઠે માયસંગની એવી તકગાર ઉઠાવી કે કંકેથીએ આપેલા વનવાસમા વરમો સીતાએ ન પહેરવા ગમાધ્યુના અયોધ્યા કાડના કાળ મા સર્ગમા જણાવ્યું છે કે જો સીતાજી પોતાના પતિ સાથે વનવાસમા જવા આગ્રહ ન રાખે તો ગમચદ્રજીની ગેરહાજરીમા તે ગમચદ્રજીના મદદાનશ તરીકે રાજ્ય ચલાવી શકે અયોધ્યા કાડના કાળમા સર્ગમા જણાવ્યું છે કે જે લોકો ગમચદ્રજીનો યુવ-ગત્યાભિષેક નેવા અયોધ્યામા એકા મળ્યા હતા તે બધા દૂર સુધી રામચદ્રજીના વનવાસ જતા પાછળ પાછળ ગયા અને શ્રીરામચદ્રજીને વિનંતિ કરી કે અયોધ્યા પાછા ફરો અને રાજ્યની લગામ લો. આ પરિસ્થિતિ જોતા અને શ્રીરામચદ્રજીની ગેર-હાજરીમા સીતાજીને ગાળ્યની લગામ આપવાની વસિષ્ઠ મંત્રિની દલીલ જોતા, દશરથ ગજાને રાજ્ય ઉપર અપૂર્ણ અધિકાર હોનો અને પોતાની મરજી પ્રમાણે ગાળ્ય કંકેથીને આપી દે એવો સંભવ કે દલીલ આશી શકતા નથી જો એમ હોત તો પ્રગળ-

જનો રામચંદ્રજીને પાઠા વાળવા અને રાજ્યગાદી સંભાળવા વિનંતિ ન કરત અને વસિષ્ઠ મુનિ સીતાજીને રાજ્યધૂરા સંભાળવાનું ન કહેત-પ્રજાજનોએ જે વિનંતિ ગમચંદ્રજીને કરી તે રાણી કૈત્યોના વર્તન વિરૂદ્ધનો પોષક હતો અને નામચંદ્રજીની એ વચન પાળનાની જવાબદારી બ્યક્તિગત રીતે ન હતી

દશરથ ગમ્તના મૃત્યુ બાદ ઋષિઓ, પ્રધાનો, સાક્ષીઓ અને બીજા પ્રજાજનો એક થયા, જેમા વસિષ્ઠઋષિ પણ હતા અને તેમણે જાગૃતને રાજ તરીકે ચૂંટી કહાડયા ગમચંદ્રજીના વનવાસમા ગયા બાદ આ માર્ગે જ તેમને માટે ખુલ્લો હતો અયોધ્યા કાન્યા દુરમા અધ્યાયમા જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે ઈર્ષવાકુ કુટુબમાથી જ ગમ્તને પચ્છ કરવાનો હતો આ પ્રમાણે તેમણે જાગૃતજીને રાજ તરીકે પસંદ કર્યા તે કંઈ દશરથ ગમ્તના હુમ્મ પ્રમાણે જ ન હતું વળી, જાગૃત રાજ્ય કે વા માટે લાનક ન હતા, પરંતુ દરારથ, વસિષ્ઠ અને શ્રીગમચંદ્રજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે ગમ્ત થવા માટે સંપૂર્ણ રીતે લાયક હતા

ગમ્તજીની પર્વદશી જુદા જુદા પ્રમોગેએ પ્રમોગે કરેલી છે જેમકે-મહાભારત આદિપર્વમા ધર્મ રાજની ઉદ્ધોગપર્વમા નહુશ રાજની શાન્તિપર્વમા મનુની તથા પૃથુ રાજની, અશ્વમેધ પર્વમા મુવર્ય રાજની એમ પસંદગીઓ પ્રજાએ કરેલી છે આન માટે માયદાના આધાર ટાપ્વાની જરૂર નથી પ્રજા રાજ્યજીને પસંદ કરતી એ હકીકત નિર્વિવાદ છે અને તે ઉપરના તથા બીજા દાખલાઓથી ગણી શકાય છે તેમ જતા દાવમા જેની રીતે પ્રેરણિતમા વશ પરપરા ગમ્તજીને ગાદી મળે છે તેમ પુરાણ સમયમા વશપર પન વાગ્યામા ગાદી મળતી એ વાતનો પણ અરવીમાગ કરી શકાય તેમ નથી

તેમ જતા ગમ્તને જે સત્તા મળેતી તે લોક તરફથી મળેતી એ હકીકત જૂલવા જેવી નથી ત્યારે મનુને ગમ્ત તરીકે ચૂંટવામા આ ચો ત્યારે તેમણે રાજ્યગાદી લેવા ના પાડી તેથી લોકોએ કહ્યું કે “અરે મનુ, તમે બહોશો નહિ જે લોકો પાપ કરે છે તેનું પાપ, પાપ કરનારને લાગે છે ગમ્તનો

ખમ્તનો વધારો તો તમને અમે અમારા પશુઓમાથી તથા ધાતુઓમાથી પચામનો ભાગ આપીશુ અને અનાજમાથી દશમો ભાગ આપીશુ ઈન્દ્રની પાછળ જેમ દેવતાઓ ચાલે છે તેમ તમારી પાછળ જે લોકો રચો જાલી શકે છે, ઘોડે બેસી શકે છે અને રથ ચલાવી શકે છે તે અગ્રણ્ય ગણાધને ચાલશે આ પ્રમાણે તમારે બળ વધારીને તમે કુબેર જેમ યક્ષોનું અને ગણસોનું રક્ષણ કરે છે તેમ તમે અમારા રાજ ચાવ અને અમારું રક્ષણ કરો તમે અમારું રક્ષણ કરશો અને એ દગ્યાન લોકો જે યુદ્ધ પ્રાપ્ત કરશે તેનો પા ભાગનો હિસ્સો તમારો છે આ યુદ્ધથી તમે અમારું રક્ષણ કરો’ મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૬૭મા અધ્યાયમા આ પ્રમાણે કહેલું છે.

વળી શાન્તિપર્વના ૫૮મા અધ્યાયમા ત્યારે ઋષિઓએ પૃથુને રાજ તરીકે પસંદ કર્યો ત્યારે તેણે ઋષિઓને કહ્યું કે ‘તમેએ મને જે સમજણ આપી તે ધણી જ અગત્યની છે મારે શુ કરવું તે મને વિસ્તારપૂર્વક કહેા તમે જે અગત્યનું કામ મને કરમાનરો તે હુ આનાકાની કર્યા વગર પૂર કરીશ ’ જે દેવો અને ઋષિઓ તે વખતે હાજર હતા તેમણે કહ્યું કે ‘જેમા મત્વ હોય તે તમામ કામો કરો કોઈને વહાલું કે અગપામણુ મદયા વગર બધાને સગપી નજરે ભુએ, ગુરસો અને લાલચ બાળુ ઉપર ફેંટી દઈને માન કે લોભ રાખ્યા વગર જેણે ફગ્ગ (ધર્મ)નો માર્ગ છોડ્યો હોય તેને તમારે દારથે શિક્ષા કરો વેદમા જણાવ્યા પ્રમાણેનો ધર્મ મન વાણી અને કાર્યમા પાળવાનું વચન આપો જે લોકો ધર્મનું પાલન ન કરે તેમને શિક્ષા કરવાનું (શાસ્ત્રો પ્રમાણે નહિ કે ગોતાની મરજી પ્રમાણે) વચન આપો આ ઉપરથી મામીન થાય છે કે ગમ્તની ગત્તાઓ લોક તરફથી મળેલી હતી આર્થલોકિતો ઈતિદામ જોતા લોકમત્તાવાદ ચાનુ હતો તે જણાઈ આવે છે શુકનીતિ પ્રમાણે પણ ગમ્ત પ્રજાનો સેવક મનાતો અને પ્રજાનું તે રક્ષણ કરે તેના બદલામા તેને રહેતની ઉપજનો બદલો આપામા આવતો

હવે ગમ્ત ગેગદોવટ ચલાવે અને ગમ્તમા અધાધૂધી કરે તો પ્રજા તેને ગાદી ત્યાગ કરાવે કે

કેમ અને તેના દાખલા પુરાણોમાંથી મળી શકે છે કે કેમ તે જોઈ મહાભારતનાં શાન્તિપર્વના ૫૮મા અધ્યાયમાં વેણુ રાજાનો અને અશ્વમેધ પર્વમાં ખની-નેત્ર રાજાનો, એવા બે દાખલા મેળવે છે. જેમાં રાજાઓએ ગેરવહીવટ ચલાવેલા અને પ્રજાનું પીડન કરેલું તેથી પ્રજાએ તેમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકેલા. વેણુ રાજાનો ઇતિહાસ અને તેનું પ્રજા પીડન ધર્માડપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતપુરાણમાં બરાબર રીતે બતાવેલું છે. વેણુ રાજાના પિતા અંગરાજને પોતાના પુત્રે દુઃખ દીધાથી અને ગેર-વહીવટ ચલાવ્યાથી શોક થયો અને તે પ્રજાને બાબર આપ્યા વગર એકાએક રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા ગયા અને ધનમાં ઋષ્ટને તપ કર્યું તેથી પ્રજાએ વેણુરાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યો અને તેને રાજ્ય ચલાવવા અપેક્ષા જાહેર કર્યો. ભાગવત પુરાણના મૌઘારકધર્મમાં વેણુ રાજાની વાર્તા આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી આ હકીકત મળી આવે છે. રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકનાં તેમને દિલ્લગીરી થયેલી કેમકે રાજ્યમાં અરાજકતા ન ફેલાય તે માટે જ તેને રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલો, પરંતુ તેમને પછીથી બાબર પડી કે તે તદ્દન રાજ્ય કરવાને નાલાયક ધાતકી હતો.

રાજાને પસંદ કરવામાં અને પ્રજા એ હકનો અંમલ કરવામાં કેટલી કાળજી રાખતી તે આ દાખલા ઉપરથી જણાય છે. આ વેણુ રાજાને તેના પિતાની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આ રાજા ગાદીએ બેઠા પછી જીવમી નીવડ્યો અને રાજાનો જનમંસિદ્દ હક માની પ્રજાનું પીડન કરવા લાગ્યો. ઋષિઓએ તેને ચેતવણી આપીને ગાદીએથી દૂર કર્યો અને તેને તેને બદલે પૃથુ રાજાને પસંદ કર્યો. ભાગવતપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ અને ધર્માડપુરાણ અને ભારતના શાન્તિપર્વના ૫૮મા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે વેણુ રાજા પોતે એમ કહેતો કે રાજા પોતે જ ઈશ્વર છે અને તેને માથે ઈશ્વર જ નથી. પોતે જ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ હતો. આ શબ્દોથી લોકોએ તેને ધિઃકારેલો. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે રાજા પોતાને ઈશ્વરી અંશ

માને તો લોકો તે પસંદ કરતા નહિ એટલું જ નહિ પણ એવી માન્યતાવાળા રાજાઓને તે ધિક્કારી કાઢતા.

મહાભારતના અશ્વમેધ પર્વના ૪ થા અધ્યાયમાં એક એવો દાખલો છે. ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં ખનીનેત્ર રાજાને પ્રજાએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકેલો અને ગેરવહીવટ માટે તેને રાજ્યમાંથી કાઢી મુકેલો અને તેને બદલે તેના પુત્ર સુવર્ચને ગાદીએ બેસાડેલો. એમ કહેવાય છે કે સુવર્ચ તેના બાપ કરતાં જુદા જ પ્રકારનો હતો અને તેણે પ્રજાને ઘણું સુખ આપેલું.

ઉપરના દાખલાઓથી જણાય છે કે પ્રજાને રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવાનો હક હતો અને એ પ્રમાણે ચર્ચાથી રાજાઓ પ્રજાપીડન કરતાં અચકાતા. આ નિયમ, શાસ્ત્રોમાં પણ ઘણા ઠેકાણે આપેલો છે. શુકનીતિમાં કહ્યું છે કે “જો રાજા પવિત્રતા, નીતિ અને બળનો દુરમન હોય તો તેને રાજ્યનો દુરમન માનીને તેનો ત્યાગ કરવો અને તેને બદલે રાજ્ય ચલાવવા માટે રાજ્યશુદ્ધિ પ્રધાનોની સલાહ અને મરજીથી તેના જ કુટુંબના અને લાયક માણસને પસંદ કરવો અને તેને ગાદીએ બેસાડવો.”

રાજાનું કર્તવ્ય દક્ષ ધર્મ અથવા કાષ્ઠો પળાવવાનું જ હતું. તેને કાયદા ધરાવના નહોતા. કાયદા ધરાવતી સંસ્થાઓ જુદી હતી. આને માટે શાસ્ત્રોનાં પુરતાં પ્રમાણ છે. ધર્મ પળાવવો એટલે પ્રજા ધર્મના નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ તે તેને જોવાનું હતું. જો રહેજ પણ ધર્મના નિયમોનું ઉલ્લંઘન માથે તો તેમને શિક્ષા કરવાનું કામ રાજાનું હતું. કાયદા ધરાવના કામ રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હતું અને તેને માટે એક સંસ્થા જુદી જ હતી અને તે કામ ઋષિઓ કરતા. આ ઋષિઓ પ્રજાના આગેવાનો હતા અને રાજાથી તેઓ કેવળ સ્વતંત્ર હતા. કાયદા ધરાવનાં રાજાનો કાર્પણ જાતને; બિલકુલ હાથ હતો નહિ. મહાભારત અને બીજાં ધર્મ પુસ્તકોમાં પુરતું સમજાવેલું છે કે કાયદો ઋષિઓ જ ધરાવતા અને તેનું પાલન કરાવવાનું કામ રાજાનું હતું. આ હકીકત મહા-ભારતનું શાન્તિપર્વ વાંચવાથી બરાબર સમજાય તેવી છે.

જીવહાની જાગીરોનો ઇતિહાસ

કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજી ચંદ્રસિંહજી

(થોડા વખત પહેલા રાષ્ટ્રરાક્ષિ નામક સાપ્તાહિકમા કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજીસાહેબે જીવહાની તાલુકદારોના હક ધરાધાર સંબંધી પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે વિચારો અમને દેશી રાજ્યના વાચકોને હૃદયગામી લાગવાથી આ નીચે આપ્યા છે તાલુકદારો અને રાજ્યોના સંવાદમા બહુ તફાવત નથી ૧૮૧૨મા મુખર્જી સરકારમા ન્યારે તાલુકદારી બીધને અ જે ચર્ચા થઇ ત્યારે ગુજરાતના લગભગ બધા આગેવાન તાલુકદારોએ પોતાને ભૂતનાળીમા હાલના રાજ્યો જેટલું સ્વાતંત્ર્ય હવે એમ સ્થાપિત નવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ ખરૂં પણ છે જીવહાનીમા તાલુકદારોનો હાલનો દરજ્જો અને એજન્ટિમા તાલુકદારો ભાગદારોનો હાલનો દરજ્જો એ એક રાજદારી અસ્તિભૂત છે. એજન્ટિના તેમજ જીવહાનીમા તાલુકદારોને લગત સાહિત્ય ઘણું ઓછું છે. અને કુટુંબ છવાયું છે, તેમાથી કોઇ એકત્ર કરી, એ વર્ગ પાસેના લખાણોનો અભ્યાસ કરી અને પૂનાના ભૂતા દફતરખાનામાથી શોધખોળ કરી આ સાહિત્ય એકત્ર કરે તો તે ઐતિહાસિક રીતે પણ લાભપ્રદ થઇ પડે કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજીએ આ દીશામા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ તેમના લેખ હપરથી જણાય છે તંત્રી)

મર્ચ લોકો એમ માને છે કે આશરે ૭૪૬ મા આવા જાતના જયશીખરના પુત્ર વનગજ આવાડાએ ન્યારે અણુહિતવાડ પાટણમા પોતાની ગાદી સ્થાપી ત્યાંસુધી ગુજરાત પ્રાત એકજ ગાળના તાબા નીચે એકત્ર થયેલો ન હતો આ ગુજરાત દેશ કલ્યાણના રાજાના હાથ નીચે જય-શીખરને મારી નાખ્યા પછી ખડિયા રાજ્ય તરીકે આવ્યો કહેવાય છે આ નાના રાજ્યઓ ખડિયા કેરી રીતે અને કેટલી આપતા તેના કાંઈ લંખીત માધને નથી.

પાછળના વખતમા મોગલો અને મરાઠાઓ કાઠિયાવાડ તથા બીજા પ્રદેશોમા લશ્કર લઈ જઈ ખડિયા ઉધગવતા ત્યારે તે ખડિયાનાં બળામળ અને તેના લશ્કરી માધનેની ગણુરી કરી તેના પ્રમાણમા વધુ ઓછી ખડિયા લેતા

દંતકથા પ્રમાણે રાજપુતો માગવાડ-રાજપુતાનામાથી ભુદા ભુદા વખતે ગુજરાત કાઠિયાવાડમા આવ્યા અને પોતાના સૌર્યથી તેમજ જમીનના

માલિકો પાસેથી જમીન વેચાણ રાખીને કે કરારોથી રાખી લઈ ધણાં ગામો વસાવ્યા ત્યાં સુધીમા દેશમા કોઈ સર્વ મતાધારી રાજ્ય નહી હોવાથી તેમની રિયતિ નાના રાજ્યઓ જેવી સ્વતંત્ર હતી.

વનરાજ આવાડાના વસના, છ રાજ્યઓએ આશરે ૧૮૬ વર્ષ સુધી પાટણમા રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતમા મોલકી વસના રાજ્યઓ થયા તેમણે ૨૫૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું જેમા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળ યર્ષ ગયા. પછી વાઘેલા રાજપુતો પ્રમિદિમા આવ્યા જેમણે ૧૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને હજી એના છેલ્લા રાજા કચ્છ વાઘેલાના વસાને રાજ્ય કરે છે. કચ્છધેનાને અને ૧૭૬૬માં અવાઉદીન ખીવજીએ હુગબ્યો અને ગુજરાતનું રાજ્ય કમજો કર્યું અને મરાઠા અધીરખાનને ગુજરાતનો સુબેદાર બનાવી દીવદીની ગતા નીચે લીધુ. ત્યાર પછી અહમદશાહ યયો તેણે અમદાવાદ શહેર અને ૧૪૧૨ મા વગાવ્યુ અને તેના વશનેએ ગાદી ઉપર અને ૧૫૭૨ સુધી એટલે અહમદ પાદશાહના રાજ્ય

અમલ ચલાવ્યો. ૧૭૫૩માં અકબરે ગુજરાત છતી લીધું તથા ૧૭૫૭ સુધી તેના સુબેદારોએ અમલ ભોગવ્યો.

અત્યાર સુધીનો મહેસુલ વહીવટ, મોરાર, એક-મહીના મુમલમાન ક્તાએ ગુજરાતી તવારીખ લખેલી છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે નિરંતર ફોજ રાખ્યા વગર ખંડણી કે ઉધરાણું વસુલ થઈ શકતો નહીં. મુલતાનોની ફોજને જોર જીલમથી ઠાકોરો પાસેથી કઢાવી શકાય તેટલી ખંડણી કે નાણું કઢાવતી. કેઈ કોઈ વાર કોઈ ઠાકોરો છટકી પશુ જતા. હેવટે જમીનની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનો ફરાવ થયો. મુળ જમીનના કબજેદારો ૧/૪ ભાગની જમીન રાખે અને તેને વાંટાની જમીન કહેવી.

ખાકીની ૩/૪ તળપદ કહેવી, તેના ઉપર માલિકી રાજ્યની ગણતરી. પશુ આ ગોઠવણનો અમલ સર્વ જગ્યાએ થઈ શક્યો નહિ, પરંતુ મોટા શહેરોમાં અને મુસલમાની રાજ્યોના કિલ્લાબંધ શહેરોમાં લશ્કર રહેલું તેની નજીકના ગામમાં થયો.

આ પ્રમાણે જે હાલ ખાલસાં ગામોના નામથી ઝોળખાય છે તેની અને તાલુકદારી તથા મહેવાસી ગામો જેની ઉપર રાજપુતો, કોળીયો વગેરે વહીવટ ચલાવે છે, તેની વચ્ચે તફાવત પડ્યો.

આવી રીતે ગરાસ આવતો દર થોડો ઘણો મરાઠાના સમય સુધી રહ્યો.

પછી સત્તરમા સદીમાં મરાઠાઓ પ્રબળ થવા લાગ્યા. મોગલ ખાદશાહી મોળી પડતા તેમની નબ-ળાઈનો લાલ લયને ગુજરાતમાં શરૂઆતમાં તો લૂંટફાટ કરવા આવવા તેઓ લાગ્યા પશુ કોઈ કોઈ પક્ષ વાળા તેમની મદદ માગવા લાગ્યા અને તેઓને “સર-દેશ મુખી” અને “ચોચ” મળવાથી તેઓને ત્યાં કાયમ માટે પગ દાખલ થયો. અને મને ૧૭૫૫માં ખુદ અમદાવાદ શહેર સુધે તેને પ્રદેશ તેમના હાથમાં આવ્યો (વોટમનકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ)

અદારમા મેકાની શરૂઆતથી ગુજરાતમાં અવ-વસ્થા વધવા માડી. પાવતપ્ત તરફથી કોઈ પશુ

ગતની મદદ ન આવવાથી વસુલાત પણ થઈ શકતી નહિ અને કેટલાક બળવાન ઠાકોરો લશ્કરી થાણાઓનો નાશ કરવા લાગ્યા. અને ખંડણી પણ ઘણાએ આપવા ના પાડી છતાં તે વસુલ કરવાને મુખામાં કાંઈ પણ સત્તા નહોતી.

(વોટમનકૃત ગ. ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૨૨)

ગુજરાતમાં મરાઠાઓનો અમલ કોઈ પણ વખતે પાકે પાયે હતો નહિ. જે અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે ન પડી હોત તો ગુજરાતના ઠાકોરો મરાઠા રાજ્યથી સ્વતંત્ર થઈ પૂર્ણ અધિકાર ભોગવત અને ખંડણી સમ્પત્તિના હોકા ઘણા ઝોળા થઈ જત.

(વિ. ગ. ઇ.)

x x x

સને ૧૮૦૦ ની માસમાં આણંદરાવ ગાયકવાડ ગાદી ઉપર આવ્યા. તે અશક્ત અને વ્યસની હતા. જેથી રાજ્યવ્યવસ્થા ખરાબર કરી શકતા ન હતા. તિબેરી ખાલી હતી. આરબ જમાદારો પગાર માટે બખેડા કરતા. આવા વખતમાં કડીના જાગીરદાર મદદારાવે બખેડા કર્યો અને વિસનગર અને વીજપુરના કિલ્લાઓ લઈ લીધા. ગાયકવાડના મંત્રી આપાજીએ અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી. કંપની સરકાર તરફથી મેજર વોરર સાહેબને કેટલાક લશ્કર સાથે કડી તરફ મોકલ્યા. જેમણે મદદારાવને સમજાવ્યો પણ ન સમજતાં કડી ઉપર હુમલો કરી બખેડો શાંત પાડ્યો, અને ગાયકવાડના હક્કો ખચાવ કર્યો. અને અંગ્રેજ સરકારને ઘણાં ગામો તથા ગુજરાતનો અમુક ભાગ ખસિસ મળ્યો. પછી સને ૧૮૦૨માં અંગ્રેજ સરકાર તથા પેશ્વા વચ્ચે વમાનિતું તહનાનું થયું તેમાં પણ ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ નામદાર બ્રિટિશ સરકારને ગયો. જે ઉપરાંત ધણકા તથા ઘોધાના પરગણાં પણ મળ્યાં.

ત્યાં પછી સને ૧૮૧૮માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે છતી લીધું તેથી પેશ્વાનો ગુજરાતના જે ભાગ હતો તે અંગ્રેજ મરાઠાના હાથમાં ગયો, અને આ વખતથી અંગ્રેજની સર્વોપરી સત્તા ગુજરાતમાં થઈ.

ત્યાર પછી વિવિધ ફેરફારો થતા ગયા, જેમકે સને ૧૮૦૦થી સને ૧૮૧૬ સુધી ખડણી ભરનાગ-ઓના વર્ગમાં તેમને ગ્રેહા દર્ષ અને ૧૮૨૦માં જમી વધીવટ નીચે લાવ્યા અને પ્રથમ ખડણીનો આકરો જે પેદાશના ૩૦ ટકા જેટલો થતો હતો તેને બદલે ૮૦ ટકા જેટલો લીધો અને એ ખડણીને જમીન મહેસુલનું નામ આપ્યું સને ૧૮૨૧માં આ ધોરણમાં ફેરફાર કરી તેમને ૩૦ ટકાના હકદાર બનાવ્યા અને આ પ્રમાણેના વહીવટ અને ૧૮૬૩ સુધી ચાલ્યો દરમિયાનમાં સને ૧૮૬૨નો ફોરો આકટ પસાર કર્યો તે વખતે મુગર્ષ લેજન્ડેરીવ કાઉન્સિલના પ્રેસીડેન્ટ માર્હેમે કહ્યું કે 'તેઓ કાઠિયાવાડના મુલકગીરી ગમ્મઓના જેવા છે, અને તેમને તે સ્થિતિમાં પાછા લાવી મુ વા અગ્રેજ મગદાર બધાયેલી છે' (જુઓ લેજ કો' પ્રેસીડેન્ટ તા ૮ મર્ચ ૧૮૬૨ પાન ૨૯ જમા નીચે પ્રમાણે છે) 'ઈન્સાફના દરે નિયમને આધીન રહીને હું મહુ છું કે મરાઠાઓએ અમદાવાદ ઈસ્ટ્રીક્ટ ક્ષિટિશ સરકારને આપ્યું તે વખતે આ ગમ્મઓ જે સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં પાછા લાવી મુગદારે પોતાથી બની શકે તેટલું કરવાને ક્ષિટિશ સરકાર બધાયેલી છે, અને વાદ રાખતુ નોંધએ કે નશીમયોગે જેઓનાથી તેઓ છૂટા પડ્યા છે એવા તેમના બધુઓ જે કાઠિયાવાડમાં ભેવામાં આવે છે તેમના જેવી જ તેમની સ્થિતિ હતી'

આ ઉપરથી પાછગનુ તમામ ૨૬ થયુ અને તાલુકદારો પોતાની એરેટના સ્વતંત્ર માલિક છે તથા મગદારો માત્ર જમાબંધી કર લેવાને જ હક્ક છે એવું કૃષિ પણ પાછગના અમલદારોના જુલુ જુલુ વિચારોને લાધે અને ૧૮૬૩ પછી જે જમાબંધી સેટવમેન્ટ થયુ તેમાં તો તાલુકદારના હક બગાળર જળવાયા નાંદ એવી રીતે કે જમીન મહેસુલના ૩૦ ટકાના હમદાર ગણાતા તે વખતે કુન ઉપરના ૩૦ ટકા ચોકખેચોકખા નહેતા તેને બદલે મ વિમ્ થવાથી તો આમરીવાત જીવાઈ, નાન્યકટુમની જીવાઈ પડતર જમીન વગેરેનું વળત બધ થયુ તથા ગામ

અગ્ય મગદાર ન મળ્યુ પણ દ્રક્ત લાટ લાલ્લુ વગેરેની જે બાગબંધી જમીન હતી તેનો આકાર બાદ સુધી તમામ આકાર ઉપર ૫૦ થી ૭૦ ટકા જમાબંધી લીધી જેથી પગિણામ એ આવ્યુ કે તાલુ દારોને જે નફો મુકવામાં આવ્યો તેમાંથી હાલ જે અગ્ય તાલુકદારને થાય છે તે બાદ કરતા થોડુ બચે છે

* * *

તાલુકદારોને દુ ખદાયક સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવા સને ૧૮૬૨નો આકટ ફોરો નામદાર મુગર્ષ સરકાર પામ વગી (એ જ નામનો અને ૧૮૮૮નો આકટ ફોરો તા ૨૫-૩-૧૮૮૯ એ અમલમાં આવ્યો) તાલુકદારોને મુગર્ષ ઇલાકામાં હાયમાં ચાલતા રવન્યુ ટ્રાડ સને ૧૮૭૬ના આકટ ૫ નીચે મુગ્ધવામાં આવ્યા તેથી ગુમગતના તાલુકદારોની દુખદાયક સ્થિતિ બદલાઈ પોતાના અશુભાથી કેટલાકે તાલુકદારો મુક્ત થયા પામ્યા છે

ક્ષિટિશ ગવર્નની શરૂઆતમાં એટલે અને ૧૮૧૮-૧૯ ૨૦ માં અમદાવાદ જિલ્લાના તાલુકદારોની એરેટો જમીનો લેવામાં આવી દરમિયાનમાં જમાબંધી ભરનારી જમીનો અને નકરી જમીનોનાં પત્રકો બનાવગળ્યા જે પત્રક ૧૮૭૬ ના ખરડાના નામથી ઓળખાય છે.

જમાબંધી ભરનારી જમીનને "તલપદ સરકારી" અને તે સિવાયની જમીનને "નકરી કે સનામીયા" નામ આપવામાં આવ્યું

આ પછી પહેલ વહેલી તાલુકદારોના ગામની માપણી ઇ મ ૧૮૨૨-૨૪માં મેજેસ્ટ્રાન કુશન સાહેબની દેખરેખ નીચે શરૂ થઈ

પછી તાલુકદારોને જમાબંધીના કરારોના સાત માત્ર માળી પટા, ઇ મ ૧૮૫૦ સુધી આપવામાં આવ્યા અને ૧૮૫૦ માં પદર વધતો પટો આપ્યો આ પટા પદતિ દરમિયાન જે જમાબંધી તાલુકદારો પાસેથી લેવામાં આવતી

તે જતાં તાલુકદારને ઉપજના ત્રીસ ટકા ખચત રહેતું લાગતું.

ત્યારબાદ ૧૮૬૨-૬૪માં તાલુકદારી ગામોની માપણી ફરીથી એ. પીલ સાહેબ નીચે કરવામાં આવી.

આ સરવે કરવાના હેતુ વિશે એ. પીલ સાહેબે પોતાના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે તેનો હુંકસાર અને આપણે અસ્થાને નહી ગણાય:-

“ માપણી કરવાનો હેતુ (૧) છઠ્ઠા આક્ટ (સને ૧૮૬૨ નો આક્ટ ૬૬૦) ના કામ માટે જમીનની કોમિત કરવી અને (૨) જમા અથવા જમીન મહે-સુલનો વધારે સારો નિર્ણય કરવો. ખેતરવાર માપણી કરવાની કાંઈ જરૂર નહોતી.

*

એક જાતની ધગતીનું મોટામાં મોટું ચારોલું જે સગવડતાથી માપી શકાય અને જેનો વર્ગ પાછી શકાય તે માપણીના એક કીતા તરીકે લેવામાં આવ્યું. રસ્તાઓ અને નદીઓ કીતાની હદ તરીકે લેવામાં આવ્યાં. અને વાડ વગરના ખુસ્લા પ્રદેશમાં સરાસરી હદ આશરે ચાળીસ એકરનું થયું.

તાલુકદારના નોકરો અથવા ગામડાના અમલદારો જે જમીનો ભોગવતા તેની જુદી જુદી માપણી કરવામાં આવી નહિ કારણકે આ જમીન આ લોકોના પગાર ખદલ પૈસા આપવાને ખદલે સોપેલી, પાછી જમીન લઈ શકાય એવી તેમની મિલકત હતી.

*

ખાલાજી તથા ખીજાઓને તેમણે આપેલી જમીન ઉપર જમાબંધી કરાવવામાં આવેલી નથી (પીલ રીપોર્ટ પા. ૨૭)

આથી એક ખીજો પણ હેતુ સદરજુ સરવે કરવાનો એ. હતો, જેનો સાર એ છે કે તાલુકદારો ઉપરના કરજનો નીચેડો લાવવાનું તથા જમાબંધીનું જમીન ઉપર ચોખ પ્રમાણનું નિયમન કરવાનું હતું; (પીલ રી. પા. ૨૦)

પણ આ સૂચનાઓએ જમાબંધી કરાવવામાં એક તદ્દન નવો જ નિયમ દાખલ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૬૪-૬૬ માં તાલુકદારી ગામોની જમાબંધીનો આંકડો એ. પીલ સાહેબે મુકરર કર્યો અને તે પછી જમાબંધીના કરાર “ પટા ” ત્રેવીસ વર્ષને માટે તાલુકદારોને આપવામાં આવ્યા.

*

આ પટા આપતી વખતે જમાબંધી શી રીતે કરાવવામાં આવી તે વિશે (પીલ રી. પા. ૨૯) સરદાર તરફથી એલું કરાવવામાં આવ્યું કે “ તાલુકદારોની જમા સરવેના દરોના ૭૦ ટકા કરતાં વધુ ન થવી જોઈએ અને ૫૦ ટકા કરતાં ઓછી ન થવી જોઈએ.”

*

જમાબંધી પટા ૨૩ વર્ષના પીલ સાહેબે આપેલા તેની મુદત ઈ. સ. ૧૮૮૮-૮૯ માં પુરી થવાથી ફરીવાર તાલુકદારી ગામોની સરવે કરી જમાબંધીના આંકડા કરાવવા વિશે નામદાર સરદારના કરાવ નં. ૪૫૮૦ તા. ૨૭ જુન ૧૮૮૯ થી નક્કી થયું અને સને ૧૮૯૧-૯૩ માં એ. હોલેન્ડ તથા એ. ક્રાન્સીસ સાહેબની દેખરેખ નીચે કામ શરૂ થયું. આ રીવોજન સરવેમાં નવેસરથી માપણી ન થઈ પણ પડતર જમીન કેટલી વાવેતર થયેલી. જરાયતની કચારી થયેલી અને જુની કચારી કેટલી જરાયત થઈ તે વગેરેની તપાસ કરી તેનો દર ચકાવવામાં આવ્યો અને તમામ તાલુકાઓના જમાબંધીના મુકરર કરેલા નવા આંકડા સને ૧૮૯૫ થી ૧૮૯૯ સુધીમાં બહાર પાડવામાં આવ્યા.

આ રીવોજન પ્રમાણે જે જમાબંધી લેવાનો કરાવ થયો તે ઈ. સ. ૧૮૬૪-૬૬ પહેલાં જે લેવામાં આવતી હતી તેના કરતાં સેંકડે ૫૦ પચાસથી બસો ટકા જેટલો વધારો કેટલાક એસ્ટેટોની ઉપર પડ્યો તથા પીલ સાહેબે કરાવેલી જમા કરતાં કેટલાક એસ્ટેટોને ૨૫ થી ૫૦ ટકાનો વધારો થયો, તેનાં કારણો

કેટલાક નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યા છે

૧ જર્મનની પેદાશવાની શક્તિમાં થયેલે વધારો
૨ જર્માનધી દુનિયાના કામમાં પડતર જર્મી-
નની પણ ગણતરી કરવામાં આવી (જેની ઉપજ
તાલુકાદારને આવતી ન હતી)

૩ કેટલીક એસ્ટેટોમાં જે જર્મીન બિયડુલ
ખેડાણ થાય તેવી નહોતી, તેવી જર્મીન રીવીઝનમાં
વાવેતર લાયક ગણી તેના ઉપર વાવેતર લાયકતા
આકાર હાવવામાં આવ્યો.

ત્યારનાં મત ૧૯૫૬માં લખેલ કુનાળ પડ્યો
જેમાં ઘણી જર્માન પડતર નહીં ઉપરના કારણોની
તપાસ માટે તાલુકાદારો તન્દુલી વાધા ઉઠાવો અરજ
લેવાલ થતાં સને ૧૯૦૨ માં રેપેશીયલ ડ્યુટી
એક્સિઝ મિ એન રેઅટમન સાહેબની નીમણુક
હરી. જર્માનધી વીરો તપાસ કરી કેટલીક ફેરફાર
કર્યો પ્રાતીજ અને મોડાસા તાલુકાના મેવાસી
ગામે મા જર્માનધીનો અકડો દર સાલ અમદાવાદ
જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ તન્દુલી નક્કી કરવામાં
આવે છે

*

ખેડા અને ભરૂચ જીલ્લાના કેટલાક તાલુકાદારોને
ખાતમાં ગામેમાં વાટાએ છે જેનો સરવે ખાલરાના
ગામેની સથે થયેલ છે અને જર્માનધીનો આકડો
ઉપડ છે એટલે દરસાવ તેમાં ફેરફાર થતો નથી

લોર્ડ એડમીનિસ્ટ્રેશન પોતાની મિનિટમાં લખે
છે કે — ‘તેમાંના વચપગપનાના જર્મીનતા કળની
સથે તે ગમધીના હક અને હટ તેઓ ભોગવે છે
ગામેના ગનામોયા માલિકા પેતાનો અને માલ
મિલનનો બચાવ કરવા માટે ગજુત અને બીજાઓને
જર્મીન ખાપીને ચાકરીએ ગામે છે, ગામના દરેક
કારીગરને જ તે ત્યારે ખપ પડે ત્યારે ત્યારે વહે
ખોા વે છે જે મખમની જર્મી હોય ન ઉપના
જાડના દુગ ને બોગવે હોય તથાપી તે ઝડ પડી
મુખ ત્યારે તેના ઉપર તેઓ હક થાય છે. હવે

કરવા દેવા માટે તેમને ફગવેલો હક લોકોએ આપવો
પડે છે અને તાલુકાદારોને છેવ હોમ અવતરે ત્યારે પણ
વધાર્ધ એમી થાય છે રૂચતની પાસેથી તેમને જે
ઉપજ મળે તેમાં તેઓ પોતાની મજલમાં આવે તે
તે પ્રમાણે વધારો ઘટાડો કરે છે”

(સામા પા ૩૦૨)

ધી ઓનરેબલ મિ કાર્બસ કહે છે કે (સા
મા, પા ૨૩૮) ‘લયાતને જર્મીન આપેલી
હોય તેવે ટુકાણે તેઓએ જર્મીનની ઉપજનો
લાભ તેમને લેવા દર્ધ રોકડનાણા (વેરો) પોતે લેવાનો
હક રાખેલો છે, ઘણુંકરી બધા ઝાડોની ઉપજ
કાઢાને મળતી ન ધાણુયાતો માલ અને ગખડતા
દોગ પણ તેમના જ હકના હતા

વેપારીના માલ ઉપર તેમનું નાકું પહોંચતું દારૂ
વેચનાર તથા ચામડા ગગનાર તથા ચામડા સાફ
ગગનાર ઉપર તેમનો વેરો હતો તેમાં છેલ્લો લખેલો
વેરો તો ગામના સર્વ દોરોના ચામડા ઉમેરી લેવાની
પગનાગી આપના બામતના કરને માટે આપવો
પડતો લગ્ન ઉપરનો વેરો અડધા પિયા સુધીનો
જીજ હતો ફાજદારી યુનાનો ઉપજોલો દડ કાઢીરને
મળતો અને અદાલતની ફરિયાદમાં તો કેટલીક વાર
અપાયેલા દાવાનો ચોથ લાગ મળતો.”

અમદાવાદ મેજેસ્ટ્રીયટ પા ૧૮૪ એ લખ્યું છે કે
“બીજી જર્મીન માફક ગામ તથીયુ પણ દરખાંની
જ મિલ ત છે ત્યારે ખેડૂત વગેરે ધારણ કરનારા
ગામ છોડીને જાય ત્યારે તેના ઘરનો કાટ માળ દર-
ખાંની જ મિલત છે, દરખાંની મજી મિવાય કોઇ
પણ માણસ તેના ગામતી કોઇ પણ જગો ધારણ
કરી રાખે નથી તાલુકાદાર પોતાની મજલમાં આવે
તે દુગથી પોતાની જર્મીન ખેડવા આપે તેવો તેમનો
હક છે અને રૂચતનું ધારણુત તાલુકાગની મજલને
અધીન છે (પી રી પા ૧૩) તાલુકાદારો પોલિસ
પ વને નીચે અને તેને જ કચેરટ મનદ આપે.
જર્મીનને કબજે ગખવા બદલ નગરાણા લેવાનો
દરતુર છે.”

આવી હકીકત હોનાથી ઓનગ્રેવેલ મિ પીવને તાલુકાધારી ખીલના કાગળ આપત કહ્યું કરવું પડ્યું છે કે ' જેવી રીતે કારિયાવાડમાં ફરી ગવર્નામેંત તથા તેમના લાયાતો પોતાની એરેટેડ ઉપર રવામી તત્વનો દહ કરાવે છે તે જ રીતે આ તાલુકાધારે વાગ્ગમથી પ્રત્યેક રાજ્યનો ગ્વામીત્વ દહ પોતાની એરેટેડમાં ધરાવે છે."

" જે જમીન તાલુકાધારે અગર તેમના આપદાદાએ આપી દીધી હોય તે સિવાય નધળી ગામડાની જમીન તાલુકાધારેને લાગુ આવે છે "

(પીન રી પા ૨૩)

* * *

મહેરબાન તાલુકા ધારી સેટલમેન્ટ ઓફિસર માહેબે વળા દગબાર માટે અને નંબર ૨૬૮ તા ૧૯-૮-૩૫ની યાદીથી પટાઓની ગાથે બારખલી જમીનોની યાદી આપેલ છે અને જેમાં સરકારનો વિચાર મુખર્મ મમરી સેટલમેન્ટ એક્ટ ૧૯૬૩નો ૭ મો, આવી જમીનોને લાગુ પાડવા વિષેના પ્રશ્નમાં જે ખુલસો માગેલ તેના અગમમાં એ વસ્તુ ૨૫૭૮ થર્ષ શકે છે કે તાલુકાધારી ગામોમાં આવેલી બારખલી જમીન સીબધી એ સમરી સેટલમેન્ટના એક્ટ મુજબ સેટલમેન્ટ થર્ષ શકે નહીં અને તે તાલુકાધારી ગ્રામીની સિવાય જુદી એરેટેડ ઉત્પન્ન કરવાનો સરકારનો કાયદો મગ અધીકાર ન ગણી શકાય કાગળ કે આવી જમીનેના રીવીઝનનો દહ જે ગામની જમીન હોય તે ગામના તાલુકાધારેનો છે કેટલેક રથળે બારખલી જમીનો ધાગણ કરનાર પાસેથી તાલુકાધારે સત્તામી લે છે કેટલાક બારખલી જમીન ધાગણ કરનારનો લાયાત છે કે જેઓનો ખોરાકી, પોશાકીનો દહ છે

મને ૧૮૮૮નો જુદો એન્ટ અમલમાં આ પો ત્યાર પહેલા તાલુકાધારી એરેટેડનો કાયદેસર સગવે થર્ષ શકતી ન હતી (કેમકે મુખર્મને મને ૧૮૬૫નો ૧૯૦ એક્ટ તાલુકાધારી એરેટેડને લાગુ પાડવામાં આવ્યો ન હતો) એમ જના પછી તાલુકા ધારી ગામોની વાર્ષિક ઉત્પન્ન થુ આવે તે નજીવાના હેતુથી ૨૬ મગવે

અને ખગડાઓ સરકારે તૈયાર કરાયા હતા અને જમ્મ ઓ મુકી હતી અને તે ખરડામાં જમીનો, જમીનેપાત્ર અને જમીનેપાત્ર નદિ એટલે તાલુકાધારી (ફરબારી) તે જમીને પાત્ર અને બારખલી જેવી કે વાટાની જલ્લણ સાધુ ફકીર, ધર્માદા, નોમરીઆત વગેરેને પળાતી જમીન જમીનેપાત્ર નહીં તે જુદી જુદી ખગડામાં બતાવવામાં આવી છે અને તેની બારખલી જમીનને " લાવ લીગીની " તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, અને તેને સરકારી કોર્ટએ પણ મજબુત પુરાવા તરીકે માન્ય ગણેલ છે મદદગુ ખરડાઓ બાદ એક મગમુખર્મ નંબર ૮૫નો મગકારના ઠરાવ નંબર ૧૭૬૭ તા ૨૭-૨-૧૮૫૧ના આધારે અમદાવાદના ડેલેક્ટર સાહેબે મને ૧૮૬૦ ની માવમાં કાઢ્યો જેમાં મામલતદારો માગફત તાલુકાધારેને ખનર આપવામાં આવ્યા હતા કે શરૂ અમલમાં જે ખગડાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે તેમાં બતાવેની બધી બારખલી જમીન બારખલી તરીકે પાળવામાં આવશે પરંતુ બીજી કોર્ટ પણ જમીન હવે પછી બારખલી તરીકે આપવામાં આવશે તો તેની જમીનો બારખલી તરીકે ગણી જમામાંથી ખાત ૧ ૨૫ ના આવશે નહીં

ઉપર પ્રમાણે શરૂકથુલર પ્રગટ થયા બાદ કાયદો મગ કોર્ટ પણ અધિકાર ન હતો જના સને ૧૮૬૩-૬૪માં સરવે કાવી સમય તાલુકાધારી સેટલમેન્ટનો આધાર મળી શકે તેવા હેતુથી જ જેમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ જમીને પાત્ર જમીન કાળી શાહીથી, અને જમીને પાત્ર નહીં તેવી બારખલી જમીનો લાવ શાહીથી દર્શાવી દેખલ પત્રકો બનાવરાવ્યા

વળી સને ૧૮૨૭નો ૧૭મો કાયદો પમાર કરવામાં આવ્યો, તેમાં જે જમીન મહેસૂલને પાત્ર નહીં તેવી જમીનનું એક પરિશિષ્ટ આપવામાં આવ્યું હતું જેમાં બીજી જમીનો પણ ' નકરી ' મતાવેલ છે.

મુખર્મની ન્યાયાધિકારી હાઈકોર્ટ ઈન્સાફની રૂએ મને ૧૮૭૬ અને ૧૮૮૦ ની સાનમાં જે ખરડાઓ મરકારે તૈયાર કરાવેલા તે સરકારને બંધનકર્તા છે,

એમ જણાવ્યું છે. ત્યારબાદ કરવામાં આવેલ મરવે કાયદેસર નેતાં જૂલભરેલી ગણાય. અને ગુજરાત તાલુકદારી એક્ટની ક્ષમ ૪ અને ૫ મુજબ મન-માનતી રીતે સન્નવે દાખલ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં આવતો હોય તો સરવાળે તો જે જૂલ અગાઉ કરવામાં આવેલી છે, તેનું જ પુનરાવર્તન થયેલ છે.

સમજ જે બારખલી જમીનો છે તેના ઉપર આકાર દરાવવાની સરકારને સત્તા નથી, તેથી જમીનોના મુખ્ય સત્તા પ્રકારમાં શા માટે ફેરફાર કરવો જોઈએ? અને તેની ઉપર જમા શા માટે ચડાવવી જોઈએ?

જમાની પાતતાનો આધાર તાલુકદારની જે જમીનનું જે ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવી યોગ્યતા ઉપર ન હતો પણ સરકાર માગણું જેટલું વસુલ કરવાનું બળ, તે ઉપર હતો. (જુઓ કેમ્પબેલ બોમ્બે ગેઝેટીયર બોમ્બુમ ૪ પૃષ્ઠ ૧૪૮ થી ૧૮૮).

અગાઉ દર્શાવ્યા મુજબ ૧૮૦૭માં એવો બનાવ બની ગયો કે કાઠિયાવાડના રાજાઓ જે ખડણી ભરે છે તેને જમા કહેવાય છે, અને તેનો કાયમી મુકદ્દર આંકડો નક્કી થયો છે. અમદાવાદના જે તાલુકદારો જે રકમ ભરે છે તે પણ જમા કહેવાય છે, પણ તે વખતે વખત ફેરવવામાં આવે છે. આ જમાને રેગ્યુલેશન ડીસ્ટ્રીક્ટના સરકારી અધિકારીઓ મહેસૂલ તરીકે માને છે.

જમાનું મુળ સ્વરૂપ જે છે તેમાં કોઈ રીતનો ફેરફાર નથી કરવામાં આવ્યો જે જમા લેવામાં આવે છે તે “ જમીન ઉપરનું મહેસૂલ નથી પણ તાલુકદારની પોતાની અંગત જવાબદારીવાળી ભરવાની રકમ છે અને આ પણ તાલુકદારની આપવાની યોગ્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. ”

દબે જ્યારે બારખલી જમીનો જે તાલુકદારોની ખાનગી નક્કી જમીનોના પ્રકાર છે. તે ઉપર પણ જો જમા માટે આકાર ચડાવવામાં આવે તો તાલુકદારોનો દરજ્જો પણ મહેસૂલ ભરનારા ખાલસાના ખાતેદાર જેવો થઈ જાય છે. જેથી આવી બારખલી જમીનો ઉપર આકાર ચડાવવો ન જોઈએ.

મને ૧૮૮૬-૮૭ના પા. નં. ૧૮નું બહેરનાયું જે તાલુકદારી સાહેબે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તેમાં જણાવેલું છે કે સને ૧૮૬૩-૬૪માં સરવે થયેલી તે ઉપર આધાર રાખી જે પટા આપવામાં આવેલા તેમાં ખતાવેલી મુદત પુરી થયેથી નવેસરથી સરવે કરવાનું બહેર કરેલ. જેમાં બારખલી જમીનો ભુદી ખતાવવા સમજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો જેનો હેતુ એવો હોવો જોઈએ કે બારખલી જમીનો સરવે વખતે ભુદી ખતાવવાથી તેને લાલ લીટીમાં નોંધી “ નક્કરી ” જમાનેપાત્ર નહીં એ કક્ષામાં ગણી શકાય.

x x x

જ્યારે સરકારે બારખલી જમીનને ગણતરીમાં લઈ ઉતેલીયા, લોલીયા, અને નાનીભોડની જમાબંધી વધારી ત્યારે ઉતેલીયા દરબાર સાહેબે સરકારની સામે દી. પુ. નંબર ૧૨ મને ૧૮૦૬ નો શવો કર્યો જેમાં છેવટે સરકારે દરબાર સાથે ધરમજે સમાધાન કર્યું. જેના કરારદાદની સાથે જે પરિશિષ્ટો સને ૧૮૭૬ ખરડાના અનુસાર બારખલી જમીનનાં રજુ કરેલાં છે, તેમાં ખતાવેલી બારખલી જમીનો દબે પછી જ્યારે જ્યારે જમાબંધી દરાવવામાં આવશે તે વખતે ગણતરીમાં લેવામાં આવશે નહિ પણ નિર્વચના કારણથી જે જમીનો પૈકી કોઈ જમીન દરબારને પાછી પ્રાપ્ત થાય તો તેવી જમીનો જમાબંધીમાંથી મુક્ત ગણવામાં આવશે નહિ. પરંતુ જે બારખલી જમીનો વેચાણદક્ષથી તાલુકદારના કબજામાં આવશે તો તેના ઉપર જમાબંધી લેવામાં આવશે નહિ.

એ. પી. જે. મીડ સાહેબના તા. ૧-૬-૧૯૦૫ નં. ૨૬ હુકમથી “ ફેસલ પત્રક અને રીવીઝન ફેસલ પત્રકમાં જે બારખલી જમીન લખેલી છે તે મિલાવતી વાટા વગેરે જમીનો ઉપર સને ૧૮૭૬ના ખરડાના આધારે હક રાખતા હોય તેવા દાખલા ગામવાર મોકલવા બહેર કરેલ છે. ” તે પ્રમાણે દાખલાઓ મોકલી આપ્યા છતાં તે વિષે જોઈતું ખાન આપવામાં આવ્યું નથી.

અમદાવાદ જીલ્લામાં મે. પી. આર. મહેતા સાહેબે આસિ. સ. સે ઓફિસર સા. ના નંબર ૨૫૬ તા. ૧-૧૦-૩૬થી પૂછેલુ કે “રજપુત ગરાસીયાને આપેલી જમીન તેની ઉપજ એસ્ટેટમાં આવતી નથી. તે સંબંધી માગવા મુજબ દાખલા મોકલેલા છતાં તે વિષે આપણું જોઈતું ધ્યાન આપવામાં આવેલ નથી.”

મી. પી. આર. મહેતા સાહેબે પહેલાં જે સેટલમેન્ટ રજીસ્ટરો તૈયાર કર્યા તેમાં તાલુકદારોએ વેચાણ રાખેલી ખારખલી જમીન ૬ અને ૭ કોલમમાં “ખારખલી” તરીકે બતાવેલી છે પણ આમાં ફેરફાર કરી, વેચાણ લોપેલી ખારખલી જમીનો રપેસીયલ ઓફિસર મિ. મોહનલાલ લલુભાઈએ સેટલમેન્ટ રજીસ્ટર તૈયાર કરાવ્યા તેમાં ‘દરબારી’ હેડમાં દાખલ કર્યાનું જણાય છે, જેથી જમીનોના સત્તા પ્રકાર અસલના વખતથી કેવો ચાલતો આવેલ તે જાણવા કાંઈ સાધન રહેતું નથી તેમજ જે લાલ લીટીના નામથી ઓળખાય છે તેવી જમીનો માફીમાં પળે છે, તેને બદલે જમાનેપાત્ર કરાવાય, તેમજ તાલુકદારોની પડતર જમીનોને જમાનેપાત્ર ગણી દરબારી હેડમાં મુકવામાં આવે તે થઈ જ ગેરવાજબી ગણાય. માટે તેમાં અસલ મુજબ સુધારો કરવો ઘટે. વળી જે જમીનો આકરીયાતી તરીકે પળાતી હોય અને જે ઉપર તાલુકદારોનો પાછી લઈ લેવાનો હક છે, તે જમીનો પાછી લઈ લેવા છતાં તે ઉપર તાલુકદારોને ઉત્પન્ન આવક નથી. કારણ કે આકરીયાતોને આકરી બદલ આપવામાં આવેલી જમીન પાછી લઈ લીધા પછી પણ તેવા આકરીયાતોને રોકડ પગાર આપવો પડે છે. આવી જમીનનું ઉત્પન્ન જે ગામ ખરચતો એક ભાગ ગણવામાં આવે છે તેના ઉપર જમા મુકરર કરવી ન જોઈએ.

લોજીડીના નામદાર દરબાર સાહેબે સાળંગપુર ગામનાં સેટલમેન્ટ રજીસ્ટરની બાજતમાં મી. પી. આર. મહેતા સા.ના કરાવથી વિરૂદ્ધ અપિલ કરી હતી તેમાં મિ. જે. ઇ. સી. જ્યુક્સ માજી તાલુકદારી સે.

ઓ. સાહેબે તા. ૧૪-૧૦-૧૧ના રોજ નીચે પ્રમાણે કરાવ કર્યો હતો:—

“પીલ સાહેબના સને ૧૮૬૩-૬૪ના ફેસલ પત્રકો એમ બતાવે છે કે દરબારી જમીનો મુળ ગામેતીની જમીનો નહિ. પણ આ વાત મુદાથી ભુલી છે કેમકે પત્રકમાં દરબારી લખાયેલ છે. મૂળ ગામેતીની જમીનો એમ કશુલ રાખી રાકાતું નથી. આવા બધા ફેસલ પત્રકોમાં જમીન દરબારી લખવામાં આવેલી છે, પરંતુ જે જમીનો સર જેમ્સ પીલ સાહેબની બકામણ ઉપરથી માફીમાં પળે છે, તે જમીનો ફક્ત દરબારી નથી એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. આવી જમીનો ફક્ત દરબારી અથવા જમા ભરનારી, ફોરફળમાયી ખાતલ કરવામાં આવી છે. આવી જમીનો લાલ શાહીથી બતાવવામાં આવી છે અને સાધારણ રીતે આવી જમીનો લાલ લીટીના નામથી ઓળખાય છે.”

*

તાલુકદારો સરકારથી રવતંત્ર છે x x જેઓની જમા અથવા ધાસ દાણાની ખાખત વસુલ કરવા દર વર્ષે ફોજની જરૂર પડે છે. (વોલર રી. પા. ૩૫૫)

x x x

સરકારનો હક એટલો જ છે કે તેઓ પાસેથી ધાસદાણાની ખાખત લેવી, તે ખાખતમાં જમીન આપવાની ફરજ પાડવી અને દેશની સુરેહનો ભંગ કરતાં તેઓને અટકાવવા (વો. રી. પા. ૩૫૨)

મરાઠાઓના આ હક સને ૧૮૦૨ ની ટ્રીટીથી સિટિફ સરકારને મળ્યા. ટ્રીટી પૈકી હકીકત આમ છે:—“x x અને સરકાર ધોળકા પ્રગણામાં જે જે દરબારી, હક્ક, હનામ, ધર્મદા આદી હોય તે કાયમ રાખી અમલ કરવો તા ૬ જુન ૧૮૦૨.”

ધંધુકા, રાણપુર અને ધોધા પ્રગણાના કસ્ટ્યાના લોકો જ માત્ર દેશની મર્વેપરી મતાની હકુમતને તાબે રહે છે. બાકીનાં ગામ તદ્દન ગરાસીયાની મિલકત છે. (વો. રી. પા. ૩૭૮) એ તો થણુ કરી કશુલ રાખ્યું છે કે અંડણી આખ્યાથી ખંડીયાની સ્વતંત્રતા જતી

નથી પેશાએ જે પ્રગણા આપ્યા તેથી ખરી કાઈ ખીજા લોકો જે હક્કો તથા છૂટ ભોગવે છે તે બધ પડતા નથી જુદા જુદા ભોમીયાઓ પાસેથી જમા લેવી એટલે જે તેમનો દક્ક હતો તે જમા લેવા ખાતર જે ઈલાજ લેવાની જરૂર પડે તે મિત્રાચ ધધુકા રાણપુર અને ધોધા પ્રગણામાં મુગશીયાના ગામોમાં પેશાના અમલદારાએ કોઈ દિવસ હકુમત ચલાવી નથી
(વે રી પા ૪૦૯)

ભગવાનદાસ કહે છે કે ધધુકા પ્રગણુ પેશાના ભાગમાં આવ્યું તો પણ મુગશીયા લોકો પોતાના વતન, ગરાજ અને દરેક હક્ક તથા છૂટ તેવીને તેની જ ભોગવતા હતા ક્રૂત એ ઉપરી સગા છે તેની નિશાનીમાં તેને થોડી ખડણીની રકમ આપતા હતા
(વે રી પા ૪૧૦)

પેશા પહેલા મુગલોના વખતમાં પણ એવો સ્વતંત્ર વહીવટ હતો એકદરે હકીકત માફ જણાય છે કે ધધુકા, ધોળકા, વિરમગામ અને ધોધાની તાલુકદારી ઈસ્ટેટો મુલકગીરી ખડણી ભરનાગે હતી અને તેજ વર્ષમાં તેઓની ગણના થતી

મરાઠાઓ પાસેથી ક્ષિતિશને જે હક્ક મળ્યા છે તે પણ એ જ છે કે મુલકગીરી ખડીયા પ્રમાણે આ એસ્ટેટો ગણવી તેમના હક્ક સાચવવા અને ખડણી લેવી

૧૮૧૮ સુધી આ વહીવટ ગ્લો પણ અમદાવાદ જિલ્લાની સ્થાપના થઈ ત્યાંથી વહીવટ ચલાયો.

(૧) ખેડા જિલ્લાના જે ૩૦ ગામો ગેનાસી કાંકાર અને જળુન તાલુકાંદારોના ગ્લો તેઓને ઉધડ જમા-બધી આડો થયો

(૨) અમદાવાદ જિલ્લા નીચે ધોળકા ધધુકા વીરમગામ અને ધોધા પ્રગણા આન્યા ત્યાંની તાલુકદારી એસ્ટેટોની ગણતરી જિલ્લાના ઓફીસરોના તર્ફ, ત્રિતર્ફના ભાગમાં આવી પડી અને અને ૧૮૦૧ થી ૧૮૬૨ સુધીમાં તેઓના જનમિદ્દ હક ઉપર મળ્યે અમળ્યે વખતે વખત તમામ પાની ગણ અને તેમને મરમગનો ઈન્દો નહિ હોવા છતાં આડ-

કતરી રીતે કેટલેક અશે ખાલમાના વહીવટના કાનુનોની અસર તણે મુખ્યા

પરંતુ આ રીતે તાલુકદારોની થયેલી ગણના ખીલકુલ ભૂલ ભરેલી છે એવી મુન સરકારને સ્થિત જણાયાથી ૧૮૬૨ થી અમલ સ્થિતિમાં લાવવા ઈન્દો જાહેર મ્યો અને ક્ષુન ક્યુ કે અમ દાવાદ તાલુકદારો સમધી હકીકત નીચે મુજબ છે

“કોઈપણ રીતે એમ જણાઈ આવતું નથી કે એસ્ટેટ ઉપર ખડણી સિનાય ખીજ કે ઈ પણ રીતનો બોલો હતો.”

આ મુગશીયાઓને મુગલોએ ઇસ્ટેટના ખરે ખરા માલિક તરીકે ક્ષુન રાખ્યા હતા અને તેમને ક્રૂત મરકાગને ખડણી આપવાના જ લાયક ગણ્યા હતા”

(લે લે પ્રો તા ૭-૩-૧૨)

અમદાવાદ જિલ્લાની પાને ૧૫૨ મે નેવાથી જણાય છે કે લાવનગર અને લીંબડીને સને ૧૮૧૬ માં સાનસાની પટા આપવામાં આન્યા છે પણ ગામડાની ઉપજમાં ભાગ હોવાની વાત મજૂર ગદી નથી

જમીનો આકડો ધણો વધી જવાથી તે વસુલ થયો ક્ષુન થઈ પડ્યો અને આમજદાગ માર્કિટો અતંત્રતા છોડી કંજ કરવાની જરૂર પડી જમારે તેઓએ સરકારના હક્કની આ મોટી ફેરફારી સંમધી ફરીઆદ ઉઠાવી ત્યારે પણ તેઓએ અનાજની ઉપજમાંથી ભાગ લેવાનો મરમરનો હક મજૂર રાખ્યો નહિ એ એવી ખીમ્થી કે જે મરકાગને કાઈ ભાગ દે તે ગામના વહીવટમાં દ આનગીગે કરવાનો મરકાગ દાવો કરે

ગામની ઉપજમાં ભાગ નથી તેથી સમગ્રનો વહીવટ કરવાનો દમ નથી એટલા માટે જિલ્લા જમાનધી કરા મા એક એવી મતલમનો કરાર છે

આ દમીત મજૂર કરી આપે છે કે કાવિયાદ મરકારોના તલુ નેની જ આ એસ્ટેટો છે. લાવનગર અને લીંબડીના ગામો જિલ્લાની હકુમતમાં હતા અને છે તેમના જેવાજ હકના દાલના

અમદાવાદના તાલુકદારોનાં ગામો છે. માટે લેન્ડ રેવન્યુ કોડ નીચે તેઓને લાવી જમીન મહેસુલ ભરનારા તરીકે તેઓને ગણી શકાતા નથી.

સરકારના અલિખિત પ્રમાણે તાલુકદારો જે બાંહેધરી માગી શકે તે નીચેના મંજૂર ઉપાયો (જમા બંધી એગ્રીમેન્ટ) થી ચોચ રીતે મળશે.

(૧) સને ૧૮૬૪ અથવા આ એગ્રીમેન્ટ તાલુકદારો સાથે થયા પહેલાની ગારબલી જમીન ઉપર જમાબંધી ન લેવી.

(૨) સને ૧૮૬૪ અથવા આ એગ્રીમેન્ટ થયા પછી તાલુકદારો પોતાની જમીન આપી શકે છે. અને એ પ્રમાણે આપવામાં આવે તો તેની જમાબંધી તાલુકદારો પાસેથી લેવી અને આપેલ વચન પાળવું.

(૩) લોકસફ્ડનો કર જમાબંધી ઉપર દર સેક્ટે સવા છ ટકા છે તે પ્રમાણે જ લેવો.

મોક્ષ દરબારી જમીનની જમાબંધીના આંકડા માટે નવો ઠરાવ કરવો દુરસ્ત જણાય તો કરવો એટલે જ માત્ર સરકારનો દીટી હક્ક રહ્યો છે. આ બાંહેધરી કાઠિયાવાડમાં દેશી રાજ્યોની સાથેના બાવાર્યમાં મળતી છે.

રેવન્યુકોડના અર્થ પ્રમાણે તાલુકદારી જમીન (એલીથેનેટેડ) દુમાલા નથી તેમ (અન એલીથેનેટેડ) દુમાલા નહિ એવી સરકારો નથી. પણ એ જમીન

એવી છે કે જેના ઉપર તેઓનો (કાલિન રાઈટ) બાદશાહી હક છે. (ખીલના કારણની કસમ ય જુઓ) ત્યારે હવે તેમને વરીષ્ટ જમીન ધારણ કરનાર શી રીતે કહેવાય? વળી કાયદાનું મથાણું “વરીષ્ટ ધારણ કરનાર” એ શબ્દથી બાંધું છે પણ તે પ્રમાણે તેઓ છે કે નહિ એ માટેનું એ લખાણ નિર્ણયકારક પુરાવો નથી. ઇન્સાફની કોર્ટ તપાસ કરી નક્કી કરી શકે છે. (સામા બેચર વી. મુંબઈ સરકાર અણીયાળા કાઠી. ના કામમાં.)

જમીન મહેસુલ ભરનારા ગણી અમદાવાદ તાલુકદારોને લેન્ડ રેવન્યુ કોડ પ્રમાણે ગણવામાં આવે ત્યારે મને ૧૮૬૪ ના કરારનામાં છેલ્લે લખ્યું છે કે “તમારા તાલુકાનો કબજો ભોગવતો જેમ અસલથી છે તેમ કાયમ રહેશે.” તેનો શું અર્થ?

આ લખાણથી ખ્યાલ આવશે કે સરકારનો ધવિત્ર કોલ શું છે. શું તે રદ થઈ શકે?

માછરાજનના હકથી ફક્ત સરકાર દીખ્યુદ લાઇ શકે છે. એ સિવાય સરકારનો ખીતો હક નથી. અમદાવાદ તાલુકદારોને, સરકારના ખાલસા ગામોના ખાતેદારની પક્તિમાં લાવી મુકવાથી ગેરઈન્સાફ મળ્યા બરાબર છે. કેમકે કરખાતી, ફાકોર, મેવાસી એ તો સરકારના રેવન્યુ કોડ નીચે ધિટિશ શરૂ અમલથી જ છે.

પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીની

વસુલાતખાતાના અધિકારી તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત

[ગતાંક પૃ. ૨૧૫ થી]

મહુવાની કચેરી તપાસતાં કેટલીક સૂચનાઓ આપતાં મરદુમશીએ કહ્યું કે:—

(૧) ગામડીઆ લોકોની સાથેના વ્યવહારમાં લાંબો વિચાર કરવાનો હોય નહીં અને તેમાં થાણુદાર તો એના સતત પરિચયમાં હોય એટલે એને તો વિચાર કરવાપણું ન જ હોય. થાણુદારે લોકોને કહેવું જોઈએ કે તમારે દરબારી જમીનનું આ પ્રમાણે દખાલુ ન કરવું જોઈએ. તમારે જોઈએ તો માગણી કરવી. ઓછે દરે દરબાર તમને ભાડે આપશે પણ આવા ધંધા શા માટે કરો છો ?

(૨) આજ સુધી આપણે રેલવે બાંધી છે તેમાં કોષ્ટને કોમ્પનસેશન આપવામાં આવ્યું નથી. ખારખર્ચ જમીનવાળાને આપતા હતા મૂળ ગરાશીઆઓને તો નહીં જ અને આપણા ખેડૂતની જમીન તો આપણી હતી. એટલે કોમ્પનસેશન આપવાનો રિવાજ ન હતો. ટાઉન પ્લાનીંગમાં વાડીઓમાં જે જમીન જાય છે, તેમાં જોવાનું એ છે કે જમીનની કિંમત આવે તે અને દર સાલ જે ફારમની રકમ આવતી એના પ્રમાણમાં શું તફાવત છે, તે જોવું. જમીન એક માણસે લીધા પછી તેને જો વેચવી હોય તો દરબારને જમીન પાછી આપે અને દરબાર એની રકમ એને પાછી આપે.

(૩) જમી વહીવટમાં જમીની પાસેથી દરબારની રકમ આવી ગઈ હોય છતાં જમીનીમાંથી ભાગદારોએ લીધેલી રકમ બાકી હોય તો એ ભાગદારો એમ લખી આપે કે અમે અંદરોઅંદર સમજી ગયા છીએ તો જમી ઉઘાડી મહુવામાં અડચણ નથી. નહીં તો જમી ચાલુ રાખવી જોઈએ.

(૪) આપણા આજસનો દંડ બીજા માણસને થાય છે. અને તે માણસ આખો ને આખો મરી જાય છે. માટે જેમ અને તેમ તુરત તુમારોનો નીકાલ લાવવો અને અહીં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નિર્ણય તુરતમાં કરી નાંખવો જોઈએ. તબવીજમાં જે તુમારો ચાલ્યા કરે તો રાજ્ય આપું ચાલ્યું જાય. આ બાજતમાં કારણો બતાવવાં નકામાં છે. ઉપરી બધારે તપાસે ત્યારે કારણો બતાવવાં નહીં. પણ જે ખરેખર કામ યથા થકે તેવું ન હોય તો રિપોર્ટ કરી તેનો ઉપાય બતાવવો. તમારે પાંચ તપાસું આટલું કામ છે તો આસિરંટને કેટલું કામ દોરો તેનો કદી વિચાર કર્યો છે ?

મહુવામાં બંગલાવાડી જે કે ગામથી સારી પેઢે દૂર છે છતાં ગામમાંથી તેમજ આસપાસનાં ગામોથી અરજદારોની મંખ્યા ઠીક આવ્યા કરતી. અને શિયાળાની રાત્રીની ઠંડીમાં લગભગ ૬-૧૦ વાગ્યા સુધી સતત ચાર ચાર કલાક અરજદારોને મરદુમશી સાંભળતા. અત્યાર સુધીની મુસાફરીમાં બીજે આટલા પ્રમાણમાં અરજદારો આવ્યા જણાતા ન હતા. અરજીઓનો ત્યાં ને ત્યાં હુકમથી નિકાલ કરી દેવામાં આવતો હતો અને આસિરંટ વસુલાતી મિ. હરિલાલ ભાણુશંકર પંડ્યા (દાલ નિવૃત્ત) આ હુકમો હુંગી નોંધથી લખી સેતા હતા. આટલા વિશેષ અરજદારો એ રયાનિક વહીવટી અધિકારીઓની કાર્યદક્ષતાની ચિયિલનાનું પણ પરિણામ હતું. મહુવાના મુકામ દરમિયાન મરદુમશી પ્રતિ મુકાદા ઉપર તો ન હતી. વારંવાર હુદયનો દુખાવો યથા આવતો અને એમના લાગણીપ્રધાન મન ઉપર અરજદારોની કચતીની અસર થવાને

પરિણામે એ દુખાવો કોઈ વાર અસાધ્ય લાગી જતો. આવી શારીરિક નિર્મળતામાં પણ મરકુમ સર પ્રભાશંકરે ગામડાંઓની સુસાદરી કરવાનું અને ત્યાં જઈ આમ પંચાયતો સંબંધી કહેવાનું છોડી દીધું નહિ. ખીજે દિવસથી પાછી ગામડાંની સુસાદરી શરૂ કરવામાં આવી હતી અને પહેલાં કુંભજી ગયા હતા. કુંભજીમાં ખેડૂતોને પૂછતાં જણાવ્યું કે ત્યાં સાત હજાર વીધાં જમીન છે, તેમાં પાંચ હજાર ખેડવાણુ અને બાકીનો ખરાબો છે. આઠ હજાર રૂપિયા ફારમ છે. અને આખા તપાની ફારમ ૧ લાખ ૪૧ હજાર છે.

કુંભજીનાં ખેડૂતોને ખાસ કરીને ગ્રામપંચાયત સંબંધી, ત્યાંની સ્થિતિ અને સંયોગો પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું. ગામમાં મેળ નથી એવું માલમ પડતાં “અધિકારી કરતાં તમારા ગામના પંચો સારા” એ પ્રમાણે ભારપૂર્વક શિખામણ આપવામાં આવી હતી. કોઈ પણ તપાનું ગામ કે ગામડું એવું નહીં હોય કે જ્યાં મરકુમે ગ્રામપંચાયત, કરજ વગેરે સંબંધી રથાનિક સંયોગો અને સ્થિતિને જ્ઞાનમાં લઈ માર્ગદર્શક વિવેચન નહીં કર્યું હોય ! પોતાની આખી સુસાદરી દરમિયાન ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગોની અને દરેક ગામને સ્વાત્મી બનાવી દેવાની સતત વિચારણા અને સતત ઉપદેશના એમણે કર્યાં કરી છે. અને આ બાબત એમના હૃદય સાથે કેટલી વણાઈ ગઈ હતી એ કુંભજીમાં એકલા થયેલા ખેડૂતો આગળના એમના વાણી પ્રવાહથી સહજ પ્રતીત થાય છે.

કુંભજીની થાણા ઝોરીસ તપાસવામાં આવી. આ તપાનું કામ ઘણું ચકી ગયેલું હતું. તેમ તુમારો પણ સારા એકલા થયા હતા. થાણદાર સાહેબને એ બાબતની ધૃષ્ટા કરતાં એમણે પણ કામ ચકી ગયું છે એ હકીકત માટે દિલગીરી દર્શાવી હતી. “આટલી બધી ખેદરકારીનું શું પરિણામ આવે” એમ તેમણે થાણદારને પૂછ્યું હતું. “નોકરીમાંથી રજા આપવામાં આવે.” એમ કહી થાણદારે પોતાની બૂલ અને ખેદરકારી માટે માફી માગી હતી. વસુલાતી આસિ-રંદટ સાહેબને આંહીના તુમારોનો સત્વર નીકાલ થઈ

જાય એવો પ્રયંધ કરવાની તેઓ સાહેબે સચના કર્યા પછી, ગામના જે લોકો ત્યાં આવ્યા હતા તેમને ગ્રામપંચાયત સંબંધી વાત કરતાં કહ્યું કે:—

“હું આંહી આવ્યો છું અને મારી ધૃષ્ટા છે માટે તમારે હું કહું તેની હા ન પાડવી. મહારાજની ધૃષ્ટા છે કે કોઈની પાસે પરાણે હા ન પડાવવી. તમારી ધૃષ્ટા હોય તો તમારે કરવું. ગ્રામ-પંચાયત એટલે આખા ગામનો વહીવટ દેવા હું અહીં આવ્યો છું. અંદર અંદરનો તમારો કણથો કંકાસ મટી જાય, અધિકારીઓ ટે ટે કરે નહીં અને મહારાજને પણ જોવા આવવાનું મન થાય. તેઓ રાજ થાય. ગામનું બધું કામ લોકો જ કરે. કોઈ વચ્ચે આવે નહીં. માત્ર થાણદાર ઉધરાત કરવા જ આવે. સિવાય ધરભેણી વગેરેનાં કામો પણ ગ્રામપંચાયત કરે. તે એટલે સુધી કે પોલીસ પણ તમે નીમી શકો. માત્ર જો નીમો તો કામ કરી શકે એવા હોય એટલા માટે પોલીસ ઉપરિને પૂછવું કે આ માણસને અમે નીમીએ છીએ. રેવન્યુ ખાતાના ચોક્કીદારને પણ તમે નીમી શકો, એટલે જે કામો થાણામાં થાય છે તે બધાં કામો તમારે કરવાં. કોઈએ બગાડ કર્યો હોય તો તમે તેને શિક્ષા કરી શકો. અને એ તો એવું થયું કે જે સત્તા દરબાર ભોગવે છે તે તમે ભોગવો. બીજી વાત તમને એ કહેવાની છે કે કરજ દરબારથીએ કાઢી નાંખ્યું છે. પણ પાંધું થયું છે કે નહીં ? જો થયું હોય તો વરસનો પાક આવે ત્યારે આખી દેવું બેઈએ, જે કરજ થયું હોય તે પાકમાંથી નહીં આખી દેવામાં આવે તો ત્રણ વરસે બમણા રૂપિયા થશે. અને દર બારને એથી અડસોસ થશે. જો તમારા ગામમાં ગ્રામ-પંચાયત હોય તો તેને બજાર પડે કે કયો ખેડૂત કેટલું કરજ કરે છે, શા માટે કરજ કરે છે અને કાનું લે છે ? અત્યારે દરબાર તમારી આપે છે પણ ગ્રામપંચાયત હોય તો થાણદારને બદલે તે ચિઠ્ઠી કરી આપે એટલી તમારો મલો. આ. પં. જાણી શકે કે આ ખેડૂતને આટલી રકમની જરૂર છે. અને તે વધારે માગે તો ના પાડે. થાણદાર શું સમજે ? કોઈ

હાંડાઈ કરતો હોય તો તેને પણ તમે પકડી શકો એટલે એને પણ લાભ, એના ઊકરાને પણ લાભ અને ગામને પણ લાભ હવે પાછા જો તમે કુળમા પડશો તો દરબાર કાંઈ કરે દરબારે લાખજો રૂપિયા છોડી દઈ તમારે કુળ મટાડ્યું છે એટલે હવે જો ફરી ખાડામા પડશો-ખાડામા તો હેંસો પડે માણસ હોય એ ન પડે માણસ યદ્યપિ ડોખા થાય તો પછી એનામા અને આપણામા થુ ફેર-તો બચી શકવાના નથી દરબારના બધા હકો તમને મળે છે તો શા માટે નથી લેતા ? દરબાર બધા હક આપવા માંગે છે પણ તમારાથી ઉપડી શકે એટલા લેવા તમને ફાસોએ ચડાવવાની રજા નોંધતી હોય તો આપવા ખુશી છુ પણ તેની તમને હોંમત નોંધએ ગામનો મેળ ન થતો હોય તો બીજી વખતે તમે મા. પના માણસો બીજા પમદ કરો એટલે એની મેળે મેળ થઈ જાય આખા તળાવ મહાનમાં લગ લગ બધે ગ્રામપચાયત છે ઉચડો, દોહોર વગેરે વગેરે ગામોમા છે લોહો આનદ કરે છે અને ફરીઆદ નથી, આહો ખેડૂતો જેળવાયેલા છે એમ કહે છે એટલે વધારે કળયો અને ફરીઆદો છે માટે કાયદા બાજી છોડો દઈ ખેતરબાજી કરો એટલે સુખી થશે હું તમને પૂછુ છું કે જેટલાને મા. પ ન લેરી હોય એટલા ના કહો તમને ફાયદો થાય એવું લાગે તો જ દ્યો ઓથામા હું ગયો ત્યારે મેં એમને મનજાગ્યું અને પોય ગઈ કાન જ મહુવે અરજી લઈ આવ્યા હતા એમ જે માણસ મનજે તેને હું સમજાવવા માયુ છું તમારે મહાગાજથી ન બીવું, મારાથી ન બીવું અને ચાણદારથી ન બીવું આપણે જેમ જેમ ઉપ જઈએ તેમ તેમ દયા વધારે છે માટે બીવું નહીં હું અહીં આવ્યો છું વસુલાતીનો અધિકાર લાંબને પણ મન પહેવાનું લાંબને આપ્યો છું માટે તમારા મનમા જે હોય તે મને કહો દો મા. પ મા એકાદ વેપારી પણ લેવો કે જે દિમાન બગાડર ગમે વેપારીને પણ મા. પથી ફાયદો છે કેમકે મા. પ થાય તો સહકારી મંડળી પણ થાય મંડળી જેટલા

રૂપિયા ભેગા કરે એટલા દરબાર આપે છે અને વેપારી પણ પોતાની મુડી એમા નાખે તો તેને બીજે ક્યાર્થ વ્યાજ લેવા જવું ન પડે અને ખેડૂતો કરજ-મુક્ત થયા હોય એના ધરમા ઘણું રહેશે એને ગોળ, ઘી, ખાડ, કપડા વગેરે લેવાનું સદાજ મન થશે અને તે વેપારીને ત્યાં આવશે એટલે વેપારીની રિયતિ પણ સુધરશે જે ગામમા મંપ ન હોય તેની રિયતિ ન સુધરે અને પછી અમલદારો લાકડીઓ લઈ આવે આ તમારે શા માટે કુવું નોંધએ ? મહારાજની તો મેં કહ્યું તેમ ધમ્મજા છે કે ગામનો વહીવટ ગામ કરે મહારાજ તો પોતાની સત્તા ગ્રામ-પચાયતને આપવા માંગે છે આ કરતા વધારે તમારે શું નોંધએ છીએ ? તમે સ્વરાજ્ય માંગો છો તો દરબાર તમને સ્વરાજ્ય આપના માંગે છે શા માટે તેની તમે ના પાડો છો ?

તમારે તમારા ગામમા દરેક વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવી કે નથી પડખેના ગામે તમારે લેવા જવી ન પડે હવે તમારી ગ્રાંથિઓમા તમે અનાજ નાખી શકો એવી તમારી રિયતિ થઈ છે ધઉં, જંગ, બાજરો, કઠોળ, શાક વગેરે તમે ઉત્પન્ન કરી શકો છો એટલે અનાજને માટે તો તમારે બહારગામ જવું નજ પડે દરબારની તો એવી ધમ્મજા છે કે દરેક ખેડૂત પામે ઓછામા ઓછી એક વાડી અને તેમા એક કુવો હોવો નોંધએ અને તેની તમે માગણી કરો તો દરબાર મદદ આપના ખુશી છે દરબારે ભાડ કુવાને બધાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ગયે વરસે ઢસા, તળાવમા ભાડકુવા કરાવી દેવામા આવ્યા છે આ વરસે આખો ગઢડા મહાન લેવાનો છે અને પછી કમે કમે આખા રાજ્યમા ભાડકુવા તૈયાર થઈ જશે, એટલે જો વાડીયું હોય તો ખાવાની વસ્તુઓ તમારે બહારગામથી લાવવી નહીં પડે જે વસ્તુ ન થતી હોય તે બીજે ગામથી લાવવી પડે અહીં કપાસ ન થતો હોય તો તે લાવી પોંજ, કાતી, વણી ગામે કપડા પેના કપડા દમથા તો તમને આ કામ કાણુ પડશે પણ માટીમાથી રૂપિયા કરવા હોય તો મહેનત

કરવી નોંધાવે. ગ્રામપંચાયત થાય તો આ બધું એની મેળે થશે.

ત્યાર પછી વેપારીઓ અને ખેડૂતોના સંબંધ પરત્વે મરહુમે વિવેચન કરતાં એ સંબંધની અગત્ય ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. ખેડૂતોને કંઈજ સુકત કર્યો પછી વેપારીઓ ખેડૂતોને ધીરધાર આછી કરે છે. સર પ્રભાશંકર લગભગ દરેક સ્થળે કહ્યું હતું કે વેપારીઓ વગર કોઈ રાજ્ય ચાલી શકે નહીં કારણકે સારામાસ વંસે ખેડૂતોને ટકાવી રાખનાર વેપારીઓ જ છે. લાખો રૂપિયા કાંઈ રાજ્ય ખેડૂતોને આપી શકે નહીં. એ કામ તો વેપારીઓનું જ છે. એટલે વ્યાજના માફકસરના દરે જે વેપારીઓ ખેડૂતોને નાણાં ધીરે તો એ જ વરસની આવકમાંથી ખેડૂતો વેપારીની લેણી રકમ ભરી શકે. એમણે કહ્યું કે:—

“હું વેપારીઓને કહું છું કે દરબારની તીજેરી ભરી દેનાર ખેડૂતો તમને રૂપિયા નહીં આપે એવી શંકા લાવવાનું કારણ નથી. તમે તેનો કોઈ દિવસ વિચાર કરી જોયો છે? તમે ચોપડે ગમે તેટલું ચડાવો પણ એની શક્તિ નહીં હોય તો કોઈ મળવાનું નથી. કોર્ટમાં તમે એને લઈ જાઓ તો પણ તમને કોઈ ન મળે. માટે તમે વ્યાજનો દર એવો રાખો કે એ પૈસા ભરી શકે અને ફરી પણ તમારી પાસેથી જ લે. પચાસ આપીને પોણોસો ન લખો તો મારી ખાત્રી છે કે તમારા હક્ક પણ ખેડૂતો ભરી દેશે, પણ સવાયા દોઢા માગો તે તો ન મળે. જેના ચોપડામાં આવી રીતે મોટી રકમો છે તે આવવાની નથી. હમણાં તો સરકારમાં એવો ધારો થવાનો છે કે ખેડૂતોને પણ દેવાનું કાંટવાની છૂટ આપવી. પણ અહીં તો એવો વિચાર જ ન થઈ શકે. તમારા સ્વાધીનો પણ દરબાર વિચાર કરે છે, માટે વ્યાજનો દર એછા રાખો તો પરિણામે તમને જ લાભ છે. ખેડૂતોની ખરીદ કરવાની શક્તિ વધશે એટલે એ તમારે ત્યાંથી માલ ખરીદશે. પણ એની પાસે કાંઈ ન હોય તો શું લેવા આવશે? માટે મારી ઇચ્છા છે કે ખેડૂતો અને વેપારીઓ વચ્ચે સારો

સંબંધ બંધાઈ જાય. ખેડૂતોને તગાવી તો દરબારે આપે છે. પણ વિવાદ, દહાડો કે એવા પ્રસંગે એને વેપારીની પાસેથી રૂપિયા લેવા પડે છે. જેમ તગાવી ગ્રા. પં.ની ચિઠ્ઠીથી મળે તેમ આ રકમ પણ ગ્રા. પં. આપાવે અને વરસ પૂરે થયે તગાવીની જેમ વેપારીની રકમ પણ ખેડૂત ભરી દે. એટલે એને પૈસા માટે ક્યાંઈ બહાર જવું ન પડે. આથી વેપારી અને ખેડૂત બન્નેનું સુધરે અને ગામનો વહીવટ પણ બરાબર ચાલે. વાણીઓને કાઢી મૂકવાની મારી ઇચ્છા નથી. દરેક ગામે વાણીઓની તો જરૂર જ છે. પણ એણે સમજવું નોંધાવે. ગામમાં ઢેઢ પણ કામનો છે અને એક સળી પણ ઉપયોગી છે તો પછી માણસ કામ ન લાગે? માટે ગામમાં વાણીઓની પણ જરૂર છે. આમ થાય તો ગામ એક કુટુંબ જેવું થઈ જાય. હું તમને અત્યારે જ ગ્રા. પં. લેવાનું નથી કહેતો પણ જે તમને મારી વાત ગમી હોય તો વહીવટદારને ચિઠ્ઠી લખી મોકલજો તો હું ધણી ખુશી થઈશ. મહારાજ તો ધણી જ ખુશી થશે. હું અત્યારે તમને દેવા આવ્યો છું, માટે લેવાનો જ વિચાર કરજો. પાછળથી હાથ ભેડી આવવું પડે એમ ન થવું નોંધાવે.”

ત્યાર પછી કુભણ ગામના ભાડકુવા સંબંધી વાત નીકળતાં કહ્યું કે:—

“તમારા ગામમાં જેટલા ભાડકુવા ખોદવા હોય તેની અરજ કરો. અંદાજ કરીને કુવાવાર અરજ કરવી” આ માટે ખેડૂતોને લીસ્ટ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. ખેડૂતોએ કહ્યું કે અમને જ રૂપિયા અને પહાણા વહેવાને માટે એક ખટારાનો બંદાબસ્ત કરી આપો. એનું પેટ્રોલ વગેરેનું જે ખર્ચ થશે તે અમે આપીશું. ગાડાંથી પહાણા વહેવા માટે પહોંચી શકાય નહીં. ખેડૂતોની આ માગણી સંબંધી આમિ. વસુલાતીને મરહુમે કહ્યું કે: “ખેડૂતોની આ માગણી વિચારવા જેવી છે. જો ચોંચ જણાય તો આખરે આખાદી ખર્ચમાંથી અને તેમ ન બને તો ફીમીન રીસીકમાંથી આ ખર્ચ કરવું. આ એક પ્રકારનું પ્રોવિન્ટીય મેનર છે.”

કારમના વધારા સંબંધી ચર્ચા થતાં કહેવામાં

આવ્યું કે “મહુવા અને તળાજામાં જ માત્ર વધુ છે, પરંતુ ન ખમી શકે એવી જમીનનું ઘટાડુ છે. અને દરબારશ્રીને તો એકદર જે કંઠમાં મળે છે તે જ મળે છે જમીનની મગફળ નોંધેને કર્યું છે અને ધારે કે અત્યારે વધુ છે તો અત્યાર સુધી એછા દરે ઉપયોગ કર્યો તેનું શું ? માટે એમા કાંઈ ન થઈ શકે તેમ દરબારશ્રી ફરીવાર ગામની અર્થે પણ ન કરી શકે આમા દરબારે ભૂલ કરી નથી પણ જો ભૂલ કરી હોય તો ન્યા કમતી કર્યું છે ત્યા પણ ભૂલ કરી હોત ! પરંતુ એમ નથી જતા જમીન મુદ્દા છો અને સુખડી આપીને લેનાર ખીન્ન નીકળે તો સમજવું કે ફરીઆદ ખોટી છે. છતાં ચકી મથુ લાગતું હોય તો લાગવટાઈ કરીએ. પણ હું તમને કહું છું કે જેવી દયાથી મહારાજ તમારી તરફ જુએ છે, એવી લક્ષિયથી તમે રહેશો તો ભાવનગરની પ્રજા કોઈ દિવસ દુઃખી થવાની નથી. મને ખોટું અને સાચ ઉપર રીસ છે એવા માણસોની ભાવનગરમાં જરૂર નથી. માટે તમને કહું છું કે જે વાત બની શકે તેવી હોય તેની માગણી કરવી. અચક્રમની નહીં.”

ત્યાર પછી ખેડૂતો સાથેની ચર્ચાને પગિણામે એમણે કેટલીક સૂચનાઓ આપી હતી કે—

(૧) માણસોને ધક્કા ખાવા પડે તે દુઃખ ધક્કા ખાઈ છું એમ મને થાય છે.

(૨) બધા મહાલોમાં ૮૦ વીધાનું ખાતું છે તેને બદલે વીધાટીના ૬૦ ઉપર ઠરાવ્યું હોય તો કેમ ? એમ કરવાથી ખેડૂતનું શુજરાન થઈ શકે કે નહીં તે જોવાનું છે.

(૩) જમીનના અલ્લામદલામાં એવાની રકમ માફ કરવી. જમીનના હુકડા અને દરની રકમ સરખી હોય અને જમીન એક સાથે થતી હોય ત્યા

(૪) ગ્રા. પ. વાળા ગામે (દા. ત કોજળીમાં) અકસ્માત કે એવું કાંઈ થાય તો પચાસત, પચાસનામું કરી શખેને આજવાની રજા આપી શકે પોનીસને બદલે પચાસતને એ છુટ આપવી નોંધે આ છુટ નેટલી મુખીને હોય એટલી પચાસતને આપવી.

(૫) ગામડાની નિશાળોમાં અંતજના છોકરાઓને નિશાળના ટાઈમ બહાર લાણાવવા એટલે ધીમે ધીમે એમ અત્યજ છોકરાઓ દાખલ થઈ જશે આ મંચમયા નાનાભાઈને પણ કહેવું

કુખણી કાર્યવાહી ઉકેલ્યા પછી બપોરના એ વાગ્યાને મુસારે કોજળી પહોંચ્યા હતા ગ. રા હરજીવન કાલિદાસ મહેતા કોજળી ગ્રા. પ. ના પ્રમુખ છે અને એમની દેખરેખ નીચે આ ગામની પચાસત સારી ચાલે છે. કોજળી પહોંચ્યા પછી ઉતારામાં ખેડૂતો એકત્ર થયા હતા, એમની માથે વાતો કરી હતી શરૂઆતમાં ગ્રામપચાસતને અંગે સુટજીની ખામત વિષે ચર્ચા કરતા સર પ્રભાશકરે કહ્યું કે “મલેકશનના સિદ્ધાંતમાં તમા પક્ષવાની વાત છે. મારે મારી તો એવી ઈચ્છા છે કે ગામને પર્મદ પડે તેવા માણસો ગ્રામપચાસતમાં નીમવા, અને ન પર્મદ પડે તો કાઢી મૂકવા દરબારશ્રીની ઈચ્છા છે કે દરેક ગામે પચાસત થઈ જાય. પચાસતા તમે રાખો અને દરબાર જેમ હુકમ કરે છે તેમ હુકમ કરો. મારે ગોડું રાજ્ય ચલાવવું તો તમારે એ રીતે તમારા ગામનું રાજ્ય ચલાવવું. તમારે તગાથી નોંધતી હોય તો ગ્રામપચાસત તમને ચિઠ્ઠી કરી આપે અને એ સિવાય રૂપિયા નોંધતા હોય તો ગ્રામપચાસતને સફર આસાથી તમને થોડા દરે અપાવે. એ રીતે ગ્રામપચાસત માર્ફત લ્યો તો તમારે વધારે બાજુ પણ ન આવવું પડે.” ત્યાર પછી સહાયકારી મળી અને પાકી તથા કુવાની લલામણ કરતાં દોરઉછેર સખધી વિચારો દર્શાવતા કહ્યું કે “મહારાજને દોર ઉઠેરની બહુ ખત છે. આ ગામે ગાયો બહુ નથી પણ ભેંસના કરતા ગાયો રાખવામાં આવે તો તમને આર્થિક રીતે સારો લાભ થાય ગાય ૮-૧૦ શેર દૂધ આપે પણ જો તેને સાડા માણુ આપવામાં આવે તો ખુબ દૂધ વધે. દર વરસે આ રાજ્યમાં ત્રણ લાખના બળદો લેવા પડે છે એટલા રૂપિયા તમાગ બચી જાય. મહારાજની તો એવી ઈચ્છા છે કે પોતે જ્યાં જાય ત્યાં લેકિની ફરીવાર ન થવી નોંધે, તમે એમને

જોયા છે? પોતે હસ્તે મોઢે ફરે છે કે મારા જોવા ઉદાસ મોઢે? તેમણે મને કહ્યું છે કે હું જેમ હસ્તે મોઢે ફરું છું તેમ મારા લોકો પણ હસ્તે મોઢે ફરે એવું કરી દે. અને એટલા માટે તો હું આ ધરડે ધડપણ તમારી પાસે આવ્યો છું. એમની એવી પણ ધમ્મા છે કે ખેડ બરાબર થતી નથી, એટલા માટે એક આખું ગામ ટ્રેક્ટરથી ખેડી દેવું. અને લોકોને ક્ષાયદો થાય તો પછી બીજે વરસેથી તેઓ પોતાની જાતે ખેડે. અત્યારે એક દિવસના ત્રણ રૂપિયા આપવા પડે છે. પણ મારો વિચાર છે કે બે કે ત્રે કરતાં ઓછા કરવા. અત્યારે એક જ ટ્રેક્ટર છે પણ તેમાં વધારો કરવા વિચાર છે અને ટ્રેક્ટરથી ખેડાણ કરવાથી ક્ષાયદો થાય તો પછી આખા સ્ટેટની ખેતી એ રીતે કરાવી શકાય. જે ગ્રામપંચાયતને આ વાત કબૂલ હશે ત્યાં જઈને મફત ખેડી દર્દશ. ગ્રામપંચાયતવાળા ગામમાં આ પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે જે ગામમાં ગ્રામપંચાયત નહીં હોય ત્યાં એકમત નહીં હોય.”

જેજીમાં રા. રા. હરજીવનદાસ કલિદાસ મહેતાને ત્યાં ભોજન અને વિગ્રામ લઈ રસ્તામાં ગામો જોતા રાત્રે મહુવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં જગનવાવ આવે છે. ત્યાં મહુવાના નગરશેઠ હરિલાલ ભાઈ વગેરેના પ્રબંધથી થોડો વખત રોકાવાનો કાર્યક્રમ હતો. આ સ્થાન મનોહર છે. અને મુસાફરોને માટે આશીર્વાદરૂપ છે. જ્યારે રેલવે ન હતી ત્યારે આ જગ્યાનું મહત્વ સર્વિશેષ હતું. અને મહુવા સાથે વેપાર કરનારા કાઠિયાવાડના વેપારીઓ, ગાંધીઓ, વજીરાઓ, યાત્રાળુઓ વગેરે અહીં અવશ્ય મુકામ કરતા હતા. મરહુમ જગન શેઠના કુટુંબીજનો, મહુવાના આગેવાન ગૃહસ્થો અને નગરશેઠ તરફથી અહીં પ્રેમપૂર્વક સર પ્રભાશંકરનું સ્વાગત થયું હતું. મહુવા રાતે પહોંચ્યા પછી પણ અરજદારોને સાબળવામાં આવ્યા હતા અને કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ રાખ્યાના ખાતાના ઉપરીઓ તરફ લોકોની માગણીઓને અને તુરત કરવામાં આવી હતી. મરહુમની આ મુસાફરીમાં એક નિયમ જ હતો કે લોકો તરફથી જે ચોગ્ય માગણીઓ કરવામાં આવી હોય તે સંબંધી

જે જે ખાતાને લગતી હોય તે ખાતાને તરત જ લખવામાં આવતું હતું. અને તેનું થું કરવામાં આવે છે તે હકીકત જાહેર કરવાનું પણ સાથે સાથે કહેવામાં આવતું કે જોથી જે ચોગ્ય અને શક્ય માગણી હોય તો તેનો તુરત અમલ કરવામાં આવે. તુમારી કામોમાં પણ આવાજ પ્રકારનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું હતું.

(૧) વાધનગરની યંડાયડ ઓતરાદી બાજુ ભાદરાડી નદીનું નવું નહેરું પડ્યું છે તેથી ગામને નુકસાન છે અને એટલા માટે પાળો બંધાવવાની ગામ લોકોએ માગણી કરી હતી. આ સંબંધમાં એટલે એન્જિનિયર ખાતાને એસ્ટીમેટ વગેરે કરી તે સંબંધમાં શુ યદ્ય શક્ય એમ છે એમ પૂછવામાં આવ્યું હતું, તેમ મહુવા તપાના માળીઆ ગામે ધોવાણ થાય છે ત્યાં પાણીના ધોકા દરવાને માટે પણ એ ખાતાને એસ્ટીમેટ વગેરે તૈયાર કરી જાહેર દરવાનું લખવામાં આવ્યું હતું.

(૨) અશ્વતેલ રોડથી આશમણી બાજુ રેલવેએ નાળાં મહુવાનું નક્કી કર્યું છે. પણ હજી મહુવા નથી, તો તે સંબંધમાં થું હકીકત છે તે જણાવવા માટે રેલવે એન્જિનિયરને પૂછવામાં આવ્યું.

(૩) મહુવા પ્લાન્ટેશનનાં એન્જી-સુંડ પંડેના વાધનગરની સીમને રખડ કરે છે તે સંબંધમાં ચોગ્ય જાહેરાત કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.

(૪) મીઠું પકવનારા અગરીઆને એવું મહેનતાણું વખતસર મળી જવું જોઈએ. માટે તેઓ જેટલું મીઠું પકવે તેટલા મીઠાનું મહેતાણું તેઓને આપવું જોઈએ અને ઈન્જનરદારને કહી દેવું કે એ શરતે ઇન્જનર રાખવો હોય તો રાખે નહીં તો ઈન્જનર છોડી દે.

મહુવાથી તા. ૨૧ મી એ વીક્ટર જતાં રસ્તામાં ડુંગર થાણું તપાસવામાં આવ્યું હતું. દરબારી ઉતારામાં ગામના ખેડૂતો તેમજ વેપારીઓની ઘણી સારી મંખ્યા એકઠી થઈ હતી. થાણા ઓશીમ તપાસતાં મરહુમે કેટલીક સૂચનાઓ આપતાં કહ્યું કે:—

(૧) ખેડાં ખેડાં કાઠનારાઓને શિક્ષા થાય છે.

મોટે ખુલાસો કરવો તે વિચારીને કરવો ખોટો ખુલાસો નાવાયકી સાબીત કરે છે આળસને માફ થઈ શકે છે પણ ખોટાને નહીં

(૨) એક જ બાતના બે ત્રણ તુમારો કરવા, હીક છે કે તેમા કાર્ડ ફેફાર કરવાની જરૂર છે દાખલા તરીકે એક ખોરડું દરબાગ દાખલ કરવાનો તુમાર હોય અને તે જ ખોરડાનો એઘારામર જેનો કબજો હોય તેટલી મુદતનું હાડુ વસુન કરવાનો તુમાર હોય

(૩) હું તો ધગડો માણુમ છું એટલે આ જોઈ રહું છું પણ દીવાન સાહેબ જો અર્દો આવશે અને આ બધું જોશે તો પછી શું સ્થિતિ થશે એ તું કામ કહી શકતો નથી હું તો વસુલાતી ઉપરી તરીકે આ બધું સહન કરે છું

થાણાં ઝોડીસનું કામ તપાસ્યા પછી ને લોકો ત્યાં એવજ થયા હતા તેઓને ઉદેશીને સર પ્રભાસકરે કેટલીક વાતો કરી આ ગાને આમપચા-યતના વિચારોને બદલે તેમણે વેપારીઓ, ખેડૂતો પાસેથી ભારે વ્યાજ લે છે તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો વેપારીઓને પૂછવામા પણ આવ્યું કે તમે કેટલું વ્યાજ લ્યો છે એક વેપારીએ ૨૫ ટકા સુધી વ્યાજનો દર લેવાનું કહેતા સાથે સાથે તે દરની ચોગ્યતાનું પણ સમર્થન કર્યું હતું એટલે પછી મરહુમે વેપારીઓ અને ખેડૂતોના સમઘની બાબતોને ૨૫% કરતા જણાવ્યું કે —

“આજ ને વાત હું કહેવા આવ્યો છું તે વેપારીઓ અને ખેડૂતો બંનેને મમજી લે દરબાગના તો બંને બાળકો છે પણ એમનો સમઘ બગાવર મરખો થવો જોઈએ પણ વેપારી ૨૫ ટકા વ્યાજ લે અને તે પણ એ રીતે કે પહેલા જ સવાયા લખે, ને ત્રણ વગસમાં બમણા થાય એ તો નજ બની શકે હવે જેને ખાવા રોટલા નથી, પહેરવા લુગડા નથી તે શી રીતે એ રકમ આપી શકે ? મહાગાજનો તો વિચાર એવો છે કે વેપારી અને ખેડૂતનો એવો

સબધ કરી નાખવો કે બંનેને રૂપિયા મળે એટલે વેપારીઓએ વ્યાજના દરમા ઘટાડો કરવો પડશે અને ખેડૂતોએ બની શકે એટલા ઓછા રૂપિયા એમની પાસેથી લેવા જોશે તો જ એ સમઘ સુધરશે હવે હું તમને વેપારીઓને પૂછું છું કે તમે એમની પાસેથી કેટલું વ્યાજ લેવા ઇચ્છો છો ? દગ્ગારે પહેલા પોતાના રૂપિયા છોડી દઈને તમારા રૂપિયા પતાવ્યા છે દરબાર જેમ દયા ગમે છે તેમ વેપારીએ પણ સમજીને માણસ થવું જોઈએ મોટે હું તમને ફરી પૂછું છું કે કેટલું વ્યાજ લેશો અને આપણો એટલા જ લખણો કે સવાયા લખણો તે કહો ? તમારે ચોપડામા લખી રાખેલી મોટી રકમો જોઈએ છીએ કે ને બરાબર હોય તે જોઈએ છીએ ? વેપારી પણ દગ્ગારની પ્રગ છે અને જરૂરની પ્રગ છે કારણકે ડરજ માફ થયું છે એટલે ખેડૂતો વીધોગીના રૂપિયા તો આપી શકે એવી સ્થિતિમા છે પણ દગ્ગારના રૂપિયા આપ્યા પહેલા ખેડૂત બીજા માલ વેચવા જાય તો એ ખેડૂત ચોર છે એમ હું મમજી છું એટલે આટલી દયા છતાં ને ખેડૂતો એમ કરે તો હું સમજી કે એના ઉપર પરમેશ્વરની કૃપા નથી હવે ખેડૂતો ભરી શકે એવી સ્થિતિમા છે ખેડૂતોના વ્યાજના ૨૦ લાખ માફ થયા છે x હું કાર્ડ વેપારીને નુકશાન કરવા નથી માગતો પણ ખેડૂત તમને લીધેલા રૂપિયા બગાવર આપી શકે એવો પ્રબધ કરવા માગું છું અને તેમાં દરબાર વેપારી અને કણુથી ત્રણેને લાલ છે

દરબાર તગાવી તો આપે છે પણ બીજા પ્રસંગે વાણિયા પાસેથી રૂપિયા લીધા વગર છુટકા નથી તે વખતે વાણિયા એમ માની લે કે હીક હાથ આવ્યો છે તો એ રૂપિયા વાણિયાના મળે નહિ અને જાય દગ્ગારની ચોવીની નેટનું લગભગ વ્યાજ આપવું પડતું એ બધ થયું છે એટલે હવે ખેડૂત દગ્ગારની વીધોગી ન આપી શકે એવું હું માનતો નથી પણ વાણિયા ચક્રવર્તિ વ્યાજનું વ્યાજ ગણે

x આ વખતે ઝાઝમેરનો દાખલો મરહુમે આપ્યો હતો ને અત્રાફ અપાક થયો છે

ઐટલે બે ત્રણ વરસમાં બમણા થઈ જાય. વળી કેટલાક સવાયાના સવાયા કરે છે એ ખેડૂતની મગદૂર છે કે આપી શકે? તમારા રૂપિયા આવતા નથી અને તેઓ રાટલા વિનાના ગરે છે. જો કે તમારી પાસે ખેડૂત બીયારણના રૂપિયા લેવા નહીં આવે પણ બાયડી લાવવી હશે તો લેવા આવશે. કણખી પાસે ધાન ખાવા ન હોય પણ બાયડી લાવવામાં પાંચસો રૂપિયા ખરચશે. એ તેમણે પણ મુધગું નેરો. હવે આ રૂપિયા જો તમે ખેડૂતને ચોખ્ખું દર આપો તો તમને ન મળે એમ હું માનતો નથી. પણ તમે મને કહો કે કેટલું બ્યાજ લેવા માગો છો? તમે બે ટકા એની પાસેથી લેવાની વાત કરો છો પણ લેશો કાની પાસેથી? આપી શકે તેની પાસેથી બાર આના અને ન આપી શકે તેની પાસેથી ત્રણ ગણું બ્યાજ? પણ હું તમને કહું છું કે જો આ ગામમાં વેપારીઓ વેપારી તરીકે નહીં રહેતા હોય તો હું આ ગામમાં દરબારી કુશન કાઢીને બ્યાજે રૂપિયા આપીશ, પછી તમે શું કરશો? હું કાંઈ ધારો કરવાનો નથી. લાટડીએ મારવાનો નથી પણ મારે તો તમારો અને એમનો મંબંધ મુધારવો છે ઐટલા માટે આ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારે દરેક ગામે આમપંચાયત અને સહાયકારી મંડળી કરવી છે. અને સહાયકારી મંડળી દરબાર ધારા પ્રમાણે ધીરશે પછી તમે ક્યાં જશો? માટે મારી વાતનો વિચાર કરો. સાથે સાથે હું ખેડૂતોને પણ કહું છું કે લીયલા રૂપિયા જો ખેડૂત આપતો નથી તે કોઈ દિવસ હોય આવતો નથી. દરબારને તો વેપારી અને તમે બન્ને સરખા છો, માત્ર તમારી ઉપર દયા છે કારણ કે તમે વધારે ગરીબ છો. પરંતુ તમારે જોઈએ તે કરતાં એક પાઈ પણ દરમ ગણી વધારે લેવી નહીં. દરબાર તમને તમારીના રૂપિયા બહોળે દાથે આપે છે અને તે માટે તમારે ચાણદાર પાસે જવું પડે છે. પણ આમપંચાયત જો તમારે પૈસા આપે. વળી એને બપોરે પણ હોય કે આ સાચું માગે છે કે ખોટું ઐટલે તમને ચોખ્ખું રકમ જ મળે. તમારે ધક્કા મટશે અને બે રૂપિયા ખરચ પણ બચશે. આમપંચાયતથી લાંચ લેવાય નહીં કારણ કે પાંચ માણસો બેગા થઈને લાંચ લઈ શકે નહીં. આમપંચાયત

તમારીની રકમ વરસ આખરે દરબારને પાછી આપે ઐટલે એમાં દરબાર અને ખેડૂત બન્ને સલામત. હું પૂછું છું કે આમપંચાયતમાં વેપારી શા માટે ન હોય? જો બગસો મેળવ્યો હોય તો લોકો કહે કે આ શેકેને લીધા હોય તો સારું. કારણ કે નાણું બુચે અને હિસાબ બરાબર રાખે. તેમ કણખી અને શેકેનો સબંધ જળવાઈ રહે. ઐટલે મારી ઇચ્છા એવી ખરી કે ગામમાં વાણીઓ સારા, જરા ઠીક અને ગમે તેવું કરે તેવો ન હોય તો તેને લેવાથી લાભ થાય. અને તમારાં નાણાંની સલામતી પણ જળવાય."

ત્યાર પછી ટોરઉછેર સબંધી વિવેચન કરતાં કહ્યું કે "દરબારની ઇચ્છા છે કે રાજ્યમાં સારા વાણી થાય તો ખેતીના કામમાં લાગે. બેસના પાડાનું શું થાય છે? તેનું પાપ કાના ઉપર? એ પાપને લઈને તમારી આ સ્થિતિ છે. માટે હેંસો જેમ બને તેમ ઓછી કરી ગાયો ગખો. દરબાર પોતે પોતાની ગાયો રાખે છે અને ટકે દસ દસ શેર દૂધ આપે છે. દરબાર બે ત્રણ ગામ વચ્ચે એક ખૂટ પણ આપે છે. તમને ધણી એવા મળ્યા છે કે તે કશાની ના પાડી શકે એવા નથી. તમે જોયા તો હશે! કેવા દરતા ગો વાળા છે? એમણે મને કહ્યું છે કે દરેક ગામે દરેક ખેડૂતને એક કોસનો મુતો હોયો નેઈએ. કારણ કે કુશળ આવે ત્યારે વિધાઈ માફ થાય પણ ખવરાવવું શું? કુવાથી ટોર પણ બચે અને ખેડૂત પણ બચે. દરબારની વીધાઈ જાય તો જોડે જાય પણ ખેડૂત તો બચેને! લાવનગરનો રાજ્ય કોઈ દિવસ વાણીઓ થાય એવો જો નથી.

તમે કહો છો કે અહીં ખાઈ પાણી નીકળે છે અને પાણીને તથા પાકને મેળા નથી. પણ દરબાર એવું કરશે કે અહીં ક્યાં ક્યાં પકાડ કરવા કે જોઈ જમીનને અને પાણીને મેળા થાય. તમે કુવા કરવાનો વિચાર કરશો તો દરબાર આબાદીના રૂપિયામાંથી તમને મદદ આપશે. જેમની પાસે ભાડકુવા હોય તેમણે બંધાવી લેવા જોઈએ. દરબારે દમા તપામાં બધા ભાડકુવા બંધાવી દેવાનો વિચાર કર્યો છે. પણ એને ધણી વરસ લાગે. ઐટલે ન્યાં ખરેખરા ભાડકુવા થઈ ગયા હોય એમણે ચરણ કરવી કે તરત તે થઈ જાય. વળી ટ્રેકટરથી જો તમે તમારી જમીન છોડો એટલે તો એમાં ઓછા વરસાદે પણ સારો પાક

થાય, એમ કહે છે. દરબારશ્રીની એવી ઈચ્છા છે કે દરેક મહાસભા એક ગમ મક્કત ખેડી દેવું જેથી એ ગામને માથે વાવવા અને નીંદવાનું જ કરવાનું રહે. દરબાર ચાર પાંચ ટ્રેકટરો લેવાના છે. એ અજમાવી જોવું છે તેમાં જો લાભ થશે તો વધારે લેશું. અને તમને પણ જો લાભ લાગશે તો તમે પણ ખર્ચ આપીને લેશો. હવે હું ચાકી ગયો છું. પણ દરબારની ખાસ ઈચ્છા છે કે ખેડૂત સારી સ્થિતિમાં આવે એટલા માટે એમણે મને અધિકારી બનાવીને મોકલ્યો છે કે તું જા અને તને ફાવે તેમ કર પણ પ્રજાની સ્થિતિ સુધાર. એનો ખરો ઉપાય આમપંચાયત છે, આમપંચાયતમાં જો ખેડૂત, વેપારી હોય તેને પણ રાખવો. એ તમારું અને તમે એનું જાણો અને એમ કરતાં કરતાં બનનેનો સુખરૂપ સર્વથા થઈ જાય.

હવે મારી તમને એક વિનંતિ છે કે અહીં જો આવા હોય તે બીજાઓને જમીને કહે કે દરબારની આમપંચાયત આપવાની ઈચ્છા છે. પોલીસ ઉપર, રેવન્યુના એકાઉન્ટર ઉપર તમારી સત્તા, કોર્ટએ ખેતર અથવા દીપું હોય તેને વળતર આપવાની પણ તમારી સત્તા, વૈદ્યાર માણસોને કાઢી મૂકવાની પણ સત્તા, લેણેણ પતાવવાની અને દંડ કરવાની પણ સત્તા તમને આમ પંચાયતમાં મળે છે. પણ તમારાથી ગાયત્રી શકાય એટલું લેવું પણ જો આમપંચાયતમાં પડ્યો ક્યાં કરશે તો તે ચાલશે નહીં. એવા બગડી ગયેલા ગામનો વહીવટ પછી કોણ કરે ? માટે એવા એક જ ગામે હું એક જ ચાણાદાર નીમવા માગું છું. બલે એવા વધારે ચાણાદાર રાખવા પડે પણ ચાણાદાર નીમાવાની ધાર્તીને લોધે બીજા આમ-પંચાયતો તોફાન કરી શકશે નહીં દરબારને જુલમ નથી કરવો પણ સાંઝે રાજ્ય કરવું છે. નહીં તો ગામડે ગામડે ફરીને તમારું કરજ શા માટે પીટાડે ? જો કામ સરકાર નથી કરી શકી તે કામ આવા બાળક ગામએ કર્યું છે. એને તમારો મગજ નથી જોતાં. એને તો તમારું હૃદય જોઈએ છોએ. મગજ તો દબરો રૂપિયાના પગારો આપીને એ ઝેળવશે. એને તમારી ભક્તિ જોઈએ છોએ અને ભક્તને તો પ્રભુ પણ આધીન છે એમ કહેવાય છે, તો મહારાજ પણ તમને આધીન થશે.”

કુંગરનું બાપણ પૂરું કર્યા પછી નીચેની બાજોની

અર્યા પોતે કરી હતી.

(૧) કોઈ ખેડૂત પોતાનો બાગ સહ બાગીસર વગર બીજાને વેચી ન શકે એ બાબતમાં ફેરફાર થવાની જરૂર છે અને તેનો ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ

(૨) કુંગરના સ્પીચો પાસે રૂ. ૫૫૦) બાકી હતા. તે રકમમાં મૂળ આવી ગયા હોય તો હાલની રકમ માફ કરવા બલામણુ કહેવી. આ મંબધી તુમાર સ. ૧૯૫૬ થી ચાલે છે, તેનું છેવટ કરવું.

કુંગરથી એટલે રસ્તે તા. ૨૧-૧-૩૮ ને રાજ પોર્ટ વીકટર ગયા હતા. મરહુમના રાગી કવિ દુલા બાપા કાગનું મળદર ગામ વીકટરથી આશરે માઈલ દોઢ માઈલ છે, એમનાં કાગ્યોનો અહીં ઠીક રમાસ્વાદ મળ્યો હતો, અને બીજા દિવસે કવિ કાગ મરહુમને “એક વિનંતિ કરે,” તે પહેલાં જ એમને કહ્યું કે “હું ખુશીથી તમારે ત્યાં જમવા આવીશ.” પોતાના મનની ઈચ્છા ફક્ત ધર્મ એ જાણી કવિ કાગને ઘણો આનંદ થયો અને બીજા દિવસે રાત્રે મળદર જવાનું થયું. મળદરમાં કવિ કાગને ત્યાં ગામના બધાં માણસો આખાસ વૃદ્ધ સર્વ એકઠાં થયાં હતાં અને એ બધાને મરહુમનાં દર્શનથી અતીશય આનંદ થયો હતો. ત્યાર પછી રાંટલા, ખીચડી, કઢી, દહીં વગેરે રાત્રી બોજન લેવામાં આવ્યું હતું અને ગામના દરેક માણસને મરહુમ તરફથી એક એક રૂપિયા આ પ્રસંગની યાદગીરી નિમિત્તે કવિ કાગની દ્વારા આપવામાં આવેલ હતો. પોતાના અગત્યના કામ પ્રસંગે અને વિશેષતઃ તો મરહુમ સર પ્રભાશકરની સાનિધ્યમાં એવા કાર્ય નિમિત્તે ગદી શકાય એવા શુભાચયથી ગઢાવાળા મોદનલાલ શેઠ પણ અત્રે આવ્યા હતા. વીકટરથી પીપાવાવની જગ્યા જોવા સાંજે મરહુમ ગયા હતા અને ત્યાં પણ આસપાસનાં માણસો એકત્ર થયાં હતા. અત્યાર સુધીની મુસાફરીના પ્રમાણમાં પોર્ટ વીકટરમાં અજબદારીની સખ્યા ઓછી હતી વીકટરથી એક દિવસ તા. ૨૨ મીએ રાજ-પરકા જે આમપંચાયતનું ગામ છે ત્યાં ગયા હતા. આ ગામ આખાનો ઉત્સાહ ધણો હતો અને લોકોએ, ઓ પુરૂષ બાળકોએ મરહુમનું પાદર સુધી આવી અતી પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતું.

ગુજરાતનાં કરારનામા

રેવાકાંઠા એજન્સિ

(પુસ્તક ૧૧, અક ૪, પૃ. ૨૮૯ થી)

બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રેવાકાંઠા તથા છલ્લે પાવાગઢના પોલિટિકલ એજન્ટ જે. પી. વીલોબી, સરકાર અલીઝાં બહાદુર દોલતરાય સીંધીઆ સાથે ઠાકોર કેસરીસીંગ અલોસીંગ તથા તેમના પુત્ર દીપસીંગ, મેવાસી ગામ મોળે કંજરીના, કંજરી પ્રગણે હાલોલનાએ મહા શુદ્ધ ૮ સંવત ૧૮૮૨ તા. ૧૫ મી શ્રેષ્ઠઆરી સને ૧૮૨૬ ને રોજ સારી ચાલતું રેલગમીન ખત લખી આપેલું તે.

અમે અમારી રાજ પુરીથી તથા અક્રમ હોંશી-યારીથી સરકારને લખી આપીએ છીએ તેમાં નીચે લખેલી કલમોની સરતો છે, તે હંમેશ મુધી અમને અમારા બાપાતોને અથવા અમારા જાંપામાં રહેનારા અથવા તેના પરાં, મેવાડા, વાડા અથવા વાસના નામથી જે કહેવાય છે, તેના રહેવાસીઓ અથવા હથીઆરબંધ માણસોને કબુલ મણુર છે.

કલમ ૧

ઉપર લખેલા ગામોમાં અથવા અમારા વહિ-વટની જમીનમાં હાલ ને અમલ છેલ્લો છે તેનો આદર કરી તથા તેના હુકમને એકદમ માન્ય કરી અમે સલાહ સંપત્તિ ચાલીશું. એજન્ટ સાહેબ, જમા-બંધી બાબત, ધાસ દાણા વગેરે હકો આજમુધી સરકારને બરેલા છે તે બાબત ને બદોબસત કરાવશે તે અમારે કબુલ છે અને તે પ્રમાણે વર્ષો વર્ષ અમે રકમ ભર્યાં કરીશું. ઉપરવાડની જમીન અમે ખેડીએ છીએ તેની ઉપર અસહ રિવાજ પ્રમાણે ને દાણ લેવાતું હશે તે તથા વાંટા વગેરેની જમીન ઉપર ને સલામી ચાલી હશે તે વર્ષો વર્ષ આપ્યા ન્દરુ. અસહ વહિવટ પ્રમાણે હકદારોના હક પશુ અમે આપીશું.

કલમ ૨

સરકારના રાજ્યમાં રૈયત પ્રમાણે અમે રહીશું અને અમારા ધંધા રોજગાર તથા ખેતી પોતપોતાની ચલાવીશું. અમે કુશ્મનાવટ કરીશું નહીં અથવા ટંટામાં સામેલ થઈશું નહીં, અથવા સરકાર, તાલુકદાર કે જમીનદારના કોઈ માણસ બોડે સલાહનો ભગ કરીશું નહીં તેમજ અમે માહિમાહિ પશુ લીધું વઢીશું નહીં. હાલ ને સરકારનાં ચાણા છે તે તથા હવે પછી કરવામા આવે તેમાંથી ને દુકમ આવશે તેને માનીશું.

કલમ ૩

ગરાસ, વાટા, દાણ, રખાવા બાબત તથા સરકાર તાલુકદાર કે જમીનદારના ગામોમાં વસનારા માણસો ઉપર ને અમારો દરદાવો હશે તેમાં ને ને ગામમાંથી દેહેલું નીકળતું હશે તેનો સવિસ્તર હિસાબ એજન્ટ સાહેબને અમે આપીએ અને એજન્ટ સાહેબ તપાસ કરી ધનમાદ પ્રમાણે તે બાબત ને નક્કી કરશે તે હંમેશ મુધી અમે ને અમારા ભાઇએ કબુલ રાખ્યું. એ હકોમાંથી સરકાર જેટલો ભાગ અપરે આપશે તે અપરે ઉપકાર સાથે લાઇશું. જમારી અને ખીજા કોઈની વચ્ચે કોઈ વખત મીમાડાની તકરાર નીકળશે તો તે વાત એજન્ટને જાહેર કરીશું, અને તે સાહેબ ને વાજબી નજરે દરાવશે તે અમારે કબુલ છે.

કલમ ૪

અંગઉધાર નાણા ધીરી ગરાસ, જમીન, કે ગામ ઉપર અમારો કબજો થએલો હોય તેની તજવીજ કરી કરજનો જેટલો ભાગ વાજબી દરે તે આપવા બાબત સરકાર ને દરાવ કરશે તે અમે માનીશું, એવી જમીન, ગરાસ અને ગામ ઉપરથી અમારો હાથ ઉઠાવીએ છીએ. તેમના માલિક

અથવા રહેવાસીઓ સાથે કેપર કંઈ તકરાર અથવા ટોટા કરીશું નહીં; કોઈ સાથે અમારી લેણદેણમાં વાધો પડશે તો તે વાત સરકારને કાને નાખીશું અને સરકાર વચ્ચે પડી જે સુકોદા કરશે તે કષ્ટલઃકરીશું. ગામના લોકો જોડે કંઈ તકરાર કરશું નહીં અને સરકારના ઠરાવથી વધારે માગીશું નહીં અને કોઈ ગામ ઉપર વધારે ખર્ચ નાખીશું નહીં.

કલમ ૫

સરકારને જાણ પડે કે કોઈ ગામ અથવા જમીન નેર જુલમથી અથવા વગર હકે અમે લઈ લીધી છે તો તે વાતનો હુકમ આવે ત્યારે તે પાછી આપવી, અને હવે પછી સરકારની આગળથી પરવાનગી મેળવ્યા સિવાય કોઈ ગામ, જમીન, પસાયતું, અથવા ગરાસ, કૃષ્યાર્પણ, ગીરો, અથવા વેચાણમાં અમને આપવાના દસ્તાવેજો લખાવી લઈ અમારે કમળે લઇશું નહીં.

કલમ ૬

અપરાધી અથવા ખહારવટીઆ સરકારના તાલુકદાર, કે જમીનદારના ગામોમાંના કોઈ જોડે હમે બવદાર રાખીશું નહીં, કોઈ ચોર અથવા છુટારાને આશરો આપીશું નહીં તેમ અમારા ગામોના કોઈ માણસે તરફથી મળવા પણ દઇશું નહીં. અમે તેમને ઉતરવાને જગા અથવા ખાવાનું આપીશું નહીં અથવા અપાવા દઇશું નહીં, તથા એવા જ પ્રકારના માણસો અમારા હાથમાં આવશે તો પકડી સરકારને સ્વાધીન કરશું. અમે તેઓ જોડે બવદાર રાખીએ છીએ એનું સાબીત થાય તો તે માણસો અને શુનાની જવાબદારી અમે આપીએ અને સરકાર જે દંડ બેસાડે તે ભરીએ. ચોરની પગત્રી અમારા સીમાડામાં અથવા અમારા ગામમાં નીકળે તો તે અમારે બોળે ગામ પહોંચાડી આપતી ને તેના ઉપર ચોરી સાબીત કરી આપવી તમા એમ ન કરીએ તો ચોરને પકડી લાવી ચોરેલો માત્ર દાખર કરીએ અમે ચોરની મંગતમાં રહીશું નહીં. તેમ અમે જનને ચોરી કરીશું નહીં. અમારી જાણમાં કંઈ ચોરી અથવા અપરાધ બીજા કોઈ

ગામના તરફથી થએલો આવશે તો તે વાતની ખબર જલદી સરકારને પહોંચાડીશું અને ન પહોંચાડીએ તો તેની શુદ્ધતેગારી આપીએ. સરકાર, તાલુકદાર અથવા જમીનદારના તાબાના ગામમાં અમારા ગામનું કોઈ, ચોરી અથવા ગુનો કરવાના ઇરાદાથી જઈ ચડે તો તેના જવાબદાર અમે છીએ અને તે કામ કરતાં પકડાય અને તેમાં માર્યો જાય તો તે ગામ ઉપરથી અમારે રજુવટીઆના હક્ક ઉપરથી હાથ ઉઠાવવો; અને અમે તે દાવો કરીએ નહીં, એટલું જ નહીં પણ કોઈ બીજાને પણ કરવા દઇએ નહીં.

કલમ ૭

ગરાસ, રજુવટીઆ, વેચાણ, અથવા અમારા ગામોમાં હાલ રહેતા તથા હવે પછી રહેવા આવેલા કોઈ ગરાસીઆના પસાયતાના હકમાં હરકત થાય અથવા અટકાવે તો તેની દાદ સરકારને જાણવીએ, અને લોકો ઉપર તેના તરફથી સીધા બમેડો ચલા દઇએ નહીં; એ કામમાં અમે કસુર કરીએ અને તેથી નુકશાન પહોંચે તો તેના જવાબદાર અમે છીએ, અથવા શુદ્ધતેગાર ગરાસીઆને સરકારના હાથમાં આપી દઇએ. હાલ જે અમારે ત્યાંના રજુપૂત અને કોળીઓ છે અથવા હવે પછી રાખીએ તેમના એવો બંદોબસ્ત કરીશું કે કોઈ જગાએ અમારા ઉપરના દાવા બદલ ન્યાં સુધી તેઓ ચાકરીમાં છે અને રજુ મળી નથી ત્યાં સુધી તેઓથી કોઈ જગાએ શીસાદ થઈ શકે નહીં, નહીં તો તેના પરિણામને જાણ્ય અમે આપીએ.

કલમ ૮

અમારી વંશપરંપરાની જમીન અથવા મિલકત અથવા લાઇએ લાજ, ગીરાસ, વારો, પસાયતું, વગેરે રજુવટીઆના કરજ બદલ અથવા બક્ષિસથી આપેલું જે દશે તે કરજ બદલ અથવા મોખદલાનો બરોબર બંદોબસ્ત કર્યા વગર તે અમે પાણું લઈશું નહીં. અસલ રીવાજ પ્રમાણે અમારા લાઇઓના અથવા બીજા માણસોના જે ગીરાસ અને ઝોજદા છે તેમાં અમે વાધો લઇશું નહીં અથવા હરકત કરીશું નહીં.

નહી. એ બાબતમાં અમે કંઈ ફેરફાર કરવાના નથી પણ ઉપલી એક પણ બાબતમાં ટૂંકા પડશે તો તે વાતની ફરીઆદ એજન્ટ સાહેબને ત્યાં કરીશું અને એજન્ટ સાહેબ ધનસાકેને અનુસરીને જે કરશે તે અમારે કબુલ રાખવું. અમારા ગામના મોટા શાહુકારો, બ્રાહ્મણો, અથવા ગરીબ લોકો જે રહેતા હશે તેના ઉપર નકામો જુલમ પાડીશું નહીં અથવા તેમને હરકત, હિલ્લો કરીશું નહીં.

કલમ ૯.

દેશમાં આવતાં જતાં વેપારી વધુખરાબોને કંઈ દુઃખ દુષ્ટનું નહીં, પણ મોટા રસ્તા ઉપર બરાબર બંદોબસ્ત રાખીશું. અમારી હદમાં તેઓને કંઈ તુક-શાન થાય તો તુકશાન કરનાર માણસોને હાજર કરીએ. અથવા તેનો જવાબ દઈએ થણા દલાડાના જુના વહીવટ પ્રમાણે વેપારીઓ પાસેથી જેટલી ગદાઈ લેવામાં આવે છે તેથી વધારે લઈશું નહીં અને એ બાબત હવે પછી કંઈ વાંધો પડનાર નથી.

કલમ ૧૦.

સરકારના નોકરીઆત તથા સરંજામને અમારી હદમાં તેઓ ઉતારો કરે તો આશરો આપીશું; તથા અમારા સીમાડા સુધી હેમકુશલ તેમને પહોંચતા કરવાને વળાવા, આપીશું આ બાબતમાં મુલક સિરસ્તા પ્રમાણે ચાલવામાં અમે કસુર કરનાર નથી.

કલમ ૧૧.

સીંધી, આરબ, મકરાણી અથવા પરદેશીઓની સીંધી અમારે ત્યાં હશે તે કાઢી મુકવી અને હવે પછી તેવી જાતના લોકોને અમારે ત્યાં નોકર રાખીશું નહીં; અને કોઈને પણ નોકર ગણવા દઈશું નહીં. આજ પછી આ કરારથી અમે ઉલટા ચાલીએ છીએ એવું સાબીત થાય તેની શુલ્લેખારીનો દંડ આપીએ અથવા સરકાર જે સજા કરાવે-તે ખમીએ.

કલમ ૧૨.

નામદાર કંપની સરકારની મરજી પ્રમાણે પર-મીટ અથવા છાપ વગરનું અરીજી ખુલ્લું અથવા છુપું જવા આવવા અમારે દેવું નહીં. એ બાબત અમારી

હદમાં ખરેખરો બંદોબસ્ત રાખીશું અને વગર રંજનું અરીજી માલમ પડશે તો તે પકડી સરકારને રિપોર્ટ કરીશું અરીજીના વેપાર બાબત સરકાર જે કંઈ હવે પછી બંદોબસ્ત કરે તે પ્રમાણે અમારે ચાલવું.

કલમ ૧૩.

ઉપલી કલમો સિવાયના જે કાંઈ કલમો સરકાર તરફથી આવશે તે પ્રમાણે અમારે ચાલવું અને તજવીજના કોઈ કામમાં સાહેલી માટે હાજર થવાનું જરૂર હોય તો તે માણસને અમે હાજર કરીએ.

કલમ ૧૪.

અમારા ગામમાં સરકાર તરફથી મહેતો અને સીપાઈ હાલની કબુલાત બરાબર પળાય છે કે નહીં તેની તપાસ રાખી રિપોર્ટ કરવાને રાખવામાં આવશે, તો જે બનશે તે અમે તેને જાહેર કરીશું તથા સરકાર જે બાબતની ખબર મંગાવશે તેનો ખરેખરો હેવાલ આપીશું.

કલમ ૧૫.

આ કબુલાત અમને અમારા વારસોને સૂંચે, એક તથે ત્યાં સુધી કબુલ છે. તે માટે અમારી કમ રમજ અમારો છોકરો જીવતો હોય તો સરકારની મંજુરી તથા જાણથી અમારી ગાદીનો વહિવટ તેને મળે. જો કોઈ છોકરો, યા વારસ ન હોય તો, તથા એકદો દત્તક લેવાની અમારી મરજી હોય તો તે બાબત સરકારને અરજી કરીએ અને સરકારના દરારે ચાલીએ.

આ પ્રમાણે પંદર કલમો કબુલાતની થઈ છે, અને તે પ્રમાણે બરાબર રીતે હંમેશા અમે ચાલીશું અને તેમાંનું કંઈ તોડીએ તો સરકાર સજા કરે તે અમારે કબુલ છે અને તે પ્રમાણે બરાબર ચાલવાની બાંહેધરીમાં અમારી વતનની જમીન, ગીરાસ અને ખીજી મીસ્ત સાનમાં લખી આપીએ છીએ. અમારી મારી ચાલના હાજરીના જમીન અમે વળી આપીએ છીએ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમે ચાલીશું. બહારોટ, હમીરસીંઘ દેવીબાંધ, મહેતાપરસીંગ કાલીદાસ, હાસોલ પ્રણે ગામ મોજે કંજેરીના રહેનાર જમીન

છે અને અમારા આંડ જમીન વાંગદરા પ્રગણાના સુરનેજ ગામના માલેક પગી, નારણભાઈ ઉદેસીંગ તથા વડોદરા પ્રગણાના સાકુરકા ગામના માલેક બહારૈયા અવલસીંગ કરયા છે, તેઓ તેમના કરાવ પાળશે અને સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી તેમ કરી અન્ને ઉપકાર કરશે અને તેને બદલે તેઓની માલ મિલકત જવાબદાર છે.

(સહી) ઠાકોર કેસરીસીંગ અભેસીંગ ઉપર લખ્યું સહી.

પોતાના તરફથી પોતાના છોકરા દીપસીંગ, ભાઈઓ અને આકર નફર વગેરે પોતાના તાબાના તરફથી.

જમીન થનાર બહારોટ કેરેલી કબૂલાત.

અમે અમારી રાજ્ય ખુશીથી ઉપલી કબૂલાત લખી આપનારા શખ્શો તરફથી સારી ચાલ તથા હાજરીના જમીન થયા છીએ.

(સહી) બહારોટ હમીરસીંગ દેવીસીંગ

(સહી) બહારોટ મહેતાબસીંગ કાલીદાસ મોજે કંજેરીના

આંડજમીન થનારાઓના એકરાર.

રાજ્ય ખુશીથી તથા અકકલ હુશીઆરીથી અમે હંમેશાં વર્ષો વર્ષના અને દર પેદીના ઉપર લખેલા પ્રમાણે ચલાવવાના સરકારને આંડ જમીન થયેલા છીએ અને તે પ્રમાણે ચાલીશું; અને તે પ્રમાણે ચલાવવા વિશે અમારા કુળ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે નહોં ચાલે તથા સરકારની મરજી પ્રમાણે સરકારને રાજ્ય નહોં રાખે તો અમે એકમતે એકજતે તેનો જવાબ આપીએ; અને તે બાબતના અમારી જમીન મિલકત વગેરે જમીન છે. આ કબૂલાત ખરી અને રાખી છે.

(સહી) પગી જીતસીંગ પતુભાઈ સુરનેજના

" નારણભાઈ ઉદેસીંગ બાહરેલના.

" બહારીઆ બાવાભાઈ અવલસીંગ સાકરડાના.

મહીકાંઠા

સને ૧૮૦૭માં હંમેશના બંદોબસ્તનો કાઠીઆવાડમાં જે ચાલ થયો હતો, અને જેથી કરીને મુલકગીરીની વખતે આગળથી ઉધાર આપવું પડતું હતું તેની જરૂરીઆત મટી ગઈ તેથી તે બંદોબસ્ત દેશ અને લોકોને એવો ફાયદાકારક માલમ પડ્યો કે મહિકાંઠામાંના ગાયકવાડના દાવાની બાબતમાં તેમ કરવાનો પછી જલદી કરાવ થયો; એ બાબતનો પહેલો બંદોબસ્ત ગોરેસરના રાજ્યએ પ્રથમ કર્યો. સને ૧૮૧૨ સુધી એવા બંદોબસ્ત થયા નહોતા કે જેથી રાજ્ય-ઓએ પાછલાં દશ વર્ષની સરાસરી ગણી ગાયકવાડનો હક આપવાનું કબુલ કર્યું. આવા બંદોબસ્તથી ગાયકવાડના દરદાવાનો નીકાલ થયો પણ છકરના રાજ્યઓ જે પેશકશી લેતા હતા તથા કેળી રાજ્યઓ ચોપાઈ ઉધરાવતા હતા તે બાબત તો એમની એમ રહી. સને ૧૮૨૦માં ન્યારે કાઠીઆવાડ અને મહિકાંઠાની ઉપજ ગાયકવાડે અંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કરી ત્યારથી મહિકાંઠાનો અમલ અંગ્રેજ સરકારથી જ થાય છે.

સને ૧૮૩૬માં કાઠીઆવાડની પેટે મહિકાંઠામાં પણ ફોજદારી ઈન્સાફ માટે એક કોર્ટ કહાડી, તેમાં પોલીટીકલ ઝોનન્ટ, બે અથવા ત્રણ એસેસરોની મદદથી લાયંદર ગુન્હાની તથા જે કામમાં જુદાજુદા રાજ્યની રીયતનો સંબંધ હોય તે કામની તપાસ કરે. સતી, સમાધ વગેરે દેહશુદ્ધિનાં રૂપો અને તેમજ ધગધગતા ગોળા વિગેરે ક્રિયાકવાનું અંગ્રેજ સરકારે જાહેરનામું કરી મહિકાંઠામાં બંધ કર્યું છે.

મહિકાંઠાનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે વસ્તી ૩૧૧૦૪૬ની છે અને તે ધણા જ ન્દાના રાજ્યઓના અમલ તળે છે તેમાં મોલાદાર ઈસ્ત્રનો રાજ્ય કહેવાય છે. કુલ ઉપજ ૫૧૪૦૦૦ની છે તેમાંથી ગાયકવાડને ૧૨૯૪૮૩ રૂપીઆ મળે છે.

ઈકર—મોગલ તરફના નાવક બેધપુરના અભયસીંગ રાજ્યએ ગુજરાતમાં થોડીવાર કારભાર કર્યા પછી તેના બે ન્દાના ભાઈ આનંદસીંગ અને રાવ-

સૌંજિ તેના નામના ભેરથી ઈડરનું સંસ્થાન કબજે કરી લીધું. જીત મેળવી ગુજરાતમાં વસનારાઓમાં આ હેતુ રાજ્ય છે. ઈડર મંસ્થાનમાં ઈડર અહમદનગર મોડામા ખાપડ, પ્રાંતીજ તથા વીજપુર પ્રગણા હતાં અને ખીજાં પાંચ પ્રગણાં ખંડીયાં હતાં. દેશના માલિક રજપૂત લોકો ભેડે ઘણી લડાઇએ ચાલતી તેમાંની એકમાં આનંદસૌંગ માર્યો ગયો, અને તેનો ન્હાનો પુત્ર પોતાના કાકા રાયસૌંગને આધારે ગાદીએ બેઠો. એ રાયસૌંગ થોડા વખતમાં વગર પ્રભુએ મરણ પામ્યો. શીવસૌંગના અમલમાં પેશવાએ પ્રાંતીજ, વિજપુર, તથા મોડામા, ખાપડ પ્રગણા પાછળથી અંગ્રેજ સરકારને આપ્યાં. ઈડરનો ખીજો અડધો ભાગ ગાયકવાડ સરકારને ત્યાં ગયો ને ગાયકવાડ સરકારે વર્ષની ઉપજમાંથી દંધા ભાગ લેવાનું કબજા કર્યું અને તે પાંતી સને ૧૮૧૨માં બદોબરત થયો ત્યારે રૂ. ૨૪૦૦૧ ઇડરની તથા રૂ. ૮૬૫૨ અહમદનગરની નક્કી કરી. શીવસૌંગ સને ૧૭૯૧માં મરણ પામ્યા ત્યારે તેને પાંચ છોકરા હતા તેમની વડે આહલુસૌંગ ગાદીએ બેઠો પણ થોડા દીવસમાં તે મરણ પામવાથી તેના દસ વર્ષના દીકરા ગંભીરસૌંગને ગાદી મળી.

શીવસૌંગના મરણ પછી કુટુંબમાં કલેશ ચાલ્યો તેથી ઇડર છુટું પડ્યું; શીવસૌંગનો ખીજો પુત્ર સંત્રામસૌંગને તેના આપે અહમદનગર જાગીરમાં આપ્યું હતું તે લાઇ સ્વતંત્ર થયો અને તેની મદદથી શીવસૌંગના ખીજા બે પુત્રો જલમસૌંગ તથા અમરસૌંગ એઓએ લાંબુ યુદ્ધ કરી ગંભીરસૌંગની બાધ્યાવસ્થામાં મોડાસા તથા ખાપડ એક લાઇ લીધું પાંચમે પુત્ર ઇડરસૌંગ આંધળો હતો તેને શુર તથા ખીજા ત્રણ ગામે અરચમાં મળ્યાં.

અહમદનગરના રાજા અંત્રામસૌંગ સન ૧૭૯૮માં મરણ પામ્યા અને તેમનો પુત્ર કરણસૌંગ ગાદીએ બેઠો. સને ૧૮૦૬માં મોડાસાવાળા જલમસૌંગ અપુત્ર મરણ પામ્યા ત્યારે મોડાસા પાંચું ઈડરમાં દાખલ થયું ભેઈનું હતું પણ તેની વિધવાએ ગાયકવાડની

સલાહથી કરણસૌંગના બાપ પ્રતાપસૌંગને બોલે લીધો અને તેના મૃત્યુથી સન ૧૮૨૧માં મોડાસા અહમદનગરમાં દાખલ થયું હતું, તથાપિ ગંભીરસૌંગ તે ઉપરનો દાવો કોઇ દિવસ ઉઠાવ્યો નહોતો. ખાપડના અમરસૌંગના અપુત્ર મગવાથી ખાપડ ઉપર ઇડર અને અહમદનગર બન્નેએ દાવો કર્યો એ તકરારની તપાસ મહિકાંડાના પોલીટીકલ એજન્ટે સન ૧૮૨૭માં કરી અને એક કરાર થયો તેમાં અને ઈડર અહમદનગરની તકરાર નક્કી થવાથી ઇડર મોડાસા અને ખાપડના બે ભાગ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો અને આકીનો ત્રીજો ભાગ અહમદનગરને મળ્યો.

ઈડરના ગંભીરસૌંગ મન ૧૮૩૩માં મરણ પામ્યા અને તેમની પછી તેમનો છોકરો જીવાનસૌંગ ગાદીએ આવ્યો. જીવાનસૌંગની બાધ્યાવસ્થામાં અંધેર કારભાર ચાલવાથી અને મુખ્ય અમલદારોની લુચ્છાધી ગંભીરસૌંગની વિધવાએ અંગ્રેજ સરકારને અરજ કરી સંસ્થાનનો કારભાર તેમને સોંપ્યો. તે ઇસવી. ૧૮૩૭ માં થયું. અંગ્રેજ સરકારની હકુમત સન ૧૮૫૨માં નરમ થઇ તથાપિ અરજ ઉપર અટકાવ સન ૧૮૫૯ સુધી જારી હતો, તે વર્ષમાં સંસ્થાન રાજને સોંપ્યું.

અહમદનગરના રાજા કરણસૌંગ સન ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યા. તેને બે પુત્ર નામે પૃથ્વીસૌંગ તથા તખ્તસૌંગ હતા. તેના મુલા પ્રસંગે અંગ્રેજ સરકારના સતી અટકાવવાના આગ્રહ છતાં પણ એક સ્ત્રી સતી થઇ અને સતી થયા પછી પૃથ્વીસૌંગ ને તખ્તસૌંગ પોતાના માણસો લઈ કુંગરોમાં ન્હાસી ગયા. તેજ વખતે ખીજા કેટલાએક હલકા સરદારો પણ બંડમાં ઉડ્યા હતા, યોગમ જુમાટો ન યાય માટે માંથીનાં જાહેરનામાં ફેરવ્યાં. તેનો પહેલવહેલો જ લાલ પૃથ્વીસૌંગ ને તખ્તસૌંગે લીધો. પૃથ્વીસૌંગ સતીનો ચાલ બંધ કરાવાનું, પરગામી લશ્કર ન રાખવાનું અને અંગ્રેજ સરકારને બધી તકરાર સોંપવાનું તથા સન ૧૮૧૨ના બદોબરત પ્રમાણે ચાલવાનું કબજા કરવાથી તેને અહમદનગરની ગાદીએ બેસાડ્યા. પૃથ્વીસૌંગ સન ૧૮૩૬માં મરણ પામ્યા અને સન ૧૮૪૧માં તેની

પાછળનો પુત્ર મરણ પામ્યાથી ગાદી તખ્તમીંગિને મળી આ રાજ્યને સન ૧૮૪૩મા માનસીંગના મગવાથી જોધપુરની ગાદી ઉપર બોલાવી દીધો તે જોધપુર ગયો ત્યારે અહમદનગર ઉપરતો દક્ક રાખતો ગયો હતો પણ સન ૧૮૪૮મા અંગ્રેજ સરકારે એમ કરાવ્યું કે એ દાવો ખોટો છે, માટે અહમદનગર છડરને મલવુ જોધએ તેથી તેની સાથે મોડાસાને આપડ પણ પાછા આવ્યા

જુવાનસીંગને દત્ત લેવાની સનદ મળી. છડરની કુલ ઉપજ સરદારોને મળવાની તે સુધા ૨,૦૦૦૦૦ રૂપીઆ છે તેમાથી ગાયકવાડને ૩ ૩૦૬૮૩ આપવા પડે છે એ સંસ્થાનનું લક્ષકર ફક્ત ૨૦૦ માણસનું છે અને તેના હાથ તળેના મરદારોની ૩. ૧૦૦૦ ની ઉપજ ત્રણ સ્વારો આપવાની કલુલાત છે, છડરના ગળતો પહેલા વર્ગનો અખતીઆર છે અને પોલી-દીકલ એજન્ટને પુછ્યા શિવાય ખુનના શુનાની તપાસ અંગ્રેજ રૈયત શિવાયના માણસની કરવાનો અખતીઆર છે

કોર્ટો—મદિકાકામા છડર તથા અહમદનગરના રાજ્ય એજ મોટા છે બીજા સરદારોનો ફક્ત નીચલો અખતીઆર છે તહેમાના ધણા તો કાળા વંશના છે અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ધણુ ત્યારથી અને ત્યાર પહેલા પણ ભારે લુટારા નામથી પ્રસિદ્ધ છે મદિકાકાનો મામાન્ય બદામસ્ત થયા પછી અને ત્યાર પહેલા દેશનો સુધારો કરી શાંતિ રાખવા માટે અંગ્રેજ મરકારે જુદે જુદે પ્રસંગે શુ શુ કર્યું છે તેનું સવિસ્તર બ્યાન અને આપવાની જરૂર જણાતી નથી પણ તેઓની જેડે થયેલા કરારો વાંચવાથી બદામસ્તને પ્રકાર ધ્યાનમા આવશે

લેફ્ટનન્ટ કર્નલ બાલનરાધને અંગ્રેજ સરકારની તરફથી સને ૧૮૬૨ માં મહીકાકાના રામચો પાસેથી ૧૬ દલમનો લખાવી લીધેલો જામીન દસ્તાવેજ.

અને કોર્ટ કુવગ બાધએ, બનીન અને રહેનારાઓ તથા જમ્મામાના સગકા ઉપર

આધાર ગખનાર અને હથીઆર બાધનાર સર્વે લોકો-દેશના રીવાજ પ્રમાણે સરકારનો હુકમ આચારિત રૈયતની માફક અને માથે ચડાવ્યો છે અને અને મલાહ સપથી અને હુકમમા હમેશા ચાલીશુ એ પ્રમાણે અમારી રાજ્ય પુરીથી જામીન, ફેલ જામીન, આડજામીન, દાબર જામીન, અને માથ જામીન ખતની કલમે નીચે પ્રમાણે લખી આપીએ છીએ.

કલમ ૧

અને જુવમ ચોરી વગેરે કદ્દ ફિસાદ કરીશુ નહી તેમ બીજા કોષ્ટને પણ તેવા કામે દેશના હર કોષ્ટ ભાગમા ફગવાને ઉશ્કેરીશુ નહી અને કોળી રજપુત મુમલમાન, કાકી વગેરે શુન્હેગાર લોકો જેડે વ્યવહાર ગખીશુ નહી. અને બીજાઓને ગખવા દઈશુ નહી અને તેઓને આસરો તથા ખાવાનું તથા હુકો પાણી આપીશુ નહી તેઓ અમારા ગામમા આવી ચડશે તો તેમને પકડી સરકારને સ્વાધીન કરીશુ અમારા સીમાડામાથી તેઓ જતા હશે તો અને તેઓને પીછો પકડી લાવી સ્વાધીન કરીશુ, અને પછી સરકાર જે પ્રમાણે હુકમ કરશે તે પ્રમાણે ચાલીશુ હરકોષ્ટ પ્રકારે અને શીમાજોર લોકોને મદદ કરીશુ નહી તેઓની જેડે અને કદ્દ ખટપટ રાખીએ છીએ એવુ માલમ પડે તો તેની શુન્હેગારી અને સરકારને આપીએ

ચોરોની પગલી અમારા સીમાડામા નીકળે તો અમારે આગળ તે કદાહી આપી બીજા ગામ પોચાદી આપવી, જે ચોર અમારા ગામનો હરે તો અને તેને તથા ચોરેલા માવને સગકારમા મોડવાવીએ, કદ્દ કાવદા વિરુદ્ધ કામમા પાસેના ગામના લોકો પડેલા છે એવુ અમારી જાણવામા આવે તો અને તે સરકારને જાહેર કરીશુ; અને ન કરીએ તો સગકારના જવાબદાર થઈશુ કેપની મરકારના ગામમા અથવા બીજા તાલુકામા ચોરી કરવાના છગદાથી હરકોષ્ટ માણમ અમારો જાણ તો તેના જવાબદાર અને છીએ જે તે કામ કરતા ચોર માર્યો જાય તો અને દગદાવો કરીશુ નહી અને તે ખાતત ફીસાદ પણ ઉઠાવીશુ નહી

કલમ ૨

અમારા તાલુકા અને જમીનનો ખંદાવસ્ત હાથ માફક સરકારના વિદ્વાન થશે.

કલમ ૩

ધાસ, દાણા, જમાળદી, ખીચડી, વિગેરે ખીબ સરકારી હકો ખાખત સરકારે જે ઠરાવ કર્યો છે તે અમારે કબુલ છે. સરકારના અને જમીનદારના પૈસા અમારે આપવાના છે અને તે ખાખત અમે શાહુકારોને જમીન આપ્યા છે તે પ્રમાણે અમે ખીન ચુકવી આપ્યા જઇશું.

કલમ ૪

જમીનદારની અશક્તિથી તેની જમીન કે ગામ અમે લઇ લીધું હશે તો સરકારનો હુકમ આવ્યે વાજબી રીતે અમે આપી દઇશું. પૈસા ધીરી કોઇના ગામ અથવા જમીન અમે લીધી હશે તો અમે કબુલ થઇએ છીએ કે સરકાર જે વાજબી રીતે ઠરાવશે તે રીતે તેઓ છોડી લે તથા જમીન ઉપર અમારે કંઈ હક રહેશે નહીં અને તે ખાખત ગામના માલિક નેડે પણ અમે હજીએ કરીશું નહીં. લેવડદેવડની ખાખતમાં હાલ અથવા હવે પછી તકરાર પડશે તો તે સરકારને સોંપીશું ને સરકાર કરશે તે ખર્ચ માનવું, પણ તે લોકો નેડે કંઈ તકરાર કરીશું નહીં, તથા તેઓ ઉપર ખરચ મહાવીશું નહીં. અથવા સરકારની મરજી શિવાય જમીન ગીરાશ સાનમાં કે અક્ષિસમાં લઇશું અથવા ખરીદશું નહીં.

કલમ ૫

અમારા તાલુકામાં મહિ માહિ અથવા અમારા સંબંધીઓ નેડે અમે લડીશું નહીં અને ખીમઓને ઉચ્છેડીશું નહીં એ જાતનો કંઈ ફિસાદ બિટ્ટો તો તે અમે સરકારને સોંપીશું અને તેમનો ઠરાવ અમે માન્ય કરીશું. કોઇપણ ખાખતમાં અમે અમારે માથે લઈ હાથ ધાલીશું નહીં. કોઇ ગામડાંઓ લાઘાઈ કરે અથવા બેળાં એકડાં થાય તેનું અમારે માથે કંઈ નહીં. હવે અથવા હવે પછી સરકારી ચાણાં થશે તો તેઓ કહેશે તે પ્રમાણે અમે કરીશું.

કલમ ૬

અમારા હકદાર ગિરાશ વાટો, મોલ, દાણા, રખાવી વિગેરે લવાજમો જે અમને મળતાં આવેલાં છે અને જે કમ્પની સરકારના રાજ્યમાં તાલુકદારનાં તથા જમીનદારના ગામેમાં છે તેનો અમે સરકારને વિગતવાર હિમાય આપીશું, અને સરકારને આપવાને ઠરાવ કરશે તે અમે અમારા છોકરા તથા છોકરાના છોકરા પાળીએ. જે સરકાર આપે તે અમે મહોટા આભારથી લઇશું. સીમાડાની કંઈ તકરાર પડશે તો તે સરકારને સોંપીશું અને સરકાર જે વાજબી કરશે તે અમારે કબુલ છે.

કલમ ૭

જો કોઈ ગરાશીઆ અમારા તાલુકામાં આવીને રહેશે અને પોતાના ગરાસ રજુવીઆ, અને પસાઈતાં નહીં લે તો તેની અમે સરકારને ખબર કરીશું. પણ તેને લુલમ કરવા દઈશું નહીં. આમાં અમારી કસુર થાય અને તેથી કંઈ થાય તો અમે જવાબ દઈએ અથવા એવા ગરાસીઆને સરકારને આપી દઈએ. અમે તજવીજ રાખીશું જે અમારી નોકરીમાંના કોઈ માણસોને કાઢાડી મુકે ત્યારે અમારા ઉપર માગતું કાઢાડી તે ખાતે કંઈ તોફાન કરે નહીં. પછી તે રજુત ઢાળો, કે ગમે તે હોય. નહીં તો અમે તેના જવાબદાર થઈએ.

કલમ ૮

વેપારી અથવા વટેમાંડીને જતાં આવતાં અડચણ કરીશું નહીં. રસ્તા ઉપર અમે ભાજ રાખીશું. અમારા સીમાડાને કંઈ નુકસાન થશે તો અમે તે નુકસાન કરનાર રખસને હાંધી કાઢી સરકારને આપી દઈશું અને તેના જવાબદાર થઈશું. કોઇ લોકો પાસેથી રાહદારી જગત સિરસ્તા કરતાં વધારે લઈશું નહીં.

કલમ ૯

અમારી આકરીમાં મીંધી, આરબ, મકગણી વિગેરે પરદેશી લોકો પાવણ કે સવારની સીંબંધીમાં હશે તો તેમને અમારે કાઢાડી મુકવા અને ખીમ હવેથી એવા પરદેશીઓ રાખવા નહીં અને ખીમ કોઇ

પાસે રખાવા દેવા નહોં. એમ કરતાં અમે પકડાઈએ તો જવાબદાર થઈએ તે સરકાર જે સગ્ન કરે તે અમારે કબુલ છે.

કલમ ૧૦

અમારા બાપની મિલકતમાંથી અથવા અમારા બાપાતોના હિસ્સામાંથી કોઈને કરજ પેટે અથવા માથા બદલ અથવા ઈનામ આપ્યું હોય તો તે પૈસા આપ્યા શિવાય અથવા તેના બદલો આપ્યા શિવાય અમે તે પાછું લેનાર નથી.

અમારા બાઇએના ઘર ખરચ માટે જે ગીરાશ અથવા જમીન આપેલી હોય અને તેમના ભોગવટામાં હોય તે લઈ લેવામાં આવશે નહોં તે બાપતોમાં કંઈ વાંધો પડે તો સરકારને સોંપીશું અને સરકાર જે વાળખી ઠરાવશે તે પ્રમાણે અમારે પાળવું.

કલમ ૧૧

કમ્પની સરકારનો કોષ તોડર અથવા કોઈ સવારો આવતા જતા હોય તેઓનું રખવાલું ચોકી અમે કરીશું. અને દેશના ચાલ પ્રમાણે અમારી હદ પાર મુઠી આવવાને માટે વળાવા વરતનીઆ આપીશું.

કલમ ૧૨

સીમાડા ઊપરના ઝાળીઓ પાસે કંઈ ઘોડા હશે તો સરકારને જાણ કરીશું અને સરકારનો દુકમ આવશે તે પ્રમાણે તેઓ તે રાખશે અથવા નહોં રાખે. અમે મરકારને ગુસ્સે કરીએ અને સરકાર અમારી પાસેથી ઘોડાં લઈ લે તો તે બાબત અમે કંઈ દરદાવો કરીએ નહોં.

કલમ ૧૩

મરકારના મ્હોરવાળા પરવાના શિવાય છુપાવીને અરીજી લઈ જવા દણશું નહોં તેમ કરવાનો પ્રયત્ન થશે તો તેને પકડીશું અને સરકારમાં રીપોર્ટ કરીશું અને સરકાર દુકમ આપશે તેમ કરીશું.

કલમ ૧૪

અમારાં ગામમાં દેખરેખ કરવાને મ્હેતો અથવા સીપાઈ આપશે તો અમે બધાં કાગળીઆં બતાવીશું

અને ના કહેનાર નથી.

કલમ ૧૫

પાંછલી ચોરી બાબત અમારા ગામમાંથી પગલી નીકળે અને અમારા ગામનો ચોર નીકળે અને અમારા ગામનો ચોરેલો માલ સાખીત થાય તો અમે તે આપીએ તથા તેના જવાબદાર થઈએ.

કલમ ૧૬

ઉપર લખેલી કલમો શિવાય પણ સરકારનો જે દુકમ હશે તે માનીશું અને પૈસાની બાબતમાં અથવા કોષ કામમાં અથવા સાહેલી પુરાવામાં કોઈ માથુસની જરૂર હશે તો અમે તેને હાજર કરીશું.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમે સોળ કલમો લખી છે તે અમેને તથા અમારા વંશને કબુલ છે અને તેમાં કસ્ટર કરીએ તો સરકાર જે સગ્ન ઠરાવે તે અમારે કબુલ છે. આ કલમો પ્રમાણે ચાલવા માટે અમારા દેશ અમારી જમીન, અમારી ગરાસ, અમારી જમાંબંધી, અમારી સારી ચાલના જમીન છે, પ્રગણે ના બહારાઈ ફેલ-જમીન, હાજર જમીન, અને આડજમીન થયા છે અને કઠિાર ના અમારા તેમના ગામ સુધા આડજમીન છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે દર વર્ષે અને હંમેશા એ લેખિ જવાબદાર થઈ અમને જવાબદાર કરશે.

અહમદનગરના શ્રી મહારાજ કરજીસીંગ કુંવર પૃથ્વીસીંગ, અને તખતસીંગના એએએઈઈર શ્રી મહારાજ ગંલીરસીંગ સાથે બારેયા પ્રગણાના દાવા બાબત કબુલાતનો દસ્તાવેજ લખી આપેલો તે.

કલમ ૧

અહમદનગર, મોડાગા, અને મેધરાજ તાલુકામાંથી તથા સાબર કાંઠાના ગામોમાંથી તથા સદરુ ત્રણે ગામોમાંના બાહ્ય ગરાસીઆઓ પાસેથી પરા પૂર્વેથી મળતા આવેલા સલામી અને કચેરી બાબતના દાવા અને કુલ જમા ઉત્પન્ન થાય છે તે અમારા

ગુજરાતનાં કર્ષારનામાં

કંબળમાં રહેશે; અને સુચોદર અને પીપલોદર ઉપર અમારો હક કાયમ રહ્યો છે.

કલમ ૨

તમે તમારી રાજ ખુશીથી મોડાસા અને મેઘ-રાજ તાલુકા અમને આપેલા છે તે અમે ભોગ-વટામાં રાખીશું.

કલમ ૩

આપક પ્રગણું છે તેમાં અમીરસીંગજી રાજ કરે છે તે વિશે નીચે પ્રમાણે સમજીતી થઈ છે. આપકમાંથી જે ઉત્પન્ન વસુલ થાય તેમાંથી વર્ષોવર્ષ રૂપીઆ ૧૫૦૧ કાકાજી વાઘેલજી અને તેમની પહેન દીકરીઓને ખરચ બાળત આપવાના કરવા છે અને તેમાંથી જે બાકી રહે તેમાંના ૩ અમારો અને ૩ તમારી રકમ પ્રમાણે વહેંચી લેવા. તમને જે ભાગ આપેલો છે તે સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી તમારો છે. વાઘેલા કાકાજી મરી જાય અથવા તેની બે દીકરીઓ પુલજી અને કૃતજી પરણે અથવા મરે ત્યારે તેઓના ખરચના પૈસા આપણે વહેંચી લેવા તેમાં ૩ તમારા અને ૩ ભાગ અમારો છે.

કલમ ૪

ત્રણે આગળજી અજીજલાલ અને કુલજીલાલ અને કૃતજીલાલને તમેને પર્મદ પડે ત્યાં પરણાવો. અમે લગ્ન ખરચના રૂ. ૭૦૦૧ આપીશું અને તે ઉપરાંતનો ખર્ચ તમારે આપવો. અજીજલાલના પરણવાનો અને ધરતો ખરચ તમારે કાઢવાનો છે. એમાં અમારે કાંઈ લેવુંદેવું નથી, અમારે ફક્ત એક વખત રૂ. ૭૦૦૧ આપવા અને તે પણ તેને પરણાવા કહાડી ત્યારે જ; તેઓ કુંવારી રહે તો કંઈ આપવાનું છે નહીં. અજીજલાલ, કુલજીલાલ અને કૃતજીલાલના લગ્ન તમે કરશો એટલે ઉપર કહેલા પૈસા તમને આપવામાં આવશે.

કલમ ૫

કટાણ આપક તાલુકાનો દંડ, માલ, જકાત, ખીચડી, વેરો, વિગેરે જે કંઈ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે ધાસદાણા સાથે તમને આપ્યું છે તે ઉપર અમારો હાથે કરીશું નહીં. તે તમારે વશપરવશ ભોગવવું.

અને સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી તે તમારું જ છે, અને હું અથવા મારી પછી જે ગાદીએ આવશે તે તે ઉપર દરદાવો કરશે નહીં.

આ પ્રમાણે અમારી રાજખુશીથી અને અક્કલ હુશિયારીથી તેમાં કર્નેલ બેલેનટાઈનની મારફતથી આ કરારની શરતો લખી આપી છે. તે પ્રમાણે અમારે ચાલવું. અમે તમારા દેશના હરામખોરોને મદદ આપીશું નહીં, તે પ્રમાણે તમારે અમારા તરફનાં આપવી નહીં. દરેક તાલુકાના શત્રુ તે આપણા એક એકના શત્રુ ગણવા. મોડાસા તાલુકું વડાગામ છે તેનો પટો મારે ત્યાં છે, અને હરસોલના તાળાનાં ગામે અને જમીનો, વડાગામ તાળાની જીલમ જત્તીથી લઈ લીધા હોય તે તમારે લેવી, અમારા તરફથી કંઈ હરકત થશે નહીં. હરસોલનો પડોશમાં જે દરદાવો હશે તે નહીં થશે, દાવારી વીરાવળનો ધાસદાણા ધડરને ખજણી આપવાની છે. તેમાં છે તે અમે વર્ષોવર્ષ તમને આપ્યા જઈશું. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ચાલવું, અને શ્રીશામળાજીને ખાહેધરી આપી છે તેથી તેમાં કંઈ વાંધો પડનાર નથી અને તે સતપુરૂષના. વાક્ય માફક તેવું માન્ય રહેશે.

સંવત ૧૮૮૩ વૈશાખ વદ ૧૦ સન ૧૮૭૮
મુકામ ઈસર

(સહી) માહુરાજ કરજીસીંગ

" કુંવર મૃદીસીંગજી

" તખ્તસીંગજી

ઉપર લખ્યું સહી.

લી. દેરાઈ ઊંચલકુલ મહારાજ કરજીસીંગની
આજ્ઞાથી
સાક્ષીઓ ઊત્તરજીરામ જીવજીરામ હજીરના
હુકમથી

" ખારોટ ઉમેદશીંગ બનીશીંગ

" કુંભાવત મૃદીસીંગ

સાદરા તા. ૪થી મે. સન ૧૮૪૩

આંક ૧૩૮

મહારાજા પૃથ્વીસીંગજી કર્ણસીંગજીએ
મહીકાંઠાના એક્ટીંગ પોલીટીકલ
એજન્ટ કેપ્ટન આઉટ્રામને
લખેલો પત્ર

તમારો તા. ૧૮મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૩૬નો પત્ર
આવ્યો તેમાં તમે એવું જણાવ્યું છે કે અંગ્રેજ
સરકારની મરજી છે કે તેમાં લખેલી કેટલીએક સરતો
ઉપર મહી કઈ તો મારૂ રાન્ય અને ગાદી મને
આપવાની છે, તે સરતોને હું નીચે પ્રમાણે કચ્છલ
યાજી છું.

કલમ ૧

સને ૧૮૧૨માં અંગ્રેજ સરકાર જોડે સદરહુ
કરાવ થયેલો છે તે મારે કચ્છલ છે.

કલમ ૨

આ વખત પછી હું, માગા હોકગા, અને માગા
જામાં કોઈ સતી થશે નહીં.

કલમ ૩

અંગ્રેજ સરકારને પસંદ પડતો ટુક્ષીઆર, અને
આબરૂદાર કારભારી દરબારનું કામ ચલાવવાને રાખીશ.

કલમ ૪

ગાયકવાડ સરકારને ઘાસઘાણો અને બાકી
નીકળશે તો મારા નીશાદાર ઉમેદસીંગ બારોટ પાટણ-
નાની માર્ફત ભરીશ અને હવે પછી આગળ મારફત
નીશા આપ્યો જર્મશ.

કલમ ૫

સતી બાબત સાદરામા જે લોકોને કેદ કરેલા
છે તેનો ખરચ હું આપું

કલમ ૬

આરબ, મકરાણી, પરદેશી વિગેરે લોકોને સ્વારમાં
કે પાયદલમાં, જે લોકો મારા ધરના જુના માણુઓ
છે તે સિવાય બીજા રાખીશ નહીં.

કલમ ૭

અમારા કોઈ હકોર અને કોઈ ગામ વચ્ચે ટીટી
થશે તો તે વાતની જાહેરાત પોલીટીકલ એજન્ટને

કરીશું અને તે જેમ સલાહ આપશે તેમ ચાલીશું.

કલમ ૮.

પોલીટીકલ એજન્ટની રજા સિવાય કોઈ ગામના
હકોર ઉપર અમારે હલ્લો કરવો નહીં.

કલમ ૯

સતીના કામમા અમારા કારભારી માંઢાધજી
ચુંભાવટ ગુન્હેગાર છે, તેને અમારા રાન્યમા આશરો
આપીશું નહીં.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમારે ચાલવું સહી.

મહારાજા પૃથ્વીસીંગના દસ્કત

ઉપર લખ્યું ખરૂ છે.

(સહી) તખતસીંગ

અહમદનગર તા. ૧૮મી ફેબ્રુઆરી

સન ૧૮૩૬

બારોટ સામળશીંગ ગુમાનસીંગે ગાયકવાડ
સરકારને લખી આપેલી કચ્છલાત

શ્રીમત મહારાજા સેના ખાસખેલ સમરીર બઢાદુરને
આ કચ્છલાત લખી આપુ છું કે હું શામળશીંગ
ગુમાનસીંગ મારી રાજપુત્રીથી, ચુઢાણુ બઢાજી જલજી
અસલી આરાનાનો જાગીન હમેશનો થયો છું અને
હું તેને, તેના લોકોને, લાઈઓને, જત્રીઓને, સગાંઓને,
ચાકર નફરોને અથવા રૈયતને સરકારના મહાલમાં
તથા પત પ્રધાનના તાબાના મહાલમાં અથવા અંગ્રેજ
સરકારના મહાલમાં ચોરી કે ફિસાદ થવા દઉ નહીં.

કપડવંજ, દેવગામ, ધડગ, અહમદનગર, માંડવા,
મુડેડી, હરસોલ, પરાતીજ વિગેરે બીજા પ્રમાણુમાં
બઢાજી કંઈ નુકસાન કરે નહીં, અથવા બીજાઓને
કગવા દે નહીં, તથા રાજમાર્ગે જતા વેપારીઓને
તે નુકસાન કરે નહીં. અથવા પોતાના ઉપાયથી
અથવા બીજાઓથી તેઓના જાનમાલને લેવાની
કોશીસ કરે નહીં.

સરકારના ગુન્હેગારોને, બઢાજી તરફથી અથવા
તેના ગાન્યમાં આશરો મલતો નહીં, તેઓને
મલ્લ અને કુમક પણ તેની તરફથી માય નહીં અને

ગુજરાતનાં કરારનામા

સરકારની રજા અને ગણુ વિના ભટાજી પાસે કોઈ માણસ આવી ચડે તો સરકાર માગે એટલે તેને સ્વાધિન કરશે.

એજ પ્રમાણે ચોરસો માલ ભટાજીને ત્યાં આપેલો અથવા વેચેલો હોય અથવા તેઓના માણસની પાસે એવો માલ નીકળે તો માગે કે તુરત પાછો આપી દેવામાં આવશે સરકારના તાબાનું માડવાનું પ્રગણું છે તેમાં ભટાજી તરફથી કંઈપણ હરકત હલ્લો થશે નહીં.

નિચે લખેલા પ્રમાણમાંથી માલ કુતેલસીજ ગાયકવાડના રાજ્યમાં જોડેલો ગરાસ મળતો હતો તેટલો ભટાજીને મળ્યે જાય, એટલે કે મોડવા, ધર, અહમદનગર, કપડવંજ, પરાતીજ, હરસોલ વિગેરે.

બિન ગામ અને જગાઓમાં ગરાસ આપતના આવા હક્કો આજથી બધ છે. મહોકાકા મુલકગીરીમાં બાબાજી આપાજીએ સરકારમાં ભરવાનો ધામ દાણાનો આંકડો ઠેરવ્યો છે તે હવે પછી વર્ષો વર્ષ ભરવામાં આવશે.

માડવાના યાણામાં સરકારના સિરસ્તા પ્રમાણે ભટાજી અને તેના માણસો ચાકરી ખર્ચવશે. ભટાજી પોતાના રાજની હદમાં લોહરના કાળાને ઉતારે અથવા ખાવાનું આપશે નહીં અથવા પોતાના કોઈ સોકને એને તથા એના માણસોને આપવા દેશે નહીં તથા ભટાજીની રૈયત લોહારના કાળાઓ જડે સંગતી કરશે નહીં.

હું જમીન થયો છઉં માટે મારી જતથી જવાબદાર થાઉં છું કે ભટાજી આ સરત પ્રમાણે ચાલશે અને સરકારને મોસલ મુકવાની જરૂર પડશે તો તેનો

ખરચ મ્હારે આપવો. હું હમેશનો જમીન યચેલો છઉં, તે માટે મારી નીચે સહી છે.

(સહી) સામળસીંગ ગુમાનસીંગ

મ્હારોટ કપડવંજના

ભટાજીનો આડ જમીન યવાને હું કણુલે છઉં.

(સહી) રામશીંગજી તલકરીંગજી

,, ઠંકેર આગલોડના

(ખાસ તરજુમે.)

(સહી) જે. આર. કોનેક

ફર્ટ આસિસ્ટન્ટ,

મંવત ૧૮૦૪ આશિન વદી ૪ તા. ૮ મી. અક્ટોબર સને ૧૮૦૮

શ્રી માલસા કાંત.

આમલીઆરાના ભટાજીને આનંદરાય ગાયકવાડ શેના ખાસખેલ સમરોર બહાદુરે આપેલો પરવાનો.

તમારા જુદા લેખ પ્રમાણે તમારે ચાલતું અંગ્રેજ કંપની તમારા બહિષરી છે તે માટે તમારે તમારા રાજ્યમાં શાંતીથી રહેવું.

આશિન શુદ્ધ ૧૫ તા. ૧૨ શાહાબાન સન ૧૮૦૪.

મુરતબ
મુખ.

અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆના તરફથી

મેજર વાકર
નો ન્હાનો
સીકડો.

(અપૂર્ણ)

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

રીયાસતોના પ્રશ્ન.

રીયાસતોના પ્રશ્ન અનેક કારણોને અંગે ચિંતાબ્જનક છે. દેશી નરેશોને એવો ખ્યાલ છે કે આ આદિલન કરવાવાળોના ઉપદ્રવ છે જે તેમને કષ્ટદાયક છે. કિંતુ ગાદીપ્રપ્ત થવાને સમય સદૈવ આદિલકોના ઉપદ્રવ કારણરૂપ નથી.

રીયાસતોના નરેશ પોતાનાં શામનોમાં અધિકારના બેદ પાછળના સાક્ષી છે, તેમાં તેમનો સક્રિય ઉલ્લેખ કારણરૂપ છે, તે કહેવું નથી. કિંતુ એ વિષયમાં તેમની સક્રિયતા, અધિકાર અને ખરાબીઓની રક્ષક હોય છે. એ પર જે દેશી નરેશ, પોતાના રાજ્યમાં સુધારાનું આગમન નહીં સહન કરી શકે તેને તો પોતાને માટે માનવયુગથી નીચેની ઉપાધી સ્વીકારવી જોઈએ.

સત્ય તો એ છે કે કોઈ ભૂગર્ભમાં ક્રાન્તિનાં ખીજ વાવવા માટે સુધારાનો ઇન્કાર કરીને અને સુધારાના માર્ગ પર કંઈ નાખવાથી આગળ વધવામાં કોઈ સરસ માર્ગ નથી. કહેવાય છે કે અંગ્રેજ સત્તનત દેશી નરેશોની સર્વથી મહાન સમર્થક છે! કદાચ એમ હોય. કદાચ અંગ્રેજ રાજ્ય દેશી રાજ્યોમાં સુધારાનું વિરોધી હોય, તો પછી દેશી રાજ્યો જેવું અંધેર અંગ્રેજ રાજ્યની સીમામાં કેમ હોતું નથી? લોકો જે માગે છે કે દેશી રાજ્યોએ અંગ્રેજ હકુમતની માફક પોતાના રાજ્યમાં સુધારા અને નિર્ભયતાને રહેવા દેવાં જોઈએ એ ખોટી વાત કરે છે. અંગ્રેજ હકુમતને તો પોતાનો વેપાર છે, જે પોતાની પ્રજા વચ્ચે અંગ્રેજો બ્યાપાર કરે છે તે તો પરદેશી છે. પોતાના દેશના લોકોને, આ દેશના શાસનમાં બિન ભિન્ન રહાનો પર રાખીને ઉઘો દરમાયો આપે છે. એ કારણોને લઈ બ્રિટિશ સરકાર “ભારતની પોતાની”

સરકાર ખની શકતી નથી, પરંતુ દેશી રાજ્યોના તો અધિકારી ભારતીય હોય છે અને દેશી રાજ્યોને પોતાનો વેપાર પણ હોતો નથી, તો પછી પોતાની પ્રજાને અધિકાર આપવા વખતે દેશી નરેશો ચમચાથી કુંધ પીવગવવાની કંભુસાર્થ શા માટે કરતા હશે? તેઓ પ્રજાને શા માટે ખુલ્લા અધિકાર આપતા નથી? કિંતુ સત્ય તો એ છે કે, આ દેશી નરેશો કંઈ કરવા ઈચ્છે તો અંગ્રેજ હકુમત તેને ધીર ધીરે કદમ ભુકવામાં પણ અતુરોષ કરે છે. આ ત્યાંજ હોય છે કે ન્યાંના નરેશ શિક્ષણ અને સ્વાભિમાન બંનેમાં પાછળ રહે છે.

દેશી નરેશ પોતાની પ્રજાથી કરતા નથી, પ્રજાનો ભય નથી. તે તો અંગ્રેજોની આંખ અને કલમથી કરે છે કે જેવા વિદ્યાર્થી એક તત્વારથી પણ કરતા નથી. તેઓ પોતાની પ્રજાને એક તુચ્છ વસ્તુ સમજે છે અને તેમના અંગ્રેજ ઉપદેશક તેમને એવી તાલીમ આપે છે.

પરંતુ જ્યારે દેશી નરેશ રાજનૈતિક ભમણામાં પડે છે, અને જ્યારે તેમના સામંત એ ભમણાથી બચવા અને પોતાને સંભાળવા લાગી જાય છે, ત્યારે દેશી પ્રજાસ્પી નાની નાની અસંતુષ્ટ નૌકા છિદ્રમાં એકા-એક જળ ભરી એ નાવને કુચાવી દે છે.

હમણાં હમણાં સારાં કહેવાતાં ઉગ્મી ઉપખાને ધારણ કરનારાં રાજ્યોમાં પણ પ્રજા પર અનેક પ્રકારના બોળ લદાવા માંડ્યા છે, જે એ રાજ્યોનાં પગલાં માટે અને તેની પ્રજા માટે એ કરવેરાની વાત શ્રવણ કરતાં અન્ય રાજ્ય અને અન્ય પ્રજાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે છે. પ્રજા-શરીર પ્રજા આથી પોકાર કરી બીડી છે. તેમને તે અસહ્ય ઘર્ષ પડતાં ભયભીત થઈ ગઈ છે. આમાં વિચાર કરતાં

સમજાશે કે કેવું દબાણ તેમને હશે? સુંદર ઉપમા મેળવનાર રાજ્યોને આ પ્રજા પરનો ત્રાસ શોભા આપનાર નથી, ઉલટું તેમની કીર્તિને એ કલંકરૂપ જ છે.

આથી લોકોમાં આ મંદેહ ધર કરી જાય છે કે દેશી રાજ્યોમાં કદી સુધારો નહીં થઇ શકે, કેમકે દેશી રાજ્યોને તો બ્રિટિશ રાજ્યે પોતાના હિત માટે જ નિર્માણ કરેલાં છે. તે તેમના શાસનને સાથ દેશે, અને બ્રિટિશ શાસનને ઉન્નત દેખાડી રાખવા તથા નિરંકુશતાની શક્તિનો ખમતો અરપર્ય રાખવા માટે દેશી રાજ્યોમાં કદી કશું પણ સાધનથી સુધારો થશે નહીં.

લોકો એ પણ વિચારે છે કે બ્રિટિશ શાસન સાથે દેશી રાજ્યોનાં પણ અંત આવી જશે. આ ધણી ખતરનાક ભાવના છે. અને દેશી રાજ્યોએ સાખીત કરવું જોઈએ કે તે જીવીત વસ્તુ છે, અને તે બ્રિટિશ રાજ્ય પર સર્વથા અવલંબિત નથી. જ્યાં દેશી રાજ્યો એવું કરશે, ત્યાં પ્રજાએવું નિર્માણ કરી, પ્રજાએવું રાજ્યસંચાલન કરવાનો અધિકાર દેશી રાજ્યો આપશે. જ્યાં એવું નહીં થયો, ત્યાં તેવાં દેશી રાજ્યોનાં અંત આવી જવાનો ભય રહે છે. પ્રજાપાલકોને એ જ પ્રાર્થના છે કે ધૈર્ય સર્વને સન્મતિ અપે અને રાજ્યધર્મ-પ્રજાધર્મમાં સુદૃઢ રહી હુંટાઈ જવાની અણી પર આવેલી કીર્તિ સાચવી રાખે.

શ્રી. મંગળદાસ પકવાસ

આનાવારી કરવાની રીત.

આનાવારી શી રીતે કરવામાં આવે છે તે બાબત ખેડૂતોએ જાણવી જોઈએ. મહાસભાવાદી સરકારે ક્યાં હતા તે ફેરફારો સાથે નવી રીતથી ખેડૂતો માહિતગાર થાય તે માટે આનાવારી કરવાની રીત વિગતવાર અને આપવામાં આવે છે.

પાકનાં વાવેતર યદ્ય રહ્યા પછી એટલે સપ્ટેમ્બર માસની આખરમાં અથવા ઓક્ટોબરમાં તલાટી ખેતર ખેતર ફરીને પાણી પત્રક તૈયાર કરશે અને નજર

બોધને ક્યા ખેતરમાં કયું તૂલ વાગ્યું છે તેની નોંધણી કરશે. આ રીતે આખા ગામનું પાણી પત્રક તૈયાર કરી રહ્યા પછી તે આખા ગામમાં દરેક તૂલનું કેટલા એકર વાવેતર થયું છે તેના આંકડા તૈયાર કરશે.

અપાટી મોલના લેવા પહેલાં આનાવારી સરકાર કરશે અને જે ગામમાં આનાવારી કરવાની હશે, તે ગામમાં આનાવારી કરવાની તારીખ નક્કી કરીને સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર તે તારીખથી ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ પહેલાં ગામને ચોરે ખબર આપશે. એવી રીતે નક્કી કરેલે દિવસે સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર આવશે; અને આનાવારી કરવા માટે એક કમિટી મેળવી તેમાં ગામની આનાવારી કરવા માટે એક કમીટી મેળવી તેમાં ગામની આનાવારી તૈયાર કરશે.

કમિટી પાંચ જણની બનશે. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર, આનાવારી કરનાર ચેરમેન, તલાટી, પટેલ અને ગામના બે માણસો મળીને પાંચ જણની કમિટી બનશે. ગામના બે માણસો કાણુ કાણુ હોવા જોઈએ તે નક્કી કરવા માટે સરકારે એવા નિયમ કથો છે કે જે ગામમાં પંચાયત હશે ત્યાં પંચાયત તેવા બે માણસને ચૂંટીને મોકલશે. ગામ લોકો બે માણસ નક્કી કરી શકે નહિ અને તેથી વધુ માણસોનાં નામ જુદા જુદા માણસો તરફથી તે કમિટીમાં મોકલવા માટે માગણી ચાલ તો વધુમાં વધુ ૧૦ માણસોનું લિસ્ટ કરી સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરને ગામ લોકો આપશે. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરને આ દસમાંથી પોતાને યોગ્ય લાગશે ને બે માણસોને કમિટીમાં સભ્ય તરીકે નીમશે અને તેમનાથી કામ ચલાવશે. ગામ લોકો અગર પંચાયત આવાં માણસો મોકલવામાં બેદરકારી બતાવશે તો પછી સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર પોતાને યોગ્ય લાગે તે બે માણસોને બોલાવી આનાવારી કરી શકે છે.

આ કમિટી મળશે ત્યારે તલાટીએ પાણી પત્રકના આંકડા તૈયાર કર્યા હશે તે વિગતવાર રજુ કરશે અને પછી તૂલવાર કેટલી આની પાક થશે તેની માહિતી સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર માગશે. બધાએ એકમત થઈને તે આની નોંધાવશે તો તે પ્રમાણે સર્કલ

ઈન્સ્પેક્ટર નોંધશે અને કોઈ જુદા જુદા આંકડા નોંધાવશે તો તે પ્રમાણે નોંધી તેમાં તે વ્યક્તિની સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર સહી લેશે.

એવા આંકડા ઉપરથી આખા ગામની કેટલી આની થઈ એ શોધી દાંડતાં ગામ લોકોને આવડું જોઈએ. નીચેના એક ગામનો દાખલો આપતાં તે ખીના સમજશે.

તુલનું નામ

કેટલા એકર
વાવેતર

કેટલી આની
પાક

કોસમ બે અને
ત્રણનો ગુણાકાર

વરસાદ કમી પડવાથી અથવા એવાં
કારણોથી વાવેતર લાયક. જમીન

પડતર રહી

બાજરી

આગેતર જુવાર

પાછેતર જુવાર

કપાસ

મગફળી

તમાકુ

ધઉં

કુલ

૧૫૦

૧૦૬

૬૪

૧૨૦

૨૮૦

૨૦

૧૦૫

૫૫

૯૦૦

૦

૩

૪

૫

૭

૮

૩

૫

૦

૩૧૮

૨૫૬

૬૦૦

૧૯૬૦

૧૬૦

૩૧૫

૨૭૫

૩૮૮૪

એટલે એકંદરે ૯૦૦ એકરમાં ૩૮૮૪ આની પાક થયો. એમાં જેટલી આની કુલ પાક હોય તેને જેટલા એકરનો આંકડો હોય તેનાથી ભાગવો, એટલે $૩૮૮૪ \div ૯૦૦$ આની પાક થયો. ઉપર જણાવેલી રીતે આનાવારી તૈયાર કરી.

સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર રૂબરૂ થએલી કમિટી વખતે ગામના સભ્યે પાકના અને નોંધાએલા આંકડા ઉતારી લેવા.

ગામકમિટી જે આંકડા એકમતથી અગર જુદા જુદા મતથી રજૂ કરશે તે આંકડા બધા સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર મામલતદાર આગળ રજૂ કરશે. મામલતદાર તે આંકડા જોઈને તે ગામની આનાવારી પોતે કેટલી નક્કી કરવા ધારે છે તે ખનતા સુધી એકર અને તુલવાર આનાવારી માથે રેવન્યુ ગામના અમલદાર મારફત ચોરે પ્રસિદ્ધ કરશે અને કમિટીમાં હાજર રહેલા ગામના

ધારો કે તાલુકામાં ક નામે ગામ છે અને ત્યાં ૧૦૦૦ એકર જમીન છે. તેમાં ૧૦૦ એકર સામાન્ય રીતે પડતર રહે છે અને ૯૦૦ એકરનું વાવેતર થાય છે. એ ૯૦૦ એકરમાં નીચે પ્રમાણે વાવેતર થયું છે અને નીચે કોષમાં બતાવી છે તેટલી આની પાક થવા વડી છે.

સંબોને પણ તેની નકલ પહોંચાડશે. ગામના રેવન્યુ અમલદાર ટોલ પીટીને તે આનાવારી જાહેર કરશે.

મામલતદાર તૈયાર કરેલી આનાવારી બરાબર ન લાગે તો તેમણે આનાવારી પ્રસિદ્ધ કરી હશે તે તારીખથી ૧૫ દિવસની અંદર ગામલોકોએ તેને અંગે કારણો આપી વાંધા બતાવવા જોઈએ.

મામલતદાર આ વાંધાઓ લક્ષમાં લેઈને ઉવટે પોતાની આનાવારી નક્કી કરશે. જો પ્રથમ જાહેર કરેલી આનાવારીમાં તેને ફેરફાર કરવાનો નહિ જણાય તો તે ઉવટની ગણાશે અને જો વાંધાઓ લક્ષમાં લેઈને તે તેમાં ફેરફાર કરશે તો તે ફેરફાર પ્રથમની માફક જાહેર કરશે. આ આનાવારીના આંકડામાં ફેરફાર કરશે તો તે ફેરફાર પ્રથમની માફક જાહેર કરશે. આ આનાવારીના આંકડામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગશે તો કલેક્ટર તે કરી યકગે. અને કલેક્ટરે કરેલી ફેરફારી પ્રથમની માફક જાહેર કરવામાં આવશે.

ગામની કમિટીએ કરેલી આનાવારી, મામલતદારે સુચવેલી આનાવારી, મામલતદારે હેવટ નક્કી કરેલી આનાવારી અને ક્લેક્ટરે મંજૂર કરેલી આનાવારી, એ સૌની નકલો મામલતદારની કાર્યાલયમાં અટક કરવાથી નકલ શી આપતાં મળી શકશે આનાવારી કરતી વખતે નીચેની બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવું.

૧. આનાવારી મૂકવા-મુકાવવામાં કાર્ષ પછ ભાગ્યેજ સમજે છે, તેથી સાધારણ રિવાજ એવો છે કે ગામની આનાવારી જે જે તુલની મૂકવી હોય તે તુલ સાધારણ વર્ષમાં દર વીધે કેટલું થાય છે તે પૂછવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગામમાં બાજરીની આની મૂકવી છે.

ગામમાં સાધારણ વર્ષે (બહુ સારા નહિ તેમજ ખરાબ નહિ તેવે વર્ષે) એક વીધે ૭ મણ બાજરી થાય છે તો આ ૭ મણ બાજરી એ ૧૨ આની પાક કહેવાય. ચાલુ સાલે ૫ મણ બાજરી થવાની હોય તો ૮ આની પાક ગણાય, પરંતુ ખેડુતોને આવી રીતે દિસાળ ગણીને આની મૂકતાં કાવે નહિ. તેથી તેમણે સાધારણ સાલનો પાક લખાવેલો અને ચાલુ સાલનો પાક કેટલો ઉતરશે તે લખાવવું એ વધુ સલાહકારક છે, અને તેની નકલ કરી લેવી. જે આનાજના પૂળા થાય છે અને ન્યાં પૂળા વેચવાનો રિવાજ છે, ત્યાં પૂળાનો અંદાજ પણ નોંધવામાં આવે છે.

ન્યાં પૂળા વેચાતા ના હોય, એટલે તેમાંથી ધંધા તરીકે આવક થતી ન હોય. ત્યાં પૂળા ઘાસ તરીકે જ ગણાય; અને ઘાસ સારામાં સાફ થયું હોય, તો પણ તેની આની ૬ થી વધુ ન મુકાય એવો નિયમ છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આનાવારી મુકવાનું ન્યાં મામલોકોને પૂરતું જ્ઞાન હોય ત્યાં તો મામલોકો આની મુકાવી શકે. સાધારણ વર્ષનો પાક એ ૧૨ આની જેટલો ગણાય છે, એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખે.

૧. જે જે ગામે આવી રીતે પંચથી આનાવારી થઈ ન્યાં તે તે ગામની આનાવારીની નકલ ગામ લોકોએ

સહીઓ આપતાં પહેલાં કરી લેવી અને તેની એક નકલ પોતપોતાના તાલુકાની સમિતિને મોકલી આપવી.

૨. તાલુકદારી તેમજ ધનામી ગામેમાં પણ સરકાર બાણ કારકુન મારફત આનાવારી કરે છે.

આ ગામેમાં ગામલોકોએ ખૂબ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. જમીન મહેસુલ અંગે સરકાર આનાવારીના જે પ્રમાણમાં છૂટ કે રાહત આપવાનું નક્કી કરે તે પ્રમાણમાં તાલુકદારે કે ધનામદારે છૂટ આપવીજ પડે, તેથી તેમની આવક ઓછી થઈ જાય, તે માટે તાલુકદારી કે ધનામદારી ગામેમાં બારે આનાવારી ભૂલેચૂક પણ મૂકાય તો તે ગામના ખેડુતોને ખૂબ સહન કરવું પડે, માટે આનાવારી મુકાય તે બાબતમાં પોતાના પ્રતિનિધિ નીમવામાં સાવધ રહેવું.

૩. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર બોલાવે તે કમિટીમાં આનાવારી વિષે સમજી શકતા હોય તેવા માણસોને મોકલવા ગામે પ્રથમથીજ પ્રયત્ન કરવો.

૪. મામલતદાર તરફથી કામચલાઉ આનાવારી પ્રસિદ્ધ થાય તેની તપાસ રાખવી, અને જો તેમાં વાંધા હોય તો તે તરતજ (પંદર દિવસની અંદર) મામલતદારને લખી જણાવવા અને તેની નકલોમાંથી એક નકલ પોતપોતાના તાલુકાની તાલુકા સમિતિને મોકલવી અને એક નકલ ગામ ખાતે રાખવી.

૫. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર, તળાટી અને બીજા કોઈ પોતાની જુદી આની મૂકવા માગતા હોય તો તે તેમણે કમિટીની રૂબરૂ મુકવી જોઈએ તે ધ્યાનમાં રાખવું.

૬. આનાવારી કરતાં આગેતર પાકની આની ઓછી હોય અને પાછેતર પાકની આની વધારે હોય તો ક્લેક્ટર તે ગામનું મહેસુલ વસુલ કરવાની મુદત પાછી રેલી સકરો, પાકમાં નીચે પ્રમાણે આની આવે તો નીચે પ્રમાણે જમીનમહેસુલમાં છૂટ મળે છે:

ક. પાક ૪ આની કે તેથી ઓછો થાય તો મહેસુલ મુલતવી રહે છે.

ખ. પાક ૪ આનીથી ઉપર ને ૬ આનીથી ઓછો થાય તો અર્ધ મહેસુલ વસુલ લે અને અર્ધ મહેસુલ મુલતવી રાખવાનું હોય છે.

ગ. પાક ૬ આની કે તેથી ઉપર અને ૮ આનીથી ઓછો થાય તો આખું મહેસુલ વસુલ લેવામા આવે છે

ઘ પાક ૮ આની કે તેથી ઉપર અને ૧૧ આનીથી નીચે થાય તો પાછળી બાકી હોય તો તે પૈકીની અર્ધા અને ચાલુ સાલની આખી મહેસુલ મરનાર લઈ શકે છે

ઙ પાક ૧૧ આની કે તેથી ઉપર થાય તો ચાલુ સાલ ઉપરાંત પાછલી આખી બાકી હોય તો સરકાર તે આખી બાકી ચાલુ માલના પૂરા મહેસુલ ઉપરાંત વસુલ કરી શકે છે

ઉપર પ્રમાણે આનાવારી કરતા કયાય મુરકેલી પડે અગર સમજણ ન પડે તો તાલુકા સમિતિ હોય ત્યાંથી અને તેમ ન હોય તો જિલ્લા મમિતિમાંથી માહિતી મેળવવી

પાટીદાર

રાજ્યો—

[મહાત્મા ગાંધીજીએ કેટલાક વખત પહેલાં રાજ્યો સંબંધે પોતાના વિચારોની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી હતી. એ કે ત્યાર પછી પોતે દેશીરાજ્યો અને રાજ્યોના સંબંધમાં વારંવાર લખ્યું છે પણ તેમના આ 'રાજ્યો' નામના લખાણમાં હેરા પછ સહિતના ન રહે એવી રીતે એમના વિચાર માનસનું દર્શન થાય છે વાચનારને પણ લાગશે]

“મારી વલણ સામે મને તે કહેવામાં આવતું હોય તોપણ હું દેશી રાજ્યોને માત્ર અને દિતચિતક છું એ દાવો મારે ત્યાં જ કરવો ગ્યો અને તેથી જ આજે તેમની જે સ્થિતિ છે તેના તકલાદીપણા તરફ હું તેમનું વારંવાર ધ્યાન ખેંચતો આવ્યો છું. જે નાના નાના ગણતીઓ છે તેઓ તો જે મત્તાઓ તેમની પામે કદી જ હોવી નેપ્રતી નહોતી તે બધી મમજને જ છોડી દે એમાં શ્રય છે અને જેઓ મોટા છે તેમની મત્તાઓ ધટતા નિયમન દ્વારા નિયમસન્ની થવી નેપ્રત્યે આ દિશામાં ઓછામાં ઓછું કેટલું થવું જરૂરી છે એ સચવવાનું સાદમ પણ મેં કર્યું છે

દેશી રાજ્યોની પ્રજા આજે કે તેની તે સ્થિતિમાં જ સદાકાળ રહેશે એમ તો કોઈ સ્વપ્રમાણે નથી માનતું તેઓ પોતાના હકો માટે અર્ધિમાંથી કે પછી હિંમમાંથી લડશે જ લડશે ગમે તેમ થાય તોપણ જેમને પોતાની દૈવી કે દુન્યવી શક્તિનું જ્ઞાન થયું છે એવી લાખો કરોડો પ્રજા સામે ગભરોથી ટમવાનું નથી

વળી જે રાજ્યો કાળના લક્ષણો ઓળખવા ના જ પાડે તો પછી સાર્વભૌમ સત્તા કે જેમણે તેમને ‘હગાર્વા’ છે અગર તો ‘સગન્યા’ છે તેની શું રાજ્યોની કૈયત પ્રત્યે જશી જ કરજ નથી? શ્રી ખારેલાલે આ પ્રશ્નને આ અંકમાં બીજે (આનો માર આવતા અકમાં અપારો) છણે છે અને બતાવી આપ્યું છે કે જેરમમય સામે પ્રજાને રક્ષણ આપવાની ફરજમાંથી દેશી રાજ્યો નેડેના ચાહે તેવા કોલકગરો પણ સાર્વભૌમ સત્તાને કારગ કરી શકે નહિ અગર તો એ કરારોની રૂએ રાજ્યોને સાવ નિરંકુશ, સર્વત્રવરવતત્ર અને પોતાના બેરામગિયા લેખવાની પણ ફરજ સાર્વભૌમ મત્તા ઉપર પડતી નથી ‘સાર્વભૌમ’ શબ્દ જ છેવટની સત્તા સાર્વભૌમવાળાની છે એમ બતાવે છે કહેવાતા કાવકારો એ બેરામગિયા વચ્ચેના કરારો નથી જ, પણ જેમને તે આપવામાં આવ્યા છે તે તેમના ઉપર મૂકવામાં આવેલી શરતો અને અકુશોના એ કરારો છે ખુખત્તે કરીને અથવા તો મપૂર્ણતાએ માર્વભૌમ મત્તાની મજબૂતી કરવાના હેતુથી અપાયેલી એ બધી બક્ષીસો કે દેણગીઓ છે અન્યત્ર, એવા કાવકાળાને અને ધાગરાઓને નીમળશે જેઓ દલોલ કંગે કે આ કાવકગરો તો માર્વભૌમ સત્તાને પક્ષે અપાયેલા પવિત્ર વચ્ચેનાર છે જેનો અમત કાવવાને ગભરો હકદાર છે જે વેતિયો છે તે વિગટ પુરુષ મામે પોતાના દોકોની બમ્બવણી કરાવી શકે?

જેઓ એવો આલેપ કરી ગયા છે કે ત્યારે ઇજ્જલ જીવમોમટની લગામમાં ગૂંચવાયુ છે ત્યારે કોમિતે તેની નેડે સ્વાર્થનો સોદો કરવા નીકળી છે,

તેમને પોતે શું કહી રહ્યા છે તેની સમજ નથી. ગમે તેમ હો પણ હું તો કશી સોદાગીરીમાં લાગીદારી કરું એમ નથી. મારા સ્વભાવ વિરુદ્ધની એ વસ્તુ છે. હિંદનો જન્મસિદ્ધ હક આજે કદાચ ન કબૂલાય; વખત આવ્યે કબૂલાશે. પણ તકરારના મુદ્દાની ચોખવટ થવી જરૂરી છે.

મારા અભિપ્રાય મુજબ તો સ્થિતિ જ એવી છે કે કોંગ્રેસથી રાજ્યોએ જોડે કશી સીધી વાટાઘાટ થવી અશક્ય છે. એવો વખત આવશે ત્યારે જણાઇ રહેશે કે કોંગ્રેસ જોડે અગર તો તેની જગાએ જે કોઈ કિસામ દેનારકેનાર હશે તેની જોડે અંતે સાર્વ-ભૌમ સત્તાને જ રાજ્યોની વતીની વાટાઘાટ કરવી પડશે. જેમ હિંદમાંની સિવિલ સર્વિસ-જે બ્રિટિશોની ઉભી કરેલી સૃષ્ટિ છે-ને હિંદના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની દિશાની કૃત્રિમાં માર્ગ રૂંધીને બેસવા દઇ શકાય નહિ, તેમ રાજ્યોને પણ તેમ કરવા દઈ શકાય નહિ અગર તો એ દિશાએ તેમને જોડા તરીકે વાપરી શકાય નહિ. સિવિલિયનો તેમજ રાજ્યોએ જે ઉજામો સામ્રાજ્યના સ્તંભરૂપ છે. તેથી અંતે જે ઉજામો કંતો આઝાદ હિંદને શાશ્વત્વની મદદ આપતા થવું જોઈશે અથવા તો એમને કારણ કરીને વોખેરવા પડશે. આ તેમને હીલુદવા ખાતર નથી કહેતો. એ તો ઉધાડી વાત છે. જ્યારે બ્રિટન સામ્રાજ્યવાદ અંબેરી નાંખશે ત્યારે હિંદને લાગેજળજે છે ત્યાંસુધી સૌ જોશે કે સામ્રાજ્યશાહીની આ બે જુલમોને ઇચ્છાને સાચું પગલું લેવાના કામમાં અંતરાવરૂપ થઈ પડવા નહિ જ દેવામાં આવે.

યુરોપની લડાઈને અત્યારે જે રૂપમાં હું નિહાળી રહ્યો છું તે રીતે હું મારું છું કે એ દાવાનળ હજી એની કારખી બીવણ્ણતામાં બમ્બડી બહો નથી. જે ઉપરો હજી નવીનવી સંહાર રીતો શોધવામાં મૂકાયા છે. પણ ખરું જોતાં જે ઉ, હું આશા રાખું છું કે, જે ઉ પક્ષના ખરેખરા આખડવાથી નિજે યનારી બચાવક કતલ ટાળવા મથી રહ્યા છે. વગર જોયે વિચાર્યે હાય આવે તે જહાજને ડુખાવવાની નીતિ

અને તેમાંથી નીવળતી પ્રાણહાનિ બચાવક છે જ. પણ જે ઉ પક્ષે ખરી મરણિયા લડાઈની શરૂઆત થયે જ બીવણ્ણ હતાકાંડ વ્યાપે એની સરખામણીમાં આ પ્રાણહાનિને નહીં જ ગણવી જોઈએ; દરમ્યાન અત્યારે જે ઉ પક્ષોની વતી ઇચ્છાએ, કે પછી અનિચ્છાએ પણ, નૈતિક મુદ્દાઓની છણાવટ ચાલી રહી છે. આમાં હું જોઉં છું કે બ્રિટિશ મુલ્સહીઓ હવે યુદ્ધના હેતુઓને યુરોપી પ્રગ્નઓની સ્વતંત્રતા પ્રેરતા મર્યાદિત કરવા લાગ્યા છે. પણ જો લડાઈ એકાએક બધ નહિ પડે તો આખી દુનિયાભરની પ્રગ્નઓની અને લોકશાસનની રક્ષા કરવાના મૂળ યુદ્ધહેતુ પર તેમને ફરી પાછા જોવાનું જ પડશે. જે રાક્ષસી તૈયારીઓ આ લડાઈને અંગે થઈ છે તે જોતાં એમાં જીતરનારા પક્ષોને કદાચ તેમણે ધાર્યું હશે તે કરતા ઘણું વધુ વિશાળ નૈતિક કારણો અને હેતુઓ અપનાવવાની ફરજ પડશે. તેથી અંતે કદાચ નૈતિક મુદ્દાઓના પડ ઉપર જ લડાઈનો આખરી નિર્ણય થાય એમ બને. ગમે તેમ થાઓ પણ કોંગ્રેસ કે જેણે સ્વેચ્છાપૂર્વક શસ્ત્રસન્ધાસ કર્યો છે અને શાંતિ તેમજ અહિસાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે તે આ નૈતિક મુદ્દાને જ ચોખ્ખે વ્યાખ્યાવામાં રાકાયેલી છે અને જો ને ધીરજ રાખી શકશે તો મુશ્કેલ છે કે આ નૈતિક મુદ્દાની ચોખવટ કરાવવાનો એનો એવો એકધારો આગ્રહ જ કરૂંછે રહેલા મનઃસંકારને અટકાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે. રાજ્યોના પ્રશ્નની સ્પષ્ટ સમજ એ આ નૈતિક મુદ્દાની ચોખવટનો એક મોટો અંશ છે. રાજ્યોને અને તેમના સલાહકારોને તેમજ અલગત બ્રિટિશ મુલ્સહીઓને પણ જૂના મનોગ્રહ છોડીને અને નિષ્પક્ષપણે આ પ્રશ્ન તપાસવા અને વિચારવાને હું નોતરું છું.

હળવદના રાજમહેલને એક શીલાસેધ.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની પ્રાચીન રાજધાની હળવદ હતું. તેના રાજમહેલનો એક લેખ રાણા જોરાવરસિંહજીએ રાષ્ટ્રસક્રિયામાં પ્રકટ કર્યો છે. કાડીઆવાડનો ઇતિહાસ

એટલો બધો અપૂર્ણ છે, કે જો આવા જુના લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો એથી પ્રાંતની ઉપયોગી રચાયેલી સેવા થઈ શકે એમ અમને લાગે છે. રાજ્યમાં જુનાં દસ્તરામોંથી પણ ઘણી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય. સાચી સેવાની ઇચ્છા રાખનાર મહેત્તા દોશમાં વિશાળ ક્ષેત્ર છે, પહેલાંના કાળમાં કેવો કૌટુંબીક ભાવ અને એકતા હતો તેઓ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

લેખ.

ઓમઃ ૦ ૧ શ્રી ગણેશાય નમઃ ૦ ૦ ૦ સંવત ૧૭૬૫ વર્ષે વૈશાક સુદ ૨ દને મહારાણા શ્રી અમરસંઘજી સુત મહારાણા શ્રી મેધરાજજી સુત મહારાણા શ્રી ગજસંઘજી સુત મહારાણા શ્રી જશવંતસંઘજી કુપદ. શ્રી પ્રતાપસંઘજી તથા કુંઅર શ્રી માનસંઘજી તથા કુંઅર શ્રી અમરસંઘજી તથા કુંઅર શ્રી મેધરાજજી વગેરે રાણા દિના-દિન-અધિકૃત પ્રતાપ શ્રી દરબારગઢ કરાવે છે અને પોતે શ્રી મુખે દરબારુ છે જે અમારા કુંઅર તથા કુંઅર પ્રતાપસંઘજીના કુંઅરો ને જે અમારા વંસ માંહેજે થાઓતે રજપુતોને રાખજો. પોતાના રજપુતોને ઝાઝવાના કરજો દલ દાય રાખજો. અને રજપુત સાગઈ તેજે પોતાના ધણીની સાકરી એક મન સુધ કરે રાજા રજપુતના એક દલ હસતો એક દલના ગઢ જગદીશ રાપસે. અમારા હોઆતે અમારા સીયામણે ચાલજો શ્રી. જી. સાહ. કરસે ગઢના કારીગર સલાટ કમાજી સુત સત્રાટ ધર્મસી તથા સલાટ રણજીડ તથા દેવજી સારાહો આકારીગરે ગઢ ચણે છે. ૦ ૦ ૦ શ્રી અસ્તુ કલાણ મસ્તુ મદાજય જય ધનધાન્ય અસ્તુ ૦ ૦ શ્રીશ્રીબાં

ભાવનગર રાજ્યની કેળવણી પ્રગતિ.

(જેલ્લા ૨૦ વર્ષ દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ તે દર્શાવનારા આંકડાઓ આ નીચે આપ્યા છે.)

શાળાઓ અને સંવત ૧૯૭૬ સંવત ૧૯૮૬
કોલેજની સંખ્યા ઈ. સ. ૧૯૧૯ ઈ. સ. ૧૯૩૭
-૧૯૨૦ -૧૯૩૮

(૧) કોલેજ	૧	૧
(૨) દરબારી અંગ્રેજી શાળાઓ		
હાઈસ્કૂલ	૧	૬
મિડલ સ્કૂલ	૭	૪
અંગ્રેજી વર્ગ	૫	૧૦
પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૭૧	૩૩૨

(૩) ખાનગી ગ્રાન્ટ શાળાઓ
હાઈસ્કૂલ ૧ ૨
(મહોલાવિદ્યાલય સહિત.)

મિડલ સ્કૂલ	...	૨*
પ્રાથમિક શાળા	૧૦	૧૮
કોલેજ	૫૫૨૦	૨૪૫૬૮
અંગ્રેજી શાળાઓ	૧૭૪૦૪	૩૩૪૭૩
પ્રાથમિક શાળાઓ	૮૨૬૯	...
	૩૧૧૬૩	૫૮૦૭૭

પ્રાથમિક શાળાઓમાં હવે શ્રી સેવાતી નથી.
ઘણા વર્ષો અગાઉ તે માફ કરવામાં આવી છે.

ખર્ચ		
કોલેજ	૩૩૪૧૦	૧૦૪૩૮૪
અંગ્રેજી શાળાઓ	૧૯૭૧૫૯	૫૦૬૧૯૮
પ્રાથમિક શાળાઓ	૨૩૦૫૬૯	૬૧૩૫૮૨

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા

કોલેજ	૧૨૬	૫૧૭
દરબારી અંગ્રેજી શાળાઓ	૧૯૭૪	૩૭૩૭
અંગ્રેજી ગ્રાન્ટ શાળાઓ	૫૩૮	૧૧૮૨
દરબારી પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૪૬૫૭	૨૫૧૬૮
પ્રાથમિક ગ્રાન્ટ શાળાઓ	૧૪૬૩	૨૩૪૦
	૧૮૭૮૮	૩૨૬૭૪

* અથા વર્ષે જે નવી ગ્રાન્ટ લેનારી મિડલ સ્કૂલો શરૂ થઈ છે, એટલે દાલ કુલ ૪ ગ્રાન્ટ લેનારી મિડલ સ્કૂલો છે. એ ઉપરાંત Home school નીકળી છે જે મિડલ સ્કૂલ છે, અને ભાદ્રોડમાં અંગ્રેજી વર્ગ નીકળ્યા છે. Home school અને ભાદ્રોડ અંગ્રેજી વર્ગ બંને recognised સંસ્થાઓ છે.

શિક્ષકોની સખ્યા

દરબારી અગ્રેજી શાળાઓ

૬૩ ૧૭૮

(તે પૈકી ૭૮ ગ્રેજ્યુએટો)

દરબારી ગુજરાતી શાળાઓ

૫૧૪ ૮૦૫

નોંધ-પ્રાથમિક શાળાઓ અને અગ્રેજી કન્યા-શાળાઓમાં ફી લેવાતી નથી, તેમજ છોકરાઓની અગ્રેજી શાળાઓમાં છોકરીઓ ભણતી હોય તો ત્યાં પ્રશુ છોકરીઓની ફી લેવાતી નથી

માફોના ટકા ૨૦ છે એ ઉપરાંત ખેડુ અને હરિજન વિદ્યાર્થીઓને માફો રાખવામાં આવે છે તે લગભગ ૩ ટકા થવા બંધ છે

ગરાશીયા વિદ્યાર્થીઓને ૨૦ રોકાલરશીપ દરેક રૂ. ૬-૦-૦, ખેડુ વિદ્યાર્થીઓને ૧૫ રોકાલરશીપ દરેક રૂ. ૬-૦-૦ તથા હરિજન વિદ્યાર્થીઓને માસિક રૂ. ૪-૦-૦ની એકદર રોકાલરશીપો અપાય છે

ના વાર્ષિકરોયનો વડોદરાનો પ્રવાસ

નામદાર વાર્ષિકરોય લોર્ડ લીનલિથગો તથા તેમના પત્ની અને એ પુત્રીઓની પથરામણી સોમવાર તારીખ ૧૫ જાન્યુઆરીના રોજ વડોદરા રોયને થઈ હતી તેઓના માનમાં રોયનને સુદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું તેમનું સ્વાગત કરવાનેક નામદાર દોવાન સાહેબ, ગભ્યના અમલદારો, તથા રેસીડેન્ટ લે. કર્નલ સી. કે. ડેલી હાજર હતા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ પણ સમયસર પધાર્યા હતા

માનવતા મહેમાનો આવી પહોંચતા શ્રીમત મહારાજ સાહેબ તથા રેસીડેન્ટ તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું અને પરસ્પર પરિચય નિધિ થયો હતો રાજલક્ષ્મીની સલામી લઈને મહેમાનોની મવારી મકરપુગ મહેલમાં તેમને આપવામાં આવ્યા હતા । તરફ નીચી હતી નામદાર નામદાર તથા મહારાજ સાહેબ સુગંધી બગીચા બીગાજ્યા હતા અન્ય મહાજી લુદી ગાડીમાં ગોકનાઈ ગઈ અને લક્ષ્મી મહીત તેમની મવારી રાવપુરાની મડકે ચઢીને કોહી દયેરીને ગસ્તે વિશ્રામ

બાગ ગઈ હતી. ત્યાંથી મહાજી મોટરોમાં મકરપુગ મહેલ તરફ નવાના થઈ આખે રસ્તે ધ્વજ પતાકાની મળવટ હતી એ તરફ પોલીસ તથા લશ્કરના સીપાઈઓની ઠંતાડો ખડી હતી, અને કુટપાય ઉપર તેમજ બારીઓ, છત્ત અને અગાશીઓમાં સવન લોક મેદની ઉભગતી હતી ગસ્તે મનોહર સુમરીત કમાનો અને દરવાજા ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. મહેમાનોનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું મકરપુરે જઈને ના વાઈસરોયે લશ્કરી સલામી લીધી હતી મહેલના સિંહદ્વારે રેસીડેન્ટના પત્ની મીસીસ ડેલી તથા હિતારા અધિકારી કર્નલ કુમાર શિવરાજ સિંહ એમણે મહેમાનોને આવકાગ આપ્યો હતો મહેમાનોને તેમનો પરિચય શ્રી મહારાજ માહેબે કરાવ્યો હતો

બપોરના મમયે શ્રીમત મહારાણી સાહેબ લેડી લીનલિથગોની તથા શ્રીમત મહારાજ સાહેબ ના વાર્ષિકરોયની નિધિસરની મુલાકાતે મકરપુરા પધાર્યા હતા સવાળા બોજનને બદોબસ્ત મકરપુરે જ હતો સાજના માધ્યારને સુમારે ના વાર્ષિકરોય તથા તેમના પત્નીએ અનુક્રમે શ્રીમત મહારાજ માહેબ તથા શ્રીમત મહારાણી સાહેબની વળતી મુલાકાત લીધી હતી સાજના આ પાણી પછી મહાજી મહિત છબીઓ લેવાઈ હતી સાજના છવાંને મોતીબાગમાં જિવન ઉપહાગ અને રાતના ૮-૧૫ વાગે મકરપુરામાં ખાણે એ, ના વાર્ષિકરોયની વડોદરાની મુલાકાતના પ્રથમ દિવસની અંતિમ કાર્યો હતા

બીજો દિવસે એટલે મગળવાર તા ૧૬ મીના પ્રાત કાળે ના વાર્ષિકરોય અને મહાજી શિકારે ટીબી સીપાઈ હતી દરમ્યાન લેડી લીનલિથગો તથા તેમની પુત્રીઓ સ્ત્રીશિક્ષણભવન શાળામાં ભગવામાં આવેલુ સ્ત્રીઓની કામગીરીનું પ્રદર્શન તથા બાળબ્રહ્મણ્ય કાર્ય જોવા ૧૧ વાગે પધાર્યા હતા ત્યાં શ્રીમત મહારાણી માહેબ લેડી કૃષ્ણમાયારી તથા આરોગ રક્ષણ અધિકારી ડોમટર પડિતે તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું મહેમાનોને લેડી કૃષ્ણમાયારીએ પ્રદર્શનના રોલસ

બતાવ્યા હતા. મનોગંજનના કાર્યક્રમ પછી લેડો લિનલીથગોએ ઉચ્ચ શ્રેણીમાં આવેલાં બાળકોને ઈનામો વહેંચ્યા હતાં. ડોક્ટર પડિતે નિવેદન વાંચ્યા પછી લેડો કૃષ્ણમાચારીએ લેડો લિનલીથગોને હાર તોરા અર્પણ કર્યા હતા. તે પછી તેઓશ્રીએ વિદાય લીધી હતી. આ પ્રદર્શનમાં ભરતચંદ્રચંદ્ર શાવણ, ચિત્રકામ, રંગોળી સાચીયા, કુડીયાં કામ ઇત્યાદી અનેક મુંદર લલિત કલાઓમાં વડોદરાની મહીલાઓની દક્ષતા પ્રતીત થતી હતી, શિશુ પ્રદર્શનમાં ૧૧૦૦ બાલકોનો સમુદાય એકત્ર થયો હતો. તેમાંના ૨૫ ટકા જેટલા બાળકોના વળન અને વિકાસનું પ્રમાણ એકંદરે હિંદુસ્થાનના સરેરાશ કરતાં વધારે ઉચ્ચ હતું. તેમાંના ૧૫ બાળકો ઈનામ જીતી ગયા હતા. અપોર પછી મંડળી હિરક મહોત્સવ આયોજીય સંસ્થા જોવા ગઈ હતી. ત્યાં તેમને વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાના અધિકારી ડોક્ટર સી. એ. મહેતાએ આવકાર આપ્યો હતો. નાના મોટા અનેક બુનર ઉદ્યોગોના નમુનાનું મહેમાનોએ રસપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું હતું. ખાસ કરીને પટોળાના વણાટ, કાઠિયાવાડી ભરતકામ, ધાતુનું કોતરકામ ઇત્યાદીના નમુના ના. વાઈસરોયની વિશેષ પદ્મગી પામ્યા હતા. સાંજના ચાર વાગે શહેરથી ચારેક માઈલના અંતરે આવેલા સુર્યોચ્ચ સ્થળે રૂઝાલાલ તથા નિવાસસ્થાનની સંસ્થાનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા મારશયોનેસ ઝોફ લિનલીથગોના શુભ હસ્તે થઈ હતી. એ પ્રસંગે રાજ્યના અધિકારીઓ ઉપરાંત અગ્રગણ્ય શહેરી વર્ગની સારી હાજરી હતી. આ મનોહર સ્થળે ના. લેડો લિનલીથગોનાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ તથા ને. ના. દીવાન સાહેબ સર વી. ડી. કૃષ્ણમાચારીએ સ્વાગત કર્યા હતા.

પાયો નાખવાની ક્રિયા કરવાની લેડો લિનલીથગોને વિનંતી કરતાં ને. ના. દીવાન સાહેબે સ્વરાજ નિવારણના પુરય કાર્યમાં તેઓશ્રીએ આપેલા સક્રિય ફાળોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પ્રમંગોચિત વિવેચન પછી લેડો લિનલીથગોએ આવસ્યક નિધિ કર્યો હતો. સંસ્થાની યોજનાની મિ. વી. આર. તથાવજર તથા

એ. એસ. દિલ્હીતે સમજુતી આપી હતી. આ સંસ્થાને જાહેર તરફથી રૂ. ૬૦,૦૦૦નો ફાળો મળ્યો છે, જેમાં શેઠ ઝવેરચંદ તથા શેઠ પેરતનજી દ્વારામજી કન્ડાકટર એમનો દરેકનો રૂ. ૧૫,૦૦૦નો ફાળો ખાસ નોંધને પાત્ર છે. આ ઉપરાંત દોઢ લાખનો ફાળો મળવાની આશા રાખવામાં આવે છે. હારતોરા થયા પછી મહેમાનો તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે વીદાય લીધી હતી. તે પછી ના. વાઈસરોય મોતીબાગના મનોહર કિંગ્ડમમાં ટેનીસ રમ્યા હતા. રાતના લક્ષ્મી વિલાસ મહેલમાં ખાણું લખને મહેમાનોએ તે દિવસનો કાર્યક્રમ સમાપ્ત કર્યો હતો.

ત્રીજે દિવસે શુક્રવાર તારીખ ૧૭ મીની સવારે ૬ વાગે કામાડીબાગમાં મહેમાનોએ બાલચમુ મંથના સંગેલનમાં હાજરી આપી હતી. આ પ્રસંગે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, દીવાન મર. વી. ડી. કૃષ્ણમાચારી વિદ્યાધિકારી ડોક્ટર જ્યોતિંદ્ર મહેતા તથા બાલચમુ અધિકારી મા. બા. એસ. દેવેએ તેઓને આવકાર આપ્યો હતો. વાજતે ગાજતે બાલવીરોની ટુકડીઓએ નામદાર વાઈસરોય તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને સલામી આપી હતી.

લગભગ ૫૦૦ બાલવીરો તથા કન્યાઓએ મહેમાનો સમક્ષ નાનાવિધ સમારંભો કરી બતાવ્યા હતા. તેમની કવાયત, સંગીત, સરલસ, સંસાદશીક છાવણી નાખવાની ક્રીયાઓ, રમતો ઇત્યાદીમાં સારી કુશળતા અને પ્રશસાપાત્ર તાલીમ દેખાઈ આવતી હતી, અને નામદાર વાઈસરોયે તેનાં ભારોભાર વખાણ કર્યો હતો.

આ સમારંભ પછી મહેમાનો અને મંડળીની કામાડીબાગમાં કલામંદિર તથા સંગ્રહસ્થાન જોવા પધરામણી થઈ હતી અને તે પછી શ્રી. સયાજી ગુપ્ત રૂઝાલાલ જોવા મહેમાનો ગયા હતા. ત્યાં નામદાર વાઈસરોયે લગભગ અર્ધો કલાક રૂની ડોક્ટર ચંદ્રચૂડ તથા અન્ય તખીખી અધિકારીઓ સાથે પુજપરજ કરી હતી. ત્યાંથી તેઓ સયાજી જ્યુબીલી સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય અને રાજ્યનું ઝવેરાત જોવા ગયા હતા. સાંજના

સાડા ચાર વાગે સરકારી કૃષીક્ષેત્ર તથા આગોદારની પ્રગતિને લગતું પ્રદર્શન જોવા મંડી ગઈ હતી. ત્યાં તેમને આ વિષયમાં વડોદરા રાજ્યે કરેલી સુંદર પ્રગતિનો પરિચય થયો હતો. એકંદરે ત્રણ દિવસના કાર્યક્રમ દરમિયાન નામદાર વાઇસરોયને ખ્યાલ આવ્યો હતો કે વડોદરા રાજ્ય પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કેટલું પ્રગતિમાન છે અને કેવાં કેવાં લોકોપયોગી કાર્ય પાછળ ધન અને મહેનતનો ઉમંગથી બ્યય કરે છે.

વાઇસરોય યુગલના માનમાં રાતના સવા આઠ વાગે લક્ષ્મી વિલાસ મહેલમાં ભોજન સમારંભ થયો હતો. એ પ્રમંગે શ્રીમંત મહાગમ્ન સાહેબના વક્તવ્યના ઉત્તરમાં ના. વાઇસરોયે વડોદરાની રાજ્ય નીતિની તથા રાજ્ય વહીવટની ઉચિત પ્રશ્ન કરી હતી અને ઉભયનો ઉત્કર્ષ ધ્વજીયો હતો.

આ ખાણ પ્રમંગે મહેવના બાગમાં રાશનીનો અપૂર્વ ઠાંઠો હતો. તેમાં સુખ્ય દરવાજાની સમવટ, પ્રકાશનો, પોપટ, પતંગીયા ઇત્યાદીની ખુબીદાર ચોજના ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી. આ શોભા જોવા લોકોનાં ટોળાં ઉતર્યા હતાં. રાતના સાડા દસ વાગે નામદાર વાઇસરોયે કુટુંબ તથા રસાલા સહ વડોદરા રેશનથી વિદાય લીધી હતી.

ના. વાઇસરોયની વડોદરાની મુસાફરી દરમિયાન એકવેટ વખતે ના. મહારાજએ જે બાવણ કુર્ચુ હતું હતું તેમાંથી તેમજ વાઇસરોય સાહેબે તેનો જે પ્રતિઉત્તર આપ્યો હતો તેમાંથી મહત્વનો ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ—

ના. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે—

“નામદાર સમ્રાટના દિવના પ્રતિનિધિને આવકાર આપવાનો પ્રમંગ આવે એ રાજ્યકર્તાને અને તેની પ્રજાને સદા માન ભર્યું છે. આપણને સંયુક્ત કરનારી અન્યીઓ તુટે નહિ એવી છે. સ્વતંત્ર અને નિયમબદ્ધ શાસન એ સામાન્ય આદર્શોમાંથી આપણે રકુરણા મેળવીએ છીએ. જે આદર્શો અને જીવન વ્યવહાર સામાન્ય વ્યક્ત કરે છે તેના ગ્લણ અર્થે ચાલુ મુદ્દ ઉપાડું છે, વળી જે નૈતિક સિદ્ધાંતો વડે

દુનિયા મંગડીત રહે છે તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી જ આ મુદ્દમાં આપણે જોડાયા છીએ. માત્ર સંધીઓની જવાબદારી ઉપર જ નહિ પરંતુ સત્ય અને ન્યાય અંતે મંદલ થશે જ એવી અડગ શ્રદ્ધા રાખી કૃતેમંદીથી મુદ્દ પૂર્ણ થાય એ અર્થે મારા રાજ્યનાં સાધનો નામદાર સમ્રાટના વપરાશ માટે મુદ્દ થતાં બરાબર મુકવાની મને પ્રેરણા થઈ.

ગયા વર્ષની અમારી આર્થિક પદ્ધતિ અને ઉપજ ખર્ચનો તાજો મેળવવાની નીતિમાં અમે તોંધવા જોવા વિકાસ કર્યો છે. ૧૯૨૬-૩૦ માં ન્યારે ખેતીની પેદાશના ભાવ પડ્યા માંડ્યા ત્યારે બધી જ પુનર-આકારણી બધ કરી અને દેવાં ઘટાડવાની ખેડૂતોને ગ્લણ આપવાના અને જમાનગીર પેદીઓ ઉઘાડવા પગલાં લેવા માંડ્યા હતાં જાવની નરમાશ ચાલુ રહી એટલે સદગત મહારાજ સાહેબે સને ૧૯૩૮ના નવેમ્બરમાં તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે જમીન મહેસુલ ઘટાડ્યું. મેં એ ઘટાડાને કાયમનો બનાવ્યો છે. આ કાયમનો ઘટાડો રાજ્યના જમીન મહેસુલના માગણીના ૨૨ ટકા જેટલો થાય છે. આ ઉપરાંત રથાનિક સસ્થાઓના ઉત્પન્ન પણ વધાર્યાં, એટલે આર્થિક પરિસ્થિતિના વિસ્તૃત મગીક્ષા કરી કેટલાંક વર્ષો, માટે એક ધોરણ પણ નક્કો કર્યું. આ ધોરણની સુખ્ય વિગત તો એ છે કે મેં મારા અંગત ખર્ચમાં તેનજ બીજા ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો કે જેથી લોક-શિક્ષણ, વૈદ્યકીય સારવાર, શહેર અને ગામડાના પાણીના “પુરવઠા ખેતી સુધારણા”, સહકારી પ્રવૃત્તિ, નાના મોટા ઉદ્યોગ, વિદ્યુત શક્તિનો વિસ્તાર, રેલવે અને રસ્તાઓના સુધારા અને ખેતીને પાણી મળે એવી ચોજનાઓ વિગેરે વિકાસ પામેલી મારી રાજ્ય પ્રવૃત્તિઓને વધારે વેગ આપી શકાય. વળી સદગત શ્રીમંત મહાગમ્ન સાહેબની રચિત જળવાઈ રહે એ માટે મેં એક કંગડ રૂપિયાની રકમ પણ જુદી કાઢી છે. બંધાગ્ણીય સુધારણાનો પ્રશ્ન પણ ધ્યાન ઉપર લીધેલો છે. અમારી જાહેર નીતિ એ છે કે લોકોને રાજ્યવહોવટ સાથે સંપર્કમાં રાખવા અને સદગત

મહારાજ સાહેબની ઉત્તમ રાજનીતિના સીધા પરિણામ તરીકે પ્રજાની અભિલાષાઓને બંની શકે શકે એટલી પુરેપુરી મંતુષ્ટ કરવી. તેને અનુસરીને પ્રગતિનું આગળ પગલું હાલમાં લીધું છે તેની મુખ્ય વિગતોથી ધારાસભાને વિસ્તાર, ધારાસભામાં સુગીન લોક નિયુક્ત પ્રતિનિધિત્વ, કાર્યપ્રદેશને વિસ્તાર અને મંત્રી મંડળમાં ધારાસભામાંથી એક સભ્યની નિમણૂક એનો સમાવેશ થાય છે. રાજકર્તા, પ્રજા અને પ્રજાના બધા જ વિભાગો વચ્ચે દિતસંબંધની સંપૂર્ણ એક વાક્યતા છે એ ઉપર આ નવું બધારણ ખાસ બાર મુકે છે.”

નામદાર વાઘસરાય સાહેબે સલામતીનો જવાબ આપતાં સદ્ગત શ્રીમત મહારાજ સાહેબ સયાજી-રાવના સ્વર્ગવાસ બદલ દિશગીરી બતાવી, પરન્તુ તે સાથે તેમણે સદ્ગતની દીર્ઘદષ્ટિનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે તેમણે પોતાના ગાદીવારસ તરીકે રાજ્યકાર-ભારની મુઝવણીને સમજનારા, ડહાપણ બાધા અને માયાળુ રાજ્ય અમલના પાયાઓ ઉપર વિરોધ ચાલુ કરનારા શ્રીમત પ્રતાપસિંહ મરખા રાજ્ય-કર્તાને મેળવ્યા હતા. પોતાને માટે તેમજ નામદાર લેડી લીનલીયંગે માટે વપરાયેલા શબ્દો બદલ તેમજ પોતાની થયેલી ભૂલ પરાણગત બદલ તેમનો આભાર માન્યો હતો.

શ્રીમત મહારાજ સાહેબ યુદ્ધના સમયમાં રાજ્યનાં મધગા માધનો નામદાર સમ્રાટને પ્રથમ અપેક્ષા કરનારામાંના છે, એ બદલ તેઓશ્રીએ નામદાર સમ્રાટનો મંતોપ જાહેર કર્યો હતો.

દિદના સમવાયતંત્ર બદલ શ્રીમત મહારાજ સાહેબના વિચારનો સદ્ગત મહારાજ સયાજીરાવ સરખા અનુભવી, ડાહ્યા, દીર્ઘદષ્ટિવાળી રાજનીતિજ્ઞને અનુસરતા હતા તે માટે નામદાર વાઘસરાયે મંતોપ જાહેર કર્યો હતો. સમવાયતંત્ર મુલતવી રાખ્યા છતાં દિદુસ્થાનનું ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા માટેની જરૂરીયાત સંબંધમાં નામદાર શહેનશાહની સરકારના વિચારો જરા પણ ક્યાં નથી, અને ભવિષ્યની જે કાંઈ રાજ-દારી વ્યવસ્થા થશે તેમાં ઐતિહાસિક દિદી રાજ્યો તેમની મહાન અને વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓ સાથે સ્થાન લેશે જ એવી તેમણે આશા રાખી હતી. વડોદરાના બંધારણીય તેમજ આર્થિક સુધારાઓ, તેમજ કેળ-વણી, તંદુરસ્તી, ખેતીવાડી, સ્ત્રીઓના હક્ક, બાળ-સૌખ્ય, શૃદ્ધઉદ્યોગ અને બીજા અનેક પ્રજા ઉપકારક પ્રવૃત્તિઓ મંબંધી વડોદરાએ ધારણ કરેલી ઉદાર રાજનીતિની પોતાના ઉપર ઘણી સારી છાપ પડ્યાનું તેમજ પોતાની મુલાકાત દરમ્યાન તેનાં દૃષ્ટિાં જોયાનું પણ નામદારે વાઘસરાયે જણાવ્યું હતું. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો, “વડોદરા રાજ્યમાં પચીસો ઉપરાંત શાળાઓ અને એકસો તેવું દવાખાના, મુવિખ્યાત પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ, અંબદસ્થાન અને કલા-મંદિર છે. આ સેવાઓ સૌને મફત મળે છે, અને કરમા ચયેલા ઘટાડા છતાં તે ચાલુ રહે છે,” લોકોના મુખ અને આબાહી માટે શ્રીમત મહારાજ સાહેબે પોતાના ખાનગી ખર્ચમાં બચાવ કરી જે અંગત દાણલો બેસાડ્યો હતો તે માટે નામદાર વાઘસ-રાય સાહેબે તેઓશ્રીને અગિનદન આપ્યા હતા.

સુખર્ષ-કાઠીઆવાડ અને સુખર્ષ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

જોવાયેલું સોનું પાછું મળે પણ ગયેલો વખત પાછો મળતો નથી. એટલે ખરેખર રીતે સમયનો ખચાવ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી સુખર્ષની મુસાફરી કરો. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનન્દ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને ચરીસા સરખો ધવલ સાગર વગેરે કુદરતી દૃશ્યો નોવાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નદો ધૂળ, નદો ધૂમાડો કે નદી લેશ માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ અને સહી સલામતી માટે તો ગયા વર્ષની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાતો આપે છે કે મુસાફરી બીલકુલ સલામત છે. રાત્રી મહારાત્રઓ કે શ્રીમંત વર્ગમાં જ નહીં પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ સુખર્ષ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત એર મર્ચન્ટો લાલ લેવો એ સમયનો ખચાવ છે, અને એક રીતે જોતાં દ્રવ્યનો પણ ખચાવ છે માટે આ મફતનો લાભ ચુક્રી નહો.

પાર્શ્વેશી ગોકલ્પ માટે અને તત્કાલ ટપાલમાં ખજારો પહોંચાડવા તથા ગ્રેગ્રેવવા માટે પણ એરોપ્લેન એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી બધાને જોઈએ ત્યારે એરોપ્લેન બાઉંથી પણ મળી શકે છે.

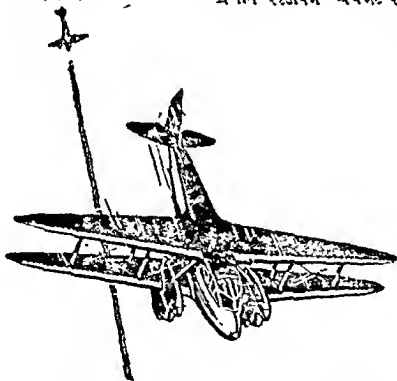
વિગત માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ એફ ઇંડીઆ લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરટેકનીઝ

એએર્ન રેડીયમ અથ્વેટ રેડીય સુખર્ષ

ટેલીફોન:—

૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ એફ ઇંડીઆ લીમીટેડ બુકીંગ એજન્ટો

ભાવનગર:—શ્રી કમલકાંત જી. પટેલ, ઈન્ડિયન બુકિંગ, પોસ્ટ, ભાવનગર, કેમલ-એરટેકનીઝ

રાજકોટ:—શ્રી વાવ. આર. દુર્ગાલાલ, હીલાન્ડ એપાર્ટમેંટ ડીપો, ચીનીડ રોડ, રાજકોટ. કેમલ-એરટેકનીઝ

જામનગર:—શ્રી એ. પી. શાહ, કોરોનેશન મોટર્સ, જામનગર. કેમલ-કોરોનેટ

પોરબંદર:—મેસર્સ એમ. એન. બમ્બેની કંપની, પહેલે માળે, નટવર પેટેમ થીએટર, કેમલ-એરટેકનીઝ

પુના:—મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મેસાર્સ એક્સપ્રેસ ધર્મશાળા, પુના રોડન માથે, પુના અથવા

૬૪, રવીવાર પેડ, પુના સીટી, પુના

કોલ્હાપુર:—મેસર્સ બાગલ કોલસે એન્ડ કું., તરુણ એક્સપ્રેસ કું., વીખમન રોડ, કોલ્હાપુર.

કેમલ-એરટેકનીઝ.

સૌને માટે

તાકાત-તાઝગીથી ભરપૂર

લગ્ન ત દાર

અંડુ દ્રાક્ષા સવ

વિનાવિલંબે વાપરવા માંડો

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરાદિક રોગોનો
અકસ્તીર ઇલાજ

અંડુ અશોકારિષ્ઠ

સ્ત્રીઓની નમળાઈમાં

આમાન અમર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાજાનો પાનું દરેકમાં

આખા દેશમાં કરનાર

બિલકુલ કેદ વગરનું

અંડુ બાલશૂલાર્ક

— ખાજાવાળાં —
દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ.

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી. પા. બો. નં. ૫૧૧૩
મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ બ્રધર્સ : ગાંધીરોડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું મુખ્યપત્ર આજેજ મંગાવો.

કાઠીઆવાડનું સર્વોદ્ધેશ

બેડીબંદર

કુનીઆબરના નિકાસ અને આયાતના

વ્યાપારનું નિયમસાધર

કેન્દ્ર સ્થળ

કાઠીઆવાડના મુખ્ય અને અગત્યના આ બંદરે હમરો દન માત્ર આયાત તથા નિકાસ થાય છે. વીમો ઉતરાવેલ પાકો ગોદામો તથા કેન વગેરેની અપહરુડેઈટ સવડતા ઉપરાંત થોડે ખર્ચે જાહો લાભ ઉઠાવાય છે. પુષ્કળ વિમો ઉતરાવેલ હાર્દરોની હિમદા સવડ ઉપરાંત આ બંદર આખું વર્ષ ખુલ્લું રહે છે. દેશ વિદેશની સ્કીમરો અરોના, બંદરે નાંગરે છે. માલની ચોરી તથા નુકસાન ન થાય તે માટે સંપૂર્ણ પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે.

વધુ વિગત માટે મળો શ્રી સખો:—

કમીશનર ઓફ પોર્ટસ

નવાનગર રેલ-ગ્રામનગર.

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રિમાસિકની બહાર અબરના

દર

જગા
‘૮x૬’નું આખું પૃષ્ઠ વાર્ષિક ત્રિમાસિક

આખું પૃષ્ઠ અથવા
એ પ્રાસમ } ૪૦ ૨૦ ૧૨--૦૦

અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા
એ પ્રાસમ } ૨૨-૮-૦૦ ૧૨-૮-૦૦ ૭-૮-૦૦

૧/૪ પૃષ્ઠ અથવા
અર્ધું પ્રાસમ } ૧૧-૮-૦૦ ૬-૦-૦૦ ૬-૦-૦૦

કવરની બીજી, ત્રીજી
અને ચોથી બાજુ } ૫૦ ૨૫ ૮

‘દેશી રાજ્ય’ ત્રિમાસિકનું વાર્ષિક લવાજમ
દપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૬-૦-૦ છે.

ભાવનગર સમાચાર

પંખવાડિક પત્ર

ભાવનગર રાજ્યના અમરો પૂર્ણ પાડવાના હેતુથી દર પંખવાડિકે “ભાવનગર સમાચાર” પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, ભાવનગર રાજ્યનાં ખાતાઓ મંત્રી, પ્રામ પચાવતો મંત્રી, રાજ્યનાં મામડાંઓ મંત્રી અને એવી બીજી નાજવાલાયક અબરો “ભાવનગર સમાચાર”માં આવે છે. ભાવનગર રાજ્યનાં દરેક વતનીએ “ભાવનગર સમાચાર”ના માદક મનું જોઈએ. વાર્ષિક લવાજમ દપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૨-૦-૦ માત્ર છે.

સખો

તેમની ભાવનગર સમાચાર

ભાવનગર

તેયાર છે.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ

—રંગી આઠ પેલુ લગભગ સાદાશાતએ
પૃષ્ઠ, એક ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

—રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને
વિષયો પરત્વે તત્તરપરથી વિવેચનો આ
ગ્રંથમાં છે.

—દેશી રાજ્યો અને નરેંદ્ર મંડળને લગતા
વિષયો પરત્વે નાણાવાની હિજી સાબનાર
આ ગ્રંથ મંગ્રહુદો જોઈએ. કીમત ૪-૦-૦

સખો:—

અવિલક્ષ્ય મેતરજ મહેતા

ભાવનગર.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

* * *

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Golden P. A. Mahlikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern.

W. T. Owan

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

“The book is interesting and worth having in a Thana.

Deputy Political Agent E. K. Agency.

I think the magazine will be appreciated by those connected with Indian States.

Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and of the Magazine.

J. E. C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines and deserves encouragement from the rulers and ruled. Rao Bahadur H. B. Kotak

“તમારા જેવા માવજાન અને દેશની ઘટ જાણનારા વિચારશીલ તંત્રીના અધિકાર નીચે ‘દેશી રાજ્ય’ ફત્તેહાંદ નીકળશે એવી હ આશા રાખું છું.” મહંમદ ટી. બા. કેશવલાલ મુન

“દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે તે ઉચી ગોટિના રોય છે અને તેના ધનુ સ્વભાસીઓને ઉત્તેજીતો હોય છે.” મહંમદ શા. ન. અમીન